

Євген Луняк

**МИНУЛЕ УКРАЇНИ
В
романтичних
Історіях**

Ніжин – 2007

УДК 94(477)(075.8)
ББК 63.3(4Укр)
Л 84

Євген Луняк

Л 84 Минуле України в романтичних історіях. – Ніжин: "Міланік", 2007. – 328 с.

ISBN 978-966-96794-2-0

Книга, яка виноситься на суд читача, не претендує на абсолютну історичну відповідність. Та чи є вона, абсолютна історична правда? Історія складна, як життя, і кожен розуміє життя по-своєму. Головну увагу автора даного дослідження привернули взаємини між чоловіком і жінкою протягом століть. Різні долі, несхожі люди, щасливі злети й гіркі падіння.

Обираючи героїв для цього твору, автор свідомо зупинявся на життєписах загальновідомих людей, імена яких тісно пов'язані з минулим України. Цей вибір пояснювався як можливістю кращого ознайомлення з біографічним матеріалом, так і більшою цікавістю читацької аудиторії до життя людей відомих.

Книга є корисною і цікавою як для фахівців у галузі історії, так і для широкого загалу.

ISBN 978-966-96794-2-0

ББК 63.3(4Укр)

© Євген Луняк, 2007

© Дизайн-студія "Міланік", 2007

Як чоловік присвячую цей твір жінці
Автор

Про що ми роздумуємо, коли роздумуємо про історію? Про самих себе!
Аарон Якович Гуревич

Передмова

Твір, який виноситься на суд читача, не претендує на абсолютну історичну відповідність. Та чи й є вона, абсолютна історична правда? Історія складна, як життя, і кожен розуміє життя по-своєму. Автор намагався краще зрозуміти та показати мотиви тих чи інших вчинків, що робилися в минулому України.

Незважаючи на велику кількість різних імен, головними діючими особами цього твору будуть лише двоє – ЧОЛОВІК і ЖІНКА.

Світом керують почуття. Все матеріальне рано чи пізно гине і зникає. Але почуття продовжують жити. Як і тисячі років тому, в наш час люди продовжують кохати, радіти і страждати, дарувати одне одному приємну насолоду або нестерпний біль.

Автор не бере на себе повною мірою відповідальність за те, що всі події, описані нижче, розгорталися саме так. Це лише спроба реконструювати їх на підставі історичних фактів. Головну увагу автора даного дослідження привернули взаємини між чоловіком і жінкою протягом століть. Різні долі, несхожі люди, щасливі злети й гіркі падіння, але всіх їх (та й нас) об'єднує прагнення знайти ту свою заповітну половину, без якої не може бути повної гармонії у житті. Стосунки між людьми можуть будуватися на різних почуттях: від щирого кохання і здатності до самопожертви до суто прагматичних міркувань, таких як обов'язок, користь, потреба у самореалізації тощо. Слід зауважити, що вже сам предмет дослідження нашої творчості до романтизації, але автор абсолютно щиро намагався бути неупередженим і подавати історичні події без прикрас і вигадок. Деякі історії, можливо, матимуть брак романтизму, проте основним завданням для себе автор ставив відтворення правдивих картин минулого.

Обираючи героїв для цього твору, автор свідомо зупинявся на життєписах загальновідомих людей, імена яких тісно пов'язані з минулим України. Цей вибір пояснювався як можливістю кращого ознайомлення з біографічним матеріалом, так і більшою цікавістю читацької аудиторії до життя людей відомих. Проте автор не поділяє думки, що цікавим є життя лише тих людей, імена яких зустрічаються в багатьох виданнях і є на слуху. Автор постійно уникав спокуси описати життя людей маловідомих або й невідомих, хоча воно могло бути сповнене моментів не менш, а то й більш цікавих, ніж життєписи тих людей, що подані нижче. Однак врешті-решт серед долі десятків героїв, поданих у цій книзі можна побачити зрозумілі життєві обставини, які читачі могли знати і з власного досвіду. У долі якогось князя чи науковця читач може побачити щось зі свого життя чи життя своїх батьків, друзів, знайомих. У житті відомих людей ми можемо побачити те саме, що є і в житті людей, які не відомі широкому загалу. Взаємини між чоловіком і жінкою на верхівці суспільної піраміди розвиваються за природним сценарієм, який мало відрізняється від того, що прийнятий у її підніжжя. Стосунки між людьми, їх краса та гармонійність, насолода від взаємин – усе це залежить, у першу чергу, від самих людей.

Легендарна доба

Дикі пристрасті на берегах Бористену

Коли відомий грецький учений Геродот, “батько історії”, у середині V ст. до н.е. ступив на північний берег гізного Понта Евксінського (Чорного моря), його дуже цікавила історія мужнього, хороброго, войовничого та доблесного народу, що населяв обидва береги повноводної ріки Бористен (Дніпро).

Скіфи. Цей народ славився своїми незліченними багатствами. Завойовницькі походи з берегів Бористену досягали не лише грецьких полісів, але й Вавилону, Персії та навіть володінь самих єгипетських фараонів. У 512 р. до н.е. непереможний перський цар Дарій I спробував установити свою владу над цим волелюбним народом і відправився у безмежні степи на півночі від Понта Евксінського. Приводом для війни стала відмова скіфського царя Іданфірса видати за Дарія свою дочку. Такої ганебної образи великий цар стерпіти не міг і, зібравши величезне військо, вирушив у похід на скіфів.

Унікаючи відкритого бою із загарбниками, захисники степової батьківщини засипали персів своїми смертоносними стрілами, отруювали криниці, знищували посіви, несподівано нападали вночі й так само стрімко зникали. Ці вершники були повновладними господарями дикого степу. І Дарій зрозумів, що вперше у житті його спіткала поразка. Якщо він і далі буде ганятися за хоробрими дикунами, то втратить усе своє військо. З великою ганьбою повернувся цар до Персії і незабаром був убитий унаслідок дворцевого перевороту.

Звідки ж з'явився у степах навколо Бористену цей безстрашний народ? Ось одна з легенд, збережена “батьком історії” Геродотом.

Багато дивовижних неймовірних подвигів здійснив великий герой Еллади Геракл. У своїх мандрах він обійшов усю ойкумену (весь світ). Одного разу доля занесла його у безкраї степи, де ніколи не ступала нога людини. Довго блукав герой у пошуках хоч якоїсь живої душі, поки врешті-решт не підійшов до широкої повноводної ріки. Несподівано для себе він побачив велику дівчину, що сиділа спиною до нього на березі річки. Нарешті, щастя посміхнулося герою. Він підійшов до дівчини й обомлів. Вона озирнулася на його кроки, і з її вуст почулося страшне, моторошне шипіння, подібне до зміїного. Коли Геракл наблизився, то побачив, що дівчиною це страшне створіння було лише до пояса, а нижче тіло переходило у товстий зміїний хвіст, покритий блискучою та слизкою лускою.

Мужній герой не злякався і підійшов до напівдівчини-напівзмії. Яким же гарним був цей красень-велетень! Дівчина-змія не зводила очей з його покритого невеличкою борідкою ясного обличчя, палаючих очей, кремезного тіла, тугих м'язів, сильних рук. Вона знову зашипіла, і Геракл почав розбирати у її шипінні слова. Вона зверталася до нього. Звали її Ехідна. Як не огидно було йому дивитися на неї, але герой спитав дівчину-змію про шлях, яким йому треба йти, щоб залишити ці дикі краї. Трохи поміркувавши, Ехідна прошипіла йому, що згодна вказати герою правильний шлях, але за це він повинен подарувати одну ніч кохання, якого вона ніколи не знала у цій забутій богами місцевості.

Перспектива кохатися з дівчиною-змією не дуже подобалася Гераклу, але, пересиливши огиду, він пристав на пропозицію Ехідни, мріючи про повернення додому. Герой повністю віддався чоловічому інстинкту. Перед ним була тепер не химерна істота, а представниця жіночої статі. Хвіст Ехідни звивався кільцями від насолоди, якої вона ніколи не знала, вуста ніжно цілували обличчя еллінського героя. Коли Геракл виконав свою частину угоди, стомлена, але щаслива Ехідна була змушена виконувати свою. Вона неохоче вказала йому дорогу, якою належало йти. Геракл пішов, проте в його голові ще довго звучало шипіння дивовижної коханки та відчувалися її палкі обійми.

На згадку про себе герой залишив тугий лук і пояс із прив'язаною до нього золотою чашею. Через деякий час Ехідна народила синів, яких звали – старшого Агатірса, середнього Гелон і молодшого Скіф. Хлопці швидко зростали. Коли вони стали сильними і вправними юнаками, мати запропонувала їм натягнути тятину лука, залишеного батьком. Це вдалося зробити лише наймолодшому сину – Скіфу. Він отримав пояс із золотою чашею як символ влади над іншими. Саме від цього Скіфа, сина грецького героя Геракла та напівдівчини-напівзмії Ехідни, і пішли всі інші скіфи, хоробрі, мужні, волелюбні. Зі страшним свистом налітали вони на своїх конях на ворогів і завдавали їм поразки. Пам'ять про Геракла скіфи зберегли, однак назвали його по-своєму – Таргітай.

За іншою легендою, початок скіфам дав не Геракл, а його батько Зевс-громовержець. Саме він уподобав на берегах Бористену майбутню праматір скіфів Ларту. Вона була прекрасною дівчиною, дочкою Бористена, річкового божества. Зевс, якого скіфи називали Папай, спустився з Олімпу до неї. Від любовного зв'язку між ним і цією дівчиною пішли скіфи. Свою прародительницю вони називали Апі.

Щодо Геракла, то йому ще не раз довелося відвідати береги Понта Евксінського. У циклі із дванадцяти подвигів Геракла цікавій події присвячений опис дев'ятого подвигу про здобуття славетним героєм пояса цариці амазонок Іполіти. Як ідеться в цьому оповіданні, пояс войовничій цариці амазонок подарував бог війни Арес. Іполіта носила його як символ влади над своїм народом жінок-воїтельниць. Плем'я непереможних амазонок кочувало по всьому узбережжю великого моря. Чоловіків вони використовували лише для дітонародження, а потім або убивали, або перетворювали на рабів. На своїх швидких конях безстрашно кидалися амазонки на ворога та розбивали його. Ось чому, за переказами греків, перші скіфи воліли брати шлюб саме з амазонками. Саме від цього зв'язку пішли сармати, яких греки називали “ті, що керуються жінками”. Адже у сарматському суспільстві жінки були рівноправними з чоловіками і разом із ними ходили у військові походи. До речі, ім'я “Іполіта” дослівно перекладається із грецької “та, що приборкує коней”.

Із невеличким загonom сміливців Геракл сів на корабель і вирушив до далеких берегів, де знаходилася держава амазонок і їхня столиця Феміскіра. Разом із Гераклом у небезпечну подорож відправився ще один ушлавлений герой Еллади – Тесей, переможець страшного чудовиська Мінотавра – напівбика-напівчоловіка. Після довгого плавання корабель грецьких героїв нарешті пристав до північної країни амазонок. Слава про подвиги Геракла уже досягла й цих далеких закутків ойкумени. Цариця сама з пишним почтом вийшла назустріч Гераклу та його товаришам. Іполіта була зачарована вродою та силою грецького героя. Коли вона запитала Геракла, що саме привело його до її країни, той відверто сказав про доручення царя Мікен Еврісфея здобути пояс прославленої цариці амазонок. Не в змозі відмовити красеню-велетню, Іполіта погодилася подарувати свій пояс чужинцям. Однак богиня Гера, яка не любила Геракла і всіляко шкодила йому, перетворилася на одну з амазонок і почала виступати проти цього. Вона намовляла амазонок напасти на прибульців і вбити їх. Амазонки повірили товаришці і напали на греків. У ході запеклої кривавої битви загинуло кілька приятелів Геракла, було вбито багато амазонок. Але неймовірна сила Геракла примусила хоробрих воїтельниць до втечі, і вони відступили, залишивши на полі битви тіла убитих і поранених товаришок. Дві амазонки, Меланіпа й Антіопа, були взяті греками у полон. Іполіта дуже переживала через такий хід подій, вона сумувала за полеглими амазонками й особливо за своєю найближчою подругою Меланіпою. Набравшись рішучості, Іполіта з амазонками повернулася до своїх ворогів і запропонувала укласти мирну угоду. Геракл охоче пристав на це і погодився повернути цариці її подругу Меланіпу в обмін на пояс. Обмін відбувся, і Геракл, нарешті, отримав те, задля чого він відправився у далеку путь. Однак на вимогу віддати разом із Меланіпою й Антіопу герой відповів категоричною відмовою. Річ у тім, що його товариш Тесей закохався у хоробру жінку-воїна й та відповіла йому взаємністю. Золота стріла Ероса поцілила колишніх ворогів. Антіопа стала дружиною Тесея і погодилася відправитися з ним до далекої Греції. Інші амазонки не здогадувалися про почуття своєї колишньої товаришки.

Греки благополучно дісталися своєї батьківщини, радіючи поверненню додому. Геракл був дуже задоволений, адже йому вдалося виконати ще одну забаганку царя Еврісфея, якому він служив. Ще більше радів Тесей: на берегах Понта Евксінського він зустрів своє кохання – Антіопу. Повернувшись до рідних Афін, Тесей і Антіопа справили пишне весілля, на яке зібралися герої з усієї Еллади.

А в цей час амазонки збиралися у далекий похід, щоб визволити з неволі, як вони гадали, свою товаришку. Коли одного разу афіняни виглянули з високих міських мурів, то побачили, що велике військо, яке складається з жінок і прийшло з берегів Понта Евксінського, наближається до їхнього міста. Захисники вірили, що неприступні мур Афін захистять їх від розсерджених воїтельниць. Але жінки-воїни пішли у наступ. Незабаром стіни міста були захоплені амазонками. Захисники Афін разом зі своїм предводителем Тесеєм відступили до укріпленого Акрополя. І ось тут засліплені пилом битви амазонки побачили, що їх колишня товаришка Антіопа хоробро б'ється на боці греків, уражаючи недавніх побратимок. Образа й обурення охопило амазонок. Довгий спис, випущений сильною натренованою жіночою рукою, пробив груди Антіопи. Вона упала замертво до ніг свого чоловіка. Горе охопило безстрашного Тесея, коли він побачив свою кохану дружину мертвою. Смерть Антіопи перервала бій. Завмерли греки, не рухалися амазонки. Тесей кинув зброю. Результат бойовища для нього тепер був не важливий. Він почав збирати хмиз для погребального вогнища своїй дружині. Один за одним греки почали підходити й допомагати Тесею, а незабаром до поховальних робіт підключилися й амазонки. Смерть жінки, що була дорога і тим, і іншим, зблизила колишніх ворогів. Після поховання Антіопи амазонки повернулися на свою далеку батьківщину.

У мешканців античного Боспорського царства, що знаходилося по обидва береги Керченської протоки, був поширений ще один цікавий міф про пригоди Геракла. Його зафіксував давньогрецький географ Страбон (63 р. до н.е.–24 р. н.е.). У ньому йдеться, що одного разу Геракл прогулювався з Афродітою узбережжям Понта Евксінського. Афродіта була богинею кохання, весни та жіночої краси. Разом з ушлавленим героєм, який добре знав ці місця, вони купалися у морі. Через деякий час Геракл відправився на полювання, ненадовго залишивши подругу. Афродіта дуже любила море і, за легендою, з'явилася з морської піни. Саме її ім'я означає в перекладі “та, що вийшла з піни”. Ласкаво пригрівало сонечко, котилися хвилі безмежного моря. Вдалині серед пінних хвиль гралися дельфіни, постійні супутники Афродіти. Молода богиня дивилася на море і чекала на повернення Геракла. Аж раптом поблизу неї невідомо звідки з'явилася величезна постать. Це був Гігант. Колись гіганти володіли всім світом, поки їх не витіснили олімпійські боги. Але хоробрі і величезні воїни-гіганти прагнули повернути собі владу. Гігант побачив самотню красуню, яка сиділа на величезному камені. Величезне чоловіче бажання охопило велетня. Він простяг руки, але Афродіта відсахнулася від кудлатого, брудного Гіганта. Той силою пригорнув до себе богиню, і вирватися з його залізних обійм їй було несила. Гігант хотів поцілувати красуню, але вона відвертала від нього обличчя, пручалася. Проте нічого не допомагало. І тоді Афродіта зрозуміла, що лише хитрість і допомога Геракла зможуть урятувати її від охопленого бажанням Гіганта. Афродіта сказала велетню, що коли він хоче бути з нею, вона згодна, але не зараз, а ввечері. Богиня переконала його, що втекти від його величезних ніг вона не зможе, він її легко наздожене, а навколо дикий степ і море. Вона показала Гігантові велику печеру, поблизу якої вона буде на нього чекати увечері. Велетень на деякий час облишив богиню та пішов, пригрозивши, що коли вона не дотримає свого слова, дуже про це пошкодує.

Нарешті повернувся з полювання Геракл. Стурбована Афродіта розповіла герою про небезпечну пригоду, яка трапилася з нею за його відсутності, та запропонувала хитрий план.

Наступив вечір. Афродіта сиділа біля печери і чекала на повернення Гіганта. Незабаром вона його побачила. Проте молоду богиню охопив жах. Велетня супроводжувало декілька товаришів, таких же величезних і страшних, як і він сам. Виявляється, Гігант розповів друзям про красуню, яку зустрів біля моря, і вони змусили його поділитися радістю насолоди від ночі із вродливою жінкою. Афродіта не виказала свого страху, коли гіганти підійшли. Вона сказала, що тепер їй нічого не залишається, як віддатися їм усім, але зробить вона це по черзі. Вона взяла за руку Гіганта і потягнула його за собою углиб печери. Велетні чекали на повернення друга.

Пройшла година. З печери вийшла розпатлана Афродіта, сказала, що Гігант заснув і запросила наступного щасливця. Інший велетень пішов услід за красунею. Через деякий час настала черга іншого. За ним ще одного. І ще одного. Коли останній велетень спустився вниз разом з Афродітою, у мороці печери він розгледів нечіткі обриси тіл товаришів, які лежали мертвими на кам'яній підлозі. Тієї ж миті його збила з ніг палиця Геракла. Всі гіганти були вбиті великим героєм за допомогою хитрощів Афродіти.

Геракл і Афродіта вийшли з темної печери, що стала місцем загибелі хтивих гігантів. Богиня краси та кохання нагородила свого рятівника довгим і ніжним поцілунком.

Пройшли століття. І у степах навколо Бористену панували гордовиті й войовничі скіфи. Хорообрі вершники часто відправлялися у загарбницькі походи на інші країни. Поки чоловіки воювали, все господарство у Скіфії переходило у руки жінок. Жінки ставали повновладними господарками країни. За відсутності своїх чоловіків вони могли дозволити собі все, що заманеться. Одного разу скіфи відправилися у дуже далекий похід. Пройшов рік, а вони не повернулися. Минув ще один рік, і ще, і ще. Чоловіки загинули невідомо куди. Роки минали, і жінки поступово приходили до думки, що їхні чоловіки ніколи вже не повернуться. То одна, то інша скіфка починала жити зі своїм рабом, як із чоловіком. І скоро всі дружини скіфів почали кохатися з рабами. Найдовше подружню вірність зниклому без вісті чоловіку тримала скіфська цариця. Але подружки вирішили і її залучити до спільної подружньої зради. Одного разу вони влаштували бенкет і напоїли царицю міцним вином. Коли жінка сп'яніла, їй привели молодого красеня-раба. Побачивши його, цариця відразу була охоплена любовним бажанням і забула про вірність, яку так довго зберігала.

Пройшло двадцять років. Від шлюбу між скіфками та їхніми рабами народилися і вирости діти. Всі вже почали забувати про колишніх чоловіків, які зникли невідомо де. Аж ось прийшла сумна звістка. Чоловіки-скіфи повертаються з походу. Скіфок і їхніх нових чоловіків, колишніх рабів, охопила паніка. Вони вирішили зберегти утворені сім'ї і не повертатися до своїх чоловіків. Новоутворені родини переїхали на великій півострів Тавриду (Крим), який з'єднувався з іншою країною тільки вузьким перешийком. Жінки-скіфи, їхні нові чоловіки, діти взялися за роботу і викопали уздовж усього перешийка великий рів, який так і назвали – Перекоп. Тепер Таврида стала майже справжнім островом, тільки невелику смугу землі не встигли перерити трудівники.

Скіфи-чоловіки, котрі повернулися з походу, страшенно розлютились, що їхні жінки їх не дочекалися і вступили у шлюбні відносини з рабами. Вони кинулися на штурм Перекопу, але хоробро захищалися оборонці. Раз у раз кидалися скіфи на приступ і знову і знову відкидалися назад стрілами, списами та мечами колишніх домочадців. І тоді один мудрий скіф запропонував поступити інакше. На меч колишній раб відповідає мечем, на стрілу – стрілою, на спис – списом, але в душі він залишається рабом, який звик підкорятися господарю, коли над його вухом свистить батіг. Тоді, озброївшись кнутами, батогами, кийками, лозинами, скіфи пішли на новий штурм. Наблизившись до противника, вони пустили в хід свою нову зброю. Колишні раби розгубилися, злякалися, їх опір було придушено. Раби знову стали рабами, а скіфи – господарями. Перекоп скіфи зберегли і навіть зробили глибшим та ширшим – раптом знадобиться самим. А своїх жінок скіфи простили: адже самі винні.

Так говорить легенда. Втім в основі її лежать відголоски реальних подій, що відбувалися в VII ст. до н.е. А історія була така. Кіммерійці, яких скіфи витіснили з Північного Причорномор'я, під проводом царя Теушпи пішли через Кавказ до Малої Азії, де почали війну з Ассирійською державою. Нападники обложили столицю цієї держави – місто Ніневію. Ассирійський правитель Асаргаддон звернувся по допомогу до скіфського царя Прототія. Той відразу зібрав скіфів і повів їх на допомогу ассирійцям. Підмога надійшла вчасно. Кіммерійці були розбиті, Ассирія врятована. На знак подяки Асаргаддон видав за Прототія свою красуню-дочку й запропонував скіфам залишитися у своїй державі, гарантуючи їм гарне утримання. Прототій, порадившись зі своїми людьми, погодився. Скіфи почали нести військову службу на користь Ассирії.

В обіймах своєї царственної дружини Прототій почав забувати про свою батьківщину. Нам невідоме ім'я цієї жінки. Джерела зберегли ім'я старшої дочки Асаргаддона, яку звали Шеруа-Етерит, проте немає повних підстав вважати, що саме вона стала Прототієвою дружиною. Знаємо, що жінка була ассирійкою наполовину, оскільки її мати Накія була вавілонянкою. Вона була струнка, мала смагляву шкіру, довге чорне волосся, темні очі й дивовижної білизни зуби. Прототій любив дивитися, як його жінка танцює під супровід музик і слухати як вона співає. Незабаром у них народився син Мадій. Роки минали. Мадій виростав і допомагав батькові оберігати спокій в Ассирії. Юний Мадій брав участь у кількох битвах з ворогами держави. Він розгромив нового кіммерійського царя Лігдаміса, а потім мідійського царя Кіаксара. Ці перемоги підсилили авторитет скіфів, вони перетворилися на безумовних володарів Передньої Азії. Панування скіфів тут тривало 28 років і закінчилося лише тоді, коли Кіаксар запропонував скіфам мир і запросив їхню знать на пир, під час якого наказав своїм воїнам перебити сп'янілих гостей. Лише це нещастя змусило скіфів згадати про батьківщину та повернутися додому. Що було далі, ви вже знаєте з легенди.

Іфігенія у сонячній Тавриді

Великий смуток охопив Грецію. Найпрекрасніша з-поміж жінок, Єлена, утекла разом із коханцем Парісом до Трої, залишивши свого чоловіка, спартанського царя Менелая. Гнів його був жахливим. Він поклявся або покарати невірну дружину та її коханця, що порушив закони гостинності, або самому скласти голову у війні з Троєю, сином царя якої був Паріс. Менелай звернувся по допомогу до свого старшого брата Агамемнона, царя золотопишних Мікен. Агамемнон був найповажнішим з-поміж грецьких царів. Він одразу зголосився допомогти братові в організації походу на Трою, і незабаром до участі у війні із Троєю готувалися всі грецькі правителі. Коли до відплиття все вже було готове, величезне грецьке військо у повному бойовому обладунку зібралося на морському узбережжі, щоб сісти на кораблі і відправитися до малоазійського берегу, де знаходилася Троя. Проходив день за днем, але на морі стояв штиль, навіть найменші хвилі не порушували морсь-

кої гладі. Відсутність вітру почала гнітити грецьких воїнів, деякі почали ремствувати, що боги, очевидно, проти цього походу, якщо не хочуть послати їм попутний вітер. Через декілька днів занепокоєння почало зростати ще більше. Вітер подув, і він був досить сильний, але зустрічний. Коли грецькі гостроносі кораблі виходили із пристані на веслах, то сильний вітер прибирав їх назад до берега.

Нарешті Агамемнон, який очолив союз грецьких царів, звернувся до провидця Калхаса, сивоволосого старця з довгою білою бородою. Розплющивши підсліпуваті очі, віщун промовив, що богиня Артеміда розгнівалася на Агамемнона. Його слуги на полюванні вбили улюблену лань богині, і тепер вона наказує дути зустрічному вітру.

У стані греків почалися хвороби. Хоробрі воїни нудилися без діла. Деякі вже збиралися додому. Агамемнон із надією запитав у старця, чи може він якось замилювати Артемиду. Повільно, але чітко той відповів, що єдиний засіб задобрити богиню полювання – це принести криваву жертву. І не просто вбити жертвовну тварину. Богиня вимагає, щоб Агамемнон приніс їй у жертву свою улюблену дочку Іфігенію.

Печаль огорнула Агамемнона. Відати дочку у жертву і здійснити намічений план помсти чи зберегти її життя і жити весь вік із ганьбою, адже новий похід вже не зібрати? Хтось доніс Іфігенії про сумні роздуми її батька. Не вагаючись, підійшла вона до нього і сказала, що коли їй належить померти для блага спільної справи, то вона з радістю прийме свою долю. Красуня-дівчина у білому сяючому одязі піднялася до жертovníка, де віщий Калхас вже стояв із величезним ножом. Серця грецьких воїнів тріпотіли, така прекрасна була Іфігенія. Агамемнон останній раз поглянув на усмінене обличчя доньки і наклав свою голову чорним плащем, щоб не бачити її загибелі. По щокім сивоголового царя котилися сльози. Гірко плакали рідний брат Іфігенії Орест та сестра Електра. Дівчина лягла на жертovníк, Калхас надів їй на голову вінок, заніс над нею смертоносну зброю і з силою опустив у дівоче тіло...

Усі зойкнули. Однак замість прекрасного тіла юної дівки на жертovníку в конвульсіях билосся тіло лані, в якому стирчав величезний ніж Калхаса. Артеміда пожаліла юну красуню і подарувала їй життя, замінивши її на тварину. Сильним поривом вітру Іфігенію підхопило і понесло над горами, полями, ріками, морем. І ось, нарешті, показалася земля. Вітер ніжно опустив дівчину на невідомий берег. Це була Таврида (Крим), країна войовничого племені таврів. Цар таврів Фоапт напередодні бачив дивний сон: прекрасна дівчина, посланниця Артеміді, повинна прибути на його землю. Він має побудувати цій богині храм, у якому службу буде віправляти чарівна чужинка. Не встиг він прокинутись, як слуги доповіли, що знайшли на узбережжі юну красуню-чужоземку...

Після жертви Артеміді похід греків відбувся. Багато славетних героїв склали свої голови на бойовищі за десять років троянської війни, але все ж таки греки здобули перемогу і з тріумфом повернулися додому. Агамемнон повернувся живим, але смерть чекала на нього у власному палаці. За час відсутності чоловіка його дружина Клітемнестра завела собі коханця Егісфа. Коли зморений Агамемнон ліг відпочивати, зрадлива дружина з коханцем убили його. Син Агамемнона і брат Іфігенії Орест виріс, змужнів і став сильним та хоробрим воїном. Після смерті батька він пішов із палацу. Одного разу оракул дав йому пророцтво, що він негайно має вирушити до далекої Тавриди і привезти звідти священну статую богині Артеміді, яка знаходиться там у її храмі, тоді боги будуть милостиві до нього. Подорож через бурхливий Понт Евксінський у невідому землю страшила юнака, було відомо, що таври всіх прибульців віддають у жертву Артеміді і що кривавий обряд жертвоприношення здійснює прекрасна молода діва-жриця, але все ж таки він вирішив відправитися у путь. Разом із вірним другом Піладом Орест зібрав декількох сміливців, спорядив корабель і вийшов у відкрите море.

Через кілька днів плавання, повного пригод, греки побачили довгоочікуваний берег Тавриди. Коли опустилася ніч, вони пристали до берега, і Орест з Піладом відправилися до храму Артеміді. Не побачити цю величезну будівлю з білого мармуру було важко, її було видно звіддала. Але тільки Орест і Пілад наблизилися до храму, як були схоплені його охороною. За звичаєм, чужоземців вранці належало принести у жертву Артеміді. До ранку Орест і Пілад прощалися зі світом, готуючись прийняти смерть від дівочого меча. Коли вранці їх привели до прекрасної жриці, серця Ореста та Пілада забилися у шаленому темпі. Якою ж гарною була їх майбутня вбивця!

Але й Іфігенія була схвильована, руки її, що до цього не знали жалю, нестримно тремтіли. Вночі вона бачила дивний сон. Нібито палац її батька у Міkenax почав руйнуватися, залишилися стояти лише одна колона, з якої звисали пасма білого волосся. Дівчину охопило недобре передчуття, що щось жахливе коїться на її батьківщині. Коли до неї підвели схоплених чужинців, Іфігенія бачила у їхніх обличчях щось знайоме, неначе якийсь туманний спогад із далекого минулого. Яким же було здивування молодого жриці, коли злодії почали говорити її рідною мовою! Вона вирішила принести в жертву одного з них, а іншому подарувати життя, щоб він передав листа до Мікен. Чарівна жриця наказала в'язням вирішити, хто з них загине, а хто повернеться, поки вона буде писати листа братові. Коли вона повернулася, парубки ще продовжували гарячу суперечку. Кожен із них волів померти на чужині, щоб друг повернувся додому. Орест переконував Пілада, що він затівав цю подорож і тому має померти. Пілад наполягав на тому, що Орест має повернутися до Мікен, щоб посісти трон свого батька. Ось тут Іфігенія і впізнала у цих двох молодих воїнах свого рідного брата та його найкращого друга. Сльози почали душити дівчину. В цей момент Орест і Пілад також зрозуміли, хто стоїть перед ними з жертвовним мечем. Іфігенія вгадала план порятунку і повернення додому. Вона повідомила царю таврів Фоапту, що рука чужинців торкнулася священної статуї Афродити й осквернила її. Щоб очистити її, статую треба омийти у водах Понта Евксінського.

Із великими урочистостями храмові служниці взяли статую богині, поставили її на золочену колесницю і попрямували до моря. Попереду ритуальної процесії йшла Іфігенія, а за нею храмова сторожа вела зв'язаних Ореста та Пілада. Наблизившись до місця, де серед скель був схований грецький корабель, жриця наказала охоронцям відійти далі і не бачити священного обряду, якщо вони не хочуть накликати на себе гнів Артеміді. Як тільки таврські воїни відійшли, Іфігенія перерізала мотузки, що зв'язували руки Ореста та Пілада, а служницям наказала піднести статую до моря. Греки побачили своїх товаришів живими і вийшли з укриття. Статуя

Артеміді була доставлена на корабель, гребці налягли на весла, і щасливі греки з Орестом, Піладом та Іфігенією вийшли у море.

Слуги царя Фоапта побачили, що невідомі люди разом із полоненими, жрицею та священною статуєю готуються відпливати, і почали осипати корабель стрілами, але дужі руки гребців швидко збільшили відстань між кораблем і берегом, тепер він був недосяжний для таврських лучників.

Із великою радістю повернулися сміливці додому. Орест разом із сестрами Іфігенією й Електрою та другом Піладом убив свою грішну матір і її коханця. Він повернув собі царський трон і почав правити у багатих Міkenaх. Пілад був у печалі, бо покохав за час подорожі сестру Ореста Іфігенію, але та відмовила йому. Вона зберегла цноту і залишилася жрицею Артеміді у побудованому для неї храмі неподалік від Афін. Однак хоробрий товариш брата був до вподоби іншій сестрі Ореста – Електрі, і вона намагалася його всіляко розрадити. Незабаром золота стріла Ерота потрапила і в серце Пілада. Цар Орест влаштував пишне весілля для свого вірного друга Пілада та своєї сестри Електри.

Меч цариці Амаги

У III ст. до н.е. в степах Північного Причорномор'я почали панувати сармати. Згадки про їхні часи несуть у собі назви річок України: Дніпро, Дністер, Дон, Донець, Дунай. Корінь “дон”-“дн” їхньою мовою означав “ріка” чи “вода”.

Ці племена, що прийшли зі сходу, були споріднені скіфам. Вони витіснили частину скіфських племен до Криму, а решту підкорили. Хоча за культурним рівнем сармати стояли нижче від споріднених з ними скіфів, їхня боєздатність була кращою. Іранське слово “сауромат” означає “підперезаний мечем”. Сармати були неперевершеними вершниками. Ведучи кочовий спосіб господарства, сармати постійно переходили з місця на місце. Це зумовлювало постійні війни з сусідніми народами.

Важливою особливістю сарматських звичаїв було рівноправне становище чоловіка та жінки. У сарматському суспільстві основою діяльності була військова справа. Участь у походах брали і чоловіки, і жінки. На чолі сарматів стояли цар і цариця, які користувалися однаковими правами й очолювали військо під час походів. Надзвичайне шанобливе ставлення до жінки було дивиною для сусідніх народів. Це давало підстави грекам називати сарматів “ті, що керуються жінками”. Хлопчики та дівчатка з дитинства вчилися володіти зброєю: мечем, списом, бойовою сокирою, луком і стрілами. За свідченнями античних авторів, сарматка перед тим, як вийти заміж, мала вбити трьох ворогів. У похованнях сарматських жінок часто знаходять мечі та іншу зброю. На початку II ст. до н.е. на чолі сарматських племен стояла вольова й хоробра цариця Амага.

Далеко з заходу на схід просунулися володіння сарматських правителів. Від повноводного Дунаю, який греки називали Істр, до широчезної Волги, яку античні автори називали Ра, по обидва береги Борислену-Дніпра безмежні степові простори були землею сарматів. Правили цією землею цар Медосакк і цариця Амага. Під владою цих правителів були різноманітні сарматські племена: і войовничі аорси, і гордовиті сіраки, і волелюбні алани з роксоланами та інші підлеглі племена.

Амага походила з царського роду. Коли дівчинка народжувалася, у її матері пологи були важкими. Жінки, що сповили немовля, побачили в рученяті маляти стиснутий згусток крові. Старець-віщун, побачивши дівчинку, сказав, що народилася велика воїтелька. Царівна отримала ім'я Амага, що означає “сильна”, “могутня”. Незабаром після народження дочки померла її мати.

З малечку виховувалася вона у войовничих звичаях предків. Разом з іншими хлопчиками та дівчатками вона постійно гарцювала на коні, вправно стріляла з лука на повному ході, майстерно билася мечем, орудувала бойовою сокирою та списом. Однією з улюблених справ царівни було полювання на косуль, кабанів, лисиць, зайців, оленів. Мало хто міг зрівнятися з дівчиною у мистецтві володіння зброєю. З кращих дівчат-воїтельниць Амага відбирала особисту дружину. Жіночі загони сарматів наводили жах на ворогів.

Амага вирізнялася серед інших побратимок не лише вправністю та відвагою. Вона була стрункою та гнучкою. Її рухи були швидкими. Під час їзди верхи її рівне темне довге волосся майоріло по вітру. На засмаглому обвітреному обличчі виділялися живі карі очі. Червоні губи інколи відкривали дивовижної білизни міцні зуби. Одяг підкреслював тілесні принади дівчини. Царівна постійно ходила у шкіряних штаних, які покривали її пружні ноги, взуті у хутряні чоботи з загорнути носками, прошиті бісером. Поверх полотної сорочки, гаптованої золотими нитками, через яку проступали обриси її тугих грудей, була одягнена шкіряна куртка, підперезана поясом. Взимку дівчина одягала хутряний тулуп. Від сонця і холоду її голову захищала м'яка островерха шапка. У вухах Амага носила невеличкі золоті сережки.

Чоловіки постійно задивлялися на царівну. Її обличчя та стан були сповнені внутрішньої сили, впевненості, свободи та якоїсь дикої краси. Багато молодиків мріяли про Амагу, розуміючи безглуздість своїх надій, але сподіваючись раз у раз побачити войовничу дівчину.

Дівчина рідко всміхалася й була завжди серйозною. Не личить воїну вишкіряти зуби. У мить військових зборів вона швидко готувалася до походу. Амага мужньо кидалася на ворога, і її меч виблискував убивчою блискавкою то тут, то там, сіючи смерть у стані противників. Її батько бентежився через запальний характер дочки й боявся, щоб через її гарячу вдачу не втратити її.

Одного разу цар покликав до себе юнака на ім'я Гатал і сказав йому: “Я добре знав твого батька, який загинув як справжній воїн, і бачу, що ти успадкував його найкращі риси: відкритість, чесність, мужність, завзятість, відданість. Я люблю тебе, як сина. Ти знаєш, що я турбуюся про життя своєї дочки Амаги. Якщо я її втрачу, боги свідки, я не зможу довго залишатися у світі живих. Я прошу тебе, Гатале, бути поряд з Амагою під час походів й оберігати її життя”.

Гатал відповів: “Присягаюся, мій повелителе, я виконаю твоє доручення”.

З того часу Гатал непомітно, але невідступно супроводжував Амагу в усіх її небезпечних справах. Пильне око охоронця уважно роздивлялося обрй, чи не чигає загроза на царівну. Під час битв Гаталів меч і щит був завжди поряд з Амагою. Він першим атакував найнебезпечнішого ворога, знаючи, що це обов’язково зробить вона. Царівна часто сердилася на Гатала й скаржилася батькові, що той відбирає в неї військові подвиги. Але старий цар лише посміхався у свою сиву бороду та вуса й, погладжуючи їх рукою, просив дівчину змиритися з присутністю завзятого напарника.

Час йшов. Звістки про войовничу царівну ширилися далеко за межами Сарматії. Слава Амаги була відома меотам, скіфам, грекам, таврам і багатьом іншим народам. Різні володарі пропонували дівчині стати їхньою дружиною. Проте Амага горделиво відкидала всі пропозиції залицяльників. Її місце на полі бою, а не на шлюбному ложі. Хоча від меча Амаги полягло вже вдсятеро більше, ніж троє ворогів, що відкривало дівчині шлях до одруження, проте вона більш за все цінувала свободу, а подружні обов’язки стали б на заваді її вільному життю.

Якось дочку покликав до себе у намет старий цар. Останнім часом він нездужав. Коли вона зайшла, то побачила, що той сидить напівлежачи на м’яких хутряних подушках. Батько звернувся до дівчини з такими словами: “Доню, я вже відчуваю подих смерті і, мабуть, скоро піду шляхом предків. Я хочу бути впевненим, що сарматські племена після мене будуть жити у мирі та злагоді. Запорукою цьому може стати обрання нового царя. Ти хоробра дівчина, проте ти єдина не в змозі будеш утримати мир серед наших племен. Прошу тебе, обери когось з сарматських вождів собі за чоловіка, і нехай він буде царем поряд з тобою”.

Слова батька вразили Амагу: “Батьку, серед сарматських вождів, я не бачили жодного чоловіка, до якого привернуло моє серце богиня кохання Апутара. Але, якщо на те буде твоя воля, ти ладен сам визначити того, кого хочеш бачити моїм чоловіком для блага всіх сарматських племен”.

За кілька тижнів через степи швидкокрилим птахом пронеслася звістка: непереможна царівна Амага виходить заміж за могутнього вождя Медосакка. Незабаром у величезному весільному наметі відбувся бенкет. Гості пили дорогі вина, їли різноманітні наїдки й бажали щастя молодят. Молоді чоловіки заздрили нареченому, якому випала честь стати чоловіком красуні-воїтельки.

Радів старий цар. Тепер він міг зі спокійним серцем вирушити на зустріч з предками. Ще більш радісним був захмелілий жених. Сама непокірна Амага стане його дружиною. І нехай вона перемагає чоловіків на полі бою, але на ложі волею богів жінка має здатися чоловікові. Лише сумною сиділа сама красуня наречена. Вона розуміла, що має вчинити так, але зовсім нічого не відчувала до чоловіка, якого визначив їй батько. Вона уникала дивитися в очі Медосакку. Їй було огидне це дійство, яке вона терпіла задля блага батьківщини. У своєму сумі Амага зовсім не звернула уваги, що весільний пир не в радість іще одному з присутніх. Печально дивився на Амагу Гатал. Він завжди мріяв бути разом з нею, проте розумів, що цьому справдитися не суджено.

У відведений час на шлюбному ложі усамітнилися молодята. Медосакк простяг руки до Амаги, щоб зняти з неї одяг і прикраси. Але вона зупинила його і сказала: “Волею мого батька ти став моїм чоловіком, та пам’ятай, я буду жити так, як і жила раніше. Ти станеш повелителем всіх сарматів, але ти не станеш повелителем для мене. Якщо ти хочеш бути царем, не забувай моїх слів. А тепер роби те, що маєш робити”.

Все відбувалося наче уві сні. Амага мовчки лежала серед міхових ковдр і намагалася не думати про те, що зараз коїться насправді. І раптом їй уявилися очі Гатала, його сумний погляд з-під густих брів. Вона уявно розглядувала його міцне тіло, дужі руки, сильні ноги. Потім згадала обличчя молодика, на якому ледь помітно почав пробиватися пушок вусів і бороди. Але чоловіком її став не він, а Медосакк.

Закінчилося весілля. Роз’їхалися по своїм кочів’ям гості. Незабаром помер старий цар-батько. Амагу та Медосакка сармати визнали новими царицею та царем.

Амага повернулася до своїх улюблених справ: їздила на полювання, вирішувала суперечки між родами, тренувалася зі зброєю. Її чоловік був зовсім іншої натури. Він любив тішитися у своєму наметі, пити вино. Лише зрідка виїздив задля розваги на полювання. Його меч був скоріше прикрасою, аніж зброєю. Одного разу Медосакк нагадав дружині, що вона має частіше розділяти з ним ложе. Проте Амага відповіла, що, якщо він хоче жінку, він може скільки завгодно заводити наложниць серед гарненьких рабинь і бавитися з ними досхочу.

Дітей Амага та Медосакк не мали. Причиною тому були, можливо, рідкі зустрічі на шлюбному ложі, а, можливо, й падіння з коня та удари в живіт, які Амага отримувала під час своїх вправ. Проте мати дітей, та ще й від Медосакка, Амага не хотіла. Давши повну волю чоловіку в проведенні часу, цариця зосередилася на вирішенні важливих політичних проблем. На той час загострилися суперечки між сарматами та скіфами. Останні розгромили союзників сарматів меотів. У битві меотійський цар був убитий, а кочів’я цього племені розорені. Маленьку меотійську царівну Тіргатаю скіфи увели в полон до своєї столиці Неаполя, що був розташований посеред Тавриди (поблизу сучасного Сімферополя).

Окрилені успіхом, скіфи почали готуватися до війни з Херсонесом – величезним містом-державою на південно-західній окраїні Тавриди. Війна між скіфами та Херсонесом була не вигідна сарматам, оскільки ті вели вигідну торгівлю з херсонеситами. В обмін на сарматське м’ясо, мед, хутро, віск, рабів херсонеські купці постачали зброю, вино, посуд, тканини, прикраси. Одного дня до Амаги привели грецьких послів з Херсонеса. Вклонившись цариці, ті промовили: “О, велика володарко, колегія стратегів уповноважила нас прохати тебе виступити з твоїм непереможним військом нашим союзником у війні зі скіфами. Наші виноградні поля руйнуються ворогами, людей убивають і уводять у рабство. Скіфи готуються захопити й підкорити собі наше вільне місто. Прохаємо тебе зупинити це кровопролиття”.

Дізнавшись про приготування скіфів, Амага відправила до Неаполя Скіфського посольство з вимого припинити підготовку до війни.

Коли сарматські послы увійшли до палацу скіфського царя й оголосили волю Амаги, той зухвало відповів, що якась сарматська жінка не повинна лізти не в свої справи, нехай краще займеться своїми прямими обов'язками на подружньому ложі, а то, судячи з відсутності дітей, вона й до цього не придатна. “Ви, сармати, такі нікчемні воїни, що навіть слабким жінкам доводиться брати до рук зброю, щоб вас захищати” – виголосив скіф.

Один з посланців сказав, що такі слова можуть призвести до нової війни між скіфами та сарматами. Скіфський правитель розлютився й аж підскачив: “Ти, сарматський собако, мені погрожуєш?” Різким жестом цар скіфів показав своїм охоронцям на беззбройного сарматського посла, і через мить той уже лежав у калюжі крові, вражений ударом короткого меча-акінака. Решті сарматських послів було наказано повертатися додому й переказати цариці, щоб вона не лізла в скіфські справи, а не то, скіфський цар сам прийде до неї, зруйнує її кочів'я і перетворить її на свою наложницю чи подарує комусь з воїнів.

Посланці ще не повернулися додому, а звістки про образу в Неаполі Скіфському вже докотилися до Амаги. Гніву цариці не було меж. Її дії були швидкими та рішучими. Вона негайно викликала до себе Гатала й наказала йому зібрати загін зі ста двадцяти найкращих воїнів, переодягнути їх у скіфський одяг і вранці вирушити до скіфської столиці. За кілька годин невеличке військо було готове. Цариця ретельно оглянула кожного з обраних. Незважаючи на малочисельність, це були найкращі воїни, перевірені й загартовані у багатьох боях і походах. Вони були ладні йти за своєю повелителькою, хоч на край світу. Ледве засіяла вранішня зоря, сто двадцять вершників вирушили у похід. Кожен з них вів на повіді ще по два коня. Це дозволяло їм під час руху міняти коней, щоб ті могли відпочити.

Як свідчили античні автори, за добу майже безперервною скачки під пекучим сонцем хоробрі сармати подолали відстань 1200 стадій (близько 200 км). Витривалі коні звично переносили цей шалений гін. Щоб не викрити себе передчасно, загін цариці Амаги вночі переправився на берег Тавриди через Гниле море – Сиваш. Вранці наступного дня вони були під стінами Неаполя.

Кожен з сарматів палав жагою помсти за кривду, що була зроблена скіфським царем їхній цариці та їхньому народу. План нападу був очевидний.

Ледь розвиднілося, як на дорозі до воріт Неаполя скіфська варта побачила хмару куряви. За кілька хвилин можна було роздивитися, що це невеличкий загін, близько двох десятків бійців, по виду скіфів, мчить до столиці. Варта спокійно підпустила вершників до брами, приймаючи їх за додатковий загін, що прийшов для участі у війні проти Херсонеса, чи за посольство котрогось зі скіфських вождів. Коли прибульці майже під'їхали до важких воріт, вартові розгледіли серед вершників молодого безвусого худорлявого юнака, довге темне волосся якого вибилося з-під шапки й колихалося на вітру. В одній руці юнак тримав довгий спис, а в іншій – щит, при поясі був меч, до коня був прив'язаний горит (чохол для луку і стріл). Раптом один з стражників вигукнув: “Це жінка!” Серед вартових пронеслося: “Сармати!” Хтось з них кинувся зачиняти браму, проте було вже пізно. На повному скаку сарматські воїни випустили кілька стріл, які одразу знайшли своїх жертв серед скіфських вартових. Далі в хід пішли списи, мечі та сокири. Гатал постійно бився поряд з Амагою, укриваючи її своїм щитом від ворожої зброї та убиваючи своїм мечем ворогів. За кілька хвилин брама була повністю захоплена нападниками, а її охоронці перебиті. Тим часом, сотня сарматів під'їхала до воріт Неаполя. Місто вже гуділо: “Сармати! Сармати в місті! Місто захоплене!” Люди метушилися, ховалися. Хто намагався чинити опір, нещадно вбивався. Однак головна мета нападників була у палаці.

При вході до палацу скіфські воїни чинили відчайдушний опір, проте натиск сарматів вони стримати так і не змогли. Центральна площа була залитою кров'ю нападників і їх жертв. Амага була неглибоко поранена в руку. Гатал був з ніг до голови вкритий пилом і скіфською кров'ю. Він також був поранений кілька разів, але тримався добре й продовжував битися. Близько сорока сарматських воїнів полягло під час атаки. Майже кожен з решти мав поранення.

Гатал першим увірвався до палацу. За ним послідувало кілька товаришів. За мить сармати вийшли, ведучи бранців. Це був скіфський цар і його син-підліток. Правитель був розгублений, але в очах його бриніла ненависть.

Побачивши його, Амага посміхнулася й вигукнула: “Ти похвалявся прийти до мене, підкорити мій народ, а мене зробити своєю наложницею чи віддати своїм воїнам?” – “Не радій, - похмуро відповів цар. – Ти захопила наше місто зненацька, хитрістю. Тобі немає чим пишатися”.

“Твоя правда, - відповіла Амага. – Проте, зробивши так, ми уникли більшого кровопролиття, яке неодмінно було б в разі великої війни”.

Після цього, повернувшись до своїх воїнів, сарматська цариця владно наказала їм, кивнувши головою у бік свого кривдника: “Дайте йому меча!”

Скіфський цар отримав холодну блискучу зброю. Навпроти нього стояла худорлява жінка. Такого супротивника йому ще не траплялося. Але він знав, що слава цієї жінки-воїни розійшлася далеко-далеко. Тепер він шкодував про свої слова, сказані через пихатість. Та робити нічого, треба битися.

За двобоєм царственних чоловіка та жінки посеред захопленої сарматами ворожої столиці спостерігали сарматські воїни та рештки скіфського гарнізону. За своїм батьком-царем спостерігав його син і просив богів допомогти йому. За діями Амаги пильно стежив Гатал. Він знав, що цариця вправно володіє мечем, але ця рана в руку, ця перевага від виснажливої скачки та запеклого бою. Однак втручатися у перебіг поєдинку ніхто не мав права. Лише боги мають право визначити, кому належить перемогти, а кому загинути.

Скіф і сарматка схрестили мечі. Обидва були досвідченими воїнами й розуміли, що найменша помилка може коштувати життя. Бачучи нерішучість противника, Амага перейшла у наступ і почала наноси-

ти удари з блискавичною швидкістю. Скіфський цар відбив кілька ударів, однак смертельне залізо все ж таки вразило його в живіт. Він упав, заливаючи міський майдан своєю кров'ю. Рука вмираючого продовжувала стискати меч. До нього підбіг син і обійняв свого батька, заливаючися сльозами.

Крик радості вирвався з вуст сарматів. Вони перемогли. Вони змили пляму образи кров'ю своїх кривдників. Найбільше радів Гатал. Цариця жива. Вона знову перемогла.

Сармати наблизилися до своєї цариці. Амага наказала одному з воїнів підвести до неї сина загиблого царя, який тихо ридав на грудях померлого батька. Хлопця підвели до воїтельки.

“Хоча твій батько й образив мене та мій народ, я визнаю, що він був гарним воїном. Власна пиха й самовпевненість привели його до смерті. Але він гідний, щоб його поховали за всіма звичаями предків і насипали курган на його честь. Тепер ти станеш новим скіфським царем. Я пропоную тобі мир. Ти мусиш негайно припинити напади на Херсонес і приготування до війни. Крім того, я візьму в якості данини по десять золотих монет на кожного свого живого воїна і по двадцять на кожного загиблого”.

Царевич мовчав. До нього наблизився хтось з вельмож. Підійшли й скіфські воїни. Відновлення бойовища ніхто не хотів. Вельможа відповів: “Хай буде так, як ти кажеш, царице. Клянуся богинею богів Табіті та богом богів Папаєм”.

В цей момент один з сарматських воїнів виніс на руках з палацу дівчинку років чотирьох в дорогому вбранні. “Царице, дивись, це меотійська царівна Тіргатао, захоплена в полон скіфами,” – вигукнув він.

“Дівчинку я заберу з собою,” – промовила Амага.

Через годину сармати були готові вирушити в зворотню путь. Вони перев'язали рани, забрали коней вбитих скіфів і повантажили на них тіла своїх загиблих товаришів. У дорожні шкіряні мішки була покладена скіфська данина. Один з воїнів віз на своєму коні маленьку царівну Тіргатао. Сармати поспішали виїхати з Неаполя, щоб пошвидше досягти своїх земель. Від скіфів можна було очікувати нападу.

Коли сонце скотилося за обрій, сарматський загін був уже далеко від Неаполя. Вони проминули море і в'їхали у безкрайні степи понад Бористеном. Зійшов місяць, яскраво світили зорі, осяваючи степ ніжним м'яким світлом. Від прохолодного вітерця колихалися високі степові трави. Якщо боги не змінять своєї ласки до сарматів, завтра надвечір вони мають бути у рідних кочів'ях.

Серед світлої ночі у рівній долині вирізнялися обриси великих курганів. Це могили предків. Тепер можна не спішити. Це вже свої володіння. Малоймовірно, щоб скіфи тепер влаштували погоню.

Амага під'їхала до одного зі своїх воєначальників на ім'я Саг. Той глянув на царицю, розуміючи, що та зараз віддасть йому якийсь наказ. “Саге, – виголосила Амага. – Продовжуй з загоном шлях до наших кочів'їв. Я відлучусь до кургану, щоб вклонитися духу предків. Незабаром я вас дожену”. Здивований воїн відповів: “Царице, дозволь я дам тобі п'ятьох людей для охорони. Ми ще недалеко від'їхали від земель скіфів”. “Ні, Саге, – відказала Амага. – Хай мене супроводжує Гатал. Він завжди поряд зі мною”.

Після цього Амага під'їхала до Гатала, який уважно стежив за її переміщеннями вздовж війська, і сказала: “Я їду до кургану, щоб вклонитися духу предків. Ти поїдеш зі мною”. Потім цариця розвернула свого коня і швидко помчала у напрямку високого пагорбу. Амага ледь всміхнулася, почувши позаду стукіт копит Гаталового коня.

Цариця і воїн під'їхали до пагорбу й спішилися. Амага відв'язала від коня невеликий мішок. Вони піднялися на вершину. Тут був розташований давній жертвник. Це була видовбана з вапняку постать вусатого воїна, в одній руці якого був жертвенний ритон (посуд для ритуального напою), а в іншій – короткий меч. Перед старовинним кумиром з м'якого каменю стирчав древній заржавілий залізний меч. Це був жертвник бога війни Арея, якому вклонялися й скіфи, й сармати.

Амага і Гатал стали на коліна. Цариця дістала з поясу невелику чашу і витягла з мішка маленький шкіряний бурдюк. Гатал спостерігав за її діями. Амага вийняла пробку з бурдюка й наповнила чашу вином. Після цього вийняла ножа й сказала своєму охоронцю: “Дай мені свою руку!” Той покійно простягнув їй правицю. Він навіть не здригнувся, коли вона надрізала йому руку й кілька крапель його крові потрапили до чаші. Він зрозумів, що тепер вони будуть найближчими людьми на землі. Якщо раніше він був здатен на все заради неї, її дії свідчили, що тепер вона також буде здатна на все заради нього. Амага розрізала й свою руку й крапнула кров'ю до чаші. “Пий!” – наказала вона. Гатал випив половину чаші, решту допила Амага. Вони знали, що тепер їхня кров змішалася. Вони стали близькими людьми. Гатал погладив волосся цариці. Вона не пручалася.

“Гатале, коли ми були в Неаполі, – тихо сказала Амага. – Я дала собі слово, що, якщо ми обидва залишимося живі, я зроблю це”. Воїн почав гладити тіло цариці, яке завжди було недоступне для нього й про яке так давно він мріяв. Жінка дозволила йому це робити. Обидва відчували, як вогонь бажання, що вливалася в їхні жили непостійна та зрадлива богиня кохання Апутара, охоплює їхні тіла й змушує тремтіти. Вони злилися в обіймах, як дві змії в теплий шлюбний період. Вони були щасливі. Вони були разом. Вони робили те, що їм було заборонено. Свідками цього таїнства були лише небо та небесні світила. Скільки вони пролежали в обіймах одне одного поблизу святилища давнього кумира, хто знає. Вони лежали й мовчали, розуміючи, що переступили межу дозволеного. Амага побачила, що східний небокрай починає сіріти. “Поїхали!” – ледь звучно промовила вона.

За кілька годин Амага та Гатал наздогнали свій загін. Обидва були сумними й не розмовляли. Втомлені, виснажені сармати не звернули особливої уваги на поведінку цариці та її охоронця.

Вечоріло. Сармати нарешті побачили свої стойбища. Населення вибігло назустріч і захоплено вітало свою царицю. Родичі тужили за загиблими й раділи поверненню живих. Медосакк не вийшов зустрічати дружину. Виявилося, що він перепився вина й міцно спить в обіймах наложниці-боспорянки. Амага повернулася до звичайного рутинного життя. Незабаром надійшли щедрі дари від херсонеситів, вдячних цариці за порятунок свого міста. Слава жінки-воїна продовжувала ширитися серед народів.

Дні тяглися за днями. Спливали місяці. Під час подорожей до навколишніх племен, як і раніше, Амагу супроводжував Гатал. Вони уникали розмов. Лише зрідка цариця віддавала якісь накази своєму охоронцю, котрі той слухняно виконував. Жодна жива душа не здогадувалася про те, що величну жінку та її слугу пов'язує зв'язок набагато міцніший за службовий обов'язок. Зв'язок, початок якому був покладений поблизу древнього жертовника на давній могилі після перемоги на скіфами.

Радістю для Амаги стала Тіргатао. Цариця виховувала дівчинку, як рідну дочку. Вона вчила її володіти мечем, списом, сокирою, влучно стріляти з лука, їздити верхи. Якось жінка побачила, як захоплено дивиться Тіргатао на її уславлений меч. “Подобається?” – риторично запитала воїтелька. У дівчинки загорілися очі. Ще б пак, така зброя – мрія будь-якого сармата. Цариця ледь усміхнулася й сказала: “Колісь він стане твоїм”.

Постійним супутником Амаги у вихованні дівчинки був Гатал. Юна царівна постійно практикувалася у бойовому мистецтві з цим досвідченим воїном.

Одного разу сп'янілий Медосакк вирішив поїхати на полювання. Його відмовляли, але цар наполягав на своєму. Під час гонитви за оленем він не втримався на коні і впав з усього розгону. Його негайно доправили до намету. Знахарі оглянули тіло царя й сказали, що напевно боги скоро заберуть його до себе. За кілька днів Медосакк помер. Сармати зажурилися через смерть свого правителя. Але найбільше зажурилися наложниці та прислуга померлого, адже тепер їм належало супроводжувати покійника на той світ.

Тіло Медосакка знахарі звільнили від нутрощів і набальзамували цілющими травами. Тим часом сармати зібралися для поховального обряду. Була побудована велика дерев'яна усипальниця. До неї на золочених ношах внесли труп царя. Поряд була поставлена його колесниця. На полицях були розкладені речі, необхідні для життя Медосакка в іншому світі: посуд, зброя, прикраси тощо. До царя привели улюблених наложниць, вбили їх і положили поряд зі своїм господарем. Також вбили кухаря, візника та кількох охоронців Медосакка. Після цього дерев'яну будівлю почали засипати землею. Кожен з сарматів набрав повну шапку землі й висипав на усипальницю. Поступово земля почала закривати будівлю, пагорб ріс і врешті-решт повністю поховав у своїй товщі тіло царя та найближчих йому людей.

Проїшов час. Сарматські старійшини прийшли до своєї цариці й сказали: “Правителько! Нашому народу потрібен новий цар. Ти маєш обрати того, хто стане ним”.

Незважаючи на те, що пройшли роки, Амага залишалася все такою ж стрункою жінкою, що зберегла гнучкість стану та привабливість натури. Вона воїн, але вона й жінка. Як же довго вона мріяла про ту мить, коли зможе сама по праву отримати чоловіка, якого їй визначила богиня Апутара. Про цього чоловіка цариця думала постійно. Вдень вона бачила його поблизу себе, але він був такий близький і такий недоступний. Вночі Амага була самотня. Лягаючи на своє ложе, їй залишалося згадувати ті щасливі миттєвості насолоди, які були так давно, уявляти собі коханого і мріяти.

Амага глянула на старійшин і промовила: “Ви хочете почути ім'я мого обранця? Добре! Знайте, моїм чоловіком буде Гатал. Він хоробрий, рішучий і мудрий. Його знав і цінував мій батько. Слава про його подвиги відома всім. Прошу визнати його законним царем сарматів”.

Звістка про Гатала відразу рознеслася в усі-усюди. Хтось казав, що Гатал не має права на царський престол. А хтось відказував, що Гатал мужній воїн і видатний полководець, тому вибір цариці цілком правильний.

Незабаром відбулося весілля. Гатал став царем і сів поряд з Амагою. Коли вони залишилися наодинці, їм здавалося, вони лежать не на м'якій ковдрі у теплом наметі, а під прохолодним вітерцем на росяній траві поблизу старого жертовника. Тоді вони робили те, що було заборонено. Це приносило незрівняну насолоду. Тепер всі перепони зникли. Їм було гарно. Нарешті вони можуть бути разом, не боючись нікого.

Кілька років правили разом цар Гатал і цариця Амага. Одного разу до сарматів знову прийшла війна. Боспорські правителі почали захоплювати землі сарматів і будувати там укріплені фортеці. Амага і Гатал вирушили у похід проти боспорців. Взяли вони з собою і юну Тіргатао. Відбулася запекла битва. Вороги були розгромлені й сарматські вершники переслідували втікачів. Захопилася погонею й Амага. Лише на трохи відстав від неї чоловік Гатал. Він з жахом побачив, як швидко стріла вправного боспорського лучника пробила груди цариці. Воїтелька впала з коня. Гатал спішився і схилився над нею. Побачивши рану, він зрозумів, що його кохана цариця помирає. Вона дивилася на нього, широко розкривши очі, й здавалося посміхалася. Ледь ворухачи губами, Амага прошепотіла: “Ми перемогли! Гатале, ти маєш продовжувати зміцнювати державу. Після моїх похорон одружись з новою царицею. Нехай це буде Тіргатао. Передай їй мого меча. Це друга я”. Сказавши це, Амага втратила свідомість і невдовзі померла.

Славетну воїтельку поховали за звичаями предків. До її могили поклали зброю цариці. Тут бракувало тільки її меча. За заповітом Амаги його передали Тіргатао, а поряд з тілом воїтельки поклали інший.

Поховавши царицю й віддавши їй належні почесні, знатні сармати прийшли до Гатала на нараду. “Володарю! – промовили вони. – Ти ще не старий роками й варто подумати про нову жінку для себе, яка поділить з тобою ложе й стане для нас новою царицею”.

Гатал уважно подивився на присутніх. Його погляд був важкий, похмурий. “Сармати, - виголосив він. – Моєю дружиною буде Тіргатао. Так воліла Амага”.

Невдовзі Гатал одружився з Тіргатао. Нова цариця також прославилася військовою звитягою. Вони разом правили сарматами. В 179 р. до н.е. Гатал і Тіргатао погодилися на входження Сарматії до Понтійського союзу держав. Це політичне утворення мало підтримувати мир в усьому регіоні навколо Понта Евксінського.

Живучи з новою жінкою, Гатал завжди пам'ятав ту, яка подарувала йому щастя, завдяки якій він став царем. Він завжди приносив жертви духу Амаги на її могилі. Після своєї смерті Гатал заповів поховати себе поблизу неї. Він був біля Амаги за життя, він хотів бути біля неї й по його завершенню.

Ім'я сарматської цариці Амаги збереглося в свідченнях античних авторів. Про її подвиги писав у II ст. до н.е. відомий історик Полібій. Інший автор Полієн у середині II ст. н.е. описував військові походи Амаги у своїй книзі "Військові хитрощі", як зразки для наслідування. Цей твір, присвячений мудрим римським імператорам Марку Аврелію та Луцію Веру, на думку письменника, мав стати посібником з військового мистецтва для правителів, які часто вели війни. Полієн вважав, що його імператорам варто було б багато чому навчитися у легендарної сарматської цариці.

Доля Амаги є прикладом життя уславленої сарматської жінки. Саме сарматки уявлялися античним авторам спадкоємцями гордих і войовничих амазонок, військові подвиги яких овіяні міфами та легендами.

Гікія Херсонеська: між коханням і обов'язком

Неподалік від сучасного Севастополя до цього часу можна побачити мальовничі руїни. Колись тут знаходилося велике та багате грецьке місто Херсонес. Громадяни цього міста дуже його любили і дбали про його розвиток. Кожен громадянин давав обов'язкову присягу на вірність своєму рідному місту: "Клянусь Зевсом, Геєю, Геліосом, Дівою, богами й богинями Олімпу, героями, котрі володарюють над містом, його околицями й укріпленими пунктами херсонеситів. Я буду одностороннім у порятунку й незалежності полісу та громадян і не зраджу Херсонеса... Я служитиму народу й радитиму йому найкраще та найсправедливіше для полісу та громадян..."

Із року в рік Херсонес ставав усе багатшим і пишнішим. У центрі міста знаходився великий майдан – агора. Тут громадяни Херсонеса вирішували на загальних зборах усі важливі питання. Зб вулиць за чітко визначеним планом перетинали все місто. А ще був ринок, театр, храми і, звичайно ж, будинки мешканців цього поліса (міста-держави). Це місто мало унікальний божественний культ Діви. Саме їй поклонялися, ставили пам'ятники. Зображення Діви часто зустрічається на руїнах Херсонеса.

Херсонесити карбували свою монету. Вони займалися ремеслами, рибальством, торгівлею, землеробством, особливо славилось виробництво вин. Керувала полісом колегія архонтів (старійшин) – найповажніших і наймудріших громадян, що обиралися на загальних зборах. Часто Херсонес зазнавав нападів ворожих сусідів, що прагнули заволодіти незліченними скарбами міста. Однак мешканці поліса, яких очолювала у військовий час колегія стратегів (воєначальників), хоробро боронили своє місто і відбивали напади. Не раз нападали на місто племена таврів і скіфів, але кожного разу зазнавали вони поразки. У I ст. до н.е. головну загрозу для вільного Херсонеса склало Боспорське царство. Воно змогло об'єднати у своїх володіннях землі майже всього півострова Таврида (тобто сучасний Крим). Незалежним залишався лише Херсонес. Правив у Боспорському царстві у той час грізний і підступний цар Асандр. Не рахуючись із втратами своїх воїнів, щоразу відправляв він їх на штурм неприступної фортеці біля берегів Понта Евксінського, а зазнавши невдачі, готувався до нового наступу. Війна знесилювала Боспорське царство, виснажувала Херсонес. Гинули люди, руйнувалося господарство. По кількох роках кривавої війни ворогуючі сторони сіли за стіл переговорів. Нарешті було вирішено припинити кровопролиття. Представництво громадян Херсонеса очолив сам перший архонт Ламах. Він зустрівся з боспорським царем і уклав мирну угоду. Асандр і Ламах заприсяглися ніколи більше не воювати один проти одного і навіть породичатися. Жаль було віддавати Ламаху свою єдину красуню-доньку Гікію заміж за Асандрового сина Динамія, але інтереси полісу вимагали цього, і він погодився. Отже, мир був скріплений шлюбним союзом дітей головних противників. Однак Ламах почав вимагати, щоб не Гікія відправилася до Боспору, а Динамій переїхав до величезного будинку тестя у Херсонес. Злякалися представники Херсонеса, що через нахабство Ламаха зірветься мирна угода і відновиться війна. Але несподівано для всіх боспорський цар Асандр погодився з цією пропозицією. Не думав тоді ніхто, що в голові у нього виник новий задум, як підкорити волелюбне місто.

Динамій і Гікія справили пишне весілля. Гості вітали молоде подружжя. Здавалося, що цей шлюбний союз не лише означає примирення між двома ворогуючими сторонами, а й символізує перемогу краси та розуму над злою силою. Всі раділи, що бог шлюбу Гіменей поєднав цих молодих чоловіка та жінку для спільного життя.

Батьки наречених подарували своїм дітям щедрі подарунки: гроші, коштовності, дорогі тканини, рабів. Чоловік і жінка безтурботно зажили в будинку Ламаха. Багато часу вони проводили разом, насолоджуючись одне одним. Подружжя було люб'язним, гостинним і завжди радо приймало відвідувачів.

Щороку Динамій дарував місту скарби, худобу, збіжжя. За свій кошт робив ремонт доріг, храмів, театру, влаштовував видовища для херсонеситів. Колегія архонтів надала йому виключне право стати громадянином Херсонеса.

Жили молодята в будинку батька Гікії, який виділявся з-поміж інших великими розмірами та пишним оздобленням. Дім Ламаха був найбільшим у місті, він мав декілька входів і виходів на різні вулиці. А під будинком знаходилися глибокі підвали, наповнені великими скарбами та продовольчими запасами. За домом постійно наглядало кілька десятків слуг і рабів.

Спочатку Гікія з недовірою ставилася до нав'язаного їй чоловіка, але бачучи, як він турбується про добробут її рідного міста, молода гарна жінка щиро прив'язалася до Динамія і палко покохала його.

Пройшов час. Помер старий Ламах. За давньою традицією, херсонеситам належало обрати нового першого архонта. Дуже сподівався Асандр, що ним стане його син. Однак першим архонтом вільними грома-

дянами було обрано іншого – Зіфа. Розлютився Асандр – зруйнувався його план побачити керівником Херсонеса свого сина, але починати нову війну він не наважився. Занадто це було спустошливо й ризиковано. Вирішив боспорський цар захопити Херсонес хитрістю.

Кожного року у день смерті свого батька Гікія влаштовувала поминки. Динамії роздавав щедрі подарунки громадянам у пам'ять про померлого тестя: вино, хліб, рибу, м'ясо. Асандр від свого імені надсилав у дім Ламаха великі та багаті дари: коней, рабів, зброю, гроші, продовольство. Слуги Асандра доставляли їх на кораблях у міську гавань, а потім перевозили до будинку в центр міста і поверталися на кораблі. Не знали херсонесити, що не просто так отримує Динамії від батька ці подарунки. Зброя накопичувалася у великих сховищах Ламахового будинку, а раби насправді були добре натренованими й досвідченими боспорськими воїнами. Через кілька років під орудою Динамія уже було майже дві сотні гарних бійців. До чергових поминок по Ламахові було підготовлено план військового захоплення Херсонеса. Воїни Динамія під виглядом рабів мали дочекатися, коли херсонесити захмеліють, будуть розважатися, а потім полягають спати. Тоді змовники мають перебити сторожу і впустити до міста армію Асандра, яка непомітно наблизиться до міської брами.

Отже, сидючи у підвалах великого будинку, боспорці розробляли детальний план, як оволодіти містом. Однак, сталося так, що одна рабиня Гікії провинилася перед господинею і була покарана. Її замкнули у невеличкій кімнатці і примусили шити. Знаходилася ця кімнатка якраз над підвалом, де йшла військова нарада Динамія та його спільників. Рабиня почала прислухатися і почула розмови боспорців. Коли її випустили, вона одразу розповіла Гікії про підступний план її чоловіка. Довго не могла повірити дочка Ламаха у зраду Динамія, адже вона так кохала його, але, почавши стежити за його поведінкою та діями боспорських рабів, жінка зрозуміла, що рабиня має рацію і над містом нависла смертельна загроза.

Таємно від чоловіка Гікія збрала найповажніших міщан – архонтів і стратегів – і повідомила їм, що має надзвичайно важливу новину. Вона сказала про небезпеку над містом і зазначила, що знає вихід із скрутного становища. Але за це вона просила поховати її після смерті у межах міста. Прохання Гікії було нечуванним, адже на території перенаселеного Херсонеса ховали тільки найбільших героїв. А тут жінку! Однак Гікія змусила старійшин поклястися здійснити це за порятунок міста.

Лише обмежене коло осіб у Херсонесі знало про підступний задум боспорців. Динамії не здогадувався, що його дружина все знає, та й Гікія не подавала ніякого виду. Підійшов поминальний день по Ламаху. Херсонесити отримали від Динамія вино, хліб, рибу, м'ясо. В будинку Гікії та Динамія, як завжди, був накритий величезний стіл для гостей. Боспорські раби прислужували херсонеситам, чекаючи, коли гості понапиваються. Гікія пила з пурпурової чаші разом з усіма. Але посвячена у таємницю рабиня наливала їй замість вина воду. Динамії дивився на свою красуню-жінку, яка йому мило посміхалася. Він не здогадувався, що його підступний план розкрито. Швидко гості захмеліли і почали розходитися. Динамії сказав дружині, що має невідкладну справу і йому зі своїми рабами треба терміново спуститися у підвал.

Гікія та її спільники чекали цього моменту. Коли боспорці спустилися у сховище, щоб озброїтися, вірні раби, за наказом Гікії, вивели всіх із будинку і винесли коштовні речі, будівлю обклали заготовленим заздалегідь хмизом, облили смолою та підпалили. Як тільки величезний дім охопило полум'я, стратеги підвели до нього великий загін херсонеських воїнів і оточили палаючий будинок.

Боспорці зрозуміли, що на них чекає смерть у вогні. Навалившись на двері, вони вибили їх і почали вивирватися з вогняної пастки, але тут на них чекали списи та мечі херсонеситів. Коли до обгорілого будинку зійшлися мешканці полісу, то побачили двісті обгорілих тіл забитих боспорських воїнів і серед них Динамія, свого колишнього співгромадянина та добродія. Гікія підійшла до почорнілого мертвого тіла чоловіка, якого колись так сильно кохала. Героїня Херсонеса здавалося була незворушна, але в її очах бриніли сльози. Вона вбила коханого чоловіка, оскільки він виявився зрадником її рідного міста. Гікія дивилася на тіло Динамія, який ще зовсім недавно був живий, якому вона посміхалася і який дарував їй свою посмішку у відповідь. На мить в її голові сяйнула думка, чи правильно зробила вона, жорстоко вбивши чоловіка? Але жінка відігнала від себе цю думку. Коханий чоловік був зрадником і за законами полісу мав померти. Забравши життя у нього, вона врятувала своє місто і життя сотень херсонеситів.

Глянувши востаннє на Динамія, Гікія наказала рабам і слугам позбирати тіла забитих боспорців і поховати їх.

Асандр у засідці так і не дочекався, коли його син із спільниками відкриє міську браму, а атакувати неприступні мурі Херсонеса він не наважився. Скоро боспорський правитель дізнався про загибель свого сина та воїнів і невдовзі помер.

Місто зажило своїм звичайним життям. Своїм порятунком херсонесити завдячували Гікії. Вони допомогли їй відбудувати дім і поставили хоробрій жінці прижиттєву статую на центральній площі полісу. Старійшини ще раз присяглися поховати рятівницю міста на території Херсонеса.

Через кілька років героїня вирішила перевірити, чи буде дотримана ця клятва. Вона наказала своїм рабам повідомити всім про її смерть і одягти траур. Херсонесити влаштували пишний похорон своїй рятівниці. Проте знайшлися невдячні, які наполягали, що не варто жінку, хоч і героїню, ховати у межах міста, треба її поховати за містом у визначному місці і поставити великий пам'ятник. Коли поховальна процесія із труною, у якій лежало тіло начебто померлої Гікії, вийшла з міста, несподівано "померла" піднялася й почала соромити присутніх за те, що вони не дотримуються свого слова. Приніжені й осоромлені старійшини вибачилися перед героїнею Херсонеса і дозволили їй самій обрати місце на території поліса, де вона хотіла б бути похованою після смерті. На цьому місці був поставлений великий позолочений пам'ятник і викарбуваний напис, який розповідав про героїчний подвиг цієї прекрасної жінки.

Дівоча вежа у Судакі

На мальовничому чорноморському узбережжі південного Криму неподалік від Феодосії розташоване прекрасне містечко Судак, одне з улюблених місць відпочинку курортників. Поблизу Судака знаходиться гора, на вершині якої можна побачити високу вежу. З цією будівлею пов'язана наступна легенда.

Колись у Судаку жили греки. Своє місто вони називали Сугдея. Керував життям поліса (міста) старійшина – архонт. Він мав єдину дочку-красуню, яку безмежно любив. Щоб зберегти цю чарівну квітку, архонт побудував на околиці міста високу вежу, де і поселив свою доньку. Тут його дочка зростала, оточена турботою та піклуванням десятків служниць. Мріяв архонт, що виросте дівчинка і вийде заміж за багатого громадянина, воєначальника, а може, й царя.

У ті часи вся Таврида (Крим) була підкорена владі мудрого і хитрого понтійського царя Мітрідата VI Євпатора. Цар, який перетворив майже весь Понт Евксінський (Чорне море) на внутрішнє озеро серед своїх володінь, весь час був зайнятий важливими політичними справами: воював, укладав угоди, карав непокірних. Говорили, що він вільно спілкується на 22 мовах і може легко зрозуміти представника будь-якого народу своєї величезної держави.

У Тавриді Мітрідат залишив військовий гарнізон на чолі з хоробрим і відданим полководцем Діофантом. Перебуваючи у Сугдеї, бравий вояка Діофант, серце якого не знало жалю, побачив високу вежу, а на її верхівці прекрасну дівчину. Серце його затріпотіло. Чарівна німфа була наділена небесною вродою. Дізнавшись, що вона дочка місцевого архонта, Діофант сказав йому, що неодмінно візьме її за жінку. Архонт не міг відмовити могутньому полководцю, за яким стояла вся міць понтійської армії, але попросив відстрочки, пославшись на те, що дівчина ще зовсім юна. Жаль було розставатися батькові з єдиною улюбленою донькою.

Розповіли дівчині, хто уподобав її. Зажурилася бідненька. Не хотіла вона йти заміж за Діофанта. Серце її хотіло справжнього кохання.

Одного разу улюблена служниця дівчини задивилася униз із високої вежі, зірвалася й упала. Загиблу служницю поховали неподалік від вежі, і дочка архонта випросила у батька дозвіл навідуватися до могили подружки. Вона часто приходила сюди, приносила квіти, годувала птахів, які злітали при її появі.

Якось, підходячи до цієї могили, дівчина почула чарівні звуки сопілки. Хтось награв сумну, але прекрасну мелодію. Наблизившись, вона побачила гарного юнака, який грав на сопілці. Він був одягнений дуже бідно, але охайно. Довге волосся парубка розсипалося по плечах, і легкий вітер ніжно ворухив його.

Дівчина запитала юнака, хто він. І той відповів, що він пастух, його отара пасеться неподалік. Два юних створіння розговорилися. Ніколи дівчина не бачила таких прекрасних очей, як у цього молодого чоловіка. Їм було весело удвох і страшенно не хотілося розставатися. Схаменувшись, що її кинуться шукати, дівчина попрощалася із прекрасним юним пастухом і побігла до своєї вежі. А юнак ще довго заворожено дивився услід чарівній дівчині і не міг забути цієї щасливої миті, проведеної з нею.

З того часу обидва втратили спокій. Кожен день дівчина йшла на могилу подружки. Кожен день юний пастух гнав сюди свою отару. Вони розмовляли, сміялися, розважалися. Хлопець грав їй на сопілці, а вона слухала. Їм було тепер байдуже, що вона дочка архонта, а він простий пастух. Вони були так щасливі разом і такі нещасні поодиночі, що у хвилини розставання не хотілося жити.

Хтось підгледів за ними і доповів архонту. Розлютився батько дівчини і наказав схопити зухвалого пастуха. Його кинули у глибоку яму. Довго сидів юнак у тісній кам'яній могилі. А його кохана кожен день приходила в умовлене місце і не могла зрозуміти, куди ж подівся володар її серця.

Одна із служниць обмовилася, що бачила у холодній глибокій ямі прекрасного молодого в'язня. Серце дівчини ледь не вискочило із грудей. Вона стрімголов помчала туди і побачила свого коханого. Він схуд, зблід, і лише його очі сяяли так само яскраво та ніжно.

Дівчина ледь не втратила розум від горя. Вона мерщій побігла до батька і мольбами, погрозами почала вимагати негайного звільнення хлопця. Якщо його не випустять на волю, то і їй не жити. Уступив архонт сльозам улюбленої доньки. Юнака випустили з темниці. Він був хворим і знесиленим. На вимогу дочки архонт надав йому лікаря, який би поставив пастуха на ноги.

Молодий організм швидко пішов на поправку, але найкращими ліками для юнака були не узвари та порошки досвідченого лікаря, а милі очі коханої, яка інколи приходила до хворого.

Довго думав архонт, як розлучити дочку з ненависним пастухом, і вигадав страшний план. Незабаром із Сугдеї мав прийти корабель до Мілета. Подорож морем була довга, важка й небезпечна. Архонт викликав до себе юнака і сказав, що коли він хоче одружитися з його донькою, то має поїхати до Мілета, щоб виконати важливе доручення. Коли воно буде виконане, нехай на щоглі корабля вивісять біле вітрило. А якщо цього не буде, то дочка вийде заміж за Діофанта. Юнак із радістю погодився. Не здогадувався він про підступний задум архонта. У захваті прийшов пастух до коханої і повідомив їй, що залишилося ще трохи зачекати. Сплаває він у Мілет – і вони назавжди будуть разом. Не подобалася дівчині ця подорож, серце відчувало щось недобре. Але робити нічого. Благословила вона милого у далеку путь, а сама стала чекати.

Коли корабель вийшов у відкрите море, до юнака прийшли люди архонта. Той наказав умертвити його під час подорожі. Тіло юнака поглинули бурхливі хвилі Понту Евксінського.

А сумна дівчина кожного дня стояла на вежі і чекала, коли повернеться на кораблі її коханий із Мілета.

Пройшов рік. Щодня і у вітер, і в дощ, і у спеку стояла зажурена дівчина на верхівці вежі, вдивляючись у безмежну морську далечінь. Нарешті на обрії показався довгоочікуваний корабель. Із надією видивлялася дівчина біле вітрило, але його не було.

Коли матроси зійшли на берег, не було серед них її коханого. Архонт сказав дочці, що її пастух закохався у Мілеті в іншу дівчину і вирішив там залишитися. Але не вірила красуня брехливим словам батька. Знала вона, що трапилося непоправне горе. Не виходила більше дівчина зі своєї кам'яної в'язниці, лише, як і раніше, безцільно дивилася на глибоке море, яке відібрало у неї її єдине кохання.

Одного разу вона побачила, що хвилі прибили до берега тіло чоловіка. Швидко побігла дівчина туди і впізнала у потонулому того, кому віддала своє серце. На тілі загиблого юнака було безліч ножових ран. Зрозуміла вона, який жахливий злочин здійснив її батько. Піднялася вона на свою вежу.

У цю мить до Сугдеї входила армія непереможного Діофанта. Верхи на коні підїхав уславлений полководець до вежі, де жила його наречена. Спішившись, він піднявся нагору і побачив, що дочка архонта стоїть біля краю вежі. Простягнув до неї руки Діофант. Але дівчина презирливо подивилася у його очі і промовила: "Ти звик усього добиватися силою, але не знаєш, що таке справжнє почуття. Ти такий же бездушний чоловік, як і мій батько. Я ніколи не була і не буду твоєю. Я належала лише одному, якого через кохання до мене позбавили життя. До нього я і піду".

Діофант кинувся до дівчини, але встиг схопити лише хустинку, що спала з її плечей. Подивившись униз, він побачив біля підніжжя вежі мертве тіло тієї, яку хотів зробити своєю дружиною.

Зрозумів архонт, яке лихо він наробив. Не витримало його серце загибелі доньки, і він помер.

А люди з того часу називали високу будівлю в Судаку Дівочою вежею.

Три шлюби боспорської цариці Динамії

Без сумніву, однією з найвеличніших жіночих постатей у вітчизняній історії античної доби є боспорська цариця Динамія. Це перша жінка на наших землях, життя якої більш-менш достовірно збереглося в історичних джерелах. На відміну від попередніх оповідань, історія про Динамію ґрунтується на не легендах, а на фактах. Долі судилося піддати її важким випробуванням. За її участі вирішувалося майбутнє найбільших держав на рубежі старої та нової ер. Відомі чоловіки шукали прихильності цієї жінки. Її життя могло б стати основою для авантюрно-історичного роману.

Динамія народилася у 65 р. до н.е. і була дочкою царевича Фарнака, батько якого Мітрідат VI Євпатор (132-63 рр. до н.е.) був могутнім понтійським царем. Його величезна держава далеко простяглася зі сходу на захід, з півночі на південь, перетворивши Понт Евксінський (нинішнє Чорне море) на внутрішнє море посеред своїх володінь.

Кілька десятків народів визнавали владу Мітрідата VI Євпатора. Знаючи мову кожного з підлеглих народів, понтійський цар вільно спілкувався з усіма своїми підданими. Свою неосяжну імперію він створював десятиліттями, підкорюючи сусідні держави, де хитрістю й угодами, а де й силою та примусом. Великий володар відчував себе настільки могутнім, що наважився кинути виклик самому непереможному Риму, який стрімко посилював свій вплив на сході. Понад два десятиліття з перервами тривали Мітрідатові війни проти римлян. Військове щастя схилялося то на бік армії понтійського царя, то на бік римських легіонів.

Мітрідат був розумним і розсудливим політиком. Він усвідомлював, що втримати владу в своїх руках буде все важче й важче. Розкішний палац правителя Понту був сповненим інтриг. Цар прекрасно розумів, що десятки вельмож, які покірно схиляють перед ним голови, будь-якої миті здатні зрадити його й перейти на бік ворога. Не можна бути впевнених навіть в найближчих членах своєї родини. Свого часу він сам був свідком, як за наказом його матері Лаодіки був вбитий його батько Мітрідат V Еввергет. Властолюбна жінка намагалася керувати Понтійським царством сама, проте за кілька років її сину вдалося усунути матір від влади й посісти престол свого батька.

Сучасники свідчили, що Мітрідат, боючись бути отруєним, постійно приймав невеличку кількість різної отрути, при звичайному таким чином свій організм до її дії і зробивши своє тіло невразливим для всіх відомих видів отрут. На тілі він майже завжди носив тонку, але міцну кольчугу, щоб змовники у разі нападу не могли вразити його тіло.

Однак політичні та військові справи йшли все гірше й гірше. В 66 р. до н.е. римські легіони очолив відомий полководець Гней Помпей, якого римляни охрестили Великим. Адже саме він незадовго до цього врятував Рим від повстання Спартака. В 65 р. Помпей наголову розбив армію Мітрідата і той змушений був відступати. До грікоти поразки приєднався і біль нової зради. Старший син Мітрідата Махар, залишений керувати Боспором, почав переговори з римлянами і навіть надсилав їм продовольство, замість того, щоб підтримати рідного батька.

Розлючений понтійський цар, що втратив майже всі свої землі, повів рештки своєї армії до Боспорського царства на північну окраїну своїх володінь, щоб покарати Махара. Той при наближенні батькового війська втік з Пантікапею (сучасна Керч) і незабаром наклав на себе руки. Мітрідат осів у Пантікапеї.

Ось саме в цей момент в родині Мітрідатового сина Фарнака й народилася дівчинка, якій дали ім'я Динамія, що означає "Сильна". Нам невідомо про інших дітей Фарнака. Якщо вони були, то напевно померли у дитинстві. Тож, можливо припустити, що Динамія була єдиною дитиною з царського роду, що дожила до повноліття.

Маленька царівна поки що була далекою від військових невдач діда та дворцевих інтриг, вона виростала, купаючися в розкоші й увазі служниць. Проте політичні потрясіння швидко докотилися й до неї.

Населення боспорського царства, незадоволене безперервними виснажливими війнами та поразками, повстало проти Мітрідата. Першим великим містом, що виступило проти законного правителя, стала Фанагорія. Дуже швидко хвиля повстання охопила весь Боспор. Колишні прислужники зрадили свого царя й вимагали його смерті. Зраджений володар з купкою вірних людей укритися у гірській фортеці. Він сподівався, що його син Фарнак зможе придушити повстання й відновити спокій у Боспорі. Але сподівання виявилися марними. Фарнак не лише не підтримав його, а навпаки очолив бунтівників, які проголосили його новим царем, і почав вести переговори з римлянами про видачу їм свого батька. Заколотники оточили фортецю, де засів скинутий з трону цар. Не в змозі витримати таке жахливе потрясіння старий правитель, вік якого наближався до сорока років, вирішив покінчити життя самогубством. Мітрідат розумів, що зрада може

перекинутися й сюди, тому поспішив вкоротити собі віку. Він випив великий келих найстрашнішої отрути. Проте вона не подіяла. Її дія залишалася безсилою навіть перед його старечим і виснаженим організмом. Розуміючи, що так він смерть собі заподіяти не зможе. Старий цар підійшов до краю фортечного муру, вийняв з піхов свого меча й встромив його собі в живіт. Тіло Мітрідата полетіло вниз. Так закінчив своє життя славетний понтійський цар.

Інші кажуть, що смерть собі Мітрідат заподіяв не сам, а вірний товариш, якого понтійський цар попросив заколоти себе. Хоча суті це не змінює.

У Боспорі на трон сів син померлого – новий цар Фарнак II. Він одразу уклав мир з Римом, відмовившись від понтійських володінь свого батька у Малій Азії й залишивши собі лише Боспорське царство, та й то не все. На вимогу Риму, Фарнак змушений був визнати Фанагорію, яка перша повстала проти Мітрідата, вільним містом.

Звичайно, для дворічної царівни ці події здавалися далекими й незрозумілими. Однак, зростаючи в атмосфері палацових інтриг, юна Динамія швидко засвоювала ази політичної мудрості. Вона розуміла, що треба бути обережною, спостережливою, пильною. Від цього буде багато в чому залежати її доля.

За звичаєм свого народу, коли Динамія підросла, її вуха прокололи й прикрасили коштовними сережками. Придворні перукарі сліdkували за зачіскою царівни, завиваючи пасма волосся. Служниці фарбували її губи, підводили тушшю її та брови. Динамія часто змінювала дорогий одяг, який спеціально для неї шили найкращі кравці Боспору. Вона мала виглядати відповідно до свого положення.

Дівчинка була розумною та кмітливою. Крім рідної грецької вона знала мови скіфів, таврів та інших підлеглих народів, трохи латину. Грала на арфі й співала. Любила читати та слухати від старих служниць перекази про давніх героїв: Геракла, аргонравів. Особливо подобалися Динамії розповіді про Троянську війну. Вона багато разів чула про красуню-Елену, через яку давнім-давно розпочалася жахлива війна, що знищила Трою. Інколи вона уявляла себе в ролі давніх героїнь з міфів, через яких чоловіки б'ються, здійснюють подвиги, долають перешкоди. Царівна часто приходила до жертovníка Гери, богині родинного вогнища, запалювала ароматні трави й благала велику богиню подарувати їй чоловіка та щасливе сімейне життя. Скільки разів вона повторювала ці слова молитви, адресовані цариці богів:

"Найпрекрасніша з найпрекрасних,
Велика цариця олімпійських богів,
Дружина Зевса-Громовержця,
Відома як Акрея, Гамелія,
Телейя, Парфенос і Гера,
Навеличніша з найвеличчих,
В цей день і в цей час,
Я прославляю тебе, небесна царице,
Я співаю хвалу тобі, Геро,
Володарка світу людей,
Господиня світу богів.
Я запалюю лотос і шафран на твою честь, Геро.
Я молю тебе, волоока,
Не обійди мене своєю увагою і подаруй щастя!"

Хоча юна дівчина розуміла, що її шлюб буде визначений батьком, який буде керуватися при виборі нареченого лише політичними та економічними мотивами. Але в душі палав вогник надії на щасливе одруження та кохання.

Скоріше за все, її видадуть заміж за правителя одного з сусідніх с Боспором народів, або за високого вельможу, чи полководця, чи бозна-кого... При цих думках Динамію огортав сум. Вона не має права мріяти про коханого чоловіка, а повинна керуватися інтересами держави. Як же вона заздрила дочкам простих ремісників, купців, виноробів, рибалок, які могли вільно спілкуватися з молодими парубками й мали шанс одружитися волею Афродити, а не з розрахунку батьків. Золотий палац для царівни був кліткою, з якою вирватися їй було неможливо.

Під дороговісними шатами й коштовними намистами було просте дівоче тіло, яке прагнуло кохання, чоловічої ласки та турботи. Золота діадема, яку носила царівна, була важким тягарем для дівчини, оскільки позбавляла її простих людських почуттів.

Тим часом, в Боспорському царстві відбувалися важливі зміни. Фарнак II зміцнив своє становище й мріяв повернути собі понтійські володіння свого покійного батька. Він вважав, що наступив сприятливий момент, щоб вторгнутися до Малої Азії через Кавказ і відіснити римлян на захід. На той час Римська республіка переживала кризу й була охоплена громадянською війною, головними супротивниками у якій виступали два відомих полководця – Гней Помпей-переможець Фарнакового батька та Гай Юлій Цезар, який уславився перемогами в Галлії та Британії. Розраховуючи, що Рим послаблений міжусобицею, Фарнак у січні 48 р. до н.е. вирушив з великим військом у похід. Своїм намісником у Боспорі він залишив впливового вельможу Асандра, якого вважав найбільш лояльним до себе.

Відправляючись на війну, Фарнак покликав до себе дочку. Він наказував їй контролювати становище у державі й молитися богам про його перемогу. Динамія попрощалася з батьком і пообіцяла виконувати всі його настанови. Асандру Фарнак наказав берегти царство та царівну, в чому той запрявся.

Дні потяглися за днями. Динамія час від часу отримувала звістки про перебіг військової кампанії її батька. За відсутності царя Асандр перетворився на справжнього правителя, який керував Боспором на власний розсуд. Звичайно, він виявляв всі знаки уваги до юної царівни. Для годиться, Асандр постійно приносив жертви богам, просячи в них успіхів для свого повелителя. Однак Динамія все частіше помічала, як смак влади все більше і більше охоплює вельможу. Спалахи дихив вогників зблискують у його очах. Зараз він

правитель Боспору, але тимчасовий. Як би він хотів зберегти свою владу надалі. В глибині душі Асандр бажав загибелі Фарнака. В такому разі єдиною законною правителькою Боспору стане юна царівна. Фактично, це б розв'язало руки Асандру, який би керував державою на правах регента при Динамії.

Спочатку успіхи супроводжували Фарнака у поході. Він швидко захопив Фанагорію й відновив там свою владу, пройшов через Кавказ і почав відвоювати у римлян Понт, спадок свого батька.

Але стан речей швидко змінився не на користь боспорського царя. Влітку 48 р. до н.е. Цезар наголову розгромив свого головного ворога Помпея. Той втік до Єгипту, де незабаром був убитий. Цезар триумфально увійшов до Єгипту. Він не лише підкорив собі цю країну, але й завоював прихильність 21-річної єгипетської цариці Клеопатри VII. Формально, він влаштував шлюб між Клеопатрою та її молодшим братом Птолемеєм XIV (в той час шлюб між братом і сестрою був річчю досить розповсюдженою й сприймався цілком нормально). Проте фактично молода цариця стала коханкою уславленого полководця. Вдень Цезар вирішував поточні політичні справи, а вночі віддався любовним утіхам в опочивальні Клеопатри. Щоб розважити свого впливового покровителя, жінка влаштувала для нього невеличку подорож по Нілу. Але Цезар не стільки милувався мальовничими краєвидами, чарівною музикою флейтистів чи мелодієм співом єгипетських артистів, скільки надавав перевагу залишатися у товаристві Клеопатри сам на сам, забуваючи, що в Римі на нього чекає дружина Кальпурнія.

Його коханка була вродливою, стрункою жінкою. Про її тендітність свідчить той факт, що до покоїв Цезаря вона вперше потрапила загорнутою в килим, який приніс на плечі її раб. Ця хитрість була придумана Клеопатрою, щоб обдурити варту воєначальника.

Отже, поки Цезар у єгипетській Олександрії насолоджувався спокусливими принадами Клеопатри, з Рима надійшов терміновий наказ негайно вирушати до Малої Азії й розгромити Фарнака.

Римський сенат був занепокоєний втратою великої провінції у Малій Азії, тому Цезарю належало зібрати свої загартовані у боях легіони й форсованим маршем повести їх на ворога.

Розуміючи можливість поразки, Фарнак намагався уникнути військового зіткнення. Він запропонував Цезарю мирні переговори. Як запоруку встановлення миру боспорський цар пропонував римському полководцю руку своєї 18-річної дочки Динамії. Проте невідома юна царівна з далекої північної Тавриди не могла змагатися з реальними чарами Клеопатри. Цезар відкинув будь-яку можливість мирного порозуміння. 2 серпня 47 р. до н.е. відбулася запекла битва поблизу міста Зели, у якій Цезар вщент розгромив армію боспорського царя. Фарнак врятувався втечею. Саме після цієї битви Цезар відправив до сенату своє всесвітньо відоме лаконічне послання "Venī. Vidi. Vici." – "Вені. Віді. Віці (Прийшов. Побачив. Переміг.)."

За кілька місяців сам Цезар отримав важливе повідомлення. У Клеопатри народився син, якого вона назвала Цезарионом.

Фарнак втік на північ, однак у місті Синопі він потрапив у полон до римлян. Цезар проявив великодушну шляхетність, погодившись відпустити ворога в обмін на присягу не воювати проти римлян і відмовитися від спроб повернути собі понтійські володіння батька. Боспорський цар змушений був погодитися, і римляни його відпустили.

З жалюгідними залишками своєї армії Фарнак повертався додому на кількох кораблях через бурхливі хвилі Понта Евксінського. Але його нещастя не закінчилися. В Боспорі намісник Асандр відмовився визнавати його владу й почав збирати військо проти царя. Висадившись на берег, Фарнак змушений був воювати проти свого намісника. Союзниками законного царя виступили скіфи та сармати, яким дуже кортіло взяти участь у пограбуванні багатих грецьких міст. Незважаючи на те, що Фарнак захопив найбільші міста свого царства Пантікапей, Феодосію та інші, він так і не зміг повернути собі владу на всім Боспором. В одній з битв боспорський цар зазнав тяжких ран, від яких помер. Скіфи та сармати відступили. Таким чином, восени 47 р. до н.е. всю владу в державі узурпував Асандр.

Невідомо, де весь цей час знаходилася юна Динамія. Скоріше за все, її постійно тримав біля себе Асандр. Адже саме царівна була головним козирем у його політичній грі.

Тепер долю її визначав не батько, а чоловік, винний у його загибелі. Майбутнє царівни було туманним. Вона розуміла, що Асандр використає її, щоб укріпити свою владу у Боспорі. Дівчина знаходилася під безперервним наглядом пильної варті, приставленої до неї Асадром.

Узурпатор розпочав свою діяльність обережно. Він не прийняв офіційний титул базилевса (царя), який традиційно носили правителі Боспору, а назвав себе архонтом, тобто старійшиною, старшим, реанімуючи давні демократичні традиції, що сподобалося простолюдинам. Проте ні в очах боспорців, ні в очах римлян законним правителем він не був. Хоча фактично Асандр виступив союзником Рима, повставши проти Фарнака, Цезар направив проти узурпатора свого ставленника Мітрідата Пергамського. Під час боротьби за боспорський престол пергамець загинув. Асандр знову переміг.

Як досвідчений політик, Асандр розумів, що зміцнити свою владу він зможе, лише надавши їй законного характеру. Після смерті Фарнака єдиною людиною, що мала законне право на боспорський престол, залишалася юна Динамія.

Одного дня Асандр оголосив Динамії, що незабаром вони мають побратися. Чи могла собі уявити царівна ще пару років тому, що вона змушена буде стати дружиною зрадника та вбивці свого батька. Але вибору в неї не було. Тільки шлях до одруження з Асандром відкривав перед дівчиною перспективи поліпшення свого становища.

За кілька тижнів відбулася урочиста церемонія. Наречені у дорогоцінних шатах, гаптованих золотом та прикрашених коштовностями дали дали обітницю Гіменею, богу шлюбу. Триумфуючий Асандр і схвилювана Динамія заприсяглися перед богами бути чоловіком і жінкою. Вони випили з весільних келихів і поцілувалися.

Вночі молодята пішли до опочивальні. Асандр радів. Він став чоловіком боспорської цариці і тепер сам по праву став царем. Динамії цей шлюб був огидний, але раз богині долі – три старі Мойри – визначили

так, вона має смиренно прийняти це рішення богів. Вона байдуже сприйняла, як Асандр почав знімати з неї одяг, оголяючи біле тіло. Все здавалося таким чужим. Вона ледь зойкнула, коли гострий біль пронизав її ество. Вони тепер чоловік і жінка. Так веліли боги. Вона має терпіти.

Тепер цар і цариця офіційно возсідали на двох пишно оздоблених тронах. Вони були законними правителями Боспору. Асандр офіційно проголосив себе базилевсом – царем Боспору й наказав викарбувати монету зі своїм іменем.

Звістка про одруження Асандра та Динамії швидко досягла Рима. Цезар був на вершині своєї влади. Сенат наділив його диктаторськими повноваженнями. У Вічному місті говорили, що він збирається проголосити себе царем, розлучитися з Кальпурнією й офіційно одружитися з Клеопатрою. В цей час Цезар готував великий похід на схід. До його планів входило й остаточне підкорення Боспору. Проте боги вирішили інакше.

15 березня 44 р. до н.е група заколотників, до якої входили люди з найближчого оточення Цезаря, заволоділи його в сенаті.

Після смерті Цезаря Рим охопила нова громадянська війна, головними противниками в якій були полководці Марк Антоній і Октавіан, прозваний згодом Августом. Час від часу вони мирилися, щоб знову через якийсь час відновити війну. Під час одного з таких замирень Марк Антоній навіть одружився з молодшою сестрою свого супротивника Октавією. Безкрайні римські володіння противники поділили навпіл: Октавіан отримав захід, Антоній – схід.

Ці карколомні події врятували Боспор від жахів нового збройного конфлікту з римлянами. Асандр проводив достатньо самостійну політику, зміцнюючи свою державу й уникаючи непорозумінь з Римом. В 42 р. Марк Антоній, який отримав під своє управління східну частину римських володінь, визнав Асандра та Динамію законними правителями Боспору. Він потребував гарних стосунків з цією державою, щоб отримувати постійні партії збіжжя для своїх земель. До того ж, увагу східного римського правителя скоро привернула ще одна справа. Як і свого часу Цезар, Марк Антоній не зміг встояти перед магічними чарами Клеопатри, забувши про Октавію.

Врода й жіноча привабливість єгипетської цариці оповиті легендами. Подейкували, що Клеопатра погоджувалася провести ніч з будь-яким чоловіком, за умови, що вранці його стратять. Юрби прагнучих молодиків збиралися поблизу її палацу, щоб отримати заповітну насолоду, нехай і ціною власного життя.

Втім, можливо це лише легенди. Факти говорять, що Клеопатра стала коханкою Антонія. Той, піддавшись витонченим розвагам з єгипетською правителькою, не згадував про законну дружину, яка залишалася в Римі.

Ця особиста образа покинутої дружини підлила масла у вогонь конфлікту між Марком Антонієм і Октавіаном. Все більше часу східний правитель проводив на ліжку єгипетської цариці, ніж у сідлі. Незабаром Антоній оголосив Клеопатру своєю законною дружиною.

Динамія не була осторонь державної політики. Вона брала активну участь в обговоренні всіх важливих політичних справ. Сидячи на троні поряд з Асандром, вона керувала державою разом з чоловіком. Боспорські правителі розуміли, що після завершення війни між Антонієм та Октавіаном, Рим знову почне активніше втручатися в політику їхнього царства.

Жінка швидко освоїла роль цариці, дружини, а скоро – й матері. Відомо, що в неї народився син, якого назвали Аспургом. Його вихованню Динамія надавала великої уваги. Про інших дітей Динамії та Асандра нам нічого невідомо.

Тим часом, як вплив цариці в Боспорі постійно зростав, Асандр старішав і поступово втрачав важелі правління, які перебирала собі його розумна дружина.

А політичні події змінювалися з калейдоскопічною швидкістю.

В 31 р. до н.е між головними конкурентами у боротьбі за Рим відбулася вирішальна морська битва поблизу мису Акцій. Флот Октавіана одержав приголомшливу перемогу над кораблями Антонія та Клеопатри. Незабаром переможні війська Октавіана вступили до Єгипту. Не в силах винести ганьбу поразки Антоній встроїв собі у живіт оголеного меча. Але він не помер відразу. Відчуваючи, як життя швидко полишає його тіло, Антоній наказав своїм воїнам віднести себе до Клеопатри, щоб востаннє побачити обличчя коханої жінки. Клеопатра перебувала в задалегідь підготовленій для себе гробниці. Коли принесли вмираючого Антонія, вона кинулась йому на груди й несамовито ридала. Після цього вона написала листа Октавіану з проханням поховати її разом з Антонієм. Потім вона підійшла до корзини, у якій знаходилися отруйні змії з сімейства аспідів, й голіруч підняла кришку. Зуби отруйної змії пронизали ніжну плоть єгипетської цариці. За півгодини її не стало. Це відбулося 30 серпня 30 р. до н.е Антонія і Клеопатру поховали разом.

Єдиним римським правителем тепер став Октавіан, прозваний Августом. Він почав наводити лад у провінціях величезної Римської імперії. Хоча Боспор вважався самостійною державою, руки Октавіана Августа дотяглися й сюди. Його втручання у боспорську політику було на руку Динамії. Вважаючи Асандра союзником Антонія, Октавіан всіляко виявляв свою прихильність до Динамії. Він заборонив карбування золоті монети Асандру. Тепер на монетах з'являється профіль боспорської цариці. Угоди з іншими державами укладаються або від імені обох правителів, або від імені лише Динамії. Гарні взаємини встановилися між боспорською царицею та дружиною Октавіана Лівією, яка також брала активну участь в тогочасній політиці. Старіючий Асандр виявився усунутий від великої політики. Близько 17 р. до н.е. він помер.

По тридцяти роках подружнього життя Динамія овдовіла. Її син Аспург виріс і вже був дорослим юнаком. На той час жінці виповнилося 48 років. Незважаючи на вік, вона зберегла свіжість і приємність рис обличчя. Звичайно, роки не додали краси її тілу. Колись струнка фігура цариці тепер заокруглилася, на обличчі з'явилися зморшки, які не можна було приховати за допомогою білил і кремів. Волосся все густіше вкривала сивина. Проте найбільшою принадою для чоловіків було те високе положення, що займала Динамія.

Саме в цей час у Боспорі з'явився якийсь Скрібоній, який був дуже популярний серед населення і видавав себе за онука Мітрідата VI Євпатора. Він оголосив Динамії, що має дозвіл від Октавіана Августа на одруження з боспорською царицею.

Динамія вийшла за нього заміж, і Скрібоній став царем. Про цю особистість нам майже нічого не відомо. Що це було? Страх перед всесильним Августом? Авантюра Динамії? Її легковажність? Почуття ув'язаної жінки, що раптово спалахнуло до цього чоловіка? А може давно прихований любовний зв'язок, що нарешті отримав змогу бути узаконеним?

Як би там не було, але шлюб Динамії та Скрібонія виявився недовгим. З'ясувалося, що Скрібоній самозванець і ніякої підтримки з Рима він не має. Октавіан був невдоволений, що, прикриваючись його ім'ям, вершаться такі серйозні справи. За наказом римського імператора тогочасний правитель Понту Полемон I у 14 р. до н.е. вирушив через Кавказ на Боспор. Ось йому якраз Октавіан Август і дав дозвіл на одруження з Динамією.

Перед Боспорським царством вкотре постала примара війни. Полемон навіть захопив і зруйнував місто Танаїс, яке не визнавало його владу. Однак війна так і не встигла розгорітися. Все вирішилося набагато прозаїчніше. Бунтівливі боспорці повстали, скинули з престолу Скрібонія й убили його. Полемон урочисто увійшов до Пантікапею, де його зустрічала щойноовдовіла Динамія.

Незабаром Динамія втретє вийшла заміж, тепер вже за Полемона, який також прагнув узаконити своє панування у Боспорі. На той час жінці вже перевалило за п'ятдесят. Ні про які почуття між нареченими не йшлося. Кожен з них керувався власними мотивами. Динамія прагнула зберегти своє положення, а Полемон хотів легітимізувати свою владу у підкореній державі. Вдячний за підтримку римлян, новий боспорський цар наказав перейменувати Пантікапей і Фанагорію, два найбільших міста своєї держави, відповідно на Цезарію та Агріппію, щоб прославити найвидатніших римських полководців.

Властолюбна жінка не змиралася з втратою незалежності й постійно плела інтриги проти свого третього чоловіка. Свідчення про її подальшу долю розходяться. За одними даними вона померла близько 12 р. до н.е. у віці 53 років. Непрямим доказом цього є те, що в цьому році Полемон одружився з онукою Марка Антонія Піфодоридою. Проте не можна відкинути, що Динамія і Полемон могли розлучитися. Інші дані свідчать про те, що Динамія разом з сином Аспургом втекла від нового чоловіка, очолила повстання, до якого охоче приєдналися народи незадоволені новим царем-завойовником, і в 8 р. до н.е., коли Полемон загинув у боротьбі проти аспургіан, Динамія знову повернула собі боспорський престол. В такому разі її одноосібне правління тривало 16 років (до смерті у 8 р. н.е.). Тоді їй мало виповнитися 73.

Після цього на престол зійшов Аспург, який прийняв нове тронне ім'я Рискунорід.

Доля цієї видатної жінки заслуговує на подив. Протягом кількох десятиліть вона впливала на хід світової історії. Довгий час про зовнішній вигляд боспорської цариці науковці могли судити лише на підставі античних золотих монет, на яких був викарбуваний її профіль. В 1898 р. у Новоросійську був знайдений невеликий бронзовий бюст. Це було зображення немолодого жінки у гостроверхій, так званій фрїгійській, шапочці, прикрашеній квітами та діадемною стрічкою. Жінка повнолиця й має дещо східні риси обличчя. Волосся розчесане на прямий проділ посередині. Довгі пасма спадають на плечі. У вухах жінки коштовні сережки. При порівнянні цього скульптурного зображення з профілем на монетах Динамії дослідники прийшли до висновку, що це одна й та сама особа.

Античний світ був жорстким часом. Безперервні війни, насильство, руйнування. У цих умовах Динамія не просто змогла вижити, але й зберегти свою владу над Боспорським царством. Задля цього вона використовувала різні засоби, головним з яких було бажання чоловіків одружитися з нею.

Тополя

Тополя є давнім символом сумного нерозділеного дівочого кохання. Вважається, що це дерево уособлює самотню дівчину, яка в тузі за коханим підіймає догори руки, молячи про повернення милого. Таке значення тополі зберігається в українських піснях і переказах. Образ цього дерева увічнив у своїй відомій поемі Великий Кобзар. Із тополею пов'язаний обряд, що виконувався в українських селах. Високу струнку вродливу дівчину у гурті подруг обирали тополею. Їй зв'язували угорі руки, прикрашали барвистими стрічками і водили по селу, співаючи пісню:

*Стояла Тополя край чистого поля,
Стій, Топольєно, стій, не розвивайся,
Буйному вітрону не піддавайся...*

Коріння цього красивого обряду сягає собою сивої давнини, коли наші далекі пращури жили по обидва береги Славутича, який греки називали Бористеном. З I ст. н.е. античні автори все частіше згадували слов'ян. Виникнення обряду, пов'язаного з Тополею, та назви дерева народна пам'ять пояснює таким чином.

У слов'янському племені полян неподалік від Києва жив заможний селянин Житий зі своєю жінкою Добриною. Мали вони тільки одну доньку Полянну. Була вона вродливою стрункою дівчиною. Парубки постійно заглядалися на прекрасну Полянну, на вечорницях та ігрищах намагалися показати їй свою силу та вміння, раділи, коли вдавалося упіймати заворожуючий погляд красуні. Проте нікому не вдавалося надовго привернути увагу чарівної Поляни. Як не намагалися юнаки, але її серце було незворушним. Але одного разу Лель і Лада вразили серце красуні. Побачила Поляна молодого парубка Стрибу. Був він невисоким на зріст, не вищим за неї, бігав у широких шароварах. На купальському святі він так перестрибував через величезний вогонь, що здавалося: так високо людині не піднятися. Недарма і прозвали юнака Стриба. Саме тоді на святі Купала Поля-

на погодилася разом зі Стрибою переплигнути через багаття. Здавалося, що не перестрибнули юнак із дівчиною через вогонь, а перелетіли невидимих крилах. Із того часу тільки про Стрибу і думала Поляна.

Заздрили інші юнаки обранцю Поляни, але нічого зробити не могли. Серцю не накажеш. Часто відправляла Стрибу з різними повідомленнями в сусідні села та до Києва. Хлопець бігав так швидко, що здавалося, ніби він нісся над землею, летів у повітрі. Казали, що він, як захоче, може обігнати стрілу, випущену з лука.

Виросла Поляна. Пора вже була Житому з Добриною подумати про шлюб єдиної доньки. Кого не пропонували їй батьки, всіх відкидала Поляна. Ні про кого не хотіла чути. Тільки за одного хотіла заміж – за Стрибу. Нічого не поробиш, хотілося щастя для дочки. Та і Стриба, який був князівським гінцем, міг стати непоганим чоловіком для Поляни. Почалися весільні приготування. Найкращий посаг приготували батьки для своєї Полі. Відбулися заручини. Стриба з Полею стали нареченими.

І ось настав день весілля. Всі раділи, що кохані нарешті поєднають свої долі назавжди. У пишному весільному вбранні стояла молода наречена. Поряд із нею стояв її щасливий обранець. Над його верхньою губою лише пробивався м'якенький пушок світлих вусів. Поляна та Стриба трималися за руки і спостерігали, як старий волхв готується принести в жертву Ладі та Лелю білого півня, щоб шлюб був щасливий і приносив лише радість і насолоду.

Але не тільки смертні захоплювалися чарівною вродою Поляни. З далекого Вирію побачив прекрасну наречену сам Перун-громовержець. У блискавичній колісниці він із великим гуркотом спустився на землю і почав наближатися до зляканого шлюбного натовпу. Люди розступалися перед богом грому та блискавки, боючись викликати його гнів. Палаючі очі громовержця дивилися на Полянину.

І сказав Перун людям: “Ця дівчина моя. Я заберу її з собою у Вирій. Вона стане моєю жінкою”.

Ніхто не заперечував всевладному богові, лише Стриба сміливо та рішуче заступив злякану Полянину. Він сказав, що не віддасть її Перунові.

Кинув блискавку Перун у зухвальця і вбив Стрибу на місці. Схилилася над убитим нареченим нещасна Поляна. Гіркими сльозами заливалася бідолашна дівчина. Але Перун сказав їй: “Годі! Пора вирушати!”

Підвелася тоді Поляна і відповіла громовержцю: “Кохала я лише Стрибу, а тепер його немає. Тож нехай, я буду нічия”. Із презирством глянула дівчина у вічі Перунові і підняла руки до неба, молячи собі порятунку від вбивці коханого. Тієї ж миті прогрімів грім. Ударив блискавка. Місце, де стояла Поляна, огорнула курява. Коли вона розсіялася, люди з подивом побачили високе струнке дерево із піднятим догори гіллям.

“Що це?” – запитували одні. “То – Поля”, – відповідали інші. “Тополя, тополя, тополя”, – неслося натовпом.

У підніжжя тополі лежало розпластане тіло вбитого блискавкою Стриби. Зрозумів Перун, яке горе наробив людям. Підняв він на руки Стрибу і переніс до своєї колісниці. Він відвіз хороброго юнака до Вирію. У всезнаючого Сокола-Рода Перун попросив живої води і збризнув нею лице вбитого парубка. Розплющив очі Стриба. Дав йому Перун молодильне яблуко. Скуштував його Стриба і став безсмертним.

І сказав йому Перун: “Вибач мене, Стрибо! Будь мені побратимом. Віднині будеш ти повелівати вітрами і розганяти хмари на небі”.

Із того часу став Стриба Стрибогом. У своїх широчезних шароварах він літав за вітром, розганяв бато-гом хмари. Або, навпаки, збере Стрибог їх до купи, а його побратим Перун їде по небу на своїй колісниці та кидає блискавки. Люди на землі в цей час чують грім та бачуть яскраві спалахи.

Бувало, що людину вбивала блискавка. Така людина одразу потрапляла до Вирію. Вважалося, що Перун забрав її до себе.

Такі перекази зберігаються в народі про трагічне весілля Тополі та Стрибога. Можливо, з того часу і повелося на весіллях кричати “Гірко!” як у пам'ять про нещасливе їхнє одруження.

Приворотне чаклунство Добради

Вважається, що в V ст. виник Київ, головний центр східнослов'янського племені полян. За переказами, його заснував князь Кий, від імені якого і пішла назва міста. Кий мав молодших братів Щека і Хорива та сестру Либідь. Гіпотетично виникнення української столиці пов'язують із 480 роком.

Зараз нічого не відомо про перших київських князів. Лише з іноземних джерел знаємо, що жили слов'янські племена в умовах військової демократії. Князь вважався верховним правителем і очолював військо у поході. У мирний час він виконував адміністративні функції. Перші князі не мали великої розкоші і не сильно відрізнялися від тогочасних громадян. Були випадки, коли князь або княжич одружувався із простою дівчиною. Саме цьому присвячена наступна легенда.

Неподалік від Вишгородської гори було розташоване невеличке поселення. Тут мешкали три сестри-красуні. Коли вони посміхалися, неначе сонце осявало все навкруги. А як заговорять, так і вражають прямісінько в серце парубків. Слава про їхню вроду розповсюдилася по сусідніх селах. Не раз уже приїздили свати до сестер, пропонували кохання та достаток. Але всім відмовляли гордівліві красуні.

Хоч і гарні були сестри, але за характером різні. Дві старші були ледачі, зухвалі та гонорові, а найменша Любава була скромною, роботящою, чемною дівчиною. На відміну від своїх старших сестер вона завжди одягалася дуже бідно, хоча й охайно. Часто Любава допомагала іншим людям. Мала вона дуже добре серце. Сестри сварили її, що вона знається з бідняками, змушували її сидіти вдома і виконувати найважчу роботу. А самі розважалися, ходили на вечорниці.

Якось улітку три сестри пішли у ліс по ягоди. Як завжди, старші сестри більше балакали та реготали, а молодша назбирала повний кошик ягід і почала допомагати їм. Наповнивши свої кошики, сестри пішли через поле додому. Неподалік від стежки на межі вони побачили стару жінку, що спала втомлена після важкої робо-

ти. Стара була дуже брудною, у пилюці, на тілі її було багато подряпин, обличчя було зморщене, страшне. Уві сні бідна жінка зойкала від болю та втоми. Навколо неї літали мухи. Немилосердно палило пекуче сонце.

Старші сестри з огидою подивилися на стару бідолаху і пройшли повз неї. Але найменша зупинилася біля нещасної жінки. Любава поставила додолу свій кошик із ягодами, нарвала великого листя лопуху й обережно прикрила ним її тіло, щоб старій не так докучали мухи та сонце. Старші сестри зупинилися неподалік і почали кепкувати з доброї дівчини, що тільки з такими їй і треба знатися.

Коли молодша сестра збиралася вже йти далі, жінка розплющила очі та ледь чутним голосом подякувала дівчині за ласку та турботу. З невеличкої старої торбинки стара дістала три гарних пояса: два червоних і один білий. Вони були вишиті золотими нитками і немов переливалися на сонці. Ці паски стара подарувала сестрам. Старші отримали червоні, а найменша – білий. Коли старші сестри, подякувавши за подарунок, пішли, радіючи гарним речам, жінка прошепотіла своїй доброчиниці, щоб та носила свій білий пояс на голому тілі. І тоді вона скоро знайде своє щастя.

Із того часу добра дівчина носила під своїм бідним платтям білий пояс. Старші сестри не розуміли її дивацтва та насміхалися з неї.

Незабаром княжі мужі роз'їхалися по всіх селах із звісткою про пир та оглядини, які влаштовує старий київський князь для свого сина. Всі гарні дівчата запрошуються до Києва, щоб княжич міг їх побачити. Три дні буде продовжуватися вибір нареченої для молодого князівського сина – оглядини.

Дійшла ця новина і до Вишгорода. Дві старші сестри вирішили скористатися цією нагодою: може, сам княжич їх уподобає. Почали вони готувати наряди, приміряти прикраси, готуватися до оглядин. На свої плаття сестри одягли гарні червоні пасочки, що подарувала стара селянка. Почала проситися і молодша сестра, щоб взяли її з собою. Не хотіли ті брати її, казали, що їм соромно бути з нею. А про княжича хай і не мріє, він на неї і не гляне. Врешті-решт погодилися сестри взяти її до князівського терему, але з умовою, що буде триматися від них подалі і в палатах сяде біля дверей. Погодилася найменша з цими умовами, аби тільки взяли.

Зібралось у княжих хорах багато всякого люду з усіх усюд. Але найбільше було дівчат, та таких пригожих, що ні словом сказати, ні пером описати. Всі красуні, як на підбір. Дивитися – не передивитися. Біляві, чорняві, русяві, із блискучими очима, стрункими станами, довгими косами – всі такі прегарні. Нелегко буде зробити свій вибір молодому княжичу.

Як було домовлено, Любава сіла біля порогу. Була вона одягнена найбідніше. Але її великі блакитні очі, що виділялися на білявому обличчі, здавалися двома бездонними озерцями, які затягують чоловіка і вже не відпускають. Ніжні щічки прикрашав рум'янець. Її чевоні губки нагадували маків цвіт. Довге русяве волосся було зібране у косу, що звисала ледве не до землі. Проте сиділа бідна красуня у закутку біля дверей, де зазвичай було місце служниць.

Ось вийшов молодий княжич. Коли дівчата побачили цього молодика-красеня, серця їх затріпотіли. Красуні із захопленням і надією спостерігали за ним, коли він виходив їх, оглядаючи їх тіла та вдивляючись в обличчя. Одній із них, можливо, посміхнеться щастя. Вона вийде заміж за сина князя, буде жити у палатах, мати служниць. Щаслива обраниця буде жити у достатку та почестях.

Княжич оглядав претенденток на його серце, проте на жодній він не зупиняв погляд надовго. Поступово він проходив усе далі і далі, а надії пройдених дівчат розбивалися. Їхній погляд сумнішав. Княжич шукав ту, про яку й він сам ще нічого не знав. Він пройшов великі хороми майже до кінця й опинився біля дверей. Здається, він нікого так і не обрав і був цим розчарований. Аж ось він побачив Любаву, яка скромно сиділа біля порога і дивилася на юного княжича. Побачивши її чарівні очі, княжич не вагаючись, підійшов до неї, взяв за руку і повів через палати до свого батька.

Старий князь, який почав вже сердитися, що син не може зробити свій вибір, зрадів і оголосив початок пирі. Дівчата танцювали з молодиками, а княжич весь час сидів із Любавою, говорив з нею і танцював лише з нею. Прощаючись, він просив її завтра прийти знову до князівських хором. Княжич хотів бачити Любаву, яка так йому сподобалася.

Сестри були обурені. Вони не могли зрозуміти, чому княжич обрав не їх – блискучих красунь, а їхню замурзану сестру. Вони підозрювали тут якусь таємницю і пішли до ворожки, щоб та відкрила їм причину успіху Любави. Стара відьма довго дивилася у казан із водою. Коли вона підвела голову, то сказала, що найменша сестра повинна мати на тілі щось незвичне, що привертає увагу чоловіків. Поміркувавши над словами ворожки, сестри дійшли висновку, що чарівною річчю є той білий пасочок, який подарувала Любаві стара жінка на полі. Сестри купили у ворожки снодійне зілля і, прийшовши додому, всипали його у питво Любави.

Коли Любава заснула, сестри обережно зняли з її тонкого стану пояс. Вони домовилися, що старша сестра одягне його на своє тіло, а якщо княжич вибере її, то вона подбає про свою сестру-спільницю.

Наступного дня знову продовжилися оглядини. Тепер старша сестра впевнено сиділа серед інших дівчат. Настав довгоочікуваний момент: молодий княжич почав шукати свою Любаву серед десятків красунь із різних кінців володіння його батька.

Пізно прокинулася Любава того дня. Страшенно боліла в неї голова. На своєму тілі вона не побачила чарівного білого пасочка і дуже засмутилася. Але треба було поспішати до князівських палат. Вона, як і вчора, сіла коло дверей і з надією спостерігала, як наближається до неї княжич. Але той підійшов до неї, дуже довго дивився у її обличчя і не міг упізнати. Потім він розвернувся і пішов далі. Сльози покотилися з очей Любави. А тим часом княжич підійшов до її старшої сестри, під платтям якої знаходився чарівний білий пояс, викрадений напередодні у Любави. Він узяв її за руку і запросив на танець.

Любава не могла витримати такої ганьби. Вона вибігла з палат і попрямувала до Вишгорода. Її очі, заляті гіркими сльозами, нічого не бачили. Довго йшла заплакана дівчина, не розбираючи дороги. Аж раптом перед нею з'явилася молода приваблива жінка. Вона зупинила нещасну красуню й запитала про її біду. Любава

все розповіла добрій жінці. Про те, як учора княжич обрав її, як сестри викрали її чарівний білий пасочок, як сьогодні князь обрав її старшу сестру.

Молода жінка пожаліла юну красуню. Вона привела її до себе на гору, де знаходилася її хатинка. Молодиця втішила Любаву і сказала, щоб та не хвилювалася. Завтра, коли буде третій день оглядин, нехай знову піде до князівських хором і займе там своє місце.

Дякувала сумна дівчина за доброту та ласку, які виявила до неї ця жінка. Питала, чим може їй віддячити. Але та лише загадково посміхнулася та промовила: “А ти мені вже віддячила. Пам’ятаєш, як колись я спала на степовій межі і мухи та сонце дошкуляли мені. Ти тоді пожаліла мене? Я допоможу тобі”.

Зрозуміла тоді Любава, що не проста жінка стоїть перед нею, а чарівниця Добрада, яка може являтися людям у різному вигляді. Добрим вона допомагає, а злих карає. Добрада сказала сумній дівчині, що завтра їй слід робити.

Настав третій день оглядин. Молодий княжич почав шукати свою обраницю. Він пройшов по колу. Підійшов до дверей. Дуже довго дивився він в обличчя Любави, але не міг її впізнати. Знову пройшовся палатами і підійшов до її старшої сестри. Княжич узяв її за руку і вивів на середину зали, але відразу ж відскочив від дівчини.

Велика червона змія огорнула її стан і уп’ялася в саме серце. Бідна красуня впала на коліна та почала несамовито голосити від болю та жаху. А потім упала на коліна друга сестра, в серце якої також встромила свої гострі зуби червона змія, що огорнула її тіло.

Усі злякано відсахнулися від скорчених сестер. І лише Любава підійшла до них. Вона зняла з тіла старшої сестри білий поясок і торкнулася його кінчиком червоних змій, що пили кров із дівочих сердець. Жажливі гадини знову стали червоними пасочками, а рани на тілі красунь зникли. Любава пов’язала білий поясок навколо свого стану. В цю мить княжич упізнав її. Він підбіг до Любави і радісно сказав, що це є та дівчина, яку так давно він шукав і нарешті знайшов.

Через кілька днів увесь Київ святкував весілля молодого княжича з його чарівною нареченою, весільне вбрання якої прикрашав дивовижний білий пасочок.

Жорстоке серце завойовника

На початку нової ери на південному узбережжі Балтійського моря та в пониззі Вісли проживало велике германське плем’я готів, які переселилися сюди зі Скандинавії. Пам’ять про цей народ зберігає великий острів Готланд неподалік від берегів Швеції. На межі II–III ст. готи почали рух на південь, підкорюючи інші народи. Почалося так зване Велике переселення народів. Вже у середині III ст. вони досягли Північного Причорномор’я, де зруйнували та пограбували грецькі поліси Ольвію, Тіру та сильну колись Боспорську державу. Незабаром вони підкорили собі величезну територію від Дону на сході до Дунаю на заході, вторглися у межі Римської імперії та на початку 270-х років підкорили собі римську провінцію Дакію. Більше ніж сторіччя готи були повновладними господарями причорноморських степів. Вони займалися скотарством і землеробством, займалися примітивними ремеслами. На чолі окремих готських племен стояли вожді – конунги. У IV ст. готський племінний союз почав набувати державних рис. Почало розповсюджуватися християнство у формі аріанства. Готський єпископ Ульфїла (Вульфїла) у середині IV ст. переклав готською мовою Біблію та винайшов готську абетку. Проте на цей час єдиний народ розпався на дві частини: вестготів (західних готів), які мешкали на захід від Дністра, та остготів (східних готів), які жили у Нижньому Придніпров’ї. Якщо вестготи постійно воювали з візантіянами, то для остготів головним ворогом було слов’янське плем’я антів.

У другій половині IV ст. на короткий час владу на всіма готськими племенами зумів установити хитрий і жорстокий остготський король Германаріх із роду Аманів, хоча вестготи визнавали його владу лише номінально. Цього войовничого правителя інколи порівнювали з великим Олександром Македонським. Він вирішив нанести остаточну поразку антам, на чолі яких стояв мужній князь Бож. За наказом Германаріха конунг Вінїтар із величезним військом пішов на землю антів. На зустріч йому вийшов Бож зі своїми воїнами. В ході запеклої битви, що відбулася в 375 р., анти зазнали поразки, сам князь Бож зі своїми синами та боярами потрапив у полон. За наказом Вінїтара Бож і разом з 70 найбільш знатними антами був підданий жорсткій страті – їх розіп’яли на хрестах. На думку деяких істориків, це відбулося на ріці Росі неподалік від Києва. Відлуння цієї жахливої для слов’ян поразки можна знайти у “Слові о полку Ігоревім”, де згадується, як слов’янські діви плакали, а готські співали радісні пісні.

Бажаючи зміцнити владу на антами, Германаріх одружився з дочкою місцевого князя. Як свідчить готський історик Йордан, її звали Сунільдою. Але молода жінка не любила Германаріха. Під приводом шлюбної невірності готський король наказав її стратити.

Але недовгим було військово щастя готів. Скориставшись кровопролитною війною з антами, перетнувши Волгу, на готів в тому ж таки 375 р. зі сходу напали кочові племена гуннів, яких очолював вождь Баламбер (Балмір). Це були вузькоокі степові кочовики монголоїдного типу, які, за свідченням сучасників, майже все життя проводили на коні. З дитинства юний гунн привчався вправно стріляти з лука, кидати аркан, рубати мечем, орудувати списом. Германаріх намагався спішно організувати опір загарбникам зі сходу, але зазнав поразки. Частина готських конунгів визнала владу завойовників. Союзниками гуннів стали алани та деякі слов’янські племена. Держава готів руйнувалася на очах. Не в змозі пережити загибель своєї країни, Германаріх наклав на себе руки. Остготи, які не бажали підкорятися східним варварам, змішалися з вестготами. Але захоплені перемогою гунни продовжували натиск на захід. Вестготи відступали. Велика частина їх на чолі з вождем Фрітігерном отримала від східноримського імператора Валента в 376 р. дозвіл оселитися в римській провінції Фракії у якості федератів-союзників, підданих імперії. Рятуючись від гуннів, готи переправлялися че-

рез Дунай уплав, на човнах, на плотах, кидаючи майно. Дехто тонув. Дуже сильним був жах перед новими завойовниками Великого степу.

Ось що говорить про ці події історія. Однак сухий виклад фактів не дає ніяких відомостей про особисте життя тих небагатьох осіб, які відомі нам за скучними рядками давніх хронік. Свідчення легенд набагато цікавіші. Перекази про ці події збереглися далеко за межами України в ісландських сагах. Ось як про них розповідається у Старшій Едді (збірці давньоісландських саг).

Окрилений перемогою над ворогами немолодий вже Йормунрекк (Германаріх) відсвяткував своє весілля із прекрасною Сванхільд (Сунільдою). Дівчина була дуже гордовитою і не хотіла підкорятися великому королю. Силою змушував Йормунрекк свою дружину ділити з ним шлюбне ложе. Днями сиділа сумна Сванхільд, на очах якої бриніли сльози. Служниці боялися порушити спокій королеви, серце якої кипіло ненавистю на чоловіка, котрий силою змусив її стати його дружиною. Довго не помічала Сванхільд, що молодий Рандвер, син Йормунрекка від попередньої дружини, завжди захоплено спостерігає за своєю прекрасною мачухою. Коли загорьована Сванхільд побачила очі Рандвера, вона заспокоїлася та посміхнулася своєму пасинкові. Той просяв від щастя. Сванхільд і Рандвер були щасливі, коли випадала нагода провести час удвох. Вони розмовляли, сміялися, їздили на полювання. Але все це не приховалося від уважного погляду знатного воїна Біккі, найближчого радника короля Йормунрекка. Зрозумів Біккі, що може заплести велику інтригу з почуттів Рандвера до Сванхільд. Якось він прийшов до молодого хлопця і почав вихвалити перед ним вроду Сванхільд, жалкуючи, що така краса дісталася старому Йормунрекку, який її не вартий. Закоханий юнак із сумом вислуховував підступні слова хитрого Біккі. А той говорив, як сильно прагне Сванхільд справжнього кохання і якою щасливою вона була б, отримавши його. Серце молодого Рандвера не витримало. Він освідчився мачусі у своїх почуттях, переступивши загрозу батьківського гніву. Сванхільд і сама закохалася у пасинка. Кохання молоді королеви до Рандвера було дуже сильним. Потайки від Йормунрекка Рандвер і Сванхільд почали зустрічатися. Хитрий Біккі побачив, що його план діє. А закохані серця, здається, вже нічого не помічали. Їм уже важко було приховувати свої почуття, і вони з нетерпінням чекали тієї миті, коли залишаться удвох. Одного разу, коли Рандвер і Сванхільд у відсутність Йормунрекка ночували в обіймах одне одного, злий Біккі повідомив короля про зраду. Довго не міг повірити Йормунрекк у тяжкий злочин, учинений його дружиною та сином. Але Рандвер і Сванхільд остаточно розвіяли всі сумніви, коли вирішили втекти разом. Королівські воїни наздогнали втікачів і привели зв'язаними до двору Йормунрекка. Біккі почав підмовляти короля покарати смертю неслухів його волі, бо інакше той втратить повагу своїх підданих, якщо не змие ганьби кров'ю. І Йормунрекк здався. Він наказав повісити свого сина Рандвера і змусив Сванхільд дивитися на смерть свого коханого. Після цього Йормунрекк розпорядився стратити дружину. Її прив'язали до коней і пустили їх у дикий степ. Коні кинулися в різні боки і розірвали жінку.

Коли мати Сванхільд дізналася про жакливу смерть доньки, вона наказала своїм синам помститися Йормунрекку. Брати страченої Сванхільд Аммії і Сар напали на Йормунрекка під час полювання і вдарили його мечем у бік. Вірний кінь урятував короля від смерті. Але тяжка рана не дозволяла йому тепер об'їжджати свої величезні володіння. Коли на готів напали вороги, хворий Йормунрекк не зміг підготувати свій народ до оборони і після важкої поразки покінчив життя самогубством.

Ці свідчення скандинавських саг проливають деяке світло на події нашої історії, хоча довіряти їм повністю не можна. Цікаво відмітити, що готське "Сунільда" перекладається як "Лебідь". Чи не про ту сестру Либідь іде мова, яка із братами Києм, Щеком і Хоривом стала засновницею Києва? Якщо врахувати, що поразка князя Божа відбулася на півдні Київщини, а Київ з'явився приблизно у той час, то припущення про тотожність Сунільди і Либеді не виглядає вже таким неймовірним. Недарма про життя Либіді із братами майже нічого не говориться в давньоруських літописах. Єдина згадка, що на її честь назвали річку, яка протікала біля заснованого Києва.

Але повернімося до історії. Після смерті Германаріха в українських степах неподільно панували гунни. На межі IV–V ст. гунни здійснили загарбницькі походи в Закавказзя, Сирію, Малу Азію, на Балкани, підкорили собі Паннонію (Угорщину).

У 434 р. після смерті правителя Ругіласа на чолі гуннського племінного союзу стали його племінники-брати Бледа та Аттіла, сини вождя Мундзука. Незважаючи на те, що Аттіла був молодшим братом Бледи, поступово вся влада зосереджувалася в його руках. Він був невисокого зросту, з розкосими очима, приплюснутим носом, рідкою борідкою та непропорційно великою головою. Його матір померла під час пологів, тому з дитинства він не знав материнської ласки. Народженню Аттіли передували пророцтва про появу великого гуннського правителя, який зможе підкорити своїй владі весь світ.

Аттіла прославився як невтомний, жорстокий і хитрий завойовник. За переказами, у дніпровських степах він знайшов меч бога війни Марса (або грецькою – Ареса) і з того часу вважався непереможним. Серце його не знало жалю. Він убивав і наказував убивати кожного, хто чимось завинив перед ним або просто не сподобався. Ходили чутки, що молодий Аттіла, підкоривши одне із племен на північ від Чорного моря, закохався в юну красуню з рудим волоссям. У давньогерманському епосі "Пісня про нібелунгів" кохана Аттіли (Етцеля) має ім'я Гудрун. У норвезькій сазі XIII ст. про пригоди славетного короля Тидрека (мається на увазі остготський король Теодорих, який правив у Північній Італії в 493–526 роках) розповідається, що головний герой служив 30 років королю Аттілі і добув йому наречену Ерку, доньку руського конунга Озантрікса. Таким чином, легенди дають нам два варіанти імені дівчини, що заволоділа серцем молодого Аттіли.

Вона єдина могла умиротворити лихого полководця. Аттіла був щасливий зі своєю коханою рудоволосою красунею. Через деякий час жінка завагітніла. Але під час пологів трапилося лихо: жінка Аттіли померла. Втрата коханої дуже сильно вразила Аттілу. Він не тямив себе від люті. На могилі своєї померлої жінки він поклявся не відкладати меча, поки не підкорить собі весь світ. Аттіла вирішив, що більше жодна жінка у світі не підкорить своїм чарам його войовниче серце.

У 445 р. Аттіла вбив свого брата Бледу і почав правити одноосібно. Гунни готувалися до великого походу на захід. Наляканий завойовницькою політикою Аттіли правитель Східної Римської імперії Феодосій II Калі-

граф намагався відкуповуватися від гуннів щорічною сплатою золота. Якщо спочатку гуннському вождю сплачували 350 фунтів золота, то через п'ять років – 700, а ще через три роки – 2100. Однак і ці величезні гроші не гарантували імперії спокою. Вступаючи в битву з військами Аттіли, імператорська армія неодмінно зазнавала поразки, і з Константинополя до переможців одразу відправлялося мирне посольство з щедрими дарами. Над Європою нависла тінь Аттіли, якого прозвали “бичем Божим”. Церковники переконували, що це Господня кара за недовір'ю та грішне життя. Аттіла підкорив собі величезні простори. Кордони його імперії на сході сягали Китаю, на заході – Франції, на півдні – Чорного і Середземного морів, на півночі – непролазних лісів, що відокремлювали Великий степ. Смерть і руйнування несли гунни підкореним народам. Для нового великого походу у межі Західної Римської імперії навесні 450 р. з'явився досить вагомий привід. Імператор Валентиніан III із метою зміцнення держави вирішив видати заміж свою сестру Гонорію, та категорично відмовлялася. Тоді імператор поставив її перед фактом, що одруження відбудеться і без її згоди. Жінка звернулася із проханням про заступництво до Аттіли, пропонуючи себе у якості винагороди. Допомога бідолашній принцесі – хіба це не шляхетний привід для вторгнення? Спочатку Аттіла мирно звернувся до Валентиніана III з вимогою руки та серця Гонорії, а разом і половини імперії. Імператор відмовився. На початку 451 р. почався великий похід на захід. Величезне військо Аттіли перейшло Рейн. Грабуючи міста, що траплялися на шляху, гунни підійшли до французького міста Орлеан, але взяти його Аттіла не встиг, оскільки на допомогу обложеному прийшли війська мудрого римського полководця Аеція, союзниками якого виступили вестготи. Битва народів відбулася на Каталаунських полях у червні 451 р. Такого величезного кровопролиття історія ще не знала. Бойовище було настільки страшним, що струмки були червоними від крові, а хмари стріл закривали сонце. Надвечір військове щастя почало схилитися у бік Аеція. Правитель гуннів наказав відступити. Фактично це була перша і єдина битва, програна Аттілою.

Але він зберіг свою армію й готувався взяти реванш. Наступного року гунни вторглися до Італії. Були грабовані та зруйновані Мілан, Падуя, Акваїя. Військо Аттіли просувалося до Рима. Аецій бачив, що за таких умов утримати “вічне місто” не вдасться. Він пропонував Валентиніану III тікати. Римлянам залишалося лише молитися й очікувати на диво. І воно сталося. Не дійшовши трохи до Рима, гунни повернули. Пізніше історики пояснювали це тим, що військо Аттіли було вже досить виснажене, а Рим сильно укріпленим, тому Аттіла вирішив не ризикувати, щоб не отримати ще одну поразку. Говорили, що у стані гуннів спалахнула епідемія чуми. Важливе значення надавали візиту папи римського Лева I та найзнатніших патриціїв у табір Аттіли з величезними дарами. Церковники стверджували, що до нестримного завойовника явилися святі апостоли Петро та Павло, які відмовили його від руйнування Божого міста. Відомо, що в оточенні Аттіли був і християнський священик.

Щоб там не було, Аттіла повернув своє військо на північ, у Паннонію. Але сусідство з віроломним і небезпечним гуннським правителем дуже непокоїло римлян. Ходили чутки, що він готує новий похід, щоб таки зруйнувати “вічне місто”. Між Римом і Константинополем ішло жваве листування щодо того, як позбавитися “бича Божого”. Новий правитель Східної Римської імперії Марціан підтримував свого західного колегу. Хтось із радників імператора підказав зухвалий план знищення небезпечного ворога та ліквідації гуннської загрози. Було відомо про нещасливе кохання молодого гуннського вождя до юної рудоволосої красуні на берегах Дніпра. Серед великої кількості рабів була знайдена дівчина, яка була дуже схожою на померлу кохану Аттіли. Це була німкеня на ім'я Гільда (Гільдиги). Її родина була вбита гуннами, а сама вона продана в рабство. Волосся її не було рудого кольору, але придворні перукарі пофарбували його. Вона стала як дві краплі води схожою на покійну пасію гуннського предводителя. Коли їй повідомили, що вона може помститися за свою родину і врятувати весь західний світ від варварської навали, Гільда, не вагаючись, погодилася. Її не зупинило навіть те, що, потрапивши в табір гуннів, а тим більше вчинивши замах на Аттілу, шансів зберегти своє життя в неї немає.

У 453 р. Аттіла, як завжди, отримав величезні дари від правителя Східної Римської імперії. Тут були золоті прикраси, дорогоцінне каміння, гарно оздоблена зброя, солодкі вина тощо. Були подаровані й раби – здорові сильні юнаки та прекрасні юні дівчата. Побачивши одну із привезених молодих рабів, Аттіла відчув, як серце його, що ніколи не знало жалю, шалено затріпотіло. Він нічого не міг зрозуміти. Перед ним стояла його кохана, яку він поховав кілька десяти років тому у степах навколо великого й повноводного Дніпра. Те саме прекрасне обличчя, той самий стрункий стан, те саме руде волосся. Гільда одразу побачила, як очі завойовника спалахнули, і горделиво подивилася в них. Як же вона його ненавиділа! Увечері гуннський правитель розпорядився, щоб рабів на ім'я Гільда прийшла на його ложе. Перед тим, як проводити наложницю до свого вождя, її тіло уважно оглянули спеціальні служниці. Вона була повністю здорова і не мала зброї. Ніхто не здогадувався, що велика коштовна заколка, що підтримувала розкішне руде волосся Гільди, насправді приховує у собі гострий смертоносний кинджал.

Після смерті коханої Аттіла мав безліч жінок, хоча жодну з них не кохав. Але ніколи і ні від кого цей мужній воїн так не жадав ласки, як у цей час від Гільди. Він, звичайно, не здогадувався, що жінка, яка зараз дарує йому своє тіло, насправді віщує моменту, коли зморений Аттіла засне.

Насолодившись обіймами Гільди, гуннський правитель заснув. Переконавшись, що він міцно спить, жінка вийняла смертельну зброю, розмахнулася і увірвала загострене вістря у безжалісне серце свого кривдника. Короткий зойк вирвався з вуст Аттіли. Коли на шум у його наметі прибігли охоронці, вони побачили, що голий володар лежить на спині, а з його грудей стирчить кинджал. Біля померлого повелителя стояла прекрасна оголена жінка з розпущеним рудим волоссям. Начальник охорони дістав меч, підійшов до Гільди і перерізав їй горло.

Так помер великий завойовник, підкорювач багатьох народів, перед яким схилилися правителі різних частин світу, якого християнські священики називали “бичем Божим”. Тіло Аттіли поховали разом із величезними скарбами. Його поклали послідовно у три домовини: золоту, срібну та залізну. Русло ріки Тіси було перероджене й обміліло. На його дні була вирита глибока могила, куди раби поставили труну з тілом померлого

вождя. Після останніх почестей Аттілі дамбу зруйнували, і ріка повернулася у старе русло, заливши водою місце останнього знаходження великого завойовника. Щоб ніхто не знав про місце вічного спокою великого гуннського вождя, всі раби, які брали участь у похованні, були вбиті.

Після смерті Аттілі його величезна імперія розпалася. Підкорені ним народи почали повставати. Сини завойовника від різних жінок пересварилися. Велика частина гуннів повернулася на береги Дніпра, де вела кочовий спосіб господарства, воювала зі слов'янами. Поступово гунни розчинялися серед місцевого населення. В VI ст. залишки гуннів були включені до складу держави нових завойовників зі сходу – Аварського каганату. Центром держави аварів стала Паннонія, де раніше знаходилася ставка Аттілі. Аварський каганат, проіснувавши два століття, був також знищений повстаннями підвладних племен. На Русі аварів називали “обрами”. Давньоруський літописець пише, що про повне винищення обрів до його часу свідчить приказка “Погибоша акі обре”.

Угорці вірять, що вони є нащадками гуннів. Після смерті Аттілі його молодший син Чабе, уникаючи міжусобиці зі своїми братами, вивів народ із Паннонії на схід. Зі своєю вірною дружиною хоробрий Чабе відправився за хмари. За легендою, він повернеться, і принесе угорцям волю та достаток.

Наприкінці IX ст. угорці-мад'яри на чолі із князем Арпадом пройшли через землі Київської Русі, де правив тоді князь Олег, і захопили Паннонію. Ці землі вони вважали спадком гуннів, а себе – нащадками великого Аттілі.

Княжа доба

У граді Києві преславнім при дворі князя Аскольда

Про князя Аскольда, першого літописного давньоруського князя, що правив у Києві у другій половині IX ст., відомо зовсім мало. Ще менше відомо про його сопровителя і чи то брата, чи то іншого родича, чи то взагалі стороннього чоловіка – князя Діра. За однією версією, Аскольд і Дір були останніми нащадками династії Кия, засновника “матері городів руських” Києва, за іншою – воєводами варязького князя Рюрика, запрошеного на Русь, які за його наказом були відправлені до Києва й захопили тут владу. Більше обґрунтувань, здається, має остання версія.

Правління Аскольда, про Діра майже нічого не згадується, у літописах описано досить стисло. Дійсні події тут тісно переплетені з вигадкою, і важко зараз судити, де правда, а де ні. Тому історія, наведена нижче, може бути віднесеною до напівлегендарних.

До приходу в Київ варягів тут правив посадник Уліб, якого обрали народні збори – віче. Мудро правив Уліб, завжди радився з київською громадою у важливих справах. Були у нього діти – дочка Доброгніва та син Всеслав. Та ось захопили Київ варяги Аскольд і Дір. Із невідомих причин опинився Уліб із дочкою Доброгнівою у Царгороді-Константинополі – столиці наймогутнішої держави тогочасного світу Візантійської імперії. Чи то втік із дочкою від варягів, чи поїхав просити допомоги проти завойовників у візантійського імператора, а, може, навпаки, виконував доручення нового київського правителя – установити тепер неможливо.

Уліб і Доброгніва почали жити у Константинополі, прийняли хрещення. Колишній київський посадник не залишився і тут осторонь політики. У цих інтригах при візантійському дворі він підступно був убитий ворогами. А донька його Доброгніва, яка відрізнялася розумом і красою, вийшла заміж за знатного вельможу. Однак тонкості візантійської політики, сповнені підступності та насильства, забрали скоро і її чоловіка. Як і батько, чоловік був убитий у палацових міжусобицях. Тогочасний імператор Михайло III, який малолітнім хлопчиком зійшов на престол у 842 р., майже весь час знаходився під впливом регентів: спочатку матері Феодори та її коханця-царедворця Феоктиста, потім – свого дядька (брата матері), полководця Варди, і, нарешті, після вбивства того – свого колишнього конюха Василя Македонянина, якого наблизив до себе і навіть зробив своїм сопровителем. У 867 р. саме він, у наслідок змови убив Михайла III, який не дожив і до 30 років, і проголосив себе єдиним імператором Василем I, засновником Македонської династії. Таким чином, різні партії та політичні угруповання змагалися за вплив на імператора. Великим авторитетом у візантійському суспільстві того часу користувався константинопольський патріарх Фотій.

Овдовівши, Доброгніва, яка залишалася ще молодою та привабливою жінкою, почала мріяти про повернення на батьківщину. У її будинку виховувалася дівчинка Ірина. Чи то це була її дитина, чи то дочка брата Всеслава, який залишився в Києві, а може, й зовсім чужа дівчинка, однак ставилася до неї Доброгніва з великою турботою. Дала їй гарну освіту й багато розповідала про Київ та свою батьківщину.

Дуже хотіла повернутися до Києва Доброгніва. Почула вона, що до півострова Таврида (Криму), північної окраїни Візантійської імперії, їде новий намісник Анастас. Попросила вона взяти й себе на корабель. Однак під час огляду північних володінь Візантії Доброгніва втекла від греків і після різних пригод потрапила до Києва.

Її брат Всеслав мав велику ласку у князя Аскольда і був його найближчим радником. Він прийняв сестру з великою радістю. Вона почала жити на княжому дворі. Сам Аскольд частенько приходив до неї за порадою. Скоро княжі люди почали помічати, що занадто вже зачастив князь до гарненької жінки за порадами. А може, й просто радилися? Хто знає?

Страшенно хотілося Доброгніві перевезти до Києва свою вихованку Ірину, однак після втечі повернутися до Візантії вона вже не могла. Аскольд, який давно вже готував військовий похід на Візантію, роз-

питував у Доброгніви про чисельність візантійського війська, про флот, озброєння, воєначальників, імператора тощо. Важливі свідчення надала йому розумна жінка.

Прочули у Константинополі про великі збори київського князя і вирішили підступністю позбутися загрози. Прибуло по Дніпру велике посольство від візантійського імператора з багатими дарунками. Очолював те посольство відомий вельможа Лука Дрон. Привезли вони князю солодкі напої, дивовижні яства, коштовні прикраси, гарно оздоблену зброю. Але не простими були ці подарунки. Все це добро було покрито тонким шаром отрути, навіть зброя та прикраси. На них навмисне були залишені гострі зазублинки, майже непомітні оком. Подряпається людина та й не відчує, а незабаром захворіє й помре. І ніхто не буде знати, від чого.

Нездужала Доброгніва у своєму теремі. Не знала вона про візантійське посольство. Аж ось іде до неї Аскольд, несе золоті браслети, персні, сережки, намиста – вибирай, що душа забажає. Сам їй на руки, на шию прикраси одягає. Поцікавилася Доброгніва, звідки таке багатство з'явилося. Сказав Аскольд про посольство з Царгороду. Зблідла Доброгніва, почала знімати коштовності, але помітила невеличкі подряпинки на тілі, там, де тільки що висіли золоті прикраси. Зрозуміла вона, що скоро смерть до неї прийде, розповіла Аскольду про візантійську підступність. На щастя, ніхто ще не відвідав візантійських гостинців.

Розлютився Аскольд, що через нього гине Доброгніва. Наказав скликати найкращих лікарів, знахарів, відунів, аби лише врятувати жінку. Але нічого вже не допомагало від смертельної отрути. Померла скоро у страшних муках Доброгніва. Князь улаштував їй пишний похорон і сам ходив у жалобі.

Жахливо покарав Аскольд візантійських послів. Усіх наказав убити, а Луку Дрона – прив'язати до коней і живцем розірвати.

У 860 р. великий руський флот підійшов до Царгороду. Вкрили морський простір лодії із дружинниками. Імператора Михайла III не було в місті. Не мали греки достатньо сили, щоб боронитися проти русичів. Почали вони молитися про порятунок. Тоді патріарх Фотій наказав винести із собору святої Софії з молитвами та церковним співом ризи пресвятої Божої Матері й занурити цю покрову у морські води. І сталося диво. Почорніли води, потемніло небо. На морі почався страшний шторм. Буря розметала руські лодії, а деякі потопила. Константинополь був урятований. Із того часу і повелося свято Покрови.

Однак не відмовився Аскольд від свого задуму. Зібрав він новий флот і знову підступив до Царгороду. Вирішили греки не спокушати долю, дали русичам великий відкуп. А Чорне море з того часу візантійці почали називати Руським.

Аскольд, пам'ятаючи про дивовижне заступництво над православними, сам вирішив охреститися. Приймав він у хрещенні ім'я Микола. Також на його вимогу, віддали йому греки ту саму Ірину, яку виховувала колись Доброгніва.

Ірина на той час уже виросла і перетворилася на гарну дівчину. Побачив князь її прекрасні очі, що сяяли, немов зірки, і закохався. А відтак справили вони весілля. Аскольд, котрий, як нам відомо, першим із київських князів прийняв християнство, наказав побудувати у Києві церкву святої Ірини на честь коханої жінки. Дружина подарувала князеві двох дітей – сина Всеслава та доньку Доброславу. Подружнє життя Аскольда та Ірини продовжувалося майже двадцять років.

Мудро правив у Києві Аскольд. Допомагав йому у володарюванні Дір. Час від часу ходили Аскольд і Дір у походи проти греків, печенігів, древлян та болгар. Зміцнилося Київське князівство. Із кожним роком усе багатшою ставала "матір городів руських".

Нову віру русичам Аскольд не нав'язував. Хто хотів – хрестився, хто не хотів – залишався поганином.

Виросла дочка Аскольда та Ірини Доброслава. Уподобав її полоцький князь Богомир і одружився з нею. А син Всеслав, здається, помер молодим.

У 882 р. прийшли до Києва купці з Новгорода. Вийшли Аскольд і Дір із невеликою охороною подивитися на товари. Не знали вони, що то воевода померлого князя Рюрика Олег підступністю вирішив захопити Київ. Коли Аскольд із Діром наблизилися, "купці" вихопили мечі й зарубали Аскольда, Діра та їхніх дружинників. І сказав тоді Олег, що Аскольд і Дір ніякі не князі, а воеводи померлого Рюрика, які були раніше відправлені до Києва. Після цього Олег підняв над головою натовпу, що розгублено стояв на пристані, маленького хлопчика і промовив: "Ось Ігор, Рюриків син, він ваш князь".

Так про смерть Аскольда і Діра говорить літопис. Про долю Аскольдової дружини Ірини нічого не відомо.

Горе та велич святої княгині Ольги

У житті цієї загадкової жінки майже все оповите серпанком таємничості. Її постать немов виринає з легенди. Єдина правителька Київської Русі, свята княгиня Ольга, стала праматір'ю всіх руських князів, давши життя єдиному сину Святославу. Навіть чоловік Ольги князь Ігор Рюрикович затіняється її образом мудрої та холоднокрової володарки. Ми не знаємо достеменно майже нічого про її життя до сходження на найвищий престол давньоруської держави. Відомості подані у літописах дуже плутані та туманні.

Під 903 р. літописець занотував, що привели Ігорю "жону із Пскова на ім'я Ольга". Наступна згадка про неї у літописі дуже віддалена у часі. Літописець фіксує, що після смерті Ігоря у 945 р. Ольга мала маленького сина Святослава, який, сидячи на коні, метнув списа, але той упав до ніг його коня, оскільки хлопчик не мав ще досить сили. Отже, Святославу було 5–7 років. Важко припустити, що єдина дитина від шлюбу Ігоря й Ольги народилася через майже 35 років після одруження. Та й, якщо припустити, що за Ігоря Ольга вишла у досить юному віці, все одно войовничій жінці з маленькою дитиною, якій пропонували руку й серце відомі правителі, мало б бути тоді за п'ятдесят. Таким чином, напевне, хронологія подана літописцем неточна. Доводиться визнати, що одруження Ігоря й Ольги відбулося набагато пізніше 903 року.

Ім'я Ольга (скандинавське – Хельга) – це жіноча форма імені Олег. Але саме Олег князував на Русі перед Ігорем, і прийшов він до Києва з Північної Русі. А Ольга, за літописом, походила із Пскова. Чи немає тут зв'язку між Олегом, попередником Ігоря, та Ольгою, дружиною Ігоря? Ще одне питання: чи була Ольга єдиною дружиною Ігоря? Адже сумнівно, що великий князь уперше став батьком у досить поважному віці, коли йому вже було за шістдесят. Арабські мандрівники згадують, що при дворі київського правителя в той час постійно проживали сорок прекрасних невіляниць, зобов'язаних обслуговувати свого князя в ліжку.

Звідки походила Ольга? Руське походження ставить під сумнів її скандинавське ім'я. Хоча є згадки про її слов'янське ім'я Прекраса. За літописним оповіданням, Ольга була донькою перевізника у селі Вибути (Любути) неподалік від Пскова. Варяг, який заробляє собі на життя, перевозячи людей через річку, виглядає дуже дивно. Висувалася версія і про болгарське походження Ольги. Це пояснило б бездоганне знання нею грецьких звичаїв і християнського віровчення. Всі князі її часу – Олег, Ігор, її чоловік, і Святослав, син, – і сама Ольга мали тісні військові та політичні взаємини з болгарами. До якої верстви належала майбутня княгиня? Була вона дочкою князя, боярина, дружинника чи селянина? Версії, версії, версії...

За літописом, одного разу, коли князь Ігор перевозив своє військо через ріку, він побачив симпатичну дівчину. Це була дочка перевізника Ольга. Можна припускати, що сталося це близько 930 р. Якщо так, то князю вже перевалило за п'ятдесят. Вік же Ольги визначити неможливо, але була вона досить юною. Ігор наказав перевезти її до себе і незабаром одружився з нею. Мабуть, дочка перевізника вирізнялася особливою вродою та привабливістю, якщо великий князь вирішив одружитися із простолюдинкою. Розум Ольги розкрився вже після смерті її чоловіка. По кількох роках подружнього життя вона народила сина Святослава. Сталося це перед 940 р. Ігорю на той час було більше шістдесяти, напевне, він дуже зрадив, отримавши сина. Відзначимо одну особливість: Ігор, Ольга, Олег, Рюрик, Аскольд – імена всіх київських володарів варязькі, Святослав – перше слов'янське ім'я у київського князя. Чому Ігор і Ольга називали свого сина слов'янським, а не скандинавським іменем? Загадка.

Ігор з повагою ставився до коханої дружини. Він подарував Ользі Вишгородське князівство. Вона мала свій двір і брала активну участь у політичному житті. У зовнішній політиці княгиня відправляла свої посольства. Представники Ольги брали участь у переговорах великого князя із греками. За відсутності Ігоря, коли той перебував у військових походах, влада над величезними володіннями Київської Русі також, очевидно, була зосереджена у тендітних і слабких руках цієї вольової, розумної, сильної та мужньої жінки.

Наступив 945 р. Ігор Старий (так прийнято його називати) відправився у полюддя (збір данини) по підкорених ним землях. «І прийшла осінь, і став він замишляти похід на древлян, бажаючи взяти з них ще більше данини» – записано у літописі. Зібравши данину у Західному Поліссі, Ігор із бойовою дружиною вирішив повертатися додому. Але його воїни були невдоволені: занадто мало дали древляни. Всупереч усталеним традиціям Ігор вирішив повернутися з нечисленною дружиною й збирати данину. На загальних зборах древляни вирішили повторну данину не платити, а повстати проти нахабного київського князя й убити його. Дружина Ігоря була розбита, а самого його стратили жакливою карою: прив'язали до двох нахилених сосон, потім дерева відпустили й ті випрямися, розірвавши тіло нещасного князя.

Ольга стала вдовою. Горю жінки було великим. Вона залишилася без чоловіка з маленьким сином на чолі величезної країни, простори якої простяглися від холодної Балтики на півночі до Чорного моря на півдні, від Карпат на заході до Кавказу та Волги на сході. Смерть Ігоря могла стати початком розладу її держави. Підвладні племена на чолі зі своїми князями могли повстати й вийти з-під контролю Києва. Кров чоловіка вимагала кривавої помсти. Тільки це могло відправити душу вбитого до Вальгали – омріяного раю всіх воїнів. Тендітна жінка почала готувати великий похід на непокірних древлян. Організацію походу очолив воевода Свенельд, який служив її покійному чоловіку і був вихователем маленького Святослава.

Древляни були налякані звістками про намір помсти овдової княгині. Їх князь Мал вирішив урятувати свій народ, а заодно й оволодіти київським престолом. Із столиці древлян міста Іскоростень до Києва було відправлене велике посольство з багатими дарами. Мал пропонував Ользі вибачити його та його народ і вийти за нього заміж. Таким чином, Ольга б знову отримала собі чоловіка і повернула владу над древлянами. Розрахунок був на те, що слабка загорьована жінка погодиться на зухвалу пропозицію вбивці свого чоловіка.

По Дніпру до Києва припливли у лодіях древлянські посланці й попросили велику княгиню прийняти їх. Коли Ользі доповіли про прибуття непроханих гостей та їхню місію, вона наказала їм відповісти, що неможе такому високому посольству йти пішки до двору княгині. Як прийдуть воїни Ольги, нехай древлянські мужі вимагають, щоб несли їх у лодіях до князівського двору.

Наступного дня, як і повелівала Ольга, древляни в один голос заявили дружинникам княгині, що не йдуть до неї пішки і нехай несуть їх у човнах. Вирубані з дерева лодії були поставлені на величезні ноші, і десятки сильних чоловіків підхопили їх та понесли до двору княгині. Не відали посланці Мала, що за цими нечуваними почестями приховується вірна смерть. У дворі княгині була викопана величезна яма. Саме туди за наказом Ольги були скинуті лодії із древлянським посольством, а після цього дружинники почали закидати землею живих посланців. Хто намагався вилізти з ями, наштотхувався на списи і скидався знову до ями. Так живцем у могилу було відправлене перше посольство до княгині Ольги. А Малові вона наказала передати, що розправилася так жорстоко з його посольством тому, що не було в ньому знатних мужів, і це недостойно великої княгині. Сама ж вона продовжувала збирати велике військо для походу на древлян.

Злякався Мал і вирішив удруге спробувати владнати справу миром. Тепер уже вельможні древлянські бояри прибули з ще більшими дарами до Києва сватати княгиню для Мала. Люди Ольги їх чемно зустріли та проводили до лазні обмитися після довгої дороги. Коли древлянські посланці почали митися, двері лазні закрили на важкий засув, а сама дерев'яна лазня була обкладена хмизом та підпалена. Вирватися з палаючої пастки ніхто не зміг. Так живцем було спалене друге посольство Мала.

Військо Ольги стараннями Свенельда було повністю готове до походу. Очевидно, влітку 946 р. відбувся похід на Іскоростень. Величезне військо київської княгині оточило столицю древлян. І утретє спробував

Мал помиритися з розгніваною володаркою. Ольга начебто погодилася. Поблизу Іскоростеня, за її повелінням, древлянами був насипаний великий курган у пам'ять про вбитого ними Ігоря. Вдова запросила древлян справити тризну за померлим чоловіком. Коли на поминальному обіді древляни понапивалися, за умовним сигналом воїни Ольги дістали мечі й почали безжалющо сікти своїх гостей. За свідченнями літописця, було вбито 5 тисяч древлян. Решта їх заховалася за стінами Іскоростеня і приготувалася до штурму. Але Ольга сказала їм радісну новину: вона вже достатньо втамувала свою жагу помсти і відступить, якщо древляни дадуть їй невеличку данину: по три голуби та три горобці від кожного двору. Птахи були зловлені по всіх закутках Іскоростеня й відправлені до немилосердної правительки. За наказом Ольги її воїни прив'язали до лапок птахів запалений трут і відпустили їх. Птахи полетіли до своїх домівок, несучи смертельний вогонь мешканцям древлянської столиці. Незабаром весь Іскоростень запалав. Дехто намагався врятуватися втечею з охопленого полум'ям міста, але знаходив свою смерть під ударами мечів і списів дружинників княгині. Загинув і нещасливий залицяльник Ольги, князь Мал. Таку жакливу потрібну помсту приготувала древлянам вона за смерть свого чоловіка.

Частину древлян Ольга полонила й наказала продати в рабство. Ті, хто залишився, змушені були платити величезну данину, дві третини з якої отримував Київ, а одну третину – Вишгород, особисте володіння княгині.

Страшне покарання, влаштоване Ольгою древлянам, було цілком у дусі того часу. Горє переможеним!

Проте не лише жакливим терором над древлянами прославилася княгиня. Ольга здійснила у Русі низку перетворень, які унеможливили повторення трагедії Ігоря та древлян. Були встановлені чітко визначені "уроки", тобто обсяги данини, які збиралися у визначений час. Ця, так би мовити, податкова реформа регламентувала невпорядковане до того часу полюддя й забезпечила князівську скарбницю постійними надходженнями. Разом із тим, Ольга слідувала за тим, щоб підвладні їй племена не доводилися до стану зурбожіння. Княгиня особисто оглядала свої володіння, наводючи лад і караючи винних.

Не забувала правителька і про зовнішню політику. З її подорожжю до Царгорода-Константинополя пов'язана цікава романтична легенда. Переказують, що, прибувши до палацу візантійського імператора Костянтина Багрянородного, Ольга вразила всіх присутніх своєю красою та розумом. Сам Костянтин встав зі свого трону назустріч прекрасній гості, про яку багато чув. Цар греків, зачарований руською княгинею, не був у змозі стримати свої почуття і запропонував їй одружитися. Він спокушав княгиню великими скарбами, обіцяв безтурботне життя у Константинополі, говорив, що, взявши шлюб і ставши імператрицею, вона буде володаркою не лише Київської Русі, але й безмежної Візантійської імперії. Це буде небачена за могутністю держава, що стане панувати в усьому світі. Але не бажала Ольга підкорятися грецькому царю, хотіла самостійно правити своєю країною. Не погоджувалася вона на пропозиції закоханого до безтями імператора. А той не хотів відпускати гордовиту правительку додому, тримаючи у себе в гостях у надії, що вона одумается й погодиться стати його дружиною. День минав за днем, але залишити Царгород Ольга не могла. Зрозуміла тоді винахідлива княгиня, що звільнитися з палких обіймів візантійського імператора зможе лише хитрощами. Під час зустрічі з ним вона повідомила йому щасливу новину: вона згодна стати його дружиною. Але існує одне "але", яке унеможлиблює цей шлюб. Як може вона, поганка, язичниця, одружитися із християнським монархом? Вона повинна охреститися. Однак той, хто буде її хрещеним батьком, має бути гідним правительки Русі, а таким є лише сам імператор. Грецький цар Костянтин, який нічого вже не розумів від палаючого в його серці кохання, погодився стати хрещеним батьком для Ольги. Руська княгиня була охрещена з великими урочистостями в соборі святої Софії у Константинополі. Тепер Костянтин почав вимагати від Ольги здійснення своєї обіцянки стати його дружиною. Але та запитала: чи може, за християнським звичаєм, хрещениця вийти за свого хрещеного батька? Зрозумів імператор, що перехитрила його княгиня. Дав він тоді їй великі дари та з пишними почестями відпустив додому.

Уся ця амурна історія – не більше, ніж просто красива легенда, збережена літописцями. Насправді, подорож Ольги до Царгорода була не такою романтичною. Відбулася вона у 957 р. Напевне, на той час княгиня вже була християнкою, бо серед її почту інколи згадується духівник Григорій. Отже, за христовою вірою, Ользі не треба було відправлятися за море, охреститися вона могла й у себе в Києві, де ще з часів Аскольда існували християнські церкви. Серед подарунків, переданих візантійському імператорові Ольгою, була дорогоцінна таріль, прикрашена коштовностями, на якій було зображено Христа. Напевне, такий подарунок більш характерний для християнки. Не було і великої пошани у зустрічі княгині в Константинополі. Довгий час її лодії стояли в затоці Суд, а руське посольство не допускалося до імператора. Пізніше Ольга так само відплатила візантійським посланцям, довго не приймаючи їх та відказуючи, що нехай і вони почекають у Почайні, як вона колись у Суді біля Царгорода, де багато днів посольство Ольги не приймав імператор.

Візантійці з подивом дивилися на десятки лодій, які заповнили море перед Константинополем. Із княгинею прибуло близько сотні знатних мужів, купців посольства та майже півтори тисячі воїнів і обслуги. Називають серед руської делегації 12 жінок князівського роду, 18 бояринь, 54 знатних мужа, послів, перекладачів тощо. Дуже розкішно була оздоблена золочена лодія самої княгині. Ніс корабля прикрашало зображення химерної тварини. Корму, борти, щогли покривали гарні візерунки чудового різьблення. Посередині лодії стояв великий намет із дорогої тканини, навколо якого вартували дружинники у блискучих обладунках і постійно снували служниці.

9 вересня 957 р. після кількох днів довгого очікування Костянтин Багрянородний нарешті прийняв "шляхетну архонтису Русі". На честь своєї гості імператор влаштував великий бенкет. Однак шлюбну пропозицію Ользі він не міг зробити з багатьох причин. Вік княгині вже був досить поважний – понад сорок років. Одружуватися з дикункою, варваркою для греків було принизливим. І, нарешті, була жива і здорова за-

конна дружина Костянтина імператриця Олена. Цікаво, що християнське ім'я Ольги – також Олена, можливо, цей збіг і дав підстави для виникнення легенди про сватання візантійського імператора до княгині.

Не відомо достеменно, що саме обговорювала вона з Костянтином Багрянородним. Очевидно, це були питання поточної політики, можливість хрещення Русі, а також, імовірно, спроба Ольги одружити свого сина Святослава з якоюсь візантійською принцесою, що значно б підвищило авторитет Русі й поставило її на один рівень із Візантією. Однак, вочевидь, місія княгині не мала успіху, на який розраховували в Києві. Хоча й відомо, що Святослав одружився з якоюсь знатною грекинею, та, вочевидь, не з царського роду.

На заключних урочистостях 18 жовтня, в неділю, Ольгу вшанували з великими почестями. Під час служби у храмі святої Софії, головній святині візантійської столиці, у присутності імператора її благословив особисто константинопольський патріарх. Це пізніше могло наштовхнути на думку про хрещення тут Ольги. На святковому бенкеті, крім імператора, була присутня його дружина Олена, невістка Феофанія, дружина Костянтинового сина Романа, та багато інших високих царедворців. По тому посольство Ольги повернулося до Києва.

Княгиня-християнка будувала в Києві церкви. Була побудована велика дерев'яна церква святої Софії, яка згоріла в 1017 р. Саме на цьому місці стоїть нині побудований Ярославом Мудрим Софіївський собор, головна святиня українського християнства.

Умовляла Ольга прийняти хрещення і свого сина Святослава. Але цей князь-войовник відмовився, сказавши, що як охреститься, військо його засміє. Проте хреститися своїм воїнам він не забороняв. Погодившись на умовляння матері, одружився Святослав із грекинею-християнкою, яку, однак, не любив, але від шлюбу з нею мав двох синів – Ярополка та Олега, котрих Ольга намагалася виховувати у християнській вірі.

Дуже хотіла княгиня мати на Русі своє єпископство. Після невдачі посольства до Візантії Ольга звернула свій погляд у бік Західної Європи. В 959 р. вона попросила німецького імператора Оттона, щоб той прислав їй єпископа для хрещення Русі. До Києва був відправлений єпископ Адалберт зі священнослужителями західнохристиянського обряду. Проте німецький хроніст відзначив, що русичи Адалберта "прийняли нещиро". Прибічники Святослава, який стояв на боці язичництва, змусили німецького єпископа повернутися додому ні з чим.

Із 964 р. літописці повідомляють про постійні військові походи Святослава. Син Ольги виріс і прославився як великий полководець. Унаслідок постійної відсутності Святослава, який вів війни з сусідніми народами, в Києві Ольга продовжувала керувати державою до своєї смерті. Для Святослава Київ був, у першу чергу, містом його матері, недарма він хотів перенести свою столицю на Дунай, побудувавши там у болгарських землях місто Переяславець. В один із таких походів, коли руського війська не було в Києві, за намовлянням візантійців на столицю Русі напали печеніги й узяли місто в облогу. Врятувати Київ могло лише диво. І тоді хлопчик-киянин, що знав печенізьку мову, переодягнувшись у їхній одяг, пройшов через ворожий табір і кинувся у води Дніпра. На тому березі він повідомив передовому загону русичів на чолі з воєводою Претичем про смертельну небезпеку, що нависла над містом. Уночі руські воїни розпалили на березі Дніпра силу-силену вогнів. Печеніги, побачивши їх, злякалися, подумавши, що то сам Святослав повертається зі своїм військом, і втекли. Київ був урятований. Коли Святослав дійсно повернувся до міста, мати дорікнула синів: "Чужої землі шукаєш, а своє не бережеш".

11 липня 969 р. княгиня Ольга померла. В 1007 р., за наказом князя Володимира Великого, онука Ольги, її останки були перенесені до новозбудованої Десятинної церкви та перепоховані. Літописець Нестор назвав її "зорею, що передувала сходу сонця". Онук Ольги, Володимир Красне Сонечко, хрестив Русь, але вперше таку спробу зробила саме його бабуся. Княгиня Ольга стала першою жінкою, яку руська православна церква причислила до лику святих.

Жінки Великого Володимира

У ставленні цього уславленого князя до жінок навряд чи було багато романтики, а, швидше, хіть, жага панування та холодний розрахунок. Усе життя Володимир, якого прозвали Великим, використовував жінок як засіб задоволення своїх статевих потреб, як засіб реалізації почуття власної значущості або як засіб зміцнення власної влади.

Як відомо, після смерті княгині Ольги в 969 р. повновладним володарем Київської Русі став її син Святослав. Його відоме "Йду на Ви!" змушувало тремтіти не одного сусіднього правителя. Сам князь, що з дитинства брав участь у військових походах, прославився своїми численими перемогами. Воєвода Свенельд, який служив його батькові Ігорю, а потім матері Ользі, навчив хлопця усім тонкощам ратної справи. Тільки у поході та під час бойовища знаходив утіху молодий князь. Він народився десь наприкінці 930-х років, тож на момент смерті матері йому було близько тридцяти років. Зовнішність його мала риси типового запорожця: виголене підборіддя, довгі вуса, поголена голова із залишеним пасмом світлого волосся, у вусі сережка. Чим не козак?

Усе своє життя провів Святослав у походах. В'ятичі, волзькі булгари, хозари, яси, касоги, печеніги, дунайські болгари – всі ці племена та народи відчували міць його меча. Вороги лякали іменем Святослава своїх дітей.

Але мати, яка з дитинства вимагала від войовничого сина підкорятися вимогам її далекоглядної політики, умовила його взяти шлюб із грекинею-християнкою. Святослав залишився язичником. Від дружини він мав синів Ярополка та Олега, які були охрещені. Однак серце великого воїтеля схилялося у бік іншої жінки.

При дворі Ольги жила ключниця Малуша Любечанка. Хоча формально вона була невіільницею, рабиною, проте користувалася великою довірою у княгині Ольги. Вона знала багато державних секретів. При князівському дворі Малуша розпоряджалася всім господарством. Походження її точно невідоме. За одними свідченнями, вона була дочкою любецького боярина Малка, за іншою – древлянського князя Мала, того самого, що так невдало сватався до Ольги. Згадується інше її ім'я – Мальфрід. Отже, вона скандинавка?

Брат Малуші Добриня був під особливою опікою Святослава і незабаром став воєводою. Сама Малуша прийшлася до душі князю-завойовнику. Йому подобалося, що ця молода красуня, як і він, була прихильницею язичництва. Тільки розум і краса могли піднести Малушу зі стану служниці-невільниці до становища позашлюбної жінки князя.

Коли Ольга дізналася, що її син надав перевагу рабині-язичниці перед законною дружиною-християнкою, то під час відсутності Святослава відіслала її подалі від Києва, у селище Будутине неподалік від Пскова.

Від Святослава ключниця Малуша народила сина Володимира. Батько визнав позашлюбного сина нарівні з Ярополком та Олегом. Стосунки між дітьми Святослава були напруженими. Ярополк із Олегом, законні діти Святослава, презирливо ставилися до свого брата Володимира, сина рабині. Вони не могли пробачити того, що батько кинув їхню матір заради невіільниці, від якої й народився Володимир.

Після смерті княгині Ольги Святослав недовго сидів у Києві. Його приваблював шум битви й відблиски вогнищ, гострий меч і вірний кінь. Відчуваючи, що колись він може й не повернутися з походу, князь вирішив зміцнити свої володіння, посадивши на чолі ключових князівств своїх синів. Старшого Ярополка він залишив своїм намісником у Києві, середнього Олега відправив князувати до бунтівних древлян. Гордовиті новгородці звернулися до Святослава із проханням дати їм князя. Коли Святослав сказав, що вже дав своїм синам володіння, новгородські мужі почали просити князя дати їм найменшого свого сина – Володимира. Цю ідею підказав їм відомий воєвода Добриня, який користувався великим авторитетом у Святослава. Так у 970 р. маленький Володимир опинився на північній окраїні Київської Русі, в Новгороді. На той час йому, мабуть, не було й десяти років. Тут під вихованням свого наставника й дядька Добрині він зростав і вчився правити.

У 972 р., повертаючись із походу по Дніпру, Святослав попав у засідку печенігів у районі дніпрових борів. У кривавій битві великий князь-завойовник був убитий, а печенізький хан Куря наказав зробити з його черепа чашу і пив з неї вино, намагаючись стати таким сильним, мужнім і кмітливим, як загиблий полководець. Сини Святослава почали самостійно княжити у своїх землях.

Після загибелі Святослава Малуша переїхала до свого сина Володимира. Є свідчення, що тут вона вийшла заміж за якогось новгородського боярина. Коли вона померла, достеменно не відомо.

Влада Ярополка, великого князя київського, гнітила Володимира. Пам'ятав юний новгородський князь, як насміхався над ним і його матір'ю старший брат. Ще більше був незадоволений Олег. Він мусив підкорятися братові, ненабагато старшому за нього. Традиції непокори, які ще були сильними серед бунтівних древлян, підштовхували Олега до повстання проти Ярополка. У середині 970-х років древлянський князь відмовився сплачувати данину на користь Києва.

Воєвода, вихователь і найближчий радник Ярополка Свенельд почав намовляти київського князя покарати непокірного брата. І в 977 р. київська дружина вогнем і мечем пройшлася по древлянській землі. Олег зі своїми воїнами намагався сховатися за стінами добре укріпленого міста Овруч, але в колотнечі, що виникла поблизу міської брами, він загинув.

Ярополк не хотів загибелі брата. Дізнавшись про смерть Олега, він із сумом і гнівом дорікнув Свенельдові, що через його поради загинув брат. Однак той продовжував наполягати, що Ярополк має оволодіти всім спадком свого батька, а для цього треба захопити ще й новгородські землі, де князував Володимир.

Почувши, що Ярополк іде на нього війною, як свідчить літописець, Володимир злякався і втік із найближчим оточенням за море у Скандинавію. Київський князь підкорив собі Новгород і, залишивши тут свого посадника, повернувся назад.

Зібравши велику дружину варязьких найманців, Володимир на початку 978 р. повернув собі Новгород і почав готуватися до великого походу на Київ. Щоб зміцнити свої позиції, Володимир почав свататися до дочки полоцького князя Рогволода – Рогніди. Шлюб із Рогнідою давав би йому допомогу полоцької раті та підтримку князівства, яке не було тоді ще підвладним Києву. Одруження з полоцькою княжною також додавало престижу. Це була і певна моральна перевага над Ярополком, який теж сватався до дівчини, але та йому відмовила. Київський князь, проковтнувши образу, одружився з іншою – грекинею.

Велике посольство Володимира відправилося з Новгорода до Полоцька. Почувши, що її сватає новгородський князь, Рогніда сама зухвало відповіла посланцям: "Не буду роззувати робичича!", тобто не буду роззувати сина рабині. Знову Володимирові дорікали не зовсім шляхетним походженням. За давньоруським весільним обрядом, наречена мала зняти взуття зі свого майбутнього чоловіка. Гордовита Рогніда зробити це категорично відмовилася.

Та не таким був Володимир, щоб змиритися, як його брат, з образою, нанесеною жінкою. Не встигли його посланці повернутися до Новгорода й переказати образливі слова полоцької княжни, як Володимир виступив у похід на місто князя Рогволода.

Полоцьк не був готовий до оборони. Хаотичний захист міста не міг урятувати його від професійних варязьких дружинників Володимира. Два сини Рогволода були убиті. Князівський палац був перетворений на згарище. Дружинники Володимира пограбували місто, вчинивши гвалт і насильство над його мешканцями.

Сам же Володимир, у першу чергу, захопив Рогніду. Коли перелякану дівчину у сльозах привели до нього, він зірвав із неї одяг і згвалтував на руїнах князівських хором. Рогволод був ще живий. Люди Володимира змусили його дивитися, як їхній князь знущується над його дочкою. Піддавши таким надлюдським тортурам батьківське серце полоцького князя, Володимир, отримавши задоволення від такої ганебної по-

мсти, наказав убити Рогволода, а згвалтовану полонянку забрати з собою. Так силою Рогніда стала жінкою вбивці свого батька.

Підкоривши Полоцьке князівство, окрилений успіхом Володимир у 980 р. напав на Київ. Очевидно, проти Ярополка в Києві піднімалося народне невдоволення, яке підтримував Володимир. Київський князь міг боятися, що кияни відкривуть ворота й упустять до міста нападників. Ярополк втік із Києва зі своїми близькими й укритися у Родні, невеличкій фортеці на березі річки Рось. Захисники Родні не мали достатньо припасів, і незабаром там почався голод. За наказом Володимира, два варяги пробралися до помешкання Ярополка та вбили його.

Так наприкінці 980-го року Володимир став єдиним правителем Київської Русі. Братову вдову він зробив своєю дружиною. Правда, з'ясувалося, що вона вже вагітна від Ярополка, але князя це не засмутило. Коли жінка народила сина, якого назвали Святополком, Володимир визнав його своїм старшим сином і спадкоємцем.

Володимир розширив кордони Русі. Він здійснив походи на хорватів, дулібів, в'ятичів, радимичів, зміцнив свою владу в уже підкорених древлян й уличів, відігнав у степ печенігів. Князь дуже опікувався своїми дружинниками. Коли його воїни почали ремствувати, що їдять дерев'яними ложками, а не срібними, Володимир наказав тут же відлити срібні ложки, додавши, що дружина здобуде йому нове золото і срібло.

Київська Русь досягла величезної могутності, ставши найбільшою європейською державою. У своїй політиці Володимир активно використовував шлюбну дипломатію. Зміцнюючи владу, великий князь одружувався з дочками правителів підкорених племен або вигідних союзників. Крім Ярополкової вдови-грекині, від якої мав Святополка, та Рогніди, яка народила йому чотирьох синів (Ізяслава, Ярослава, Всеволода та Мстислава) та двох дочок (Предславу та Предмиславу) князь Володимир Красне Сонечко мав ще дочку якогось київського боярина, двох чеських княгинь, одну з яких звали Адель, від неї були сини Олег, Судислав і, ймовірно, Святослав і Позвізд, дочку болгарського вельможі, від якої мав синів Бориса і Гліба. Були ще сини Вишеслав від іншої чешки, невідомої на ім'я, та Станіслав. У материнстві деяких синів Володимира можливі помилки. Але, без сумніву, самі вони прекрасно знали, хто й від якої матері народився. У подальшому Володимировичі ділилися на різні блоки та угруповання, і не виключено, що за принципом родинної близькості також. Діти однієї матері могли ворогувати з дітьми іншої, хоча батько у них, за винятком випадку зі Святополком, напевно, був один.

Шлюби з названими вище жінками диктувалися, швидше за все, політичними інтересами. Але в особливому князівському селищі Берестові під Києвом Володимир мав справжній гарем. Сюди з усіх усюд йому звозили найкращих дівчат, єдиним обов'язком для яких тут було ублажати свого князя. Згадуються князівські гареми у Вишгороді та Білгороді. В оточенні вродливих дівчат-наложниць великий князь розважався у вільний від військових і політичних справ час. Літописець із прикрістю пише про Володимира: "І був він невагомий у блуді, приводячи до себе заміжніх жінок і розтляючи дівиць. Був він такий же жонолюбєць, як і Соломон".

Чи не правда, життя Володимира Святого здається досить далеким від християнського благочестя? Втім, апологети цього князя виправдовують його тим, що все вищенаведене він робив до того, як був освячений духом євангельської моралі.

Розпусне життя Володимира щемило горде серце Рогніди, яка була першою його дружиною. Вона жила у селищі Предславине під Києвом. Трагічні обставини її шлюбу з великим князем – загибель рідних і зруйнування рідного міста, а потім – ганьба, постійні образи та зради від нелюбимого чоловіка – розпалювали в ній ненависть, жагу помсти негідникові.

Одного разу, коли Володимир приїхав до першої дружини і, як завжди, заснув у її ліжку, Рогніда вийняла заздалегідь захований кинджал, підійшла до тіла сплячого князя та занесла смертоносну зброю над його грудьми. Як справжній воїн Володимир спав дуже чутко. Розплющивши очі, він побачив занесене над ним убивче вістря й устиг перехопити слабку жіночу руку. Гукнувши сторожу, князь наказав зачинити Рогніду у віддалених хоробах. Наступного дня на дружину, що посягнула на життя свого чоловіка, чекав скорий суд, вирок якого був передбачуваний. Рогніда одягнулася в пишні шати та з гідністю прийшла на страту. Володимир вирішив скарати її на смерть. Коли до страти все було готове, шлях до лобного місця Володимирові заступив його юний син Ізяслав. Хлопчик не міг допустити вбивства своєї матері і сказав, що ніколи не пробачить батькові, якщо його мати загине. Бачучи рішучість свого сина помститися за Рогніду, Володимир відмінив страту. Ізяслава разом із його матір'ю Рогнідою Володимир відправив на її батьківщину до Полоцька. Після смерті Володимира ці землі так і закріпилися у роді Ізяславичів, визнаючи владу Києва лише номінально. Рогніда з Ізяславом оселилися у невеличкому містечку Креславець на березі Двини. Після хрещення Русі та одруження з візантійською принцесою Володимир дав своїм попереднім жінкам волю. Рогніда отримала від нього дозвіл вийти заміж за будь-кого, якщо забажає. Але гордовита жінка цим не скористалася. Вона прийняла хрещення, а згодом стала черницею під іменем Анастасія. Згадується ще й інше її християнське ім'я – Надія. Проте літописець, з огляду на нещасливе і трагічне життя княгині, частіше іменує її Гореславою.

Померла Рогніда 30 березня 1000 р. Через два роки загинув Ізяслав, залишивши після себе князувати свого маленького сина Брячислава. Саме цей князь остаточно повернув собі владу над Полоцьким князівством. Останки своєї бабусі Рогніди та батька Ізяслава Брячислав наказав поховати у новозбудованому соборі святої Софії у Полоцьку. Рід Ізяславичів правив самостійно у Полоцьку упродовж майже трьох століть.

Своїх дванадцять синів Володимир посадив у найважливіших містах держави: Святополка – у Турові, Ізяслава – у Полоцьку, Вишеслава – у Новгороді, Ярослава – у Ростові, Мстислава – у Тмутаракані, Всеволода – у Володимирі (Волинському), Бориса – у Галичі, Гліба – у Муромі, Олега – у Смоленську, Судислава – у Пскові, Святослава – в Овручі, Позвізда – у Луцьку. Після смерті Вишеслава до Новгорода був відправлений Ярослав, у майбутньому Мудрий, а Борис отримав Ростов.

Відомо, що найважливою справою Володимира стало хрещення Русі. Саме за це він був названий Святим, Великим, Рівноапостольним. Проте світло христової віри не одразу проникло в душу язичника Володимира. Прийняття християнства передувало довгий і клопіткий процес вибору віри. Як повідомляє літописець, князь ретельно вивчав сутність і звичаї кожної релігії. Було очевидно, що тільки віра в єдиного бога може об'єднати роз'єднані руські землі. До великого князя приходили представники різних релігій, пропагуючи своє віровчення. Іудеїв Володимир не прийняв, бо вони втратили свою державу і тепер блукали світом. Магометанство вельми його зацікавило. Зелений прапор ісламу вже майорів над половиною світу. Дуже приваблювало князя-жонюлюба те, що, за Кораном, кожен чоловік міг мати чотири дружини. Але наступна заборона звела нанівець усі перспективи мусульманства на Русі, оскільки забороняла пити вино. Християнство такої заборони не мало, хоча жінку дозволяло тільки одну.

Звичайно, наведене оповідання про вибір віри варто віднести до легенд. Християнство, поза сумнівом, найкраще підходило для молододі держави і як релігія освіченої Європи, і як віра, що мала на Русі більше ніж столітню традицію. Християнкою була й бабуса Володимира – княгиня Ольга. Брати Володимира по батькові – Ярополк та Олег – також були охрещені.

А тим часом у сусідній Візантії відбувалися драматичні і криваві події. У 963 р. імператор Роман був убитий царедворцем Никифором Фокою, який сам захопив царський престол. Дружина загиблого Романа Феоданія стала коханкою вбивці свого чоловіка, а потім вийшла за нього заміж. Імовірно, що вона могла брати участь у змові проти чоловіка. Однак через шість років Феоданія отруїла Никифора Фоку й возвела на трон іншого царедворця – Іоанна Цимісхія, видатного полководця, який довгий час успішно воював із київським князем Святославом. Нарешті, в 976 р. на візантійський престол сіли діти Феоданії від Романа – Василь і Костянтин. Особливо відомий в історії імператор Василь, котрий уславився жорстокими репресіями проти болгар. Захопивши Болгарію у 1018 р., він наказав осліпити 15 тисяч полонених болгар, за що отримав прізвисько – Болгаробійця.

Правління молодих імператорів Василя та Костянтина не було спокійним, його постійно потрясали повстання. В 987–989 рр. особливо сильне повстання малоазійської знаті на чолі з вельможею Вардою Фокою ледь не скинуло із престолу цих імператорів. Заколотників підтримав відомий воєначальник Варда Склір, який уже брав участь раніше в антиурядових виступах. У цій загрозливій ситуації, коли трон уже хитало, константинопольські правителі звернулися по допомогу до великого київського князя Володимира. Той погодився надати шеститисячне військо в обмін на згоду імператорів віддати за нього свою сестру Анну. В умовах, коли життя та владі візантійської монаршої родини загрожувала велика небезпека, таку обіцянку було дано. За допомогою хороброї руської дружини армія заколотників була розбита, а керівник повстання Варда Фока страчений. Та обіцянка – цяцянка. Імператори забули про неї, тільки-но становище їх у країні зміцнилося. Вони з великим небажанням віддали одну свою сестру Феоданію, названу так на ім'я своєї матері, за імператора Священної Римської імперії Оттона III. Але то ж християнський монарх, який претендує на титул правителя Римської імперії. А тут Володимир – язичник, син язичника, ворога Візантії Святослава, народжений від рабині, що вбив свого брата-християнина, великий розпусник. Сама принцеса Анна і чути не хотіла про переїзд до країни варварів у Київ.

Бачучи, що очікувати царственної нареченої йому доведеться довго, Володимир вирішив пришвидшити весільний процес. Він пішов у Крим і захопив найбільше у Північному Причорномор'ї грецьке місто Херсонес, яке русичі зазвичай іменували Корсунем. Кілька днів русичі грабували багате грецьке місто та гвалтували корсунянок. Приклад у цьому подавав сам князь, який збезчестив дочку намісника Херсонеса на очах її батьків, а потім наказав їх убити.

Утрата важливого торговельного, політичного та військового центру в умовах нестабільності була дуже болючою для Візантії. Незабаром Володимир зустрів великий корабель із Константинополя, який доставив йому його наречену. Анна вважала вчинок своїх братів зрадою. Весь шлях царівна провела у сльозах і молитвах, воліючи краще померти, ніж стати дружиною Володимира. Імператори раділи, що ціною сестри змогли повернути собі стратегічно важливий порт. Володимир був щасливий, що став близьким родичем візантійських царів і правителя Священної Римської імперії. Тепер він ставав в один ряд із найвишнішими монархами Європи. Херсонес був повернутий Візантії як весільний подарунок нареченого.

Однією з умов шлюбу між Володимиром і Анною було прийняття християнства. Сам Володимир, напевне, охрестився ще в Херсонесі, взявши ім'я Василь, очевидно, щоб зробити приємне своєму свояку. Прийнято вважати, що хрещення Русі відбулося в 988 р., хоча деякі історичні факти змушують відсунути цю дату на рік-два пізніше.

Охрестившись та взявши шлюб з Анною, Володимир дав право своїм попереднім жінкам вільно обирати собі чоловіків. Невідомо, чи скористалися вони цим правом. Однак подружнє життя Володимира з Анною, за літописною версією, було досить пристойним. Можна, звичайно, припустити, що жорстокосердний князь нарешті зустрів своє кохання й намагався не прогнати свою останню й улюблену дружину. Проте сама натура Володимира свідчить, швидше, про бажання задовольнити примхливу візантійську царівну, не давши їй приводу для скарг своїм братам. Як-не-як образа сестри могла стати для імператорів серйозним приводом для війни з Руссю, а це було не в інтересах князя.

Здається, Анна народила чоловіку лише доньку Добронігу-Марію, в майбутньому польську королеву. Грекиня з огидою ставилася до країни, куди її відправили рідні брати. Своє дозвілля вона проводила у молитвах або у спілкуванні із земляками, які бували в Києві у торговельних чи політичних справах. Анна прожила у шлюбному заслання трохи більше двадцяти років і померла в 1011 р.

У західних хроніках згадується, що Володимир після смерті Анни взяв собі за дружину дочку німецького графа Куно на ім'я Енінген. Дружиною Куно та матір'ю нареченої була Рішлінта – дочка Оттона I, засновника Священної Римської імперії. Але в руських літописах свідчення про німкеню Енінген відсутні. Можливо, через те, що нова княгиня була християнкою західного обряду.

Володимир останні роки життя присвятив упровадженню нової релігії на підкорених землях, боротьбі з кочовиками, що постійно зазіхали на Русь, та покаранням синів, які час від часу повставали проти батька. В 1012 р. повстав Святополк. Він займав особливе становище серед дітей Володимира, оскільки не був його справжнім сином. Однак великий князь по-батьківськи поставився до дитини убитого ним брата. Святополк був ув'язнений. З ним поводилися м'яко, і він продовжував уважатися старшим сином Володимира та ймовірним спадкоємцем великокиївського престолу.

А в 1014 р. повстав уже найстарший із Володимирових синів – Ярослав, що сидів у Новгороді. Мабуть, непокірна кров Рогніди, його матері, кипіла в молодому серці княжича. Володимир страшенно розлютився на бунтівного сина й наказав готувати похід на Новгород. Ярослав – не дарма його прозвали Мудрим – реально оцінив стан речей і втік за море до варягів у Скандинавію набирати дружину. Але битви між батьком та сином не відбулося. У ході військових приготувань 15 липня 1015 р. Володимир помер. Смерть застала князя в улюбленому селищі Берестові під Києвом.

Жіночий чинник у політиці Ярослава Мудрого

За підрахунками істориків, Ярослав народився близько 979 р. Він був другим сином Володимира Великого від Рогніди, мав старшого брата Ізяслава та молодших Всеволода і Мстислава, а також двох сестер Предславу та Предмиславу. Опальна княгиня з дітьми проживала спочатку в садибі поблизу Києва на річці Либеді, а після свого невдалого замаху на життя нелюбого чоловіка була вислана на Волинь до містечка Ізяславль, названого так на честь її старшого сина.

Ярослав виховувався при дворі батька. Дуже рано хлопчику довелося взяти участь у державному керівництві країною. В 988 р. він був охрещений під іменем Юрія. Незабаром молодого Ярослава батько відправив княжити до Ростова. Після смерті у Новгороді сина Вишеслава Володимир перевів до нього Ярослава. Новгород був надзвичайно важливим містом у системі державного управління на Русі. Він був важливим політичним, торговельним і культурним центром. Саме звідси почав своє сходження на великокнязівський престол сам Володимир.

Із дитинства Ярослав виділявся з-поміж братів розумом, кмітливістю та розсудливістю. Він швидко опанував книжну мудрість і наближав до себе освічених людей. Після смерті у 1002 р. свого брата Ізяслава Ярослав став найстаршим із Володимирових синів, якщо не враховувати, звичайно, Ярополкового сина Святополка, якого великий князь визнавав своїм.

За княжіння Ярослава у Новгороді місто дуже зміцнилося та збагатіло. Молодий князь залізною рукою підтримував лад у своїх володіннях, караючи будь-який спротив своїй волі. Головною опорою Ярослава у Новгороді була варязька дружина. Сам новгородський князь прекрасно знав скандинавські звичаї, культуру та мову й користувався великою повагою серед варягів. Недарма у північних сагах він фігурує під іменем Ярицлейв.

Коли прийшов Ярославу час одружуватися, він узяв за жінку шведську принцесу Інгігерду, дочку короля Улофа Шетконунга (Скотконунга), який був правителем одночасно Швеції та Шотландії, та бодриської княжни Естред (Астрід). Це був дуже престижний династичний шлюб, що дозволив молодому князю поріднитися з багатьма європейськими монархами, а також дозволяв розраховувати на потужну військову допомогу з боку тестя.

Інгігерда була заavidною нареченою. Вона, як і Ярослав, мала у своєму родоводі тісне переплетення слов'янського та скандинавського коріння. Від своїх войовничих предків вона успадкувала сильний, гордовитий, волелюбний характер. Багато пращурів дівчини стали героями скандинавських саг. Особливо цікавою є історія її бабусі Сигрід Гордої, яка, за переказами, була в молодості дуже вродливою, але неприступною дівчиною. Її руки добивалося багато женихів. Проте вона була невблаганна. Залицяльники не давали дівчині спокою. Тоді Сигрід запросила їх відвідати лазню. Коли вони зайшли всередину, дівчина зачинила міцні дубові двері й підпалила лазню. Нахабні залицяльники згоріли живцем. Ця легенда перегукується з оповіданням про помсту княгині Ольги (прабабки Ярослава Мудрого) древлянським сватам. Зрештою, пізніше Сигрід вийшла заміж за короля Ейріка Переможного Сегерселля. Від цього шлюбу й був народжений Улоф Шетконунг, батько Інгігерди.

Скандинавські жінки мали багато прав. Шлюбний подарунок чоловіка і посаг були повною власністю скандинавки. Таким подарунком своїй нареченій із боку новгородського князя Ярослава стало місто Ладога з усією округою. Інгігерда посадила тут свого намісника-родича Рьогнвальда Ульвссона.

Після охрещення Інгігерда взяла християнське ім'я Ірина. Від шлюбу з Ярославом вони мали десятьох дітей: синів Ізяслава, Святослава, Всеволода, Іллю, Володимира, Ігоря, В'ячеслава і дочок Анастасію, Єлисавету та Анну.

Літописці свідчать, що кожного року Ярослав збирав із підвладних людей велику данину – три тисячі гривень, із яких дві тисячі він відправляв до Києва батькові Володимирові, а тисячу роздавав своїм дружинникам. Проте новгородський князь виявляв усе більшу самостійність у своїх діях і не завжди підкорявся волі батька. Незалежність, притаманна йому, могла бути успадкованою від його матері – гордовитої Рогніди. Під 1014 р. у літописах згадується конфлікт між батьком і сином. Ярослав відмовився відправляти належну данину до Києва. Володимир наказав збиратися у похід на непокірного та свавільного сина.

Ярослав теж не сидів склавши руки. З-за моря він запросив до себе скандинавських найманців і зібрав велику варязьку дружину. Багато хоробрих вікінгів, які прагнули пожитися та здобути славу на теренах Гардаріки ("країни міст", тобто Русі), прибули до Новгорода. Заморські воїни вели себе досить нахабно й зухвало. Літописець зазначав: "Творили вони насильство новгородцям і жінкам їхнім". Зацікавлений у підтримці варягів Ярослав змушений був не зважати на їхню поведінку. Ті, внаслідок безкарності, дозволяли

собі всілякі наруги над новгородцями, а особливо над дівчатами. Одного дня за умовним знаком задзвонив великий вічовий дзвін Новгорода. Люди кинулися бити всіх варягів, яких тільки могли застигнути зненацька. Кількасот заморських зайд було убито, їхнє добро розграбовано. Сам князь був переляканий не на жарт. Він утратив військо, яке збирав для війни з батьком.

Коли помста здійснилася, новгородці розійшлися по своїх домівках. Незабаром Ярослав зібрав найвищих новгородських мужів на банкет, однак коли чоловіки, що нічого не підозрювали, прийшли на княжий двір, він наказав своїм дружинникам перебити їх всіх до єдиного.

Гнів міщан був дуже сильним. Зважаючи на наближення війни, Ярослав залишився без добре озброєного та навченого війська, а також без підтримки своїх підданих. Князь почав шукати вихід з катастрофічного становища. Він першим зробив крок назустріч новгородцям, покаявся у жадливій різні, яку спричинив у злобі до видатних місцевих мужів. Саме підтримка населення могла бути в цій ситуації єдиною можливістю утриматися у своєму князівстві. Молодий князь стояв перед народом і, не приховуючи сліз, промовляв: "О мила моя дружино, яку я вчора перебив, а сьогодні вона мені потрібна! Якби це було можливо, то хотів би я воскресити її всім золотом скарбниці моєї". Як свідчить літописець, піддані пробачили свого правителя, відповівши: "Княже, хоч і посічені тобою брати наші, але ми ще в змозі боротися за тебе".

Тим часом, улітку 1015 р. у Києві відбулися надзвичайно важливі події. 15 липня помер великий князь Володимир. Усю владу в Києві захопив Святополк. За літописним переказом, він наказав убити своїх братів Бориса та Гліба й намагався знищити всіх інших, щоб усунути конкурентів на великокняжий стіл. Звідси походить і його літописне прізвище – Окаяний. Утім, є припущення, що загибель братів, оголошених пізніше мучениками та канонізованих православною церквою, справа рук не Святополка, а якраз Ярослава, який переклав пізніше всю відповідальність за цей злочин на переможеного ним Святополка.

Восени 1015 р. Святополк і Ярослав приготувалися до війни. Про дії свого зведеного брата новгородський князь був добре поінформований від своєї рідної сестри Предслави, яка знаходилася у Києві й постійно повідомляла братові про небезпеку.

Активну участь у державній політиці брала й Інгігерда-Ірина. Неодноразово вона давала поради чоловікові. Так, наприклад, коли Ярослав довідався, що його брат, псковський князь Судислав, веде таємні переговори зі Святополком, він хотів скарати того на смерть. Проте жінка умовила новгородського князя не страчувати його та не брати на душу тяжкий гріх братовбивства, а лише ув'язнити Судислава, тримаючи його в пристойних умовах.

Зібравши велику рать з новгородців та інших підвладних йому людей, Ярослав улітку наступного року вирушив на південь. До нього також приєдналася варязька дружина конунга Еймунда. Назустріч наступаючим вийшов Святополк зі своїм військом, набраним у південноруських землях. Союзниками київського князя виступили печеніги. Восени 1016 р. два ворожих війська зустрілися поблизу Любеча на півночі Чернігівщини. Сили ворогуючих сторін були приблизно рівні, тому ні Ярослав, ні Святополк не наважувалися віддати своїм людям наказ про початок рішучого наступу. Противники отаборилися й вичікували. Три місяці продовжувалася невизначеність. Київський воєвода Святополка почав насміхатися з новгородців, кепкувати й ображати воїнів Ярослава, називаючи їх боягузами. Це настільки розізлило тих, що розлючені новгородці перейшли ріку й безстрашно кинулися на ворогів. Відбулася кривава січа. Військо Святополка було знищене, а сам він змушений був рятуватися втечею до свого тестя – польського короля Болеслава I Хороброго.

Після перемоги у Любецькій битві наприкінці 1016 р. Ярослав вступив до Києва й був проголошений великим князем. Однак правління його на великокнязівському столі виявилось нетривалим. Святополк зміг умовити свого тестя Болеслава I Хороброго допомогти йому повернути Київ. В 1018 р. вони з великим військом вирушили на Русь. Ярослав намагався зупинити їх на Західному Бузі, проте 22 липня зазнав нищівної поразки і змушений був тікати з кількома вірними дружинниками. Він навіть не встиг заїхати до Києва, щоб вивезти звідти свою жінку та близьких людей. Інгігерда-Ірина потрапила у полон до Святополка, правда, поведився він із Ярославовою жінкою шляхетно.

14 вересня 1018 р. до Києва повернувся Святополк. Польські хроністи свято бережуть легенду про те, як король Болеслав Хоробрий вдарив своїм мечем по київським Золотим воротам, від чого меч вищербився. Цим самим він начебто установив східний кордон Польської держави по Дніпру до самого Києва. Цей переказ про меч-щербець став зручним обґрунтуванням зазіхань польської шляхти на українські землі в майбутньому. Однак дана легенда не має літописних підтверджень, та й самі Золоті ворота з'явилися в Києві набагато пізніше від описаного часу.

Літописець із жалем повідомляє, як господарювали ляхи у Києві і скільки бід та страждань принесли вони людям. Свавільля тестя настільки роздратовало Святополка, що він став підтримувати антипольські настрої, а зрештою добився, щоб Болеслав відправився додому.

Польський король повернувся на батьківщину з великими награбованими скарбами. Він приєднав до Польщі західноруські Червенські міста, які раніше підпорядковувалися Києву. Однак їхав він не один. Хоча Болеславу вже було за п'ятдесят, а за статуєю він був таким товстим, що ледве міг сидіти на коні, сам не міг на нього залізти й злізти, він навіть у цей час залишався великим жонолюбом. Своїх жінок він змінював, як рукавички. Тепер же до Польщі він повертався з цінним трофеєм. Він захопив із собою Ярославову сестру Предславу, яку присилював стати своєю жінкою.

Тим часом Ярослав утік до Новгорода. За літописом, він був такий наляканий, що наказав готувати лодії, щоб утекти за море до варягів. Можливо, князь думав знайти військову підтримку у родичів своєї жінки. Однак новгородців нове пришествя варязької дружини не дуже радувало. Новгородський посадник Костянтин, син Добрині, наказав порубати приготовлені до відправлення в море лодії, а князю сказав від імені народу: "Веди нас, княже, на Київ. Хочемо знову битися з Болеславом і Святополком".

Наприкінці 1018 р. Ярослав знову вирушив із новгородським ополченням на Київ. Бачучи наближення сильної рати і не маючи підтримки тестя, Святополк утік до печенігів. Він намагався взяти в заручниці й Інгігерду-Ірину, однак хитра й хоробра жінка змогла втекти до свого чоловіка.

Навесні 1019 р. Святополк із величезною печенізькою ордою підійшов до murів Києва. Назустріч йому з військом вийшов Ярослав. Битва між братами відбулася на річці Альті. «І була січа зла і люта», – згадував літописець. Тричі сходилися війська з ранку до вечора. Кров лилася рікою. Інгігерда-Ірина під час бойовища перебувала у наметі, підтримуючи свого чоловіка. Надвечір перемогли Ярославові полки. Святополк кинувся тікати. Йому весь час здавалося, що люди Ярослава женуться за ним по п'ятах. Святополк прямував до тестя, сподіваючись знайти там прихисток. Однак під час шаленого гону він загинув десь на кордоні між Чехією та Польщею.

Тепер Ярослав уже остаточно сів на батьківський великокнязівський престол. Своїм головним завданням він бачив зміцнення держави та посилення влади великого князя. Він проводив обмірковувану та далекоглядну політику. Недарма сучасники прозвали його Мудрим.

У 1036 р. після смерті свого брата Мстислава Хороброго Ярослав Мудрий об'єднав всі руські землі під своєю владою. Того ж року печеніги здійснили великий похід на Київ. Але у битві, що відбулася під стінами «матері городів руських», перемогу одержав Ярослав. На честь військового триумфу в 1037 р. був закладений собор святої Софії, який уже майже тисячу років є перлиною давньоруського архітектурного мистецтва та найголовнішою святинею вітчизняного православ'я.

У назві Софійського собору Ярослав Володимирович ще раз ушанував розум і знання, адже грецьке ім'я Софія означає «мудрість».

Також були засновані монастирі святого Юрія (небесного покровителя великого князя) та святої Ірини (покровительки великої княгині). Активно розбудовувався Печерський монастир. При Софійському соборі була відкрита школа, в якій навчалися не лише хлопчики, а й дівчата. Це свідчить про велике поширення освіти на Київській Русі. У той час у Європі королі здебільшого були неписьменними й підписували документи хрестиком, ледве могли вивести каракулями тільки своє ім'я. До Києва запрошувалися книжні люди з Візантії та Болгарії. Ярославом Мудрим була створена величезна бібліотека, що нараховувала сотні книг. Був створений збірник законів «Руська правда».

Сини Ярослава Мудрого ніколи не ставили під сумнів політичний авторитет батька. Держава переживала період спокою та розквіту.

Донині залишається нез'ясованим, скільки законних дружин мав Ярослав – одну чи дві. Річ у тім, що в літописах згадується два імені його дружини – Ірина та Анна. Звідси випливають кілька гіпотез.

Обидва імені означають одну й ту саму жінку. Просто Інгігерда-Ірина, виконавши подружній обов'язок, народивши та виховавши дітей, прийняла чернечий постриг під іменем Анна і пішла до монастиря. Під іменем Анна вона була канонізована церквою як перша велика княгиня, що постриглася у черниці. Померла Анна, княгиня-черниця, у 1051 р.

За іншою версією, перша жінка Ярослава Ірина померла 10 лютого 1037 р. Саме на честь покійної дружини князем був заснований монастир святої Ірини. Через деякий час Ярослав Мудрий одружився удруге з жінкою на ім'я Анна, яка і померла в 1051 р. і була якоюсь високородною грекинею, можливо, навіть принцесою.

Це питання залишається дискусійним. Але безсумнівно є повага Ярослава Мудрого до своєї жінки Інгігерди-Ірини.

Авторитет Русі за правління Ярослава Мудрого було піднесено на небачену висоту. Багато в чому це відбулося завдяки продуманій шлюбній політиці великого князя. Недарма його називають «тестем Європи».

Укладення союзу з новим польським королем Казимиром I Обновителем великий князь скріпив, видавши за нього свою молодшу сестру Добронігу-Марію. Натомість старший син Ізяслав Ярославич одружився з сестрою Казимира Гертрудою. У вигляді шлюбного подарунка польський король повернув на Русь 800 полонених, захоплених ще його попередником Болеславом Хоробрим. За спеціальною угодою, Гертруді було дозволено на Русі зберегти католицьку віру й мати з собою латинського духовника.

Інший син Святослав Ярославич був одружений із дочкою штаденського (саксонського) графа Леопольда Одою, яка була сестрою трірського єпископа Бурхарда та племінницею імператора Священної Римської імперії Генріха III по батькові й папі Леву IX – по матері.

Всеволод Ярославич одружився з візантійською принцесою Марією (називаються також імена Анна та Анастасія), дочкою (чи онукою) імператора Костянтина IX Мономаха. Саме від цього шлюбу народився великий князь Володимир Мономах.

Ще хтось із синів, імовірно, Вячеслав, мав за дружину дочку саксонського маркграфа Оттона.

Цікавими також є шлюби трьох дочок Ярослава Мудрого.

Анастасія Ярославна близько 1046 р. вийшла заміж за угорського короля Андрія (Андраша) I, який також певний час проживав при дворі київського князя, прийняла католицизм під іменем Агмунди.

Єлизавету Ярославну уподобав норвезький королевич Гаральд Сігурдарсон. У 1031 р. 16-річний принц Гаральд знайшов притулок у гостинного київського князя Ярицлейва. Він втік із батьківщини, де щойно був убитий його старший брат Олаф II Товстий (Святий), який насаджував християнство в Норвегії, а владу в країні захопив Кнут I Великий. Сам Гаральд був поранений у битві. Ярослава Мудрого зі скандинавськими країнами зв'язували тісні родинні зв'язки. Жінки норвезького короля та великого київського князя були рідними сестрами. Тому Ярослав радо прийняв у себе юного принца-вигнанця Гаральда, його племінника Магнуса, сина загиблого короля, й удову Олафа Астрід. Парубок-вікінг Гаральд був заворожений красою княжни Єлизавети. До того ж, отримавши руку дочки великого князя Ярицлейва, він здобував могутнього союзника та щедрий посаг. Щоб здобути прихильність київського князя, Гаральд відправився до Візантії, де уславився військовими подвигами. Про свої успіхи на чужині він склав ліричну пісню, кожен куплет якої

закінчувався словами: “А діва руська Гаральда відкидає”. Проте в 1044 р. він домігся свого. У билинах згадується, як великий князь видавав свою красуню-дочку за Солов’я-Гаральда. В 1046 р. принц-ізгой став норвезьким королем Гаральдом III Хардродом (Суворим правителем). Двадцятирічне його правління – це суцільні військові походи й авантюри. Під час спроби захоплення Англії в 1066 р. у битві з англійським королем Гарольдом II Гаральд III Хардродом був убитий. Але в тому ж році Англія була підкорена військами Вільгельма Завойовника з Нормандії, ще одного скандинавського регіону. Військо Гарольда II було розгромлене, а сам він убитий. А ось дочка загиблого англійського короля Гіта, яка знайшла притулок у Києві, стала дружиною Володимира Мономаха, онука Ярослава Мудрого.

Найбільшу увагу з-поміж дочок Ярослава приділяють Анні, королеві Франції. В 1051 р. вона вийшла заміж за овдовілого французького короля Генріха I, на два десятка років старшого за неї, який не мав синів від першої дружини. Прийняла католицизм під іменем Агнеси. Вона допомагала своєму неосвіченому чоловіку у керівництві державою. На деяких документах того часу зберігся поряд із хрестиком неписьменного Генріха I чіткий кириличний підпис Анни Ярославни. Старший син Генріха та Анни Філіп став наступним королем. У містечку Санлісі королева Анна заснувала монастир. Після смерті чоловіка в 1061 р. вона кілька років правила Францією до повноліття свого старшого сина Філіпа I. Згодом жила без освячення церквою з графом Раулем де Крепі Валуа, що перебував на той час у шлюбі з іншою жінкою. За одними даними, померла у Франції, прийнявши постриг, за іншими – повернулася до Києва, де й померла у якомусь монастирі. Цінною реліквією, що нагадує про “Анну-регіну” (королеву), є кириличне Реймське євангеліє, на якому до Великої Французької революції присягали королі. Оскільки тексту святого писання у ньому ніхто із французів прочитати не міг, його наділяли сакральним сенсом. Конфуз трапився, коли російський цар Петро I, що відвідав Францію, без особливих труднощів прочитав незрозумілі до того письмена.

Ярослав Мудрий залишив Київську Русь на піку державної величі. Вже після його смерті повністю об’єднати всі руські землі під своєю владою не вдавалося нікому із князів. Великий князь помер у зеніті своєї могутності та слави 20 лютого 1054 р. у Вишгороді й був з почестями похований у Софійському соборі. Перед смертю він закликав своїх синів жити в мирі та злагоді, берегти державу, для блага та процвітання якої доклав стільки зусиль їх батько.

Повчальні уроки життя Володимира Мономаха, або Англійська принцеса для руського онука візантійського імператора

Епопея, що звела до купи молодих людей, які жили на протилежних окраїнах Європи, почалася задовго до їхнього народження. Відомо, що київські князі належали до династії Рюриковичів, яка мала тісне й до кінця не з’ясоване переплетення скандинавського та слов’янського коріння. Якщо врахувати ці обставини, то батька Володимира Мономаха Всеволода Ярославича з повним правом можна визнати за походженням ослів’янином варягом. Через свою матір – шведську принцесу Інггерду – Всеволод Ярославич був у родинних зв’язках із багатьма північноєвропейськими монархами. Через братів і сестер він був кровно пов’язаний із королівськими дворами Польщі, Німеччини, Франції та Угорщини.

Всеволод Ярославич народився близько 1030 р. і з дитинства брав участь у політичних та військових справах свого батька, великого князя Ярослава Мудрого. Він вирізнявся великим розумом та освітою, був під стать батькові й вважався його улюбленим сином. Пізніше Володимир Мономах із повагою згадував, що батько, сидючи вдома, вільно розмовляв п’ятьма мовами.

Досить рано Всеволод Ярославич став фігурою великої політики. В 1047 р. 17-річним юнаком він одружився з Марією (згадуються також імена Анна та Анастасія), дочкою (інколи називають онукою) візантійського імператора Костянтина Мономаха. Цей династичний шлюб скріпив союз між Руссю та Візантією і припинив ворожнечу, що тривала кілька років до того. Таким чином, діти від цього шлюбу були нащадками не лише великих руських князів, але й візантійських імператорів.

Ярослав Мудрий дав Всеволодові в управління Переяславську та Ростово-Суздальську землі, дуже складні в політичному та військовому відношенні. Це були порубіжні землі Київської Русі, за якими починалося Дике поле. Тому необхідно було завжди бути напохваті, готовим у будь-який момент відбити напад кочовиків.

У 1053 р. у Всеволода та Марії народився первісток, якого на честь діда по батькові, що уславився хрещенням Русі, назвали Володимиром. Від матері він отримав родові прізвище Мономах, яке перекладається із грецької “той, що бореться самотужки”, “єдиноборець”. Пізніше народилися ще Анна (Янка), Євпраксія, Катерина і син Ростислав (є припущення, що Ростислав був сином Всеволода від іншої жінки Анни, можливо, дочки половецького хана).

20 лютого 1054 р. помер великий князь Ярослав Мудрий. Фактичне керівництво державою після смерті батька здійснювали троє найстарших Ярославичів – Ізяслав, Святослав і Всеволод. Саме вони доповнили текст “Руської правди” Ярослава Мудрого, який отримав назву “Правди Ярославичів”. Кожен із них у різний час посідав великокняжий престол. Всеволод Ярославич сидів у Києві в 1076, а потім в 1078–1093 рр.

Юний Володимир змалечку допомагав батькові у державних справах: ходив у походи, збирав данину, вів переговори, судив порушників закону тощо. Головну небезпеку для руських земель на той час складали половці. Це були дикі кочові племена, що прийшли на Русь зі сходу. В 1068 р. вони розгромили вщент війська трьох Ярославичів – Ізяслава, Святослава та Всеволода – на ріці Альті. На чолі жорстоких завойовників стояв знаменитий хан Шарукан, котрий згадується у билинах як Шарк-Великан. Дехто з істориків припускає, що свідком цієї ганебної поразки руського війська став і 15-річний Володимир Мономах. Якщо це так, то зрозуміло, чому головним завданням своєї державної політики він у майбутньому бачив ліквідацію для Русі половецької загрози.

У своєму “Повчанні дітям” Володимир Мономах згадував, що з 13 років ходив у походи. Перший із них княжич зробив із Переяслава до Ростова через небезпечні землі вятичів, що були густо вкриті лісом, де досить міцно ще трималися язичницькі звичаї. Підрахувавши на схилі життя всі свої великі військові походи, Володимир Мономах налічив їх 83. За цей час він змінив п'ять удільних князівств і, за підрахунками істориків, пройшов не менше 16 тисяч кілометрів. Багато разів сам він особисто був на волосину від смерті.

Мономах згадував: “Своїми руками зловив я в лісових хащах три десятка диких коней, та ще коли випадало їздити у степу, то теж власноруч ловив їх. Двічі тури піднімали мене з конем на роги. Олень бодав мене рогами, лось ногами топтав, а інший рогами бив; дикий вепр зірвав зі стегна меч, ведмідь укусив мені коліно, а лютий звір [рись – Є.Л.] якось, стрибнувши на мене, повалив разом із конем”.

В іншому місті свого “Повчання” Мономах пише: “Те, що міг би зробити мій дружинник, я завжди робив сам і на війні, і на полюванні, не даючи собі відпочинку ні вночі, ні вдень, незважаючи на спеку чи холод”. Мудрий князь уважав найбільшим гріхом лінощі й закликав своїх дітей уникати байдкування.

Але прийшов час подумати про одруження. Розсудливий Всеволод Ярославич, який був тоді ще переяславським князем і прагнув на київський великокняжий стіл, обмірковував варіант династичного шлюбу для свого старшого сина.

Тепер перенесімося у протилежний закуток Європи. До Англії. Ця країна переживала справжнє наше-стя вікінгів-норманів. Згадаймо, що на Русі цих скандинавських завойовників називали варягами. В 1016 р. данський конунг Кнут (Канут) I Великий (Могутній) розгромив військо англійського короля Едмунда Залізнобокого і встановив контроль на Англію. Незабаром, дуже вчасно для Кнута, в 1017 р. Едмунд Залізнобокий помер, швидше за все, не своєю смертю. Данський завойовник одружився з матір'ю покійного королевою Еммою й був визнаний новим королем Англії. Через деякий час під владою Кнута Великого знаходилася обширна імперія, до якої входили Данія, Англія, Норвегія та частина Швеції.

Таким чином, відбулося зіткнення інтересів Кнута Великого та Ярослава Мудрого, який був пов'язаний тісними родинними зв'язками з королівськими родами Швеції та Норвегії.

Великий київський князь надав політичний притулок при своєму дворі племіннику Магнусу, сину сестри своєї дружини Інгігерди Астрід та її загиблого чоловіка Олафа Святого. У майбутньому вигнанець стане норвезьким королем Магнусом Добрим. Ще одним вигнанцем-родичем став Гаральд, майбутній норвезький король Гаральд III Суворий Правитель, який був братом загиблого Олафа Святого та відповідно дядьком Магнуса. За Гаральда вийшла заміж дочка Ярослава Мудрого Єлизавета.

Також політичним емігрантом при дворі київського князя став англійський королевич Едуард, у майбутньому король Англії Едуард Сповідник (Конфесор), який втік із батьківщини від данських загарбників, спрavedливо розраховуючи, що до Русі руки Кнута I Великого не досягнуть. Після смерті Кнута Великого у 1035 р. його обширна імперія розпалася. Це дозволило англійському принцу повернутися додому і стати новим королем у 1042 р. Щоб забезпечити себе від нового данського нашестя, король Едуард Сповідник підтримував військовий союз із норманським герцогом Вільгельмом (майбутнім Вільгельмом Завойовником), який був його родичем. Проте Едуард Сповідник виявився досить слабким королем, приділяючи більше уваги справам церкви, ніж політиці. Дітей він не мав. Серед англосаксонської знаті існували серйозні побоювання, що після смерті Едуарда наступним королем стане саме Вільгельм Норманський. Після великого народного хвилювання, яке підтримала місцева аристократія, англійський король у 1053 р. був фактично усунутий від влади, а першу роль у державі почав відігравати його свояк Гарольд, лідер англосаксонської знаті.

Сусідніх правителів дуже непокоїла активна й енергійна діяльність Гарольда, спрямована на укріплення Англії та зміцнення своєї влади в королівстві. Особливе занепокоєння викликала вона у нормандського герцога Вільгельма та норвезького короля Гаральда III Суворого Правителя (зятя Ярослава Мудрого), які у мріях вже приміряли на себе англійську корону після смерті бездітного Едуарда Сповідника.

5 січня 1066 р. помер король Едуард. Після смерті він заповів корону своєму свояку та найближчому раднику Гарольду. Це рішення було затверджене “радою наймудріших”, тобто зібранням найвищої аристократії. Проти нового короля Англії Гарольда II одразу виступив його конкурент – норвезький король Гаральд III Суворий Правитель. Однак у кривавій битві поблизу Стамфорд-Бриджа, неподалік від Йорка, війська Гаральда III Норвезького були розгромлені, а сам він убитий.

Проте перемога Гарольда II дісталася йому дорогою ціною. Для нової війни з Вільгельмом Норманським часу на підготовку не залишалося взагалі. До того ж, небесні знамення були дуже тривожними. 3 лютого 1066 р. всю Англію посеред білого дня огорнула непроглядна темрява. Сонце померкло. Почалися страшні бурі. А наприкінці квітня на небі з'явилася надзвичайно яскрава зірка, яка сяяла у західній частині небосхилу. Це була комета Галлея, яку, звичайно, тогочасні забобонні перелякані люди тлумачили як загрозливий знак.

Наприкінці вересня 1066 р. величезне 60-тисячне військо Вільгельма Завойовника висадилося на англійський берег. Моральну підтримку йому надав римський папа Олександр II, який надіслав Вільгельму освячену власноруч корогу та перстень із впаємим у нього волоссям апостола Петра.

Нормандський герцог повів своїх воїнів на Лондон. Назустріч йому зі своєю армією вийшов король Гарольд II. 14 жовтня 1066 р. відбулася битва біля Гастингса. Протягом дня піше ополчення англійців, що укріпилося на пагорбі, стримувало натиск нормандської кінноти. Тоді Вільгельм наказав зробити підступний відхід, імітувати втечу. Англійські піхотинці зійшли з пагорба й опинилися в оточенні на рівнині. Військо Гарольда II зазнало поразки. Сам король склав голову на полі боя.

Удова покійного Гарольда королева Едіт (за іншими даними – Гунгільда), дізнавшись про поразку та загибель чоловіка, прихопивши королівську скарбницю, змушена була тікати зі своєю дочкою, 10-річною Гітою, на північ до Екстера, а потім взагалі з Англії. Королева-вигнанка та її дочка осіли у фландрійському місті Брюгге.

Однак залишатися в Європі, маючи ще й неприхильне ставлення з боку папи, для вдови та дочки убитого англійського короля було небезпечно, розраховувати на рівний шлюб із якимось могутнім католицьким правителем – даремно.

Зараз важко установити, як саме виникла ідея одруження сина переяславського князя Володимира Мономаха та дочки англійського короля Гіти, проте на початку 1070-х років цей план почав здійснюватися. Немоżliво також установити, де відбулося вінчання. Відомо, що Мономах ходив у похід на Чехію, тож, можливо, на далекій західній окраїні Русі він узяв шлюб із Гітою. Однак це виглядає малоімовірним.

Київську Русь і Англію уже пов'язували тісні взаємини. Тітка Гіти, сестра її матері, була дружиною Едуарда Сповідника, який майже десять років жив при дворі Ярослава Мудрого у Києві й добре знав синів великого князя. Тож про гостинність і нрави руських князів шляхетні англійки мали уявлення.

Найбільш вірогідним є припущення, що весілля відбулося в Києві, до якого наречена дісталася через Новгород, близько 1075 р. 22-річний Володимир Мономах одружився з англійською принцесою Гітою, що була на три роки молодшою за свого нареченого. Цей шлюб, напевне, був добре продуманою політичною комбінацією переяславського князя Всеволода Ярославича та англійської королеви-вигнанки. Обидва прекрасно знали Едуарда Сповідника. У нього Всеволод Ярославич ще в молодості міг трохи навчитися англійської мови та дізнатися про Англію. А Едіт-Гунгільда багато чого знала про Русь ще задовго до одруження своєї дочки. Також, можливо, цьому шлюбові посприяла Єлизавета Норвезька, сестра Всеволода Ярославича та тітка Володимира Мономаха. Це може пояснити, чому після одруження та переходу у православ'я Гіта відома під іменем Єлизавети.

Не встигли відгуляти гучне весілля, як молодий чоловік прямо зі шлюбного ложа вирушив у черговий похід. Молода дружина залишилася у Переяславі, де князував її свекор Всеволод. Тут у червні 1076 р. за відсутності чоловіка Гіта народила сина, якого назвали Мстиславом. Але мав хлопчик і інше ім'я – Гарольд. На честь діда, батька матері.

Після невдалої спроби сісти в Києві у 1076 р. Всеволод закріпився в Чернігові, вигнавши звідти свого племінника Олега Святославича, а Володимиру дав Смоленськ. Олег утік до половців. Кільна разів Олег Святославич буде наводити своїх диких союзників на Русь у боротьбі за владу. Його амбіційна недалека руйнівна політика знайшла своє негативне відображення у літописах та "Слові о полку Ігоревім", де він згадується як Гореславич.

Після перемоги над противниками на Нежатиній ниві 3 жовтня 1078 р. Всеволод Ярославич знову посів київський престол. Чернігів він віддав старшому сину Володимиру.

Гореславич на деякий час осів у Тмутаракані, а потім був підступно схоплений половцями й переданий візантіяцям. Чотири роки перебував на острові Родос, із якого зміг утекти й повернутися до Тмутаракані в 1083 р. Але головним його бажанням було повернути Чернігів.

Володимир і Гіта-Єлизавета із дворічним сином Мстиславом у 1078 р. переїхали до Чернігова. 14 років вони жили тут. Один за одним з'являлися на світ сини Ізяслав, Святослав, В'ячеслав, Ярополк, Андрій, Юрій (у майбутньому – Долгорукий), Роман і дочки Євтимія, Марія й Агата.

Зберігся літописний портрет Володимира Мономаха: "Лицем був гарний, очі великі, волосся рудувате і хвилясте, чоло високе, борода широка, зростом не вельми великий, але міцний тілом і сильний".

Мономах постійно відволікався від сімейних турбот важливі державні справи. Часто він їздив до батька у Київ, долаючи верхи відстань у 140 км лише за добу. Такий шалений біг на змінних конях міг витримати лише міцний організм. Але на лісових і степових дорогах між Києвом і Черніговом було приховано багато небезпек – розбійники, вороги, дикі звірі.

Гіта-Єлизавета, напевне, дуже переживала, що з чергового походу чи наступних ловів її чоловік може й не повернутися додому. Але сидіти на місці без діла Мономах не зник. Він був надзвичайно діяльною, енергійною натурою. Очевидно, турботи по господарству в Чернігові частково лягали на тендітні плечі Гіти-Єлизавети.

На початку 1093 р. великий князь Всеволод Ярославич сильно занедужав. Володимир негайно поїхав до вмираючого батька, а побачивши його, не міг стримати сліз. У квітні 1093 р. великий князь помер. Горе і тривога охопили Мономаха після смерті батька. Він переживав, що буде з державою та з ним і його сім'єю далі.

Мономах знаходився в Києві, а поряд із ним була сильна дружина. Він мав усі підстави сісти у стольному місті і приготуватися до можливої війни із двоюрідним братом Святополком Ізяславичем, який був старшим за віком і мав більше прав на великокнязівський стіл. Однак Володимир Всеволодович виявив себе мудрим політиком, який любить свою землю. Він вирішив не провокувати війну за київський престол. Натомість він відправив послів до Турова, де правив Святополк, і запросив його до Києва, а сам повернувся до Чернігова.

Самовпевнений Святополк Ізяславович розпочав своє правління украй нерозважливо. Коли, дізнавшись про смерть великого князя Всеволода Ярославича, половці відправили посольство до Києва, щоб підтвердити збереження миру між ними та Руссю, новий великий князь наказав кинути посланців до глибоких погребів. Це викликало великий похід кочовиків на Русь. Злякавшись, Святополк попросив допомоги у Володимира Мономаха. Той з'явився зі своїм братом Ростиславом, князем переяславським. Битва між половцями та русичами відбулася на річці Стугна поблизу Трипілля наприкінці травня 1093 р. Через неузгодженість дій трьох князів руське військо зазнало нищівної поразки й почало рятуватися втечею. Під час поспішної переправи через Стугну 26 травня на день Вознесіння Господнього потонуло багато людей і серед них Ростислав Всеволодович, молодший брат Мономаха.

Цю трагічну подію літописець описує так: "І прибігли вони до ріки Стугни, і коли вбрів Володимир з Ростиславом, то став утопати Ростислав перед очима Володимировими, і хотів він підхопити брата свого, і

мало не потонув сам... Володимир же, перебрівши ріку, ...плакав за братом своїм і за дружиною своєю. Пішов він до Чернігова печальний вельми..."

Половці сильно пограбували тоді руські землі. Зруйнували кілька міст і багато сіл. Багатьох людей по-вбивали, а ще більше забрали у неволю. Щоб помиритися з ними, Святополк Ізяславович посватався до дочки половецького хана Тугоркана і цим шлюбним союзом купив собі мир.

Однак трагедія Володимира Мономаха з загибеллю брата та руйнуванням рідної землі не завершилася. Наступного 1094 р. його двоюрідний брат Олег Святославич (Гореславич) підійшов із незліченними половецькими ордами до Чернігова. Передмістя були спалені та розграбовані, а їхнє населення уведене в рабство. Вісім днів Володимир Мономах мужньо боронив Чернігів, де знаходилися його жінка та діти, які молилися за порятунок від смерті чи полону. Врешті-решт, зваживши всі "за" і "проти", Володимир Всеволодович уклав мир із Гореславичем, залишивши йому Чернігів, а сам відправився до Переяслава.

40-річний князь із Гітою-Слизаветою та родиною і нечисленим почтом проїхав крізь шатри половців, які насміхалися з переможених і були готові пограбувати й познуватися над князем і його близькими. Можна лише уявляти, як була налякана дочка останнього англосакського короля, бачучи цих диких азіатських завоюників.

"Вийшли ми в Борисів день [24 липня – Є.Л.] із Чернігова і їхали крізь полки половецькі, – згадував у своєму "Повчанні" Мономах, – було нас близько ста чоловік, рахуючи жінок і дітей. І половці облизувалися на нас, мов вовки, стоячи біля перевозу й на горах, та Господь і святий Борис не видали мене їм на поживу, неушкодженими дійшли ми до Переяслава".

Так у 1094 р. Володимир Мономах опинився у місті свого дитинства. Тут він залишався 19 років, із 1094 по 1113 р. Тепер Володимир Всеволодович докладав усіх зусиль, щоб помститися поганам за загибель брата та власні кривди. В 1095 р. він розірвав мир із половцями, наказав убити половецького посла Ітларя і зробив великий похід на половецькі вежі, який завершився перемогою та визволенням із неволі багатьох руських полонених.

Наступного року поблизу Зарубинського броду на Дніпрі дружинники Мономаха завдали ще однієї поразки половцям. У цій битві загинув відомий половецький хан Тугоркан (відомий у билинах як Змій Тугарин).

Володимир Всеволодович передбачав, що війна Русі з Диким степом буде довгою та виснажливою і перемогу у ній можна здобути, лише об'єднавши зусилля всіх руських князів. Для цього слід припинити міжусобні чвари і спільно виступити проти головної загрози Батьківщини – половців.

Умовляючи великого князя Святослава Ізяславича та інших князів оголосити початок великого походу проти половців, на слова тих, що люди повинні працювати на полях і коні не витримають весняного бездорожжя, Мономах, скипівши гнівом, відповів: "Дивно мені, друзі, що ви жалієте коней, якими орють, але не подумаете про те, що почне смерд орати і прискоче половчин, застрелить смерда, візьме його коня, ...забере в полон його жінку та дітей і все його майно".

У 1096 р. Володимир Всеволодович повернувся з військом до Чернігова й вигнав звідти Гореславича. Приводом до цієї війни стало вбивство Володимирового сина Ізяслава дружинниками Олега Святославича. Щоправда, через рік йому було виділене в уділ Новгород-Сіверське князівство, де він правив до своєї смерті у 1115 р., підкорившись волі Мономаха.

Наступного 1097 р. за ініціативою Володимира Мономаха відбувся Любецький з'їзд князів, на якому було ухвалене рішення, що кожен із князів буде тримати свою вотчину й не зазіхатиме на володіння інших князів. У випадку порушення цієї угоди князі домовлялися спільно покарати відступника. На підтвердження угоди цілували хрест.

Незважаючи на те, що Любецька угода не змогла повністю припинити міжусобні чвари, вона дозволила дещо знизити напругу у суспільстві й упорядкувати взаємини між князями. Мономах усе більше бере верх над іншими князями і поступово за допомогою добре продуманих інтриг отримує перевагу навіть над великим князем київським Святополком Ізяславичем.

Володимир Мономах у 1103, 1105, 1107, 1111 та 1116 роках проводить серію успішних походів у степ проти кочовиків, як свідчить літописець, "пил золотим шоломом Дон, загнавши окаяныя агоряны... за Дон, за Волгу, за Яик". Коли 1120 року Мономахів син Ярополк Володимирович знову пішов у Дике поле, то не зміг навіть розшукати половців, цих недавніх повновладних господарів донецьких степів.

Крім суто військових заходів, князь активно використовував і шлюбну дипломатію, одруживши синів Юрія та Андрія з високородними половецькими – одного з дочкою хана Аєпи, а іншого – з онукою Тугоркана.

У своєму "Повчанні" Мономах згадував, що мирився з половцями "без одного двадцять разів".

Через століття після Мономаха руський літописець з гордістю згадував про його часи, коли "половці його іменем лякали дітей у колісці, литва з боліт на світ не вилазила, а угри зміцнювали кам'яні міста залізними воротами, аби лише на них великий Володимир не пішов. І навіть візантійський імператор відправляв йому великі дари, аби той Царгорода не взяв".

Свого найстаршого сина Мстислава Мономах одружив із дочкою шведського короля Інге Стейнкельса Христиною. Цікаво, що дві дочки, які народилися від шлюбу Христини та Мстислава, повернулися до Скандинавії. Одна на ім'я Малфрід стала дружиною норвезького короля Сігурда, а після його смерті вийшла заміж за його данського колегу Еріка. Інша, відома під ім'ям Інгеборг, стала жінкою короля ободритів Кнута II Лаварда та матір'ю відомого данського короля Вальдемара I Великого. Ім'я Вальдемар – це, по суті, переінакшене Володимир. Отже, данці вшановують свого Володимира Великого, названого так на честь свого далекого київського прадіда Мономаха. Сам Вальдемар Великий одружився з новгородською княжною Софією Володимирівною, ще однією Мономаховою правнучкою. Доля інших Мстиславен така: Ірина-Добродія стала дружиною візантійського імператора Андроніка Комніна, а Єфросинія – жінкою угорського короля Гейзи II.

Інші сини Мономаха були одружені так: Роман з Оленою, дочкою перемиського князя Володаря Ростиславича, Ярополк – із грекинею Оленою.

Мономахові дочки вийшли за відомих правителів: Євтимія – за угорського короля Коломана Старого (Кальмана Книжника), Марія – за візантійського царевича Лева, Агата – за городенського князя Всеслава Давидовича.

Переляк половців від переможної діяльності Володимира Мономаха був таким сильним, що зберігся переказ про половецького хана Отрока (Атрака) Шарукановича, який сховався від Мономаха за “Залізними воротами” на Кавказі й боявся повертатися в південноруські степи. Лише коли йому дали понюхати полин (євшан-зілля), привезений із батьківщини, він заплакав і сказав, що краще померти на рідній землі, ніж жити на чужині, й повернувся назад. Але це вже було після смерті великого Мономаха.

Поступово Володимир Мономах зміг об’єднати під своєю владою три чверті руських земель, посадивши у найважливіших містах своїх синів. А в 1113 р. після смерті Святополка Ізяславича він нарешті посів великокнязівський престол свого батька. Повсталі кияни одностайно ухвалили рішення запросити на великий стіл саме Мономаха. Тріумфально вступивши до столиці, Володимир Всеволодович видав “Устав”, який обмежував лихварство, зосереджене в руках переважно єврейських торгівців, і захищав права найбіднішого населення.

Однак цього найбільшого тріумфу свого чоловіка Гіта-Єлизавета розділити вже не змогла – вона померла за шість років до цього. В “Повісті временних літ” під 1107 р. лаконічно записано: “В цей же рік представилася жона Володимирова місяця мая в 7-й день”. Можна з упевненістю стверджувати, що Володимир Всеволодович дуже поважав і любив свою жінку, був їй вірним чоловіком. Непрямим доказом цього є рядки з його “Повчання дітям”: “Лжі стережись, і пияцтва, і блуду, від того ж бо душа гине й тіло... Жону свою любіте, але не дайте їм [жінкам – Є.Л.] над собою власті”.

Останні 12 років Володимир Мономах доживав на київському великокняжому престолі у стабільній підвладній йому країні, яка простягалася від північних крижаних морів на півночі до Чорного моря на півдні, від Карпатських гір на заході до Дикого степу на сході. Є свідчення, що після смерті Гіти-Єлизавети Мономах, якому було за 60 років, мав ще одну жінку. Проте напевно це стверджувати неможливо.

Володимир Мономах помер 19 травня 1125 р. на сімдесят третьому році життя. Своєму старшому сину Мстиславу він заповів берегти єдність і міцність держави. Проте, незважаючи на всі старання останнього, виконати цей наказ батька він був уже не у змозі. Володимир Всеволодович Мономах був фактично останнім правителем Київської Русі доби моноцентризму.

Гірка доля князя-ізгоя Івана Берладника

Життя цього князя може стати сюжетом цікавого рицарського роману. Тут було все: карколомні злети і приголомшливі падіння, лицарська вірність і ганебна зрада. Постать Івана Берладника вирізняється з-поміж давньоруських князів. Він став найвідомішим князем-ізгоєм, правителем без землі. Його життя є зразком відданості службовому обов’язку, лицарських чеснот і великої мужності. На жаль, свідчень про нього збереглося небагато. Вони тісно переплетені з легендами.

Відомо, що онук Ярослава Мудрого, тмутараканський князь Ростислав Володимирович, прадід Берладника, був досить авторитетним правителем. Крім Тмутараканського князівства на південній окраїні Київської Русі, він володів деякий час Ростово-Суздальською землею та Червоною Руссю, де пізніше правили його нащадки. Ростислав Володимирович був одружений з угорською принцесою Ланкою, дочкою короля Бели І, від якої мав троє синів.

Тмутараканське князівство було розташоване на сучасному Таманському півострові та довгий час включало майже весь Крим. Це був цікавий етнічний і географічний регіон. Крім русичів, у володіннях місцевого князя жили греки, вірмени, хозари, касоги, рештки готів, печенігів та інші народи. Тут сходилися важливі торговельні артерії між Півднем і Північчю, Сходом і Заходом. Згадаймо, що саме територію цього князівства проходили славнозвісні Великий шовковий шлях і шлях із варяг у греки. Ростислав Володимирович захопив Тмутаракань у 1064 р., вигнавши звідти ще одного онука Ярослава Мудрого, свого двоюрідного брата Гліба Святославича. Він став поважним і впливовим політиком Північно-Причорноморського регіону, підпорядковував своєму впливу Північний Кавказ. Породичатися з ним уважав честю навіть візантійський імператор Ісаак І Комнін (1057–1059). Не маючи дочок, Ростислав Володимирович видав заміж за нього свою найстаршу онуку Ірину, дочку старшого сина Рюрика. Правління Ісаака І Комніна у Візантійській імперії тривало лише два роки, але родинні зв’язки з імператором дозволили тмутараканському князеві втручатися у візантійську політику. Сила і впливовість цього князя були настільки великими, що візантійці вирішили за краще позбутися його. Під час бенкету він був отруєний підступними греками і помер 3 лютого 1067 р.

Після смерті Ростислава Володимировича залишилося троє синів: Рюрик, Володар і Василько. Тмутараканське князівство знову повернув собі попередній власник, Гліб Святославич. Троє Ростиславичів стали ізгоями – безземельними правителями. Лише в 1084 р. вони захопили Червону Русь із містами Перемишлем, Теребовлем і Звенигородом. Цей регіон славився видобутком солі, яка була цінним харчовим продуктом і давала князям великий зиск. Через володіння Ростиславичів до Західної Європи проходив так званий Солоний шлях. Південно-західні руські землі були економічно та політично пов’язані з Угорщиною та Польщею.

Головним містом цих земель уважався Перемишль. Його посів найстарший Ростиславович – Рюрик. Після смерті останнього у 1092 р. у Перемишлі почав правити його брат Володар, усунувши від влади свого племінника Ростислава Рюриковича. Є, правда, думка про те, що Ростислав був сином не Рюрика, а Володаря. Це докорінно змінює родинну конфігурацію. Проте ми дотримуємося думки про батьківство Рюрика.

Правління Ростиславичів було досить мирним, і втручання їх у великокнязівську київську політику було періодичним. Відомо, що наймолодший із Ростиславичів Василько, князь Теребовльський, брав участь у

Любецькому з'їзді в 1097 р., після закінчення якого був підступно захоплений та осліплений за наказом великого київського князя Святополка Ізяславича. Це була зрада присяги, даної князями на з'їзді, де всі вони заприсяглися жити в мирі та злагоді і на цьому цілували хрест. Тяжке каліцтво Василька Ростиславича викликало обурення серед багатьох князів політикою великого князя. Все більше зростав авторитет опонента Святополка Ізяславича, переяславського князя Володимира Мономаха.

У 1099 р. у битві на Рожному полі, неподалік від сучасного Золочева на Львівщині, Володар і Василько Ростиславичі завдали поразки війську великого київського князя, що ще більше принизило Святополка Ізяславича та посилило повагу до цих західноруських князів. Коли в 1113 р. великим київським князем став Мономах, Ростиславичі його підтримали.

Володар і Василько жили у злагоді і померли майже одночасно у 1124 р. Згідно з нечіткими та неписаними правилами спадковості, господарем перемиського престолу став найстарший з онуків Ростислава. Це був син Рюрика Ростислав. Авторитет цього князя підсилювало те, що його старша сестра Ірина була дружиною візантійського імператора Ісаака I Комніна. Проте княжіння Ростислава Рюриковича виявилось недовгим. У 1128 р. він помер, залишивши сина Івана. Тепер уже Перемишлем заволодів його двоюрідний брат Володимирко Володаревич. Юний Іван Ростиславович був усунутий від княжіння. Він був переведений до Звенигорода. Напевне, на той час Іванові не було й 20 років, хоча точних відомостей про його народження немає. Двоюрідний дядько княжича Володимирко Володаревич виявився дуже спритним і розважливим політиком. Відомо, що, присягнувши на хресті, він порушив свою клятву, наголосивши, що і хрест був невеликий. Проводячи політику об'єднання червоноруських земель, князь Володимирко Володаревич переніс у 1141 р. свою столицю з Перемишля до Галича, добре укріпленого міста. Він став повновладним правителем Галичини. Інтереси своїх найближчих родичів Володимирко ігнорував, готуючись передати князівський стіл своєму синові Ярославові, якого за надзвичайний розум прозвали Осмомислом. Хоча по праву справжнім спадкоємцем влади у краю мав після Володимирка стати Іван Ростиславич як найстарший у роді.

Іван Ростиславич із молодих років вирізнявся як хоробрий воїн, мудрий стратег, безстрашний лицар. Улюбленими розвагами княжича були лови та військові походи. Його шанси посісти галицький престол були великими. Місцеве боярство постійно враховувало можливість підтримати цього претендента проти Ярослава Володимирковича. Звенигородський князь, тітка якого була грецькою царицею, був сильним конкурентом для Осмомисла, тому смерть Володимирка Володаревича могла призвести до запеклої боротьби за Галич між троюрідними братами.

Інтереси звенигородського князя постійно порушувалися. Володимирко вимагав повної покори своєї волі. Є відомості, що у своїх політичних міркуваннях він готував шлюб двоюрідного племінника з якоюсь угорською принцесою. Проте Іван Ростиславич не забажав стати слухняним виконавцем волі свого правлячого двоюрідного дядька. Усупереч волі Володимирка Володаревича звенигородський князь одружився з дочкою місцевого боярина, за непевними звітками, Мирославою. Навряд чи можна назвати цей шлюб політично вигідним. Одружившись не з княжною чи принцесою, Іван втратив можливість спиратися на підтримку впливового тестя. Чому він так зробив, зрозуміти важко. Можливо, до цього його підштовхували регіональні інтереси, а можливо, сильне почуття до нареченої.

Після перенесення в 1141 р. Володимирком Володаревичем столиці з Перемишля до Галича проти нього почався сильний опозиційний рух, ватажком якого, звичайно, став Іван Ростиславич. Із Галича звенигородський князь отримував постійні звістки про невдоволення Володимирком. Між правителями Галича та Звенигорода невдовзі спалахнула міжусобна війна. Бойові дії велися з перемінним успіхом. Був час, коли Іван Ростиславич ненадовго захопив Галич. Проте незабаром до міста підступив із великою силою Володимирко Володаревич. Через три дні облоги Іван, узявши Мирославу, за допомогою своєї вірної військової дружини пробився через Володимиркові загоны з оточеного міста. Не маючи підтримки з боку інших князів і спираючись лише на свою віддану, але нечисленну дружину, Іван програв цю міжусобицю. В 1144 р. Володимирко Володаревич захопив Звенигород, вигнавши звідти свого супротивника. Іван Ростиславич перетворився на князя-ізгоя. З нечисленним загоном прибічників він відправився на Галицьке Пониззя, тобто Нижнє Подунав'я.

Із 1146 р. колишній звенигородський князь згадується у літописах як Іван Берладник. Давньоруська Берладь – це теперішній Бирлад на сході сучасної Румунії. Це місто було головним центром Нижнього Подунав'я. Тут оселялися вільні люди, яких у давньоруських літописах називають "берладниками". Основними їх заняттями були рибальство, полювання, торгівля та інші промисли. В XII ст. берладники виступали як серйозна військова сила в причорноморських степах. Часто на чолі їх ставали князі-ізгої, яких берладники обирали своїми ватажками. Найбільш відомим ватажком цієї різношерсної народної маси став Іван Берладник. Загалом, берладники мали багато схожого з життям пізнішого вільного запорізького товариства, що проживало у сусідньому Нижньому Подніпр'ї. Одна з версій розглядає їх як прямих предтеч українського козацтва.

Протягом десяти років Іван Ростиславич керував волелюбними берладниками. Він прославився як мужній воїн, талановитий полководець і мудрий господарник. В умовах постійних князівських міжусобиць військової здібності Берладника виявилися дуже потрібними при київському дворі. В 1146 р. Іван Берладник згадується на службі у великого київського князя Всеволода Ольговича, сина відомого Олега Гореславича, який багато разів наводив на Русь половців. Після смерті Всеволода Ольговича в тому ж 1146 р. Берладник, залишивши свою дружину Мирославу в одному з київських монастирів, переходить на службу до брата покійного київського князя Святослава Ольговича Чернігівського. Проте через непорозуміння з чернігівським князем Іван Берладник переходить на службу до смоленського князя Ростислава Мстиславича, а в 1149 р. знову повертається до Києва, де на великокнязівський престол сів Юрій Долгорукий. У "матері городів руських" проживала і дружина Берладника Мирослава. Незабаром вона народила сина, якого на честь його діда назвали Ростиславом. Однак Іван Берладник рідко бував у Києві. Новий київський правитель вів безперервні війни, і Іванові як служилому князеві доводилося весь час проводити у сідлі, здійсню-

ючи військові походи. Перебуваючи на службі у Юрія Долгорукого, Берладник плекав надію, що великий князь допоможе йому повернутися на батьківщину та посісти галицький престол.

Однак Юрій Долгорукий виявився дуже віроломним політиком. Відправивши Берладника у північні землі, він за його спиною в 1150 р. уклав угоду з Володимиром Володаревичем і віддав свою дочку Ольгу за його сина Ярослава. Тепер як сват галицького князя, який був головним ворогом Берладника, Юрій Долгорукий вирішив видати Івана до Галича. Деякий час він не наважувався здійснити свій підступний задум, використовуючи військовий талант Берладника і боючись прогнати військо, серед якого той користувався великою повагою та любов'ю. Проте в 1156 р., за наказом Долгорукого, Берладника закували у кайдани в Суздалі й привезли до Києва. До столиці від Ярослава Володимировича Осмомисла, нового галицького князя, виїхало велике посольство, яке мало привезти Берладника на суд і розправу. Це посольство очолювали служилий князь Осмомисла Святополк Мстиславич Новгород-Волинський і відомий воєвода Костянтин Сірославич. Кількасот дружинників повинні були забезпечити безперешкодне повернення полоненого до Галича.

Однак лиха доля цього разу оминула Івана Ростиславича Берладника. На його захист виступили багато князів, воєводи та дружинники Долгорукого, духовенство і сам митрополит київський Костянтин. Православний владика заявив великому князю: "Грішно тобі, цілувавши хрест, тримати Івана у такій неповазі, та ще й хочеш його видати на смерть". Можливо, прихильність Костянтина до Берладника частково пояснюється тим, що його тітка Ірина Рюриківна була грецькою царицею, а сам митрополит був греком. В одному з монастирів Києва знайшла свій притулок Берладникова дружина Мирослава з маленьким сином Ростиславом.

Юрій Володимирович Долгорукий злякався можливого невдоволення через видачу до Галича на вірну загибель популярного в народі Берладника, і тільки-но той прибув до Києва, як великий князь розпорядився відправити його назад до Суздаля, розмірковуючи про подальшу долю Івана. Але на половині шляху супроводжуваних полоненого обступили дружинники нового чернігівського князя Ізяслава Давидовича, ще одного претендента на великокнязівський стіл, який сидів у Києві перед Долгоруким і прагнув повернути собі столицю. Дізнавшись, що Берладника повертають до Суздаля, Ізяслав Давидович вислав своїх людей наперед, щоб відбити та звільнити відомого воєначальника й запросити його до себе на службу.

У 1157 р. за допомогою Івана Берладника Ізяслав Давидович повертається до Києва. Іван Ростиславич вірою та правдою служить новому володарю. Але могутній галицький князь Осмомисл постійно вимагав від Ізяслава Давидовича видачі йому Берладника, інакше загрожував великою війною і вже почав збирати деяких прихильних йому князів. До вимоги галицького князя додали свої голоси угорський і польський королі. Великий київський князь виявився вірним союзником і захищав Івана Ростиславича та його сім'ю. Проте перед загрозою сильної військової коаліції декількох князів він міг не устояти. Це розумів і сам князь-ізгой. Щоб не наразити свого покровителя на небезпеку, взявши свою родину, Берладник був змушений знову тікати на Дунай. Тут у вже звичній Берладі він поселив Мирославу та Ростислава, мріючи про повернення до Галицького князівства.

Серед людей різного роду та племені, виховуючи маленького Ростислава, дружина князя-ізгоя постійно молилася про щасливе повернення милого додому з частих військових походів. Мирослава рідко бачила свого чоловіка, постійно зайнятого військовими та політичними справами.

Зібравши загони берладників, половців і різних охочих людей, загалом близько 6 тисяч списів, Іван Ростиславич у 1158 р. обложив важливе місто Ущиця, яке було найбільшою фортецею в Пониззі Дунаю, де стояла велика зала галицького князя Осмомисла. Тепер Берладник безпосередньо загрожував Галичу і готувався повернути собі престол, який належав йому по праву. До того ж, серед галичан було багато прихильників князя-ізгоя, галицькі бояри підтримували Берладника, оскільки були незадоволені політикою Осмомисла. Близько 300 мешканців обложеного міста перейшли на бік Івана Ростиславича. Проте здобути добре укріплену Ущицю Берладник не зміг і відступив. Здійсненню цього наміру завадила зрада половців, які виявилися невірними союзниками. Після того, як князь заявив, що у разі захоплення Ущиці не буде розорена й пограбована, половці відійшли у степи. Не відбулося і повстання у Галичі прихильників князя-ізгоя, на яке так розраховував Берладник.

Через рік він знову повів своїх людей на Ущицю, але успіху не мав. Правда, йому вдалося захопити невеличке містечко Кучелмин. Берладник почав готуватися до добре підготовленої масштабної війни. Він тепер повністю перекрив торгівлю по Дунаю, поставивши галицького князя Ярослава Осмомисла в умови економічної блокади. Всі кораблі, які вирушали з Галича, неодмінно перехоплювалися людьми Івана Ростиславича. Але несподівано для нього у Берладника з'явився могутній ворог – новий київський князь Ростислав Мстиславич, союзник Осмомисла. Він вигнав із Києва давнього покровителя Берладника Ізяслава Давидовича, який незабаром загинув у бою. Тепер треба було воювати і проти Ростислава Мстиславича. Цікаво, що за десять років до цього, коли князь Ростислав правив у Смоленську, Іван Ростиславич служив у нього.

У 1160 р. Берладник захопив велику фортецю Олешня у пониззі Дніпра, що належала великому київському князю. Розвиваючи успіх, він підійшов до містечка Дциня, але тут його зустрів зі своєю раттю Ростислав Мстиславич. У запеклій битві берладники були розбиті. Ця поразка була настільки нищівною, що згадки про берладників на сторінках літописів після цього зникають. Їхній ватажок, князь-ізгой Іван Ростиславич, з ганьбою повернувся до своєї Берладі.

Однак сидіти склавши руки цей енергійний князь не звик. Після поразки під Дцинею від військ великого київського князя талановитого полководця запросили до Візантії, де правив його родич по тітці Ірині Рюриківні цар Мануїл I Комнін. Імператор дуже потребував здібних воєначальників для війни з сарацинами у Палестині. Іван Берладник став йому у нагоді. Запрошений руський князь осів у Солуні (Салоніках) і швидко сформував велику дружину з бажаних. За два роки війни з магометанами Берладник довів свою спроможність полководця та лицаря. Він мав великий авторитет серед війська. Деякі візантійські вельможі розгля-

дали можливість використання його для усунення імператора Мануїла I Комніна від влади і проголошення новим імператором самого Івана Берладника. Слава руського князя була небезпечною для царгородського правителя. В 1162 р. Івана Ростиславича запросили в Солунь на урочистий бенкет, улаштований на його честь імператором. Під час банкетування Іван Ростиславич Берладник був отруєний і помер.

Гірку звістку отримала Мирослава. Їй довелося шукати підтримки в інших князів. Зі своїм сином, юним Ростиславом Івановичем, вона потребувала прихистку. Мабуть, роки не зіпсували вроду цієї жінки, яка майже не бачила свого чоловіка до того, як овдовіти. Княгині із княжичем надав притулок смоленський князь Давид Ростиславич. Юного Ростислава Берладничича цей князь навіть усиновив і виховував того, як власного сина. Напрошується логічний висновок, що Мирослава також була близькою до серця смоленського князя. Давид Ростиславич був сином великого київського князя Ростислава Мстиславича, у якого колись служив Іван Берладник і з яким пізніше воював. Але справи батьків не перейшли на їхніх дітей. Можна здогадатися, що княгиню Мирославу Давид Ростиславич пам'ятав ще з молодих років, коли Берладник служив його батькові, тодішньому смоленському князю.

Тут, у Смоленську, Берладничич виріс й опанував ази військового мистецтва. В 1187 р. у Галичі помер Ярослав Осмомисл. Його син Володимир Ярославич виявився гульвісою і п'яницею. Його правління викликало масове невдоволення. До Смоленська прибула делегація галицьких бояр, яка запросила Берладничича на престол. Перед Ростиславом Івановичем відкрилася можливість здійснити мрію життя його батька і стати галицьким князем. Із нечисленною відданою дружиною в 1189 р. Берладничич вирушив до Галича через "україну галицьку", тобто галицьке Пониззя, де захопив два містечка.

Коли він уже був поблизу заповітного міста, надійшла сумна звістка, що Галич зайняли угорці і галицьке боярство визнало угорського королевича Андрія, сина Бели III, своїм володарем. Проте Ростислав Іванович навіть після цієї зради присяг, які бояри давали йому у Смоленську, не відступився від наміру здобути Галич. До своїх нечисленних прибічників він звернувся з палкою промовою, сказавши, що краще загинути на рідній землі, ніж блукати чужими країнами, і нехай Бог розсудить людей за їх учинками. Після цього, оголивши меч, Ростислав Іванович на своєму коні помчав на галицько-угорське військо, що вийшло назустріч його дружині з міста. Під стінами Галича відбулася запекла битва, у якій нападники були в меншості. Ростислав Іванович отримав безліч ран, його кінь був убитий. Берладничича захопили в полон угорці та принесли до Галича. Так полоненим він опинився у місті, до якого прагнув увійти як законний господар.

Звістка про те, що Берладничич у Галичі, сколихнула все місто. Серед галичан почав зріти бунт проти угорців на підтримку князя-ізгоя. За умовним сигналом міщани повстали і почали бити угорців. Повсталі галичани пробивалися до замку, де знаходився поранений Берладничич. Дізнавшись про спробу звільнити полоненого князя, угорці притулили до численних його ран отруйне зілля, і через кілька годин Ростислав Іванович помер. Проте це не змогло допомогти угорцям, і дуже скоро загарбники були вигнані з Галича.

Так скінчилася ця дивовижна історія про родину князя-ізгоя і боротьбу за престол. Здається, після смерті Ростислава Івановича його мати Мирослава Берладникова була ще жива. Життя цієї жінки сповнене трагедій. Утративши чоловіка, вона на схилі літ утратила ще й єдиного сина. Відомості про подальше її життя суперечливі. За одними з них, вона залишилася у Смоленську і постриглася у черниці, за іншими – переїхала до невеличкого монастиря неподалік від Галича, на свою батьківщину, куди так прагнули повернутися у блиску княжої слави її чоловік і син.

Сімейна трагедія галицького князя Ярослава Осмомисла

У XII ст. усе більш зростає та посилює свою могутність на південно-західному краї Київської Русі Галицьке князівство. Вигідне географічне розташування: віддаленість від Дикого поля, важливі торгівельні шляхи між Європою та Азією, а також розсудлива політика галицьких правителів зміцнила це князівство і підняла над іншими давньоруськими землями. Особливе піднесення Галичини пов'язане із правлінням Ярослава Осмомисла.

Саме про цього князя невідомий автор "Слова о полку Ігоревім" писав: "Галицький Осмомисле-Ярославе! Високо ти сидиш на своєму золотокованому престолі, підперши гори Угорські своїми залізними полками, заступивши королю дорогу, зачинивши Дунаю ворота, ...рядячи суди по Дунаю. Грози твої по землях течуть, відкриваєш ворота Києву, стріляєш з отчого золотого престолу салтанів за землями".

За надзвичайний розум мудрий галицький князь Ярослав Володимирович був прозваний Осмомислом. Він не лише успадкував ім'я свого далекого пращура Ярослава Володимировича Мудрого, але й наслідував його діяльність у політиці. Ярослава Осмомисла боялися й поважали. Дружби з ним шукали не лише великі київські князі, але й німецькі імператори, польські та угорські королі, візантійські царі тощо. Проте особисте життя могутнього монарха було трагічним.

Ярослав походив із роду Ростиславичів, нащадків великого київського князя Ярослава Мудрого. Три брати Ростиславичі (Володар, Рюрик і Василько) правили на Галичині. Найстарший із них Володар, князь Перемиський, мав єдиного сина Володимирка, якому дав в управління Звенигород. Володимирко Володаревич одружився з дочкою угорського короля Кальмана Книжника або як називали його давньоруські літописці, Коломана. Ця жінка, ім'я якої нам невідоме, і стала матір'ю Ярослава близько 1130 р. Із дитинства маленький княжич знав кілька мов і добре розбирався в політичних і військових проблемах.

Володимирко Володаревич, прагнучи заручитися підтримкою впливового союзника, одружив у 1150 р. свого сина з Ольгою, дочкою великого київського князя Юрія Долгорукого. Цей шлюб відбувся всупереч бажанню Ярослава і лише із прагматичних міркувань поточної політики. Як виявилось, особливого зиску для галицьких правителів цей союз не приніс, а лише втягував їх у вир міжусобиць навколо київського престолу та закулісних інтриг.

Сам Юрій Долгорукий, шостий син Володимира Мономаха, то здобував, то втрачав великокнязівський стіл і врешті-решт був отруєний київськими боярами 15 травня 1157 р. Найбільш визначною його справою називають заснування у 1147 р. Москви, на той час глухого маленького містечка. Засновник російської столиці мав двох дружин. Перша була дочкою половецького хана Аєпи Осенева, і саме вона народила Ольгу, майбутню дружину Ярослава Осмомисла. Овдовівши, Юрій Долгорукий одружився удруге з Оленою, здається, грекинею, але всі десять дітей цього князя мабуть були від половчанки.

Від своєї матері Ольга Юріївна успадкувала гарячу південну кров і запальну мстиву вдачу. Шлюб із Ярославом не приніс щастя ні їй, ні йому і став причиною багатьох болісних страждань для обох. Але спочатку обидва змирилися зі своєю долею, виконуючи місію, покладену на них батьками. Вони жили в Галичі, який Ярослав дуже любив і вважав своїм містом. Ольга народила чотирьох дітей: трьох дочок і сина. Найстарша дочка, невідома на ім'я, у 1167 р. була заручена з угорським королем Стефаном (Іштваном) III, але шлюб не відбувся внаслідок нез'ясованих обставин. Середня дочка Єфросинія (Євпраксія) стала дружиною новгород-сіверського князя Ігоря Святославича й оспівана у "Слові о полку Ігоревім". Молодша Вишеслава була одружена з познаньським герцогом Одоном. Проте найбільше горя Ярославу приніс син Володимир, названий так на честь діда. Як єдиного хлопчика Володимира дуже пестили й догоджали йому. Він виріс норовливим, свавільним юнаком і завдавав батькові багато клопоту. Але мати дуже любила свого єдиного сина.

Після смерті свого батька Володимирка Володаревича у 1153 р. Ярослав Осмомисл став галицьким князем. Перша згадка про Галич датована 1140 р. Відомо, що вже наступного 1141 р. Галич став столицею всієї Червоної Русі, яку з того часу почали називати Галичиною.

Смерть батька одразу кинула 23-річного князя у вир великої політики. Йому довелося витримати запеклу боротьбу за галицький престол зі своїм троюрідним братом Іваном Ростиславичем Берладником, вести запеклу війну з київським князем Ізяславом Мстиславичем, яка ледь не завершилася для нього поразкою.

Політична вигода була головним правилом для галицьких князів. Коли Володимирко Володаревич присягнув віддати великому київському князю Ізяславу Мстиславичу свої східні міста Бузьк, Тихомль, Шумськ, Вигошев і Гнойнич, він цілував хрест на підтвердження своїх слів, але потім із легкістю порушив присягу, сказавши, що присяга його маленька, та і хрест був невеличкий. Обороняти міста від розлюченого князя Ізяслава Мстиславича довелося вже Ярославу Осмомислу.

Зміцнивши свою владу і створивши міцне військо, славнозвісні "залізні полки", Ярослав Володимиркович почав сам втручатися у київські справи, саджаючи на престол і скидаючи з нього столичних правителів на власний розсуд, брав участь у походах проти половців. Саме це войовниче плем'я подарувало йому тещу. Золото і меч зробили його майже повновладним володарем Південно-Західної Русі, ласки якого шукали сусідні монархи.

У 1164 р. у могутнього Осмомисла переховувався візантійський царевич Андронік Комнін, який у 1182–1185 рр. був імператором. Двоюрідна тітка Осмомисла Ірина Рюриківна була одружена з імператором Ісааком I Комніном (1057–1059), предком Андроніка.

За шлюб із Ярославнами сперечалися відомі властители. Свого сина Володимира Осмомисл у 1167 р. одружив із дочкою чернігівського князя Святослава Всеволодовича Болеславою. На той час Володимиру було лише 16 років. Осмомисл із сином повторив те, що здійснив відносно нього його батько. Монарх не повинен одружуватися за велінням серця, а лише за вимогою політики.

Галицький князь ставав найвідомішим та найповажнішим політиком з-поміж руських правителів. Але душа його прагнула щирого кохання, душевного тепла, жіночої ніжності і справжньої відданості. Дружина Ольга, нав'язана батьком, була йому немилою. Він жив із нею, поки цього вимагали державні інтереси, але після смерті свого тестя Юрія Долгорукого в 1157 р. шлюб із його дочкою втрачав свою значимість. Невдовзі після цього у літописах згадується нова жінка, яка заволоділа серцем галицького князя, мудрого Осмомисла.

Звали цю красуню Настасія. Вона була з боярського роду Чагрів, які походили з берендеїв – кочового племені, що охороняло кордони Русі та було союзником князів. У літописах згадуються три боярини з роду Чагрів – Чекман, Тошман і Моначук. Але точно сказати не можна, дочкою кого з них була Настасія.

Осмомисл зійшовся з молодого Чагрівною на початку 1160-х років. Рід Чагрів почав підноситися над іншими галицькими боярськими родами, що викликало заздрість і прихований опір політиці князя з їхнього боку. Законна дружина Ярослава Ольга Юріївна терпіти не могла "Настаску". Шлюбне ложе було занедбане, а сама Ольга покинута чоловіком, який знайшов щастя та відраду в обіймах молодого коханки. Почуття, котре охопило не старого ще князя, вік якого наближався до сорока, було настільки сильним, що Осмомисл почав виношувати ідею розлучення із законною дружиною та шлюб з коханою Настасією. Зв'язок між князем і Чагрівною ще більше посилювався, коли вона завагітніла. Весь двір із занепокоєнням спостерігав, як турбується Осмомисл за свою вагітну коханку. Пологи пройшли добре, і Настасія подарувала коханому сина Олега.

Ярослав Володимиркович розумів, що тавро байстрюка зробить неможливим нормальне життя його незаконнонародженого сина. Він почав наполягати на офіційному розлученні, щоб узаконити свій фактичний шлюб із Настасією. Князівська історія вже знала випадок, коли незаконнонароджений син Святослава Ігоревича Володимир Хреститель став великим київським князем і далеким прашуром Осмомисла.

В умовах повного панування церкви, коли розлучення відбувалися лише за виняткових обставин, найдоступнішим шляхом позбавитися законної жінки для князів, крім фізичного знищення, було насильне постриження її в черниці. Саме таку долю готував для нелюбимої Ольги її чоловік.

Спочатку він намагався вплинути на неї словами та діями. Ярослав говорив їй про необхідність урятувати душу, про те, що він не буде жити з нею як із дружиною і не вважає її за таку. Їхнє вінчання відбулося проти їхньої волі. Ольга плакала і все виказувала юному Володимирі, який кипів ненавистю до свого батька, що занедбав сім'ю та подружній обов'язок. До речі, треба сказати, що й сам Володимир Ярославич не був зразковим чоловіком. Він був дуже ласий до прекрасної статі і часто зраджував свою дружину Болесла-

ву. Через деякий час у нього з'явилася постійна коханка – дочка галицького священика, яка народила йому сина Василька. Потім у неї від княжича з'явилися на світ ще Володимир та Іван. Але гріхи сина материнське серце прощало, а гріхи мужа жіноче – ні.

Сльози нещасної княгині, зрадженої чоловіком, знаходили відгук у середовищі галицького боярства. На боці скривдженої дружини стояла й церква. Сімейні чвари у князівському палаці постійно обговорювалися простим людям. Симпатії все більше схилялися у бік ображеної жінки, яку невірний чоловік силоував йти в монастир.

Ольга Юріївна зв'язується з численною ріднею. Її брати Гліб, Михайло, Андрій і Всеволод обіцяли заступитися за скривджену сестру і покарати зрадливого мужа. Особливо войовничим був Андрій, прозваний Боголюбським, який у 1169 р. пограбував Київ та наказав вивезти до свого Володимира найцінніші церковні святині. Перед Осмомислом майоріла перспектива великої війни з Юрійовичами. Але галицький князь від Чагрівни не відступився. На його щастя, сини Юрія Долгорукого і брати Ольги були втягнуті у міжусобні війни і не змогли втрутитися у конфлікт у родині правителя Галича. Забігаючи наперед, треба сказати, що в 1174 р. Андрій Боголюбський був убитий своїми боярами на чолі з Якимом Степановичем Кучкою. Саме боярський рід Кучків володів місцем, де батько Андрія Юрій Долгорукий заснував Москву. Цікаво, що, за наказом Долгорукого, Степана Кучку було страчено, але його дочка Уліта вийшла заміж за Андрія Боголюбського, який, у свою чергу, був убитий її братом.

Бачучи, що брати не поспішають на допомогу, Ольга з юним Володимиром і боярином Костянтином Сірославичем на початку 1173 р. втекли до Польщі. Проте серед галицького боярства залишилося багато прихильників княгині. Літописець про цю подію писав так: «Вибіжа княгиня Ярославля із Галича в ляхи з сином Володимиром». Польський король Болеслав IV Кудрявий ласкаво зустрів втікачів із родинного полону й обіцяв усіляку підтримку. Сімейний скандал набував міжнародного розголосу. Це негативно впливало на імідж Осмомисла як великого політика. Тепер при дворах європейських монархів відкрито говорили про домашнього тирана, який знущується над законною дружиною і не криючись забавляється з коханкою.

Ярослав Осмомисл зробив спробу замирення з Ольгою, запропонував їй повернення додому, дотримання подружніх обов'язків і належні почесті як законній дружині. Запоручником слів Осмомисла виступив інший князь Святополк Ізяславич. Однак дочка Юрія Долгорукого не поспішала повертатися до чоловіка. Вона розуміла, що він іде на примирення під тиском обставин, і воліла залишатися у безпеці в Польщі, ніж під владою Ярослава в Галичі. Вона приймала таємні посольства з Галича та від інших князів.

Зрозумівши, що дружина не бажає повертатися додому, Ярослав Осмомисл зібрав галицьке боярство й оголосив її зрадницею. Він сказав, що не вважає її дружиною, а справжньою його жінкою є Настасія Чагрівна. Свого коханку князь посадив поруч із собою на престолі та наказав ушановувати її як справжню княгиню й законну дружину. Рід Чагрів посів найповажніше місце поряд із князем, відтіснивши представників інших знатних давніх боярських родів. Те, що робив галицький князь, здавалося нечуваним. Бояри-прихильники Ольги свідомо розпалювали серед народу невдоволення і закликали до відкритого бунту проти князя та Чагрів. Усі біди тогочасної галицької громади приписувалися Чаграм. Серед людей поширювалися чутки, що Настасія – чаклунка і за допомогою приворотних чар приворожила Осмомисла, який через вродливу чарівницю втратив розум. Справжня княгиня Ольга Юріївна подавалася як невинна жертва свавільного і жорстокого чоловіка. Люди бажали повернення законної княгині і віддалення від княжого двору Настасії та Чагрів.

Останньою краплиною, що спонукала народ до виступу, стало бажання Осмомисла проголосити своїм спадкоємцем не законного сина Володимира, а байстрюка Олега Настасича, якого Осмомисл дуже любив. Незаконнонароджений син подобався батькові, бо був скромним і розумним хлопчиком, а також був народжений від коханої жінки і рисами свого обличчя нагадував матір.

Одного осіннього дня 1173 р. весь Галич був сполоханий церковним дзвоном. Почалося повстання проти князя та його коханки Настасії. Простий люд, підбурений боярами, почав нищити двори, що належали Чаграм. Увесь рід був знищений. Також були забиті люди, що підтримували Чагрів і князя. Після цього натовп увірвався до княжих покоїв. Сторожа перейшла на бік народу і відмовилася захищати князя, вимагаючи видати Настасію та повернути законну дружину Ольгу. Коли Ярослав відмовився це зробити, бояри схопили князя і замкнули його у палаці. Настасію витягли з палацу на площу. Розлючений натовп, який бачив саме у цій жінці головну причину своїх бід, вимагав негайної смерті для вільми. Настасія була звинувачена у чаклунстві. Люди насміхалися з нещасної жінки, приреченої на смерть, якій ще вчора змушені були поклонятися як господині.

Протягом кількох годин із стовбурів дерев і хмизу був побудований поміст із стовпом посередині, до якого була прив'язана чаклунка Настаска, що, на думку натовпу, окутила князя за допомогою своїх чар. Галицький люд вимагав її негайної страти. Хтось підніс до просмоленого дерева смолоскип, і через хвилину полум'я охопило тіло нещасної жінки. Це був чи не єдиний випадок у давньоруській історії, коли жінка, звинувачена у чаклунстві, була спалена живцем. На жаль, близькість до Європи, де подібні розправи були не рідкістю, відчувалася на Галичині завжди.

За жахливою смертю своєї коханої через загразоване вікно палацу спостерігав 43-річний князь. По обличчю великого володаря котилися сльози. Він був безсилий урятувати від розлючених підданих свою кохану жінку, яку прагнув зробити княгинею.

Спаливши Настасію, бояри прийшли до Осмомисла з вимогою нового посольства до законної дружини і повернення її до Галича. Осмомисл сказав, що вони можуть убити і його, як зробили це з Настасією, але примирення з Ольгою не буде. На це бояри відповіли, що мають ще достатньо дров, щоб його улюблений син Олег відправився вслід за матір'ю. Убитий горем Ярослав Володимиркович здригнувся від цієї погрози і погодився з усіма умовами бунтівливого галицького боярства. З великим почетом князя привели до церкви, де він урочисто присягнув, що помириться із законною дружиною, відновить з нею подружні стосунки і буде «имети княгиню вправду».

Через вісім місяців перебування в Польщі княгиня Ольга Юрійвна з сином Володимиром тріумфально повернулася до Галича. Над містом лунав церковний дзвін. Їх зустрічав її чоловік із величезними почестями. Ольга святкувала перемогу. Підступна Настаска була спалена, а галицький люд був щасливий із повернення законної княгині. Під захоплені схвальні вигуки галичан Ярослав Осмомисл обійнявся й поцілувався з Ольгою та Володимиром. Лад у сім'ї та князівстві було відновлено. І знадобилося не так уже багато дров. Сумлінний літописець констатував: "І тако уладившесь".

Проте відновлення законного шлюбу через мученицьку смерть коханої не могло принести лад у сім'ю галицького князя. В 1173 р. помер захисник Ольги польський король Болеслав IV Кудрявий. Новим королем став Мешко III Старий, якого Осмомисл підтримав при сходженні на трон. Новий польський правитель потребував грошей, і галицький князь щедро допомагав своєму сусідові. Заручившись підтримкою з боку Польщі, Осмомисл вирішив остаточно розрахуватися з ненависною законною жінкою.

На підтримку з боку братів Ольга сподіватися не могла. До того ж, 29 червня 1174 р. боярами-заколотниками у власному теремі в Боголюбіві був убитий її войовничий брат Андрій Боголюбський. Але винахідлива жінка знову шукає вихід, щоб уникнути небажаного чернецтва. В середині 1174 р. Ольга з сином Володимиром втекла до луцького князя Ярослава Ізяславича.

Осмомисл звернувся до сусіда з вимогою повернути дружину та сина, на що отримав відмову. Для вирішення цієї проблеми зі своїм луцьким тезкою Осмомислу навіть не довелося знімати з угорських гір славні "залізнi полки". За три тисячі гривень срібла він найняв ляхів, які підступили до Луцька. Ярослав Ізяславич із великими вибаченнями і щедрими дарами повернув галицькому правителю його жінку, мабуть, клянучи себе, що втрутився у цю сімейну драму.

Молодий Володимир Ярославич не забажав повертатися до батька і втік до торчеського князя Михайла Юрійовича, свого дядька по матері. Потім він переїхав до свого тестя Святослава Всеволодовича у Чернігів. Але до того вже дійшли чутки про зв'язок зятя з попівною та позашлюбного сина від неї. Тому Святослав Всеволодович, потримавши галицького княжича у себе, через деякий час повернув його батькові.

На цей раз повернення княгині до Галича вже не було таким урочистим, як рік тому. Ярослав Володимирович навіть не забажав поселити княгиню у палаці, відверто зневажаючи її. Про всяк випадок, щоб убезпечити себе від можливих проблем, Осмомисл приставив до терема дружини вірну охорону.

За кілька років Ярослав Осмомисл повністю відновив контроль над Галичем. Усі бояри, які брали участь у заколоті проти нього та були причетні до загибелі Настасії, були страчені. Чагрівна була єдиним коханням у житті могутнього галицького князя. У смерті Настасії Ярослав звинувачував Ольгу і вимагав від неї чернечого постригу, тільки на цих умовах він погоджувався відпустити її з Галича. Нещасна покинута нелюбима дружина була змушена пристати на цю пропозицію і пішла до монастиря під іменем Єфросинії. Так уже після смерті Настасії здійснився задум князя, хоча тепер чернецтво дружини було позбавлене сенсу і могло принести лише зловтішну моральну насолоду.

Ярослав Осмомисл дотримав свого слова і відпустив новоявлену черницю Єфросинію до її брата Всеволода Юрійовича Велике Гніздо, володимиро-суздальського князя, у якого вона охрестила дочку. Цей князь від двох дружин мав дванадцять дітей, звідки і прізвисько. Черниця Єфросинія, що в миру була галицькою княгинєю Ольгою Юрійвною, преставилася у 1182 р.

Останні роки свого життя Осмомисл прагнув закріпити на галицькому престолі свого молодшого позашлюбного сина Олега. Від Володимира він мав лише один клопіт. Між ним і батьком не було згоди. В 1184 р. Володимир знову залишив Галич. Спочатку він відправився до Володимира-Волинського, де правив князь Роман Мстиславич, але той зі страху перед Осмомислом не прийняв його. Потім молодий Ярославич попрямував у Дорогобуж до свого родича князя Інгваря Ярославича, але той також не прихистив його. Так само вчинили турівський князь Святополк Ярославич і смоленський князь Давид Ростиславич. Ненадовго дав притулок Ярославичу його дядько, суздальський князь Всеволод Юрійович Велике Гніздо, у якого перед тим жила мати княжича.

Нарешті Володимир Ярославич зупинився у свого свояка Ігоря Святославича, новгород-сіверського князя, з яким була одружена його сестра Єфросинія. Є думка, що саме Володимир Ярославич згадується у "Слові о полку Ігоревім" під іменем "Ходиня". Можливо, саме шурина князя Ігоря керував обороною Путивля від половців, на валу якого плакала за полоненим чоловіком його сестра Єфросинія Ярославна. Після втечі Ігоря Святославича з половецького полону починаються переговори про повернення Володимира до Галича. Саме завдяки старанням Осмомислового зятя Ігоря та дочки Єфросинії відбулося примирення Ярослава Володимировича з його старшим сином Володимиром. Разом з ним до Галича відвідати діда поїхав юний Святослав, син Ігоря та Єфросинії. Старий Ярослав Осмомисл був радий побачити онука. Ця зустріч трохи скрасила зустріч із недбайливим сином.

Непутячий син повернувся до Галича. Проте батько наказав присягнути, що після його смерті галицьким князем стане Олег, а Володимир отримає перемиське князівство. На цьому він, його сини і визначне боярство хрест цілували. Проте ми знаємо, чого коштувало цілування хреста.

1 жовтня 1187 р. помираючий князь скликав найближче оточення і знову попросив повторити присягу. Галицький літописець занотував слова князя: "А се приказываю место свое Олгови, сынови своему меньшему, а Володимеру даю Перемышль". Старшому синові Ярослав суворо наказав "не искать под братом Галича". Після цього, покаявшись у гріхах свого нелегкого життя, галицький князь віддав Богові душу.

Однак воля померлого була одразу порушена. Свавільне галицьке боярство підтримало всупереч наказу Осмомисла його недалекого сина Володимира. Саме він став новим князем, а свого брата Олега Настасича вигнав із Галича. Бідний Настасич перетворився на князя-ізгоя, який не мав притулку. Тогочасний київський князь Рюрик Ростиславич прихистив бідного вигнанця, давши йому Овруч. Очевидно, Рюрик сподівався використати Олега Настасича у галицькій політиці. Це добре розуміли галицькі бояри та Володи-

мир. У 1188 р. до Овруча прибуло посольство з Галича, яке привезло князю-вигнанцю великі дари. Через кілька днів Олег помер від отруєння. Свого батька він пережив ненабагато.

Правління Володимира Ярославича в Галичі одразу виявило його неспроможність як державного правителя. Літописець із жалем повідомляє, що князь “думи не любяшеть с мужами своїми”, цілими днями віддається “питию многому”, “где улюбив жену или дочерь, поимашеть насилием”. Хтивий князь нападав навіть на землі польського короля, де чинив гвалт і насильство. Польський хроніст писав про Володимира Ярославича: “Колись він несподівано нападав з розбійниками на землі Казимирові і, захопивши жінок у знатних мужів, увозив їх як здобич у свої далекі варварські краї. Я мовчу про загублені квіти незайманості, багато з яких ще не встигли визріти. Не говорю про зневажену добродетель матрон та про спалювані святилища...”

Приклад батька нічому не навчив Володимира Ярославича. Свою коханку-попівну він посадив поряд із собою на престол і змушував поклонятися їй як княгині. Очевидно, Болеслава Святославна, законна дружина князя, на той час уже померла. В 1188 р. галицькі мужі звернулися до нового князя із проханням вивести попаддю з міста і, якщо він бажає, одружитися з якоюсь дівчиною знатного роду. Володимир Ярославич відмовився.

Галицьке боярство, яке звинувачувало Ярослава Осмомисла у порушенні християнського благочестя, тепер шкодувало за смертю розсудливого і справедливого князя, бачучи розбещене життя його сина, котрого саме на престол і посадило. Дочки, сестри та дружини багатьох галицьких бояр і знатних мужів були збезчещені новим князем. Погляди державних мужів зверталися в бік Волині, де правив розумний і енергійний князь Роман Мстиславич. У тому ж 1188 р. галицькі бояри запросили на престол волинського князя, а Володимир Ярославич із попівною та синами від неї втік до угорського короля Бели III. Старша сестра Володимира була дружиною попереднього угорського короля, брата теперішнього. Бела III обіцяв допомогти. Він захопив Галич і вигнав Романа Мстиславича, але тепер угорський король прагнув посадити тут свого сина Андрія. Володимира Ярославича Бела III підступно ув'язнив. Із великими труднощами сину Осмомисла вдалося втекти з угорського полону і знайти притулок у польського короля Казимира II Справедливого, землі якого він до того грабував і підданих якого він кривдив. Підтримку вигнанцю надав і німецький імператор Фрідріх Барбаросса, васалом якого пообіцяв стати колишній галицький князь.

У Галичі виникло сум'яття, яким скористався син Івана Берладника Ростислав, князь-ізгой. У 1189 р. він зробив спробу захопити місто, але був убитий угорцями. У Галич за допомогою ляхів знову повернувся Володимир Ярославич. Тепер він став більш обачливим і одразу заручився підтримкою володимиро-суздальського князя Всеволода Юрійовича Велике Гніздо. Цей авторитетний князь, син Юрія Долгорукого, наказав залишити Галич за сином Осмомисла.

Не маючи законнонароджених дітей, галицький князь намагався затвердити на престолі своїх синів від попадді. Одного з них, імовірно, Володимира (чи, можливо, Василька), він одружив із дочкою волинського князя Романа Мстиславича Феодорою. Володимир Ярославичу здавалося, що він убезпечив Галичину від зазіхань із боку Волині. Роману Мстиславичу волинське боярство дорікало за невігідний шлюб доньки. Але волинський князь не прорахувався.

У 1199 р. Володимир Ярославич помер. Галичину на правах родича захопив Роман Мстиславич, об'єднавши землі в єдине могутнє Галицько-Волинське князівство. Династія галицьких Ростиславичів, останнім представником якої був непутящий син мудрого Осмомисла, перервалася.

“Слово про Ігорев похід”, або Ярославна – любляча дружина легковажного чоловіка

Безперечно, найбільш ліричним жіночим образом давньоруської історії є постать Ярославни – дружини новгород-сіверського князя Ігоря Святославича. Кохання цієї княгині до свого чоловіка, її переживання за милого та молитви, щоб він повернувся живим із військового походу, оспівані у славнозвісному “Слові о полку Ігоревім”. Ярославна є уособленням люблячої жінки й матері, що провела близьких її серцю людей у далекий та небезпечний шлях і з тривогою та надією очікує на їх повернення.

Загальновідомо, що в останні роки правління імператриці Катерині II, яка була небайдуха до історії своєї держави, показали стародавній манускрипт невідомого автора, і вона наказала зробити з нього кілька копій. Його відкривач – збирач старовини Олексій Іванович Мусін-Пушкін (родич Олександра Сергійовича Пушкіна) – зазначив, що знайшов цей цікавий документ серед рукописів ризниці Спасо-Преображенського собору в Ярославлі. В 1800 р. граф Мусін-Пушкін зробив перше видання цього твору, який отримав назву “Слово о полку Ігоревім” і швидко став дуже популярним. На жаль, першоджерело, яке зберігалось у Москві, загинуло під час великої пожежі 1812 р. й відоме нам у копіях. Проте у більшості дослідників “Слова” не виникає сумніву, що це – справжній шедевр давньоруської літератури, який наочно репрезентує нам дух тієї епохи та показує колоритні характери її героїв.

Головний персонаж “Слова” – новгород-сіверський князь Ігор Святославич. За припущеннями істориків він народився у 1151 р. у родині чернігівського князя Святослава Ольговича, сина відомого Олега Святославича, що наводив на Русь половців, руйнуючи батьківщину, і з яким довго конфліктував Володимир Мономах. Недарма у “Слові” Олега Святославича названо Гореславичем. Матір'ю майбутнього героя “Слова” була дочка половецького хана Асипа. Якщо враховувати на те, що й сам Святослав Ольгович, батько Ігоря, був сином половецької крові в жилах Ігоря Святославича текло більше, ніж руської.

У Ігоря було ще двоє братів – Олег (старший) і Всеволод (молодший) – та стільки ж сестер – Марія та ще одна невідома нам на ім'я. Напевне, до 13 років років княжич Ігор безтурботно жив у Чернігові, де правив його могутній батько.

Святослав Ольгович був давнім другом Юрія Володимировича, прозваного Долгоруким. Останній час-то запрошував свого товариша на звані пири, щоб відпочити та обговорити важливі політичні справи. В контексті одного з таких запрошень Святослава Ольговича, який був тоді ще новгород-сіверським князем, в 1147 р. згадується нове маленьке глухе містечко – Москва.

Саме Святослав Ольгович Чернігівський був надійним союзником Юрія Долгорукова у боротьбі того за Київ зі своїм племінником Ізяславом Мстиславичем і допоміг Долгорукому посісти великокнязівський престол. Після смерті Долгорукого, який був отруєний київськими боярами в 1157 р., чернігівський князь підтримував його синів.

Чернігів того часу був давнім і могутнім конкурентом самого Києва. Володарювання тут уважалося почесним і було дуже впливовим. До думки чернігівського князя прислухалися у Києві, Новгороді, Переяславі, Галичі та інших великих містах Русі. Чернігів швидко розростався й багатів, будувалися нові церкви, монастирі, палати.

15 лютого 1164 р. помер Святослав Ольгович. На правах старшого у роді Ольговичів у Чернгові сів Святослав Всеволодович, племінник покійного по його старшому братові Всеволоду Ольговичу. Щоб не зробити Ігоревичів ізгоями, новий князь, якому було вже близько сорока, дав їм в уділ невеличке Новгород-Сіверське князівство. Звичайно, порівняння блискучого пишного Чернігова та скромного маленького Новгород-Сіверського було не на користь останнього. Це пояснює ту обставину, чому Святославичі затаїли злість на свого двоюрідного брата, чи брата, за тогочасною термінологією, й часто долучалися до інтриг і військових авантур проти нього.

У Новгороді-Сіверському всім заправляв Олег Святославич як найстарший брат. Ігор і Всеволод змушені були йому підкорятися.

У березні 1169 р. відбувся великий похід 12 князів на Київ, де на великокнязівському престолі сидів Мстислав Ізяславич, правнук Мономаха й дід Данила Галицького, якого багато хто з родичів уважав узурпатором. За своє дворічне правління Мстислав Ізяславич устиг здійснити великий похід у степ і розгромити половців. Це викликало ще більше незадоволення тих князів, які були пов'язані зі степовиками кровними зв'язками. Ворожа київському князю коаліція була зібрана Андрієм Юрійовичем, князем Володимиро-Суздальським, сином Юрія Долгорукого, прозваним незабаром Боголюбським. Цей войовничий князь був, як і Святославичі, сином дочки половецького хана Аєпи. Отже, з дітьми покійного Святослава Ольговича його пов'язували кровні зв'язки не лише по лінії руських князів, але й половецьких ханів. Ольговичі, у жилах яких текла гаряча степова кров, активно долучилися до антикиївського союзу. Серед членів цього союзу був і майбутній герой "Слова" 18-річний Ігор Святославич.

8 березня того ж року дружини союзних князів захопили Київ. Мстислав Ізяславич утік на Волинь. "Матір городів руських" було піддано нещадному пограбуванню. Літописець із сумом описує жахливі картини руйнування столиці: "Взят же бысть Киев месяца марта в 8, ... в среду, и грабиша за 2 дни весь град, Подолье и Гору, и монастыри, и Софию, и Десятинную Богородицу, и не бысть помилования никому же ниоткуда же, церквам горящим, крестьяном убиваемом, другим вяжем, жены ведоми быша в плен, разлучаемы нужею от мужей своих, младенцы рыдаху, зряще материй своих; и взяша именья множество, ... и все святыни взята бысть, ... и бысть в Киеве на всех человецех стенание и туга, и скорбь неутешимая, и слезы непрестанныя".

На великокнязівський престол сів Гліб Юрійович Переяславський, брат Андрія Боголюбського.

Можна не сумніватися, що юний Ігор Святославич був безпосереднім учасником цієї руйнації своєї столиці. На схилі своїх років він із жалем і каяттям згадував гріхи своєї молодості. Іпатіївський літопис зафіксував такі його слова: "Згадав я гріхи свої перед Господом-Богом моїм, бо багато убивств, кровопролитий учинив я в землі християнській, не пощадив християн, а взяв город Глібів у Переяслава. Немало зла прийняли тоді невинні християни: батьків розлучили з дітьми їхніми, брата з братом, друга з другом, жон з мужами їхніми, дочок з матерями їхніми, подругу з подругою її. Всі були у сум'ятті від полону та скорботи. Живі мертвим заздрили, а мертві раділи, що вони, немов мученики святі, отримали вогнем випробування в сій глуші; старці умерщвлялися, юнаки отримували люті жорстокі рани, мужчин убивали й розсікали на частини, а жінки терпіли поругання. І все це здійснив я..."

Усе це перегукується з тим, що творилося у Києві в березні 1169 р.

Після розгрому Києва доблесні та войовничі Ольговичі, які мали підтримку Святослава Всеволодовича Чернігівського, Андрія Боголюбського та його брата великого князя київського Гліба Юрійовича, вважалися перспективними женихами.

Наступного року 19-річний Ігор Святославич одружився з дочкою могутнього галицького князя Ярослава Осмомисла. Це про нього анонімний автор "Слова" напише: "Галичкы Осмомысле Ярославле! Высоко седиши на своем златокованнем столе, подпер горы угорьскыи своими железными пльки, заступив королеви путь, затворив Дунаю ворота, меча бремены чрез облаки, суды рядя до Дуная. Грозы твоя по землям текут; отворяеши Киеву врата; стреляеши с отня злата стола салтани за землями".

Завдяки "Слову" ми знаємо галицьку князівку переважно по батькові як Ярославну. Однак давні джерела, на щастя, зберегли й справжнє ім'я цієї видатної жінки – Євпраксія, або Єфросинія.

Точний вік Ярославни на момент шлюбу невідомий, але, без сумніву, вона була трохи молодшою за свого нареченого. Невдовзі після одруження молода жінка завагітніла й народила первістка, якого назвали Володимиром. Це сталося 8 жовтня 1170 р.

Єфросинія Ярославна по матері Ользі Юріївні була онукою Юрія Долгорукого, а отже, племінницею Андрія Боголюбського та великого князя київського Гліба Юрійовича. У своїх жилах вона також мала палку степову кров, оскільки її мати Ольга, як і її брати, була напівполовчанка. Отже, у шлюбі Єфросинії Ярославної та Ігоря Святославича дивним чином переплелися руське та половецьке начало.

20 січня 1171 р. після дворічного правління помер великий князь київський Гліб Юрійович. Імовірно за все, він був отруєний столичними боярами. Його смерть стала поштовхом для початку нової міжусобиці за великокняжий стіл. Боротьба йшла з перемінним успіхом. Головними претендентами на Київ були Мономаховичі Роман і Рюрик, сини Ростислава Мстиславича. Їм протистояли Ольговичі, найстаршим серед яких був Святослав Всеволодович Чернігівський. Утім, говорити про чітко сформовані табори неможливо, бо князі час-то зраджували один одного, змінювали політичну орієнтацію, потім поверталися до колишніх союзів.

Виснажлива міжусобна боротьба тривала упродовж десяти років, поки врешті-решт влітку 1181 р. не було прийняте соломонове рішення встановити в Києві двовладдя: Святослав Всеволодович отримав великокнязівський стіл, а його головний опонент Рюрик Ростиславич – Білгород “з усією областю Руською”, тобто київські волості. Був укладений династичний шлюб між сином Святослава Всеволодовича Глібом та дочкою Рюрика Ростиславича. У міжкнязівському середовищі настало тимчасове замирення. Літописець із полегшенням зазначає, що колишні супротивники Святослав і Рюрик “живяста у любви и сватъствомъ обумешеса”.

Незважаючи на свою належність до Ольговичів, новгород-сіверський князь Олег Святославич частіше тримав бік Мономаховичів проти свого двоюрідного брата Святослава Всеволодовича, у якого він безсумнісно намагався відібрати назад Чернігів. Не викликає сумніву, що в руслі політики старшого брата діяли й молодші Святославичі – Ігор і Всеволод.

Незважаючи на свою кровну спорідненість із володарями дикого степу, Святославичі час від часу брали участь у боротьбі з половцями разом з іншими руськими князями й, очевидно, сильних родинних почуттів до східних кочовиків не мали. Відомо, що в 1174 р. молодий Ігор Святославич брав участь у розгромі половецьких орд ханів Кончака та Кобяка під Переяславом. А от через п'ять років по тому він, навпаки, разом із Кончаком і Кобяком виступив на боці Святослава Всеволодовича, який укотре прагнув заволодіти Києвом.

У 1179 р. помер найстарший Святославич Олег. Влада у Новгороді-Сіверському перейшла до наступного за старшинством брата Ігоря Святославича. Найменший із Святославичів Всеволод, наділений від природи надзвичайною фізичною силою, незабаром отримав в уділ маленький Трубчевськ.

На цей час у родині Ігоря та Єфросинії уже народилося п'ять синів і дочка. На жаль, нам відомі лише імена дітей чоловічої статі. Жінкам на сторінках літописів відводилося набагато менше місця, ніж чоловікам. Після Володимира в родині новгород-сіверського князя народилися Олег, Роман, Святослав і Ростислав.

Деякий смуток у родинні справи новгород-сіверського князя принесли звістки з Галича, де правив його тесть. Ярослав Осмомисл, який не любив матір Єфросинію Ольгу Юріївну, розлучився з нею та вигнав її з князівства, а їхнього сина Володимира – рідного брата дружини – погрожував позбавити будь-якого спадку. Натомість він усіляко симпатизував сину від другої жінки Настасії Ольги. Негаразди між батьком і матір'ю, поза сумнівом, дуже турбували Єфросинію Ярославну. Коли її брата Володимира батько вкотре вигнав із Галича, він знайшов притулок саме в Новгороді-Сіверському в родині рідної сестри та її чоловіка. Правда, через деякий час Осмомисл відійшов і дозволив Володимирові повернутися додому, але Галич він заповідав Олегу Настасичу, а не законному синові.

Як уже зазначалося, у Києві в 1181 р. встановився фактичний дуумвірат Святослава Всеволодовича та Рюрика Ростиславича. Він тривав до смерті Святослава у 1194 р. Ці тринадцять років були періодом відносно стабільності та затишшя, що стимулювало розвиток і посилення Руської держави.

Розважливий Святослав Всеволодович розумів, якою небезпекою для Русі є її степові сусіди – половці. Він вирішив завдати їм упереджувального удару. Влітку 1184 р., зібравши разом сили кількох князів, кочові племена підвладних Русі торків і чорних клобуків, великий князь київський здійснив великий похід у Дике поле. Він виявився дуже вдалим для русичів. Було захоплено сім тисяч чоловік у полон, величезні стада коней, овець, верблюдів та багато різного скарбу. У полон потрапив навіть автортетний половецький хан Кобяк і ще кілька менших ханів із сім'ями.

До участі в поході був запрошений і новгород-сіверський князь Ігор Святославич зі своїм братом Всеволодом. Проте Святославичі відповіли: “Далече ны есть ити вниз Днепра, не можемъ свои земле пусты оставить...” – і відмовилися від участі у поході, який завершився великою перемогою Русі. Важко сказати, що керувало діями Ігоря: чи особисті амбіції, чи турбота за своє князівство, чи внутрішні проблеми, чи сімейні справи. Однак він дуже пошкодував, що не отримав славу і здобич, яку принесли до своїх домівок його сородичі-переможці.

Можливо, Ігор Святославич не взяв участь у загальному поході на половців, щоб не ділити славу з іншими князями. Також він міг передбачати, що у випадку невдалого походу він міг би цим скористатися для посилення власного впливу, оскільки його військова дружина була в повній боеготовності.

Того ж 1184 р. новгород-сіверський князь здійснив невеликий похід у порубіжні з його володіннями степи. Він розбив нечисленний половецький загін і захопив кілька десятків полонених та різне майно. Проте у порівнянні з трофеями інших князів це був мізер. Ця обставина ще більше дратувала Ігоря. Також йому було відомо, що незабаром Святослав Всеволодович організує ще один великий похід проти значно ослаблених половців. І знову всі лаври перемоги відстануться саме двоюрідному братові. В голові Ігоря Святославича виник зухвалий замисел: здійснити степовий похід власними силами.

Можна з упевненістю сказати, що в основі цього задуму лежала не стільки оборонна мета, скільки бажання пограбувати не до кінця розгромлених, але знесилених половців та отримати лавровий вінець уславленого переможця. Звичайно, намір був досить ризикованим. Однак у випадку успіху він окупався сторицею. А, як відомо, переможця не судять.

Невідомий автор “Слова”, якого більшість дослідників вважають сучасником і очевидцем описаних подій, занотував таке звернення Ігоря Святославича до своєї хороброї дружини: “А всядем, братие, на свои бръзья комони, да позрим синего Дону... Хощу бо... копие приломити конецъ поля половецкаго; с вами, русици, хощу главу свою приложити, а любо испити шеломомъ Дону”.

На заклик брата охоче відгукнувся “буй-тур” Всеволод, тоді уже князь курський. Прізвисько цього князя дослідники пояснюють його надзвичайною силою та велетенською статуєю, як у буйного тура. Є й інша гіпотеза: “буйтур” – перекинуте тюркське “багатур”, тобто богатир. До Святославичів приєднався їх племінник, рильський князь Святослав Ольгович, син покійного старшого брата. Із собою у похід новгород-сіверський князь узяв і своїх старших синів – Володимира й Олега. Союзниками князів виступили кочовики-кочуї.

Ігор Святославич був переконаний у щасливому завершенні свого походу. Він уважав, що обрав найзручніший момент для здійснення задуму. У лютому 1185 р. орди хана Кончака, Шаруканового онука, намагалися підійти до Києва, проте 1 березня були розбиті торками та чорними клобуками Кунтугдия, відправленими їм навперейми великим київським князем Святославом Всеволодовичем, поблизу річки Хорол. Тільки весняне бездоріжжя завадило тоді остаточно розгромити половців і полонити самого Кончака. Отже, за замислом новгород-сіверського правителя, його дружині залишалося лише добити достатньо виснаженого ворога та пограбувати його володіння, поки це не зробив його двоюрідний брат Святослав Всеволодович.

23 квітня 1185 р. у день святого Георгія Побідоносця Ігор Святославич виступив зі своєю дружиною з Новгорода-Сіверського у небезпечний похід. Це був удвічі знаменний день, оскільки, крім того, що святий Георгій Побідоносець був покровителем воїнів, він був ще й небесним охоронцем самого князя, бо його християнське ім'я якраз і було Георгій.

Священик благословив християнське воїнство на боротьбу проти погані нечесті. Жінки стояли обабіч дороги і плакали, проводжаючи у далеку путь своїх чоловіків і синів. Напевне, сльози наворачалися й на очі Ярославни, яка випроводжала у військовий похід свого чоловіка та двох дітей. Жіноче серце передчувало страшну небезпеку. Загорьована жінка разом із чоловіком і синами Володимиром та Олегом також виїхала з центру князівства до порубіжного зі степом Путивля, де намічався збірний пункт військових сил цього походу. Цим містечком з дозволу батька вже володарював їхній 14-річний первісток Володимир. Саме тут пізніше згадується знаменитий плач Ярославни, оспіваний у “Слові”, а згодом у багатьох літературних творах.

Вірогідно, так само прощалася зі своїм чоловіком, мужнім “буй-туром” Всеволодом, його молода дружина Ольга Глібівна, дочка великого князя Гліба Юрійовича, згадана у “Слові” як “красная Глебовна”.

Залишивши освоєні руськими людьми землі, Ігор Святославич зі своїм військом заглибився у Дике поле, де хазайнували половці. Давньоруський твір, присвячений цьому походу, так змальовує тривожну обстановку над станом русичів: “Тогда вступи Игорь князь в злат стремень и поеха по чистому полю. Солнце ему тьмою путь заступаше; ночь, стонущи ему грозою, птичь убуди; свист зверин въста; збися Див [язычницьке божество – Є.Л.], кличет врѣху древа... Игорь к Дону вои ведет. Уже бо беды его пасет птицъ по дубию; вльци [вовки – Є.Л.] грозу въсрожат по яругам; орли клектом на кости звери зовут; лисици брешут на чръленыя щиты”.

На думку невідомого автора, сама природа виступила проти цього невдалого задуму зухвалого та горного князя. Таємничі сили пророкували біду через страшні призвістки. Як правило, найбільшу увагу приділяють затемненню сонця, яке відбулося 1 травня о 15.25 за київським часом. Небачене диво, коли велика чорна тінь на кілька хвилин майже повністю поглинула небесне світило й серед білого дня стали сутінки, дуже налякало князівських воїнів. Люди відчували недобре.

Дехто із дружинників, зважаючи на лихі знамення, запропонував князю повернутися додому. Проте не такий був Ігор Святославич, щоб відмовитися від задуманого плану. Він звернувся до дружини із промовою й сказав, що не знає, кому цей Божий знак віщує лихо – їм чи половцям. Князь закликав продовжити похід і повернутися назад зі славою чи загинути.

Мабуть, бачила сонячне затемнення і Ярославна. Вона молилася всім божественним силам, щоб вони дарували перемогу її чоловікові та дітям і щоб вони живими та здоровими повернулися назад.

Незабаром передові загони князя побачили половецькі вежі. Несподівано руські дружинники напали на не готовий до захисту кочовий табір. Неорганізований опір нечислених захисників було зламано. Багато половців загинуло. Майно переможених було захоплене Ігоровими воїнами. “И рассушася стрелами по полю, помчаша красные девки половецкыя, а с ними злато, и паволокы, и драгия оксамиты. Ортѣмами и япончицами [дорогий східний одяг – Є.Л.], и кожухы начаша мосты мостити по болотомъ и грязивым местомъ, и всякими узорочы половецкыми”.

Розрядку своєму багатоденному нервовому та фізичному напруженню руські дружинники знайшли у вбивстві кочовиків, грабунку степових веж і згвалтуванні половчанок. П'яні оргії продовжувалися до наступного дня.

Зрозумівши, що скоро може прийти відплата за скоєне, Ігор запропонував князям увечері того ж дня повертатися додому. Він говорив, що ті, хто втекли з розореного табору, вже рознесли звістку про напад русичів по різних кочів'ях і скоро проти них постане весь половецький степ. Але проти цієї слушної пропозиції заперечив Святослав Ольгович, сказавши, що нікуди він уночі не поїде й хоче дати перепочити собі та своїм людям. Святославич погодився.

Наступного ранку, в суботу, руських воїнів розбудив барабаний дріб, стукіт кінських копит, крики степових вершників. Це орди ханів Кончака та Гзака обступили княжі полки. Те, що відкрилося очам Ігорових дружинників, яскраво відображено у “Слові”: “Половци идуть от Дона, и от моря, и от всех стран рускыя плѣки оступиша. Дети бесови кликом поля прегородиша, а храбрии русици преградиша чрълеными щиты”.

Коли ще коло ворожого оточення не замкнулося, князі зібралися на нараду. У них була можливість сісти на своїх швидких коней і врятуватися втечею. Однак вони цей план порятунку шляхетно відкинули, промовивши: “Якщо поскачемо – врятуємося самі, а простих людей залишимо, а це буде нам перед Богом гріх... Або помремо чи всі разом живі залишимося”.

Князі обійнялися і тричі розцілувалися. Вони розуміли, що шансів вижити у них тепер майже не залишилося. Ігор з товаришами спішилися, щоб битися, як прості ратники. Дуже скоро зі страшним криком половецька кіннота ринулася на червлені щити, а ворожі лучники почали обсіпати княжих воїнів хмарами стріл. “З ранку до вечора, з вечора до світанку летять стріли калені, гримлять шаблі об шоломи, тріщать списи сталеві в полі незнанному серед землі половецької. Чорна земля під копитами кістями засіяна, а кровію полита,” – таку картину цієї жакливої битви змальовує нам безіменний автор “Слова”.

Два дні мужньо відбивалися дружинники Ігоря. “Третьяго дни к полудню падоша стязи Игоревы”. Так загинули хоробрі русичі, напоївши “кривавим вином” своїх переможців.

Князь Ігор був поранений у руку ще в перший день битви, але продовжував битися. Але половецькі загони все прибували й прибували зі степу. Коли на другий день ковуї не витримали й кинулися втікати, він, сівши на коня, намагався їх зупинити, однак марно. Повернувши коня, він намагався приєднатися до своєї дружини, проте навперейми князю кинулися половецькі вершники. На відстані одного перельоту стріли він був захоплений у полон. Це негативно вплинуло на боєздатність руського війська, хоча його обороною взято продовжував керувати “буй-тур” (“яр-тур”) Всеволод.

На третій день нечисленні залишки руської дружини та князі були взяті у полон. Утекти з бойовища пощастило лише 15 воїнам, які і принесли на Русь звістку про поразку новгород-сіверського князя. Сам Ігор “пересів з сідла золотого у сідло кощіїве [невільниче – Є.Л.]”.

Коли страшна звістка досягла прилеглого до степу Путивля, де перебувала Ярославна, жінка князя була приголомшена жакливою новиною. На фортечному мурі вона простягала руки до сонця, вітру, води і благала всі сили природи допомогти її чоловікові. Цікаво, що у своїх молитвах вона зверталася не до християнського бога, а до язичницьких божеств. У своїй невгамовній тузі за милим, проливаючи гіркі сльози, вона прохала їх прийти на допомогу. Через сім століть поетичний геній Великого Кобзаря так змалював горе нещасної жінки у вірші, датованому 4 червня 1860 р., запозичивши її образ із “Слова о полку Ігоревім”:

*“В Путивлі-граді вранці-рано
Співає, плаче Ярославна,
Як та зозуленька кує,
Словами жалю додає.
– Полечу, – каже, – зигзицею,
Тією чайкою-вдовицею,
Та понад Доном полечу,
Рукав бобровий очому
В ріці Каялі. І на тілі,
На княжім білім, помарнілім,
Омию кров суху, отру
Глибокі, тяжкі рани...”*

*І квилить плаче Ярославна
В Путивлі рано на валу:
– Вітрило-вітре мій єдиний,
Легкий, крилатий господине!
Нащо на дужому крилі
На вої любії мої,
На князя, ладо моє миле,
Ти ханові метаєш стріли?
Не мало неба, і землі,
І моря синього. На морі
Гойдай насади-кораблі.
А ти, прелютій... Горе! Горе!
Моє веселіє украє,
В степу на тирсі розібгає.*

*Сумує, квилить, плаче рано
В Путивлі-граді Ярославна.
І каже: – Дужий і старий,
Широкий Дніпре, не малий!
Пробив єси високі скали,
Текучи в землю половецана,
Носив єси на байдаках
На половецан, на Кобяка
Дружину тую Святославлю!..
О мій Словутицю преславний!
Моє ти ладо принеси,
Щоб я постіль весела слала,
У море сліз не посишала, –
Сльозами моря не долить.*

*І плаче, плаче Ярославна
В Путивлі на валу, на брамі.
Святее сонечко зійшло.
І каже: – Сонце пресвятее
На землю радість принесло
І людям і землі, моєї
Туги-нудьги не розвело.
Святий, огненний господине!
Спалив єси луги, степи,
Спалив і князя і дружину,
Спали мене на самоті!
Або не грій і не світи...
Загинув ладо... Я загину!*

Звичайно, можна говорити про художні прикраси у літературному творі, проте горе люблячої жінки та матері дійсно було безмежним. Єдиною щасливою обставиною було все-таки те, що її чоловік і діти не загинули у бою, а взяті у полон. Отже, зберігалася ймовірність визволення їх із неволі.

Ще більше, ніж Ярославна, журилися жінки тих чоловіків, які загинули у погоні за славою та багатством на берегах Каялі, куди повів їх нерозважливий новгород-сіверський князь. Скуті вічним сном, вони назавжди залишилися на полі бою, і тепер лише крики та дикі звірі тривожили їх сон.

Незважаючи на статус в'язня, князь Ігор із родиною утримувався у ставці хана Кончака у досить гостинних умовах. Якщо врахувати, що самі Святославичі на три чверті були за походженням високородними половцями, можна зрозуміти ту чемність, із якою їхні степові сородичі ставилися до знатних полонеників. Вони користувалися у кочів'ї певною, хоча й обмеженою, але свободою, брали участь у ханському полюванні. Для них у якості духівника у ставці тримали православного попа. Хан міг отримати за шляхетних в'язнів великий викуп або обміняти на когось із родичів, що перебували у руському полоні.

Тим часом на Русі звістка про взяття у полон Ігоря та його рідних поширювалося з надзвичайною швидкістю. Нещасна Ярославна зверталася до своєї численної рідні із проханням визволити її чоловіка та дітей із поганського полону. Вона докладала всіх зусиль, щоб урятувати своє кохане безталанне ладо.

Незадовго до Ігорового походу, за словами автора "Слова", великий князь київський Святослав Ольгович бачив дивний сон, наче половецькі жінки убирають його в чорні шати й обсіпають перлинами, заповнюючи князівські хорони доверху. А над теремом літають ворони. Розповівши ближнім боярам про нічні видіння, великий князь почув лиху новину про своїх двоюрідних братів Святославичів. Він дуже зажурився, кажучи: "Дав мені Бог прибити поганих, але ви нерозумною юністю відчинили їм ворота на Русь".

Скориставшись сум'яттям, викликаним полоненням Святославичів, хани Кончак і Гзак вирішили негайно напасти на Русь. Орди Гзака обложили Путивль, де горювала Ігорева жінка, але взяти добре укріплене місто не змогли й пішли, випаливши й пограбувавши прилеглі землі. Кончак так само безуспішно намагався захопити Переяслав.

У цей час старий князь налагоджував оборону кордонів Руської держави. Він звернувся до всіх могутніх родичів із проханням спільно виступити проти степової навали. Його стрімкі дії не дозволили кочовиками розорити руські землі. Зневірившись у можливості пожитися на Русі, розлучені Гзак і Кончак вирішили повернутися у степ.

Звістка про невдачі й поразки половців на Русі швидко досягла кочів'їв. Говорили, що великі хани настільки розлютовані, що збираються у безсилій люті вбити всіх руських полонеників. У таборі, де перебував Ігор, був половець Овлур, або по-руськи Лавр, якому князь довірився. Його мати була руською, а сам він, здається, навіть був охрещений. Він почав умовляти Святославича негайно тікати з кочів'я на Русь до того, як повернуться з невдалого походу Гзак і Кончак. Князь спочатку не погоджувався, адже у полоні залишилися його брат, сини та племінник. Однак докази Овлура про можливу страту саме його як жертвоприношення поганським богам переконали Святославича у виправданості такого кроку. Вони домовилися, що коли вночі всі поспнуть, Овлур приведе коней і чекатиме в умовленому місці за річкою.

Читаємо у "Слові": "Погасоша вечеру зори. Игорьь спит. Игорьь бдит. Игорьь мыслию поля мерит от великаго Дону до малаго Донца".

Опівночі свиснув Овлур. Це був знак початку визволення Ігоря з неволі. Перепливши невеличку річку, князь зустрівся зі своїм провідником. Обидва сіли на коней і щодуху помчали на Русь. Дві доби шаленого гону виснажили і князя, і його степового помічника. Загнавши коней, Ігор і Овлур одинадцять днів ішли пішки, ховаючись у високій траві. Князь серйозно травмував ногу, й це заважало просуванню. Утім, долаючи біль, він продовжував шкутильгати до своїх володінь. Після майже двотижневої важкої та небезпечної кінно-пішої подорожі обидва втікачі вийшли до південно-східної окраїни володінь новгород-сіверського князя поблизу містечка Донець. Тут Ігор Святославич нарешті отримав змогу відпочити й підлікувати пошкоджену ногу. Він зупинився невеличкій бідній оселі, господаря якої відправив із радісною новиною про своє визволення з половецького полону до Новгорода-Сіверського.

Жвава уява може далі малювати таку картину. Вісник з окраїнного містечка на замиленому коні, привіз княгині щасливу звістку. Почувши її, Єфросинія Ярославна відправилася до Донця. Мабуть, серце жінки шалено калатало. Їй дуже хотілося, щоб там вона нарешті побачила своє ладо.

Можна тільки гадати, скільки сліз, поцілунків, палких обіймів було в Донцю, коли зустрілися люблячі чоловік і жінка. 35-річного князя з понівеченою ногою бережно перенесли до повозки, і щасливе подружжя вирушило до Новгорода-Сіверського. По дорозі Ігор і Єфросинія обмірковували заходи з визволення своїх родичів із полону.

Повернення князя, якого дехто вже вважав загиблим, із половецької неволі викликало радість серед його підданих. Овлур-Лавр став боярином Ігоря Святославича. Незабаром, одужавши, новгород-сіверський князь відвідав столицю Русі, покаявшись перед Святославом Всеволодовичем за нерозважливий вчинок, що приніс стільки лиха. Кияни з подивом і захопленням дивилися на князя, якому вдалося втекти з полону.

Поступово становище Ігоря Святославича зміцнювалося. В 1187 р. після смерті Ярослава Осмомисла на галицький пресол сів брат Єфросинії Володимир Ярославич. Приблизно в цей же час 18-річний Володимир Ігорович, який ще перебував у половецькому полоні, одружився з дочкою хана Кончака. Це ще більше зміцнило кровні зв'язки Святославичів зі степом і дозволило незабаром повернути полонених князів Володимира Ігоровича з Кончаківною, Олега Ігоровича, Всеволода Святославича та Святослава Ольговича додому. Бранців на рідній землі зустріли з великими почестями. Володимира Ігоровича з молодого Кончаківною, у яких ще у степу народився син Ізяслав, ще раз для надійності з пишністю обвінчали за християнським звичаєм. Сама юна половчанка була охрещена. Згадується її досить незвичне для того часу ім'я Свобода. Якщо її дійсно назвали так, то можна зрозуміти чому. Адже що ще може бути ціннішим для невольника?

У жовтні наступного 1188 р. Ігор одружив свого 13-річного сина Олега з дочкою великого князя Рюрика Ростиславича.

Під 1190 р. літописець занотував, що Святослав Всеволодович оженив свого онука Давида Ольговича Чернігівського з Ігоровною. На жаль, ім'я нареченої літописець, як це не раз бувало, не вказав.

Святослав Ігорович через кілька років обвінчався з Ярославною Рюриківною, дочкою овруцького князя.

Таким чином, життя дітей Ігоря Святославича було більш-менш влаштовано. Він упорядковував справи у князівстві, брав участь у політичному житті держави. Головний герой "Слова" ще кілька разів згадується у літописах. У 1191 р. він керував спільним походом руських князів на половців. При здійсненні реваншу за поразку та приниження 1185 року він був більш обачливим. Похід завершився успішно.

У 1196 р. помер брат Всеволод. Із Святославичів Ігор залишився один. Час було подумати і про вічне. В 1198 р. здійснилася давня мрія князя: він посів батьківський престол у Чернігові, який був змушений залишити ще юнаком 34 роки тому. Відчуваючи наближення смерті, Ігор Святославич почав витрачати кошти на будівництво церков і монастирів, каятися в тяжких гріхах нерозважливої молодості. Своїх синів він посадив у найбільших містах Чернігівщини: Новгороді-Сіверському, Путивлі, Курську тощо. Вони вже вирости й вели себе самостійно.

Уславлений чернігівський князь Ігор Святославич помер у центральному місті свого князівства в 1202 р. на 51 році життя й похований у Чернігові. Нам не відомо, коли померла Єфросинія Ярославна, яка була так віддана своєму чоловікові, але сподіваємося, що вона перейшла у кращий світ до 1211 р. Інакше їй судилося б ще раз пережити материнське горе. Цього року Ігоревичі Святослав, Роман і, здається, Ростислав та Володимир із сином Ізяславом, які взяли участь у галицькій авантюрі, були повішені на центральній площі міста, де правив колись їх дід Осмомисл, повсталими галичанами. Це унікальний випадок в історії Русі, коли повсталі піддані жорстоко розправилися зі своїми князями.

Здається, найбільш удаło склалося життя Олега Ігоревича, який спокійно правив у Курську. В 1223 р. він разом з іншими князями взяв участь у русько-половецькому поході на Калку й битві з монголо-татарами, яка закінчилася для руських воїнів нищівною поразкою. Однак Олегу Ігоревичу пощастило врятуватися після розгрому й повернутися назад. Наступного року він зробив невдалу спробу захопити спадщину свого батька Чернігів, де сів князем Михайло Всеволодович, визнаний після мученицької смерті у 1246 р. святим. Михайло Чернігівський був онуком великого київського князя Святослава Всеволодовича, багаторазово згаданого у “Слові”, та сином ще одного великого київського князя – Всеволода Святославича Черемного.

На жаль, літописних свідчень про подальшу долю останнього з Ігоревичів немає. Напевне, він помер до початку жакливої монголо-татарської навали на Русь у 1237 р.

Твір, присвячений походу новгород-сіверського князя Ігоря Святославича на половців, вважається справжньою перлиною давньоруського літературного мистецтва. Невідомий автор підіймається над вузько-князівськими регіональними інтересами і проповідує патріотичну ідею загальноруської єдності. Головна ідея твору – в єдності сила. На прикладі безрозсудного вчинку пихатого князя Ігоря анонім показує, до яких трагічних подій це може призвести батьківщину. Він немовби відчуває те жакливе нещастя, яке через півстоліття обрушиться на Руську землю у вигляді Батієвого нашествия.

У той же час у цьому творі з надзвичайною яскравістю змальована палітра переживань нещасної Ярославни, котра тужить за своїм милим чоловіком і благає-заклинає всі відомі їй божественні сили допомогти йому, врятувати його від загибелі й повернути до рідного дому. Мальовничий образ новгород-сіверської княгині, відображений у “Слові”, є апофеозом жіночої відданості та нестримного кохання до свого чоловіка. Він був і залишається привабливим для митців, що прагнуть увіковічити силу людських почуттів.

У сучасному Новгороді-Сіверському можна побачити декілька цікавих пам'яників. Зокрема, на високому пагорбі стоїть пам'ятник віщому Бояну, легендарному співцю. В центрі Новгорода-Сіверського стоїть пам'ятник уславленому князю Ігорю Святославичу. Він із оголеним мечем сидить на бойовому коні, а над ним височить затьмарений сонячний диск. А на іншому кінці міста над кручею, що нависає над берегом Десни, стоїть Ярославна, простягнувши руки до неба, у невимовній тузі за своїм легковажним чоловіком.

“Князям слава, а дружині – амінь!” – так закінчується “Слово о полку Ігоревім”.

Кохання та смерть у добу погибелі землі Руської (Марія та Василько Ростовські)

На початку XIII ст. роздроблена Київська Русь була об'єднанням кількох десятків великих і маленьких князівств, які безперервно ворогували між собою або укладали союзи, на чолі яких стояли князі з династії Рюриковичів. Проте кровний зв'язок не був вирішальним, і міжусобні війни, князівські чвари все більше руйнували єдину колись державу. Київ утратив головну роль і вже не був єдиним центром, хоча залишався престижним місцем княжіння, за яке продовжували точитися суперечки. Після смерті Мономаха за сто років на київському престолі змінилося півсотні князів. Держава слабла та занепадала. Володарі різних князівств не могли дійти згоди між собою і не бачили великої смертельної небезпеки, яка все чіткіше виявлялася на Сході. Численні тюркські племена підкорив монгольський хан Чингісхан, який прагнув підкорити весь світ. Але шлях до багатой Європи монголам перетинала Київська Русь. Треба було підготуватися до великого походу на захід через терени могутньої держави.

За десять років з 1202 по 1212 р. на київському престолі відбулося десять змін князів, деякі з них по кілька разів посідали великокнязівський стіл. Серед головних конкурентів за право номінально вважатися головним князем можна назвати Інгваря Ярославича, Рюрика Ростиславича та Всеволода Святославича Черемного. Останній був сином великого київського князя Святослава Всеволодовича, мудрість і розум якого були оспівані у “Слові о полку Ігоревім”. Сестра Черемного Болеслава була дружиною галицького князя Володимира Ярославича, що давало привід для втручання в західноруську політику. Західний напрям підкріплювався ще й шлюбом самого Всеволода Святославича з дочкою польського короля Казимира II Справедливого.

Безумовно, Всеволод Черемний мав право на київський престол як батьківську вотчину. Однак таке ж право мали ще декілька князів, які не хотіли цим нехтувати. В ході запеклої боротьби Черемному вдавалося тричі отримати київський престол: у 1206, 1207, 1210–1212 рр. У перервах між великокнязівським володінням він повертався до рідного Чернігова. В ході останнього княжіння в 1212 р. він і помер.

Від шлюбу з польською принцесою Всеволод Святославич Черемний мав двох дочок і сина. Дочки великого князя були вигідними нареченими і тому вийшли заміж за відомих правителів: Агафія – за володимирського князя Юрія Всеволодовича, сина Всеволода Велике Гніздо, онука Юрія Долгорукого, а Віра – за Михайла Рязанського. На жаль, докладних відомостей про них немає. Син же Черемного Михайло Всеволодович, який народився в 1179 р., був за сімейними прозахідними традиціями одружений із дочкою галицько-волинського князя Романа Мстиславича, ймовірно, Оленою. Таким чином, могутній галицько-

волинський правитель міг надати серйозну підтримку у боротьбі за Київ своєму свояку Черемному. Правда, в 1205 р. Роман Мстиславич загинув, і підтримка з цього боку припинилася.

Михайло Всеволодович під керівництвом свого батька з дитинства опановував ази великої політики та навички військової майстерності. Він завжди виявляв мужність і непохитність своїх переконань, стійку віру. Після смерті батька у 1212 р. він поринув у вир великої політики. Утриматися в Києві він не міг і тому був змушений повернутися до Чернігова.

Відомо, що Михайло Всеволодович мав трьох дітей: дочок Феодулію та Марію й сина Ростислава. Старша Феодулія вирізнялася великою релігійністю, тому в 16-річному віці постриглася у чорниці під іменем Єфросинії. Довгий час вона була настоятельницею суздальського Ризоположенського жіночого монастиря. Ігуменія Єфросинія була визнана святою за своє благочестиве життя. Ростислав на вимогу батька одружився з дочкою угорського короля Бели IV Анною. Цей шлюб Михайло Всеволодович прагнув використати у намаганні захопити Галич, де колись княгинею була його тітка Болеслава Святославна.

Щодо Марії, то вона з дитинства виділялася не лише своєю вродою, але й великими знаннями та книжною мудрістю. Багато часу проводила вона за читанням літописів та інших рукописів.

Час був неспокійний. Михало Всеволодович був постійно змушений із мечем у руках вирішувати політичні питання, відстоювати свою владу. Зі сходу насувалися загрози від невідомі племена – монголо-татари на чолі з Чингісханом. Щоб провести розвідку перед великим походом на Захід, цей правитель відправив 10-тисячний загін на чолі зі своїми найкращими полководцями Джебе-нойоном та Субудаем-багатуром. Вони вогнем і мечем пройшлися по Кавказу і в 1222 р. вщент розгромили на берегах Дону половців і аланів, що намагалися чинити їм опір. Багато половецьких і аланських вождів загинули у кривавій битві. Решта на чолі з ханом Котянном шукала притулку та захисту на Русі. Половецький хан скликав з'їзд руських князів. Він переконував їх разом виступити проти могутніх східних загарбників, сказавши, що у разі відмови "ми сьогодні посічені будемо, а ви – завтра". Загроза, що нависла над половцями, переростала у загрозу над руськими землями. Половці, хоча й вважалися поганими, ворогами, але були відомими, звичними. А які вони, кровожерливі неznані монголо-татари? Руські князі на з'їзді у Києві вирішили спільно з половцями виступити у похід проти завойовників.

У квітні 1223 р. дружини київського, галицького, волинського, чернігівського, путивльського та смоленського князів вирушили на схід. Переправившись через бурхливий Дніпро в районі порогів, русько-половецька рать розгромила передовий загін монголо-татар.

Радіючи досить легкій перемозі над страшним ворогом, руські князі і не здогадувалися, що попереду знаходяться головні сили загарбників. Між князями почалися суперечки із приводу тактики наступних дій: чи продовжувати похід на схід, чи чекати на місці, чи повернути назад. Як і завжди, суперечки призвели до розколу єдиного війська. Саме на це й розраховували монголо-татари. 31 травня (за іншими даними, 16 червня) 1223 р. відбулася вирішальна битва на ріці Калка. "И бысть сеча зла и люта", – записав літописець. Половці, не витримавши натиску монголо-татарської кіноти, кинулися тікати. Роз'єдане руське військо загарбники розгромили по частинах. Полонених русичів роздавали дошками, на яких переможці влаштували бенкет. Небагатьом тоді пощастило врятуватися в тій колотнечі. Серед щасливчиків, яким доля подарувала порятунок, був і Михайло Всеволодович. Він щиро дякував небесним силам, що врятували йому життя під час кривавого бойовища. Розгромлені і дуже поріділі руські дружини повернулися додому.

Полководці Чингісхана Джебе та Субудай вирішили не продовжувати похід на Русь, оскільки сили монголо-татар також були значно підірвані. Але головний висновок завойовники зробили: серед руських князів немає єдності. Чингісхан почав готуватися до великого походу на Захід, але помер, не встигнувши його здійснити. Місія виконати заповіт Чингісхана випала його онуку Батію.

А тим часом Михайло Всеволодович правив у Чернігові. Жахлива різанина, що відбулася на Калці в 1223 р., потроху забувалася. Про східних завойовників не було ніяких звісток. У 1228 р. чернігівський князь видав свою дочку Марію заміж за ростовського правителя Василька Костянтиновича, онука Всеволода Велике Гніздо. Михайло Всеволодович мав також підтримку з боку великого володимирського князя Юрія Всеволодовича, з яким була одружена його сестра Агафія. В 1225 і 1229 роках Михайла Всеволодовича запрошували княжити до Новгорода, що вважалося дуже великою честю.

Весілля між Марією Михайлівною та Васильком Костянтиновичем було пишно відсвятковане в Чернігові 12 лютого 1228 р. (за іншими даними – 1227 р.). На той час наречений мав 17–18 років, а наречена була трохи молодша, десь 15–17 років. Василько Костянтинович, юний ростовський князь, потенційно міг стати великим князем володимирським, яким був його батько Костянтин Всеволодович. Це могло статися після смерті нинішнього володимирського князя Юрія Всеволодовича. Тому чернігівський князь розраховував на перспективу, видаючи дочку Марію заміж. Юний ростовський князь виявився гарним союзником у боротьбі з конкурентами Михайла Всеволодовича, тому цей союз варто було закріпити шлюбним зв'язком.

Після гучного весілля молодята відправилися до Ростова. Юна княгиня Марія Михайлівна виявилася гарною помічницею і порадицею для свого чоловіка. Молода жінка дуже переживала під час військових походів свого чоловіка, які постійно проводив його войовничий дядько володимирський князь Юрій Всеволодович. Княгиня Марія підтримувала розвиток освіти та книгописання. Нею був заснований Спаський монастир, названий у народі Княгининим.

Шлюб Марії і Василька Ростовських – ці рідкісний випадок щасливого подружнього життя. Марія та Василько весь вільний час проводили разом. Ростовський князь не вагаючись ішов за порадою до своєї молоді, але розумної дружини. Її слова завжди були доречними, а поради слуханими.

Проте в народі з'явилися знамення великих негод. 3 травня 1230 р. відбувся сильний землетрус – явище рідкісне у вітчизняній історії. В Києві завалилися декілька будинків, багато церков дали тріщини, а деякі розкололися навпіл. Люди говорили про наближення кінця світу й покарання за гріхи. Не пройшло й

тижня після небувалого явища, а людей продовжували лякати небесні сили. 10 травня на сонці з'явилися чорні плями, неначе хтось убив залізні цвяхи у золоте життєдайне світило. Протягом наступних днів сонце зменшувалося у розмірі. А 14 травня можна було бачити лише частинку сонця, його закривала велика чорна куля. На деякий час світило було майже повністю закрито і країна поринула у морок. Затемнення сонця після землетрусу ще більше налякало людей. У Києві під час цього з неба падали великі вогняні різнокольорові стовпи, які з шипінням гасли у Дніпрі. Люди хрестилися й казали, що починається кінець світу.

Проте в особистому житті Марії та Василька все було не таким уже й поганим. Наприкінці дивного 1230 р. княгиня повідомила чоловікові, що чекає на дитину. 24 липня 1231 р. вона народила сина, якого назвали Борисом. Через кілька днів немовля охрестили в соборі Успення Пресвятої Богородиці. Весь Ростов святкував народження княжича. На честь народження сина Марія та Василько перебудували і відновили Успенський собор, а також виділили кошти для розвитку книжної майстерні у ньому.

Через рік у родині ростовського князя з'явився ще один син – Гліб. Немає сумніву, що імена дітей були взяті не випадково. Марія та Василько воліли, щоб святі покровителі Борис і Гліб взяли малят під свій захист.

Проте Василько Костянтинович постійно брав участь у військових походах, які організовував його дядько Юрій Всеволодович Володимирський або тесть Михайло Всеволодович Чернігівський. Останній в 1235 р. оволодів Галичем і, уклавши угоду з угорським королем Белою IV, спробував залишити на галицькому престолі свого сина Ростислава, одруженого з Анною, дочкою Бели IV. Однак галицька авантюра зазнала поразки. Галич назавжди повернув собі попередній князь Данило Романович. Цікаво, що дружиною Михайла Всеволодовича і матір'ю Марії та Ростислава, як уже згадувалося, була рідна сестра Данила Романовича по батькові, ймовірно, Олена.

Зазнавши фіаско на заході, Михайло Всеволодович отримав компенсацію у центрі, ставши у березні 1238 р. великим київським князем. Проте його княжіння виявилось нетривалим. Уже через рік він змушений був залишити Київ. Це було зумовлене тим, що на Русь прийшла біда, про яку так давно вже говорили.

Виконуючи заповіт свого великого діда, хан Батий повів дику кочову орду на захід. Після розгрому волзьких булгар, східних сусідів Русі, завойовники в 1237 р. вступили на землі Рязанського князівства. Незважаючи на відчайдушний опір, Рязань упала. Населення було частково перебите, частково уведене в неволю. Найбільш обачливі переховувалися в лісах або тікали на не зайняті монголами землі.

Батий переконався на прикладі Рязані у відсутності єдності серед руських князів. Тепер можна було починати планомірне захоплення руських земель. На початку 1238 р. монголо-татари вторглися на терени могутнього Володимиро-Суздальського князівства. Великий князь Юрій Всеволодович намагався на швидкоруч організувати опір загарбникам. Однак запобігти навалі не було можливості. Одне за одним захоплювалися й руйнувалися міста: Коломна, Москва, Суздаль тощо. Загалом півтора десятка міст.

Юрій Всеволодович наприкінці січня 1238 р. вийшов із Володимира і почав збирати союзних йому князів на ріці Сить. Він сподівався, що міцні мури захистять його столицю. У місті залишилася княгиня Агафія Всеволодівна з дочками, невістками та онуками. Командував обороною Володимира воєвода Жирослав Михайлович та княжичі Всеволод і Мстислав Юрійовичі. Інші сини та племінники великого князя виступили з ним на Сить.

Ростовський князь також отримав наказ з'явитися на Сить зі своїми дружинниками до свого дядька. Марія Михайлівна не могла стримати сліз, прощаючись зі своїм коханим чоловіком. Жіноче серце віщувало лихо. Марія відчувала, що її коханий Василько може не повернутися з кривавої битви. Тільки десять років подружнього життя подарувала їм доля, але й воно було неспокійним і постійно переривалося брязкотом мечей. Василько Костянтинович, зібравши нечислене військо, поцілувавши дружину та синів, вирушив на Сить. Марія довго дивилася з міського муру, як віддаляється курява на дорозі, що уводить її чоловіка з рідної домівки на вірну смерть. Про кочовиків казали, що їх так багато, як листя у лісі, трави у полі.

Незабаром після відходу Василька княгиня Марія отримала звістку про руйнування монголо-татарами добре укріпленого Суздаля. Там, у його передмісті, в Ризоположенському монастирі, перебувала чорниця Єфросинія, в миру Феодулія Михайлівна, старша сестра Марії. Ростовська княгиня переживала за рідну сестру і намагалася дізнатися про неї. На щастя, скоро надійшли добрі вісті про те, що загарбники обійшли монастир і не зруйнували його.

3 лютого 1238 р. завойовники підійшли до давніх стін Володимира. Спроба змусити мешканців міста добровільно відкрити браму не мала успіху. Почався наступ, який тривав три дні. День у день били камнеметальні пристрої – пороки, хоробрі монгольські воїни відчайдушно дерлися на високі мури. Вони гинули сотнями, але на місце вбитого відразу ж ставав наступний. Хмари стріл закривали зимове небо. Вночі Володимир освітлювався загравами пожеж, що спалахували в різних кінцях обложеного міста. Сили захисників танули з кожним днем. 7 лютого почався останній штурм Володимира. Через зруйновані Золоті ворота та Оринині ворота завойовники увірвалися до міста. Окремі загони захисників, що захищали Новий город, продовжували битися в оточенні, поки їх не убивали. Старі, жінки та діти укрилися у великому Успенському соборі. Тут же була княгиня Агафія Всеволодівна та вся великокнязівська родина. Не бажаючи втрачати своїх людей при штурмі собору, загарбники підпалили його з усіх боків. Будівлю швидко огорнув дим. Володимирський єпископ Митрофан, бачучи, що наступають останні хвилини для його пастви, закликав усіх мирян молитися за спасіння душі, бо тіло уже було приречене. Сотні людей задихнулися в диму у кам'яній пастці, серед них і вся сім'я великого князя. Місто було зруйноване й пограбоване. Тисячі людей монголи гнали у полон по снігу, часто босоніж, без пристойного одягу. Шлях на схід був усяяний тілами замерзлих і вбитих страждальців.

Коли загарбники підступили до Ростова, вони також почали переговори про добровільну здачу міста. Княгиня Марія Михайлівна, порадившись із єпископом Кирилом, вирішила, що у разі штурму місто буде зруйноване, а його мешканці вбиті чи угнані в неволю. Тому мудра жінка вирішила пристати на пропозицію

нападників і відкрити ворота. Хоча довіряти їм було ризиковано, ця думка здавалася найкращою. Все дорогоцінне майно було зібране, щоб сплатити викуп жорстоким завойовникам. Монголи були раді, що безкровно отримали великі скарби, і задоволювалися лише пограбуванням міста, військовий штурм якого коштував би життя багатьом із них.

У військовий табір на Ситі прийшли жакливі звістки, що монголо-татарами захоплено 14 міст, населення яких убито чи забрано в неволю. Юрій Всеволодович дуже сумував за загиблню у Володимирі родиною. Зібравши військову раду, він запропонував дати бій загарбникам. Усі розуміли, що немає жодного шансу перемогти у ньому і кожен із них загине. Руська рать почала готуватися до останнього бою.

4 березня 1238 р. на березі Ситі відбулася велика битва. Руські витязі доблесно билися з поневолювачами свого народу. Багато богатирів шукали свою смерть серед ворожих списів, стріл і шабель. І знаходили її. Та перед смертю вони встигали прихопити з собою декількох непроханих гостей. Сніг на берегах ріки був червоним від крові, а крига танула і проломлювалася від тепла і ваги людських тіл. Руське військо було знищене майже повністю. Загинув у запеклій битві великий князь Юрій Всеволодович та інші князі-союзники. Переможці серед купи мертвих тіл знайшли тяжко пораненого ростовського князя Василька Костянтиновича. Доспіхи його були залиті кров'ю. Хороброго воїна доставили до Батієвого намету. Великий хан подивився своїми розкосими очима в обличчя пораненого руського князя і щось сказав своїм людям. Василькові переклали пропозицію великого хана: він збереже йому життя, якщо князь перейде на службу до Батия. Василько Костянтинович рішуче відмовився. Він попросив передати Батієві, що ніколи не буде служити поневолювачеві власного народу і не боїться померти за Русь і христову віру. Батий наказав убити зухвалого полоненого. Нукери (дружинники) хана накинулися на зв'язаного князя і зарубали його своїми шаблями. Тіло Василька було кинуте в лісі, щоб дикі звірі розірвали та розтягли його.

Але місцеві люди знайшли посічене тіло ростовського князя. Воно було по-християнськи поховане. А в Ростов надійшла сумна вість про загибель руської дружини. Гірко плакала Марія Михайлівна, дізнавшись про смерть коханого чоловіка. Княгиня, якій не було і тридцяти років овдовіла, залишившись із двома маленькими синами.

Вона відрядила єпископа Кирила на береги Ситі, щоб святий отець по-християнськи поховав хоробрих витязів, що віддали своє життя за віру та Батьківщину. Тіла Юрія Всеволодовича та Василька Костянтиновича були знайдені та привезені до Ростова. Тут було поховано ростовського князя. Тіло великого князя володимирського перевезли до його міста і поховали на руїнах.

У 1236–1238 рр. великим князем київським був Ярослав Всеволодович, рідний брат загиблого на Ситі володимирського великого князя Юрія Всеволодовича, батько знаменитого Олександра Невського. Київський князь готувався надати збройну допомогу своєму братові і навіть вийшов із військом з Києва, однак дістатися Ситі не встиг.

Тим часом чернігівський князь Михайло Всеволодович вирішив скористатися становищем і в березні 1238 р. захопив Київ. Тепер майже вся Південна Русь опинилася під його владою. Чернігів, Галич і Київ – три найбільші міста цього краю були в руках Михайла Всеволодовича. Однак утримати контроль над усією територією йому не вдалося. Скориставшись тим, що Михайло застряг у Києві, волинський князь Данило Романович у 1238 р. захопив Галич, де сидів син Михайла Ростислав, який спирався на підтримку угорців, оскільки був одружений із дочкою їхнього короля Бели IV Анною. Молодий Ростислав Михайлович був змушений тікати до свого тестя. Батько, зайнятий підготовкою оборони Києва, не міг йому допомогти.

У 1239 р. монголо-татари вторглися на Чернігівщину та Переяславщину. Запалали міста південної Русі. Населення тікало на захід і північ. Розоривши ці багаті князівства, завойовники відступили у Крим. Батий відрядив до Михайла Всеволодовича посольство, вимагаючи від великого київського князя покорі. Почувши зухвалу вимогу чужоземців, той наказав стратити посланців, чим дуже розлютив монгольського хана.

Михайло Всеволодович розумів, що перед ним виникла загроза великого чужоземного нашествия, тому намагався знайти союзників у боротьбі з монголо-татарами. Він відправився до Угорщини, щоб схилити Бела IV до спільної відсічі загарбникам, які стрімко просуваються на захід. Проте успіху князь не досяг. Потім князь звернувся по допомогу до польського короля Генриха II Благочестивого, але теж безрезультатно.

У 1240 р. Батий почав похід на Київщину. На той час Київ уже захопив галицько-волинський князь Данило Романович, проте він не залишився у давній столиці, призначивши керувати обороною міста воеводу Дмитра.

3 жовтня 1240 р. почалася облога Києва. Раз у раз завойовники кидалися на штурм міста, але кияни мужньо боронилися. Давні мури давали тріщини під ударами пороків. Число захисників столиці зменшувалося. 6 грудня 1240 р. озвірілі нападники увірвалися до міста. Останні оборонці Києва з жінками та дітьми знайшли притулок у Десятинній церкві. Близько 5 тисяч осіб перебувало у стінах цього древнього храму. Від великої кількості людей, що були всередині, та під ударами стінобитних знарядь монголів Десятинна церква завалилася, поховавши під своїми руїнами останніх захисників руської столиці.

У 1241 р. Батий продовжив похід на захід, пройшовши вогнем і мечем через Волинь і Галичину. Були спустошені та пограбовані польські, угорські, німецькі та південнослов'янські землі. Михайло Всеволодович звернувся до папи Інокентія IV з проханням оголосити хрестовий похід проти диких орд. Але позитивної відповіді не отримав.

У 1241 р. Михайло Всеволодович повернувся до Києва. Точніше кажучи, до того місця, де колись велично красувалася давня столиця, а тепер височили руїни. На згарищі проживало не більше тисячі чоловік. Князь розбив свій табір неподалік від руїн. Розорений стан колишньої столиці Русі в 1245 р. описав францисканський чернець Платон Карпін, відправлений у ставку монголів римським папою з метою навернення їх у християнство.

Марія Михайлівна Ростовська з болем дивилася на страждання своєї батьківщини. Вона, переживши втрату коханого чоловіка, тепер болісно спостерігала за поневіряннями свого батька, який прагнув визволити свою землю та свій народ з-під ярма ординців.

У пониззі Волги хан Батий заснував державу під назвою Золота Орда, столицею якої стало місто Сарай. Монгольський правитель вимагав, щоб усі руські князі приїхали до нього на уклін і отримали з його рук ярлик (дозвіл) на свої володіння, інакше Батий загрожував прийти сам. Дійшла черга і до Ростова.

Із гіркотою в серці виряджала до Золотої Орди Марія свого 12-річного сина Бориса Васильовича, щоб той отримав дозвіл на ростовське княжіння. З великими дарами руське посольство поїхало до Сарая. Батий люб'язно прийняв юного ростовського князя. Він чув про мудрість його матері, яка закликала підкоритися завойовникам. Можливо, згадав Батий і його батька Василька Костянтиновича, який зухвало відкинув пропозицію великого хана про перехід до нього на службу. Тепер син страченого нахаби смиренно шукав ласки у вбивці свого батька. Щедро нагородивши Бориса, Батий відпустив його додому.

Юного князя, що повернувся з ханської ставки, зустрічали як воскреслого мерця. Марія Михайлівна не тямилася себе від щастя, пригортаючи до себе сина. Вона вже боялася, що втратила його, як колись чоловіка. Ростовська княгиня написала батькові листа, у якому закликала його схилитися перед Батием і попросити ярлик на велике княжіння київське.

Михайло Всеволодович довго відмовлявся. В нього викликала відразу навіть думка про схилання перед поневолювачем і катом його народу. Проте він бачив, що сил, щоб скинути ганебне ярмо диких нехристей, бракує. Щасливі відвідини ставки Батия його онуком Борисом, володимирським великим князем Ярославом Всеволодовичем та іншими князями давали надію на можливість повернення додому. Хоча після вбивства Батиевих посланців у Києві в 1239 р. розраховувати на ласку великого хана було марно.

Улітку 1246 р. Михайло Всеволодович виїхав до Сарая. Марія Михайлівна, пересиливши материнські почуття, для підкріплення успіху подорожі відправила з батьком до Батия свого сина Бориса, який уже одного разу був люб'язно прийнятий у Золотій Орді. В середині вересня руське посольство прибуло до ставки Батия. Пам'ятаючи про справи Михайла Всеволодовича, великий хан наказав йому виконати низку поганських обрядів: пройти між вогнями, вклонитися статуї Чингісхана тощо. Старий 67-річний князь категорично відмовився це зробити. Не допомогли вмовляння онука. Михайло Всеволодович сказав, що не відступиться від своєї віри ніколи.

Батий розгнівався на непокірного князя і наказав його убити. Нукери хана накинулися на Михайла Всеволодовича та його вірного боярина Федора й зарубали їх своїми шаблями. Сталося це 20 вересня 1246 р.

15-річного Бориса хан не займав. Він лише наказав юному ростовському князеві присягнути своєму синові Сартaku, а потім відпустив додому, щедро нагородивши. Тіло Михайла Всеволодовича дозволили забрати з собою.

Останки князя, оборонця християнської віри, були поховані в Чернігові. Михайло Чернігівський став першим князем-мучеником, що загинув за віру. Він був канонізований руською православною церквою.

У 1246 р. також помер великий князь Ярослав Всеволодович, який повертався від монголів додому. Ймовірно, він був отруєний. Його старший син Олександр Невський, отримавши Київ, не захотів правити у спустошеному місті. Занедбану руську столицю залишив і митрополит Кирило, перенісши свою кафедру до Володимира, що відроджувався. Цьому переїзду сприяла, зокрема, політика ростовської княгині Марії Михайлівни, яка підтримувала переселення людей зі спустошеного півдня на північ.

Після смерті Михайла Всеволодовича його син Ростислав не мав уже великої підтримки. Угорський король Бела IV призначив його баном (князем) Мачви – області між ріками Тисою, Мурешем і Дунаєм. У цьому Банаті Ростислав Михайлович правив до своєї смерті у 1264 р. Діти Банатського володаря були досить відомими у той час. Михайло Ростиславич був баном Мачви після смерті батька. Бела Ростиславич правив у Боснії. Одна дочка, ім'я якої нам невідоме, вийшла заміж за болгарського царя Михайла, а після смерті того – за його наступника Коломана II. Дочка Кунегунда вийшла заміж за чеського короля Пшемислава-Оттокара. Інша – Гріфіна – за краківського князя Лешка Чорного. Дочка Маргарита стала черницею і за своє благочестиве життя була причислена до лику святих.

Княгиня Марія Михайлівна завжди намагалася утримати спокій на своїй землі. Вона закликала не провокувати татарські напади, проводила відновлення храмів, монастирів, підтримувала книжників. Сама особисто Марія Михайлівна брала участь у створенні ростовського літописного зводу, ставши єдиною відомою жінкою-літописцем. Цей літопис і зберіг подробиці дивовижного життя цієї видатної жінки та її родинної трагедії. Особливою ніжністю, відданістю та любов'ю просякнуті слова про її коханого чоловіка Василька: "Був же Василько лицем красивий, очима світлий і грізний, хоробрий безмірно на полюванні, серцем відхідчивий, до бояр ласкавий, слуг своїх дуже любив; і жили в ньому мужність і розум, правда та істина з ним завжди були поруч. Був він у всьому знаний та винахідливий..."

Відчуваючи наближення смерті, Марія Михайлівна прийняла чернечий постриг і переїхала до заснованого нею Спаського монастиря. Тут вона і померла 6 грудня 1271 р. під час обідні. Тіло княгині було поховане в цьому монастирі. Сини пережили матір небагато. В 1277 р. Бориса Васильовича викликали до Орди, де він і помер, мабуть, від отрути. Через рік помер і Гліб Васильович. Сини Бориса та Гліба Васильовичів Ростовських подалися на службу до московських князів, які тільки почали підноситися.

Карколомні злети та падіння "короля Русі" Данила Галицького

Велична постать галицько-волинського князя Данила Романовича завжди приковувала увагу дослідників. Мало кому з давньоруських правителів довелося пережити те, що випало на долю цього князя. Утім, незважаючи на важкі й трагічні життєві випробування, Данило Галицький завжди повадився гідно, даючи приклад чесного, розумного та справедливого володаря. Своє життя він присвятив збиранню батькової спадщини та визволенню рідної землі від ворогів. І хоча останнього досягти він так і не зміг, проте саме за його правління відоме Галицько-Волинське князівство піднялося з руїн, зміцнилося й майже століття по тому існувало під керівництвом Данилових нащадків. Саме воно вважається останнім прикладом вітчизняної самостійної держави на теренах України. Після занепаду Галицько-Волинського князівства та смерті останнього Данилового нащадка Україна перейшла на етап бездержавності.

Галицьке і Волинське князівства були об'єднані воєдино в 1199 р. князем Романом Мстиславичем, батьком Данила. Отже, на південному заході руських земель постала потужна і впливова європейська держава, яка стала не лише важливим чинником міжкнязівської політики на Русі, але й активним учасником політичних справ своїх західних сусідів.

Князь Роман, народжений на початку 1150-х років, був сином Мстислава Ізяславича, онука Мстислава Володимировича, старшого сина Володимира Мономаха. Таким чином, славетному Мономаху Роман Мстиславич доводився праправнуком. Романовою матір'ю була польська принцеса Агнеса, дочка Болеслава III Кривоустого.

У 1167–1169 рр. Мстислав Ізяславич недовго посідав великокнязівський престол у Києві. Під 1168 р. літописець занотував: “Прислали новгородці до Мстислава, просячи сина у нього, і той дав їм Романа”. За давньою традицією, вільні громадяни Новгороду Великого, цієї феодальної боярсько-купецкої республіки у Північно-Західній Русі, зверталися до великого князя київського із проханням дати їм свого сина на княжіння. Так юний Роман Мстиславич став новгородським князем.

Посилення позицій великого князя, центральна влада якого багатьма його сучасниками піддавалась сумніву, не входило в розрахунки володимиро-суздальського князя Андрія Юрійовича (сина відомого Юрія Долгорукого, засновника Москви). В 1169 р. він відправив до Києва величезне військо, до якого приєдналися чернігівські Ольговичі, смоленські Ростиславичі та деякі інші князі. Мстислав Ізяславич, основні військові сили якого були відправлені до Новгороду, втік із Києва зі своєю родиною до Володимира-Волинського.

8 березня 1169 р. об'єднані сили північних володарів без бою вдерлися до руської столиці. Те, що відбулося далі, важко було пояснити навіть сучасникам. “Матір городів руських” була піддана жадливому грабуванню та розоренню. Три дні столичне місто своєї держави грабували завойовники. “Не було милосердя нікому нізвідки. Церкви горіли, християн убивано, інших забрано в неволю...” – згадував пізніше літописець. Загарбники обдирали шати з ікон, забирали книги, ризи, дзвони. Багато православних святинь, зокрема й ікону пресвятої богородиці (Володимирську богоматерь), було увезено на північ. За особливий потяг до церковних реліквій Андрія Юрійовича прозвали Боголюбським.

Такого руйнування, що відбулося в 1169 р., Київ не зазнавав навіть від половців. Після того, як його батько Мстислав Ізяславич втратив великокнязівський престол, новгородці Романові “вказали шлях”, тобто вигнали. Той попрямував на Волинь до свого батька. А після смерті останнього в 1172 р. Роман Мстиславич став волинським князем, хоча не полишав надій колись заволодіти київським тронм свого батька.

Через певний час Роман Мстиславич одружився із Предслагою, дочкою Рюрика Ростиславича, Мономахова правнука, який кілька разів з перервами посідав київський престол у 1173–1210 рр. Напевне, Предславу Рюриківну чоловік не любив і взяв з нею шлюб лише з розрахунку, щоб мати більше підстав для оволодіння Києвом після тестя. Від цього шлюбу була дочка Феодора та ще, здається, двоє дочок – Соломія і друга, ім'я якої невідоме, є припущення, що Олена. Але перспектива київського володарювання відсувалася все далі і далі, а поряд смутний період переживало Галицьке князівство, де після смерті Ярослава Осмомисла у 1187 р. почалися хвилювання.

У 1188 р. Роман Мстиславич зробив невдачу спробу оволодіти Галичем. А коли вона зазнала невдачі, він вирішив породичатися з новим галицьким правителем Володимиром Ярославичем. Оскільки той законно-народжених дітей не мав, волинський князь віддав свою дочку Феодору за сина галицького князя від якоїсь попадді. Цей нерівний шлюб дозволив Роману Мстиславичу тепер відкрито втручатися у галицькі справи.

У наступні роки авторитет волинського князя все більше зростав. Він прославився вдалим походом на половців та ятвягів, підтримував тісні зв'язки зі слабнучою Візантією, шукав собі прихильників серед гордовитого галицького боярства.

У 1199 р. помер галицький князь Володимир Ярославич. Не пройшло і кілька днів, як галичани вітали у своїй столиці волинського князя Романа Мстиславича. Два князівства злилися воєдино. Столицею об'єднаного князівства став Галич.

Тоді ж спалахнув конфлікт між Романом і його тестем – великим князем Рюриком Ростиславичем. Ще в 1197 р. волинський князь розлучився з Предслагою й відправив колишню дружину до її батька. Важко сказати, чи політичні міркування спричинили такий крок, чи це було викликано душевними почуттями. Але відомо, що через два-три роки 50-річний Роман Мстиславич, не криючись, жив із молодою жінкою Анною, від якої у 1201 р. народився син Данило, а в 1203 р. – Василько. Зрозуміло, що стосунки між колишніми тестем і зятем, котрий усе більше набирав політичної ваги, стали неприязними і швидко переросли у війну, яка йшла з перемінним успіхом.

До цього часу серед істориків немає єдиної думки щодо походження другої Романової дружини. Дивним чином західноруські літописці уникали свідчень не лише про її родовід, вони й не згадували навіть її ім'я, називаючи лише “Романовою жінкою”. Лише з побіжної згадки у літописі про князя Мстислава Даниловича дізнаємося ім'я його бабусі – Анна. Причину цього мовчання можна тлумачити по-різному: через низькорід-

ність Романової княгині, неприхильність більшості галичан до неї, образи завдані нею тощо. Однак, незважаючи на це, енергійна “Романова жінка” стала однією з головних діючих осіб тієї епохи.

Свого часу висувалися версії про візантійське, угорське, польське походження Анни. Проте знайти науково обґрунтовані підтвердження цих гіпотез поки що не вдалося. Здається, найбільше переваг має думка про місцеве походження Романової дружини, ймовірно, з волинського боярства. Це може частково пояснювати, чому літописець уникав розповіді про рід княгині, не вважаючи його гідним уваги. Також із літописів видно, що найбільшу підтримку княгиня Анна та її діти мали саме серед волинського боярства, почувачись тут, як удома. Якщо так, то одружитися з незначною дівчиною, шлюб з якою не давав відчутних політичних переваг, але створював багато політичних труднощів, могутнього князя Романа Мстиславича могли спонукати дійсно романтичні почуття. Утім, таємниця походження Анни залишається нерозгаданою донині.

Роман Мстиславич спочатку налагодив гарні стосунки з Візантією, Угорщиною та юним краківським князем Лешком Білим, який був сином його племінниці Єлени, дочки князя Всеволода Мстиславича Більського, та короля Казимира II Справедливого. Потім Роман придушив потужну свавільну боярську опозицію всередині самого Галича. Польський хроніст описував, із якою жорстокістю енергійний галицько-волинський князь знищував своїх бояр: одних живцем у землю наказав закопати, інших на частини розірвати чи шкіру зідрати, деяких зробив мішенями для стріл. Частина переляканого боярства змогла втекти до Польщі та Угорщини, де знайшла притулок. Свої репресії щодо бояр князь пояснив так: “Не передавши бджіл, меду не скуштуєш!”

Після того галицько-волинський князь здійснив кілька походів на Литву. З підкореними литовцями він поведився не менш жорстко. Збереглася народна приказка: “Романе княже, худим живеши, литвою ореші”.

Також відомо про три переможні походи Романа Мстиславича на половців 1198, 1202 і 1205 років.

Своїх дочок від першого шлюбу князь видав заміж: Соломію – за свого союзника, поморського князя Святополка, а іншу [Олену – ?] – за чернігівського князя Михайла Всеволодовича, визнаного пізніше через мученицьку смерть за віру святим.

Скориставшись постійними військовими справами галицько-волинського князя, його колишній тесть Рюрик Ростиславич, ображений за розрив із дочкою, в 1202 р. об'єднався з чернігівськими Ольговичами, щоб оволодіти Галичем. Проте Роман, у якому, за висловом літописця, поєднувалися “розум мудрості, зухвалість лева, швидкість орла та ревність Мономаха”, швидко зібрав військо й почав наступ на Київщину. Майже без бою він підкорив найбільші міста та столицю Русі. Роман Мстиславич міг би одразу посісти великокнязівський престол, однак він вирішив віддати його своєму двоюрідному брату Інгварю Ярославичу Луцькому, а сам повернувся до Галича. Рюрику Ростиславичу був даний на княжіння невеличкий Овруч.

Але ображений тесть не заспокоївся. Через рік він разом з Ольговичами заключив союз із половцями й пішов на Київ. “Матір городів руських” була піддана жорсткому розоренню, якого вона не знала з часів походу Андрія Боголюбського у 1169 р. Багато людей було забрано в неволю.

Дії Романа Мстиславича у відповідь свідчать про його велике вміння поєднувати військову силу з політичною хитрістю. Пішовши в 1203 р. на Рюрика Ростиславича з великою раттю, галицько-волинський князь несподівано для всіх запропонував йому мир і навіть великокняжий стіл, але за умови спільного походу на ворогів Русі – половців. Рюрик Ростиславич змушений був пристати на цю пропозицію й виступив проти своїх недавніх союзників. Похід на половців завершився успішно, але після повернення до Києва Роман Мстиславич звинуватив свого колишнього тестя у зраді, ув'язнив його та силою постриг у ченці. Разом із батьком чернечий постриг була змуснена прийняти і Предслава Рюриківна, перша Романова дружина.

Тепер Роман Мстиславич був володарем майже всієї Південної Русі. Перед ним схилялися західні монархи. Папа римський Іннокентій III пропонував йому королівську корону. Але на пропозицію папського legata про коронацію князь вийняв із піхов свого меча й запитав: “Чи є такий у папи?”

Свої звершення Роман зробив власною силою та розумом.

Особливо прихильні стосунки склалися в цей час у галицько-волинського князя з угорським королем Андрієм II, із яким вони перед тим воювали. Роман і Андрій навіть побраталися й заприсяглися у випадку загибелі одного з них підтримувати родину померлого.

У 1204 р., після насильницького постриження своєї першої дружини у черниці, Роман Мстиславич отримав формальні підстави для узаконення свого шлюбу з Анною, від якої вже мав двох синів. Проте законний шлюб із другою дружиною тривав недовго й обірвався трагічно. 19 липня (за іншими даними – у червні) 1205 р. під час походу у Польщу (“на ляхів”) Роман Мстиславич потрапив у засідку під містом Завихост і загинув у бою. У Галичі овдовіла молода княгиня Анна, втратили батька 4-річний Данило та 1,5-річний Василько.

Діти, які до цього були синами великого та могутнього князя, після загибелі свого батька опинилися майже беззахисними перед політичними іграми сусідніх правителів та внутрішніми інтригами галицького боярства. У цю скрутну мить дуже яскраво виявляються активність і розум молодого Романової вдови та матері двох малюків Анни.

Новим князем об'єднаних Галичини та Волині був проголошений 4-річний Романів син Данило. Це визнали сусідні монархи та місцеве боярство.

Але правління князя-хлопчика розпочалося досить бурхливо. Почувши про загибель свого зятя, ворога Романа, Рюрик Ростиславич скинув чернечу рясу й уклав новий союз із половцями та Ольговичами. Восени 1205 р. відбувся їхній спільний похід на Галич. Проте цього разу фортуна була на боці маленького галицько-волинського князя. Рюрик Ростиславич і його союзники не змогли оволодіти Галичем.

Наступного року Рюрик Ростиславич зібрав набагато більшу коаліцію, до якої увійшли великий князь київський Всеволод Святославич Черемний, смоленський князь Мстислав Романович, а також чотири сини новгород-сіверського князя Ігоря Святославича, оспіваного у відомому “Слові”, – Володимир, Роман, Свя-

тослав і Ростислав. Останні мали певні права на Галичину, оскільки по жіночій лінії були онуками галицького князя Ярослава Осмомисла. До того ж, один із них, Святослав Ігоревич, був одружений із дочкою Рюрика Ростиславича.

Проти маленького Данила виступив і краківський князь Лешко Білий.

Єдиним, хто в цій ситуації залишився за межами широкої антигалицької коаліції, був угорський король Андрій II. Це була остання надія для княгині Анни та її дітей. Молода вдова негайно зустрілася з угорським королем у Сяноку й нагадала йому про обіцянку того перед покійним Романом Мстиславичем дбати про княжичів. Андрій II тоді дотримався свого слова. Він поставив у Галичі сильний гарнізон. Військова небезпека на деякий час була послаблена. Але не зникла зовсім.

На вимогу Рюрика Ростиславича, до антигалицького союзу приєднався могутній син Юрія Долгорукого, великий князь володимирський Всеволод Велике Гніздо. Приєднання цього князя до військового блоку давало противникам Галича явну перевагу. Це добре зрозумів і Андрій II. Щоб уникнути програваної військової кампанії, угорський король пішов на переговори із Всеволодом Юрійовичем Велике Гніздо й погодився передати Галич його синові Ярославу Всеволодовичу, князю переяславському, майбутньому батькові відомого Олександра Невського.

Так на "златокований" галицький престол увівся зовсім сторонній князь. Анна з дітьми могли тільки вицікувати, коли політична ситуація зміниться і з'явиться можливість повернутися на трон.

Дійсно, невдовзі становище у князівстві змінилося, але зовсім не на користь Романової вдови та його дітей. Свавільне галицьке боярство вигнало Ярослава Всеволодовича, який був хоч якимось гарантом безпеки для маленьких Романовичів, і, за пропозицією знатного боярина Володислава Кормильчича, вигнано колишнього Романом Мстиславичем, запросило на княжіння новгород-сіверських Ігоревичів. Володимир отримав Галич, Роман – Звенигород, Святослав – Володимир-Волинський.

Анна з маленькими Данилом і Васильком вирішила не чекати на прихід нових правителів. Разом із вірним їй боярином Мирославом вони втекли спочатку до Володимира на Волині, але, оскільки це місто за угодою Ігоревичів з галицькими боярами відходило в уділ Святославові Ігоревичу, княгиня з дітьми залишила й це місто й відправилася у Краків до Лешка Білого, з яким її покійний чоловік то воював, то мирився.

Після втечі до Кракова Романовичів було розділено. Данила відправили в Угорщину до Романового побратима Андрія II, а Василько з матір'ю залишилися у Кракові.

Потрапивши на чужину, 8-річний Данило виховувався при дворі угорського короля Андрія II. Той тримав маленького князя дуже гідно. Данило виховувався разом з Андрієвим сином королевичем Белою. Незважаючи на вік, Данило дивував угорських вельмож гострим розумом. Юний Романович добре засвоїв мову та культуру угорського двору, вправно вивчився верхової їзди, володінню мечем і стрільби з лука. В 1211 р. Андрій II заручив 10-річного Данила зі своєю 7-річною дочкою Єлизаветою. Цей династичний шлюб мав звести на галицький престол нащадків угорського короля. Однак задумам Андрія II не суджено було здійснитися, через два роки Єлизавета померла.

У той час, Галицько-Волинське князівство переживало смуту. Чванливі Ігоревичі пересварилися між собою, тому для їх усмирення та підтримання порядку Андрій II знову надіслав до Галича угорський гарнізон на чолі з воеводою Бенедиктом Бором. Воїни угорської залоги вели себе як справжні завойовники, "блуд творя, и оскверняху жены же и черници и попады". Вони грабували майно галичан і творили різні насильства.

А на північній окраїні князівства, за підтримки Лешка Білого, вигнавши звідти Святослава Ігоревича, Володимир-Волинський захопив Олександр Всеволодович Більський, племінник Романа Мстиславича через його молодшого брата Всеволода. Лешко Білий навіть одружився з дочкою свого нового союзника Гремиславою Олександрівною.

Отже, протягом п'яти років після смерті Романа його велика держава за підтримки сусідніх правителів була поділена на шматки й переживала безперестанні потрясіння. Надій зібрати колись батьківську спадщину майже не було. Та ось доля посміхнулася юним Романовичам.

У 1210 р. громада північно-західного торговельного міста Берестя звернулася до Лешка Білого із проханням дати їм на княжіння маленького Василька Романовича. Краківський володар великодушно дав на це згоду. Трохи пізніше, завдяки вправним закулісним інтригам, Анна добилася передачі її синові ще й Белза. Так Романовичі змогли отримати маленький окраїнний шматок володінь свого батька, який поклав початок збиранню всієї розпорошеної спадщини.

У 1211 р. повний контроль над Галичиною знову отримали Ігоревичі. Вони вигнали угорську залогу й самі почали володарювати. Володимир осів у Галичі, Роман – у Звенигороді, а відпущений поляками Святослав – у Перемишлі. У невеличкому Тереховському князівстві сів Ізяслав Володимирович, син теперішнього галицького князя. Зухвалі Ігоревичі об'єдналися й вирішили покарати занадто самостійне галицьке боярство. Було страчено більше п'ятисот прихильників угорського короля. Лише деяким із бояр, і серед них Володиславу Кормильчичу, вдалося втекти через Карпати до Угорщини. Ці жертви розправи Ігоревичів слізно молили Андрія II вигнати новгород-сіверських князів із Галича, а на престол повернути законного спадкоємця – Данила Романовича.

Угорський король розсміявся в обличчя галицьким боярам-втікачам, які самі вигнали Романовичів і запросили до міста Ігоревичів, та, трохи поміркуювши, дав згоду на повернення Данила до Галича.

Велике угорське військо на чолі з воеводою Потом знову рушило на схід. Із ним на батьківщину повертався законний 10-річний князь Данило Галицький. Попереду угорців ішов Володислав Кормильчич і закликав мешканців свого краю визнавати владу законного правителя Данила Романовича й виганяти зайд Ігоревичів та їхніх прислужників.

Перемишляни самі видали угорцям Святослава Ігоревича. Його брат Роман Ігоревич був захоплений у Звенигороді. Був захоплений і Ростислав. Здається, втекти почастило лише Володимир та його сину Ізяславу, хоча є протилежні свідчення, що вони теж були захоплені у полон.

Наступні дії – єдиний у вітчизняній історії випадок, який ще раз показує силу галицького боярства на своїй землі. Відчуваючи жагу помсти, бояри схопили полонених Ігоревичів і привселюдно повісили їх на центральній площі Галича. Відомо точно, що були повішені Святослав і Роман, щодо Володимира, його сина Ізяслава та Ростислава точних відомостей немає, але в літописах вони більше не згадуються. Ця жахлива страта була своєрідним попередженням усім галицьким князям, що з місцевим боярством треба поводитися обережно і поважно.

До Галича з Волині прибула побачити сина Анна. Данило так давно не бачив свою матір, що навіть не впізнав її відразу. Але згадавши, не хотів більше розлучатися з нею. Однак боярство, пам'ятаючи незалежний характер княгині, наполягло, щоб вона залишила Галич. 10-річному князю м'яко, але настійливо наказали попрощатися з матір'ю. Данило сказав, що вона залишиться з ним. Твердість маленького князя могла спровокувати новий конфлікт, тому Анна умовила свого старшого сина залишитися у Галичі й погодилася повернутися у Белз. Хлопчик-князь наполіг на тому, що проведе свою матір за міську браму. Данило їхав на коні, розуміючи, що скоро він знову розстанеться з найближчою жінкою у світі. Князівський почет усе більше віддалявся від Галича. Ці проводи вже досить набридли боярам, що супроводжували маленького князя. Один із них, шумавинський тивун Олександр, під'їхав до нього, схопив за вуздечку Данилового коня і твердо наказав повертатися князю назад. Розгніваний такою нахабністю боярина, Данило вихопив меч і хотів відрубати тому руку. Але Олександр вчасно ухилився, й маленький князь лише поранив його коня. Бачучи це, Анна слізно умоляла сина повернутися у місто й не сердити бояр.

Однак нове княжіння Данила Романовича у Галичі тривало лише рік. По тому, рятуючись від лихих задумів своїх бояр, він був змушений утекти до Белза, де перебували його матір і молодший брат Василько, і звернутися про заступництво до свого давнього покровителя Андрія II.

Однак той, зайнятий державними справами всередині своєї країни, не мав змоги та бажання знову втручатися у галицькі справи. Угорські барони вчинили заколот проти свого короля й навіть убили його дружину Гертруду. Смерть дружини дала можливість Андрієві II обміркувати одруження із молодшою княгинею Анною, Романовою вдовою, й таким чином претендувати на його спадщину. Проте цей намір не здійснився. Сватався свого часу до княгині Анни і Лешко Білий, але теж безрезультатно.

У 1213–1214 рр. Галичина створила ще один прецедент у давньоруській історії. Князем був проголошений знатний боярин Володислав Кормильчич, який визнавався рівним з іншими князями й мав у Галичі всі відповідні почесті. Правда, володарювання боярина-князя було недовгим. У 1214 р. Андрій II і Лешко Білий домовилися одружити своїх дітей, яким і передати в управління Галич. Андрієвому синові Коломану, який мав стати “королем Русі”, тоді виповнилося лише п'ять років, а його нареченій Саломії (або Саломонії), Лешкової дочці, – три. Незважаючи на це, шлюб був схвалений на найвищому рівні – у Ватикані.

У 1215 р. об'єднане угорсько-польське військо оволоділо Галичем. Володислав Кормильчич був закутий у ланцюги й відправлений до Угорщини, де він незабаром і загинув. На галицький престол були посажені маленькі діти – Коломан і Саломія. На Галичину масово посунули латинські священники, вводючи тут католицизм. Православне духовенство зазнавало гонінь. Простий народ із надією дивився на північ, де на той час у Володимирі-Волинському укріпився князь-підліток Данило Романович.

П'ятирічне господарювання угорців у Галичині налаштувало проти себе не лише простий люд, але й велике боярство. Був не задоволений і Лешко Білий, який уважав себе обділеним, бо фактично всім на захоплених західноруських землях заправляв Андрій II. Скориставшись моментом, коли король Угорщини брав участь у хрестовому поході на Палестину, до Галича в 1219 р. був запрошений сильний новгородський князь, який мав уже гучну військову славу Мстислав Мстиславич Удатний. Він майже десятиріччя сидів на “златокованому” престолі, стабілізувавши ситуацію в регіоні. Мстислав Удатний теж походив із роду Мономаховичів і приходився покійному Романові Мстиславичу троюрідним братом, а його дітям, відповідно, троюрідним дядьком. Його батько, смоленський князь Мстислав Ростиславич Хоробрий, був рідним братом великого київського князя Рюрика Ростиславича, батька першої Романової жінки Предслави.

Прихід сильного князя в Галич двояко вплинув на становище Романових синів. Із одного боку, він зменшував їхні шанси посісти батьківський престол, з іншого – гарантував можливість спокійного княжіння на Волині. Родинні стосунки між Мстиславом Удатним і Данилом були ще більше укріплені, коли 18-річний князь одружився з Анною, дочкою Мстислава Мстиславича. Шлюб означав повноліття людини. Тепер молодий Данило Романович намагався провадити самостійну політику. Його мати після одруження старшого сина відійшла від політичних справ і знайшла спокій у монастирській келії. Як свідчив літописець, “княгиня Романова восприимши мниський чин”. Однак час від часу смілива та розумна жінка втручалася у перебіг подій.

Ставши зятем могутнього й уславленого Мстислава Удатного, Данило почав потроху збирати батькову спадщину на Волині, відвоюючи у ляхів міста на заході. Це викликало новий збройний конфлікт. Наступного року Лешко Білий і Андрій II об'єднали свої сили, щоб повернути собі Галич і посадити на престол Коломана. Оперативними діями союзного війська командував відомий угорський воевода Філіп Прегордий, який отримав від руських літописців скорочене ім'я – Філя. Об'єднана угорсько-польська армія вирушила на Галич.

Зваживши, що власних сил для боротьби із завойовниками не вистачить, Мстислав Удатний вирушив до Києва по допомогу, а керувати обороною міста залишив Данила. Саме під час оборони рідного Галича вперше виявився полководницький талант молодого князя. Він мужньо захищав своє місто, його відчайдушні вилазки постійно тримали ворогів у напрузі, а коли стало зрозуміло, що опір скоро буде придушений, із невеличкою дружиною Данило Романович прорвався на схід, де з'єднався із військом свого тестя.

Навесні 1221 р. Мстислав Удатний і Данило Романович разом з великим князем київським Володимиром Рюриковичем повернулися до стін Галича. Союзниками князів виступили половці, адже у другому шлюбі Мстислав Мстиславич був одружений із дочкою могутнього половецького хана Котяна Сутойовича. 23 травня під стінами давнього міста відбулася запекла битва.

Спочатку угорсько-польська армія змогла потіснити русько-половецьку рать. Загони польської шляхти Лешка Білого почали відтіснити дружину великого київського князя Володимира Рюриковича. Філіній з основними угорськими силами також вочевидь перемагав руських дружинників. Однак опір руських воїнів дозволив Мстиславові Удатному та половцям здійснити обхідний маневр і у критичний момент битви змінити її хід на свою користь, ударивши на воргів з тилу.

Угорців і поляків розгромили вщент. Тисячі загинувих воїнів лежали поблизу мурів західноруської столиці. У руський полон потрапив сам Філя – Філіній Прегордий. Багато ворогів потрапило в полон.

Через кілька днів руські війська вступили до Галича. 12-річний “король Русі” Коломан та 10-річна “королева” Саломія потрапили у полон. Ці діти на галицькому престолі були дуже перелякані й плакали від жаху, не знаючи, яка доля на них чекає. Хлопчика-короля та дівчинку-королеву переможець Мстислав Удатний відіслав до своєї вотчини у Торческ, де ними опікувалася, як рідними дітьми, його жінка Марія Котянівна. Через рік за великий викуп Коломан був відпущений до свого батька. Саломія пішла в монастир, подальша її доля невідома.

Тріумф, досягнутий на заході Русі, скоро був затьмарений тривожними новинами зі сходу. На іншому краю світу утворилася величезна монгольська імперія під керівництвом Чингісхана, до якої приєднувалися все нові та нові землі й народи. Цей правитель прагнув підкорити своїй владі весь світ. Він відправив на захід величезну армію під керівництвом відомих монгольських полководців Джебе-нойона та Субудай-багатура. В 1222 р. монголо-татари розгромили у передгір'ях Кавказу об'єднане алансько-половецьке військо, розколовши союзників і розгромивши їх поодинці. Після цього східні завойовники вторглися у половецькі степи.

На прохання верховного половецького хана Котяна руські князі з'їхалися на снем (з'їзд) до Києва, щоб обговорити план дій проти невідомого ворога. Виступаючи перед князями із проханням про підтримку, Котян погрожував: “Як не допоможете нам, будемо ми сьогодні порубані, а ви завтра”. Руські князі цілком обґрунтовано боялися, що коли не надати допомогу половцям, то вони можуть об'єднатися з монголо-татарами й разом підуть на Русь. До того ж, краще попередити загрозу, ніж боронитися вже під час вторгнення. До підмоги половцям наполегливо закликав і Котянів тесть – Мстислав Удатний. Цю ідею підтримував і Мстислав Святославич Чернігівський, дружина котрого Ясиня була дочкою осетинського князя, чий землі захопили монголо-татари.

Навесні 1223 р. війська південноруських князів (київського, смоленського, чернігівського, галицького, волинського та ін.) вирушили по Дніпру на південь. Формально союзним військом керував великий київський князь Мстислав Романович. Насправді ж кожен із могутніх князів намагався діяти самостійно, не прислухаючись до центрального керівництва. Інколи цю армію називають “військом трьох Мстиславів” – Київського, Чернігівського та Галицького, які відігравали головну роль у поході. Допоміжні ролі належали меншим князям, серед них і 22-річному волинському князеві Данилу Романовичу. Він змушений був узяти участь у поході, за який так виступав його тесть. Літописець змальовував такий портрет Данила: “Був він відважний і хоробрий, від голови до ніг не було в ньому ґанджу [недоліку – Є.Л.]”.

Поблизу Хортиці русичі об'єдналися з половцями хана Котяна й попрямували на південний схід. Був серед половецьких ватажків хан Юрій Кончакович, син того самого Кончака, на якого здійснив невдалий похід у 1185 р. князь Ігор, оспіваний у відомому “Слові”.

Через кілька днів половецько-руське військо досить легко розгромило передові загони монголо-татар. Ця перемога дала оманливу впевненість у перебільшенні ворожої сили. Почалося переслідування відступаючого противника, в ході якого об'єднані руські дружини розпалися на окремі загони. Цим скористалися завойовники зі сходу, розгромивши військо руських князів по частинах. Генеральна битва відбулася 31 травня 1223 р. на річці Калка і завершилася повним розгромом русько-половецької армії.

За свідченням літописця, Данило Романович запекло бився з татарами. Під час колотнечі він був серйозно поранений у груди, але не помітив своєї рани, “бо молодий був і сильний”. Коли він побачив, як побігли з поля бою половці, то зрозумів, що наближається поразка. Його дружина почала відступати. Однак організований відступ перетворився у безладну втечу. Переправляючись через Дніпро спекотного червневого дня, Данило нахилився попити води. Саме в цей момент він побачив, що вода червоніє від крові, яка струменить із ран на його тілі.

Мстиславу Удатному та Данилу Романовичу пощастило врятуватися після поразки на Калці. Інші князі або загинули в битві, або були взяті в полон і жорстоко страчені. Монголо-татари поклали на тіла полонених дошки й почали на них бенкетувати, розчавивши своєю вагою переможених. Загинули Мстислав Романович Київський, Мстислав Святославич Чернігівський зі своїм сином Васильком і багато інших князів.

Монгольські полководці отримали з цієї перемоги важливий урок: русичі – могутні супротивники, але серед них немає єдності, й тому їх можна перемогти та підкорити.

Після розгрому русичів і половців на Калці монголо-татари, які теж зазнали великих втрат, повернули назад. Більше десятиріччя про цих небезпечних лютих ворогів не чули. Однак Данило Романович розумів, що вони ще повернуться і треба бути готовими до відсічі цим жорстоким східним загарбникам, яких Русь ще ніколи не бачила.

У далекому Новгороді літописець занотував: “Татари ж повернулися від ріки Дніпра; і не відаємо, звідкіля вони прийшли і куди знову поділися”.

Одужавши після важкого поранення, отриманого на Калці, Данило Романович продовжував зміцнювати своє князівство. Від шлюбу з Анною Мстиславною один за одним народжувалися діти – сини Іраклій, Лев, Роман, Мстислав, Шварно та дочки Переяслава, Софія і ще одна, не відома на ім'я. Авторитет Данила Романовича як мужнього полководця і розумного та шляхетного політика постійно зростав серед князів і

місцевої знаті. Сам Данило мріяв про повернення на галицький престол. У цьому йому надавали підтримку молодший брат Василько та мати Анна.

У цей час відбулася важлива подія, що ускладнила політичну ситуацію на Галичині. Не бажаючи конфронтації з угорцями, Мстислав Удатний у 1226 р. одружив свою дочку з угорським королевичем Андрієм, сином Андрія II. Через рік він сам передав Галичину угорському принцу, своєму зятю, залишивши за собою лише галицьке Пониззя. Зараз важко зрозуміти, що зумовило такий вчинок Мстислава Удатного, але невдовзі той пошкодував про зроблене. Перебуваючи у своїй вотчині в Торчеську і відчуючи наближення смерті, Мстислав Мстиславич запросив до себе Данила, щоб попросити вибачення у нього за відібрану вотчину. Однак у 1228 р. він помер, так і не зустрівшись з ним.

Тільки-но Мстислав Удатний відійшов у кращий світ, як угорський королевич Андрій захопив Пониззя, мотивуючи це тим, що воно є частиною Галицького князівства, й почав готуватися до війни з Данилом, який правив на Волині.

Через кілька місяців об'єднане угорсько-польське військо вторглося у володіння Данила Романовича. Завдяки активним і рішучим діям волинський князь зміг не лише вибити загарбників, але й здійснив похід углиб Польщі. Його союзниками стали мазовецький князь Конрад і померанський князь Святополк, одружений із Даниловою сестрою Соломією.

Після цього Данило стрімким ударом у 1230 р. захопив Галич і полонив королевича Андрія, якого добре знав, коли жив при дворі його батька Андрія II. Без будь-якого викупу він відправив свого товариша дитинства додому в Угорщину, дозволивши охочим галицьким боярам також поїхати з ним. Боярську опозицію проугорської орієнтації очолив Судислав, який став радником Андрія II. Він постійно проводив таємні переговори з боярами, що залишалися у Галичі, й готував ґрунт для повернення Андрія Андрійовича.

Данило Романович намагався примиритися з місцевою аристократією. Він не виказував ворожості до галицького боярства і не карав навіть відвертих ворогів. Така поведінка багатьма сприймалася як слабкість. Одного разу на банкеті якийсь боярин навіть виплеснув в обличчя своєму правителю чашу з вином. Данило збирався покарати образника, але за того вступилися майже всі бояри. Літописець зафіксував: "Один из тех безбожных бояр лица зали ему чашею. И то ему стерпевшу".

На бік заколотників перейшла й частина князівської дружини. Вірними Данилові залишилися лише 18 молодших отроків.

Дуже скоро угорське військо перейшло Карпати й без бою захопило добре укріплені міста Ярослав і Володимир. Міські брами цих потужних фортець були відчинені місцевими боярами-зрадниками. Зрозумівши, що за цих умов Галича йому не утримати, Данило Романович повернувся на Волинь. Тут він почав організовувати професійну постійну армію – хоробрих "пішців". Данило усвідомлював, що без надійної військової опори він, якщо і захопить Галич, то ненадовго.

У 1233 р. помер претендент на галицький престол угорський королевич Андрій Андрійович. А через два роки, в 1235 р., помер і його батько Андрій II. Скориставшись цим, Данило Романович знову вирушив на Галич. Простий народ радо зустрічав свого князя. Зважаючи на таку широку народну підтримку, галицьке боярство не ризикнуло виступити проти князя, але не припинило підступних інтриг проти нього. Його правління на батьківському престолі й цього разу виявилось короткочасним. Того ж року бояри таємно звернулися до чернігівського князя Михайла Всеволодовича, просячи дати їм на княжіння свого сина Ростислава на підставі того, що той був сином дочки Романа Мстиславича, й вигнати з Галича ненависного Данила. Наприкінці 1235 – на початку 1236 р. за підтримки нового угорського короля Бели IV, якого Данило добре знав із дитинства, війська чернігівських Ольговичів захопили Галич й посадили на трон 16-річного Ростислава Михайловича.

Данило Романович знову повернувся на Волинь, осівши у Перемишлі. Воював із ятвягами та німецькими хрестоносцями. Останні з ласки мазовецького князя Конрада отаборилися на його землях і почали завоювання Прибалтики, а невдовзі захопили і західноволинське місто Дорогичин. Але в березні 1237 р. військо Данила штурмом захопило його. У полон потрапив навіть комендант фортеці – тевтонський рицар Брун.

Союзники Данила Романовича литовці постійно тривожили юного галицького князя Ростислава Михайловича. В 1238 р. він пішов у похід на Литву. Цим скористався Данило. З невеличкою дружиною він підійшов до стін Галича і без бою оволодів містом, оскільки простий люд сам розчинив міську браму перед законним князем. Так укотре Данило Романович став галицьким князем. На Волині залишився княжити його молодший брат Василько.

Нарешті під владою Романовичів опинилася держава, якою володіли колись їхній батько. Проте радість повернення батьківської спадщини була затьмарена звістками зі східних земель Русі. Взимку 1237–1238 рр. в монголо-татарські орди під керівництвом хана Батия, онука Чингісхана, завоювали і зруйнували Рязанське та Володимиро-Суздальське князівства. Потім прийшла черга Чернігівщини та Переяславщини.

Данило Романович прекрасно розумів, яку небезпеку для руських земель несла з собою монголо-татарська навала. Він знав диких завойовників ще з битви на Калці, у якій отримав важке поранення і слід від нього залишився на тілі на все життя. Галицький князь намагався об'єднати своїх сородичів для спільної боротьби з могутнім ворогом. Але навіть тоді, перед лицем небезпеки, руські князі не виявили єдності і продовжували міжусобні чвари.

Протягом кількох років Данило Галицький побудував на своїх землях нові міста-фортеці: Холм, Угровезьк, Данилів, Крем'янець, обнови Дорогичин. Сам він переїхав із неспокійного Галича до добре укріпленого Холма. В 1239 р. князь підкорив і "матір городів руських" Київ. Майже вся Південна Русь була тепер під його владою. Проте Данило Галицький прекрасно розумів, у який час йому вдалося зібрати величезну державу. Батиеві орди вже готувалися до захоплення Києва. Залишивши у столиці Русі свого

воеводу – тисяцького Дмитра Єйковича, Данило відправився на Галичину та Волинь готуватися до відсічі завойовникам.

Восени 1240 р. “безбожні татари” обложили Київ. Протягом кількох тижнів мужньо оборонялися кияни під проводом Данилового воеводи Дмитра. Однак 6 грудня 1240 р. місто було повністю захоплене і зруйноване. Останні захисники руської столиці знайшли свою смерть під руїнами Десятинної церкви. Важкопораненого воеводу Дмитра захопили у полон люди Батия. Великий хан, зважаючи на його доблесть і військову майстерність, залишив Дмитрові життя й наказав слідувати за ним на захід.

У наступному році орди Батия вогнем і мечем пройшли по Галичині та Волині, несучи смерть та руйнування. Данило Галицький у цей час перебував в Угорщині, де намагався переконати Белу IV спільно виступити проти завойовників. Але той малодушно відмовився, гадаючи, що далі руських земель дикі кочовики не підуть. Прогноз угорського короля виявився помилковим, і в 1242 р. його військо було розгромлене монголо-татарами, а країна пограбована. Після цього Батий повернувся у пониззя Волги, де заснував свою грабіжницьку державу – Золоту Орду.

Коли Данило Романович повернувся у своє князівство, його зустріли трупи, згарища та голодні перелякані люди, що вилазили зі схованок. Великі квітучі міста збезлюдніли й лежали в руїнах. Лише дві новостворені фортеці на Волині змогли витримати жорстоку облогу – Крем'янець і Данилів. Галицький князь почав відбудовувати свою країну після варварського нашествя.

Відновлення міці держави поступово просувалося, але воно відбувалося під постійною загрозою нападу як зі сходу, так і з заходу. Угорщина, яка зазнала набагато меншого руйнування, ніж Галичина та Волинь, швидко піднялася після розгрому. Король Бела IV був не проти розпочати нову галицьку авантюру і мав багатьох прихильників серед місцевого боярства. Довгий час в Угорщині перебували чернігівський князь Михайло Всеволодович та його син Ростислав, який недовгий час правив Галичем. Ростислав Михайлович був одружений із угорською королівною Анною. Отже, Бела IV був зацікавлений посадити на галицький престол свого зятя. До того ж, як онук Романа Мстиславича через його дочку, жінку Михайла Всеволодовича, Ростислав мав певну легітимність у Галичі.

Улітку 1245 р. велике угорське військо на чолі Філіпів Прегордим вирушило на схід, щоб посадити у Галичі Ростислава Михайловича. Уже не перший раз Данилові доводилося воювати з Філею, який один час навіть перебував у нього в полоні, а потім повернувся в Угорщину. 17 серпня 1245 р. відбулася битва під Ярославом. Це була одна з наймасштабніших битв в історії Русі. Данило Романович поставив своїх добре навчених “залізних пішців” на флангах. Коли Філя почав тиснути центр Данилового війська, “пішці” обійшли угорців із флангів і оточили ворогів. Розгром ворожої армії був повним. У битві прославився молодий син Данила Лев, який поранив самого Філю. Невдалий претендент на галицький престол Ростислав Михайлович утік. Є відомості, що у цій битві наклав головою і Володислав Кормильчич, колишній боярин-князь. Після нищівної поразки можновладний тесть призначив Ростислава Михайловича жупаном березьким і земплінським, а в 1251 р. – баном [правителем – Є.Л.] Мачви, історичної області на заході своїх володінь.

Слава про велику перемогу Данила Галицького поширилася далеко за межі Русі. Почули про неї і в Золотій Орді. Батий був стурбований посиленням і військовими успіхами західноруського князя. Того ж 1245 р. посланець від великого хана передав Данилу Романовичу його наказ: “Дай Галичі!” Це означало, що у столиці Галичини сидітиме ханський баскак і збиратиме данину. Зажурився Данило, що не встиг зміцнити своєї землі. При зустрічі з братом Васильком сказав: “Не дам півотчини своєї, але поїду до Батия сам!”

Перед відправленням у Сарай, столицю Золотої Орди, Данило почув про жорстоку смерть у ставці Батия свого колишнього супротивника Михайла Всеволодовича Чернігівського, який приїхав до хана просити дозволу на володіння своїм князівством. Старого князя татари зарубали за відмову здійснити язичницькі обряди й поклонитися поганським святинам.

Із важкими думами їхав Данило Галицький в Золоту Орду. Сумно він дивився, як на згарища великих міст юрмилися купки обірваних людей. Серед руїн столярного Києва тоді налічувалося не більше 200 домів, в яких жили налякані люди. Уздовж доріг налягали людські черепи та кістки, кружляли ворони. Нарешті Данило прибув в Орду, де нещодавно наклав головою чернігівський князь. На щастя, татари не змушували Данила Романовича виконувати принизливі поганські обряди. Батий був задоволений, що гордий уславлений правитель Південно-Західної Русі приїхав до нього на поклон, щоб отримати дозвіл на управління своєю землею.

Данило вів себе обережно, щоб не викликати гніву східного володаря. Коли той запитав, чи п'є князь кумис, Данило відповів: “Дотепер не пив, але накажеш – вип'ю”. Ця відповідь сподобалася Батию. Побачивши, як не подобається князю традиційний монгольський напій, хан наказав подати Данилові вина. Через кілька днів Батий відпустив Данила Романовича додому, дозволивши керувати своїми землями. “О, злее зла честь татарская!” – печально підсумував літописець.

Повернувшись назад, Данило Романович почав готуватися до війни з татарами. Головним завданням він бачив створення військового союзу проти Золотої Орди. Він звернувся до папи римського Інокентія IV із запитом про можливість оголошення хрестового походу проти нечестивих язичників. Той висунув умову: прийняття королівської корони з рук папи і запровадження католицизму на руських землях. Переговори з Римом продовжувалися кілька років, то перериваючись, то відновлюючись, оскільки обидві сторони були зацікавлені в їх проведенні.

Є свідчення, що після смерті першої дружини Анни Мстиславни Данило Галицький одружився вдруге з сестрою литовського князя Товтивіла. Це дозволило йому зміцнити союз із Литвою.

Також Данило Романович уклав військово-політичні угоди з деякими польськими князями й навіть розповсюдив свій вплив на Люблінську землю. Покращилися відносини з могутнім Тевтонським орденом.

У 1247 р. галицький князь одружив свого 19-річного сина Лева (який став старшим після смерті Іраклія близько 1240 р.) із дочкою Бели IV Констанцією. У подарунок молодят Данило Галицький подарував місто, яке на честь його сина отримало назву Львів. Таким чином, Угорщина теж на деякий час була долучена до коаліції держав, створюваної Данилом.

У пошуку союзників Данило активно використовував шлюбну дипломатію. Його дочка Переяслава вийшла заміж за мазовецького князя Земовіта, а інша – Софія – за Гюнтера, графа Кефенбурзького. Сини також були одружені із доньками або сестрами впливових правителів: Шварно – з дочкою литовського князя Мендовга, Мстислав – із дочкою половецького хана Тегелака (за іншими даними, з руською княжною), а Роман – із Гертрудою, сестрою австрійського ерцгерцога.

У 1248 р. Данило Галицький разом із Белою IV здійснив переможний похід до далекої Австрії, метою якого було посадити на австрійський престол свого сина Романа. Літописець залишив опис триумфального в'їзду князя до підкореної землі: "Сам Данило їхав поруч із королем [Белою IV – Є.Л.], за руським звичаєм одягнений. Кінь під ним був на диво, сідло з паленого золота, стріли й шабля оздоблені золотом й іншими подиву гідними прикрасами, каптан на ньому був із грецького оловіру [парчі – Є.Л.], обшитий штриком золотим мереживом, чоботи з зеленого сап'яну, шиті золотом. Німці дивилися й дуже дивувалися". Проте закріпитися в Австрії Роман Данилович не зміг і через кілька років утік до Литви, де взяв шлюб із дочкою князя Гліба Волковиського.

Свою підтримку діям галицького князя висловлював митрополит Кирило.

Після смерті в 1246 р. великого князя володимиро-суздальського Ярослава Всеволодовича його місце зайняв його молодий енергійний син Андрій, старший брат відомого Олександра Невського. В 1251 р. Андрій Ярославич одружився з Даниловою дочкою. Вінчав їх сам митрополит київський у Володимирі на Клязьмі. Цей династичний союз двох великих князівств – Галицько-Волинського та Володимиро-Суздальського – створював небезпечну комбінацію для Золотої Орди. В 1252 р. на Володимиро-Суздальщину рушило величезне татарське військо під проводом хана Неврюя. "Неврюєва рать" жорстоко зруйнувала Північно-Східну Русь. Доблесна дружина Андрія Ярославича була розбита, а самому йому довелося тікати до Швеції.

Данило Романович утратив сильного союзника на Русі. Це підштовхнуло його до відновлення переговорів із Римом. Папа Інокентій IV зрештою таки оголосив хрестовий похід, але закликав до участі у ньому християн Польщі, Чехії, Моравії та Померанії. Це були країни, які переживали смугу політичної кризи й самі не могли дати собі ради. Тому цей хрестовий похід був приречений на провал із самого початку.

Попри все, сподіваючись на можливість загальноєвропейського виступу проти Золотої Орди, 14 жовтня 1254 р. Данило Романович прийняв королівську корону та інші знаки влади з рук папського легата Опізо. Коронація відбулася в Дорогичині. На ній була присутня і старенька княгиня Анна, яка раділа із триумфу свого старшого сина й сама умовила його прийняти королівську корону. Напевно, незабаром після цієї урочистої події ця видатна багатостраждальна жінка померла.

Тепер галицький князь офіційно іменувався "королем Русі". Проте запроваджувати католицизм на своїх землях він не поспішав, а хрестовий похід на татар європейських правителів так і не відбувся.

У 1254–1255 рр. Данило Галицький зважився на проведення масштабної військової кампанії проти татарського темника Куремси. Це було дуже небезпечно, адже за ним стояла вся воєнна міць Золотої Орди. Однак Данило Романович відвоював у татар землі по ріках Случ, Тетерів і Південний Буг, повернувши під свою владу 14 міст. Орди Куремси, що вдерлися на Волинь, були розбиті.

Цей успіх можна частково пояснити тим, що в Золотій Орді у 1255 р. помер Батий. Почалася боротьба за великоханський престол. Тому ординці на деякий час були зайняті внутрішніми проблемами. Після їх вирішення місце нездатного Куремси у 1258 р. зайняв жорстокий і суворий темник Бурундай. Зваживши свої сили, порадившись із братом Васильком Романовичем, Данило Галицький вирішив не воювати проти Бурундаєвої раті, а шукати примирення. Бурундай вимагав визнання влади Золотої Орди та знищення укріплених фортець. Із важким серцем Данило Романович наказав руйнувати укріплення, які нещодавно з таким старанням і надією зводив. Також він був змушений дати татарському темнику свою дружину для походу на Литву.

Сподівання про визволення Русі з-під ординського іґа виявилися марними. Скинути ненависне ярмо не вдалося. Данило Романович переїхав до улюбленого ним Холма. Тут він провів останні роки свого життя. Все більше погіршувалося здоров'я. Зір ослаб настільки, що престарілий князь уже майже нічого не бачив. Державними справами на Галичині тепер заправляв його старший син Лев Данилович, а на Волині правив брат Василько Романович.

Хворий, майже сліпий князь помер у Холмі в 1264 р. Йому так і не вдалося побачити свою батьківщину вільною. Але його політична діяльність не була забута нащадками. Ще майже століття після його смерті трималася Галицько-Волинська держава, якою управляли Даниловичі. Героїчна, мужня постать Данила Галицького і через багато століть надихала своєю величчю до боротьби за визволення проти загарбників. Недарма у буремні роки Великої Вітчизняної війни поет Микола Платонович Бажан створив патріотичну поему "Данило Галицький", яка закликала український народ до визволення від німецького поневолення. А в перші роки незалежності на екрани України вийшов фільм, який мав таку ж назву й був присвячений постаті цього славетного борця за самостійність нашої Батьківщини. Галицько-волинський князь Данило Романович по праву вважається одним із найвидатніших правителів останнього періоду Київської Русі.

Легендарна Феодора – цариця Сугдейська

У 1204 р. могутня колись Візантійська імперія була пограбована і зруйнована хрестоносцями. На її руїнах загарбники утворили нову Латинську імперію. Лише у 1261 р. правитель Михайл VIII Палеолог відвоював у хрестоносців Константинополь і відновив Візантійську імперію, але колишньої могутності вона вже не мала. Поступово володіння імперії переходили в руки інших держав. У XIII–XV ст. міста південного узбережжя Криму, що раніше належали Візантії, переходять у руки генуезьких колоністів. На своїх чисельних кораблях, щедро підтримувані економічною та військовою могутністю Генуї, великого італійського міста, що захоплювало все нові і нові території, прибульці висаджувалися на кримський берег, поневолювали і знищували місцеве населення. Володіння південним узбережжям Криму дозволяло генуезцям майже повністю контролювати важливий торговельний шлях між Сходом і Заходом, що давало незліченні бариші комерсантам. Основними товарами були шовк, золото, мед, хутра, збіжжя, невідьники. Найбільшим осередком генуезьких факторій у Криму з 1266 р. стало місто Кафа (Феодосія). Воно було одним із найбільших у світі центрів работоргівлі. Незабаром генуезці контролювали найбільші міста кримського узбережжя: Херсонес, Алушту, Форос, Керч. На заході від Кафи, на місці захопленого в 1365 р. міста Сугдеї, генуезці утворили велику факторію Солдайю. Трагічним подіям захоплення генуезцями Сугдеї, що майже сторіччя зберігала самостійність після початку генуезького панування у Криму, присвячена наступна легенда.

Багатою та великою була Сугдея. Дві тисячі років стояло це місто на узбережжі Чорного моря. Щороку до нього з'їжджалися купці з усього світу. З Русі везли мед, віск, зерно, хутра. Із далеких Індії та Китаю – шовк, килими, папір, фарфор, дивовижних тварин і небачені рослини. Із Європи – зброю, прикраси, предмети домашнього вжитку. Різними мовами говорив багатолікий базар у Сугдеї: і грецькою, і італійською, і руською, і татарською, і ще, і ще, і ще... Італійці називали місто Солдайя, або Судак, русичі – Сурож. По морю, по суходолу прибували до Сугдеї торгівці.

Правила тоді у Сугдеї прекрасна цариця Феодора. Зовсім юною дівчиною зійшла вона на престол. Біля трону молодій цариці завжди юрмився натовп залицяльників з різних країн – принци, графи, герцоги, князі, багаті купці. Не було відбою від претендентів на руку Феодори. Та всім відмовляла вона. Присяглася цариця зберегти цноту і свято дотримувалася своєї обітниці.

На високій скелі був розташований замок Феодори. Із нього, як на долоні, було видно усе місто. Мудро правила цариця. Сусідні правителі поважали її за розум. А хто хоч раз бачив її, назавжди ставав полонеником її краси.

Неспокійні були часи. Із півночі на Сугдею нападали кочові татарські орди, зі сходу хижо дивилися генуезці, що вже захопили Феодосію, яку називали Кафою. Відчуваючи напад, готувалася до оборони Феодора: зміцнювала мури фортеці, готувала військові загони до відсічі. Та й сама вона не була осторонь військових справ. Нарівні з чоловіками вправно орудувала і мечем, і списом, і луком зі стрілами. Що не кажи, амазонка. Не дарма колись у цих краях жили жінки-воїтельниці.

При дворі Феодори служили два вельможі – брати Іраклій і Костянтин. Вони були близнюками, а за віком – ровесниками цариці. Із дитинства зростали всі троє укупі, проводячи час у іграх, забавах, розвагах. Разом танцювали, плавали, стріляли з лука, билися на мечях, їздили верхи. Коли вирости брати, потрапили у полон небесної вроди дівчини. Вона ж ставилася до них, як сестра до своїх рідних братів. Кілька разів кожен із них робив цариці пропозицію вийти за нього заміж, але неохотна була правителька-діва. Брати перетворилися на суперників. І Іраклій, і Костянтин мріяли, що рано чи пізно Феодора схачується і щастя посміхнеться саме йому.

А були брати схожі, немов дві краплини води. У дитинстві часто Іраклій і Костянтин розважалися, прикидаючись одне одним і вводили в оману оточуючих. Проте за характером зовсім різні були: Костянтин – спокійний, розсудливий, ніжний, скромний, Іраклій – запальний, нахабний, упертий, самовпевнений. Вирішив якось Іраклій, що годі йому чекати, коли Феодора одумається. Задумав він силою отримати те, про що давно мріяв. Знав він, що підступні генуезці тільки й чекають миті, щоб напасти на Сугдею. Думав Іраклій, що коли допоможе їм захопити місто, ті з радістю віддадуть йому головну нагороду – царицю Феодору, а може, і його самого залишать тут правити.

Одного дня, начебто у справах, Іраклій сів на швидкого коня і подався до Кафи. Скоро він уже стояв перед генуезьким правителем. Виклавши мету свого приїзду, Іраклій почав схилити повелителя Кафи до негайного нападу на Сугдею. Зібрали генуезці військову раду і вирішили, що коли негайно напасти на місто Феодори, сугдейці не встигнуть організувати опір, а Іраклій, котрий знає місто, як свої п'ять пальців, детально змалює план міста, всі входи та виходи, місця розташування залог та інше. За захоплене місто обіцяли загарбники віддати Іраклію Феодору.

В обстановці суворой секретності підготували генуезці велике військо і підійшли до стін Сугдеї. Але Костянтин, який постійно оглядав сторожові пости та пильнував за можливим нападом, побачив ворожих воїнів і наказав негайно зачинити браму та приготуватися до оборони. А сам особисто повідомив про небезпеку Феодору. Не знав Костянтин, що його рідний брат привів ворогів під стіни рідного міста.

Пішли на штурм генуезькі воїни. Але мужньо боронилися сугдейці. Сама цариця Феодора день і ніч стояла на міських мурах, власноруч захищаючи своє місто та керуючи обороною. Ні на крок не відходив від неї Костянтин, чатуючи, щоб ворожа стріла чи спис не поцілили у кохану правительку.

Два місяці відбивалася Сугдея. Не здавалася. Почали вичерпуватися військові та продовольчі запаси. Багато було хворих і поранених. Але не здавалися сугдейці. На місце поранених захисників ставали їхні жінки та діти. І зневірилися вже генуезці у перемозі. Збиралися вже відступати ні з чим від хороброго міста. Але несподівано на допомогу їм прийшов зрадливий Іраклій. Лише йому відомими з дитинства козячими стежками, вночі, через гори пробрався він до Сугдеї. Увійшовши до міста, він пішов до головної брами. Зустрічні сугдейські воїни думали, що то Костянтин іде виконувати доручення Феодори, і безпе-

решкодно пропускали Іраклія. Підійшовши до воріт, він наблизився до двох охоронців, що стежили за брамою. Привітався з ними, а потім швидким ударом нагостреного меча убив обох. Захоплені зненацька сугдейські воїни не встигли навіть крикнути.

Відкривши важкі засуви, зрадник відчинив браму і пустив завойовників до рідного міста. На вулицях Сугдеї почалася жахлива різанина. Оскаженілі генуезькі воїни вбивали кожного, хто попадався на їхньому шляху, не дивлячись, чоловік це жінка чи дитина. Кожен будинок загарбникам доводилося брати штурмом. Зражені сугдейці чинили відчайдушний опір. Але сили були нерівні. До ранку залита кров'ю Сугдея була захоплена генуезцями.

Однак марно ходив Іраклій по палацу Феодори. Цариця встигла залишити місто. Бачучи загибель Сугдеї, Костянтин вивів її з бойовища. Із Феодорою та загоном вцілілих захисників вони втекли на захід до фортеці Алустон (Алушта) і почали готуватися до нового опору.

На пропозицію Іраклія, генуезці не стали вичікувати і, відпочивши після здобуття Сугдеї, відправилися до Алустона. Через два дні почалася облога фортеці, де засіли Феодора та Костянтин. Коли сили захисників уже вичерпувалися, генуезькі полки пішли на штурм. Під ударами стінобитних знарядь руйнувалися фортечні мури. Все менше воїнів залишалося навколо Феодори. Без відпочинку носився мурами Алустона Костянтин, підбадьорюючи своїх бійців, продовжуючи керувати обороною. Доля фортеці була вирішена.

Тим, хто залишився в живих, Феодора наказала зібратися до купи і з боєм прориватися на захід до гори Кастель. Купка останніх захисників Алустона змогла вибратися з охопленої полум'ям фортеці й закріпитися на Кастелі.

Іраклій розумів, що штурмувати круті схили майже безлюдної гори генуезцям навряд чи буде до вподоби. Інша річ – багате місто чи фортеця, де є чим пожитися. Тому він вимагав негайного наступу на жменьку оборонців на Кастелі і сам обіцяв полегшити перемогу генуезців.

Як ящірка між камінням, проліз Іраклій на гору. Знову свою службу зіграла неймовірна схожість його з Костянтином. Захисники Кастелі, бачучи Іраклія, безтурботно пропускали його. Зрадник ходив по табору колишніх співвітчизників, шукаючи Феодору, а всі сприймали це як звичайний обхід Костянтином бойових позицій. Раптом очі Іраклія запалали. Він побачив свого суперника, рідного брата. Той сидів на схилі гори поблизу намету і, вдивляючись у вогні генуезців унизу, гострив зазубрений меч. Немов кішка, підкрався Іраклій до Костянтина і з усієї сили встромив йому у спину свій меч. Тільки ледь чутний стогін вирвався з вуст Костянтина. З останніх сил помираючий повернув голову і побачив над собою звірачий оскал того, хто вважався його рідним братом. Оскаженілий вираз обличчя Іраклія завмер у застиглих очах Костянтина. Тіло вбитого зі встромленим у спину мечем покотилося з гори у долину.

Розбуджена шумом, з намету вийшла Феодора. Волосся її було розпущене, а у руці вона тримала оголений меч. Вона думала, що ворог пробрався на Кастель і спішно ладнала бойовий обладунок. Але побачивши Іраклія і думаючи, що це Костянтин, дівчина заспокоїлася й запитала, що трапилось.

Ось вона мрія Іраклія! Нарешті вона поряд. Іраклій схопив царицю за талію й притиснув до свого тіла.

– Ти моя, Феодоро! Я врятую тебе!

Іраклій спробував поцілувати омріяні солодкі вуста своєї коханої повелительки.

Зрозуміла Феодора, хто перед нею. Несамовито відштовпувала вона Іраклія і з усього розмаху рубала по його шиї мечем. Покотилася по землі голова зрадника.

Тим часом унизу генуезці побачили тіло вбитого мечем Іраклія Костянтина, начальника охорони Феодори. Зраділи вороги, що немає в живих керівника оборони Кастелі і з великим запалом кинулися на штурм гори з усіх боків.

До останньої краплі крові боронилися мужні захисники Кастелі. А попереду їх зі скривавленим мечем у руці билася їхня цариця. Зійшов повний місяць, який яскраво освітлював поле битви. Все рідше дзвеніли мечі. Один за одним падали загиблі воїни навколо Феодори. Сама вона була грізною і водночас прекрасною. Не одного ворога відправила на той світ мужня цариця-діва. Але гостра стріла пробила наскрізь тіло Феодори. І впала дівчина поряд зі своїми воїнами, тримаючи в руці меч.

Дорого далася генуезцям перемога над Феодорою. Ворожий полководець, захоплений вродою та мужністю загиблої цариці, наказав поховати її та її воїнів із великими почестями.

На південно-західному схилі гори Кастель майже не росте трава. Досі можна побачити тут чорні смуги. За місцевими переказами, це сліди потоків крові, пролитої внаслідок запеклої битви між генуезькими завойовниками та мужніми захисниками Кастелі на чолі зі своєю прекрасною предводительницею Феодорою, царицею сугдейською.

Козацька доба

Роксолана – султанша Оттоманської Порту

Продовжуючи розповідь про стосунки чоловіка та жінки у минулому України, не можна згадати загадкову та чарівну постать Роксолани. Ця дивовижна жінка упродовж майже трьох десятиліть відігравала важ-

ливу роль в житті однієї з наймогутніших держав того часу – Османської імперії. Заради справедливості слід зазначити, що фігура Роксолани належить більше до історії Туреччини, ніж України. Утім, обійти увагою цю таємничу жінку теж було б помилкою, оскільки її життєпис також проливає багато світла на минуле нашої Батьківщини.

У XV ст. на світових політичних мапах з'явилася могутня турецька імперія, якою правила династія Османів. Турецькі султани стрімко поширювали свою владу, підкорюючи все нові і нові землі. Християнська цивілізація опинилася під загрозою. В 1475 р. свою васальну залежність від Високої Порти визнало Кримське ханство, де правили гордовиті нащадки великого завойовника Чингісхана. Володіння турецьких султанів простиралися від африканських пустель на півдні до придніпровських степів на півночі, від Балканського півострова та угорських рівнин на заході до Індії на сході. Величезна імперія, що постійно розросталася, потребувала великої кількості рабів. Сильні юнаки поповнювали яничарський корпус, ішли працювати на галери чи в копальні. Вродливі дівчата ставали окрасою гаремів високих вельмож. Основним поставником невольників на ринках імперії стали кримці, які постійно здійснювали напади на сусідні країни, уводячі в рабство тисячі людей. Особливо страждала від татарських нападів Україна. Тут відповідальність за захист рідної землі взяло на себе козацтво.

Вітчизняна історіографічна традиція майже безапеляційно називає Роксолану Настею Лісовською, яка народилася близько 1505 р. у місті Рогатин на Галичині у сім'ї священика. 15-річною дівчиною Настя була захоплена в полон і продана до султанського гарему. Завдяки дивовижній красі, розуму та чудовому мелодійному голосу вона змогла підкорити собі серце султана Сулеймана I Кануні (Великого), прозваного Пишним, або Законодавцем. Ця теорія ґрунтується ще й на імені, під яким ця жінка стала відома, – Роксолана. Річ у тім, що роксоланами називалися давні кочові племена, які проживали на теренах України в античні часи. Від них ця назва була перенесена на пізніших українців, а їхню країну інколи на середньовічних картах називали Роксоланією.

Образ Роксолани був оспіваний в українській літературі. Найбільш відомим із творів, присвячених цій видатній жінці, є роман Павла Архиповича Загребельного з однойменною назвою "Роксолана". В музичному мистецтві популярною є опера композитора Дениса Володимировича Січинського з такою ж назвою. Врешті-решт, на телевізійних екранах пострадянських України та Росії йшов багатосерійний художній фільм "Роксолана", де роль уславленої красуні зіграла Ольга Сумська, а її чоловіка Сулеймана – Анатолій Хостікоєв.

Утім, на жаль, думка про українське походження Роксолани не єдина в історіографії. Дехто із зарубіжних дослідників бачить в ній французенку чи турчанку. Однак, як найбільш обґрунтовану в цій роботі приймаємо теорію, що Роксолана українка.

У 1520 р. молода чарівна полонянка з Галичини була продана на Авретбазарі у Кафі, найбільшому ринку невольників. Її перекупив якийсь турецький работорговець, який поповнював гарем високих вельмож і самого султана у Стамбулі. Корабель із живим товаром відплив з кримського узбережжя до берегів Туреччини. Можна сподіватися, що торговець у Стамбулі отримав солідний виторг за прекрасну невольницю, повернувши свої витрати, адже, крім усіх своїх чеснот, дівчина була ще й незайманою. Цнота суттєво підвищувала вартість рабині.

Незабаром дівчина потрапила до сераля самого султана. Не викликало сумніву, що чарівна одаліска дуже швидко потрапить на ложе свого повелителя. Тепер її звали Роксолана. Свою релігію вона змінила на мусульманство.

На той час Сулейман I тільки розпочав своє 46-річне правління. Проте він дуже швидко прославився як мудрий державний діяч і видатний полководець. За його володарювання Османська імперія досягла зеніту своєї могутності. Він був шляхетним воїном і справедливим законодавцем. У вільні хвилини складав вірші. Любив мистецтво. Як володар багатьох народів він виявляв релігійну толерантність і говорив на багатьох мовах своїх різноманітних підданих. Його лицарські якості виявилися вже на другому році правління, коли він воював проти рицарів ордену святого Іоанна (госпітальєрів), які укріпилися на острові Родосі. Під час штурму фортеці родоських рицарів знайшовся зрадник, який запропонував Сулейману провести його яничарів усередину укріплення через підземний хід. Почувши це, султан видав зрадника великому магістру ордену. Він запропонував християнським рицарям почесну капітуляцію без складання зброї та полону. І дотримав свого слова. Через кілька років колишні родоські рицарі осіли на Мальті.

Така шляхетна поведінка Сулеймана була високо оцінена сучасниками.

Щодо Роксолани, то прогнози про прихильність до неї султана швидко справдились. Вона стала постійною подругою його ложа. Він довірив їй виховання свого сина-первістка Мустафи, матір'ю якого була грузинська красуня Гюльбахар – "Весняна троянда". На вимогу Роксолани ця жінка була віддалена з султанського палацу. Завдяки своїм ніжним ласкам, чарівним словам, заворожуючій посмішці молода галичанка стала володаркою султанового серця. Він назвав Роксолану Хасеке-ель-Хуррем-Хатун – "Господиня веселощів і радості". Дуже швидко вона стала єдиною жінкою, з якою султан ділив своє ложе. Всі інші наложниці були віддалені.

Від Роксолани Сулейман мав синів Селіма, Баязида, Джехангіра та дочку Михримак. Вона досягла того, що була визнана валіде, законною дружиною султана, чого не вдавалося досягти до цього жодній із наложниць. Роксолана не залишала свого чоловіка навіть під час його військових походів. Вона супроводжувала його у поході на Угорщину в 1526 р., коли в битві під Мохачем мадярське військо зазнало повного розгрому, а угорський король Людовик (Лайош) II загинув. У 1529 р. Роксолана була поблизу султана під час облоги Відня. Унаслідок цих завоювань Угорщина втратила свою незалежність. Трансильванія, Молдавія та Волощина потрапили у васальну залежність від Порти. Австрія з великими зусиллями стримувала турецький натиск. Можливістю османської окупації була нажахана Польща та інші європейські держави. Східне Середземномор'я та Чорне море повністю контролювалися флотом султана.

Дехто вважає, що поширення турецької експансії на захід відбувалося під впливом коханої жінки Сулеймана, бо це дозволяло хоч на якийсь час залишити в стороні від мусульманських зазіхань Україну – її батьківщину.

У Стамбулі султанша розпочала будівництво. Відомо, що за її наказом тут в 1542 р. почали зводити велику мечеть з імаре́том в угоду Алла́ху.

Перед впливовою східною володаркою схилялися іноземні монархи. Вона брала участь у вирішенні державних справ. Роксолана стала важливою фігурою придворної політики у Стамбулі. Видавши свою 14-річну дочку за великого візиря Рустем-пашу, вона отримала впливового союзника.

Використовуючи інтриги, Роксолана намагалася усунути Мустафу, який був дуже популярним серед війська й офіційно вважався престолонаслідником, і зробити так, щоб спадкоємцем трону став її син Селім. За допомогою наклепів та намовлянь вона досягла того, що Сулейман почав підозрювати свого первістка у зраді та бажанні скинути його із престолу. Султан наказав в 1553 р. таємно удушити свого сина, а своїм наступником призначив Селіма.

Роксолана могла торжествувати. Правда, Селім виявляв абсолютну нездатність до великої політики. Набагато здібнішими були Баязид і Джехангір. Однак останній невдовзі помер. А Баязиду стати султаном не судилося.

Дивовижна жінка померла в 1561 р. За іншими свідченнями – в 1558 чи 1563 р. Її тіло було урочисто поховане у величезній усипальниці, зведеної за наказом Сулеймана для своєї коханої дружини. Він дуже сумував після смерті улюбленої жінки. Самопочуття постарілого султана погіршилося. Все частіше турбували погані звістки з півночі. Посередині Дніпра запорізькі козаки побудували міцну фортецю, яка стала грізною загрозою для Кримського ханства та північних чорноморських фортець імперії. В 1563 р. ватажок запорожців Дмитро Вишневецький, якого козаки прозивали Байдою, спробував посісти господарський трон у підвладній султану Молдавії. Невдалий претендент на молдавський трон був захоплений у полон і страчений у Стамбулі.

В українському фольклорі збереглася дума про народного героя – козака Байду, якого турецький султан умовляв перейти на його службу й обіцяв віддати за нього свою дочку. За відмову правитель наказав жорстко стратити козака: почепити його ребром за гак. Конаючи в нелюдських муках, Байда попросив вірного джуру принести йому лук і стріли. Висячи на гаку, він “стрілив – царя вцілив, а царицю – в потилицю”. Третя стріла дісталася дочці султана. Лише після цього герой думи віддав Богу душу.

Мало хто задумувався, але тим царем, в якого начебто поцілів Байда, був саме Сулейман I. А якщо вважати, що Роксолана померла в 1563 р., то смерть її мала бути викликана стрілою в потилицю, випущеною з лука земляка-українця. Виглядає дещо трагікомічно, але народний герой Байда мав би стріляти у свою землячку Роксолану, чи то б пак, Настю Лісовську.

Утім, легенда про смерть Байди вигадана. Реальний Дмитро Вишневецький прийняв смерть від рук турецького ката, який відтяв йому голову.

Сулейман I Великий помер у 1566 р. від серцевого нападу у віці 71 року. Після його смерті на престол зійшов Селім II Мест, син Роксолани.

Станіслав Оріховський: мислитель, священик, любитель жінок

Ім'я Станіслава Оріховського добре відоме і в Україні, і в Польщі, оскільки він одночасно належить до культури двох країн. Свого часу його добре знали в Італії, Німеччині, Франції та Іспанії. Оріховського сучасники порівнювали з Демосфеном і Цицероном – видатними мислителями античності. Його ідеї мали величезний вплив на розвиток тогочасної суспільно-політичної, культурної та релігійної думки. Життя цього мислителя-гуманіста дуже цікаве.

Як згадував наприкінці своїх днів сам Оріховський у листі від 10 грудня 1564 р. до свого друга Джованні-Франческо Коммедоні, папського нунція у Польщі, він народився “року божого 1513” у день святого Мартина, тобто 11 листопада, на землях Руського воєводства у маєтку свого батька, окатоличеного руського (українського) шляхтича також Станіслава Оріховського. Рід Оріховських мав герб Окша, що підтверджувало його шляхетність. Батьківський маєток називався Оріховка (звідси і прізвище цього шляхетського роду), розташовувався він неподалік від Перемишля. Тут, у Перемишлі, Оріховський-старший працював земським писарем і користувався великою повагою серед місцевої шляхти. Мати маленького Станіслава Ядвіга (у дівоцтві Баранецька) була дочкою православного священика. На землях Західної Русі ще досить міцно серед простого народу трималося православ'я, хоча шляхетська верхівка вже почала переходити у католицизм й ополячуватися. Утім, маленький Станіслав убирав у себе обидві культури й обидві релігії, однаково вважаючи їх рідними. Він був найстаршим серед дітей. Крім нього, Станіслав і Ядвіга мали ще п'ятьох синів і п'ятьох дочок.

Маленький Станіслав досить рано виявив схильність до науки, відрізняючись від інших, як зазначав сам, “швидким розумом і доброю пам'яттю”. Початкову освіту хлопчик здобув у школі нижчого ступеня у Перемишлі. Батько, помітивши гарні здібності сина, вирішив відправити його до університету. В 1526 р. 13-річний Станіслав став студентом столичного Краківського університету, але незабаром, на вимогу батька, переїхав до Відня. Оріховський-старший хотів, щоб його син навчився гарних манер і справив хороше враження на австрійського короля Фердинанда I Габсбурга, який був братом могутнього іспанського короля й одночасно імператора Священної Римської імперії Карла V.

Тогочасний Відень поступово ставав одним із найголовніших міст Центральної Європи. Після того, як у битві під Мохачем у 1526 р. війська турецького султана Сулеймана I Пишного вщент розгромили армію

угорського короля Лайоша II, де наклав головою і сам угорський король, під вплив Відня потрапила значна частина земель Чехії та Угорщини. Відень перетворився на столицю антитурецького союзу християнських держав.

Це був дуже неспокійний час. Турецька загроза нависла над усім християнським світом. Півмісяць і зелений прапор пророка Мухамеда все більше тіснили землі хреста. Серед населення європейських країн часто спалахували панічні настрої, підкріплені успіхами турецької зброї. Величезна Османська імперія одну за одною поглинала християнські країни. Свої враження від пережитого Оріховський через кілька років викладає у політичному трактаті "Про турецьку загрозу".

У цей важкий час молодий Станіслав Оріховський вивчав грецьку мову та латину під керівництвом відомого віденського професора Олександра Брассікана, читав твори античних авторів, практикувався у філософських диспутах. Юнаку було лише 15 років, але він уже дуже сильно виділявся розумом серед своїх більш старших товаришів-студентів. Однак незабаром навчання у Відні було перерване. В 1529 р. поблизу столиці Австрії з'явилися передові загони турецьких військ на чолі з Ібрагім-пашою. За ними рухалася основна армія султана Сулеймана I Пишного. Нажахані віденці спішно тікали у більш безпечні землі.

16-річний Станіслав разом із товаришами змушений був залишити прекрасне австрійське місто і перейти до німецького містечка Віттенберга. У цьому саксонському містечку знаходилася резиденція одного з найголовніших діячів Реформації Мартина Лютера. Саме у його домі поселився юнак з Оріховки. Мартин Лютер і його прихильник Філіпп Меланхтон мали величезний вплив на розвиток гуманістичного світогляду Станіслава Оріховського. Під їх впливом в Оріховського посилювалася недовіра до католицької церкви. Він почав сумніватися в істинності багатьох догм.

Вихований у дивовижному поєднанні православ'я та католицизму, Станіслав Оріховський ніколи не був самовідданим католиком. Він міг критично дивитися на релігію й бачити її недоліки. Особливо негативно юнак сприймав цілібат – обітницю безшлюбності, накладену на католицького священика. Безшлюбність не була обов'язковою для православного духовенства, за винятком вищих ієрархів церкви та ченців. Згадаймо, що мати Оріховського якраз була дочкою православного попа. Цілібат Оріховський вважав непотрібним безглуздом. Згадуючи про свої взаємини з Лютером і Меланхтоном, він писав "...Все до такої міри зв'язали із справою цілібату, що ніхто (ніхто, кажу) не зміг би стати нашим товаришем, якби почав заперечувати взаємне сплетіння". Напевне, на той час 18-річний юнак-русин уже спробував усю насолоду "взаємного сплетіння". "Gaudemus igitur, juvenes dum sumus," – співали тогочасні студенти. "Давайте радіти, поки ми є молодими!"

Про веселе життя німецьких студентів до цього часу ходять легенди. "Хай живуть усі дівчата, легкі та тендітні! Хай живуть і жінки, ніжні, сповнені кохання, добрі й працьовиті!" – співається у гімні студентської молоді, складеному у середньовічній Німеччині.

У своїх спогадах Оріховський із соромом замовчує багато подробиць свого навчання у Лютера та Меланхтона. Але, очевидно, його учителі з поблажливістю дивилися на молодецькі витівки свого здібного учня. Дуже скоро чутки про поведінку та розваги Станіслава дійшли до Оріховки. В 1532 р. батько наказав синові перейти до Падуї, щоб продовжити, якщо хоче, освіту у Падуанському університеті. Станіслав не охоче, але змушений був підкоритися батьківській волі. Зі щемом у серці він простився із Лютером і Меланхтоном. Ті пропонували йому залишитися у Віттенберзі, запевняючи у своїй підтримці. Вони мали всі підстави побоюватися, що в Італії на Станіслава очікує повернення до католицизму. Але 19-річний юнак не наслідився порушити батькове слово.

Прибувши до Падуї, молодий Оріховський потрапив під вплив філософів Антонія Парицеуса та Лазаря Бонаміко, професорів місцевого університету. Протягом семи років навчання Станіслав поглиблював знання, слухаючи лекції падуанських професорів і читаючи книги з університетської бібліотеки. Можна лише припускати, що час від часу він безтурботно розважався у колі своїх італійських товаришів.

Станіслав Оріховський багато років не був на батьківщині. Виїхавши 13-річним юнаком із батьківської оселі, він більшу частину свого життя провів за кордоном. Батько написав листа синові, вимагаючи негайного повернення додому. Справи в Оріховці йшли не досить добре. Здоров'я старіючих батьків невпинно погіршувалося, а утримування сина за кордоном вимагало великих коштів. Отримавши наказ про повернення, Станіслав, користуючись нагодою, відвідав Болонью та Рим. Під час перебування у "вічному місті" у 1541–1542 рр. Оріховський познайомився з відомими богословами-кардиналами Гієронімо Гінуччі, Александром Фарнезе, Гаспаром Контаріні та ін. Під час філософського диспуту Оріховський наважився вступити в полеміку із самим Контаріні, який вважався неперевершеним майстром словесних двобоїв. Проте знання класиків античної літератури і гострий розум дозволили Оріховському гідно витримати цю дуель із маститим теологом. У Римі молодик із далекої загадкової Русі користувався великою повагою і був бажаним гостем при дворах високих вельмож. Кардинали, сановники запрошували молодого талановитого русина, який отримав прізвисько "Роксолан", надовше затриматися у "вічному місті".

Під впливом своїх нових наставників Оріховський потроху відійшов від ідей лютеранства і повернувся у лоно католицької церкви. Однак навіть у святому місті він продовжував запекло боронити право священиків на одруження, посилався при цьому на традиції грецької православної церкви. Цілібат Оріховський оголошував протиприродною дурницею, яка штовхає духовенство до розпусти та гріховного життя, свідком чого він неодноразово був. Виступав за відродження єдності християнської церкви.

У 1543 і 1544 роках відомий краківський друкар Гієронім Вієтор видав один із найвідоміших творів Станіслава Оріховського – написаний латинською мовою історико-політичний трактат "Про турецьку загрозу". Твір одразу здобув загальноєвропейську славу, оскільки відкривав механізми турецької агресії та вказував можливі шляхи протистояння натиску магометан. Трактат був надзвичайно актуальним і розходився в усіх країнах, які готувалися до оборони християнського світу від турків.

У 1543 р., після 17-річної закордонної подорожі, Станіслав Оріховський, якому виповнилося 30 років, повернувся додому в Оріховку. Батьки були вже старими, маєток занепадав. Оріховський-старший покладав великі надії на Станіслава. Щоб поправити становище родини, він почав намовляти того прийняти духовний сан. Це дозволило б швидко збагатитися й посилити свій вплив у суспільстві. Проте вродливий освічений 30-річний чоловік зовсім не бажав поховати всі насолоди світу під чернечою рясою. Целібат! Те, проти чого він так запекло виступав, тепер загрозливо нависло над ним. Вперше син відкрито виступив проти волі батька.

Батько вимагав сина одуматися, казав, що той розтринькав величезні гроші у своїх закордонних мандрівках, позбавивши своїх молодших братів можливості навчатися, а сестер – пристойного посагу. Тепер Станіслав повинен відшкодувати близьким усе, що ті витратили на його навчання у Європі. Родичі переконали Станіслава, що він зробить дуже добре діло, пожертвувавши своїм мирським життям. Але Оріховський був непорушним. Тоді батько почав загрожувати непокірному синові, що прокляне його та позбавить долі у спадку. Всі біди родини були покладені у провину старшому сину. Батько то умовляв його прийняти духовний сан, то загрожував проклясти. Станіслав перебував під домашнім арештом в Оріховці, ізольований від світу.

Урешті-решт опір молодика було зламано. Доведений до відчаю, Станіслав Оріховський сказав, що коли найближчі люди вже вирішили зробити з нього священика, то нехай так і буде. Але священиком він буде на свій розсуд. І нехай вони потім на нього не ображаються, адже приймає він духовний сан не за власним бажанням, а через примус.

Однак і ця згода була вже успіхом Станіславового батька. Поки син не змінив своєї думки, його, за наказом Оріховського-старшого, під надійним супроводом привезли до Львова, де посаду архієпископа обіймав Петро Стажеховський, давній друг голови сімейства Оріховських. Львівський церковник почав переколювати Станіслава прилучитися до духовного сану і врятувати свою душу. Однак той відповів, що навіть якщо і стане священиком, то піде услід за родом своєї матері й рано чи пізно одружиться. На це архієписком усміхнувся й відказав: "Побачимо, а тепер чини, як ми хочемо".

На ранок наступного дня було призначено висвячення Станіслава у субдиякони. Давши слово з'явитися вранці для висвячення, він отримав дозвіл спробувати останній раз усі насолоди світського життя. Напевне, свій останній вечір мирянин Станіслав Оріховський провів досить жваво. Чи отримав він "взаємне сплетіння" від львівських красунь, чи просто смакував солодке вино у постійних дворах у товаристві веселих молодиків, невідомо. Однак наступного дня, як він сам писав у своїх спогадах, він прийшов вранці для причастя, м'яко кажучи, дуже напідпитку. Майбутній католицький ксьондз ледве стояв на ногах і не міг чітко повторити слова молитви. Таїнство євхаристії проводити з ним було неможливо. Але Петро Стажеховський не наважився скасувати призначену процедуру і, як міг, проводив обряд висвячення, незважаючи на численні відступи від ритуалу. Пізніше порушення під час цього висвячення дали підстави ворогам Оріховського говорити, що він є недійсним священиком і має бути відлучений від богослужіння. Втім, це було бажанням і самого Оріховського. Ось як він згадував про своє духовне життя: "Я навіть капланством [духовним саном – Є.Л.] нехтував, уважаючи його за гідність, нав'язану мені всупереч волі. Пам'ятав і про своє грецьке [православне – Є.Л.] походження. Унаслідок цього на моїх пребендах [пристанищах – Є.Л.], які мав на врожайній Русі, тлумилися всякого роду наложниці, я якими жив по-сороміцьки й огидно, як другий Геліогабал [мається на увазі римський імператор (201–222), який прославився надзвичайною розпущою – Є.Л.]. Раз тільки в житті відправив святу месу, і ніколи більше. Прилюдно вихваляв міркування Лютера супроти римського целібату й оголошував вищість шлюбу священиків грецького обряду. Крім того, видав латиною промову, спрямовану проти целібату, де рекомендував капланам шлюби. Виступив там претензійно за шлюб як засіб проти розпусти. Промову ту вже тричі видано в польській, німецькій і французькій друкарнях. На багатьох вона справила таке велике враження, що схилила багатьох капланів у Польщі до одруження і збурила суспільну думку в цілій короні Польській. Оскільки Ян Дзядуський, єпископ перемишлянський, вважав, що мое освячення, проведене без його згоди, є недійсним (та й з приводу тієї промови часто виступав проти мене в різних своїх едиктах та інтердиктах), тому, зрештою, оголосив публічно, що мене не можна допускати до відправи святої служби божої. Я відповів на те явним бунтом і засвідчив, що одним заходом заспокою всі його вимоги: розігнав повій, одночасно зрікся освячень, а незабаром привів додому дружину".

Старий батько таки прокляв свого блудного сина за те, що той осоромив родину на всю Русь і Польщу. Однак дуже скоро під час якоїсь пошесті господар Оріховки та п'ятеро його синів померли. Єдиним спадкоємцем маєтку став розпусний священик Станіслав Оріховський.

Після смерті батька Оріховський остаточно закинув Божу службу і повернувся до світського життя. В 1551 р. він одружився з дівчиною, яка мала символічне ім'я Магдалина. Можливо, він і сам відмічав певні аналогії з біблійною блудницею, врятованою Христом. Наречена була дочкою дрібного шляхтича Яна з Холма. Найкращими її якостями було те, що вона "переважала інших посагом, вродою та цнотою". Відзначимо, що 38-річний Оріховський чесноти своєї нареченої подає в наступному порядку: посаг, врода, на останньому місці – цнота.

Того самого дня, коли Станіслав Оріховський узяв шлюб із Магдалиною, перемишлянський єпископ Ян Дзядуський оголосив відступника від церкви поза законом. Люди єпископа намагалися зірвати дивне одруження священика Оріховського, проте того під свій захист узяли друзі-шляхтичі, які поважали незвичного ксьондза. Вони оточили церкву, де відбувалося таїнство шлюбу, і не підпускали до неї ворогів Оріховського. Дуже скоро з Перемишля один за одним полетіли листи до гнзненського архієпископа Миколая Дзежговського та короля Сигізмунда II Августа. Перемишлянський єпископ вимагав суворо покарати бунтівного священика. Проте ім'я Станіслава Оріховського було вже не тільки добре відоме при дворі польського короля, але й набуло загальноєвропейської ваги. Молодий 30-річний король мав великі симпатії до Оріхов-

ського, який був нетрадиційним церковником і дуже розумним радником. До того ж, в оточенні короля було багато людей, гріхи яких були набагато більшими, ніж одруження священика. Оріховський мав багато прихильників серед польської аристократії. Отже, світська влада залишила вимоги перемишлянського єпископа про покарання Оріховського без належного розгляду. Але розголос про цю справу уже перетнув межі Польщі. Про одруження священика Оріховського заговорили в Римі. Ось тоді йому знадобилися дружні зв'язки, які він завіз колись у "вічному місті".

Станіслав Оріховський звернувся до римського папи із проханням визнати його шлюб, який був здійснений за грецьким обрядом. Ватикан уже здавна розглядав можливість посилення релігійного впливу на землі Західної Русі. Ідея визнання стародавніх грецьких звичаїв, але під верховенством папи римського на Україні та в Білорусії була дуже привабливою.

Римський папа постав перед серйозною дилемою: визнати шлюб католицького священика означає створити серйозний прецедент із руйнування традиційного церковного устрою та наразитися на гнів із боку консервативної клерикальної верхівки, не визнати – означає показати нелояльність до звичаїв і традицій Русі, яка є привабливим об'єктом релігійної експансії. Єдиним виходом із цієї ситуації було затягування справи. Даремно Оріховський та його противники очікували рішення з Ватикану. Папа не хотів сваритися ні з ким.

Ще більшу прихильність Оріховському виказував молодий король Сигізмунд II Август. Польський монарх відчував на собі вплив гуманістичного світогляду Оріховського, шанував його світлий розум і цінував важливі поради у державній політиці. Про те, наскільки великим був вплив Оріховського на короля, свідчить його політичний трактат "Напучення [настанови – Е.Л.] королю польському Сигізмунду II Августу". Священник-мислитель не лише наважується давати своєму монарху політичні поради із приводу державного будівництва, а навіть дозволяє собі втручатися в інтимне життя короля, вказуючи, з якою жінкою тому потрібно одружитися, щоб мати користь для себе та своїх підданих: "...Приводь дружину, гідну твоєї величності, яка саме в ці найнеспокійніші часи підтримає твою державу новими союзами та договорами, мир і злагоду в державі зміцнить, спокій, тишу разом із тобою встановить... Вона буде тобі дружиною, союзницею молодості та подругою ложа твого".

Багато порад встиг висловити Оріховський своєму королю. Він прославляв українське козацтво і радив взяти найздібніших козаків на королівську службу, щоб вони охороняли кордони держави від нападів турків і татар. Він наголошував на необхідності відновлення єдності церкви Божої під владою спадкоємців престолу святого Петра у Римі, але із збереженням православних традицій на руських землях. Він наполягав на утворенні в Польському королівстві республіки – Речі Посполитої, у якій король бути правити, спираючись на підтримку шляхетського сейму, що складатиметься з найдостойніших мужів. Саме сейм має право обирати короля й затверджувати його рішення. Він указував на необхідність вивчення історії, яка дає багато прикладів для наслідування, а також учить не повторювати чужі помилки.

У 1559 р. у Венеції вийшла антологія "Промови славетних мужів". Ця книга перевидавалася згодом у Парижі та Кельні. У цьому збірнику була вміщена і промова Станіслава Оріховського.

Станіслав Оріховський помер у 1566 р. на 53-му році життя. Він не побачив, як втілюються у життя польськими королями ті ідеї, які свого часу ним висловлювалися. В 1569 р. унаслідок Люблінської унії Польща та Литва злилися у єдину державу Річ Посполиту, на чолі якої стояв король, що правив, спираючись на рішення сейму. А в 1572 р. за наказом короля Сигізмунда II Августа був створений реєстр із 300 козаків, узятих на державну службу для охорони кордонів Речі Посполитої. Врешті-решт, Берестейська унія 1596 р. дала поштовх для об'єднання православної церкви з католицькою, що означало підпорядкування місцевого духовенства Ватикану із дозволом збереження традиційної обрядності та привілеїв, зокрема і права на шлюб.

Станіслав Оріховський у своїй творчості виявив багатогранний талант письменника-гуманіста, історика, оратора, державного діяча, релігійного мислителя. Як підданий польського короля він вірно служив своєму монарху, проте ніколи не забував, що за походженням русин, постійно називаючи своєю батьківщиною Русь. Станіслав Оріховський є однією з найвизначніших постатей доби Відродження на українських землях.

Заповітна мрія Марини Мнішек

Опівдні 15 травня 1591 р. у маленькому російському містечку Углич за загадкових обставин загинув восьмирічний син царя Івана IV Васильовича (Грозного) Дмитрій. Хлопчик був знайдений із перерізаним горлом неподалік від будинку, де жив із матір'ю Марією. Спеціальна комісія під головуванням князя Василя Івановича Шуйського прийшла до висновку, що царевич загинув унаслідок "падучої хвороби" (епілепсії), нанісши сам собі смертельне поранення під час приступу, коли бавився ножичком. Але в народі пішли чутки, що у смерті хлопчика винний іменитий боярин Борис Годунов, родич царя Федора Івановича, іншого сина Івана Грозного. Нагадаємо, що свого старшого сина Івана Іван Грозний сам позбавив життя у пориві люті. Він власноруч ударив сина по голові гострим наконечником свого посоху, коли той вступився за свою вагітну дружину, яку його батько намагався звалтувати.

Доля царевича Дмитрія, здається, назавжди залишиться загадкою історії. Але, поховавши хлопчика, на деякий час про нього забули.

У січні 1598 р. помер цар Федір Іванович. У Московському князівстві припинилася династія Рюриковичів. На престол зійшов новий цар Борис Федорович Годунов. Той самий, якого народна молва звинувачувала у вбивстві царевича Дмитрія. Якщо це так, то Годунов заздалегідь розчищав собі шлях до царського трону.

Усі ці події відбувалися у внутрішній політиці Московського царства і не зачіпали інтересів українських земель до того моменту, поки в 1601 р. у межах Речі Посполитої у володіннях князя Адама Вишневецького не з'явився молодик, який оголосив, що він є дивом урятований царевич Дмитрій.

Зовні непривабливий – невисокий зріст, на обличчі велика бородавка, рідке волосся – він був освіченою людиною та володів великим даром переконання. Дуже швидко представники польської шляхти почали визнавати царське походження прибульця. Московський уряд Бориса Годунова марно намагався переконати свій народ і сусідів у тому, що насправді під іменем царевича Дмитрія переховується втікач-чернець Чудова монастиря під Москвою Григорій Отреп'єв. У володіннях московського царя поширювалися чутки про дивовижний порятунок законного спадкоємця престолу царевича Дмитрія.

А тим часом польська шляхта потоком йшла до невеликого містечка Брагина, що належав магнатові Адаму Вишневецькому, щоб познайомитися з возкреслим сином Івана Грозного та потенційним претендентом на царський престол. У головах польського панства визрівала зухвала авантюра: посадовити новоявленого царевича у Москві й отримати від нього великі пільги та привілеї. Лжедмитрій не скупився на обіцянки. Польському королю Сигізмунду III зі шведської династії Ваза він обіцяв віддати Смоленську та Новгород-Сіверську землі, що були під владою московського царя. А також дав слово допомоги у поверненні Сигізмунду III шведського престолу, який він незадовго перед цим утратив. Плюс вічний мир між Москвою та Річчю Посполитою. Католицькому духовенству та Папі Клименту VIII Лжедмитрій гарантував поширення серед росіян унії і дозвіл на католицьке віросповідання. Польська шляхта з великим захватом підтримала претендента на царську корону. Князь Адам Вишневецький познайомив Лжедмитрія із представниками найбільших магнатських родів. Серед них був і сandomирський воєвода Юрій Мнішек.

Юрій Мнішек мав велику родину – десять дітей, п'ять хлопців і п'ять дівчат. Дружина воєводи Анна Тарловна походила із заможного міщанського роду у Самборі, що неподалік від Львова. Дочки сandomирського воєводи високо цінувалися серед польської шляхти як потенційні наречені. Так, старша дочка Урсула Мнішек вийшла заміж за відомого магната, князя Костянтина Вишневецького. Таким чином, Мнішки були пов'язані з Вишневецькими родинними узами.

Марина Мнішек народилася близько 1588 року. Не можна сказати, що вона виділялася особливою вродою. Навіть на портретах ця невисока худорлява дівчина має гордовитий владний погляд, від якого стає не по собі. Але щось було в ній таке, що змушувало закохуватися. З дитинства Марина виділялася сильною волею, честолюбством, здатністю досягати, здавалося б неможливого і будь-якими засобами. Напевне, вона мріяла, що вийде заміж за якогось магната, принца, а може, й короля.

У 1603 р. Юрій Мнішек приймав у Сandomирі високого гостя – московського царевича Дмитрія, котрий збирався незабаром повернути собі батьківський трон. Польська знать намагалася зустрітися з майбутнім царем, домовити для себе про певні пільги, які той щедро обіцяв. До гостя з великою повагою ставилися навіть представники великих старовинних магнатських родів. Марина зрозуміла, що їй випав унікальний шанс стати царицею Росії.

На той час Марині Мнішек було близько 15 років. Юна дівчина одразу впала в око Лжедмитрію. Він вів з нею бесіди, розповідав про те, як буде правити, коли поверне собі престол, як покарає зухвалого вискокчу Бориса Годунова, за наказом якого його ледве не вбили в Угличі, коли він був малий. Перспектива правити у Московському царстві все більше окреслювалася в уяві гонорової дівчини. Правда, дехто ставив під сумнів належність молодика до царського роду. Говорили, що він самозванець. Але яка, врешті-решт, різниця, адже корона – найголовніше.

У березні 1604 року Лжедмитрій особисто зустрівся з королем Сигізмундом III. Була укладена угода про підтримку військового походу на Москву королем і територіальні та політичні поступки Лжедмитрія на користь Речі Посполитої, коли він зійде на царство. У квітні про свою підтримку Лжедмитрія заявив папа римський Климент VIII і навіть назвав його любим сином. Для Ватикана відкривалася грандіозна перспектива поширити свою владу на землі еретиків-схизматів, адже Брестська унія 1596 р. між католицькою та православною церквами, яку папа особисто благословив, не дала бажаних результатів.

А Лжедмитрій прагнув взяти шлюб із Мариною Мнішек. Він таємно прийняв католицтво, і тепер не існувало релігійної перешкоди для шлюбу з коханою панною. Однак Юрій Мнішек не поспішав видавати дочку заміж за нетерплячого нареченого. Нехай спочатку стане царем! Але про вся випадок між Лжедмитрієм і Мариною у травні 1604 р. справили заручини. Ймовірніше за все, це відбулося у сandomирському костьолі, за іншими даними – в Острозі. Між нареченим і нареченою був підписаний шлюбний договір, за яким чоловік у якості шлюбного подарунка обіцяв дати Марині міста Новгород, Псков, Смоленськ, Новгород-Сіверський і Чернігів із прилеглими територіями. Юрію Мнішку був обіцяний мільйон злотих.

Перед початком походу Лжедмитрій сповідався у львівського архієпископа Яна Деметрія Соликовського в Бернардинському костьолі й отримав від нього благословення. Військо, з яким вирушив на Москву авантюрист, складало приблизно 15 тисяч чоловік.

У жовтні 1604 р. Лжедмитрій разом із загонами польської кінноти, на чолі яких стояв його майбутній тесть Юрій Мнішек, почав переправу через Дніпро і ввійшов у межі Московського царства. Похід на Москву розгортався досить успішно. З усіх боків до авантюриста потягнулися люди, незадоволені правлінням Бориса Годунова, порядками у країні, а то й відверті гультяї, які примкнули до Лжедмитрія, щоб у майбутньому пожитися награбованим майном.

Самозваний царевич залишився вірним собі і продовжував збирати навколо себе величезні натовпи обділеної черні, обіцяючи зменшити податки, знизити ціни, покарати казнокрадів і нерадивих чиновників, захистити простий люд від поміщицького свавілля, укріпити православну віру. Народ радо зустрічав доброго царя.

Незабаром до Лжедмитрія почали приєднуватися козаки, дворяни, деякі бояри і навіть воєводи Бориса Годунова, які мали зупинити просування самозванця. Успіх Лжедмитрія полегшувало те, що попередні роки в Московському царстві були неврожайними, і країна була охоплена голодом і повстаннями.

21 січня 1605 р. поблизу села Добриничі, що знаходиться неподалік містечка Севськ на Брянщині, 23-тисячна армія Лжедмитрія зустрілася з вірними Борису Годунову військами, якими командував князь Федір Іванович Мстиславський. Сили сторін були приблизно рівними, але перемога дісталася московській раті. Втрати у війську Лжедмитрія склали 6 тисяч чоловік.

Спроба самозванця закріпитися у Новгороді-Сіверському не увінчалася успіхом. Залишки своєї армії авантюрист відвів до Путивля. Він готувався до нових битв за престол. Але несподівано для нього трон принесли йому майже на блюдечку. По всій Московщині спалахували повстання проти Годунова. Повсталі люди визнавали свого царем Лжедмитрія. Владу самозванця визнали Білгород, Валуйки, Єлець, Оскол та інші міста. У самій Москві проти Бориса Годунова визривалася змова. 13 квітня 1605 р. цар Борис помер. Його смерть була швидкою та незрозумілою. Логічною виглядає версія про отруєння.

Новим царем на короткий час став 16-річний син Бориса Годунова – Федір. Але його царювання продовжувалося лише два місяці. У травні московське військо, що йшло розбити самозванця, повністю перейшло на його бік. А у червні москвичі запросили авантюриста на царство.

Під перегук церковних дзвонів Лжедмитрій 20 червня 1605 р. урочисто в'їхав до Кремля. Через місяць відбулося його вінчання на царство в Успенському соборі у Москві. Самозванець став законним царем. Настав час платити по рахунках, які щедро роздавав він перед цим.

Новий цар вів себе досить зухвало. Він оточив себе темними людьми. Народ, доведений до межі, не відчував ніякого полегшення. Дворяни, які раніше хотіли вислужитися перед Лжедмитрієм у надії отримати нагороду, побачили, що основний тон починає задавати польське панство. По Москві пішли чутки, що цар – таємний католик, хоче покатоличити всю Русь і віддати полякам. Серед росіян посилювалося невдоволення та розчарування. Ці настрої підтримував авторитетний і амбітний боярин, князь Василій Іванович Шуйський. Той самий, що вів справу про загибель царевича Дмитрія в Угличі. Спочатку він також визнав Лжедмитрія, але тепер відмовився від своїх слів і заявив, що сказав це під тиском. Проти нового царя зрів заколот.

А в цей час родина Мнішків була на вершині тріумфу. Вони мали свого царя. Юрій Мнішек отримав обіцяний грошовий куш. 17-річна Марина готувалася стати московською царицею. Наречена царя готувалася до переїзду у дику, нецивілізовану, варварську країну, якою вона мала правити.

Навесні 1606 р. Марина Мнішек із великим почтом відправилася з рідного Самбора до далекої Москви. Чужа країна справила на неї жахливе враження. До росіян польська знать ставилася, як до підкореного народу, який має служити завойовникам. 2 травня 1606 р. Марина Мнішек в'їхала до Москви. Вона одразу шокувала місцевих людей своїми декольтованими сукнями, за що її називали безсоромною. Марина не бажала приймати православ'я і вимагала, щоб її також коронували. Польська шляхта до москвичів ставилася зухвало. Поляки облаштувалися у святині святинь – Кремлі.

Урочисте вінчання царя та польської шляхтянки відбулося в Успенському соборі 8 травня 1606 р. У православному храмі пролунала латинська проповідь польського ксьондза. Але далі пишне весілля перетворилося в дикі оргії та гвалт, які чинили сп'янілі поляки.

Через дев'ять днів після весілля Марини Мнішек і Лжедмитрія почався антипольський заколот. 17 травня 1606 р. задзвонили дзвони в усіх церквах. Москвичі хто з чим кинулися нищити будинки польських зайд, витягувати їх на вулиці та вбивати. Шляхтичі, що засіли у Кремлі, чинили відчайдушний опір. Лжедмитрій намагався врятуватися від розлюченого натовпу й вискочив з вікна, але пошкодив ногу, був впійманий і по-звірячому розтерзаний юрбою.

Переляканій Марині, що тільки-но стала царицею, але так і не встигла поцарювати, вдалося разом із невеликим польським загоном вийти з розбурханої Москви. Царем було проголошено Василя Шуйського.

Московське царство вирувало. Неврожайні роки, побори урядовців, утиски простого люду та ще й постійна зміна влади – все це розбурхало країну та привело її до стану громадянської війни. Восени 1606 р. у Новгороді-Сіверському з'явився колишній холоп-утікач Іван Болотников, який заявив, що цар Дмитрій не загинув, а переховується і скоро поверне собі владу. Скоро повстання під проводом Болотникова охопило Чернігово-Сіверщину, Дон та Поволжя.

За цих умов на початку 1607 р. у Стародубі з'явився молодий чоловік, який видавав себе за вдруге врятованого, тепер уже у Москві, царя Дмитрія. Його прийнято називати Лжедмитрієм II. Навряд чи цей молодик був дійсно схожий на свого загиблого попередника, однак те, що це дійсно він, одразу визнав покровитель Лжедмитрія I князь Адам Вишневецький. Він надав величезну військову та грошову підтримку Лжедмитрію II. Очевидно, польські магнати не хотіли так просто втратити можливість посадити на московський престол власного царя. На бік Лжедмитрія II став відомий магнат, представник давнього князівського роду Роман Ружинський, який передав під командування нового самозванця загін своїх воїнів.

Українське козацтво також не залишилося осторонь великої політики. Великий козацький загін прийшов на допомогу Лжедмитрію II і виявив готовність іти з ним на Москву. Командував козаками, що прийшли із Запоріжжя та Дону, отаман Іван Заруцький, родом із Тернополя.

У червні 1607 р. Лжедмитрій II, підтриманий польською шляхтою та козаками, почав похід на Москву. Він діяв за сценарієм, написаним його невдахою-попередником. Російські міста, невдоволені політикою Василя Шуйського, визнавали владу Лжедмитрія II. У травні 1608 р. самозванець розгромив армію Шуйського під Болховом на Орловщині і підійшов до Москви. Велику допомогу у просуванні військ Лжедмитрія II відігравали козаки Івана Заруцького.

Новий претендент на царську корону влітку 1608 р. отаборився зі своїм військом поблизу Москви у селищі Тушино, за що його прозвали “тушинським вором”. Уже до весни того року він контролював значну територію Московського царства.

Але якщо він визнавав, що є царем Дмитрієм, який не загинув у Москві у травні 1606 р., то мав пам'ятати, що у нього є законна дружина Марина, уроджена Мнішек.

Як же поставилася сама Марина до звістки, що у неї з'явився новий чоловік із тим же іменем? Дуже позитивно. Доля давала їй удруге можливість одягнути корону московської цариці, і втратити такий шанс вона не могла.

Марина у вересні 1608 р. приїхала у Тушинський табір до свого “законного” чоловіка й оголосила, що це дійсно він і вона сама не розуміє, яким дивом він урятувався тоді, два роки тому, у Москві. Чи керували Мариною якісь інші почуття у стосунках із “тушинським вором”, крім прагматичних, напевне сказати важко. Але незабаром Марина завагітніла. Через визначений термін вона народила сина Івана.

Становище Василя Шуйського було катастрофічним. Польський король Сигізмунд III узяв в облогу Смоленськ. Шведські найманці, запрошені на допомогу, захопили Новгород, і на цьому їх допомога закінчилася. Єдина надія покладалася на талановитого полководця Михайла Васильовича Скопін-Шуйського, племінника царя. І диво сталося. Несподіваним ударом у грудні 1609 р. Скопін-Шуйський вибив “тушинсько-го вора” з Підмосков'я й змусив його відступити до Калуги.

Король Речі Посполитої на цей час уже відмовився від авантюри посадити на престол якогось із “царевичів Дмитріїв”. Він вирішив сам стати московським правителем або хоча б зробити царем свого сина Владислава. Коли король тактовно натякнув Марині, що вона б могла спокійно повернутися додому, де він пожував би їй великі маєтки, та зухвало відписала королю, що коли вона стане московською царицею, то, так уже й бути, подарує йому... Варшаву.

Зібравши сили, Лжедмитрій II влітку 1610 р. перейшов у новий наступ на Москву, але у липні того ж року зазнав поразки і був убитий своїми людьми.

Бідна Марина, якій було лише трохи більше двадцяти років, маючи немовля на руках, удруге втратила “того самого” чоловіка. Драматизм ситуації підсилювався ще й тим, що вона була знову вагітна від Лжедмитрія II.

Але не такою була Марина, щоб здаватися. Вона стала коханкою козацького отамана Івана Заруцького. В народі цю жінку вважали чаклункою, що володіє таємними чарами привороження чоловіків. Дивний збіг: сина, народженого від Лжедмитрія II, вона назвала також Іваном. Хоча, можливо, це просто збіг. Але бути лише коханкою гордовитої шляхтянки не влаштувало. Іван Заруцький бере її в законні дружини, ставши третім чоловіком, правда, внаслідок лише другого в її житті шлюбу. Закоханий козак пообіцяв їй повернути московську корону, але, здається, час царювання для Марини вже минув. Тим часом вона народила другого сина.

Василь Шуйський був скинутий із престолу 17 липня 1610 р. Проте царицею Марина вже ніколи не стала. Угрупування з семи родовитих бояр (“семибоярщина”) запросило на московський престол сина Сигізмунда III королевича Владислава. 21 вересня 1610 р. польська залога увійшла до Кремля. Хоча сам Владислав на неспокійний престол не поспішав. І не дарма. У березні наступного року Москва знову повстала проти поляків. Польський гарнізон був оточений у Кремлі і 26 жовтня 1612 р. капітулював. При розгромі поляків особливо відзначилися князь Дмитрій Михайлович Пожарський і ватажок народного руху Кузьма Мініч Мінін.

На цей час з'явився ще один “дивом урятований” чоловік Марини – Лжедмитрій III, якого в літературі прийнято називати Сидоркою. Певною мірою це була креатура Заруцького. Той підтримував нового самозванця. Але для Марини епопея з Дмитріями була вже закінчена. Схоже, і сам козацький отаман почав розуміти, що “дивом урятованих Дмитріїв” стає вже занадто багато.

Після розгрому поляків вирішувалося питання, кому ж стати новим царем. Отаман козаків Заруцький, який теж устиг повоювати проти поляків, виступив на підтримку кандидатури малолітнього Івана, старшого сина Марини від Лжедмитрія II, але цю пропозицію всерйоз ніхто не розглядав. Велику вагу мала постать князя Дмитрія Пожарського – героя визвольної боротьби проти польських інтервентів. Але, мабуть, занадто вже було Дмитріїв – претендентів на трон. Пожарський скромно відмовився від царської корони. Врешті-решт, Земський собор у лютому 1613 р. обрав царем 16-річного Михайла Федоровича Романова, представника давнього боярського роду. І у Росії три століття царювала династія Романових.

Заруцький із Мариною пішов на Дон, де брав участь у внутрішніх міжкозацьких суперечках і загинув у 1614 р. Його посадили на палю, за іншими даними – відрубали голову.

Деякий час повсталих козаків і “черкесів” (так тоді називали українців) очолював Захар Заруцький, очевидно, родич Івана Заруцького, але на початку 1615 р. його загони були розбиті військами московського боярина Ликова.

Доля дітей Марини трагічна: молодший був убитий ще в дитинстві, а старшого перевезли до Речі Посполитої, після чого його сліди зникають. Є версія, що Марина мала від Лжедмитрія II лише одного сина, який у віці чотирьох років був повішений біля Серпухівських воріт у Москві.

Смута у Московському царстві, що почалася із загибелі царевича Дмитрія Івановича, закінчилася після страти царевича Івана Дмитровича, сина Марини Мнішек.

Щодо долі самої шляхтянки, що мріяла стати московською царицею, існують декілька версій. За однією, їй відрубали голову разом із Заруцьким, за іншою – утопили в річці. Однак, найбільш імовірно, що вона була примусово стрижена у черниці і відправлена до одного з монастирів, де закінчила свій вік у молитвах і спогадах про бурхливе минуле. За переказами, нещасна жінка прокляла нових московських правителів – Романових, що згубили її чоловіка та втратили невинного сина. Через 300 років після її прокляття останній цар Микола II був убитий разом із дружиною та дітьми.

Deo dato – Богом даний Хмельницький

Серед українських гетьманів найбільш величною є постать Богдана Хмельницького. Саме його вважають лідером української козацької революції, фундатором гетьманської держави, що відродила занедбану традицію державності на теренах України. Для ворогів цей козацький лідер був “зрадником”, “кровожерним тираном”, “розбійником”, “збурювачем спокою”, “бунтівником”. Польська шляхта у містичному жаху перед козацьким полководцем називала його “бичем Божим”, що з’явився для покарання Речі Посполитої за гріхи її панства. На божественному походженні цього народного ватажка наполягали і його прихильники, витлумачуючи його ім’я Богдан як “Богом даного” спасителя українського народу.

День і навіть рік народження найвидатнішого українського гетьмана достеменно невідомі. Припускають, однак, що народився він у 1595 р., можливо, 27 грудня, на день святого Теодора, ім’я якого хлопчик отримав при народженні. Воно перекладається з грецької “Богом даний”. Або у просторіччі – Богдан. Пізніше саме це ім’я використовував гетьман Хмельницький, який, мабуть, і сам повірив в свою Богом дану місію.

Крім цього, він мав ще одне ім’я – Зиновій.

Із місцем народження майбутнього полководця теж не все зрозуміло, але найвірогіднішим є припущення, що з’явився він на світ у Чигирині. Неподалік від цього міста незабаром з’явився маєток його батька Михайла Хмельницького – хутір Суботів. Батько гетьмана походив із дрібної української православної шляхти. Родове прізвище може бути пов’язане з містечком Хмельник неподалік від Перемишля на заході Галичини. Про шляхетне походження героя свідчить наявність родового герба Хмельницьких – “Абданк”.

Михайло Хмельницький служив при дворі польного гетьмана Станіслава Жолкевського у місті Жовква. Потім перейшов на службу до галицького магната Яна Даниловича, який був призначений корсунським і чигиринським старостою. Михайло Хмельницький обійняв посаду чигиринського підстарости і, можливо, облаштував поселення селян на пустинних землях свого староства. Чи належав Михайло Хмельницький до козацького війська – питання спірне. Є свідчення, що деякий час він був сотником Війська Запорізького. Точних відомостей про це немає. Проте не викликає сумніву, що з козаками чигиринський підстароста мав постійні тісні взаємини, козаки його добре знали. Підтвердженням тому є і шлюб Михайла з дочкою козака Федора – Анастасією.

Невідомо, чи були у Анастасії та Михайла Хмельницьких ще діти, крім Зиновія, але, швидше за все, не було.

При виконанні своїх службових обов’язків чигиринський підстароста Михайло Хмельницький не міг уникнути спілкування з гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним, завдяки якому відбулося відновлення православної віри, а козацьке військо перетворилося на регулярну військову силу, визнану Річчю Посполитою.

Маленький Зиновій, отримавши спочатку домашню освіту, продовжив навчання в Львівському єзуїтському колеґіумі, відкритому Станіславом Жолкевським. Хлопчик пройшов тут класи граматики, поетики та риторики, здобувши ґрунтовну класичну освіту того часу. Пізніше прекрасне володіння ним латиною відзначали сучасники. До речі, в той час тут навчався і майбутній релігійний діяч та просвітитель Петро Могила, з яким у Зиновія Хмельницького могли виникнути приятельські стосунки.

Після закінчення навчання юнак повернувся на батьківський хутір.

Улітку 1620 р. 80-тисячне турецько-татарське військо посунуло на Україну. Навперейми йому вийшла армія великого коронного гетьмана Станіслава Жолкевського. У її складі були батько й син Михайло та Зиновій Хмельницькі. Противники зустрілися 10 вересня під Цецорою, невеликим селом поблизу Ясс. У ході битви армія Жолкевського зазнала поразки і почала відступ до Дніпра. Але 27 жовтня вона була оточена під Могиловом-Подільським і вщент розгромлена. Лише невеличкій частині армії вдалося вирватися з оточення. Серед щасливців був і молодий Петро Могила, можливий товариш Зиновія Хмельницького по латинській школі. У ході битви загинув великий коронний гетьман Станіслав Жолкевський. Його заступник, польний гетьман Станіслав Конецпольський, потрапив у полон. Був убитий і чигиринський підстароста Михайло Хмельницький. Його синові пощастило більше, він був захоплений у полон татарами. Як шляхтичу молодому бранцю вороги зберегли життя, щоб у перспективі отримати викуп. Два роки Зиновій Хмельницький перебував у турецькому полоні. За цей час він досить добре вивчив турецькі та татарські звичаї і мову.

Бідолашна вдова Анастасія Федорівна, яка втратила чоловіка, зраділа, що хоч її єдиний син не загинув на бойовищі. Однак радість була затьмарена потребою збирати великі гроші, щоб викупити його з неволі. Мабуть, ця жінка була досить привабливою. Є свідчення: для того, щоб утримати маєток і знайти кошти на визволення сина, Анастасія, якій вже було більше сорока років, вийшла заміж за якогось польського шляхтича Василя Ставицького. Частково гроші могло надати козацьке товариство. Згадаймо, що вона була дочкою козака.

У 1622 р. Зиновій Хмельницький повернувся з полону додому. Він вступив на службу до козацького Чигиринського полку. Мати залишила Суботів синові, а сама переїхала у Білорусію у маєток нового чоловіка. Упорядкувавши господарство, в 1625 р. Хмельницький одружився з дочкою переяславського козацького старшини Семена Сомка – Ганною. Рідний брат Ганни Яким у майбутньому стане наказним гетьманом, але буде вбитий після Чорної ради в Ніжині у 1663 р.

Зиновій із Ганною прожили у шлюбі близько 20 років. За цей час у них народилося троє синів (Тиміш, Остап і Юрій) і чотири доньки (відомі з них Катерина, Олена та Стефанида).

Зиновій Хмельницький мав досить великий авторитет у козацькому товаристві. Його поважали за розум і мужність. Він майстерно володів шаблею і вправно стріляв із лука та пістоля. У пориві гніву міг ударити опонента, хоча таке траплялося рідко. Його характеризувала розважливість. У побуті Хмельницький був невибагливим. Їв просту їжу. Любив випити горілки, меду чи пива. Як згадував племінник антіохійського патріарха Павло Алепський, який побував у Хмельницького у період його гетьманства, випити той міг багато, але ніхто ніколи не бачив гетьмана п’яним. Під час роздумів Хмельницький палив довгу турецьку люльку, набиту духмяним тютю-

ном. Дуже любив каву – напій досить рідкісний тоді не лише в Україні, але й у Європі. Коли мав час і бажання, Хмельницький сідав на лаві й починав награвати на бандурі, співаючи народні пісні.

У складі козацького війська Хмельницький брав участь у походах проти турків і татар. У 1630 р. він узяв участь у повстанні Тараса Федоровича (Трясила), освітаному пізніше Шевченком у поезії “Тарасова ніч”. Тоді, за переказами, протягом однієї ночі козаки майже повністю знищили “золоту роту” коронного гетьмана Станіслава Конецпольського поблизу Переяслава. Козаки вимагали повернення козацьких привілеїв і підтримки православної віри.

Під час Смоленської війни Речі Посполитої з Московією 1632–1634 рр. Хмельницький так прославився своїми подвигами під Смоленськом, що польський король Владислав IV власноруч нагородив його шаблею. Взагалі, Владислав IV досить прихильно ставився до козаків. Мабуть, гарно пам’ятав, як під час походу на Москву в 1618 р., оточений московськими воєводами, він був визволений з оточеннями саме козаками Сагайдачного.

У 1633 р. Владислав IV видав непопулярні серед польської шляхти “Статті для заспокоєння руського народу”, що узаконювали православну церкву в межах Речі Посполитої, яка була фактично поза законом після Берестейської унії 1596 р.

Зиновій Хмельницький досить часто з’являвся при дворі польського короля. Є легенда, що після того, як козаки під проводом отамана Івана Сулими в 1635 р. зруйнували польську фортецю Кодак, створену французьким інженером Бопланом, котра перекривала шлях втікачам на Запоріжжя, король наказав відновити її й покарати бунтівників. На це Хмельницький, перебуваючи у королівському почті, начебто відказав: “Manu facta – manu destruitur!” (“Рукою збудоване – рукою й руйнується!”).

Під час великого козацько-селянського повстання 1637–1638 рр. під проводом Павла Бута, Дмитра Гуні та Якова Остряниці бачимо Хмельницького на посаді писаря Війська Запорізького, а також у козацькому посольстві до короля. Підпис Хмельницького поставлено на капітуляції козацького війська після придушення повстання.

Сеймова “Ординація Війська Запорізького” 1638 р. дуже сильно обмежила права козаків. Реєстр зменшувався з 9 до 6 тисяч. Скасовувалися виборність старшини та козацьке судочинство. Замість гетьмана на чолі козацького війська мав стояти призначений польським урядом комісар. На посади вищої старшини могли призначатися лише католики. Православні могли обіймати посади не вище сотника. Міщанам і селянам під страхом смерті заборонялося вступати до козацького товариства і навіть видавати своїх дочок за козаків. Два полки реєстровців із польською залогою повинні були постійно перебувати на Запоріжжі. Був посилений Кодак. Запорожцям заборонено походи у Крим. На Запоріжжя козак міг потрапити лише за наявності паспорта, підписаного польським комісаром.

Такого обмеження своїх прав і вольностей свободолубиве українське козацтво ще ніколи не знало. Це був час, коли народ України стогнав під важким ярмом шляхетського всевладдя. Українці перебували під потрійним гнітом: національним (поляки та євреї утискували українців), соціальним (пани пригнічували селян і козаків) та релігійним (католики та іудеї принижували православних). На Україні польська шляхта установила жорстокий терор щодо населення. Були закриті православні церкви, а ключі від них передавалися єврейським орендарям, котрі вимагали великої сплати за відправлення служби. Польські пани дозволяли собі все відносно простого народу, живучи, як у раю, що створювався за рахунок пекельного життя принижених українців, котрі, стиснувши зуби, терпіли всі наруги панів і мріяли про час, коли прийде визволитель і врятує простий народ від цього рабства. Польський шляхтич на столі кожен день мав те, що не завжди міг собі дозволити західноєвропейський аристократ. Сучасники згадували, що навіть негри-раби та індіанці в Америці жили краще, ніж народ України. Гвалтування українських дівчат і жінок, побиття та скалічення своїх кріпаків, постійні приниження – ось те, що характеризує десятиріччя 1638–1648 рр. Це десятиріччя поляки називали “золотим спокоєм”. Це справді був період затишшя. Але, як виявилось, це було затишшя перед бурею.

Хмельницький не зрікся батьківської віри, як це зробили деякі старшини заради вигоди, і обійняв максимально допустиму для православного посаду – чигиринського сотника. Утім, його реальний авторитет був набагато більшим. Він постійно брав участь у козацьких посольствах до короля, прагнучи пом’якшити “Ординацію”.

У 1644 р. до Варшави прибув французький посол граф Ніколас де Брежі. Він передав прохання керівника французької політики, кардинала Джуліо Мазаріні, відправити до Франції 2600 хоробрих запорізьких козаків для допомоги їй у важкій Тридцятилітній війні (1618–1648). У листі до свого патрона де Брежі писав: “Цими днями був у Варшаві один із старшин козацької нації, полковник [!] Хмельницький... Він був у мене, я мав із ним дві розмови. Це людина освічена, розумна, сильна у латинській мові... Його тут при дворі поважають”.

У 1645 р. козацький експедиційний корпус взяв участь у боях у Франції проти іспанських Габсбургів під Дюнкерком, де козаки вразили французьких воєначальників своєю звитягою, хоробрістю та військовою майстерністю. Побував у Франції і Хмельницький. Після повернення він проводив переговори із Владиславом IV у 1646 р. про збільшення реєстру до 12 тисяч і скасування обмежень “Ординації” щодо козацьких прав і привілеїв. Король готувався до великої війни з Туреччиною, тому підтримка козаків йому була необхідна. Він навіть таємно передав Хмельницькому клейноди, які у разі війни можна було використати як знак королівського благоволення.

Приблизно в цей час померла перша дружина Зиновія Хмельницького – Ганна. Малі діти залишилися без матері, а велике господарство – без жіночого нагляду. Хмельницький, який досить часто був у від’їздах, почав жити з молододою польською шляхтянкою Геленою (називають і інше ім’я цієї жінки – Мотрона), яка була вихованкою Хмельницьких і начебто була викуплена Зиновієм у татар. Очевидно, уславлений чигиринський сотник збирався обвінчатися з нею після завершення трауру за першою дружиною та впорядкувавши справи. Але навесні 1647 р. давній ворог Хмельницького, чигиринський підстароста Данило Чаплинсь-

кий, захопив хутір Суботів, заволодів майном Хмельницького. Діти Хмельницького повтікали та сховалися, але маленького Остапа слугам шляхтича вдалося схопити. Той наказав бити хлопця канчуками, від чого Остап помер. Наречену Хмельницького Гелену Чаплинський забрав собі й обвінчався з нею.

Зиновій Хмельницький почав шукати правди. Він звернувся зі скаргою до чигиринського старости Олександра Конецпольського, але наштотхнувся на стіну байдужості. Звернення до коронного гетьмана Миколи Потоцького про відновлення справедливості й покарання Чаплинського також не мали успіху. Залишався лише єдиний законний шлях відновлення правди – звернутися безпосередньо до короля Владислава IV. Але навіть той, зв'язаний по руках і ногах польським шляхетським сеймом, не міг допомогти своєму улюбленцю. За переказами, король сказав Хмельницькому: “*Vel non habes frameam, stupide?*” (“Дурню, хіба не маєш шаблі?”).

Восени 1647 р. при поверненні на Україну Хмельницький був заарештований. Його відвезли до чигиринського полковника Станіслава Кричевського. Останній був кумом Хмельницького, тому, протримавши його у себе, через кілька днів відпустив. Взявши свого старшого сина, 15-річного Тимоша, Зиновій Хмельницький подався за пороги.

У грудні 1647 р. Хмельницький осів на острові Томаківка. Дуже швидко навколо нього сформувався загін із 300 козаків, ображених поляками. Своїм прихильникам Хмельницький показав королівські клейноди й оголосив, що король Владислав IV сам страждає від шляхетської сваволі, тому закликає козаків взятися за зброю і відновити свої занедбані права. На Томаківку почали перебігати козаки з Січі, яка була розташована на місці Микитин Ріг. Хмельницький відрядив посольство до кримського хана Іслам-Гірея III із проханням допомогти у війні з Польщею, обіцяючи тому великі прибутки.

Число прихильників Хмельницького безперервно зростало. Посилося невдоволення на Запорізькій Січі польською залогою. Запорожці таємно закликали Хмельницького на Січ. 25 січня 1648 р. він на чолі своїх прихильників тріумфально увійшов до Запоріжжя. Польська залога була роззброєна та заарештована, а реєстровці перейшли на бік Хмельницького. На початку лютого 1648 р. на великій козацькій раді він був обраний гетьманом відповідно до давніх козацьких звичаїв. Хмельницький присягнувся повернути назад усі козацькі права і привілеї та помститися полякам за численні кривди. Чигиринський шляхтич Зиновій Хмельницький перестав існувати. З того моменту діяв великий український гетьман Богдан Хмельницький, Богом даний народу, щоб визволити його з панської сваволі.

На початку 1648 р. Богдан Хмельницький уклав воєнно-політичний союз із Кримським ханством, а також відправив посольство до турецького султана Ібрагіма і до донців.

Коронний гетьман Микола Потоцький надіслав посланців до Хмельницького й наказав припинити бунт, інакше всіх козаків посадить на палю. На що Хмельницький спокійно відповів: “Буде так, як Бог дасть”.

У середині квітня 1648 р. Микола Потоцький направив своє військо униз по Дніпру на повсталу Січ. Назустріч йому вийшов Хмельницький зі своєю армією. Крзацьке військо постійно поповнювалося за рахунок утікачів і усіх бажаючих людей. До того ж, перекопський воєначальник Тугай-бей привів гетьману Хмельницькому 6-тисячний загін татарської кінноти. Загальна чисельність двох армій була приблизно однаковою з невеличкою перевагою у Хмельницького. Проте Микола Потоцький припустився тактичної помилки, поділивши свою армію на дві частини. Одну з них на чолі зі своїм 20-річним сином Стефаном Потоцьким він відправив по Дніпру. А іншу залишив під Корсунем в очікуванні підкріплення магнатськими загонами.

19 квітня козацьке військо за підтримки татарської кінноти Тугай-бея атакувало польські загони Стефана Потоцького в урочищі Жовті Води. Поляки спішно збудували військовий табір і приготувалися до оборони. Проте минав час, а допомога їм так і не надходила. Закінчувалися порох, набої та харчі. Реєстрові козаки, які були під началом Стефана Потоцького, перейшли на бік Хмельницького. 6 травня при спробі вирватися з оточення поляки були вщент розгромлені, а сам Стефан Потоцький загинув. Полонених шляхтичів віддали татарам як винагороду (ясир). Серед них був і давній знайомий Хмельницького київський шляхтич Іван Виговський, якого гетьман виміняв собі у Тугай-бея на гарного коня і незабаром призначив своїм писарем.

Об'єднане козацько-татарське військо вирушило на Корсунь, де знаходилися головні сили коронного гетьмана Миколи Потоцького. Вирішальна битва між ними відбулася 16 травня. Під час запеклої битви польська армія була вщент розгромлена. Понад 8,5 тисяч жовнів і офіцерів було взято в полон, серед них коронний гетьман Микола Потоцький і польний гетьман Мартин Калиновський, які отримали важкі поранення у битві. Побачивши Хмельницького, поранений коронний гетьман зухвало крикнув йому: “Хлопе, не ти переміг нас, а доблесне рицарство Орд татарських, чим заплатиш йому?” На що український гетьман просто відповів: “Тобою!”

Звістка про поразки польської армії від повсталих хлопів приголомшила шляхту. Саме в цей час надійшла звістка про смерть короля. Польське суспільство охопила паніка. Що буде далі? Говорили, що в середині травня по небу пролетіла червона, як кров, комета, яка віщувала великі біди для Речі Посполитої.

Українські селяни раділи, що нарешті Бог дав їм визволителя – Богдана Хмельницького. Армія українського гетьмана щоденно зростала і просуvalася на захід. Маєтки польської шляхти були охоплені полум'ям пожеж. Усюди валялися трупи вбитих поляків і євреїв. Утікаючи від повсталі черні, князь Ярема Вишневецький із великими труднощами потрапив на контрольовану польським урядом територію. Ярема Вишневецький, який від народження був православним, але прийняв католицизм, за що його начебто прокляла мати, кипів люттю на зухвалі “бидло”, як шляхта називала українських селян.

Уже як гетьман повсталого народу Хмельницький повернув собі маєток Суботів і захопив свою колишню наречену, а тепер законну дружину Чаплинського – Гелену-Мотрону. У липні 1648 р. вони обвінчалися, хоча юридично новий шлюб жінки за живого чоловіка був недійсним. Проте українського гетьмана це мало турбувало. Діти від першого шлюбу не сприйняли другої батькової дружини. Особливо був невдоволений старший син Тиміш, права рука гетьмана.

Просуваючись на захід, війська Хмельницького зустрілися з новою польською армією, на чолі якої стояли три регіментарі (воєначальники): князь Владислав-Домінік Заславський, коронний підचाший Микола Остророг та коронний хорунжий Олександр Конецпольський. “Перина”, “латина” та “дитина” – так влучно назвав їх Хмельницький відповідно до їх характерних рис. На той час Богдан Хмельницький очолював уже майже 100-тисячне українсько-татарське військо. Вирішальна битва відбулася 11–14 вересня під Пилявцями на Волині. І знову хвалена шляхетська кавалерія зазнала нищівної поразки від повсталих козаків і селян. Була захоплена вся польська артилерія (100 гармат) і обоз.

16 вересня Хмельницький підійшов із військом до Львова й почав облогу міста. Через кілька днів заго-ни легендарного полковника Максима Кривоноса захопили Високий Замок. Але гетьман так і не віддав наказ про початок вирішального штурму Львова. Можливо, він пожалів красиве місто, де провів роки своєї юності. Взявши відступного 200 тисяч дукатів, Хмельницький наказав зняти облогу. Українсько-татарське військо рушило далі на захід і підійшло до Замостя.

Далі Богдан Хмельницький не пішов. Він підійшов до природних меж України і не волів вступати на польську територію, де він перетворювався не на визволителя, а на загарбника. Його військо було втомлене від довгих переходів. Наближалася зима. У таборі почалися хвороби. Татари не хотіли продовження походу, бо й так вже мали величезну здобич. Закінчилася Тридцятилітня війна, і Польща могла перекинути війська із заходу проти Хмельницького. З’являлася можливість вплинути на нового польського короля, яким, за підтримки Богдана Хмельницького, на сеймі був обраний брат покійного Владислава IV – Ян II Казимир.

Наприкінці листопада 1648 р. гетьман повернувся до Наддніпрянщини. У грудні 1648 р. Богдан Хмельницький під церковний дзвін через Золоті ворота урочисто в’їхав до Києва. Його зустрічали єрусалимський патріарх Паїсій і київський митрополит Сильвестр Косів, наступник Петра Могили. Спудей Києво-Могилянської колегії читали свої латинські панегірики на честь Хмельницького. Кияни вітали Хмельницького схвальними вигуками, дякуючи гетьману за визволення від “лядської неволі”. Через кілька днів патріарх Паїсій у Софійському соборі відпустив Богдану Хмельницькому всі гріхи, теперішні та майбутні, що було частиною коронаційної церемонії, і благословив на боротьбу з католиками.

Очевидно, на прохання гетьмана, патріарх удруге обвінчав Хмельницького з Геленою-Мотроною. Мабуть, після цього вінчання за православним обрядом переважало католицьке. Адже з Данилом Чаплинським вона була обвінчана один раз за католицьким звичаєм, а з Богданом Хмельницьким – двічі і за православним.

Гетьман прекрасно розумів, що війна ще тільки почалася і йому потрібна допомога. Тому він відправив посольство до Московського царства, Кримського ханства і Трансільванії про військовий союз проти Польщі. Одночасно з цим він проводив переговори і з посланцями від польського короля, яких очолював заможний православний шляхтич Адам Кисіль. Але коли той наголошував на необхідності виконувати накази короля, Хмельницький гнівно відповів: “Правда є, що я малий і незначний чоловік, але це Бог мені дав, що нині я єдиновладець і самодержець руський... Виб’ю з лядської неволі увесь руський народ, а що раніше я воював за свою шкоду й кривду, то нині воюватиму за нашу віру православну...” Хмельницький наголосив, що збирається звільнити “всю Русь по Львів, Холм і Галич” до самої Вісли, а як поляки будуть проти нього лихе діяти, то він їх і поза Віслою дістане.

Із весни 1649 р. почалися бої на українсько-польському порубіжжі. Ян II Казимир зібрав велику польську армію, щоб приборкати “бунтівних хлопів”. Назустріч полякам вирушило 100-тисячне українсько-татарське військо. Татарські загони очолив сам кримський хан Іслам-Грей III. Наприкінці червня Хмельницький почав облогу фортеці Збараж, якою командував князь Ярема Вишневецький, жорстокий кат простого народу. Під час облоги Збаража загинув полковник Станіслав Мрозовицький, більше відомий як Нестор Морозенко, герой козацьких дум: “Ой Морозе-Морозенку, ти славний козаче, за тобою, Морозенку, вся Вкраїна плаче”.

Із півночі сунули війська литовського гетьмана Януша Радзивіла, якому шлях на Україну заступили загони київського полковника Станіслава (Михайла) Кричевського, Богданового кума, завдяки якому той потрапив на Січ. У битвах із литовцями Кричевський наклав голову.

На допомогу гарнізону Збаража вирушили основні сили на чолі з королем Яном II Казимиром. Але 5 серпня 1649 р. на переправі через річку Стрипу під Зборовом поляків атакували військові загони Хмельницького. Опинившись перед загрозою повної поразки, король відправив свого канцлера Єжи Осолінського на секретні переговори з ханським візиром Сефером Газі-агою. Кримський хан не був зацікавлений у абсолютній перемозі Хмельницького, його влаштовувала довга, виснажлива, затяжна війна між українцями та поляками, у якій можна підтримувати то одну, то іншу сторону.

Дізнавшись про татарсько-польські переговори і враховуючи можливість удару колишніх союзників-татар із тилу, Хмельницький поспішив і сам укласти мир із напіврозгромленими поляками.

8 серпня 1649 р. була підписана Зборівська мирна угода з Польщею. Головними її умовами були визнання території Гетьманщини у складі Київського, Чернігівського, Брацлавського воєводств із столицею в Чигирині. У Гетьманщині скасовувалася унія. Католицька і православна шляхта зрівнювалися у правах. Київський митрополит мав посісти місце у польському сенаті. Оголошувалася амністія всім повстанцям. Установлювався козацький реєстр 40 тисяч чоловік.

Звичайно, Зборівська угода не влаштовувала обидві сторони. Хмельницький не досяг мети визволення всієї України, а поляки, навпаки, прагнули повернути становище, яке було до початку повстання, з безумовним пануванням на Україні. Однак річна перерва у бойових діях дозволила гетьману зміцнити внутрішню і зовнішню становище новоствореної козацької держави, посилити свою владу. Перемоги Хмельницького схвально вітав на іншому кінці Європи лідер англійської революції і ворог католиків Олівер Кромвель, який щойно наказав стратити свого законного короля. У листі до гетьмана він звертався до нього так: “Богдан Хмельницький, Божою милістю генералісімус греко-східної церкви, вождь усіх козаків запорозьких, пострах і

викорінювач польської шляхти, скоритель фортець, винищувач римського священства, гонитель язичників і антихриста”.

У 1650 р. Хмельницький здійснив похід на Молдавію, змусивши її господаря Василя Лупула укласти з ним союз проти Польщі. А з Варшави надходили тривожні звістки. З татарського полону повернувся коронний гетьман Микола Потоцький, який закликав шляхту воювати, аж поки земля не почорніє від козацької крові. На 1651 р. сейм оголосив “посполите рушення”, тобто загальну мобілізацію загонів шляхти. З квітня 1651 р. польська армія почала зосереджуватися поблизу міста Сокаль на межі Галичини та Волині. У прикордонних боях натиск поляків стримували загони талановитого полковника Івана Богун. Проте у травні величезна польська армія змогла дійти до міста Берестечка на Волині. Тут її зустріли об'єднані українсько-татарські сили. Чисельність сторін була приблизно рівною, приблизно по 150 тисяч чоловік.

Берестецька битва – трагічна і водночас героїчна сторінка в історії козацької слави. Вона відбувалася з 18 по 30 червня 1651 р. Спочатку військова удача сприяла Хмельницькому, але у вирішальний момент бою татарська кіннота не витримала артилерійського вогню ворога. Був поранений у ногу хан Іслам-Гірей III, загинув його брат і спадкоємець престолу калга Крим-Гірей, був тяжко поранений прихильник Хмельницького Тугай-бей, до того ж, починалося татарське свято байрам, коли мусульманам узагалі воювати заборонено. Татари почали тікати з бойовища. Хмельницький кинувся їх зупиняти, але хан силоміць наказав вивести з собою і гетьмана. Козацька армія опинилася без свого ушлявленого полководця. Командування прийняв на себе полковник Іван Богун. Закидавши болотні трясовища сідлами, возами, гарматами, одягом і трупами коней, він почав непомітно виводити військо з козацького табору. Проте організований відступ швидко перетворився на панічну втечу. Багато людей потонуло на переправі. Поляки кинулися на штурм козацького табору. Козацький загін із 300 чоловік, який прикривав відступ товаришів, був повністю знищений. На вимогу здатися козаки відповіли дружнім реготом і демонстративно повикидали у воду золоті монети та інші коштовності. Останній із цих сміливців, отримавши 14 ран, продовжував битися. Не зупинило його навіть звернення короля, який гарантував збереження йому життя. Козак, який стівав кров'ю, гордо відповів, що хоче померти як воїн.

Після перемоги під Берестечком Ян II Казимир повів свою ослаблену армію на Київ. Однак похід супроводжували невдачі. Від дизентерії помер нещадний каратель “хлопів” князь Ярема Вишневецький. Українські селяни, які скуштували смак волі, вели партизанську боротьбу проти загарбників, руйнували переправи. Богдан Хмельницький, котрий щойно повернувся з татарського полону, адже повна поразка України не була вигідна Кримському ханству, 17 липня 1651 р. наказав полковникам негайно збирати всіх своїх людей до військового табору під Білою Церквою. Для України наступав критичний момент. Литовський князь Януш Радзивіл захопив і пограбував Чернігів і Київ. Хмельницький переживав за майбутнє своєї держави після великої поразки під Берестечком.

Крім політичних проблем, додавалися й особисті. За відсутності батька Тиміш дізнався, що його мачуха підтримує секретне листування з поляками і навіть погодилася отруїти гетьмана, коли той повернеться до неї. Також Тиміш, який завжди недолюбливав мачуху, звинуватив Гелену-Мотрону у подружній зраді своєму батькові й наказав повісити її на воротах батькового двору в Чигирині. Наскільки виправданими були звинувачення Тимоша, сказати важко. Але реально великий гетьман удруге став удівцем.

Давній товариш гетьмана, ніжинський полковник Іван Золотаренко, щоб скрасити самотність друга, запропонував тому одружитися з його рідною сестрою Ганною. Її чоловік незадовго перед тим загинув. У серпні 1651 р. Богдан Хмельницький обвінчався втретє з Ганною Золотаренко.

Тим часом Ян II Казимир привів свою досить поріділу армію під Білу Церкву і несподівано для себе побачив великий козацький табір. На чолі козаків знову стояв Хмельницький. Військова рада короля не радила починати битву, оскільки не було впевненості у перемозі. Після поразки під Берестечком Хмельницький також не був у певненості у своїй перемозі. Обидві сторони вирішили укласти нову мирну угоду.

18 вересня 1651 р. був підписаний Білоцерківський мирний договір, за його умовами козацький реєстр скорочувався до 20 тисяч чоловік, а під владою гетьмана залишалася лише Київщина, магнатам і шляхті поверталися маєтки. Гетьман зобов'язувався розірвати стосунки із Кримом. Ганебні умови цієї угоди викликали невдоволення частини козацтва на чолі з Матвієм Гладким. За відсутності Хмельницького він тимчасово виконував обов'язки наказного гетьмана, а після замирення з поляками відверто перейшов в опозицію до Богдана. За наказом Хмельницького Матвія Гладкого було схоплено і страчено у травні 1652 р.

Умови договору не задовольняли ні поляків, ні тим більше українців, які воліли жити в самостійній державі. Майже відразу після підписання угоди з обох боків почалася підготовка до продовження воєнних дій. Коли навесні 1652 р. польський сейм не ратифікував Білоцерківської угоди через вето одного шляхтича (рішення ухвалювалися лише за загальної згоди), Хмельницький оголосив, що також не визнає цих домовленостей.

Можливим союзником гетьмана міг стати молдавський господар Василь Лупул. Молдавське князівство було православним, тут була дуже поширена руська книжна культура. Згадаймо, що молдаванином за походженням був давній знайомий Хмельницького, київський митрополит Петро Могила. Надійнішим засобом закріпити союз із молдавським господарем був династичний шлюб між донькою того Розандою та сином Хмельницького Тимошем. Це дозволяло також підняти свій рід до рівня князівського, а отже, претендувати на роль створення української монархії. Тиміш міг стати спадкоємцем батька. Проте майже одночасно із проханням руки Розанди від Хмельницького своїх сватів до молдавського господаря надіслав давній ворог Хмельницького, великий коронний гетьман Мартин Калиновський, розгромлений колись під Корсунем. Таким чином, претендентами на руку молдавської принцеси ставали 20-річний Тиміш Хмельницький і сивочолий коронний гетьман Мартин Калиновський, якому далеко вже перевалило за п'ятдесят.

На початку травня 1652 р. гетьман відправив Тимоша добиватися руки молдавської княжни, додавши йому для вагомості та надійності кілька тисяч козаків. Напереріз гетьманичу вийшов коронний гетьман зі

своїми загонами. Двобій за наречену мав стати дуже кривавим. Армія Калиновського отаборилася біля гори Батіг понад Бугом на Вінничині, очікуючи наближення Тимоша. Однак розсудливий не за віком Тиміш не кинувся стрімголов у битву. Він сповістив батька про перевагу поляків. Дуже швидко наблизилися основні сили Богдана Хмельницького. До вечора 22 травня польські позиції були оточені козаками.

23 травня почався штурм польського табору. Оборона противника була зламана. Майже все польське військо загинуло. Наклав головою і нещасливий претендент на руку Розанди Мартин Калиновський. Військо Хмельницького підійшло до столиці Молдавського князівства Ясс.

Після загибелі Калиновського вибір нареченого для дочки молдавського господаря набагато спростилося. 21 серпня Тиміш і Розанда обвінчалися і переїхали до Чигирина. За віком вони були ровесниками. Говорити про почуття одне одного у них неможливо, бо побачились вони вперше на весіллі. Можливо, із часом можна було б сказати про певні почуття у взаєминах між молодятами, якби доля не відвела занадто малий термін їхньому подружньому життю.

Молдавське князівство було дуже неспокійним, а влада господаря Василя Лупула – ненадійною. Йому постійно приходилося приборкувати своїх васалів. Тепер у військових походах тестя був змушений брати участь і Тиміш, який після шлюбу з Розандою ставав його спадкоємцем. Однак при обороні Сучавської фортеці 2 вересня 1653 р. Тиміш був смертельно поранений. Молода Розанда по року подружнього життя овдовіла. Згодом вона повернулася до Молдавії. Але жіночого щастя вона вже так і не мала. В 1686 р. вона проживала у невеличкій фортеці Немц, у 1686 р. її захопили польські жовніри. Дізнавшись, ким є ця 50-річна жінка, вони її убили.

Смерть старшого сина і бажаного спадкоємця дуже сильно вплинула на Хмельницького. Він був замучений і довго переживав горе. Його молодший син Юрій не мав ні знань, ні військового хисту Тимоша. Молдавія не стала бажаним союзником для Гетьманщини, Крим постійно зраджував. Обложене у грудні 1653 р. на чолі з королем польське військо у Жванці, яке ось-ось мало капітулювати, було врятоване новою зрадою татар. Татари почали грабувати Україну, набирати тут ясир.

Україна не мала міцного союзника. У пошуках допомоги Хмельницький звертається до московського царя Олексія Михайловича. Взаємини з Москвою почалися досить давно. Але тепер гетьман наполягав на допомозі Україні з боку Москви, інакше загрожував піддатися під захист турецького султана, що для Московії було небажано.

1 жовтня 1653 р. Земський собор у Москві ухвалив рішення взяти Україну “під високу царську руку” і 23 жовтня того ж року Московське царство оголосило війну Речі Посполитій. На Україну вирушило посольство на чолі з боярином Василем Бутурліним. 8 січня 1654 р. відбулася відома Переяславська рада, якій було ухвалене рішення присягнути на вірність московському царю. Головними причинами цього вибору стали розчарування у попередніх союзниках, спільність віри в Україні та Московії, спорідненість мов, культур та історичних традицій. Не всі визнавали доцільність присяги московському царю. Категорично відмовився присягати герой визвольної революції Іван Богун. Довго відмовлявся підтримати її митрополит Сильвестр Косів, який вступив лише після слізних наполягань гетьмана. Не було присяги й з боку московського царя, що викликало недовіру серед козацької старшини. Але Бутурлін похмуро відповів, що звіку цар нікому не присягає.

Однак гетьман все ж таки наполягав на письмових гарантіях угоди. 27 березня 1654 р. у Москві були підписані так звані “статті Богдана Хмельницького” (“Березневі статті”). Це 21 пункт, за якими Україна визнавала владу московського царя, зберігаючи автономний уряд.

У 1654–1655 рр. вдалі бойові дії козацького війська у Білорусії та в Галичині були зведені нанівець прагненням московської верхівки установити тут владу московського царя, з чим категорично не погоджувалося місцеве населення. А 24 жовтня 1656 р. Московське царство уклало з Реччю Посполитою сепаратне від України Віленське перемир'я.

Богдан Хмельницький швидко розчарувався у союзі з Москвою. Незабаром він уклав військовий договір із Трансільванським (Семигородським) князем Юрієм II Ракоці, а також почав налагоджувати зв'язки зі шведським королем Карлом X Густавом, із яким у стані війни перебували і Польща, і Московія. Створювалася основа для нової антипольської коаліції. Активізувалися зв'язки гетьмана з Молдавією, Валахією, Австрією та Бранденбургом.

Однак здоров'я гетьмана постійно погіршувалося. Він дуже сумував, що не зміг визволити всю Україну з-під польського ярма. Відчував, що багато лиха Україні принесе і нове ярмо – московське. Передбачаючи свою скору смерть, гетьман погодився, щоб після смерті почав гетьманувати його молодший син Юрій, однак за малолітства того нехай опікуном і радником буде Іван Виговський.

27 липня 1657 р. серце великого гетьмана України навіки зупинилося у його столиці Чигирині. Тіло Богдана Хмельницького з великими почестями було доставлене у Суботів і, за його заповітом, поховане поряд із могилою сина Тимоша 23 серпня того ж року в Іллінській церкві.

Проте праху видатного полководця не довелося спочити надовго у вічному спокої. В 1663 р. під час буремних подій Руїни на Україні польський полководець Стефан Чарнецький, захопивши Суботів, наказав викинути тіла Богдана Хмельницького та його сина Тимоша. І польські жовніри, жартуючи, дивились, як собаки розтягували кістки великого українського гетьмана.

Удова гетьмана Ганна Никифоровна пережила чоловіка на десять років. Після його смерті стала черницею Києво-Печерського жіночого монастиря і померла в 1667 р., молячись за спасіння душі свого чоловіка.

Дочки покійного гетьмана вийшли заміж за його полковників: Катерина – за переяславського полковника Павла Тетерю, Олена – за бихівського – Данила Виговського, брата майбутнього гетьмана. За іншими даними, дружиною Данила Виговського, а після його смерті – Павла Тетері була саме Олена. Утім, гетьманівни слугували здебільшого засобом для звеличення серед інших полковників. Доля дочок гетьмана губиться у кривавих подіях Руїни.

Юрій Хмельницький кілька разів проголошувався гетьманом, підтримувався то поляками, то московцями, то турками, поки врешті-решт, за наказом турецького султана, не був страчений у Кам'янці-Подільському в 1686 р.

Величний рід Богдана Хмельницького припинився.

Своє життя і життя своїх близьких Богдан Хмельницький поклав на вівтар служіння Вітчизні задля саможитності та єдності українського народу. Він є видатним діячем не лише української, але й світової історії, фундатором української державності.

Нерозділене кохання Марусі Чурай

Постать цієї загадкової дівчини належить до напівлегендарних. Утім, велика кількість свідчень про її існування в народній пам'яті підтверджує, що Маруся Чурай насправді існувала. Серед безлічі українських народних пісень авторство таємничої Марусі впевнено визнається за деякими: "Ой не ходи, Грицю", "Засвіт встали козаченьки" (або "Засвістали козаченьки"), "Котилися вози з гори" тощо. Трагічний образ зрадженої закоханої дівчини багато разів використовувався в літературі. Маруся Чурай була героїнею творів Михайла Старицького, Ольги Кобилянської, але найбільш відомим є присвячений їй роман у віршах Ліни Костенко. З окремих згадок про чарівну народну поетесу та співачку можна вималювати її приблизний життєпис.

Маруся народилася в Полтаві близько 1625 року у родині відомого козака Гордія Чурая. Це був неспокійний час на Україні. Козацькі привілеї були занедбані польським урядом. Селянське життя було жакликим через утиски шляхти. Православні церкви закривалися й руйнувалися. Все це призводило до вибуху козацько-селянських повстань. У 1625 р. відбулося повстання під проводом Марка Жмайла. У 1630 р. повстанців очолив Тарас Трясило. В 1635 р. повсталі козаки на чолі з Іваном Сулимою зруйнували Кодак – велику польську фортецю на Дніпрі. Всі ці вияви народного невдоволення польська королівська влада намагалася придушити силою зброї або дипломатичним шляхом. Проте утиски українців із боку поляків тільки зростали. У 1637–1638 рр. майже вся Україна була охоплена великим повстанням під проводом козацьких ватажків Павла Бута, Дмитра Гуні та Якова Остряниці. З великими зусиллями польським властям удалося потопити цей вибух народного обурення у крові. Велику поразку козацько-селянське військо зазнало 6 грудня 1637 р. поблизу села Кумейки, що неподалік від Чигирина. Багато козаків потрапило у полон. У квітні 1638 р. захопленого під Кумейками Павла Бута (інакше – Павлюка) було страчено в Варшаві разом із декількома бойовими побратимами. Серед приречених на смерть товаришів козацького гетьмана тут був і Гордій Чурай.

27 липня 1638 р. військо повсталих підписало капітуляцію. Свій підпис від імені козаків поставив генеральний писар Війська Запорозького Богдан Хмельницький. На Україні був установлений жорстокий режим: утиски, гвалт, насильство над православними. Будь-які заворощення нещадно придушувалися. Десять років Річ Посполита жила у спокої, не знаючи проблем з Україною. Цей час поляки називали "золотим спокоєм". Але насправді це було затишшя перед бурею.

Після загибелі Гордія Чурая його вдова сама ростила-виховувала дочку Марусю. Вони удвох жили у Полтаві в невеликій хатинці на березі Ворскли. Маленька Чураївна часто слухала пісні кобзарів і лірників, як і всі дівчата бігала на вечорниці. І мріяла про високого стрункого козака на лихомому коні, який приїде до неї та назве своєю нареченою. Маруся мала чудовий голос. Коли вона співала, всіх заворожував її чарівний спів. Але не лише чужі пісні знала юна дівчина. Маючи величезний поетичний талант, вона сама складала пісні, які співала на вечорницях, під час роботи чи на самоті.

Не лише гарним голосом виділялася Чураївна. Вона була вродливою дівчиною, і багато молодих залицяльників мріяли про таку наречену. Серед закоханих у Марусю парубків був молодий козак Полтавського полку Іван Іскра. Деякі історики вважають, що то був син Якова Остряниці, одного з лідерів козацько-селянського повстання, внаслідок якого наклав головою Гордій Чурай. Але своє серце дівчина віддала іншому козакові. Вона до безтями закохалася у молодого гарного хорунжого Полтавського полку Григорія Бобренка.

Маруся і Гриць кохалися, мріяли про одруження. Вона вважала себе його нареченою. Довгі вечори до самого ранку проводила Маруся в обіймах свого коханого. Свої щирі почуття, мрії про щасливе життя разом із Грицьком вона виливала у чудові пісні. Чураївна вірила словам коханого та чекала на щасливу мить. Вона не звертала уваги на осудливі погляди сусідів, дорікання матері. Їй часто говорили, що Грицько слабкодушій, легковажний. Маруся кохала свого Гриця. Це дуже не подобалося старій Бобренчій, матері хлопця. Вона вважала, що її син заслуговує на кращу дружину, ніж бідна Чураївна. І наречену для свого сина Бобренчиха вже вибрала – дочку заможного козака Галину Вишняк.

У 1648 р. на сході Речі Посполитої вибухнула "буря". На Січі гетьманом був обраний Богдан Хмельницький, до якого з усіх усюд приходили добровольці. Новий гетьман поклявся не відкладати шаблю до того часу, поки не визволить український народ від польського панування. Полтавський полк перейшов на службу до Хмельницького та вирушив на війну з поляками. Гриць заїхав до своєї Марусі і повідомив їй, що його полк вирушає у похід. Сумно попрощався з дівчиною й Іван Іскра, який по-справжньому кохав її та плевав надію на те, що Маруся розлюбить Гриця і буде з ним. Довго ще дивилася вслід вершникам, що віддалялися, запечалена красуня. Сльози котилися з її очей. Серце передчувало недобре. Чи повернеться коханий живий і здоровий? Вважається, що саме тоді у її прекрасній голівці почали складатися поетичні рядки: "Засвіт встали козаченьки, на війноньку йдучи..."

Із тривогою очікувала самотня дівчина звістки про битви з поляками. Раділа нашим перемогами. Журилася за загиблими, серед яких, на щастя, не було її Гриця. Під час нетривалих замирень козаки поверталися додому. Але Гриць, який прославився на війні, ставав прохолоднішим із тією, яку називав колись своєю нареченою. Бобренчиха постійно нашіпувала синові, що Чураївна йому не пара, а Галина Вишняківна довго у дівках не засидиться.

Одинокими сумними вечорами Маруся Чурай сиділа, очікуючи на повернення коханого, і співала свої пісні. На вечорницях пісні Чураївни підхоплювали подруги. Виходячи заміж, вони розносили їх по всій Україні, передаючи своїм дітям. Але їх авторка залишалася самотньою покинутою дівчиною. Звістки від Гриця надходили все рідше і згодом припинилися. “Що з ним?” – постійно хвилювалася Маруся. Аж ось коханий повернувся до Полтави. Проте до тієї, яка найбільше його чекала, він так і не зайшов. Незабаром містом пішли чутки, що Вишняки та Бобренки готуються до весілля. Серце бідолашної Марусі було розбите. Життя втратило будь-який сенс. За народними оповіданнями, одного разу дівчина хотіла втопитися, та, на щастя, поряд опинився Іван Іскра, який урятував її від смерті.

Наступні дії Марусі пояснюють по-різному. Зраджена дівчина, яка знала цілющі та отруйні властивості багатьох рослин, збрала відомі їй трави та зварила смертоносне зілля. Для кого? Одні кажуть – для себе, інші – для Гриця. Важко говорити про подробиці події, яка відбулася по тому. Чи то Гриць, прийшовши до зрадженої дівчини просити пробачення, випадково випив отруту, чи то Маруся свідомо отруїла свого кривдника, щоб він не дівастав інший. Але наслідок один. Через кілька годин після спілкування з Марусею хлопець помер. Біля його тіла ридала вбита горем Чураївна і каялася, що це вона його вбила.

Маруся Чурай була взята під арешт. На вбивцю відомого козака очікував суд із заздалегідь передбачуваним вирок – смерть. Іван Іскра кинувся до ставки гетьмана, сподіваючись урятувати життя своїй коханій. Не жаліючи коня, він їхав до Хмельницького, щоб випросити помилування дочці його товариша Гордія Чурая та відомій співачці Марусі. А тим часом полтавський суд оголосив вирок дівчині: відтяти їй голову на центральній площі міста. Здається, що саме цього й чекала ув'язнена Чураївна. Тепер вона напевно поспідує за своїм Грицем. Скуту у кайдани дівчину повели міськими вулицями до центрального майдану. Маруся піднялася на поміст, де на неї вже чекав кат із великою сокирою. Суддівський прислужник почав оголошувати вирок. Натоп з острахом дивився на те, як голова молодої дівчини має злетіти під ударом катівської сокири. Жінки плакали. Аж ось на площу в'їхав вершник на замиленому коні. Це був Іван Іскра. “Стійте! – кричав козак, одяг якого був рясно вкритий дорожнім пилом. – Стійте!”

У руках молодого козака був папір. Хлопець привіз помилування від гетьмана. Страту зупинили. Життя Марусі було врятоване. Люди раділи, що молода співачка буде жити. Але сама вона байдуже поставилася до власного порятунку. Життя її було позбавлене сенсу. Померла Маруся дуже скоро, близько 1653 р. За одними свідченнями, вона дуже хворіла на сухоти, за іншими – постриглася у чорниці, щоб замолювати свій гріх.

Доля Марусі Чурай залишається найбільш трагічним втіленням нерозділеного кохання. Постать народної поетеси приваблювала багатьох письменників своєю романтичністю, відданістю почуттям. А прості люди продовжували співати її пісні, що забезпечили Марусі Чурай вічну пам'ять у народі. Із покоління в покоління переходили чудові мелодійні віршовані рядки та перекази про їх безталанну авторку, що не змогла пережити зради коханого. Пісні Марусі Чурай були дуже популярними. Вони були сповнені почуттів. Ними захоплювалися не лише українці.

Наостанок, щоб дещо скрасити сумну історію кохання Марусі Чурай, анекдотичний випадок. Коли в 1876 р. царський уряд Емським указом заборонив використання української мови в публічних установах, був заборонений і спів українських пісень. Відомо, що пісня – то душа народу. Саме її і прагнули вбити царські чиновники. Але українські пісні були такі чудові, такі мелодійні. Щоб легально насолоджуватися улюбленою музикою, один із російських урядовців наказав співати популярну серед народу пісню “Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці” по-російськи “Ай не ходи, Гришка, да и концерт”. Коментарі, як-то кажуть, зайві.

Проте пісні живуть, зберігаючи душу українського народу та гірку славу Марусі Чурай.

Жінка Івана Виговського, або Як стати гетьманшею

Однією з найсуперечливіших постатей доби Гетьманщини є, безсумнівно, фігура Івана Виговського. Дехто відносить його до патріотів нашої Вітчизни, інші вважають зрадником України. Напевно, слід уникати подібних категоричних тверджень, урахувавши час і обставини, у яких жила та діяла ця людина. Виговський став першим керманічем Гетьманської держави після Богдана Хмельницького, порушивши порядок наслідування булави, запроваджений тим, й усунувши від влади гетьманового сина Юрася. Прекрасний дипломат, розумний політик, розважливий стратег, він створив перший прецедент проголошення себе гетьманом після Богдана, чим фактично відкрив такий шлях для інших соратників померлого гетьмана, розпочавши добу Руїни. В радянські часи постать Виговського намагалися замовчувати, адже в період проголошення дружби між братніми російським та українським народами якось недоречно було згадувати, що ці народи запекло воювали та ще й не на користь північних братів. Виговський був продовжувачем справи Богдана Хмельницького, спрямованої на зміцнення Гетьманської держави, однак досягти поставленої мети він так і не зумів. Цікаво, що у найважливіший час його державницьких звершень поряд з ним була жінка.

Про Івана Виговського, до того як він став гетьманом у 1657 р., знаємо дуже мало. Нам не відомий рік і місце народження Івана Виговського. Можна лише припустити, що на момент початку Хмельниччини у 1648 р. він був середніх років. Походив майбутній гетьман з дрібної православної шляхетської родини Лучичів, що мешкала в Овруцькому повіті на Київщині. Тут знаходився найбільший маєток, яким володів Іванів батько Остап (Остафій) Лучич. Назва цього села була Вигове (Вигів). Тому його володарів інколи ще називали Лучичі-Виговські або просто Виговські. Таким чином, нам більш відоме не родове прізвище Івана, а похідне від його маленької батьківщини. Ім'я його матері не збереглося. Напевно, вона теж була дрібною православною шляхтянкою.

Остап Виговський деякий час перебував на службі у київського митрополита Петра Могили, а отже, мешкав із родиною у Києві. Сім'я Виговських була досить великою. Ми знаємо лише про дітей чоловічої статі. Крім Івана, були ще Данило, Костянтин, Федір і Василь. Хлопці отримали освіту у Києво-Могилянській

колегії. Після закінчення навчання з кінця 1630-х до початку 1640-х років Іван Виговський працював у Луцькому земському суді, згодом був намісником луцького старости. Завдяки походженню та здібностям молодий Виговський зав'язав добрі стосунки з місцевою шляхтою, які стали йому в нагоді. Ці зв'язки врятували його від страти, коли Виговський втратив важливі державні документи (гродські книги) й був засуджений до смерті. За службовим обов'язком і сімейними справами Іван часто приїздив до Києва. Саме тут він і познайомився з авторитетним чигиринським сотником Зиновієм Михайловичем Хмельницьким, який пізніше візьме собі ім'я Богдан.

За свідченням польського історика Веспасіана Коховського, який був сучасником Виговського, напередодні початку Хмельниччини Іван працював у Києві секретарем міської адміністрації. Мабуть, і тут йому доводилося неодноразово стикатися з чигиринським сотником Хмельницьким. Можна припустити, що в 1647 р. Виговський як правник міг консультувати й допомагати Хмельницькому у пошуках справедливості та покарання для свого кривдника Данила Чаплинського. Але юридичні норми того часу не дозволяли православному знайти управу на католика. На початку 1648 р. на Запоріжжі вибухнуло повстання, на чолі якого став Богдан Хмельницький.

У квітні 1648 р. коронний гетьман Микола Потоцький рушив униз по Дніпру з польською армією та загонами реєстрових козаків, щоб придушити заколот Хмельницького в зародку. У складі цього шляхетського війська перебував і Виговський. Частину своєї армії Потоцький під проводом 20-річного сина Стефана відправив проти повстанців, а сам отаборився під Корсунем. Наприкінці квітня військовий корпус Стефана Потоцького зіштовхнувся з козацько-татарськими загонами Хмельницького. Уже через кілька днів воєнних дій реєстровці, що були під проводом молодого Потоцького, перебігли до повсталих козаків. Іван Виговський в цей час залишався у польському таборі, який незабаром був обложений козаками.

6 травня поляки зробили спробу вирватися з оточення, в ході якої військо Стефана Потоцького було розгромлене, а сам він наплав головою. Багато шляхтичів були взяті в полон і віддані татарам як ясир. Серед татарських бранців виявився і Виговський. Побачивши знайоме обличчя серед полоненої шляхти, Хмельницький звернувся до Тугай-бея із проханням віддати йому Виговського. Взамін гетьман пропонував свого доброго коня. Татарський воєначальник погодився на обмін. Колишній бранець потрапив у ставку Хмельницького. Незабаром він став одним із найближчих соратників гетьмана, обійнявши посаду генерального писаря.

На своєму посту Виговський дуже прислужився гетьманові, виявивши неабиякі дипломатичні здібності. Як генеральний писар він видав всією гетьманською канцелярією, вів переговори з Польщею, Московією, Кримом, Туреччиною, Швецією та іншими державами. Виговський був найближчим радником Богдана. Зарубіжні посли у своїх реляціях до Хмельницького іменували генерального писаря "канцлером". Тоді говорили: "Що думає Хмельницький, ніхто не знає. Тільки Виговський".

Під час важливих державних рішень гетьмана поряд із ним завжди був Виговський, який став правою рукою гетьмана. Маючи гарні зв'язки у середовищі польської шляхти, генеральний писар легше досягав потрібного результату. 8 січня 1654 р. бачимо його біля гетьмана на Переяславській раді. Ось що повідомляли до Москви чиновники царя Олексія Михайловича, які прибули на Україну для приведення її народу до царської присяги: "Государеву грамоту боярин Василій Васильович [Бутурлін – Є.Л.] гетьману віддав, і ту государеву грамоту гетьман прийняв з великою радістю. А прийнявши государеву грамоту, поцілував і, розпечатавши, віддав писарю Івану Виговському та велів йому вчитати при всіх Війська Запорозького начальних і всяких людей вголос. І тоді Іван Виговський читав усім людям явно..."

Автором відомих "Березневих статей", що повинні були гарантувати збереження автономії України "під високою царською рукою", багато дослідників вважають саме Івана Виговського

Зневірившись в українсько-московському союзі після Віленського перемир'я 1656 р. між Московщиною та Річчю Посполитою, Хмельницький через дипломатичні канали Виговського почав налагоджувати стосунки зі Швецією, яка ворогувала і з Польщею, і з Московією. Саме в цей період на Україну повернувся видатний дипломат і правник Юрій Немирич, котрий перебував на службі у шведського короля Карла X Густава і спочатку став його представником при гетьманському дворі, а згодом перейшов на службу до Хмельницького. Виговський і Немирич були давніми знайомими, а їхні маєтки в Овруцькому повіті розташовувалися по сусідству.

На жаль, шведський вектор зовнішньої політики Богдан Хмельницький не встиг розвинути, хоча він мав великі перспективи для українського державотворення. 27 липня 1657 р. гетьман помер у своїй столиці Чигирині. Відчуваючи наближення смерті, він підтримав пропозицію старшини призначити своїм наступником свого 16-річного сина Юрася, проте просив саме Виговського стати опікуном і наставником для гетьманича. Цілком вірогідно, що, просячи у Богдана на гетьманування нездатного Юрася, полковники намагалися унеможливити отримання гетьманської булави Виговським.

На момент смерті Богдана жоден із його соратників не міг порівнятися із Виговським за своїм політичним досвідом і державною вагою. Щодо особистого життя, відомо, що одружився він вже в часи Хмельниччини у досить зрілому віці. Ця цікава романтична історія розгорталася на фоні буремних подій, що вирували в Україні. Його обраницею стала Олена Статкевич, дочка польського сенатора. Ця дівчина належала до знатної аристократичної родини, тому батьки були категорично проти її шлюбу із схизматом (православним), писарем "повсталих хлопів". Імовірно, романтичні почуття між Іваном та Оленою зародилися ще до початку бурхливих змін. Але сподіватися на одруження з сенаторовою дочкою було б малоймовірно. Велике заворушення і сходження Виговського на високий щабель в ієрархії Гетьманщини дозволили йому реалізувати свої почуття до прекрасної панночки. Фактично генеральний писар був другою особою в Україні після Хмельницького.

Проблема з одруженням Виговським була вирішена просто, по-козацьки. Він відправив кількох вірних козаків до маєтку Статкевичів, ті викрали Олену і привезли заоханому в неї генеральному писарю. Нашвидко-

руч організоване весілля відбулося в Києві. Однак перебувати поблизу молодої дружини генеральний писар весь час не міг, бо важливі державні справи вимагали його постійної присутності в гетьманській ставці.

На початку 1657 р. у Івана та Олени, що перебували у гетьманській столиці Чигирині, народився син, якого на честь Іванового батька назвали Остапом. Не знаємо, чи був він первістком. Немає свідчень і про інших дітей у цій родині.

Зростати хлопчиків довелось у складних умовах. Олена Виговська з дитиною оселилася в Суботіві, родовому маєтку Хмельницьких. Говорили, що саме вона намовляла чоловіка взяти гетьманську булаву у свої руки. Він радився з нею при вирішенні політичних справ. Її бачили на прийомах іноземних послів та урочистих бенкетах. Утім, Олена гордувала спілкуватися із простими козаками, завела при своєму дворі великопанські порядки, оточила себе розкішшю, чим викликала незадоволення низів.

Поховавши "батька Богдана", козацька старшина постала перед проблемою керування державою після смерті Хмельницького. Адже малий і нездібний Юрась для цих обов'язків не годився. Найбільш авторитетною фігурою у козацькому середовищі був Виговський. 25 серпня 1657 р., у неділю, відбулася козацька рада у Чигирині, на якій обговорювалося питання про можливість тимчасової передачі гетьманської булави генеральному писарю до повноліття Юрія Хмельницького.

Важливу роль у посиленні позицій Івана Виговського відігравали його брати. Данило, полковник бихівський, був наказним гетьманом у спільному поході українсько-московського війська в 1655 р. на Білу Русь і до того ж Богдановим зятем, оскільки одружився з його дочкою Оленою. Костянтин був турівським, а згодом пінським полковником. Федір виявив гарні дипломатичні здібності й не раз їздив до Москви та Варшави. Непогано зарекомендував себе на військовому поприщі й Василь.

25 жовтня 1657 р. у Корсуні відбулася генеральна рада. Сюди прибула козацька старшина, делегати від низового козацтва та духовенства. Були присутні представники урядів Швеції, Речі Посполитої, Москви, Австрії, Туреччини, Кримського ханства, Семигородщини, Молдавії та Волощини.

На той час в Україні поширювалися чутки, що московський цар хоче козацькі права та привілеї викоринити, селян покріпачити, запровадити московські порядки, переселити людей звідси на північ, а сюди завести москалів. Розповсюдженню цих чуток Виговський не заважав, бо вони були йому на руку, дозволяючи виступити захисником України від зазіхань Москви.

На Корсунській раді гетьманом одностайно було обрано Івана Виговського, хоча й відмічався тимчасовий характер його повноважень до повноліття Юрія Хмельницького. Було також прийнято кілька важливих рішень: відновлювалися дипломатичні взаємини із Кримом і Туреччиною, що було заборонене царським урядом, заключалося перемир'я з Польщею, укладався військово-політичний союз із Швецією, яка визнавала самостійність Гетьманської держави. Хоч рада і визнавала, що Україна залишається "під високою царською рукою", але, як свідчили царські дипломати, "непристойных речей", спрямованих проти Москви, на ній було багато.

Фактично це означало розрив із Москвою й повну переорієнтацію зовнішньополітичного курсу Гетьманської держави. Втім, розуміючи хиткість свого становища, Іван Виговський почав заgravати з Москвою. Він відправив до північної столиці посольство, яке засвідчило перед Олексієм Михайловичем рішення ради про обрання на гетьмана й зазначило, що "быть ему гетманом только три годы, покамест Юрий Хмельницкой возмужает". Виговський всіляко завіряв московського царя у своїй вірнопідданості.

Активна зовнішньополітична діяльність Івана Виговського й послаблення московського впливу на Україні викликали занепокоєння царського уряду. Владі гетьмана Москва починає протиставляти місцеву опозицію з незадоволених ним полковників, які вважали його узурпатором, що самовільно захопив гетьманську булаву. Також царські люди почали поширювати чутки, що Виговський – таємний католик, одружений із католичкою, хоче знищити на Україні православну віру, а простих людей віддати знову до польської неволі.

Наприкінці 1657 р. вибухнуло антигетьманське повстання, яке очолили полтавський полковник Мартин Пушкар і кошовий отаман Яків Барабаш. Вони були давніми опонентами клану Виговських, а тепер розраховували на підтримку своїх дій із боку Москви. Центром заколотників стала Полтава.

За допомогою у придушенні повстання Виговський звернувся до татар. На початку наступного року козацько-татарські загони під проводом видатного полковника Івана Богуна завдали поразки заколотникам і підійшли до Полтави. Тим часом царський уряд відправив на Україну військо, щоб допомогти повстанцям. Зважаючи на це, війська гетьмана у червні 1658 р. стрімким штурмом оволоділи Полтавою. Місто було пограбоване і зруйноване. Пушкар і Барабаш загинули. З огидою Виговський був змушений дати дозвіл своїм союзникам-татарам набирати ясир з українських полонених. Це ще більше посилювало народне невдоволення політикою гетьмана.

Виговський потребував впливового союзника. Швеція, стурбована власними проблемами, сподівань гетьмана не виправдала. За порадою свого товариша Юрія Немирича, який обійняв посаду генерального писаря в державному апараті Виговського, та зважаючи на власні зв'язки з польською шляхтою, гетьман вирішив піти на союз із Річчю Посполитою. Він міг сподіватися на підтримку шляхти. Його тесть Статкевич був впливовим політиком і сенатором, а дружина Олена мала знайомства з багатьма паннами, чоловіки яких керували державними справами.

У вересні 1658 р. була укладена Гадяцька угода між гетьманом і представниками польського короля. За її умовами, Україна як самостійна держава під назвою Велике князівство Руське входило до Речі Посполитої, яка перетворювалася на трисуб'єктну федерацію Польщі, Литви та України. Вся владу на українських землях мав гетьман, який обирався довічно й затверджувався королем. Передбачалося карбування окремої монети у гетьманських володіннях. Православні зрівнювалися у правах із католиками, а унія на українських землях скасовувалася. Православний митрополит і п'ять єпископів отримували місця в Сенаті. Києво-Могилянська колегія отримувала такі ж права, як і Краківський університет.

Безумовно, ця угода була важливим кроком у зміцненні Гетьманської держави. Проте польський сейм затвердив її лише у травні 1659 р. із суттєвими обмеженнями, які фактично зводили нанівець досягнення української дипломатії.

У вересні 1658 р. Іван Виговський доручив своєму братові Данилу вибити московську залогу з Києва. Однак царський воевода Юрій Барятинський зміг утримати місто. Відбивши напад, він розпочав жорсткі розправи проти киян, що підтримували гетьмана. За свідченнями сучасників, тоді загинуло до 15 тисяч чоловік.

Дізнавшись про підписання угоди в Гадячі, Олексій Михайлович наказав розпочати негайний наступ на Україну. Виговський був оголошений зрадником і клятвовідступником. У квітні 1659 р. 100-тисячне московське військо на чолі із князем Олексієм Микитовичем Трубецьким вийшло з порубіжного з Гетьманщиною Путивля та вступило у володіння гетьмана. Зруйнувавши шкент містечко Срібне, московські полки рушили на Конотоп.

Протягом двох місяців нечисленна козацька залога у Конотопі героїчно витримувала жорстку облогу. У червні до міста підійшли загони Виговського, до якого незабаром приєдналися кримські татари. 28–29 червня на річці Соновка поблизу Конотопа відбулася вирішальна битва між козацько-татарським військом і московцями. Перемогу здобув Виговський. Війська Трубецького зазнали нищівної поразки, а сам він із рештками своєї армії був змушений тікати до Курська. Його втрати були вражаючими. Багато московських воевод загинуло. Тисячі царських воїнів потрапили до татарського полону. Дорога на Москву була відкрита.

Жах охопив російську столицю. Цар Олексій Михайлович вийшов до народу в жалобному одязі. Свою родину та державну скарбницю він наказав вивезти до Ярославля. Навколо Москви почали зводити оборонну лінію, щоб не допустити вторгнення козацького війська. Поспішно збиралося нове військо.

Однак Іван Виговський не пішов на Москву. Він зупинився на північних етнічних рубежах України. Завоювати чужу землю він не бажав. Більше клопоту він мав у себе, де знову піднялася опозиція. Полковники Тимофій Цицюра, Василь Золотаренко та інші представники старшини вимагали від нього складення гетьманських повноважень і передачі булави Юрію Хмельницькому.

Восени 1659 р. нове московське військо під керівництвом воеводи Григорія Григоровича Ромодановського захопило Лівобережжя. Кошовий отаман Січі Іван Сірко здійснив похід на Крим, який виступав союзником гетьмана проти Москви. В опозицію до Виговського перейшов і Іван Богун.

У жовтні 1659 р. на козацькій раді в Переяславі у присутності Ромодановського та інших царських вельмож гетьманом було проголошено 18-річного Юрія Хмельницького. Юний гетьман визнавав на Україні владу “високої царської руки”.

В умовах війскової та політичної кризи Іван Остапович Виговський не став чіплятися за гетьманську булаву. Через кілька днів після обрання Юрія Хмельницького гетьманом він передав йому булаву та інші клейноди й виїхав із родиною до Польщі.

Протягом наступних років він обіймав кілька важливих посад у польській адміністрації. Був київським воеводою, королівським старостою у Барі, сенатором сейму. Брав активну участь у діяльності Львівського братства, де користувався великою повагою.

Уряд Олексія Михайловича вимагав покарання Виговського та його братів. Федір і Костянтин разом з Іваном втекли до Польщі. А от іншим братам гетьмана не пощастило. Данило та Василь були захоплені козаками Павла Тетері, який фактично заправляв усім у гетьманському уряді Юрія Хмельницького, та видані на розправу московитам. Це при тому, що Данило Виговський був одружений з Оленою Хмельницькою, сестрою Юрія. Коли ув'язнених привезли до Калуги, їх почали допитувати, застосовуючи найжорстокіші тортури. Протягом кількох днів царські “заплічних діл майстри” знущались і мучили українських полковників. Їм розтрощили кістки кінцівок, витягували сугави, виколюли очі, вирвали язика. Нарешті нещасні були колесовані, потім четвертовані, а наостанок їм відтіяли голови. Так по-звірячому царська влада намагалася помститися Івану Виговському за його антимосковську політику.

Після розколу в 1663 р. України на Лівобережну та Правобережну колишній гетьман дуже переживав і намагався діяти задля відновлення цілісності держави. Це викликало конфлікт із правобережним гетьманом Павлом Тетерею, який захопив булаву після зречення Юрія Хмельницького та постриження його у ченця. На початку 1664 р. той звинуватив Виговського у зраді. 16 березня 1664 р. польські жовніри розстріляли його без суду під Вільховцем неподалік від Черкас. За наказами, Іван Виговський був підступно убитий під час молитви у церкві. Його вдова перевезла тіло вбитого чоловіка до села Рудка Гніздицова у Великий Скит, де й відбулося поховання. За іншими даними, тіло колишнього гетьмана поховане у Манявському Скиті на Прикарпатті поблизу Станіслава (нині Івано-Франківськ).

Невідомо, як склалася доля вдови Виговського Олени та його сина Остапа. Є свідчення, що, рятуючись від переслідувань Павла Тетері, вони переховувалися на Поділлі та Галичині, а після смерті маленького Остапа Олена Виговська прийняла чернечий сан.

Два шлюби “сонця Руїни” Петра Дорошенка

Його називають “соцем Руїни”. В умовах, коли Україну роздирали між собою могутні сусідні держави, цей гетьман поставив понад особисті амбіції інтереси збереження цілісності своєї вітчизни та її самостійності. Він належить до плеяди найвизначніших діячів нашої історії, що залишили вагомий внесок у становлення українського державотворення. Його найбільшою мрією було об'єднання України по обидва береги Дніпра.

Петро Дорофійович Дорошенко походив із стародавнього козацького роду, що проживав у Чигирині. Його прізвище походить від імені якогось предка (можливо, прадіда) Дорофія, або Дороша. Рід Дорошків уже дав Україні одного гетьмана – Михайла Дорошенка, сподвижника прославленого Петра Сагайдачного. Михайло доводився Петрові дідом. Маленький Петрик народився у 1627 р. за рік до загибелі свого діда-гетьмана

під час кримського походу. Тож, можливо, дідусеві Михайлу ще пощастило потримати на руках свого онука, який через чотири десятиліття взяв до своїх рук гетьманську булаву, продовживши славу справу діда.

Родина батьків Петра була досить великою. У Дорофія та Марії Дорошенків було п'ятеро синів і дочка. Ім'я дівчинки нам наразі невідоме, а ось хлопчиків звали Петро (майбутній гетьман), Андрій, Григорій, Степан, Антоній. На жаль, немає свідчень про дитинство нашого героя. Не знаємо, де отримав освіту юний Петро, але можна припускати, що, як і багато синів козацької старшини, навчався він у стінах Києво-Могилянської колегії. Відомий козацький літописець Самійло Величко зазначав, що Петро Дорошенко “умілий у всіляких речах”.

Коли в 1648 р. почалася визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького, 21-річний запальний Петро одним із перших став під прапор народного гетьмана, який був його добре знайомим земляком. У літописі Величка говориться, що молодий Петрик був “конюшим” гетьмана і його “старшим слугою”. З 1649 р. Дорошенко згадується у реєстрах як гарматний писар Чигиринського полку. Згадаймо, що Чигирин часів Богдана – це столиця Гетьманської держави. Отже, посада була досить почесною. За наказом гетьмана, Дорошенко виконував різні дипломатичні доручення, вів переговори з московцями, татарами, шведами та поляками. В 1657 р. уже тяжкохворий Хмельницький призначив Петра Дорошенка прилуцьким полковником.

Молодий полковник був одружений із Єфросинією, дочкою київського полковника Павла Яненка-Хмельницького. Останній був небожем Богдана Хмельницького. Таким чином, Дорошенкові пощастило породичатися з сім'єю Великого “батька Богдана”. Однак, як показало подальше життя, свавільна та легковажна Пріська принесла дуже багато горя своєму чоловікові.

Після смерті Богдана Хмельницького в 1657 р. Дорошенко підтримав у прагненні на булаву Івана Виговського. Наступного року він брав участь у придушенні повстання полтавського полковника Мартина Пушкаря та кошового отамана запорожців Якова Барабаша, які виступили проти нового гетьмана. У вересні 1658 р. прилуцький полковник був учасником укладання відомого Гадяцького договору з поляками. Однак у наступному 1659 р. Дорошенко перейшов на бік 18-річного Юрія Хмельницького й був призначений чигиринським полковником. За дорученням юного гетьмана він у 1660 р. їздив до Москви для обговорення умов українсько-російського союзу і скасування деяких статей Переяславської угоди, що обмежувала автономію України. Проте дипломатична місія не вдалася. Москва не погодилася на жодні поступки, виявивши абсолютне ігнорування інтересів України. Тоді восени того ж року Дорошенко веде переговори з поляками. Саме в цей час він був нобілітований польським сеймом, тобто возведений у шляхетство.

Ситуація на Україні продовжувала загострюватися. Намітився розкол країни по Дніпру. Дорошенко усвідомлював, що бездарний Юрій Хмельницький не здатний навести лад у державі. Після зречення Юрія в 1663 р. і постриження його у ченці він вирішив підтримати нову кандидатуру на гетьмана – Павла Тетерю, одруженого з Катериною (за іншими даними – Оленою), сестрою Юрія Хмельницького, тобто дочкою Великого Богдана. Тетеря призначив Дорошенка генеральним осавулом. Однак владу Павла Тетері, підтриманого поляками, визнали лише правобережні полки. На Лівобережжі вирішили провести вибори свого гетьмана. 17–18 червня 1663 р. відбулася Чорна (тобто з участю низів, черні) рада у Ніжині, на який перемогу у гонитві за гетьманською булавою отримав кошовий отаман Січі Іван Брюховецький. За його наказом, інші претенденти на булаву – ніжинський полковник Василь Золотаренко та наказний гетьман Яким Сомко – були страчені. Драматичні події ніжинської Чорної ради пізніше були майстерно описані в однойменному історичному романі Пантелеймона Куліша.

Україна остаточно розкололася на дві частини, кордоном між якими став Дніпро.

Павло Тетеря виявився безпринципним, корисливим, егоїстичним політиком, який думав лише про власне збагачення. За два роки свого гетьманування (1663–1665) він зміг налаштувати проти себе майже всю старшину та рядове козацтво. За його ініціативою поляки в 1664 р. убили Івана Виговського, Івана Богуна та ще багатьох соратників Богдана Хмельницького. Відчувши, що ситуація навколо нього напружується, Тетеря у квітні 1665 р. втік до Польщі, прихопивши з собою гетьманську скарбницю, клейноди, корогви та важливі папери. Сподіваючись стати сенатором, він перейшов із православ'я у католицизм. Це була вже третя релігія, яку сповідував цей чоловік, адже з народження він був охрещений в уніатстві. Є свідчення, що була і четверта. Не здобувши статків у Польщі, він подався до Туреччини, де прийняв іслам.

Після втечі Тетері фактично виконувати гетьманські обов'язки став Дорошенко. Під Богуславом при підтримці своїх союзників – татарських мурз – він був проголошений тимчасовим гетьманом. На початку січня 1666 р. козацька рада у Чигирині підтвердила право Дорошенка на булаву.

Утім, шлях до гетьманства виявився дуже складним. Брацлавський полковник Василь Дрозденко, який уважав, що після Тетері булава має відійти йому, виступив проти Дорошенка. У боротьбі між двома претендентами перемогу здобув останній. Дрозденко був убитий.

В опозицію до Дорошенка стали овруцький полковник Дацько Васильович (Децик) та медведівський сотник Степан Опара, кожен із яких подумки приміряв на себе гетьманські клейноди. Великих зусиль коштувало Дорошенкові розгромити противників і зміцнити свою владу.

Укріпившись, Петро Дорошенко налагодив добрі взаємини з поляками. Він вимагав звільнення ними з ув'язнення київського митрополита Йосипа Тукальського-Нелюбовича та ще декількох впливових релігійних і політичних діячів. Польський уряд, зацікавлений у співпраці з гетьманом, виконав ці вимоги. Митрополит Йосип Тукальський став найближчим радником і помічником Дорошенка.

Гетьман здійснив важливу військову реформу, створивши з охочих людей сердюцькі полки (від турецького “серденята” – відчайдухи) чисельністю 20 тисяч чоловік. Це дозволило йому зменшити вплив козацької старшини й посилити свою владу. Сердюки відзначалися особливою хоробрістю в бою та відданістю гетьману. Була встановлена митна лінія по кордонах його володінь, що дозволило поповнити гетьманську скарбницю. Почалося карбування власної монети. На степовому порубіжжі був утворений новий Торгови-

цький полк. Петро Дорошенко постійно скликав Чорні ради й дослухався до думок рядового козацтва, що збільшувало його популярність. Гетьман підтримував православну церкву й вимагав скасування унії.

Активною була і його зовнішня політика. Були встановлені дружні взаємини із кримським ханом Ааділь-Гіреєм. Постійно велися переговори з Туреччиною, Польщею та Московією.

20 січня 1667 р. між Московським царством і Річчю Посполитою було укладене Андрусівське перемир'я. Дві держави закріплювали фактичний територіальний поділ України по Дніпру. Це була повна зрада тих домовленостей, на яких Богдан Хмельницький погоджувався передати Україну під "високу царську руку".

Андрусівське перемир'я викликало серйозне занепокоєння як серед козацтва, так і серед простого народу. Адже розкол єдиної держави розривав традиційні зв'язки між двома частинами України – Лівобережжям і Правобережжям.

Петро Дорошенко почав активно діяти. За допомогою татар під проводом калга-султана Кирил-Гірея він здійснив похід у Галичину, щоб установити контроль над цим регіоном. Однак, незважаючи на ряд локальних успіхів, цей план не був реалізований. Скориставшись відсутністю татарського війська у Криму, за-порожці на чолі з кошовим отаманом Іван Сірком напали на Перекоп. Це змусило татар терміново повертатися назад, набираючи попутно ясир в українських селах.

Гетьман активно обстоював проведення загальнокозацької ради обох берегів Дніпра для об'єднання України. Але лівобережний гетьман Іван Брюховецький, зацікавлений тільки у збереженні своєї влади, не підтримував цю ідею.

Дорошенко активізував дипломатичну діяльність. Його посольства були відправлені до Москви, Бахчисарая та Стамбула. Також спробував він знайти порозуміння і з Запоріжжям. У січні 1668 р. у Чигирині відбулася старшинська рада, на якій були присутні представники правобережних і лівобережних полків і запорожців. Тут було ухвалене рішення про возз'єднання обох частин України.

Навесні 1668 р. Петро Дорошенко вступив на Лівобережжя. Майже беззбройно він захоплював одне місто за іншим. Міщани самі відкривали важкі брами при наближенні його війська і вітали гетьмана. Проти Івана Брюховецького спалахнуло повстання. Він намагався втекти, але козаки схопили його і зв'язали. Дорошенко прибув саме тоді, коли козаки намагалися вчинити самосуд над своїм колишнім гетьманом. Він махнув рукою, щоб Брюховецького розв'язали. Проте козаки чи не зрозуміли, чи не схотіли зрозуміти цей жест і відтяли в'язню голову. Дорошенко важко переживав це вбивство і вважав його своїм гріхом. Удову загиблого лівобережного гетьмана він наказав відправити до Чигирини під свою опіку.

8 червня 1668 р. Петро Дорошенко був проголошений гетьманом усієї України. Здавалося б, збулося те, про що він так довго мріяв і заради чого страждав. Однак створення міцної Гетьманської держави було не вигідно сусіднім правителям. Незабаром на Запоріжжі гетьманом був проголошений писар Петро Суховій, про підтримку якого заявили татари. На Правобережжі поляки почали встановлювати свою адміністрацію, виганяючи козацькі залоги з українських міст. Польський уряд затвердив гетьманом уманського полковника Михайла Ханенка.

У цей момент надійшла ще одна приголомшлива звістка з Чигирини, де залишалася родина гетьмана. Кохана Пріська зрадила його. Як чоловік Петро Дорофійович дуже страждав. За десять років шлюбу з цією жінкою він натерпівся багато й не міг утихомирити розпусну дружину. Вона влаштувала сварки, заковувала істерики, пиячила. Тепер вона ще й розділила подружнє ложе з іншим чоловіком.

Ось що говориться про це у літописі Самовидця: "Дорошенко... ишол ку Путивлю, але же оному з дво-ра зайшло непотішное, же жона оному скочила через плот з молодшим. Зоставивши войну и приказавши старшинство от себе наказним, [Дорошенко – Є.Л.] ...сам повернул до Чигирини".

Призначивши на Лівобережжі замість себе тимчасовим гетьманом чернігівського полковника Дем'яна Многогрішного, Дорошенко відправився з Новгорода-Сіверського, де він зупинився, додому вирішувати сімейні справи. Відомо, що між Петром і Пріською відбувся розрив.

На початку 1669 р. Іван Сірко, який виступив у ролі Дорошенкового спільника, розгромив Суховія та його союзників татар. Однак після цього Сірко заключив союз із Ханенком.

А 9 березня 1669 р. лівобережна старшина за сприяння Москви проголосила своїм гетьманом Дем'яна Многогрішного, нівелювавши таким чином на своїй території повноваження Дорошенка.

Нещасний гетьман "усієї України", розірваної на шматки, намагався підтвердити свій статус, зібравши козацьку раду в Корсуні. Проте єдності Гетьманської держави досягти не вдалося. У цих умовах Дорошенко знову покладає свої надії на Туреччину. Він погоджується перевести Україну під протекторат султана за умови збереження тут православної віри та традиційних порядків, звільнення населення від сплати податків на користь Туреччини.

Одночасно з цим він намагався домовитися з Польщею про визнання нею української державності та скасування унії. Але невдало. В цей же час він налагоджує стосунки з курфюрством Бранденбурзьким і донським отаманом Степаном Разіним, сподіваючись від них хоч на якусь підтримку.

Польський король Михайло Вишневецький писав: "Дорошенко... бажає, щоб Україна була незалежною під його верховним управлінням".

Восени 1670 р. у Чигирині Петро Дорошенко у присутності посланців зі Стамбула приводить свою старшину до присяги на вірність турецькому султану. Османська імперія вступила у війну проти Речі Посполитої. Протягом року між ними відбувалися лише окремі локальні сутички. А навесні 1672 р. почалися масштабні воєнні дії. 120-тисячна турецько-татарсько-українська армія, яку очолював сам султан Мухамед IV, вступила на Поділля. Кримчани привів великий хан Селім-Гірей. У ставці знаходився і Дорошенко. Загони Михайла Ханенка були розгромлені. 27 серпня 1672 р. після недовгої облоги капітулював гарнізон Кам'янця-Подільського, добре укріпленої фортеці. На початку вересня турецько-татарські загони обложили Львів.

Не бажаючи продовження війни, польський уряд пішов на замирення. 5 жовтня 1672 р. був підписаний Бучацький договір, за яким Туреччина отримала Подільське воєводство, а на решті Правобережної України визнавалася влада гетьмана Петра Дорошенка.

Тим часом на Лівобережжі з посади був скинутий Дем'ян Многогрішний. Булаву 17 червня 1672 р. отримав новий ставленник Москви – Іван Самойлович. Через два роки 17 березня 1674 р. він був проголошений гетьманом “обох боків Дніпра”. У червні того ж року московська армія під командуванням воеводи Григорія Ромодановського та козаки лівобережних полків під проводом Івана Самойловича вступили на Правобережжя та обложили Чигирин, де укріпився Дорошенко. Протягом двох тижнів він керував обороною своєї столиці, свого рідного міста. Після того, як на допомогу Дорошенкові підійшла турецько-татарська армія під проводом візиря Кара-Мустафи, московсько-українське військо зняло облогу й відступило.

Того ж нещасного для Дорошенка 1674 р. новий польський король Ян III Собеський повоював Брацлавщину.

Дорошенко сидів у Чигирині. Номінально він вважався гетьманом Правобережної України. Однак роки безперервних війн перетворили ці землі на суцільну руїну. В містах, підвладних гетьманові, ставилися турецькі залоги. Церкви почали перетворюватися на мечеті. Людей примушували платити податки на користь султана. Татари безперешкодно уганяли в неволю тисячі людей. Гвалт і насильство панували на рідних землях. Доведені до відчаю селяни та міщани проклинали гетьмана, який занастив Україну, навівши чужинців. Багато хто тікав на Лівобережжя.

У 1675 р. помер митрополит Йосип Тукальський-Нелюбович, давній однодумець гетьмана. Фактично втративши підтримку, Петро Дорофійович Дорошенко вирішив зректися булави і присягнути на вірність царю Олексію Михайловичу. Цим актом він сподівався об'єднати всю Україну під владою одного гетьмана – Івана Самойловича Самойловича. Восени 1675 р. на старшинській раді в Чигирині Дорошенко склав гетьманські клейноди і присягнув на вірність царю. Присягу приймав кошовий отаман Війська Запорозького Іван Сірко.

Однак царський уряд цим не задовольнився. Він вимагав, щоб Дорошенко особисто прибув на Лівобережжя і склав присягу царю у присутності гетьмана “всієї України” Івана Самойловича та боярина Григорія Ромодановського. Коли Петро Дорошенко відмовився це зробити, у вересні 1676 р. 30-тисячна московсько-українська армія Ромодановського та Самойловича знову рушила на Чигирин, який захищав 2-тисячний загін серденят. Після кількогодінного запеклого бою Дорошенко попросив припинити штурм і здався переможцям.

19 вересня 1676 р. Петро Дорофійович знову присягнув царю. Цього разу 15-річному Федору Олексійовичу, оскільки попередній цар Олексій Михайлович на той момент уже помер.

Колишній гетьман оселився в селі Сосниця на Чернігівщині. Однак у березні 1677 р. до нього прибув стольник Семен Алмазов і повідомив, що його терміново хочуть бачити у Москві. Дорошенко поїхав до російської столиці, напевно, він передчував, що залишає батьківщину назавжди.

20 березня 1677 р. відбулася аудієнція у юного царя. Московські бояри пригадали колишньому гетьманові всі гріхи та провини, що скоїв він проти царя. Дорошенка залишили в Москві як цінного фахівця з військових і політичних справ. Уряд Федора Олексійовича якраз готувався до війни із Кримом і Туреччиною і консультації людини, яка на цьому добре зналася, були конче потрібні.

У жовтні 1679 р. Дорошенкові передали царський наказ про призначення його воеводою у Великий Устюг. Колишній гетьман відмовився його виконувати. Тоді цар... призначив його воеводою у Вятку. Дорошенко підкорився. Обов'язки вятського воеводи він виконував три роки.

У 1682 р. 21-річний Федір Олексійович несподівано помер. Він не залишив спадкоємців, тому на російський престол були зведені його брати – 16-річний Іван V та 10-річний Петро I. Зміна влади у Московському царстві дозволила Дорошенкові відпочити від державних справ. Йому було надане у володіння село Ярополче під Волоколамськом, де він і живав останні роки свого життя. З російської околиці він спостерігав за тим, що відбувалося на його батьківщині. В 1687 р. Самойлович був заарештований і відправлений до Сибіру. Новим гетьманом став розумний і енергійний Іван Мазепа, яким колись опікувався сам Дорошенко.

У 1684 р. 57-річний гетьман одружився вдруге. Його обраницею стала російська дворянка Агафія Єропкина. Незважаючи на досить поважний вік, за 14 років цього шлюбу у Петра Дорофійовича та Агафії народилося четверо дітей: троє синів і дочка. До речі, далекою правнучкою українського гетьмана була знаменита російська красуня Наталія Гончарова, дружина Олександра Сергійовича Пушкіна. В родині Гончарових пам'ятали про свого предка, тому на його могилі в Ярополчому поставили капличку на спомин душі Дорошенка. Вона була знищена у 1953 р.

Видатний український гетьман помер 9 листопада 1698 р. у своєму підмосковному селі Ярополчому у віці 71 року. В Росії правив Петро I. Над автономією України сходилися хмари.

Романтична драма у прип'ясах Гетьманщини: Іван Мазепа та Мотря Кочубей

Однією з найзагадковіших і найромантичніших постатей в українській історії є особа Івана Мазепа. Його біографія, незважаючи на велику кількість різноманітних досліджень, залишається дуже заплутаною і туманною. Досі відкритим залишається питання: виражав Мазепа загальнонаціональні прагнення українців чи переслідував вузькосоціальні інтереси частини панівної верхівки Гетьманщини, що входила до його найближчого оточення?

Немає точних відомостей, коли народився майбутній гетьман України, що виступив за відродження її державної незалежності. Називалися різні роки переважно у проміжку між 1629 і 1644. Однак історик-мазепознавець Сергій Олегович Павленко більш-менш переконливо доводить, що народився Мазепа в 1639 р. 22 березня (за іншими даними – 19 лютого) за старим стилем. Сталося це на хуторі Кам'янці (пізніше хутір Мазепинці) поблизу Білої Церкви. Батько гетьмана Адам-Степан Мазепа-Колединський походив із

давнього шляхетського православного роду, можливо, навіть спорідненого з нащадками Гедиміновичів або Рюриковичів. Про шляхетність Мазеп-Колединських свідчив і родовий герб. Представники цього роду упродовж багатьох десятиліть вірно служили Річі Посполитій в Білоцерківському старостві, підтримуючи дружні зв'язки з козацтвом і родичаючись із козацькою старшиною. Деякі Мазепи, однак, брали участь і в антипольських виступах на боці козацько-селянських мас. Так, у 1596 р. у Варшаві за участь у повстаннях Криштофа Косинського та Северина Наливайка був страчений Федір Мазепа.

Учасником великого народного повстання 1637–1638 рр. під проводом Павла Бута, Дмитра Гуні та Якова Остряниці став і Адам-Степан Мазепа. Королівська влада звинуватила його у вбивстві польського шляхтича Яна Зеленського. За вироком люблінського трибуналу, Адам-Степан був заочно засуджений до інфамії (тобто до позбавлення шляхетської честі, громадянських прав і маєтків) та до смертної кари. Рятуючись від покарання, він змушений був тікати на Запоріжжя, де королівська адміністрація була слабкою. Ймовірно, що саме в роки цього бурхливого занепокоєння Адам-Степан Мазепа побрався із православною шляхтянкою Мариною Мокієвською. Незабаром у них народився син Іван, а згодом і дочка Олександра. Напевно, були й інші діти, проте вони померли у дитинстві.

Переховуючись від покарання з боку польської влади, Мазепи перебували під опікою козацтва. Адам-Степан мав досить значний авторитет, був особисто знайомий із Зиновієм-Богданом Хмельницьким та іншими козацькими лідерами.

Після придушення повстання 1637–1638 рр. польський тиск на українські землі посилювався: було скорочено реєстр, скасовано козацькі привілеї, порушено права православної церкви, пригнічене селянство позбавлено елементарних людських прав.

Однак завдяки впливовим зв'язкам у шляхетському середовищі Адам-Степан Мазепа зміг добитися амністії від уряду, замирення з родиною Зеленських і повернення свого маєтку на Білоцерківщині. Король Владислав IV був зацікавлений у підтримці козацтва, тому часто висловлював свої симпатії до нього.

Мазепи були палкими захисниками православ'я. Мати Івана багато коштів роздавала на потреби церкви, а після смерті чоловіка пішла у монастир і понад два десятиріччя до своєї кончини у 1707 р. була ігуменею впливового Флорово-Вознесенського Печерського монастиря під іменем Марії Магдалини. Вона була вірною помічницею та порадицею для свого сина в добу його гетьманування. Сестра гетьмана – Олександра – була також ревнителькою православ'я і навіть розлучилася зі своїм другим чоловіком Яном Войнаровським через його прагнення перевести її та їхнього сина в католицизм. Від першого чоловіка Павла Обідовського жінка мала сина Івана, від другого – Войнаровського – сина Андрія та дочку Мар'яну.

У часи Хмельниччини Адам-Степан Мазепа став на бік повсталого народу й відзначився як сподвижник Великого Богдана. В 1654 р. він згадується в документах як білоцерківський отаман. Також у літописах є згадка, що шляхтич Степан Михайлович Мазепа був учасником Переяславської ради у січні 1654 р., що проголосила перехід України під “високу руку” московського царя Олексія Михайловича. Без сумніву, це був батько майбутнього гетьмана.

У цей бурхливий час юний Іван був “спудеєм” Києво-Могилянської колегії. З дитинства юнак вирізнявся обдарованістю в науках. Навчаючись у Києві, він досконало опанував латину, граматику, риторику, математику, музику та історію. Багато читав і навіть сам почав складати віршовані твори. Авторству Мазепи приписується кілька поезій, пісень і дум. Велике враження справили на Івана твори відомого італійського мислителя Нікколо Макіавеллі. Захоплення Мазепи його ідеями дало пізніше привід козацькому літописцю Самійлу Величку назвати гетьмана “Махіївелем і хитрим лисом”.

Одним із найвідоміших творів Макіавеллі є “Володар”. Принципи, викладені тут, реалізовував гетьман Мазепа. Італійський філософ учив, що розумний правитель повинен керувати державою, спираючись на талант і хитрість. Керівник має завжди враховувати зміни в політиці й може робити негідні вчинки, якщо це приносить користь його країні. Вже тримаючи гетьманську булаву, Мазепа зазначав: “Все гине там, де володар не готовий кожної хвилини захищати свою владу, як лев, як вовк, як собака”.

Після смерті в 1657 р. Богдана Хмельницького Адам-Степан Мазепа став на бік гетьмана Івана Виговського й підтримував його курс на союз із Річчю Посполитою. Свого сина Івана Адам-Степан відправив на навчання за кордон. Протягом року 18-річний хлопець вивчав артилерійську справу в голландському місті Девентері. В місцевих реєстрах він згадується як “польський шляхтич Йоаннес Колединський”. Закінчивши воєнну науку в Девентері, Іван відвідав Німеччину та Італію. Деякий час слухав лекції у відомому Краківському університеті.

Однак у 1659 р. через внутрішні чвари та збройний натиск Москви Іванові Виговському довелося віддати булаву юному Юрію Хмельницькому. Прихильники союзу з Річчю Посполитою змушені були тікати разом із колишнім гетьманом під захист короля Яна Казимира. Адам-Степан Мазепа був номінально призначений чернігівським підчашієм, а його син Іван став королівським покоєвим. У складі почту польського короля Іван Мазепа в листопаді 1659 р. відвідав Францію, де брав участь у святкових урочистостях із нагоди Піренейського миру з Іспанією. Безперечно, перебуваючи в Парижі, 20-річний покоєвий бачив пишного “короля-сонце” Людовика XIV і розкіш французького двору.

“Столиця моди та кохання” – Париж – залишила враження у Мазепи на все життя. Вільне поводження, елегантність, вишуканість манер – ці характерні риси паризького королівського двору були досконало засвоєні Мазепою.

Молодий парубок, що служив покоєвим при королі Яні Казимірі, вирізнявся великим розумом, блискучою освітою та шляхетною поведінкою. Багато жіночих сердець були небайдужими до Яна Колединського, тобто Івана. Він з легкістю приваблював до себе представниць прекрасної статі. Ця здатність була притаманною йому навіть у похилому віці. Як романтичний авантюрист, герой-коханець, ловелас, Мазепа фігурує у багатьох літературних творах. Його образ використовували Вольтер, Джордж Байрон, Віктор Гюго, Кіндрат Федорович Рилєєв, Олександр Сергійович Пушкін, Микола Іванович Костомаров, Бертольд Брехт

та ін. Про амурні пригоди Мазепи ходили чутки ще за його життя. Одна з них, дуже популярна в літературі, пояснює повернення молодого Мазепи з Варшави на Україну скандальною історією любовного характеру.

“Любовна пригода молодого Мазепи із дружиною польського шляхтича відкрилася. Розгніваний чоловік прив'язав голого Мазепу до дикого коня і пустив того на волю. Кінь, який виріс на Україні, помчав туди разом із Мазепою, напівмертвим від втоми й голоду,” – так переповідав коротко цю історію з чужих слів Вольтер у своїй “Історії Карла XII”.

Зрадженням дружиною чоловіком-рогоносцем різні польські джерела називали то графа Станіслава Фальбовського, то шляхтича Мартина Конського. Хтось із них начебто перехопив любовні листи Мазепи до своєї дружини й вирішив покарати коханця. Вдавши, що їде на полювання, чоловік зробив зі своїми слугами засідку на дорозі. Передчуття не обманули, через певний час до Мазепи поїхав гінець від жінки, а незабаром з'явився й сам Іван на коні. Скривджений чоловік наказав своїм людям схопити коханця дружини, роздягти догола, посадити на коня задом наперед, прив'язати, одягти на голову ковпак і відправити у степ. Коня вдарили й налякали пострілом із рушниці. Нажахана тварина стрімко понеслася крізь хаші, завдаючи своєму голому вершнику численні поранення. Лише пізно вночі відшмаганий, знесилений і скривавлений Мазепа дістався свого маєтку. Прислуга довго не могла впізнати в ньому свого пана. Принижений молодик не наважився повернутися до Варшави й подався до козаків.

Активним розповсюджувачем цієї історії став польський шляхтич Ян Хризостом Пассек, який детально описав її у своїх мемуарах, що були опубліковані ще за його життя. Ця амурна пригода переповідалася багато разів і, без сумніву, має під собою реальне підґрунтя. Проте, слід одразу зауважити, що Ян Пассек був давнім ворогом Івана Мазепи. Неприязнь між ними переросла у відкритий конфлікт. Свої спогади Пассек писав, коли його недруг уже став гетьманом України, й автор мемуарів намагався принизити того в момент найвищого піднесення. Пізніше цю історію активно розповсюджували недоброзичливці Мазепи, маючи на меті показати його аморальність ще з молодих років.

Конфлікт між Мазепою та Пассеком полягав ось у чому. Мазепа звинуватив того у змові проти короля Яна Казимира. Але на суді звинувачений зміг виправдатися. З того часу вони дивилися один на одного скося. Якимось, будучи напідпитку, Пассек образив Мазепу словесно, а коли той відповів так само, він ще й ударив його в обличчя. Скривджений Мазепа схопився за шаблю, те саме зробив і Пассек. Двобою між ворогами завадили придворні, що втрутилися у сварку. Коли Ян Казимир дізнався про конфлікт, він, уважаючи винними обох, наказав їм примиритися, потиснути руки й обійнятися. Пассек і Мазепа змушені були виконати королівський наказ. Однак прихована ворожнеча між ними тривала й надалі. Багато років Пассек провів у Європі за межами Польщі. Почувши чутки про любовні походи молодого Мазепи, що були належним чином покарані, Пассек охоче переповів їх у своїх спогадах, додавши, можливо, багато чого й від себе.

Деякі сучасники ставили під сумнів історію, викладену Яном Пассеком, вважаючи її вигаданою від початку до кінця, щоб очорнити постать свого давнього ворога, який так піднісся. Проте любовна пригода саме в цей час у житті Мазепи таки була.

У 1663 р. значного розголосу набув процес розлучення володимирського судді Яна Загоровського та його дружини Олени. Чоловік звинувачував свою молоду дружину в подружній зраді. Її коханцем Загоровський називав Івана Мазепу. Як докази перелюбу він наводив численні подарунки, що отримала його дружина від Мазепи.

Мазепознавець Сергій Олегович Павленко висунув припущення, що після розірвання шлюбу з чоловіком Олена Загоровська могла вийти за свого коханця, а отже, стати першою дружиною Мазепи. Як непрямий доказ цього історик наводить запис у синодику Крупицького Батуринського монастиря, де серед переліку імен померлих родичів гетьмана для заупокійної молитви згадано Олену. Цей шлюб Мазепи з Оленою Загоровською є лише припущенням. Але наведений епізод із життя майбутнього гетьмана ставить під сумнів історію, яку розповів Ян Пассек. Якщо її вважати правдивою, то виходить, що після амурної пригоди з жінкою Фальбовського чи Конського, за яку Мазепа поплатився ганьбою, моральним приниженням і тілесними ушкодженнями, він одразу розпочав любовну авантюру із дружиною володимирського судді Загоровського.

Кар'єру Івана Мазепи при дворі польського короля можна назвати досить вдалою. Ян Казимир не раз довіряв своєму молодому пажу виконувати важливі дипломатичні доручення. У квітні 1663 р. саме він привіз гетьманські клейноди Павлу Тетері, який узяв булаву від Юрія Хмельницького. Те, що таку урочисту місію довірили “молокососу”, обурило правобережного гетьмана. 22 квітня 1663 р. Тетеря писав Яну Казимиру: “...Тепер ці знаки сану хоче давати пан Мазепа... І Військо Вашої Королівської Милості Запорозьке ніяк не дозволило приймати їх із рук його, як особи зовсім незначної, свого брата-козака, невідомого ні там, ні тут ніякою заслугою: він ще не доріс до такої честі, і кріпко журило його за те, що він, не давши собі звіту у тому, хто він такий і яке його звання, наважився покласти на себе той обов'язок, який завжди справляли люди високопоставлені”.

Крім того, що Мазепа виконував дипломатичні функції між двором короля Яна Казимира та ставкою гетьмана Павла Тетері, він їздив у Крим, де передав королівське послання хану Селім-Грею.

Восени 1663 р., коли польське військо вирушило на Україну, щоб відновити тут владу Речі Посполитої, Мазепа супроводжував у поході Яна Казимира. Проте, діставшись Білої Церкви, він попросив у короля дозволу залишитися тут поруч зі старим хворим батьком. Незабаром після смерті Адама-Степана Мазепи його син отримав посаду чернігівського підчашого.

Нічого нам не відомо про долю Олени Загоровської. Але якщо вона дійсно стала дружиною Мазепи, то у другій половині 1660-х років, вочевидь, померла. У будь-якому разі в цей час Іван одружився з багатою вдовою Ганною Семенівною Фридрикевич із роду Половців, дочкою білоцерківського полковника. Вікові підрахунки дозволяють висловити припущення, що жінка була на кілька років старшою за Мазепу. Вона була досить розумною та владною. Від першого шлюбу Ганна мала сина Криштофа. Іван і Ганна мали кількох

дітей, є певні відомості про сина Івана та дочку Варвару, які померли ще маленькими. Можливо, були ще й інші, які померли в дитинстві. До зрілого віку не дожив ніхто.

Завдяки своїй освіті та здібностям наприкінці 1660-х років Мазепа став близькою людиною в уряді гетьмана Петра Дорошенка. Під час одного з таких вояжів, коли Мазепа їхав до кримського хана, 11 червня 1674 р. посланців Дорошенка захопили запорожці. Обурення січовиків викликало те, що у татарську неволю Мазепа та його люди везли 15 козаків-бранців із Лівобережжя. Розлючені запорожці хотіли “розтерзати й убити” дорошенківського посла, який віз у поганське рабство своїх братів-християн, але за Мазепу несподівано вступився сам кошовий отаман Січі Іван Сірко. Він знав Мазепу раніше й розумів, що той може ще прислужитися рідній землі. “Панове браття, – сказав Сірко, – просимо вас, не убивайте цього чоловіка, може, він вам і нашої Вітчизні надалі згодиться”.

Білгородський воєвода-князь Григорій Григорович Ромодановський, почувши про полонення дорошенківського посланця, наказав Сірку негайно доставити того у ставку лівобережного гетьмана Івана Самойловича, підконтрольного Москві. Сірко довго не виконував цю вимогу й лише після того, коли Ромодановський велів заарештувати його дружину в Харкові, вислав Мазепу до Самойловича. Той, зацікавлений у встановленні своєї влади на обох берегах Дніпра, приязно зустрів Мазепу як досвідченого дипломата та розумного політика. Самойлович розумів, що Мазепа може йому допомогти відібрати правобережне гетьманство у Дорошенка. Тому він наділив в'язня коштовними подарунками та пообіцяв свою прихильність. 15 липня 1674 р. Самойлович у листі до Мазепи писав: “Мой ласковый господине Мазепо! Как я говорил Вашей Милости и дал слово, что при пожитках своих и при здоровье со всем домом пребывать будеш...” Лівобережний гетьман зробив його вихователем своїх синів.

Як цінного свідка, який добре знає ситуацію на Правобережжі, в Польщі та Криму, Самойлович був змушений незабаром відправити Мазепу до Москви на вимогу царського уряду.

У ролі політичного консультанта Іван Мазепа був дуже важливий для московського царя Олексія Михайловича. Дізнавшись від Мазепи про стан речей на Україні, цар дозволив йому повернутися назад. Однак за царською грамотою Мазепі “жити... велели с женою и с детьми на сей стороне Днепра”. Тепер родина Мазепи оселилася на Лівобережжі, де Самойлович виділив новому спільнику кілька невеличких маєтків.

Від Дорошенка до Самойловича постійно переходили впливові козацькі старшини. Серед них згадаємо й Василя Леонтійовича Кочубея, давнього товариша Мазепи. В 1676 р. і сам Дорошенко, бачучи безвихідь свого становища та безперспективність боротьби за соборність і самостійність України, передав свої клейноди лівобережному гетьману і за царським наказом був відправлений до Москви.

Тим часом Московське царство переживало кризу правління. В 1676 р. після смерті царя Олексія Михайловича на престол зійшов його старший син Федір. Однак він по шести роках царювання помер, не залишивши спадкоємця. Царями проголосили юних Олексійовичів – 15-річного кволого та слабкого на розум Івана V та 10-річного Петра I. Проте реальну владу в Московії захопила у свої руки їхня сестра – царівна Софія, амбітна молода жінка, яка керувала державою за підтримки свого фаворита – боярина Василя Васильовича Голіцина.

Мазепа був у приязних стосунках із царівною Софією та її коханцем Голіциним, дуже освіченою людиною прозахідних симпатій. Мазепа часто відвідував Москву, виконуючи різні доручення Самойловича. Не залишав він поза своєю увагою і юних царів, роблячи їм коштовні подарунки.

В уряді Самойловича Мазепа мав посаду генерального осавула. Однак його вплив на гетьмана був надзвичайно великим. Мазепа став найближчим радником Самойловича та його довіреною особою. Одночасно з цим він не забував здобувати собі все більшу прихильність і ласку з боку московських правителів, плануючи своє можливе гетьманство після Самойловича.

Збільшувався й майновий достаток генерального осавула. Як добрий господарник він купував або отримував від гетьмана села, млини, сіножаті, лісові угіддя тощо. Поступово Мазепа вийшов у число найзаможніших людей України. Проте він не забував дбати про церкви, монастирі та школи, був щедрим меценатом.

Вміло маневруючи в політичній ситуації, Мазепа мав добрі стосунки і з Самойловичем, і з Москвою. Гетьман уважав його вірним помічником, а Москва – надійним інформатором. В усіх антигетьманських змовах Мазепа брав завжди бік Самойловича, але при цьому майстерно зберігав гарні взаємини і з його противниками.

Вплив Мазепи на українську та московську політику почав непокоїти його недоброзичливців. У березні 1683 р. у Москві на нього навіть було вчинено замах. Проте він вцілів, хоча й отримав серйозні поранення в руку та голову. В 1685 р. після смерті Самойловичевої дочки Параски, яка була одружена з київським воєводою Федором Шереметьєвим, Мазепа вирішував справу про повернення великого посагу померлої, що дорівнював майже 8 000 руб., її батькові.

Життя гетьмана було сповнене горя. Через два місяці після смерті дочки помер його син Семен, стародубський полковник. Виникла підозра, що їх отруїв гетьманів племінник – гадяцький полковник Михайло Васильович Самойлович, який розчищав собі дорогу, щоб захопити булаву з рук дядька. Сам старіючий гетьман страждав через хвороби. Його весь час мучив головний біль. Очі майже перестали бачити. Антигетьманська опозиція готувала нову змову, щоб скинути Самойловича з уряду.

У 1686 р. Московське царство уклало з Річчю Посполитою Вічний мир, який фактично базувався на умовах Андрусівського перемир'я 1667 р. Москва і Польща домовилися про поділ України по Дніпру. Проти цього договору категорично виступав Самойлович, котрий доводив, що треба боротися за об'єднання України двох сторін Дніпра під владою царя. В Москві посилювалося роздратування занадто самостійною політикою Самойловича. Розглядався варіант його можливого усунення від влади.

На початку 1687 р. Московія приєдналася до Священної ліги держав, які виступали проти Османської імперії. До цієї коаліції входили також Річ Посполита, Австрія та Венеціанська республіка. Москва брала на

себе зобов'язання зробити похід на васала турецького султана – кримського хана. Самойлович вважав війну із Кримом безглуздою й неохоче був змушений погодитися на участь в ній козаків. Як і передбачав гетьман, похід на Крим об'єднаного 150-тисячного московсько-козацького війська під началом некомпетентного у військових справах Василя Васильовича Голіцина навесні 1687 р. потерпів фіаско. "Не сказывал ли я, что Москва ничего Крыму не сделает? Се ныне так и есть!.." – говорив із гіркою іронією старий гетьман.

Старшинська опозиція вирішила скористатися моментом, щоб скинути Самойловича. Москва шукала винного у провалі кримського походу. Гетьман був зручною фігурою для звинувачення. Але ініціатива повинна була йти з України.

7 липня 1687 р. козацька старшина написала в Москву донос-чолобитну про те, що похід зазнав невдачі через зраду гетьмана Самойловича. Під цим документом стояли підписи генерального осавула Івана Степановича Мазепа, реєнта генеральної військової канцелярії Василя Леонтійовича Кочубея, гадяцького полковника Михайла Васильовича Самойловича та ін. Донощики вимагали арешту та страти гетьмана.

Незабаром із Москви надійшов наказ про арешт Самойловича та усунення його від влади. Наказувався після цього провести вибори нового гетьмана. У суботу 22 липня 1687 р. напівсліпого хворого Самойловича заарештували прямо в церкві під час Божої служби. Деякі змовники вимагали його негайної страти. Однак від наглої смерті Самойловича врятував князь Голіцин.

25 липня 1687 р. поблизу ріки Коломак відбулися вибори нового гетьмана. Абсолютну більшість голів козацтва здобув Іван Мазепа. Його правління тривало 22 роки й було найдовшим в історії Гетьманщини. Причинами його перемоги стали добре ставлення до нього Москви, авторитет серед низового козацтва та вміння маневрування серед козацької старшини. Після виборів пішли чутки, що за підтримку при своєму обранні Мазепа обіцяв хабаря Голіцину у 10 000 руб. та цінні подарунки іншим московським урядовцям.

Новий гетьман обіцяв вірно служити Москві. Одразу після отримання булави Мазепа затвердив так звані Коломацькі статті, які ще більше звужували автономію України та посилювали царський вплив у Гетьманщині. Тут почали будуватися фортеці з московськими закладами. Окремим пунктом у зобов'язаннях гетьмана було позначено "народ малороссийский всякими меры и способы с великороссийским соединять и в неразорванное крепкое согласие приводит супружеством и иным поведением".

Влада гетьмана в Україні була майже необмеженою за умови лояльності до Москви та відсутності підозр у сепаратизмі чи зраді. Мазепа мав велику прихильність до себе фаворита царівни Софії Голіцина. Саме вона та її коханець були фактичними правителями Московії. Юні царі – недоумкуватий Іван V і юний Петро I – трималися осторонь великої політики. Проте Мазепа не забував виявляти знаки поваги й перед ними, регулярно надсилаючи на північ цінні подарунки.

Поступово Мазепа усунув із посад своїх можливих конкурентів за булаву та зміцнив своє становище в Україні, давши високі посади своїм прихильникам. Сам він став найбагатшою людиною в Гетьманщині. Під його особистим управлінням були кількадесят сіл і містечок по всій Україні, де проживало понад 100 тис. чоловік. Крім того, він контролював збір податків і майже безконтрольно розпоряджався великою гетьманською скарбницею. Також Мазепа отримав від Москви чи придбав багато маєтків у Московії, переважно на півдні, куди переселяв селян з України.

Однак, збагатившись особисто, гетьман величезні кошти витрачав на будівництво церков і монастирів, розвиток шкіл. Саме за його правління в 1701 р. Києво-Могилянська колегія отримала статус академії. Щороку на київських бурсах Мазепа давав 1 000 золотих. Гетьман мав величезну бібліотеку. За свідченнями очевидців, він регулярно отримував свіжі французькі та голандські газети, які особисто читав. Гетьманська столиця Батурин перетворилася на гарне, добре укріплене місто.

У 1701 р. Мазепа купив пишно оздоблене Пересопницьке Євангеліє, котре подарував Переяславському кафедральному собору. Нині на ньому відповідно до Конституції присягають президенти України.

Мазепа контролював величезний бюджет Гетьманщини, що перебував у межах 1–1,5 млн. золотих. Ціни того часу були такі: добра хата з подвір'ям – 200–500 золотих (або 40–100 руб.), млин – 250 золотих (або 50 руб.), віл – 15 золотих (або 3 руб.), кінь – 50 золотих (або 10 руб.), жупан – 10 золотих (або 2 руб.) тощо.

Гетьман легітимізував 2-денну на тиждень панщину, фактично знову відкривши шлях до закріпачення українських селян. Були регламентовані повинності та податки для простих людей.

Тим часом у Москві назрівали великі зміни. Несподівано для всіх завагітніла царівна Прасковія, дружина хворого на голову Івана V. Цариця Наталія Кирилівна з роду Нарішкіних, друга дружина померлого царя Олексія Михайловича і мати Петра I, злякалася, що її син може бути усунутий від царювання. Тому 27 січня 1689 р. вона поспішно одружилася 17-річного Петра з 18-річною красунею Євдокією Федорівною Лопухіною. Молодята були майже незнайомі до весілля. Петро I не відчував особливих почуттів до жінки, хоча вона й народила йому сина Олексія. Однак одруження Петра I знаменувало його повноліття. Тепер він почав претендувати на владу в державі, яку міцно тримала в руках його старша сестра по батькові царівна Софія.

Юний енергійний Петро I навесні 1689 р. організував новий кримський похід. Мазепа із козаками змушений був взяти в ньому участь. Головнокомандувачем московсько-козацького війська знову був призначений князь Голіцин.

Незважаючи на те, що московські стрільці та українські козаки мали певний успіх і навіть здобули порубіжні укріплення кримчан, Голіцин несподівано для всіх наказав відступити від Перекопа й повернув до Москви.

Причиною такого раптового рішення було те, що загострився конфлікт між Петром I і Софією, які почали серйозно змагатися за владу. Також царівна завела собі нового фаворита – начальника Стрілецького приказу Федора Леонтійовича Шакловитого. Для Голіцина це була особиста образа.

Наприкінці липня 1689 р. Голіцин був уже в Москві, проте цар Петро I відмовився його прийняти. Ходили чутки, що або Петро усуне Софію від влади за допомогою своїх потішних полків, або вона відсторонить брата від керування державою за підтримки стрільців. Напруження зростало з кожним днем.

10 серпня до Москви на запрошення Голіцина прибув із великим посольством Мазепа. Його супроводжувала практично вся козацька старшина: генеральний писар Василь Леонтійович Кочубей, миргородський полковник Данило Павлович Апостол та ін. Загалом гетьман привів до столиці близько 500 козаків.

Проте Мазепа не поспішав на допомогу ні Софії, ні Петру, зайнявши вичікувальну позицію. Голіцин, ображений на царівну за зв'язок із Шакловитим, теж самоусунувся від конфлікту. Утримував князя-екс-фаворита від виступу проти царя і двоюрідний брат Борис Олексійович Голіцин, начальник приказу Казанського палацу та активний прибічник Петра I.

Кількість прибічників 17-річного царя щоденно зростала. 7 вересня Шакловитий був заарештований. Голіцина позбавили боярського сану й заслали в Каргополь. Царівну Софію відправили у монастир. Всю владу в царстві остаточно захопив Петро I. Почалися розправи над противниками.

Одним із прибічників царівни Софії вважався український гетьман. 9 вересня Мазепу було допитано, з якою метою він прибув з козаками до Москви. Завдяки переконливим виправдовуванням і дипломатичному хисту гетьман зміг уникнути царського гніву та запевнити царя у своїй лояльності. Вже наступного дня Мазепа подарував цариці-матері Наталії Кирилівні 10 аршинів золотого оксамиту, молодій цариці Євдокії – золоте кільце з діамантами, а Петру I – золотий хрест, інкрустований коштовним камінням і шаблю в дорогій оправі ціною 2 000 руб.

Петро I був зачарований розумом і шляхетністю Мазепи, подякував йому за вірну службу й за кілька днів відпустив додому з дорогими подарунками.

Повернувшись на Україну, Мазепа почав зміцнювати свою владу. Як справжній учень Макіавеллі він не припиняв плести інтриги проти своїх недоброзичливців, вів таємні переговори із Кримом і Річчю Посполитою, вивідуючи їхнє ставлення до політичного майбутнього України. Закордонні відносини для Гетьманщини були заборонені, однак дипломатія Мазепи була настільки прихованою, що довести його участь у секретних переговорах з іншими державами було практично неможливо. Багато що про таємну дипломатію гетьмана знав генеральний писар, а згодом генеральний суддя Василь Кочубей. Вони з Мазепою були кумами, оскільки гетьман хрестив молодшу дочку товариша.

Мазепа ніколи не полишав надій на відродження державної незалежності України під своїм правлінням. Деякі історики вважають, що антимосковське повстання 1691–1693 рр. на чолі з канцеляристом Петром Іваненком (Петриком), яке підтримали запорожці та Крим, насправді були інспіровані самим гетьманом, котрий збирався в союзі з ханом скинути з України владу Москви, повторивши дії Богдана Хмельницького проти Польщі.

Але розташування сил було не на користь Петрика. Хоча його на Запоріжжі проголосили гетьманом і він закликав до себе народні низи, великої підтримки цей ватажок не здобув. Сам Мазепа виступив проти Петрика та його прихильників і відновив владу, зміцнивши своє реноме вірного прислужника в очах Москви. Свою відданість царю Мазепа підтвердив і під час походів на турецьку фортецю Азов у 1695 і 1696 р. Цю добре укріплену твердиню козацькі та стрілецькі загони змогли захопити. Тоді ж на узбережжі Чорного моря Петро I заснував місто Таганрог.

Захоплений жагою перетворень Петро I хотів зробити свою державу великою передовою європейською країною. Він наказав іменувати своє царство Російською імперією. Столицю було перенесено на болотисте узбережжя Фінської затоки в нове місто, яке цар назвав на свою честь, – Санкт-Петербург (“місто Святого Петра”). Його будівництво почалося в 1703 р. За наказом царя, Мазепа відправляв тисячі людей з України на будівництво в болотистому місці нової столиці. Недарма кажуть, що Петербург стоїть на козацьких кістках. Третина будівельників загинула від холоду та хвороб або отримала каліцтва.

Ще більше збитків Україні принесла Північна війна зі Швецією, яку Петро I розпочав у 1700 р. за вихід до Балтійського моря, за образним висловом Пушкіна, “прорубаючи вікно в Європу”.

Два молодих (Петру I було 28 років, а його опоненту Карлу XII – 18), розумних, амбітних монархи розпочали велику й виснажливу для своїх країн війну. Швеція була на піку своєї могутності. Росія боролася за лідіруючі позиції в Європі.

Петро I дуже поважав Мазепу. Він призначив його генералом російської армії. Гетьман став другим (після генерал-фельдмаршала, адмірала графа Федора Олексійовича Головіна) кавалером ордена Андрія Первозванного, найвищої нагороди Російської імперії. Сам Петро I став лише сьомим кавалером цієї відзнаки. Мазепа, завдяки клопотанням царя, удостоївся титулу князя Священної Римської імперії.

Гетьман змушений був підтримувати прагнення Петра I. Війна вимагала величезних коштів. Збільшувалися податки, зростало взискування селян. Бувувався сучасний флот, створювалися нові міста, закуповувалася зброя. Десятки тисяч молодих здорових чоловіків відправлялися на війну зі шведами. Українські козаки не розуміли, чому вони мусять проливати свою кров на полях Польщі та Прибалтики, воюючи проти далекої від їхньої батьківщини Швеції.

Мазепа, не бажаючи викликати гнів царя, слухняно виконував його накази. Життя в Україні погіршувалося. Прості люди звинувачували у своєму зuboжінні саме Мазепу, називаючи його “вітчимом України” на відміну від “батька Богдана”, який боронив свою землю. Невдоволення гетьманом у народі все більше зростало. Особливо контрастно виглядали його статки на фоні знедолення людей.

Великої популярності в цей час здобув хоробрий фахівський полковник Семен Палій, який у 1700–1704 рр. очолював повстання на Правобережжі проти польської адміністрації. До Палія тисячами стікалися люди. Свою програму він проголосив ще в 1699 р., заявивши: “Я поселився на вільній Україні, і Речі Посполитій нема ніяких справ до цієї області; лише він один має право в ній розпоряджатися, як справжній козак і гетьман козацького народу”.

У 1702 р. Палій захопив Білу Церкву, яка стала центром контрольованої ним території. Дії Палія були невідгні Петру I, оскільки повстання на Правобережжі послаблювало Річ Посполиту, яка була союзницею Росії у Північній війні. Мазепа боявся зростаючої популярності народного полковника і вважав його своїм конкурентом. 31 липня 1704 р. під час переговорів із Мазепою Палій був заарештований за таємним наказом гетьмана. Народного героя відправили до Сибіру.

Сама Річ Посполита переживала критичний момент. Шведські війська захопили Варшаву, Краків і більшу частину Польщі. В липні 1704 р. Карл XII провів на окупованій території засідання сейму, на якому шляхта оголосила свого короля Августа II скинутим із престолу, а на його місце обрала магната Станіслава Лещинського, прихильника прошведської орієнтації. Тепер в Польщі було два короля, одного з яких підтримувала Росія, а іншого – Швеція.

Бачучи руйнацію України від важкої війни та тяжких поборів, Мазепа страждав від суму та болю за рідну землю, що стікає кров'ю. Прагматичний розум підказував йому, що ще кілька років такого правління – й народ повстане проти гетьмана. Просити царя помиритися зі шведами було даремно, хоча Росія терпіла одну поразку за іншою. Поступово визрів задум зради російського царя та укладення союзу з Карлом XII та його ставленником у Польщі Станіславом Лещинським. Мазепа розраховував, що може відновити державну самостійність України. Його хитрий план полягав у тому, щоб дочекатися, доки Росія та Швеція виснажать одна одну, а потім стати на бік переможця. На той час шальки терезів схилялися у бік Швеції.

Про страждання патріотичної душі гетьмана свідчить така його "Дума":

*"Всі покою щиро прагнуть,
А не в єден гуж тягнуть,
Той направо, той наліво,
А все, браття, тото диво!
Не маш любви, не маш згоди
От Жовтої взявши Води;
През незгоду всі пропали,
Самі себе зовували...
Жалься, Боже, України,
Що не купи маєт сини!..
Я сам бідний не здолаю,*

*Хіба тяжко завоюю:
Ей, Панове Єнерали,
Чому ж есте так оспали?
І ви, Панство Полковники,
Без жадної політики,
Озьмітиса всі за руки,
Не допустіть горької муки...
А за віру хоч умріте,
І вольностей бороніте!
Нехай вічна будеть слава,
Же през шаблі маєм права!"*

У 1704 р., зондуючи ґрунт у Європі, Мазепа зустрівся в Батурині із французьким послом Жаном де Балюзом. Той залишив такий словесний портрет гетьмана: "Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, вершник з нього знаменитий".

Із 1705 р. Мазепа почав налагоджувати зв'язки зі Станіславом Лещинським. Таємні переговори з ним велися через княгиню Анну Дольську, вдову великого маршала литовського. 45-річна жінка потрапила під вплив чар літнього, але стрункого й розумного чоловіка, на 20 років старшого за неї.

У цей час інша шляхетна жінка – Єлизавета Сенявська, яка теж була знайома з Мазепою, зізнавалася знайомому, що гетьман, незважаючи на поважний вік, "приваблює легко до себе своїм чаром жінок".

Мазепа мав дар приваблювати людей. Соратник гетьмана Пилип Орлик згодом писав: "Ніхто-бо не міг краще обробити людину, притягти її до себе. Не досягнувши з першого разу своєї мети, він не складав зброї, не кидав обробляти людину, аж доки не зробив її своєю... Небіжчик Мазепа вельми гарно провадив розмову, й любо було його слухати, все одно – з ким і про що не говорив". Мазепа розмовляв польською, російською, латинською, німецькою, французькою, татарською мовами.

У 1707 р. про свої секретні переговори з поляками та шведами Мазепа відкрився своєму помічникові, генеральному писареві Пилипу Орлику, сказавши, що зраджує царя, щоб повернути волю батьківщині.

Безумовно, знав про таємну дипломатію гетьмана і генеральний суддя Кочубей, давній товариш Мазепа. Восени 1707 р. він написав Петру I донос про зраду гетьмана. Причини, що спонукали Кочубея до такого кроку, були у прагненні посісти місце гетьмана у разі зміщення Мазепа. Крім того, генеральний суддя був дуже ображений на Мазепу через особисту кривду.

Про історію кохання старого гетьмана до юної Мотрі Кочубей ходять легенди. Їхній романтичний зв'язок як сюжет був використаний у багатьох літературних творах.

*"Порой и старца строгий вид,
Бразды чела, власы седые
В воображеньи красоты
Влагают страстные мечты..."*

Так писав про почуття Мазепа до Мотрі Олександр Сергійович Пушкін в поемі "Полтава".

Взаємини між гетьманом і Мотрею надихнули композитора Петра Ілліча Чайковського на створення опери "Мазепа", а художника Іллі Юхимовича Рєпіна – на написання історичного портрету "Мотря Кочубей".

Кочубей походив з давнього татарського роду Кучук-беїв, один із представників якого прийшов на Запоріжжя, охрестився і став козаком. Його діти вже обіймали високі старшинські посади.

Мазепу та Василя Кочубея пов'язували давні дружні взаємини. Обидва були ровесниками. Можливо, зналися ще й під час навчання у Києво-Могилянському колегіумі. Свого часу Мазепа та Кочубей служили гетьманові Петру Дорошенку, а потім разом перейшли на службу до його опонента – Івана Самойловича. На момент перевороту 1687 р., який привів до гетьманства Мазепу, Кочубей виступав як його співник, за що отримав посаду генерального писаря. З 1699 р. Кочубей був генеральним суддею. Мав багатий маєток Диканьку на Полтавщині та великий будинок у Батурині. Свої стосунки Мазепа і Кочубей скріпили родинним зв'язком. Гетьман хрестив молодшу дочку Кочубея Мотрону. Інша дочка Кочубея – Ганна – вийшла заміж за ніжинського полковника Івана Павловича Обідовського, Мазепаїного племінника через сестру Олександру.

Однак, із плином часу у генерального судді почала зростати прихована заздрість на свого кума-гетьмана. Мазепа мав набагато більше статків, ніж Кочубей, і самочинно керував усією Україною, маючи прихильність із боку царя. Проти Мазепа утворилася опозиція, до якої увійшли і представники козацької старшини. Одним з опозиційних лідерів став тогочасний генеральний суддя. Його виступу проти колишнього товариша-гетьмана сприяв особистий конфлікт між Мазепою та родиною Кочубеїв.

Мазепа час від часу навідувався до оселі Кочубеїв, де гетьмана завжди гостинно приймали. Він кожного разу привозив родині кума дорогоцінні подарунки, особливо відзначаючи свою хрещеницю Мотрю. Дівчинка піростала й дорослішала. Вона була надзвичайною красунею. Кочубей, напевно, пишався вродою Мотрі і плевав надії віддати її за якогось заможного полковника.

*“И то сказать: в Полтаве нет
Красавицы Марии равной.
Она свежа, как вешний цвет,
Взлелеянный в тени дубравной.
Как тополь киевских высот
Она стройна. Ее движенья
То лебедя пустынных вод*

*Напоминают плавный ход,
То лани быстрые стремленья.
Как пена, грудь ее бела.
Вокруг высокого чела,
Как тучи, локоны чернеют.
Звездой блестят ее глаза;
Ее глаза, как роза, рдеют...”*

читаємо знову у Пушкінській “Полтаве”.

Однак не так сталося, як гадалося! Якось до Кочубеїв завітав старий гетьман. Він давно не бачив своєї хрещениці й був уражений її вродою. Дівчині було тоді 15–16 років. Її хрещений батько був старшим на півстоліття. Мазепа привіз для Мотрі щедрі подарунки: дорогі тканини, коштовні прикраси тощо. Гетьман і його хрещениця розмовляли, гуляли разом. Старий поціновувач жіночої краси закохався у свою хрещену дочку. Є свідчення, що через свого слугу Карпа гетьман обіцяв дівчині 10 000 золотих червінців за побачення. Як дорогоцінні реліквії зберігав у себе Мазепа сорочку з тіла Мотрі та намисто з її шиї. Таємні короткочасні зустрічі гетьмана з коханою дівчиною підносили його на височинь щастя.

Після смерті в 1702 р. своєї дружини Мазепа жив удівцем. Проте, незважаючи на поважний вік, він виглядав значно молодшим. Був відмінним вершником. Його тіло було ще досить міцним, а романтична душа не втратила потяг до високих почуттів. Саме в цей час старий гетьман побачив свою прекрасну хрещеницю, яка виросла й перебувала у найчарівнішому періоді свого тілесного розквіту. Стріла Амура вразила серце старого державного мужа. Він почав плекати надії про можливість поєднання себе з Мотрею законним шляхом, хоча головною перепоною тут була та обставина, що Мазепа був батьком у Христі для цієї дівчини, яку так несподівано покохав. Гетьман дізнавався про можливість церковного дозволу для свого одруження з Кочубеєвою, хоча отримати згоду церковних ієрархів на такий шлюб було б надзвичайно важко. Утім, були сподівання, що щедрі подарунки на потреби православної церкви та вплив своєї матері у духовних колах можуть допомогти у вирішенні цього питання позитивно. В одному з літописів ідеться про те, що Мазепа просив у “малороссийских архиереев и от греческих патриархов разрешения на брак”.

Однак головною перепоною стали батьки дівчини – генеральний суддя Василь Леонтійович Кочубей і його жінка Любов Федорівна. Вони категорично відмовилися дати згоду на такий шлюб. При цьому вони ігнорували палке бажання самої винуватиці цієї історії. Адже Мотря також відповіла Мазепі взаємністю й була згодна вийти за нього. Її батьки вважали, що старий хитрун одурив і причарував нерозумну дитину. Намагалися відмовити її від спілкування з Мазепою. Переконували, умовляли, сварили, лаяли. Проте ніщо не допомагало. У своєму доносі Петру І Кочубей зазначав, що від Мазепа “чародіяння” його дочка почала “возбісатися і бігати, на отця і матір плювати”.

Між гетьманом і Мотрею зав'язалося таємне листування, яке проходило без відома її батьків і тривало кілька місяців. Збереглося 12 листів Мазепа до Мотрі. Всі ці послання сповнені теплих і ніжних слів, які викликають високі романтичні почуття до адресата.

“Моє серденько, мій квіте рожаний! – писав закоханий літній чоловік до своєї милої. – Сердечно на тее болію, що недалеко від мене їдеш, а я не можу очіць твоїх і личка біленького видіти; через тее письмечко кланяюся, всі члонки твої цілую любезно!”

“...Щасливії мої письма, що в рученьках твоїх бувають, ніж мої бідні очі, що тебе не оглядають”.

“Моє серце кохане! Сама знаєш, як я сердечне, шалене люблю Вашу Милість, іще нікого на світі не любив так. Моє б тее щастя і радість, щоб нехай їхала та жила у мене... Прошу, моя любонько, не відмінйся ні в чім, як уже не поєднократ слово своє і рученьку дала-сь; а я взаємне, поки жив буду, тебе не забуду”.

“Моя сердечне кохана Мотрононько! Поклін мій віддаю Вашій Милості, моє серденько, а при поклони посилаю Вашій Милості гостинця – книжечку і обручок діамантовий, прошу тее завдяче прийняти, а мене в любові своїй невідмінно ховати заки дасть Бог з ліпшим привітаю. За тим цілую уста кораловії, ручки біленькі і всі члонки тільця біленького, моя любенько кохана!”

Апогеєм взаємин між Мотрею та Мазепою стала її втеча з батьківської оселі у гетьманський палац у Батурині. Недовгий час, але все-таки закохані були разом. Своїй милій гетьман довірив велику таємницю, повідомивши, що має давній намір відірвати Україну від Москви та відновити її самостійність.

Незабаром Любов Федорівна Кочубеєха зчинила гвалт, заявляючи, що гетьман “засилиував її дочку блудом” і тримає у себе як “подложницю”. Конфлікт між Мазепою і родиною Кочубеїв все більше розгорався. Генеральний суддя написав гетьманові гнівного листа, у якому вимагав негайного повернення дочки додому, інакше загрожував шукати управи на свого зверхника у самого царя.

Гетьман намагався залагодити конфлікт миром. Він відписав Кочубею, що свята великомучениця Варвара теж втекла від свого батька, який не розумів її духовних потреб, і перетерпіла страшні муки через свої переконання. Запевняв батька своєї коханої, що дбатиме про неї, як про зіницю ока. Однак Кочубей був непохитним. Мазепа зі сльозами змушений був проститися з Мотрею і відправити її назад до батьків.

Дівчина була прибита горем розлуки, розуміючи, що вже ніколи не буде з коханим чоловіком. Сумну красуню та неслухняну дочку на прохання гетьмана привіз додому російський полковник Григорій Анненков. Мотря була ображена на Мазепу й уважала його вчинок зрадою. Про це вона повідомила гетьману через дівку-служницю. Відповідь Мазепи не забарилася: "Моє серденько! Зажурилемся, почувши од дівки таке слово, же Ваша Милість за зле на мене маєш, іже Вашу Милість при собі не задержалем, але одослав додому. Уваж сама, що б з того виросло. Першая, що б твої родичі по всім світу розголосили: же взяв у нас дочку уночі гвалтом і держить у себе місто подложниці. Другая причина, же державши Вашу Милість у себе, я бим не могл жадною мірою витримати, да і Ваша Милість также: мусіли бисьмо із собою жити так, як малженство [подружжя – Є.Л.] каже, а потом прийшло би неблагословеніє од Церкви і клятва, же би нам з тобою не жити. Гді ж би я на тот час поділ. І мні б же чрез Вашу Милість жаль, щоб есь напотом на мене не плакала".

Цілими днями Мотря плакала у батьківській оселі, згадувала час, проведений із Мазепою, й журилася, що він не повернеться ніколи. Батько, а особливо матір дорікали дівчині за її потяг до старого гетьмана. Мотря тяжко переживала вдома ці психологічні тортури.

Дізнавшись про знущання над коханою з боку матері, Мазепа написав дівчині листа: "Тяжко зажурився я, почувши, як тая катівка не перестає Вашу Милість мучити. Я сам не знаю, що з нею, гадиною, вчинити".

"...Бодай того Бог з душею розлучив, хто нас розлучає. Знав би я, як над ворогами помститись, тільки ти мені руки зв'язала".

Від гріха подалі Кочубей вирішили якнайшвидше віддати свою непокірну дочку заміж. Нашвидкоруч знайшли їй жениха серед своїх знайомих. Це був син реєнта військової канцелярії Семен Васильович Чуйкевич. Крім природної вроди дочки генерального судді, молодого канцеляриста привабляло й щедрий посаг, який давав Кочубей зі своєю молодшою дочкою. Відомо, що на весіллі він дав їй посаг "1000 золотых, да зятю... 1000 ефимков, 1500 червоних, серебра с 40 гривен в разных вещах".

Гетьман намагався вплинути на Кочубея, відмовляючи його від такого швидкого одруження Мотрі. Він казав, що немає потреби поспішати. З часом можна знайти більш шляхетного нареченого для неї. Проте генеральний суддя Мазепу вже не слухав. 18 травня 1707 р. Семен Чуйкевич і Мотря Кочубей обвінчалися.

Незадовго до цього Мотря написала Мазепі невеличку записочку, яку згодом знайшов в архівах відомий історик XIX ст. Микола Іванович Костомаров. Ось що в ній було написано: "Же хоч так, хоч сяк буде, а любов між нами не одніметься. Нехай Бог несправедливого карає, а я, хоч любиш, хоч не любиш мене, до смерті своєї, по длуг слова свого любити і сердечно кохати не перестану, на зло моїм ворогам!"

Кочубей і Мазепа стали затятими ворогами. Генеральний суддя, ображений на гетьмана, вирішив, що має шанс помститися Мазепі й заодно отримати булаву. Кочубей вирішив написати донос царю про зраду Мазепи. Головним його козирем було те, що він знав про секретні переговори гетьмана із претендентом на польський престол Станіславом Лещинським і шведським королем Карлом XII – головними ворогами Росії. Цей донос разом із Кочубеєм підписав полтавський полковник Іван Іванович Іскра, який давно мав зуб на гетьмана. До того ж, Іскра та Кочубей були свояками, їхні дружини були рідними сестрами. Отже, для Іскри закохана в Мазепу Мотря Кочубей доводилася ріднею. Восени 1707 р. Іскра доставив донос на українського правителя в царську канцелярію.

Петро I не повірив повідомленню Іскри та Кочубея. В нього не було ніяких підстав сумніватися у вірності Мазепи. Сам гетьман також усіляко підкреслював свою відданість царю, навіть шкодячи своїй репутації в Україні через утиски простого народу на догоду Росії. Петро I запідозрив у їхньому доносі закулісні політичні ігри, метою яких було повалення Мазепи, котрий надійно проводив царську політику в Гетьманщині. Іскра і Кочубей були викликані царем до Вітебська, де він тоді перебував, і допитані. За тогочасним звичаєм – донощику перший кнут – вони були піддані тортурам. Довести зраду Мазепи скаржники не змогли. Не у змозі витерпіти жадливі допити, вони зламалися, зреклися своїх звинувачень і визнали, що звели наклеп на гетьмана, щоб очорнити його. Мазепа зі свого боку аргументовано зміг виправдатися перед царем. Той дозволив гетьману самому розправитися з донощиками.

14 липня 1708 р. поблизу села Борщагівки на Вінничині, де перебував тоді козацький табір, за наказом Петра I Іскра і Кочубей були страчені. Їм відтягли голови. Почалися розправи із представниками антигетьманської опозиції. Однак свідчення, подані Іскрою та Кочубеєм у своєму доносі, зародили у царя підозри стосовно Мазепи. Незабаром виявилось, що донощики говорили йому правду.

Улітку 1708 р. шведські війська під проводом Карла XII просувалися територією Білорусії у глибок володіння російського царя. За наказом Петра I, на окупованих землях загарбників мала зустріти пустка. Царське військо випалювало міста й села на шляху шведів. Переганялася худоба. Знищувалося збіжжя. Це зумовило голод у шведській армії. Знаючи від Станіслава Лещинського про бажання Мазепи вийти з-під влади Росії, Карл XII у вересні 1708 р. наказав своїм солдатам повернути в Україну. Тут можна було знайти харч і підтримку гетьмана. Мазепа був розчарований. "Диявол его сюда несет! Все мои интереса превратит, и войска Великороссийские за собою внутрь Украины впровадит на последнюю оной руину и нашу погибель!" – сумно констатував гетьман.

Петро I наказував Мазепі руйнувати господарство на шляху завойовників. Той був у розпачі. Мазепа запитував царя, чи може він надати йому військову допомогу проти шведів. Однак Петро I доручив гетьману боронитися своїми силами. Мазепа зрозумів, що ситуація в російському війську близька до катастрофи. Зважаючи на просування шведів углиб Гетьманщини, він 25 жовтня 1708 р. раптово залишив Батурин і перейшов із нечисленними прихильниками на бік Карла XII, оголосивши, що робить це, щоб здобути волю України.

Петро I був несамовитий від люті через зраду Мазепи й довго не міг повірити в неї. Проте факти свідчили, що це дійсно так. 2 листопада 1708 р. російські війська під проводом царського улюбленця Олексан-

дра Даниловича Меншикова зруйнували гетьманську столицю Батурин, знищивши все населення цього квітучого міста. Потім була зруйнована Січ, оскільки запорожці підтримали Мазепу.

Петро I оголосив гетьмана зрадником, наказав виголошувати йому у всіх церквах анафему. Були проведені вибори нового гетьмана серед козаків, що не стали на бік Мазепи. Булаву отримав стародубський полковник Іван Іллєч Скоропадський. Тіла Іскри та Кочубея були ексгумовані й урочисто перепоховані на території Києво-Печерської лаври, де вони покаялися й донині. Пізніше в Російській імперії нащадки Кочубея отримали князівський титул. Для гетьмана-зрадника за царським наказом була виготовлена півпудова срібна медаль Іуди, яку Петро I хотів вручити Мазепі перед стратою, якщо той потрапить до його рук.

Генеральна битва між росіянами та шведами 27 червня (8 липня) 1709 р. завершилася нищівним розгромом армії Карла XII. Незначна частина його непереможного війська на чолі з королем і найближчим оточенням спішно переправилася через Дніпро заздалегідь підготовленими Мазепою переправами. Гетьман зі своїми прихильниками Пилипом Орликом, Андрієм Войнаровським та іншими тікав із рідної землі разом із Карлом XII. Втікачі знайшли прихисток під протекцією турецького султана. Мазепа боявся, що Петро I зможе домогтися від Стамбула його видачі для страти. Однак ці страхи не виправдалися.

Через три місяці після Полтавської баталії, 21 вересня (2 жовтня) 1709 р. від туги і скорбот за безталанною батьківщиною старий хворий гетьман помер. Його тіло поховали у румунському місті Галаці у Святогорському монастирі.

Петро I, розлючений зрадою Мазепи, активізував процес нищення української автономії: було страчено та вислано до Сибіру багатьох його прихильників, заборонено книгодрукування українською мовою, запроваджено російські порядки в Гетьманщині й посилено тут російську адміністрацію. Всі православні церкви московського патріархату постійно виголошували прокляття на адресу гетьмана-зрадника. Однак дух Мазепи в Україні продовжував жити. Привид мазепинства лякав російський царизм до останніх днів його існування. Непокоїв він і радянських комуністичних правителів.

Доля Мотрі Кочубея досі залишається невідомою. Ходили чутки, що обраниця гетьмана Мазепи збожеволіла від горя, або втопилася у батуринському ставку, або постриглася у черниці в Пушкарівському монастирі поблизу Полтави. Відомо, що 20 січня 1736 р. померла раба божа Меланія Чуйкевичівна, ігуменя Ніжинського жіночого монастиря. Можливо, під цим чернечим іменем і перейшла у кращий світ Мотря Кочубей, яка стала найсильнішим коханням в житті гетьмана-самостійника на схилі його років.

Дружина гетьмана-конституціоналіста Пилипа Орлика

У ряду українських гетьманів постать Пилипа Орлика стоїть окремо. На це є кілька причин: по-перше, Орлик став першим політичним вигнанцем і єдиним гетьманом-емігрантом; по-друге, він є автором "Конституції", першого основного закону демократичного державного управління такого типу; по-третє, він був єдиним гетьманом, що народився за межами України і не мав українського походження; але звідси впливає, по-четверте, що не будучи українцем від народження, все своє буремне життя Пилип Орлик присвятив боротьбі за незалежність своєї нової батьківщини, яка стала для нього рідною.

Про Пилипа Орлика, гетьмана-конституціоналіста, написано досить багато. Однак дуже мало є розвідок про ту героїчну жінку, яка завжди підтримувала свого чоловіка, відігравала помітну роль у політичних процесах того часу і прожила життя не менш складне, ніж у гетьмана. Спробуємо дещо заповнити цю прогалину. Мова йде про дружину Пилипа Орлика Ганну.

Ганна Герцик (таким було її дівоче прізвище) народилася приблизно у 1680 р. в родині полтавського полковника Павла Семеновича Герцика. Як бачимо із прізвища, родоначальником фамілії Герциків був євреї на ім'я Герц. Єврейських родин досить багато жило в Україні. Вони користувалися навіть певною підтримкою з боку уряду Речі Посполитої. За фахом вони були переважно лихварями, орендарями, крамарями, лікарями, шинкарями тощо. Місцеве населення ставилося до них не досить прихильно, вважаючи їх здирниками, що наживаються на бідах простого народу. Під час вибухів народного гніву проти польської адміністрації на єврейське населення також чекали жажливі погроми. Страшним унаочненням такої різанини були дерева, що слугували шибеницями, на яких повстанці вішали поляка, єврея та собаку – "Лях, жид та собака – всім доля однака!" Утім, у мирні часи українці досить мирно співіснували з євреями, про що свідчить народна приказка: "Як біда – то до жида!" Деякі представники єврейства українізувалися, поривали з іудаїзмом і охрещувалися. На вихрестів дивилися дещо з підозрою, але все ж сприймали як своїх.

Дід Ганни Семен Герцик жив у Полтаві, коли спалахнула Хмельниччина. Він, щоб убезпечитися від розправ, охрестив себе та свою родину. Герцик став на бік повсталих українців і здобув підтримку з боку козацької полкової влади. Після його смерті вдова Герцика Агафія, яка була ще досить молодою, вийшла заміж удруге за вдівця, 87-річного генерального суддю Петра Михайловича Забілу. Той опікувався її сином Павлом. Завдяки підтримці свого вітчима Павло був призначений спочатку писарем Полтавського полку, а незабаром зміг дослужитися й до чину полковника.

Крім Ганни, в родині полтавського полковника Павла Герцика було ще троє синів – Григорій, Іван та Панас. Деякий час, через непорозуміння з місцевою старшиною, очільник якої Прокіп Левенець хотів стати полтавським полковником, родина Герциків проживала в Охтирці на Харківщині, під юрисдикцією царської адміністрації. Однак після зміщення й арешту Самойловича та отримання булави Іваном Мазепою у 1687 р. Павло Герцик зміг налагодити добрі взаємини з новим гетьманом і повернув собі посаду полтавського полковника. Цьому посприяв і його вітчим Петро Михайлович Забіла, який, незважаючи на свій більш ніж поважний 107-річний вік, обіймав тоді посаду генерального обозного. Загалом же шанований старець прожив 109 років і помер у 1689 р.

Павло Семенович Герцик мав прихильність із боку Мазепи. Однак у 1691–1692 рр. спалахнув гострий конфлікт між полтавським полковником і генеральним писарем Василем Леонтійовичем Кочубеєм, який мав обширні маєтки під Полтавою. Приводом для ворожнечи став виступ проти гетьмана Петра Іваненка – Петрика. Останній був старшим писарем у Генеральній військовій канцелярії, де заправляв Кочубей. Та в січні 1691 р. Петрик утік на Запоріжжя і був там проголошений гетьманом. Його підтримали татари. Мазепі коштувало чимало клопоту, придушити цей виступ.

Герцик звинуватив в організації цього заколоту Василя Кочубея й вимагав від гетьмана його усунення з посади, можливо, бажаючи зайняти його місце. Проте Мазепа залишив усе, як є. А через деякий час генеральний писар і полтавський полковник помирилися.

Через кілька років служби Павло Семенович Герцик вийшов у відставку. На той час його донька Ганна вже виросла, і варто було подумати про її заміжжя. Вона була досить освіченою і здібною дівчиною, мала рішучий і твердий характер. До того ж, вона була вигідною нареченою, бо принесла б чоловікові непоганий посаг. Цим щасливцем і став молодий канцелярист Пилип Орлик.

Наречений походив із давнього чеського баронського роду, представники якого після розгрому гуситського руху переїхали до Польщі. Орлики два століття вірно служили польським королям, за що отримали маєтки на Білій Русі. Звичайно, вони брали шлюби з місцевими панянками. Пилипів батько, Степан Орлик, одружився з Іриною Малаховською, православною за віросповіданням. Від цього шлюбу в селі Косуті на Гродненщині 11 жовтня 1672 р. і народився син Пилип. Проте вже наступного 1673 р. Степан Орлик загинув у битві під Хотиним з турками, приведеними на Україну Петром Дорошенком. Маленького Пилипа виховувала мати. Хоча його батько був католиком, Ірина Орлик охрестила сина у православній вірі. Отримавши початкову освіту в Литві, юний Орлик вступив до Києво-Могилянської колегії. Тут у стінах альма-матер він познайомився та потоваришував зі своїм ровесником Іваном Обідовським, племінником Мазепи через сестру Олександру Степанівну. Завдяки другові Пилип Орлик потрапив у близьке оточення гетьмана та познайомився з іншим Мазепиним небожем, молодшим братом Обідовського по матері Андрієм Войнаровським.

Молодий Пилип Орлик виявив блискучі успіхи в навчанні та гарні здібності до літератури. В 1695 і 1698 роках вийшли дві його поетичні збірки польською мовою – “*Alcides Rossiyski*” (у Вільні) та “*Hippomenes Sarmaski*” (у Києві). Перша з них була панегіриком гетьману Мазепі, а друга – одою на честь одруження свого друга Івана Обідовського у травні 1698 р. із дочкою генерального писаря Василя Кочубея Ганною. Поважним гостем на весільній церемонії був Стефан Яворський, відомий релігійний і культурний діяч, у подальшому – один із найближчих радників і помічників Петра І.

Яворський був наставником Орлика у науці, вирізняв того, як свого улюбленця, та протегував йому в кар’єрному просуванні. Завдячуючи підтримці учителя, Пилип влаштувався на роботу писарем до канцелярії київського митрополита.

Після одруження Обідовського Орлик холостякував недовго. 3 листопада того ж 1698 р. 26-річний Пилип обвінчався з 18-річною Ганною Герцик. Знавець доби Мазепи, історик Сергій Олегович Павленко висловив припущення, що молодята могли познайомитися на весіллі Івана Обідовського та Ганни Кочубей у Києві, куди полтавський полковник Павло Герцик прибув зі своєю родиною. Якщо це дійсно так, то романтичні взаємини між Пилипом і Ганною розвивалися бурхливо, бо вони одружилися менш ніж за півроку після знайомства. Врахуймо сюди і приготування до весілля, що займали кілька тижнів. Блискучий оратор, вправний панегірист, знавець п’яти іноземних мов, Пилип Орлик, напевне, міг зацікавити юну панянку з Полтави. Ймовірно, він, як поет-лірик, читав своїй обраниці присвячені їй і власноруч складені вірші, розповідав про краї, де довелося побувати.

Важливо відзначити, що, живучи в Україні, Ганна та Пилип були певною мірою чужинцями. Пилипів батько був католиком, сам він народився в Білорусії, потім навчався у Литві і лише згодом доля занесла його на ці землі. Ганна, хоча й народилася в Україні, знала про своє єврейське походження, що викликало скептичні погляди у деяких пихатих людей. Її батько не походив зі старовинного козацького роду, як це було характерно для тодішнього панського товариства. Ці обставини ще більше зближували молоде подружжя. Через рік після їхнього одруження помер Павло Семенович Герцик.

Уже наступного року по одруженню в родині Орликів з’явилася первістка Анастасія. В цей час прихильний до молодого розумного канцеляриста Мазепа переводить його до своєї столиці в Батурин. Тут Пилип послідовно посідає ранги канцеляриста, старшого канцеляриста, реєнта Генеральної військової канцелярії і нарешті з 1706 р. – генерального писаря.

Про особливу прихильність старого гетьмана до Пилипа Орлика свідчить той факт, що коли в його сім’ї народився в 1702 р. у Батурині син Григорій, Іван Мазепа 5 листопада став його хрещеним батьком. А хрещеною матір’ю хлопчика стала Віра Кочубей.

Орлик став однією з найближчих і найдовірених осіб в оточенні гетьмана. Мазепа довіряв йому свої найпотаємніші секрети. В 1707 р. він попросив Пилипа запрягтися, що той ніколи не зрадить свого благодійника й підтримає його у боротьбі за волю України. Той клявся і цілував хрест. З цього моменту генеральний писар був утаємничений у хід усіх секретних переговорів, що вів гетьман без відома Москви.

Північна війна, яку цар Петро І вів проти Швеції, важким тягарем лежала на плечах простого народу. Україна стогнала під російським ярмом. У своїх труднощах селяни та рядове козацтво часто звинувачували Мазепу як безпосереднього виконавця волі Москви. Тільки найближче оточення гетьмана, зокрема й Пилип Орлик, знало про те, що він давно мріє відділити батьківщину від Москви та здобути незалежність Гетьманщини.

У 1708 р. Пилип Орлик безпосередньо здійснював проведення секретного листування між Мазепою, з одного боку, та шведським королем Карлом XII і його союзником, претендентом на польський трон Станіславом Лещинським – з іншого. Генеральний писар склав проект відновлення самостійної Української держави. Він першим прибув у ставку шведського короля в жовтні 1708 р., коли той вступив на українські землі.

Ганна Павлівна Орлик також була втаємничена у політичні справи чоловіка. Вона прекрасно розуміла, що після того, як стане відомо про зраду Мазепи, царський гнів впаде на його прибічників і їхні родини, серед них і на Орликів. Поспіхом зібравши необхідне майно та маленьких дітей, Ганна поїхала слідом за чоловіком у табір шведів. Подорож була дуже небезпечною. Якби їх захопили російські солдати чи козаки, що не підтримали Мазепу, на сім'ю генерального писаря неминуче чекала розправа. Однак минулося. У листопаді жінка з дітьми возз'єдналася з чоловіком.

На той момент у родині Орликів було четверо дітей: Анастасія, Григорій, Михайло та Варвара. Найстарший Анастасії було лише 9 років, Григорію – 6, Михайлові – 3–4, а Варвара була ще немовлятком. У важких умовах війни, в оточенні солдатів-чужинців, за частої відсутності чоловіка Ганна виховувала дітей практично самотужки. Мабуть, вона сподівалася, що шведам вдасться перемогти москалів і її чоловік буде приближеною особою в гетьманському уряді незалежної України.

Несамовитий від люті російський цар жорстоко помстився українцям за зраду Мазепи. Було вщент спалено Батурин і вирізано його населення, зруйновано Запоріжжя. Новим гетьманом за наказом царя обрано Івана Скоропадського.

27 червня 1709 р. армія Карла XII була вщент розгромлена під Полтавою. Шведський король, Мазепа та їхнє оточення втекли до Молдавії під захист турецького султана. Разом із гетьманом на чужину пішов і Пилип Орлик, який залишився вірним своїй присязі служити визволенню України. Разом із чоловіком залишила рідні землі Ганна із дітьми. Втеча була настільки стрімкою, що навіть той нехитрий скарб, який жінка встигла забрати зі свого маєтку, довелося покинути. Пізніше Пилип згадував про переправу через Дніпро під час втечі так: “Жона моя в єдній тоцмо сукні з дітьми переправилася”.

Втікачі на деякий час зупинилися у Бендерах. Царський уряд постійно вимагав від Туреччини їх видачі. Старий гетьман не зміг перенести велике потрясіння і через два місяці після полтавської поразки помер. Постало питання про те, хто отримає булаву та величезні скарби покійного Мазепи. Пилип Орлик уважав, що гетьманські клейноди та скарбниця належать всьому козацькому товариству. Однак іншої думки був небіж Мазепи Андрій Войнаровський. Він стверджував, що скарби гетьмана були його приватним майном, а отже, швидше повинні відійти Войнаровському як єдиному спадкоємцю померлого. На бік Мазепиною племінника став і Карл XII, зацікавлений у коштах для своєї політики. Король прекрасно розумів, що Пилип Орлик скоріше роздасть гроші простим козакам, ніж дасть їх шведам. Зрештою був досягнутий компроміс: Орлик отримав булаву, а Войнаровський – скарби.

5 квітня 1710 р. на козацькій раді у Бендерах Пилипа Степановича Орлика було обрано гетьманом. Це єдиний випадок у вітчизняній історії, коли гетьман обирався за кордонами України. Гетьманські права Орлика були одразу визнані шведським королем і турецьким султаном Ахмедом III. При отриманні булави новий гетьман затвердив “Пакти і Конституцію прав і вольностей Запорозького Війська”. Демократичні ідеї, закладені в цьому документі, випередили свій час і в пізнішому популяризувалися французькими просвітителями.

Згідно з “Конституцією”, гетьман обирався на загальних зборах, участь у яких брала старшина та представники рядового козацтва. Рада при гетьмані перетворювалася на постійно діючий представницький орган, своєрідний парламент. Зазначалося про правовий захист нижчих верств населення. Державною релігією визнавалося православ'я.

Однак пост гетьмана нічого не приніс Орликові в матеріальному плані. Войнаровський погодився видати йому на поточні витрати 3 000 золотих червінців з дядькового скарбу, проте джерел поповнення коштів у гетьмана не було, а гроші були швидко витрачені для забезпечення потреб емігрантів, які зубожіли. Бідувала й родина нового гетьмана. Інколи Ганна змушена була продавати речі, щоб прогодувати дітей.

У 1711 р. у Ганни та Пилипа з'явилася поповнення – народився син Яків. Хрещеним батьком хлопчика зголосився бути сам Карл XII, а хрещеною матір'ю стала Ганна Войнаровська. Можливо, це було зроблено з меркантильних міркувань, адже багата кума могла зробити щедрий подарунок. Родина Орликів постійно згадувала про те, що Войнаровський заволодів гетьманськими скарбами незаконно.

Гетьман-емігрант постійно виношував плани повернення до країни, який він служив, яку вважав своєю новою батьківщиною і за волю якої боровся. Із цією метою він уклав союзні договори зі Швецією, Кримським ханством і Туреччиною. Після того, як Висока Порта оголосила війну Росії, на початку 1711 р. Орлик із козацько-татарським військом вступив до Правобережної України. Населення радо зустрічало гетьмана, якого вважало визволителем. Правобережні полки, крім Білоцерківського, визнали його владу. Спалахували народні виступи на Лівобережжі в підтримку мазепинців. Орлик запропонував лівобережному гетьману Івану Іллічу Скоропадському стати його союзником і погоджувався віддати тому свою булаву, щоб об'єднати розколоту Україну. Однак Скоропадський не пристав на це і розпочав проти Орлика бойові дії.

Незважаючи на воєнні успіхи у просуванні своєї армії, Орлик швидко пересвідчився, що татари – ненадійні союзники. Вони почали грабувати українське населення й набирати ясир. Гетьман був змушений звернутися до турецького султана Ахмеда III, щоб припинити ці безчинства. Дуже швидко військова фортуна повернулася до Пилипа Степановича спиною. Російська армія під командуванням генерал-фельдмаршала Бориса Петровича Шереметьєва та особисто Петра I у травні 1711 р. перейшла у контрнаступ, витіснила з Правобережжя мазепинців і вступила на територію Молдавії, що входила до складу Османської імперії. Розпочався так званий Прутський похід (від порубіжної річки Прут). Однак у липні військо ве щастя зрадило росіянам. Армія Петра I була оточена турками. Тільки за допомогою підкупу турецьких високопосадовців Петру I вдалося уникнути полону й вийти із війни з найменшими для себе втратами.

12 лютого 1713 р. на військовий табір шведського короля відбувся “калабалик” – напад великого турецького загону. Він був спровокований у Стамбулі, щоб змусити Карла XII залишити землі султана, який не хотів сваритися з Росією. Польська залога мерщій втекла, і тільки козаки на чолі з гетьманом Пилипом Орликом та кошовим отаманом запорожців Костем Гордієнком стали на захист Карла XII. Цілий день вони

відбивали напад і припинили опір лише тоді, коли король сам побачив його безнадійність. Карл XII і Орлик були переведені на нове місце. 10-річного гетьманича Григорія відвезли до Бахчисарая як заручника. Кримський хан Девлет-Гірей досить люб'язно поставився до хлопчика, навіть називав його своїм сином.

Протягом кількох років Орлик намагався створити міцну антиросійську коаліцію. Написав політичні трактати "Вивід прав України" та "Маніфест до європейських урядів", у яких закликав західних монархів допомогти його державі, яка була поневолена жорстокою Московією. Намагався самотужки відвоювати Україну. Проте зазнав поразки. В 1714 р. контроль над Правобережною Україною встановила Польща.

Зневірівшись у можливості повернення до України, Пилип Орлик із дружиною та дітьми через Угорщину, Австрію та Німеччину переїхав до Швеції. Тут він жив із ласки короля Карла XII. Однак у 1718 р. під час облоги норвезької фортеці Фредрікстен той загинув. Тепер шведському уряду вигнанці-українці були не дуже й потрібні. Новий король Фридріх I Гессенський пішов на припинення Північної війни й примирення з Росією.

На той час родина Орликів ще більше зростає. До Анастасії, Григорія, Михайла, Варвари та Якова у 1714 р. додалася Марта, в 1715 р. – Марина (Марія), а в 1718 р. – Катерина. Таким чином, у Пилипа Степановича та Ганни Павлівни було вже вісім дітей. Щоправда, старші дочки незабаром почали виходити заміж. Напевно, для шведських женихів українські наречені були досить екзотичними та привабливими. Старший син, якого тепер називали Григор, після навчання в Лундському університеті пішов на військову службу і вступив до королівської гвардії.

Пилип Орлик ніколи не полишав надії повернутися на Україну. В 1720 р. він з родиною виїхав до Німеччини. Вони зупинилися у Вроцлаві (Бреслау), головному місті Силезії. Дізнавшись про це, Петро I наказав своїм агентам таємно викрасти Орлика і привезти до Росії. Кілька років тому була здійснена така операція щодо Войнаровського, якого російські шпигуни викрали під час відвідин ним своєї коханки. Однак Орлик виявився більш обачливим. Запідозривши стеження, він відіслав свою родину до Кракова, а сам виїхав на південь до володінь турецького султана. Для конспірації у Кракові Ганна Павлівна перебувала у Францисканському монастирі, а діти – у Бернардинському.

Гетьман-вигнанець із сином Михайлом прибув до Хотина на південно-західну окраїну України. Це північнобуковинське місто було добре укріпленою турецькою фортецею. Звідси Орлик намагався налагодити активний зв'язок із запорожцями, які заснували нову Січ в Олешках під протекторатом султана. Листування з ними він не переривав і перебуваючи у Швеції. Гетьман утримував запорожців від можливого повернення під владу російського уряду, прогнозуючи в такому разі нове поневолення козаків і ліквідацію Січі.

Турецька влада не була зацікавлена у погіршенні взаємин із Росією. Тому, за наказом султана, Орлик був змушений переїхати подалі від України. Він разом із Михайлом у 1722 р. осів у грецьких Салоніках (Солунь) і фактично був узятий під домашній арешт, який тривав 12 років. Тут йому довелося пережити ще одну трагедію: Михайло помер.

Ганна Павлівна Орлик, яка залишилася з дітьми у Польщі, дуже страждала від нестатків. Тепер за повної ізоляції чоловіка її становище ще більше ускладнилося. Проте мужня жінка змогла сама вивести у світ своїх дітей. Понад два десятиріччя подружжя прожило у вимушеній розлуці.

Тим часом найстарший гетьманич Григор, який переїхав до Франції, відзначився тут на військовій службі, а потім у 1730 р. був узятий до дипломатичного корпусу французького короля Людовика XV. Мазепин хрещуник, Григор Орлик став найближчим помічником і правою рукою свого батька. За допомогою сина той намагався створити нову антиросійську коаліцію європейських держав, звертаючись до урядів Франції, Швеції, Австрії, Англії, Польщі тощо. В 1732 р. Григор Орлик на доручення французького уряду їздив у Крим до хана Каплан-Гірея, щоб дізнатися про можливість підтримання ним запорожців та Пилипа Орлика у разі їхнього виступу проти Росії.

У 1733 р. Пилип Орлик пов'язував надії на своє повернення до України з новим польським королем Станіславом Лещинським, ставлеником Франції. Дочка Лещинського Марія в 1725 р. вийшла заміж за французького короля Людовика XV. До сходження цього короля на престол Речі Посполитої доклав своїх зусиль і гетьманич Григор. Однак після року свого королювання Станіслав Лещинський був розбитий своїми противниками та незабаром зрікся престолу.

У 1734 р. запорожці піддалися умовлянням уряду російської імператриці Анни Іоанновни й перенесли Січ до її володінь. Зважаючи на це, турецький султан Махмуд I дозволив Орлику залишити Салоніки й переїхати на південь України у межі Кримського ханства, щоб спробувати переконати запорожців повернутися під його протекцію. Є свідчення, що тоді здійснив небезпечний вояж на територію Гетьманщини Григор Орлик під чужим іменем, щоб розвідати ситуацію на батьківщині. Але повернути козаків було вже неможливо.

Деякий час гетьман проживав у Яссах.

У 1735 р. спалахнула нова російсько-турецька війна. У Пилипа Орлика виникла нова надія на відновлення самостійності Гетьманщини. До того ж, він залишався єдиним гетьманом, оскільки на Україні після смерті у 1734 р. Данила Павловича Апостола виборів нового гетьмана не проводили. Однак ілюзії на створення антиросійського союзу держав і повернення до України знову виявилися марними. Російська армія захопила Азов, Хотин, Очаків, Ясси (це змусило Орлика переїхати до Бухареста) і взяла під повний контроль Крим. Війна завершилася повною поразкою Туреччини й підписанням ганебного для неї миру у Белграді.

Ганна Павлівна з дітьми тим часом переїхала на Галичину до Станіслава (нині Івано-Франківськ). Проте бідність супроводжувала родину українського гетьмана постійно. Не маючи коштів для життя, жінка була змушена віддавати в заставу свій одяг. У листах до чоловіка вона скаржилася на скруту. Від важкого життя померли діти Яків і Катерина. Деяку допомогу матері надавав син Григор.

Пилип Орлик і сам зубожів, та мріяв не про добробут, а визволення України з-під "московського ярма". Нові надії для гетьмана з'явилися з початком російсько-шведської війни у 1741 р. У Швеції високий урядо-

вий пост обіймав Станіслав Войнаровський, син Андрія та Ганни Войнаровських і добрий знайомий сімейства Орликів. Через свого сина Григора, який працював у французькому дипломатичному відомстві, Пилип Степанович налагодив зв'язок із чільними урядовцями Франції та Швеції, сподіваючись отримати з цього якусь користь для України. Однак по двох роках воєнних дій Швеція зазнала поразки. Свідком цього Орлик уже не був. Він помер 24 травня 1742 р. в Яссах, ізольований від своєї сім'ї та омріяної ним України. Нинішній аеропорт Орлі в Парижі розташований на місці колишнього маєтку гетьманича Григора Орлика.

Ганна Павлівна Орлик після смерті чоловіка продовжувала жити у Станіславі. Однак кілька разів удова гетьмана зверталася до шведського уряду із проханням призначити їй допомогу, адже її покійний чоловік багато прислужився шведській короні й особисто Карлу XII у боротьбі з Росією. Тільки в 1747 р., мабуть, завдяки клопотанням Станіслава Войнаровського, генерала Штайнфліхта та інших знайомих уряд Швеції призначив їй маленьку пенсію.

Дочки Ганни та Пилипа Орликів повиходили заміж. Син Григор досяг великих кар'єрних вершин у Франції. Він отримав титул графа, ранг генерал-поручика французької армії, чин маршала Франції, прославився у військовій і дипломатичній сферах. У 1743 р. Григор Орлик одружився з Елен Лебрюн-Дентевіль, дівчиною з відомого французького аристократичного роду. Мав дружні взаємини з Вольтером. Помер від важкого поранення під час Семирічної війни 14 листопада 1759 р.

Останні свідчення про життя Ганни Павлівни Орлик датуються 1752 р., коли вона отримала метрику про хрещення Григорія в Батурині. На той момент це місто знову ненадовго стало столицею Гетьманщини, яку очолив Кирило Григорович Розумовський.

Великою втіхою жінки стали онуки – сини її первістки Анастасії (у заміжжі Штайнфліхт) – Карл і Пилип (Філіп). Здається, імена хлопчиків були не випадкові. Одного назвали на честь шведського короля, що виступив союзником України проти тиранії Петра I, а іншого – на честь діда. Чоловіком первістки Ганни та Пилипа Орликів був відомий шведський генерал. Однак Анастасія Штайнфліхт померла в 1728 р. Цікаво, що, овдовівши, її чоловік одружився удруге... з Варварою Орлик, молодшою сестрою покійної дружини.

Марта Орлик вийшла заміж за волинського шляхтича Держановського.

Пізніше офіцери Карл і Філіп Штайнфліхти служили у французькій армії під командуванням свого дядька Григора Орлика. Вони були біля його ліжка, коли той помирав від важких ран, отриманих у битві під Бергеном поблизу Франкфурта-на-Майні. Філіп Штайнфліхт пізніше брав участь у франко-шведських переговорах щодо можливої співпраці з українськими козаками.

Коли померла Ганна Орлик, наразі невідомо. Є непевні свідчення, що скінчила вона своє життя у Станіславському монастирі на Галичині. Ця мужня жінка прожила важке, але гідне життя, і варта нашої пам'яті.

Фатальна Аврора, або Пастка для Андрія Войнаровського

Одим із найближчих соратників гетьмана Івана Мазепи був його небіж Андрій Войнаровський. Це одна з найбільш ефектних і колоритних фігур того часу. Його доля нагадує сюжет захопливого авантюрного роману. Утім, у біографії Войнаровського залишається ще багато темних плям.

Не встановлено точно, коли він народився. На підставі непрямих свідчень історик Сергій Олегович Павленко, один із найкращих знавців мазепинської доби, вказує орієнтовну дату його народження – 1681 р. Батьком хлопчика був польський шляхтич Ян Войнаровський, київський земський суддя, який певний час був представником місцевої аристократії у сеймі. Він доводився родичем відомому політичному діячеві часів Виговського Юрію Немиричу.

Ян був ревним католиком, проте це не завадило йому одружитися із православною, яка і стала матір'ю Андрія. Її постать ще цікавіша. Це була українська шляхтянка з Білоцерківщини Олександра Степанівна, уроджена Мазепа-Колединська, рідна сестра гетьмана Івана Мазепи. Для жінки це був уже третій шлюб. Про перший інформації не маємо, а ось від другого з Павлом Обідовським вона мала сина, якого на честь старшого брата назвала Іваном.

Однак і третій шлюб Олександри виявився невдалим і незабаром розпався. Чоловік вимагав від дружини переходу у католицизм, вона ж – категорично заперечувала. Жінка воліла краще порвати з ним, ніж із рідною релігією. Сім'я Мазеп здавна виступала ревним хранителем православної віри. Мати Олександри та Івана Марія-Магдалина довгий час була ігуменею Києво-Печерської Воздвиженської дівочої обителі, а згодом настоятелькою Києво-Вознесенського монастиря. Вона постійно надавала підтримку своїм дітям, і вони платили їй тим самим.

По кількох роках нещасливого сімейного життя Олександра розірвала свої сімейні зв'язки з Яном Войнаровським і, забравши сина, переїхала до Києва під опіку своєї матері та старшого брата, який із 1687 р. став гетьманом України.

Олександра Степанівна померла в 1695 р. Ян Войнаровський звернувся до "його милості" гетьмана по дозвіл виховувати свого 13-річного сина у себе. Не знаємо, чи відреагував гетьман на це прохання передати свого племінника на виховання батькові, однак незабаром Андрія Войнаровського бачимо серед "спудеїв" (студентів) Києво-Могилянської колегії, яка, за наказом царя Петра I, отримала в 1701 р. статус академії.

Андрій виявив відмінні успіхи в навчанні. Він блискуче опанував сім "живих" іноземних мов, не рахуючи латини, гарно знав історію та розбирався в мистецтві, добре знався у військовій справі. У житті парубочої громади хлопець відігравав важливу роль, виконуючи обов'язки аудитора (особи, що слідкує за ходом навчального процесу) та префекта содаліції (студентського голови). В 1703 р. у стінах альма-матер у присутності гетьмана, митрополита та інших поважних осіб молодий парубок виголосив зворушливу промову.

По завершенню навчання в Києві гетьман відправив свого небожа студіювати науки до Дрезденського університету. На той час він залишився єдиним племінником Івана Мазепи та його найближчим спадкоємцем, оскільки Іван Обідовський, його брат по матері, помер у 1701 р.

Повернувшись із Німеччини до України, Андрій Войнаровський із 1705 р. став найближчим помічником старішого гетьмана. Той шанував його гострий розум, гарну освіту, шляхетні манери й доручав виконувати важливі дипломатичні завдання. Він був втаємничений у всі гетьманські наміри. Молодого чоловіка часто бачили при дворах польського короля та російського царя. Всесильний князь Олександр Данилович Меншиков, улюбленець Петра I, загравав із Войнаровським, пропонуючи йому одружитися зі своєю сестрою. Козацька старшина була глибоко переконана, що старий гетьман готує собі заміну у вигляді здібного племінника. Англійський посол у Москві Чарльз Вітворт писав: "Тут усі вважають, що головним дорадником і помічником гетьмана Мазепи був його небіж Войнаровський, людина молода, однак освічена та здібна".

Коли прийшов час покінчити розгульне життя й подумати про одруження, Войнаровський зупинив свій вибір на вродливій молодиці Ганні, дочці переяславського полковника Івана Мировича. Жінка відповіла гетьмановому небожу взаємністю. Проте існувала суттєва перешкода для їхнього кохання. Ганна вже перебувала у законному шлюбі з полковником Семеном Забілою. Любовний зв'язок між Ганною та Андрієм підтримувався потайки у відсутність чоловіка, який за наказами гетьмана часто був змушений відлучатися з домівки з обов'язку військової служби.

Із 1700 р. Росія перебувала у виснажливій війні зі Швецією. Воєнні дії між ними розтяглися більш ніж на два десятиріччя. Протягом перших років військова фортуна схилилася більше на бік молодого шведського короля Карла XII, ровесника Войнаровського, ніж російського царя. Завзятий Петро I, який не жалів ні себе, ні своїх підданих, прорубуючи, за висловом Олександра Сергійовича Пушкіна, "вікно в Європу", обклав свою безкрайню державу тяжкими податками, проводив постійні мобілізації до армії. Активно використовувалася військова сила та майстерність українських козаків. Правда, не завжди на полі бою. Побутує відоме твердження, що блискуча столиця Російської імперії – Санкт-Петербург ("місто святого Петра") – побудована на козацьких кістках. Мазепа, який був у гарних стосунках із російським царем, не міг опиратися його наказам і змушений був ще сильніше взискувати український народ. Простий люд бачив у погіршенні свого життя, насамперед, провини самого гетьмана і звинувачував того у своїх бідах. Козаки не розуміли, за що вони мусять проливати свою кров.

У серпні 1707 р. Мазепа відправив Войнаровського з 5-тисячним козацьким загоном на береги Вісли для відбиття можливої атаки шведів. На цей час гетьман уже зневірився у військових авантюрах Петра I. На Україні визрівало народне невдоволення, яке ось-ось могло вибухнути. Він вирішив зробити ставку на шведів. Це могло б у разі успіху призвести до відродження повної самостійності Гетьманщини. Між Карлом XII і Мазепою розпочалися секретні переговори. Про них майже ніхто не знав. Але Войнаровський, звичайно, був у курсі.

Восени 1708 р. шведська армія вступила на землі України. Ця звістка приголомшила Мазепу, адже він сподівався уникнути активної участі у російсько-шведському конфлікті. Тепер треба було остаточно вирішити питання, з ким бути – з Петром чи Карлом. У жовтні того року, вдавши, що смертельно хворий, гетьман відправив гінця до Меншикова, командувача російської армії, яка йшла на Україну, й попросив спокою. Посланець Мазепи мав заодно й розвідати настрої у російському таборі. Доручити цю відповідальну місію гетьман міг тільки відданому йому Войнаровському.

Племінник гетьмана прибув до степового Горська, де перебувала ставка царського фаворита, щоб повідомити Меншикова про хворобу Мазепи. Однак Войнаровський швидко відчув, що Мазепі не вірять і підозрюють у подвійній грі. Інтуїція його не підвела. Йдучи по військовому табору, він почув слова одного солдата: "Помилуй, Боже, тих людей! Завтра вони будуть у кайданах".

Войнаровський негайно втік із російської ставки й попрямував до Борзни, де перебував на той час гетьман. Він доповів йому про свої враження. Тепер вибору не було. 28 жовтня 1708 р. Мазепа зі своїм оточенням, серед якого були генеральний писар Пилип Орлик та Войнаровський, і нечисленним козацьким загоном прибув до села Орлівка, де перебував Карл XII.

Разом із Войнаровським була і Ганна. Вона залишила свого чоловіка, не побоявшись громадського осуду, щоб бути з коханим. Важко сказати, де і коли обвінчалися Андрій і Ганна, однак він відкрито почав називати її своєю дружиною, а незабаром у них народився син Станіслав. Політичні справи часто відривали Войнаровського від сім'ї, але він не забував писати листи своїй дружині, які починалися словами: "Моє сердечко, кохана Анночко!"

У червні 1709 р. шведська та російська армії зішлись для вирішального двобою. Генеральна битва відбулася 27 червня під Полтавою. Військо Карла XII було вщент розбите. Шведський король із нечисленним поттом був змушений утекти до Бендер (Молдавія) у володіння турецького султана й попросити в нього політичного притулку. Разом із ним тікав і Мазепа зі своїми прибічниками.

Петро I вимагав від султана Ахмеда III видати йому гетьмана-втікача, обіцяв величезні дари. Становище старого Мазепи було непевним. Він тяжко переживав втрату батьківщини. Одного разу проти нього збунтувалися запорожці, які збиралися ув'язнити гетьмана й видати Петру, а його скарбницю розграбувати. Врятувало Мазепу тільки втручання його давнього знайомого, королівського ад'ютанта Станіслава Понятовського. 21 вересня 1709 р. Іван Степанович Мазепа помер у невеличкому румунському містечку Галаці й був похований у місцевому Святогеоргіївському монастирі.

Після смерті та похорону Мазепи серед козаків-емігрантів постало питання, хто візьме гетьманську булаву і хто отримає його величезну скарбницю. Головними претендентами були генеральний писар Пилип Орлик і племінник померлого Андрій Войнаровський. Однак обидва порозумілися наступним чином: Войнаровський отримав гетьманські скарби, а Орлик – булаву. Таке рішення було прийняте під впливом Карла XII, який терміново потребував коштів для своєї політичної діяльності, і Войнаровський зобов'язувався йому їх надати, якщо стане володарем дядькової скарбниці.

Зовнішньо стосунки між Войнаровським і Орликом залишалися приятними. Андрій підтримував обрання того гетьманом. В 1711 р. Ганна Войнаровська хрестила дитину Пилипа та Ганни Орликів. А хрещеним батьком був король Карл XII. Однак насправді взаємини між двома емігрантськими лідерами були напруженими. Орлик не погоджувався з тим, що Войнаровський одноосібно розпоряджався величезним спадком гетьмана, він уважав, що цей спадок належить усьому товариству. Новий гетьман часто підбурював проти Андрія запорожців і козацьку старшину.

Однак завдяки дипломатичному хисту та діловим умінням Войнаровський зберіг отриманий спадок і зміцнив своє становище. Між ним і його правлячим ровесником Карлом XII встановилися довірливі відносини. Шведський король схвально відгукувався про діяльність Андрія у своїх листах на батьківщину.

Відомо, що Войнаровський розгорнув бурхливу діяльність, спрямовану проти російського панування на Україні. В 1710–1712 рр. він їздив до Туреччини та Криму із проханням про допомогу. Під час турецько-татарського вторгнення на Україну з метою відірвати її від Росії та Польщі Войнаровський прославився у боях за Веприк і Гадяч. Прибічник шведського короля, претендент на польський престол Станіслав Лещинський іменував Войнаровського “коронним воеводою”. Карл XII дав Андрію звання полковника шведської армії.

Однак досягти самостійності своєї батьківщини наступникам Мазепи так і не пощастило.

Ганна Войнаровська за майже постійної відсутності чоловіка змушена була самотужки виховувати сина Станіслава. Оскільки законність її другого шлюбу була сумнівною, на батьківщині про неї розповсюджували найганебніші плітки. Гетьман Іван Скоропадський у листі до графа Головікіна від 3 січня 1712 р. повідомляв: “У Бендерах перебуває дружина Семена Забіли, котра... веде нехристиянське непотрібне життя у шведському таборі при королівському маршалові по імені Лімонт”.

Багато для дискредитації Войнаровської послужила її кума Ганна Орлик. В одному з листів вона писала: “Один Бог знає, кому зрештою належить пані Войнаровська – самому Войнаровському, а чи своєму чоловікові Забілі”.

Однак стосунки між Ганною та Андрієм залишалися теплими. У заповіті, складеному ним на випадок раптової смерті, він переказував 50 000 талерів своїй “коханій вірній дружині, уродженій Мирович, у чесності, вірності, порядності та подружній любові” якої він не сумнівався. Правда, сам Войнаровський дозволяв собі відступити від подружньої вірності.

10 000 талерів він заповів монастирю святого Георгія у Галаці на спомин душі свого дядька.

Після невдачі сподівань мазепинців на відновлення державності в Україні та повернення Карла XII до Швеції родина Войнаровських у 1715 р. переїхала до Відня. Тут небіж Мазепи продовжував жваві переговори з могутніми європейськими дворами про можливість створення антиросійської коаліції. Шляхетний молодий чоловік із загадкової України, що боролася за визволення від царської тиранії, галантний кавалер із бездоганними манерами, який прекрасно розмовляє європейськими мовами з ледь помітним акцентом, користувався великою популярністю у західних придворних політиків. Ще більший успіх цей молодий граф, так титулували його у Відні, мав у світських дам. Досить швидко почалися розмови про його амурні пригоди та любовні перемоги над представницями прекрасної статі.

Активна дипломатична діяльність цього політичного емігранта дуже турбувала Петра I. Він кілька разів звертався до різних монархів сприяти йому у поверненні Войнаровського до Росії. Однак завжди наштовхувався на тактовну відмову. Під час перебування Андрія у вільному місті Гамбурзі російський цар ультимативно зажадав від місцевої адміністрації видати йому державного злочинця Войнаровського.

До цього великого німецького торгівельного міста Андрія привели не стільки політичні, скільки чергові амурні справи. Річ у тім, що тут проживала рідкісної вроди красуня-аристократка Аврора Кенігсмарк. Вона була ровесницею Андрія. Красою та грацією Аврори захоплювалися впливові вельможі й могутні монархи. Свого часу вона була коханкою курфюрста Саксонського Фридріха Августа I. Від цього любовного зв'язку в 1696 р. народився ушлявлений полководець, маршал Франції Моріц Саксонський. Батько завжди підтримував свого позашлюбного сина і не забував його, посівши польський престол. До речі, саксонський курфюрст Фридріх Август I з 1697 р. був королем Речі Посполитої під іменем Августа II Сильного. Він підтримував Петра I у його Північній війні проти Карла XII і добре знав Мазепу та його племінника Войнаровського.

Тепер інтимним гостем фаворитки польського короля став шляхетний втікач з України. Можливо, у ліжку чарівної Аврори Андрій збирався заодно вирішити якісь політичні справи, наприклад, вивідати плани польського короля Августа II чи спробувати через коханку якось вплинути на нього.

Приховати зв'язок між такою відомою у Європі жінкою (славетна французька письменниця Жорж Санд, справжнє ім'я якої Аврора Дюпен, була її правнучкою) та не менш відомим чоловіком було неможливо. Через своїх агентів у Гамбурзі Петро I вирішив діяти рішуче. Була спланована операція із захоплення Войнаровського, якою керував прислужник царя німець Фридріх Беттагер. Його люди детально вивчили всі пересування Андрія у Гамбурзі. Був підкуплений особистий секретар Войнаровського, який погодився допомогти в арешті свого патрона. Було вирішено схопити його 12 жовтня 1716 р., коли він буде повертатися з помешкання Аврори Кенігсмарк, після гарно проведеного у її товаристві недільного відпочинку.

У зазначений день Андрій Войнаровський, залишивши обійми чарівної коханки, сів у свій екіпаж і вирушив до своєї квартири. Він був ще під враженнями чудових відвідин і не чекав лиха. Зненацька 12 драгунів оточили його карету, витягли його звідти й доставили у російське посольство.

Інцидент одразу став загальновідомим. Летіли ноти протесту від зарубіжних дипломатичних представництв, які вимагали негайного звільнення Войнаровського, що був незаконно затриманий російським урядом на нейтральній території з порушенням усіх норм чинного міжнародного права. В таких умовах вивезти Войнаровського до Росії було неможливо. Його смерть теж була невідгідна, оскільки лише підлила б масло у вогонь. Гучний дипломатичний скандал шкодив інтересам Росії. Урядовці Петра I шукали шляхи для захисту репутації свого монарха.

Войнаровського почали умовляти добровільно повернутися до Росії, обіцяли царське прощення, збереження життя та відновлення всіх майнових прав. Однак в'язень на ці умовляння довго не піддавався. Тільки через деякий час він, знесиленний і виснажений, врешті-решт погодився на повернення до володінь російського царя. Говорили, що до переконання Войнаровського агенти Петра I залучили і його коханку Аврору Кенігсмарк.

Через кілька тижнів плавання російський корабель доставив високородного в'язня до Петербурга. Войнаровський був одразу направлений у Петропавлівську фортецю. Допитами арештанта керував сам цар. В'язню довелося витримати жорстокі тортури у Петропавлівських казематах. Відповідаючи на запитання слідчих, він приховував деякі свідчення про людей, які свого часу підтримували Мазепу, але залишилися в Україні, щоб не наразити їх на небезпеку.

Протягом семи років, із 1716 по 1723, Войнаровський провів у столиці Росії, яка стала великою імперією, на Заячому острові у сирих і похмурих казематах гнітючої Петропавлівської фортеці. В 1723 р. за наказом царя він був відправлений на довічне заслання до Якутська.

Ганна Войнаровська після втрати чоловіка осіла у Швеції, де сама виховувала сина. Станіслав Войнаровський став відомим шведським дипломатом, хоча й не забував про своє походження й завжди намагався допомогти поневоленій батьківщині. Коли в 1741–1743 рр. спалахнула нова російсько-шведська війна, він намагався залучити інші європейські держави до антиросійської коаліції й використати в міжнародній політиці українське питання.

Під час укладення мирного договору між Швецією та Росією в серпні 1743 р. Станіслав Войнаровський вимагав від російського уряду звільнення із сибірського заслання його батька Андрія Яновича. Однак цю вимогу чиновники нової імператриці Єлизавети Петрівни виконати вже не могли. Андрій Войнаровський помер незадовго перед цим. Останні свідчення про його життя залишив видатний російський історіограф Герхард-Фридріх Міллер, родоначальник норманської теорії походження Русі.

У 1736–1737 рр., перебуваючи у Якутську під час наукової експедиції до Сибіру, Міллер зустрічався з Войнаровським, про що залишив спогади: “В бытность сочинителя сих известий в Якуцке Войнаровский еще в живых обретался, но знания иностранных языков, искусства в науках и приятности в обхождении весьма мало в нем примечалось. Препровождая время в беседах подлых людей, сделалася он чрез то к обхождению с приезжими, коих тогда по случаю второй Камчатской экспедиции в Якуцке немало было, почти не удобным”.

Таким вимученим, відлюдькуватим страждальцем бачив Андрія Войнаровського Міллер. Очевидно, незабаром після того нещасний в'язень віддав Богові свою душу.

У 1754 р. Станіслав Войнаровський, мати якого померла, залишив шведську службу й переїхав до Франції. Тут він вступив у полк маршала Григора Орлика, сина гетьмана-вигнанця Пилипа Орлика, якого знав ще з дитинства. На цьому відомості про долю Станіслава Войнаровського уриваються.

Члени родини Мировичів, із якої походила Ганна Войнаровська, здебільшого залишалися в межах імперії Романових. Їхнє прізвище ще раз гучно пролунало в 1764 р., коли син племінника Войнаровської, 24-річний підпоручик Смоленського полку Василь Якович Мирович, здійснив спробу палацового перевороту з метою скинення із престолу імператриці Катерини II і зведення на нього Івана VI Антоновича, який майже половину свого 24-річного життя провів за мурами Шлісельбурзької фортеці. Підпоручик Мирович не знав, що за умовами секретної інструкції тюремщики повинні були негайно умертвити в'язня у разі спроби його визволення. В ніч з 4 на 5 липня 1764 р. група солдатів на чолі з Мировичем увірвалася до казематів, але застала лише тепле бездихане тіло царственного в'язня. Ватажок заколотників узяв усю вину на себе й був страчений 15 вересня того ж року в Петербурзі. В інспіруванні цього заколоту імператриця підозрювала гетьмана Кирила Розумовського, який прагнув розширити автономні права Гетьманщини. 10 листопада 1764 р. вийшов указ Катерини II про скасування гетьманства в Україні.

Постать невтомного борця проти імперського самодержавства Андрія Войнаровського в подальшому була героїзована. Відомий декабрист, поет Кіндрат Федорович Рилєєв, небайдужий до української тематики, написав поему “Войнаровский”, що побачила світ у 1825 р., незадовго до повстання. У ній племінник Мазепи постає відчайдушним патріотом України, готовим пожертвувати всім задля визволення своєї батьківщини від самодержавної тиранії. Його боротьба завершується поразкою, і, за наказом Петра, Войнаровського засилають до Сибіру, але навіть у холодних снігах далекої півночі він продовжує вірити, що прийде час – і Україна стане вільною, а його справа не загине. Знайшла тут відображення і романтична історія кохання між Андрієм та Ганною. Утім, вона дуже далека від реальної. За задумом поета, “чороброва козачка” розділяє долю чоловіка, що пожертвував собою заради свободи батьківщини, і їде за ним на заслання. Тут, у снігових заметах Якутська вони знаходять своє вічне пристанище.

Це була остання поема Рилєєва, що була опублікована. Через рік зашморг шибениці у Петербурзі перерве його земне життя. Його слова багато в чому виявилися пророчими щодо своїх близьких товаришів, які після невдалого повстання були заслані до Сибіру, а їхні дружини поїхали за ними. За сто років до того цим тяжким шляхом пройшов Андрій Войнаровський.

Імперська доба

“Нічний імператор”, або Солодкий голос Олексія Розумовського

1709 рік ознаменував у світовій історії важливу подію. Цього року поблизу славетного українського міста Полтави відбулася знаменита битва так званої Північної війни між Росією та Швецією. На обрії політичної слави замайоріла нова зірка, що осяяла велич новонароджуваної держави – Російської імперії – та занепад могутності Шведського королівства. Війська російського царя Петра I вщент розгромили шведську армію короля Карла XII, яка до того часу вважалася непереможною. Поразка Карла XII означала перелам у війні. Росія показала себе могутньою боєздатною державою, здатною відігравати найактивнішу роль у європейській політиці. У володіннях Петра I тепер прославляли велич російського царя, а по всіх церквах проголошували анафему зрадникові Мазепі. Росія зміцнювалася, централізувалася, поглинаючи все нові й нові землі, знищуючи місцеві особливості приєднаних окраїн. Видимість державності України, яка формально ще зберігала автономний статус у межах величезної імперії, заважала процесу посилення російського самодержавства. Ліквідація самоврядування на Україні було одним із ключових питань внутрішньої політики Російської імперії XVIII ст.

Але повернімося у 1709 рік. Саме цього року, в різних умовах і в різних частинах володінь російського царя народилися дві особистості, яким судилися поєднати свої долі у дивовижному зв'язку, настільки неймовірному, що якби їхні батьки дізналися про майбутнє своїх дітей, вони б нізащо не повірили у реальність такої перспективи.

17 березня 1709 р. у сім'ї реєстрового козака Григорія Яковича Розума та його дружини Наталії Дем'янівни у селі Лемеші поблизу містечка Козелець на Чернігівщині народився син, якого назвали Олексієм. Це був час, коли козацтво поступово занепадало, вихідці з України тепер намагалися вислужитися перед російськими правителями у надії отримати титули, маєтки, привілеї. Після зради Петра I Мазепою і переходу його на бік шведів посилювався наступ на українські вольності. Гетьманщина переживала останні часи.

18 грудня 1709 р. у Москві в оточенні турботливих служниць, надісланих Петром I, його давня коханка Катерина Олексіївна (до прийняття православ'я – Марта Скавронська) народила дочку Єлизавету. Це була не єдина дитина, яку фаворитка подарувала своєму царственному коханцю. Вона загалом народила 11 дітей, із яких до повноліття дожили лише дві дочки – Анна та Єлизавета. Дочку царя, який щойно повернувся з перемогою над шведами під Полтавою, огорнули турботою з усіх боків. Незабаром, у 1712 р., Петро I офіційно визнав Катерину Олексіївну своєю законною дружиною. В 1721 р. він оголосив свою державу імперією, а себе імператором. У травні 1724 р. імператорським вінцем була коронована Катерина Олексіївна. Менше ніж через рік вона зійшла на престол під іменем Катерина I, ставши першою в російській історії самодержавною імператрицею. Доля дочок вінценосних батьків – царівен Анни та Єлизавети – вбачалася в традиціях монарших родин: вийти заміж за короля чи принца, у гіршому випадку – за герцога чи графа, народити чоловікові потомство, бажано чоловічої статі, та проводити час у молитвах, балах, церемоніях. Величезна імперія стояла на зорі свого розквіту.

У 1731 р. придворний чиновник Федір Степанович Вишневський повертався з Угорщини до двору імператриці Анни Іоаннівни. Він віз уславлені угорські вина для столу сластолюбної цариці. Шлях урядовця пролягав через Україну. Коли карета Вишневського ненадовго зупинилася в Лемешах, невеличкому українському селищі, у місцевій церкві якраз починалося богослужіння. Сильний прекрасний чоловічий голос коливав дерев'яні стіни сільського храму. Російський вельможа зацікавився красою тембру голосу невідомого співака й зазирнув до церкви. Власником чудового музичного таланту виявився молодий чоловік. Молодик був високого зросту, міцної статури, приємної зовнішності, з густою чорною шевелюрою. Постава співака нагадувала міфічного героя з античної статуї. Після закінчення служби Вишневський покликав до себе співака. Той сказав, що звуть його Олексієм і він є сином реєстрового козака Григорія Розума, який помер рік тому.

Старий Розум мав у своєму селі славу гіркого п'яниці, який під впливом оковитої часто бив свою дружину та дітей, а потім плакав зі словами: "Що то за голова, що то за розум!" Розгнівавшись на Олексія, батько одного разу запустив у сина сокирою, але, на щастя, доля вберегла хлопця.

Із дитинства Олексій пас громадську худобу, співаючи у своє задоволення та граючи на бандурі. Від сільського дячка він вивчився грамоті. Той постійно запрошував хлопця співати у храмі та на різних відправах. Голос юного Розума зачаровував прихожан церкви у Лемешах.

Вишневський запропонував парубкові стати співаком імператорської капели, яка майже повністю складалася з українців. Для обдарованих хлопчиків у Глухові, гетьманській столиці Данила Апостола, існувала спеціальна музична школа. Вельможа спокушав юнака обіцянками безтурботного життя при дворі цариці в оточенні своїх земляків.

Сам Вишневський передбачав, що, коли він привезе симпатичного співака, який здобуде успіх у столичних дам, він зможе використати це для просування своєї кар'єри. У своєму розрахунку він не помилився. Вже через десять років він мав чин генерал-майора і щедрю майнову винагороду. Однак про карколомну долю молодого пастуха з Лемешів йому годі й було здогадатися.

Олексій опинився у Петербурзі. Його прізвище на шляхетний манер змінили на Розумовський. Молодий співак з України зачаровував петербурзьку публіку своїм дивовижним голосом і майстерною грою на екзотичному для росіян інструменті – бандурі. Веселі українські пісні, сумні козацькі думи у виконанні прекрасного співака розбили серце не одній столичній красуні. Особливу прихильність до Розумовського виявила фрейліна царівни Єлизавети графиня Анастасія Михайлівна Наришкіна. Царівна з подивом помічала, як часто зникала її подруга, щоб повернутися через кілька годин виснаженою, але задоволеною. Романтичні втіхи фрейліни зацікавили Єлизавету на предмет того, хто є володарем серця молодого Наришкіної. Розпитавши подругу, царівна дізналася про її дамський секрет.

Постать молодого співака зацікавила дочку Петра Великого. Побачивши виступ Розумовського, Єлизавета була вражена чудовим голосом і прекрасною зовнішністю українця. Вона категорично заборонила

Наришкіній зустрічатися з ним, а незабаром наполягла, щоб та вийшла заміж за чиновника Ізмайлова. На вимогу царівни, Розумовський був переведений до її особистої капели.

Пізніше російська імператриця Катерина II Велика згадувала, що Олексій Розумовський був одним із найвродливіших чоловіків, яких вона бачила у своєму житті.

Особисте життя Єлизавети було нещасливим. Її мати, імператриця Катерина Олексіївна, ще в 15-річному віці запропонувала її в дружини французькому королю Людовику XV. Дівчину спішно вчили французької мови та манерам паризького двору, але володар Версалю горделиво відкинув таку шлюбну пропозицію. Руку Єлизавети без її відома запропонували герцогу Орлеанському, але й той погребував царівною. Бідну Єлизавету запропонували графу Моріцу Саксонському. І, здається, справа вже йшла до весілля, але в останній момент все розладналося. Нарешті був підготовлений більш ніж скромний шлюб із герцогом Карлом-Августом Голштинським, до якого і сама Єлизавета ставилася позитивно. Але наречений помер, так і не дійшовши до олтаря. Немовби злий рок тяжів над молодшою донькою великого імператора.

Зневірившись у можливості одруження Єлизавети з якимось іноземним принцем, обер-гофмейстер імператорського двору Андрій Іванович Остерман запропонував видати царівну заміж за юного імператора Петра II, сина страченого Петром I царевича Олексія. Але церква категорично виступила проти шлюбу між дочкою та онуком Петра I. Ще активніше проти одруження Єлизавети із племінником виступив всемогутній князь Олександр Данилович Меншиков, який плекав надію видати за Петра II свою дочку Марію. Але спритнішим за Меншикова виявився інший царедворець, князь Долгорукий, який добився заручин 14-річного Петра II зі своєю дочкою Катериною, а родина Меншикових була відправлена на заслання. О інтриги, інтриги!

Полювання на юного імператора закінчилося зі смертю Петра II в 1730 р.

Схоже, молода царівна вже втратила будь-яку надію вийти заміж за пристойного чоловіка. Один за одним у покої Єлизавети Петрівни отримують доступ придворний чиновник Олександр Бутурлін, молодий князь Іван Долгорукий, графи Семен Кирилович та Олександр Львович Нарішкіни, гренадер Шубін. У придворних колах за молодого царівною міцно закріпилося прізвисько "Венера". Фаворити змінювалися один за одним. Бутурліна призначили керувати Малоросією (тобто Україною), Іван Долгорукий опинився на засланні, графи Нарішкіни були відправлені у подорож по Європі, офіцер Шубін отримав призначення на Камчатку. А серце Єлизавети так прагнуло великого та світлого кохання!

Ключ до серця царівни опинився в руках придворного співака Олексія Розумовського, колишнього пастиха з України. З середини 1730-х років Єлизавета була нерозлучна з Розумовським. Вона турботливо доглядала коханого, коли він захворів. Хвороба відібрала в нього важливий інструмент впливу на жіночі душі – його царівний голос. Але Єлизавета продовжувала кохати його так палко, до нестями, як і раніше. Палацові служниці часто чули, як із покоїв царівни лунали прекрасні мелодійні звуки бандури. Олексій дуже багато розповідав коханій жінці про Україну, викликаючи у жінки велике бажання відвідати цей благословенний край. Незабаром бандурист Розумовський став керуючим одним із маєтків Єлизавети, а згодом – почав управляти всіма господарськими справами царівни.

25 листопада 1741 р. рота гвардійців Преображенського полку захопила імператорський палац і проголосила імператрицею Єлизавету. Петербуржці зустріли цю новину з великим захопленням. Дочка Петра Великого була дуже популярною серед простого народу. На російському престолі опинилася молода цариця, дочка прославленого батька. Країна вимагала змін на краще. Після засилля іноземців нова імператриця здавалася справжньою росіяночку.

Єлизаветі було лише трохи більше тридцяти. Незважаючи на дещо повновату фігуру, вона залишалася скромною, жвавою та привабливою жінкою. Її коханець Розумовський, очевидно, не відігравав особливої ролі у перевороті 25 листопада. Але саме для нього тепер відкривалися неабиякі перспективи. Олексій Розумовський за наказом імператриці отримав титули й величезні маєтки в Росії та Україні, став кавалером ордена святого Андрія Первозванного – найвищої нагороди імперії. Його призначили обер-егермейстером, підполковником лейб-гвардії Кінного полку, капітан-поручиком.

25 квітня 1742 р. під час коронування Єлизавети імператорським вінцем Олексій Розумовський був біля неї.

Незважаючи на неймовірний подарунок долі, який підніс козацького сина на велич російського престолу, Розумовський завжди залишався скромним вічливим чоловіком, котрий не сильно вважав у двірцеві інтриги та майже не намагався впливати на закохану в нього жінку. Він турботливо піклувався про своїх рідних, які залишилися у Лемешах на Чернігівщині: матір Наталію Дем'янівну, братів – старшого Данила, який помер у 1741 р., та молодшого Кирила та сестер. Розумовський надсилав родичам гроші та коштовні подарунки, незабаром Наталя Розумиха відкрила в Лемешах шинок. Він запросто зустрічався із простими людьми, допомагаючи їм, чим міг. Розповідають, що вже будучи графом Священної Римської імперії, Олексій Розумовський разом з імператрицею Єлизаветою зробив візит у будинок гофмаршала Левенвольда. На очах ошелешених придворних граф Розумовський почав обіймати та цілувати дворецького, що служив у цьому домі. Коли цариця вказала йому на поведінку, негідну його поважного титула, розчулений граф пояснив, що цей дворецький є його першим учителем. Це був той самий дячок із церкви у Лемешах, який учив юного Олексія письму та співам.

Тонкощі придворної політики, які оточували царський палац, робили молоду царицю спокусливим об'єктом для можливих шлюбних маніпуляцій. Якщо раніше Єлизавета не викликала особливих симпатій із боку іноземних претендентів на її руку, то тепер у сяйві імператорської корони величезної та могутньої держави вона стала дуже привабливою нареченою для закордонних залицяльників. Утратити контроль над царицею у разі її одруження з іноземцем було дуже загрозливим для російської патріотичної групи сановників. У цих колах виникла думка знищити будь-які перспективи здобути руку Єлизавети через одруження її із православним.

Шлюбів, подібного цьому, російська історія не знала ні до, ні після Єлизавети. Вона стала єдиною жінкою, що вийшла заміж, ставши на чолі імперії. Унікальний випадок зробив Олексія Григоровича Розумовського чоловіком імператриці. Поза очі його називали "нічним імператором". Утім, ніяких прав на російський престол він не мав і навіть не прагнув отримати владу чи брати участь у великій політиці.

Ідею шлюбу між Єлизаветою та Олексієм Розумовським підтримував віце-канцлер імперії граф Олексій Петрович Бестужев. Маючи вплив на Розумовського, Бестужев бажав закріпити стосунки між царицею та її фаворитом, щоб уникнути можливості виникнення нового фаворита та своєї опали. З іншого боку, при дворі вже осіло багато вихідців з України, які хотіли зміцнити своє становище через шлюб земляка з імператрицею. Впливаючи на релігійні почуття Єлизавети, православні духовники соромили її життям у гріху з Олексієм і закликали до церковного вінчання. Морганатичний (тобто з особою немонаршої крові) шлюб не давав Розумовському ніяких прав на престол, але унеможлиблював згоду Єлизавети на шлюб з іншим чоловіком.

Наприкінці 1742 р. імператриця Єлизавета, дочка Петра Великого, і Олексій Розумовський, син козака та колишній пастух, обвінчалися в невеличкій церкві у підмосковному селищі Перове в обстановці суворой секретності. За переказами, обряд здійснив священник Кирило Флоринський, який був незабаром призначений архимандритом Троїцької Лаври та членом Синоду.

Наталя Розумиха не тямилася себе від щастя. Вона – єдина в історії українська жінка, що стала свекрухою імператриці. Невістка виказувала матері свого чоловіка особливе благовоління. На отримані від сина кошти мати у селі Росошки поблизу Козельця побудувала хату, де під стелею довго читався напис вирізаний ножем: "Цю хату побудувала раба Божя Наталя Розумиха, року 1742".

Примхи долі, які піднесли багатодітну козачку Розумиху, відбилися на стінах зведеної через три роки церкви у Козельці, на яких був гордовитий напис: "Сей храм соорудила раба Божия, графиня Наталя Деміановна Разумовская".

Є свідчення, що Наталя Дем'янівна Розумовська була присутня на вінчанні свого сина з імператрицею.

При дворі довго ходив такий анекдот. Коли царственна невістка вирішила нарешті познайомитися зі своєю свекрухою, до Лемешів була відправлена блискачча карета. Розумиха, побачивши позолочений екіпаж із дворецькими та охоронцями, так перелякалася, що погодилася сісти в карету, лише хильнувши перед дорогою кілька чарочок горілки. Як тільки карета в'їхала до царського двору, назустріч гостям із Лемешів з палацу вибіг молодий чоловік у розкішному, шитому золотом і прикрашеному діамантами камзолі.

Розумиха з дочками та сином довго не могли впізнати у високому вельможі свого Олексія, поки той нарешті не розстебнув золочений одяг і не показав на тілі відмітину, за якою його й упізнали.

Коли Розумиху напудрили, нарум'янили, зробили зачіску, одягли у пишну сукню та привели до палацової зали, свекруха імператриці, як говорять, чомно вклонилася своєму відображенню у великому дзеркалі, прийнявши його за царицю і не впізнавши себе.

Імператриця Єлизавета люб'язно прийняла родину Розумовських. Вони були обласкані при дворі. В палацовому меню з'явилися обов'язкові українські страви. Музики вигравали українські мелодії та співали українські пісні. Навіть в Опері українські співаки почали витіснити італійських. Свою свекруху Єлизавета призначила статс-дамою. Сестра Олексія Авдотія стала фрейліною цариці, а молодший брат, 15-річний Кирило, у 1743 р. був відправлений за кордон на навчання до університетів Геттінгена, Кенігсберга, Берліна та Страсбурга, відвідав Німеччину, Італію та Францію.

Погостювавши у Москві, де перебував тоді двір імператриці, новоявлена статс-дама Розумовська за сумувала за Україною. Коли Єлизавета вирішила їхати до Петербурга, стара козачка попросила дозволу повернутися до рідних Лемешів, який вона люб'язно отримала.

Імператриця завжди виявляла зворушливий догляд за своїм чоловіком. Вони завжди були поряд. Куди б не їхала Єлизавета, поруч із нею обов'язково був Олексій. Одного разу важлива, заздалегідь запланована поїздка цариці в останню мить була скасована, оскільки коханий занедужав. Про їхні взаємини відкрито говорити боялися, але всі про них знали. Покої Розумовського знаходилися безпосередньо біля спальні імператриці. Покоївки неодноразово бачили, як щасливе подружжя усамітнюється в царській опочивальні. За столом поряд з імператрицею неодмінно був Розумовський. Виходячи у великий мороз на вулицю, Єлизавета не соромилася поправити шапку своєму чоловікові з півдня чи застебнути шубу.

За наполяганням Єлизавети, 15 червня 1744 р. імператор Священної Римської імперії Карл VII возвів родину Розумовських у графське достоїнство. Ходили чутки, що цариця збиралася відкрито оголосити про свій шлюб з Олексієм.

"Нічний імператор" мало втручався у велику політику. Він підтримував свого спільника Бестужева, багато дбав про українські справи та своїх родичів. Дітей Єлизавети та Олексія, незважаючи на безліч чуток, швидше за все, не мали. Свою невитрачену батьківську любов Олексій Розумовський виливав на свого молодшого брата Кирила, здібного та розумного юнака, якого завжди опікав і допомагав у житті. Після повернення з-за кордону у 1745 р. 18-річний граф Кирило Григорович Розумовський був призначений президентом імператорської Академії наук. Покровительства молодого президента шукав геніальний Михайло Васильович Ломоносов, до речі, який сам деякий час навчався у Києві. Кирило Розумовський у 1746 р. одружився з онучатою племінницею цариці, графинею Катериною Іванівною Нарішкіною, яка у посаг принесла так уже необхідному молодому графу 44 тисячі кріпаків і величезні маєтки, що приносили 600 тисяч карбованців річного доходу.

Граф Олексій Григорович Розумовський мав багато вільного часу, який проводив у балах, іграх, на полюванні. У своєму будинку він завжди охоче приймав гостей. Граючи в карти, щедрий господар, що жив у царській розкоші, з байдужістю програвав у карти величезні статки. Золоті червінці не мали тепер для нього великої цінності. Гроші лежали просто купою на гральному столі, й деякі гості не могли уникнути спокуси, щоб не поцупити золото непомітно від хазяїна. Під час гри Олексій Розумовський із філософським спокоєм дозволяв своїм гостям шахраювати та присвоювати виграш. Можливо, синові козака було кумедно спосте-

рігати за тим, як імениті сановники, високородні князі, графи тишком-нишком набивають собі кишені червінцями, намагаючись бути непоміченими. Один із сучасників згадував, що особливо відзначився в цьому князь Іван Васильович Одоевський, який тихенько наповнив свою шляпу золотом, а потім наказав своєму лакею віднести її додому. Не поступалася князю і графиня Анастасія Михайлівна Ізмайлова, уроджена Нарішкіна. Та сама колишня фрейліна Нарішкіна, завдяки якій доля звела Олексія з Єлизаветою.

Правда, інколи, але дуже рідко, гість міг викликати гнів господаря своєю образливою поведінкою. У петербурзьких салонах довгий час ходили розповіді про те, як Олексій Розумовський побив палкою графа Петра Семеновича Салтикова, в майбутньому відомого полководця, переможця над пруськими та турецькими військами.

Проте мав чоловік імператриці й суттєвий недолік. Це була пристрасть до “зеленого змія”, очевидно, успадкована ним від батька. Будь-яке полювання не проходило без щедрого “возлиання”, після якого сп’янілі учасники замертво падали де трапиться та засинали.

Але у побуті Розумовський виділявся скромністю та доброчинністю.

Через Олексія козацька старшина змогла передавати імператриці свої прохання про відновлення за-недбаних прав і вольностей України. З її території, починаючи з 1742 р., були частково виведені російські війська, у 1745 р. відновлено київську митрополію з широкими автономними правами.

У 1744 р. імператриця здійснила подорож на Україну, на батьківщину свого чоловіка. Єлизавета та Олексій відвідали Київ, оглянули святу Лавру, заїхали до Лемешів. Цариця була задоволена прийомом українців. Вона сама радо одягала вишиту сорочку й веселилася з українськими дівчатами. На прохання козацької старшини Єлизавета зустрілася з її представниками. Найважливішим, про що просили козаки імператрицю, було відновлення гетьманства в Малоросії. Зачарована Україною цариця дала ствердну відповідь на це клопотання.

Делегація з Гетьманщини була присутня на весіллі Кирила Розумовського з Катериною Нарішкіною. Козацькі полковники Яків Лизогуб, Микола Ханенко та інші нагадали цариці її обіцянку про відновлення гетьманства в Україні. Можливим кандидатом на цю посаду вони назвали юного Кирила Розумовського.

5 травня 1747 р. Єлизавета підписала указ про відновлення гетьманства в Україні. Уже тоді ні в кого не було сумніву, що новим гетьманом Малоросії стане Кирило Розумовський, рідний брат “нічного імператора”. В Україні почалася підготовка до елекції, тобто виборів гетьмана. Самі вибори за тодішніх обставин були лише формальною процедурою.

22 лютого 1750 р. на старшинській раді у Глухові було “обрано” Кирила Розумовського гетьманом Малоросії. Сам 22-річний гетьман знаходився у блискучому Петербурзі й до провінційного Глухова не поїхав. Про своє обрання, у якому ніхто не сумнівався, він був сповіщений спеціальною козацькою делегацією, що приїхала до столиці Росії. 5 червня 1750 р. Єлизавета видала указ про затвердження Кирила Розумовського на посаді гетьмана Малоросії. Йому надавалися величезні маєтності та всі прибутки з Гетьманщини, відновлювалися права та привілеї шляхетства. Відносини з Україною були передані з Сенату у відання Колегії іноземних справ, що свідчило про особливий статус Гетьманщини в системі російської внутрішньої політики.

13 березня 1751 р. Єлизавета урочисто вручила молодому гетьману клейноди: булаву, прапор, бунчук, печатку та літаври. Кирило Розумовський із великим почтом відправився на батьківщину. На святкову зустріч гетьмана у Глухів 6 липня 1751 р. зібралися представники заможного козацтва, високого духовенства та безліч простого люду.

У 1754 р. на теренах Гетьманщини з’явилася фортеця святої Єлизавети, або Єлизаветград. Ім’я святої покровительки міста було обрано не випадково.

Саме Кирилові Розумовському судилося стати останнім гетьманом України. Він намагався привести в порядок судочинство у Гетьманщині, дбав про розвиток освіти, плекав надію створити університет у своїй столиці Батурині. Сам факт перенесення гетьманської ставки до Батурина, колишньої столиці Івана Мазепи, яка була зруйнована російськими військами за наказом Петра I, красномовно свідчить про амбітні плани нового правителя відродити велич Гетьманщини. Разом із тим, на Україну сунулося кріпацтво, російські порядки, козацтво відходило від військових справ, переключаючись на господарство та торгівлю. Гетьманство протрималося в Україні до 1764 р., коли рескриптом нової цариці Катерини II від 10 листопада воно було назавжди ліквідоване, а сам 36-річний гетьман у чині генерал-фельдмаршала відправлений на пенсію. Володар величезних маєтків, колишній гетьман жив то у Петербурзі, то за кордоном. Але помер у 1803 р. на Україні, в Батурині, де проживав останні 9 років свого життя.

Єлизавета продовжувала кохати свого чоловіка Олексія все життя, хоча вже на початку 1750-х років його називали “колишнім фаворитом”. Очевидно, в цей час їхні стосунки вже втратили колишню пристрасть, але продовжували залишатися дуже теплими. В умовах великої війни із Прусією в 1756 р. вона пожалувала йому чин генерал-фельдмаршала Російської імперії. Дізнавшись про чергове підвищення, він засмутився і, посміхнувшись, відповів цариці: “Ліза, ти можеш зробити з мене що хочеш, але ніколи не змушиш інших ставитися до мене серйозно, хоча б як до простого поручика”.

Кожного року Єлизавета святкувала день ангела свого чоловіка, який жив в Анічковому палаці в Петербурзі, часто відвідувала його.

Олексій Розумовський як мудрий чоловік не намагався боротися за ліжко цариці з молодшими конкурентами. Він навіть підтримував деяких нових фаворитів імператриці, наприклад, графа Івана Шувалова, який сприяв створенню у Москві університету, або актора Миколу Бекетова. Серед коханців Єлизавети називали Петра Шувалова, Романа та Михайла Воронцових, Карла Сіверса та багатьох інших.

Семирічна війна 1756–1763 рр., у якій Росія воювала проти Прусії, незважаючи на переможний рух царських військ, постійно бентежила Єлизавету. Восени 1761 р. імператриця сильно захворіла. Хвороба прогресувала. Лікарі були неспроможні поставити царицю на ноги.

Пруський король Фрідріх II, який після взяття росіянами Берліна, думав про капітуляцію, був готовий розпочати мирні переговори з урядом Єлизавети. Але 25 грудня 1761 р., на Різдво, російська імператриця померла. За тиждень до цього їй виповнилося 52 роки.

Новий імператор Петро III, племінник Єлизавети по сестрі Анні, негайно заключив мир зі своїм кумиром Фрідріхом II й оголосив війну колишнім союзникам. Безглузді рішення нового царя призвели до нового перевороту в 1762 р., внаслідок якого на престол зійшла дружина Петра III – Катерина II. Підтримку новій імператриці надав і гетьман Кирило Розумовський, якого через два роки “вдячна” цариця позбавила гетьманства.

Нова молода імператриця, 33-річна Катерина II Олексіївна, була дуже закохана в свого офіцера Григорія Григоровича Орлова. Саме він був активним учасником змови та перевороту 1762 р. Зійшовши на трон, молода жінка розмірковувала про узаконення своїх стосунків із коханцем. Було вирішено вивчити прецедент Єлизавети та Олексія Розумовського.

До старого графа прийшли люди нової імператриці на чолі з графом Михайлом Воронцовим, який був фаворитом Єлизавети і знав багато її таємниць, і почали вимагати секретні документи про вінчання графа з Єлизаветою. Нічого не кажучи, Олексій Григорович Розумовський підійшов до невеликої скриньки, вийняв із неї якісь папери і кинув їх у полум'я комина. За мить папери були знищені сильним вогнищем. Після цього граф неквапливо повернувся до непроханих гостей і сказав, що ніяких паперів у нього немає. Які документи знищив Олексій Розумовський, невідомо, але, ймовірно, це були свідчення єдиного в російській історії шлюбу імператриці із простолюдином.

6 липня 1771 р. Олексій Григорович Розумовський помер у своєму палаці в Петербурзі, заповівши свій величезний спадок братові Кирилу. Свою кохану царицю він пережив на неповних десять років.

Катерина, Україна, фаворити

Російську імператрицю Катерину II придворні апологети прозвали Великою. Тарас Шевченко нагороджував цю жінку іншими епітетами (“суча дочка”). Її правління мало вирішальне значення для долі України й фактично звело нанівець усі її автономні права. У своєму володарюванні вона проводила відверто імперську, загарбницьку політику, перетворюючи національно-територіальні регіони на звичайні провінції своєї безмежної держави. Цариця Катерина II скасувала на Україні гетьманство, знищила Запорозьку Січ, ліквідувала полковий козацький устрій і запровадила ненависне народу кріпацтво. Водночас, у своїй імперській діяльності на українських землях вона дуже часто спиралася на підтримку вихідців із цієї території.

2 травня (21 квітня за старим стилем) 1729 р. у німецькому місті Штеттині (нині Щецин на північному заході Польщі) в родині ангальт-цербстського принца Християна-Августа, який перебував на прусській службі у короля Фрідріха II, та його дружини Йоганни-Єлизавети, уродженої принцеси голштейн-готторпської, народилася дочка, яка отримала величне ім'я – Софія-Августа-Фредеріка. Володіння батька маленької принцеси були типовим для того часу мікроскопічним феодальним німецьким князівством. Місцеві князі у більшості були бідними, тому охоче наймалися на службу до великих монархів, щоб здобути славу та багатство. Роз'єднана на окремі дрібнесенькі держави Німеччина була постійним кадровим резервом у шлюбній політиці великих монархів, постачаючи до владних родин наречених обох статей, що мали поважний родовід. Тутешні принці та принцеси змалечку мріяли про вигідний шлюб, що міг би їх піднести над своїми родичами, а при нагоді – й поставити на чолі великої держави.

Маленька Фіке, як її називали у родині, також мріяла про щасливий випадок. Кровний зв'язок її батьків з монархічними дворами Швеції, Прусії та Англії міг сприяти її одруженню зі спадкоємцем якогось трону та сходженню на нього. Двоюрідний дід дівчинки Фрідріх Карл був одружений із сестрою войовничого шведського короля Карла XII, ворога Петра I, й загинув під час одного з його походів. Його син Карл Фрідріх одружився з дочкою згаданого російського царя – Анною Петрівною. Від цього шлюбу народився син Карл Петер Ульріх – майбутній російський імператор Петро III.

Відзначилися й рідні дяді Фіке. Один із них, Карл-Август, був нареченим ще однієї дочки царя Петра I Єлизавети, майбутньої імператриці. Однак цей шлюб не відбувся через ранню смерть нареченого. Інший дядько, Адольф-Фрідріх, уже під впливом цариці Єлизавети Петрівни став спадкоємцем шведського престолу.

Дівчинка вирізнялася надзвичайним розумом і великими здібностями. Вона швидко засвоювала різні мови, звичаї, культури. Цікавилася історією, філософією, літературою тощо. Мала шляхетні манери. Якось при зустрічі з нею старий каноник у Брауншвейгу сказав матері дівчинки: “На голові вашої дочки я бачу три корони”. Дивне пророцтво збулося. Під іменем Катерини II Олексіївни вона стала всеросійською імператрицею. Якщо врахувати, що Росію було прийнято поділяти на Велику, Малу та Білу, можна вважати, що три корони цариці мала безсумнівно. Проте кількість корон буде більшою, якщо врахувати й інші народи та країни, які були приєднані до цієї імперії.

Після завершення російсько-шведської війни в 1741–1743 рр. уряд молодшої цариці Єлизавети шукав шляхи для зміцнення свого політичного становища. Офіційним спадкоємцем російського престолу був призначений племінник бездітної імператриці від її сестри Анни та голштинського принца Карла Фрідріха – Карл Петер Ульріх, або у православ'ї Петро Федорович. 15-річний юнак не вирізнявся особливими талантами, мав посередні здібності та був досить хворобливим. Його раптова смерть могла викликати династичну кризу в імперії. Тому петербурзький уряд шукав для нездатного царевича здорову та розумну наречену, яка б могла народити гідного спадкоємця великодержавного трону та стримувати свого майбутнього чоловіка від безглузвих витівок. Єлизавета зупинила свій вибір на ангальт-цербстській принцесі Софії-Августі-Фредеріці.

У січні 1744 р. до маленького північно-західного німецького князівства з далекого Петербурга прийшло запрошення для юної принцеси та її матері негайно виїхати до російської столиці. До цього паперу був докладена солідна сума грошей. Виклик дівчини на оглядини до Росії врятував її від шлюбу з рідним дядьком Георгом, братом матері, який добивався руки Фіке. Це був шанс.

На надіслані гроші було негайно пошито чотири сукні, кілька нічних сорочок і куплено комплект недорогих прикрас. Це був мізер порівняно з розкішшю, в якій жила імператриця Єлизавета. В одній із пожеж у неї згоріла частина гардеробу, до якого входило близько 4 000 суконь.

При перетині російського кордону невеличкий почет німецької принцеси зустрів урочистий ескорт російських офіцерів на чолі з німцем-бароном Мюнхгаузеном, прототипом відомого літературного персонажа. На дівчину очікували нові подарунки від цариці. Фіке переодяглася у сліпуче розкішне вбрання, яке було прикрашене коштовностями. Дівчинці з бідного князівства це нагадувало казки перетворень із "Тисячі й однієї ночі".

З лютого 1744 р. вона жила у Москві. Її вчили православній вірі, російській мові та придворному етикету. Вона прийшла до смаку Єлизаветі. Щодо майбутнього чоловіка, то особливих романтичних почуттів дівчина у нього не викликала. Німецька принцеса вже добре розмовляла російською та розуміла тонкощі православної віри. Невдовзі вона прийняла православ'я під іменем Катерини Олексіївни. Безумовно, ім'я було обране не випадково, адже саме так звали покійну матір імператриці Єлизавети.

21 серпня 1745 р. 17-річний Петро та 16-річна Катерина були обвінчані. Однак шлюб приніс дівчині лише образи та приниження. Юний чоловік вимагав від неї вчитися виконувати вправи з рушницею, нести караульну службу, грати в карти. Він брутально лаяв її, якщо йому щось не подобалось. Крім того, він, відверто ігноруючи законну дружину, почав амурні ігри з її фрейлінами, подробиці яких не приховував від Катерини. Протягом кількох років подружнього життя вона зберігала дівочу цноту, оскільки була незайманою своїм чоловіком, захопленим іншими жінками. Лише серйозне занепокоєння Єлизавети у тому, що коли так піде й далі, імперія може залишитися без спадкоємця, змусило Петра виконати подружній обов'язок, унаслідок якого Катерина на початку 1754 р. завагітніла.

20 вересня (1 жовтня) 1754 р. велика княгиня народила сина, названого Павлом. Після народження здорового хлопчика увага до неї з боку імператриці зменшилася, вона виконала свою місію й була тепер не потрібна. Після пологів її надовго залишили саму, без нагляду й допомоги. Сина, за наказом Єлизавети, забрали у матері відразу після пологів і показали їй лише через сорок днів. Від виховання хлопчика вона була відлучена, а батько ним цікавився мало, зайнятий грою в солдатики, грою на скрипці, проведенням військових парадів і любовними подвигами.

Пізніше ходили чутки, що Павло був сином не Петра, а коханця великої княгині – графа Сергія Васильовича Салтикова. Інші казали, що справжній син Катерини помер, і тому вона, щоб не втратити прихильності Єлизавети та Петра, підмінила його новонародженим хлопчиком від місцевих селян-чухонців (карелів). Проте ці чутки не мають серйозних обґрунтувань.

Після народження спадкоємця престолу Катерина перестала цікавити Єлизавету. Чоловік Петро взагалі не звертав на неї уваги, маючи постійну коханку-графиню Катерину Романівну Воронцову. З'явилися коханці й у царівни. Крім згаданого графа Салтикова, її прихильність здобув польський дипломат Станіслав Август Понятовський, майбутній король Речі Посполитої, який у 1764 р. здобув корону саме завдяки підтримці своєї венценосної коханки. Він згадував про цю жінку: "Їй було 25 років. Вона лише недавно відійшла після перших пологів і знаходилася в тому фазисі краси, який є найвищою точкою для жінок, взагалі наділеною нею. Брюнетка, вона була дивовижної білизни: брови у неї були чорні й дуже довгі; ніс грецький, рот немов чекав на поцілунки, чудової вроди руки й ноги, струнка талія, зріст скоріше високий, хода надзвичайно легка і в той же час шляхетна, приємний тембр голосу і сміх таких веселий, як і характер, що дозволяв їй з однаковою легкістю переходити від найпустотливіших ігор до таблиці цифр". Про любовний зв'язок Катерини з Понятовським знав її чоловік. Він не тільки не заважав їхнім зустрічам, а навіть часто сприяв.

Були в її житті й інші чоловіки, на яких вона покладала сподівання, щодо зміцнення свого хиткого становища у Петербурзі. В 1758 р. Катерина завагітніла від Понятовського. Петро відразу висловив сумнів у своєму батьківстві. Становище великої княгині стало непевним. Її чоловік у вузькому оточенні говорив, що хоче або розлучитися з нею, або відправити у монастир і одружитися зі своєю фавориткою Воронцовою. Однак розумна Катерина змогла знайти вихід і вимолити прощення у Єлизавети. Після розмов із нею цариця сказала, що та – розумниця, а її племінник – дурень.

9 грудня 1758 р. вона народила дочку Анну, проте дівчинка померла ще в дитинстві.

На фоні тогочасного петербурзького двора царівна відрізнялася унікальним розумом. Жінка добре знала, крім рідної німецької, ще французьку, російську мови та латину. Вона читала Вольтера, Монтеск'є, Дідро та інших просвітителів, давньоруські літописи, наукові праці з різних галузей знань. Сама писала літературні твори: водевілі, оповідання, казки тощо. Своє втручання у велику політику розумна жінка проводила обережно, щоб не накликати на себе гнів імператриці.

На Різдва, 25 грудня 1761 р. (5 січня 1762 р.) померла 52-річна імператриця Єлизавета Петрівна. На престол зійшов Петро III. Він був не здатним до державних справ. Палкий прихильник пруського короля Фрідріха II, із який Росія воювала у Семирічній війні (1756–1763), а російська армія навіть захопила Берлін, новий цар негайно уклав мир із Прусією. Більше того, невдовзі він оголосив війну державам-кошишнім союзницям Росії з антипруської коаліції. В армії імператор почав запроваджувати пруські порядки та обмундирування. Він принижував російські традиції й насміхався із православної віри. Петро III підписав указ про секуляризацію церковних землеволодінь. Він говорив, що відмінить "сьому заповідь" (не прелюбодействуй!) як застарілу.

Безглузда політика нового імператора налаштувала проти нього гвардію та верхівку дворянства. Народ був обурений зневажанням традицій і віри. У колі придворної знаті виникла змова проти молодого ца-

ря. Лідером змовників стала Катерина, яка всерйоз боялася за своє життя, адже її чоловік неодноразово говорив про своє бажання позбутися її та одружитися з Воронцовою. Він привселюдно її ображав і принижував. До палацового перевороту був причетний і гетьман України, князь Кирило Григорович Розумовський, якого Петро III призначив командувати одним із гвардійських полків. Український гетьман уважав таке ставлення до себе з боку царя принизливим, а його державну політику шкідливою. Маючи багато коштів, Розумовський щедро витрачав їх на вино й харчі для гвардійців, за що користувався серед них великою повагою. Гетьман погодився підтримати Катерину, розраховуючи на її вдячність у майбутньому.

Проте головну підтримку молодій опальній цариці Катерині Олексіївні надавав її новий коханець – гвардійський офіцер Григорій Григорович Орлов, який був на 5 років молодший за неї. Це був чоловік надзвичайної вроди та неабиякої фізичної сили. Вона закохалася в мужнього оборонця. Він присягнувся, що радше помре, ніж дасть її скривдити. 23 квітня 1762 р. цілком таємно Катерина народила від Орлова сина, майбутнього графа Олексія Григоровича Бобринського.

Григорій Орлов і його молодший брат Олексій, у майбутньому, як кажуть, ще один коханець Катерини, взяли найдіяльнішу участь у підготовці палацового перевороту. У ніч на 28 червня 1762 р., коли імператор знаходився в Оранієнбаумі, тішачись в обіймах Воронцової, Катерина таємно прибула до Петербурга й у казармах Ізмаловського полку була проголошена самодержавною імператрицею. Незабаром до заколотників приєналися інші полки. Серед офіцерів, що підтримали молоду царицю, був і 22-річний Григорій Олександрович Потьомкін, вихідець зі стародавнього, але збіднілого польського роду на Смоленщині.

Катерина оголосила, що виступила проти чоловіка на захист православної віри та занедбаних традицій. Популярну жінку вітали у народі. Армія перейшла на її бік. У столиці були відкриті всі розважальні заклади. Вино текло рікою.

Найактивнішу участь у перевороті взяла й Катерина Романівна Дашкова, у майбутньому – президент Російської Академії наук, рідна сестра коханки імператора. Бачучи безнадійність справи, Петро III підписав маніфест про зречення від престолу. Він виїхав до свого замку у Ропші й просив залишити йому лише чотири речі: його скрипку, улюбленого собаку, вірного слугу-арапа та Воронцову. Перші три прохання були задоволені, а Воронцову забрали до Петербурга й віддали заміж за чиновника Полянського. Незабаром, 5 (17) липня 1762 р. скинутий імператор був убитий Олексієм Орловим.

Почалося довге 34-річне царювання Катерини II. Весь цей час венценосну жінку оточували різні фаворити, кількість яких – від односторонніх до кількарічних – наближається до двох сотень. Найголовнішим завданням свого правління імператриця вважала зміцнення держави та розширення її кордонів. Вона вважала, що має продовжувати політику, започатковану Петром I. Однією з перепон, що заважали централізації влади та зміцненню абсолютизму, був автономний статус Гетьманщини.

У 1763 р. гетьман України Кирило Григорович Розумовський, сподіваючись на вдячність цариці за підтримку під час бурхливих подій перевороту минулого року, інспірував подачу від козацької старшини на її ім'я двох чолобитних: першої – про відновлення давніх прав у Гетьманщині і створення тут університету, другої – про встановлення спадкового гетьманства у роді Розумовських. Реакція на ці клопотання гетьманської адміністрації у Петербурзі виявилася відверто негативною. Катерина II звинуватила Розумовського у бажанні стати самодержавним правителем у незалежній Україні й загрожувала віддати його під суд. Крім того, розповсюдилися чутки про причетність гетьмана до справи підпоручика Смоленського полку Василя Яковича Мировича, який 5 липня 1764 р. намагався визволити з казематів Шліссельбурзької фортеці ув'язненого там ще Єлизаветою царевича Івана VI Антоновича. Царевич за таємним наказом уряду був убитий вартовими, Мировича стратили. Розумовський, щоб уникнути покарання, змушений був написати рапорт із проханням про відставку. 10 листопада 1764 р. вийшов маніфест про скасування гетьманства. Колишній гетьман як компенсацію отримав чин генерал-фельдмаршала, місто Гадяч із навколишніми селами, палац у Батурині, свій колишній столиці, та інші маєтки.

Дбаючи про зміцнення імперії, цариця писала про її окраїни: "Мала Росія, Ліфляндія та Фінляндія суть провінції... Сії провінції... належить найлегшими способами привести до того, щоб вони обрусіли й перестали дивитися як вовки у ліс".

Після знищення гетьманського ладу Катерина II приступила до ліквідації й інших особливих рис політичного устрою України. Була створена Малоросійська колегія, яка керувала всіма справами у колишній Гетьманщині. На чолі її став відомий полководець, генерал-губернатор Малоросії граф Петро Олександрович Румянцев (у недалекому майбутньому – Задунайський), за деякими даними, позашлюбний син Петра I. Він одразу розгорнув активну діяльність, спрямовану на знищення залишків самобутності України та уніфікацію її становища з іншими російськими провінціями. Був проведений перепис майна та населення ("Рум'янцевська ревізія"). В 1765 р. були розформовані козацькі полки на Слобожанщині, натомість утворювалися регулярні військові частини.

Генерал-губернатор охоче набирав до своєї адміністрації вихідців із місцевої козацької старшини, які ставали вірнопідданими слугами імперії. Одним із таких чиновників Малоросійської колегії у 1765 р. став 18-річний вихованець Києво-Могилянської академії, бунчужний товариш Олександр Андрійович Безбородько.

Він народився 14 (25) березня 1747 р. у Глухові. Його батько належав до козацької старшини Переяславського полку, був генеральним писарем, а згодом – генеральним суддею. Цікава історія походження прізвища Безбородьків. Один із далеких пращурів Олександра – Дем'ян Кенджицький – під час битви був серйозно поранений, ворожа шабля відрубала йому нижню частину обличчя. Козаки з притаманним їм почуттям гумору дали постраждалому прізвисько "Безбородько", яке закріпилося за його нащадками.

Юний Олександр вирізнявся феноменальною пам'яттю, він пам'ятав найдрібніші деталі кожної справи, імена, прізвища, дати, географічні назви й міг без проблем за потреби відновити ці дані. Юнак вільно володів латиною. Згодом добре засвоїв французьку та німецьку мови. Крім того, Безбородько вирізнявся

шляхетними манерами та розважливим характером. Знаючи багато таємниць, він ніколи не говорив зайвого, однак міг використати інформацію з користю для себе.

Тому не випадково розумний юнак став найближчою довіреною особою у штаті Рум'янцева. Він допомагав йому в управлінні Україною. Міцно стояв Безбородько й на сторожі інтимних таємниць генерал-губернатора. Втаємничений у пристрасть свого начальника до представниць прекрасної статі, його секретар організовував амурні зустрічі для свого патрона й оберігав його спокій під час альковних насолод.

Імператриця на початку свого правління почувалася невпевнено. Захоплена ідеями французького Просвітництва, Катерина II виявила бажання показати себе ліберальною правителькою, що дбає про народ. У 1767 р. вона видала указ про скликання Уложенної комісії, яка б мала створити головний правовий документ для керування державою. До складу цієї комісії скликалися представники всіх вільних станів, тобто крім кріпаків. Одним з її депутатів був відставний офіцер Григорій Потьомкін. Діяльність Уложенної комісії, що відкрилася в 1768 р., тривала лише кілька місяців. Серед її депутатів часто лунали голоси за обмеження самодержавства, знищення станової нерівності, ліквідації кріпосного права, розповсюдження загальної освіти. Депутати-українці вимагали відновлення Гетьманщини та давніх автономних прав України.

В умовах загострення соціальних, національних і релігійних протиріч на Правобережній Україні, яка входила до складу занепадаючої Речі Посполитої, в 1768 р. спалахнуло величезне селянське повстання – Коліївщина. Ця назва походила від головної зброї повстанців – загострених кілків. Повсталі селяни називали “коліями”. Проте в народі стосовно них прижилася й інша назва – “гайдамаки” (у перекладі з турецької – “розбійники”). Було захоплено й пограбовано велике місто Умань. Об'єктами народної помсти стали поляки та євреї. Діячі цього руху проти панів на чолі з уманським сотником Іваном Гонтою та запорожцем Максимом Залізняком були через 70 років оспівані Тарасом Григоровичем Шевченком.

На прохання короля Речі Посполитої Станіслава Августа Понятовського, свого колишнього коханця, Катерина II допомогла йому придушити гайдамацький рух, увівши російські війська на Правобережжя. Перехід царської армії на правий берег Дніпра деякі повстанці спочатку тлумачили як допомогу саме їм, православним, від православної цариці. Проте ці ілюзії виявилися оманливими, й російські війська допомогли польській шляхті придушити спалахи народного гніву.

Утручання Росії у польські справи занепокоїло уряд Оттоманської Порти. На вимогу вивести свої війська з Речі Посполитої уряд Катерини II не відреагував. Восени 1768 р. турецький уряд розпочав військові дії проти Російської імперії. Катерина II оголосила депутатам Уложенної комісії, що в умовах тяжкої війни ці збори тимчасово припиняють свою діяльність. Утім, як свідчить майбутнє, вони не відновили її вже ніколи.

Війна з Туреччиною 1768–1774 рр. розпочалася за несприятливих для Росії умов. Однак протягом трьох років війська під командуванням Петра Олександровича Рум'янцева поблизу Ларги, Кагула, Рябої Могили та Фокшан завдали нищівної поразки туркам. В морських битвах була знищена турецька ескадра. Царські війська зайняли Крим. В 1772 р. під тиском австрійського та пруського урядів Катерина II в умовах, коли її країна вела запеклу війну, змушена була взяти участь у Першому поділі Речі Посполитої. Росія отримала Лівонію та Білорусію, до Австрії відійшла Галичина.

Одним із героїв війни з турками став генерал-майор Потьомкін, який служив під началом Рум'янцева, що отримав у цій війні додаток до свого прізвища “Задунайський” та чин генерал-фельдмаршала. Потьомкін був нагороджений орденами Святої Анни та Святого Георгія й отримав від цариці чин генерал-поручика. Він був давнім шанувальником Катерини II і був не проти прислужитися їй не лише на полі бою, а й у ліжку.

Імператриця на той час змінила вже багатьох коханців. Брати Орлови виявилися невдячними й дозволяли собі ділити пестощі, отримані від цариці, з любощами інших жінок. Катерина II змінювала фаворитів одного за одним, поки в поле її зору не потрапив молодий розумний генерал Григорій Олександрович Потьомкін. Він був негарний, кривоногий та одноокий. Утім, втрата ока була результатом не бойового поранення, як багато хто вважав, а невдалої офтальмологічної операції. Однак ця вада не спотворювала в уяві імператриці постать Потьомкіна. Він зізнався жінці, що давно й без тямки кохає її, готовий заради неї на все. На початку 1774 р. щаслива імператриця вже ділила любовну насолоду з новим фаворитом. Серед її коханців Потьомкін став найулюбленішим. Існує навіть припущення, що Катерина та Григорій могли таємно обвінчатися в московському храмі Великого Вознесіння. В 1775 р. плодом їхнього кохання стала дочка Єлизавета Тьомкіна (скорочення від прізвища її батька). Потьомкін виявився здібним політиком і талановитим царедворцем. Саме ці якості дозволяли йому протягом півтора десятиліття в цілому визначати політику імперії. Титули та нагороди сипалися тепер на нього, як з рогу достатку: генерал-ад'ютант, генерал-аншеф, підполковник Преображенського полку, віце-президент Військової колегії, генерал-губернатор Новоросійської, Азовської та Астраханської губернії і т.д. і т.п. Він зміцнив своє становище фаворита цариці, взявши участь у придушенні повстання Омеляна Івановича Пугачова, донського козака, який виступав під іменем дивом врятованого царя Петра Федоровича.

У 1775 р. Потьомкін уже граф, у 1776 р. – князь Священної Римської імперії з титулом світлішого, кавалер орденів Святого Андрія Первозванного, Святого Олександра Невського, Білого Орла та ін. Своєму коханому Катерина II писала: “Коли я з тобою, я забуваю про все на світі. Ніколи ще не була я такою щасливою, як зараз”. Він відповідав їй не менш романтично: “Ти розмістила мене в своєму серці. Я хочу бути там один, вище за всіх, хто був переді мною, тому що жоден з них не кохав тебе так, як я”. Відома історія, коли цариця двічі дарувала фавориту Таврійський і Анічковий палаці у Петербурзі, а Потьомкін їх знову продавав уряду, але за більші гроші, отримуючи солідний зиск.

Особливим героїзмом і військовою майстерністю у війні з турками відзначилися запорожці. Їх завзяття так сподобалося Потьомкіну, що 15 квітня 1772 р. він написав наступного листа кошовому отаману Січі Петру Івановичу Калнишевському: “Не оставьте, вельможний пане, милостивим адресом [“відповіддю” – Є.Л.] в сім мене. Вашей вельможности милостивого батька завжди готовый слуга Григорій Потьомкін”. Генерал-майор просив записати його до козацького товариства. Це прохання було задоволене, і його записали до

Кушовського курія. Запорожці прозвали Потьомкіна Грицьком Нечесою, насміхаючись над його звичкою носити довгу перуку.

Серед інших людей, що виділилися на війні, був і колишній секретар Рум'янцева, полковник Олександр Андрійович Безбородько. Як дипломат він брав участь у підписанні в липні 1774 р. Кючук-Кайнарджийської мирної угоди з Османською імперією, яка стала переможним фіналом війни. Турецький уряд визнавав незалежність Кримського ханства, що посилювало тут вплив Росії, також був установлений російський протекторат над Молдавією та Валахією. Російські торговельні судна могли вільно плавати Чорним морем і перетинати чорноморські протоки, до імперії Катерини II приєднувалися фортеці Керч, Азов та ін.

Здібний дипломат Безбородько, за рекомендацією Рум'янцева-Задунайського, скоро став особистим секретарем імператриці, а згодом і чимось більшим. Жінку приваблював цей розумний чоловік із цікавим українським акцентом. Якось у розмові з ним Катерина II торкнулася якогось закону. Безбородько по пам'яті дослівно відтворив його текст. Цариця вирішила це перевірити. Тоді секретар назвав сторінку у книзі, де знаходився процитований текст. Коли книгу принесли, виявилось, що це було дійсно так.

Після завершення війни потреба в Запоріжжі відпала. Якщо раніше військова майстерність запорожців була потрібна для імперії, то тепер осередок вільного духу заважав розвитку самодержавного володарювання. Катерина II була не на жарт налякана спалахом на своїх землях Пугачовщини (1773–1775). Генералу Петру Абрамовичу Текелію, що повертався з півдня з великою армією, був відданий секретний наказ про знищення Запорозької Січі. 4 червня 1775 р. царська армія оточила Січ. Запорожці вирішили не чинити збройний опір. Частина з них пішла за Дунай, де виникла Задунайська Січ, інші розійшлися по домівках. Наступного дня солдати імператриці вивезли клейноди та зброю з території Січі, а її укріплення зруйнували. Останнього кошового отамана Петра Калнишевського було заслано на Соловки, де він провів у сирій ямі 25 років. Цей в'язень помер у 1803 р. у віці 113 років.

Зруйнування Запорозької Січі не обійшлося без порад своїй коханці козака Кушівського куреня Грицька Нечеси. Потьомкін із притаменною йому великошляхетською пихою виношував плани переустрою українських земель. Він навіть мріяв, що, можливо, Катерина II погодиться на утворення з південних областей своєї імперії нового державного утворення – Дакії, на чолі якого б став сам Потьомкін. Тепер усі наміри світлішого князя були спрямовані у напрямку освоєння та розвитку південно-західних провінцій імперії.

Виріс царевич Павло, який сподівався, що мати поверне йому владу, що належить від народження як синові царя. Утім, Катерина II не бажала втрачати управління та й взагалі не любила свого сина, що, однак, не заважало їй використовувати його у своїй політиці. Коли Павло одружився з Марією Федорівною, принцесою юртемберзькою, його мати охоче будувала плани з використання дітей від цього шлюбу. Так, сина, народженого в 1779 р., претензійно назвали незвичним для Росії іменем Костянтин, що свідчило про грандіозні амбіції самодержиці із завоювання Константинополя та відновлення Візантійської імперії на чолі зі своїм онуком. Це означало нову війну з Османською імперією та просування російської експансії на південь. Одним із головних ініціаторів Грецького проекту був Безбородько.

Потьомкін бажав створити економічну та військову базу для можливості такого наступу. В 1776 р. він висунув проект створення нових міст у Новоросії (південь України). Столицею цього краю мало стати місто, назване на честь імператриці, – Катеринослав. Незабаром почали виникати нові міста: Херсон, Маріуполь, Нікополь, Севастополь, Миколаїв та ін. Українські землі Потьомкін із легкої руки закоханої в нього цариці роздавав своїм родичам. В 1783 р. на Україні за наказом Катерини II запроваджено кріпацтво. Того ж року до Росії був приєднаний Крим. А ось дворяни по всій імперії в 1785 р. через Жалувану грамоту отримали привілеї вести паразитичний спосіб життя.

Розум і далекоглядність Потьомкіна були настільки розвинені, що він не дуже опирався, коли у полі зору його коханки почали потрапляти інші фаворити. Головним для нього було зберегти вплив на царицю. Він навіть мав дружні взаємини з багатьма з тих, хто витіснив його з її ложа. Кожного, хто хоч раз удостоївся честі цариці, вона наділяла маєтками, кріпаками, титулами та чинами. Коханці змінювалися один за одним: офіцер-українець Петро Васильович Завадовський (1739–1812), у майбутньому граф, директор державного банку, міністр народної освіти, потім надійшла черга молодих гвардійців Семена Гавриловича Зорича (1744–1799), Івана Миколайовича Римського-Корсакова (1754–1831), Олександра Дмитровича Ланського (1758–1784). Останній був коханцем цариці упродовж 4 років, поки не помер у червні 1784 р. у віці 26 років. Після його смерті імператриця зазначила: «У мене немає більше щастя! Я думала, що помру сама від безповоротної втрати, яку я зазнала тиждень тому, коли помер мій найкращий друг!» У 1782 р. у Катерини II від Ланського народилася дочка Катерина, яка отримала прізвище Алексєєва.

Жінка замкнулася в кабінеті, понад тиждень нічого не їла й занедужала. Із Криму терміново прибув Потьомкін. Він прийшов до апартаментів імператриці й зміг ніжними словами та ласками заспокоїти жіноче серце.

Просувалася кар'єра і розумного Безбородька. Він фактично очолював діяльність колеги іноземних справ, а обіймаючи посаду особистого секретаря імператриці, був у курсі всіх її справ. Він підтримував ідеї Потьомкіна із розвитку південних провінцій імперії для можливого просування російського впливу на південь і встановлення свого контролю над слаббучою Туреччиною. В 1784 р. Безбородько отримав титул графа. Він став одним із найбагатших людей імперії, оскільки володів величезними маєтками в Росії та на Україні. Один з іноземних дипломатів так доповідав своєму урядові про Безбородька: «Найбільший вплив має граф Безбородько. Як секретар кабінету її величності він щоденно у належні години доповідає їй про поточні справи в усіх міністерствах і разом з нею аналізує їх. Діяльний, м'якого характеру, він намагається в міру можливостей догодити кожному; є майстром дипломатії та спритним царедворцем».

Незабаром у Катерини II в 1786 р. виникло бажання відвідати Україну, над благоустроєм якої так клопотався Потьомкін. Той обіцяв вразити уяву цариці розкішшю та пишнотою новоприєднаних земель. 6 січня 1787 р. величезний кількатисячний кортеж імператриці вирушив з Петербурга на південь. На Україні вона

планувала зустрітися з австрійським королем Йосифом II і польським королем Станіславом Августом Понятовським.

У Новгороді-Сіверському, через який проїжджала цариця, була побудована велична тріумфальна арка. Це місто, за височайшим наказом, отримало статус центру намісництва. Наприкінці січня Катерина II була в Києві. Тут її приймав генерал-губернатор Малоросії граф Рум'янцев-Задунайський. Разом із нею був і її новий фаворит – Олександр Матвійович Дмитрієв-Мамонов, або, як його називали, “Красний Кафтан”. Той лише недавно був у фаворі і, здається, не вірив своєму щастю. У почті цариці був і її особистий секретар граф Безбородько. Імператрицю та її придворних розважали музиканти й танцюристи, готувалися найвишуканіші страви та напої. Правителька була задоволена прийомом у Рум'янцева-Задунайського і сказала, що радіє, бо від колишньої гайдамацької України не залишилося і сліду – “лише Мала Росія”.

Народні перекази говорять, що, перебуваючи на Чернігівщині, кортеж цариці зупинився поблизу якогось села. Катерина II начебто побачила одну свою загорьовану служницю, яку вочевидь згвалтували придворні. “Что? Вы...бли?” – запитала імператриця. З того часу це село й почали називати – Виблі. Проте вищенаведене лише легенда. Назва цього населеного пункту зустрічається у джерелах за 150 років до відомої подорожі Катерини II.

22 квітня 1787 р. мандрівка Україною перейшла у нову фазу. Царська флотилія з 80 суден різного розміру та екіпажем у 3 000 чоловік під командуванням віце-адмірала Петра Івановича Пуштіна мала спускатися вниз за течією Дніпра від Києва до нового міста, заснованого на честь імператриці Потьомкіним, – Катеринослава. Галера, на якій знаходилася государиня, називалася “Днепр” і була дев'ятою. Вона була найпишнішою, під червоновим оксамитовим із золотими візерунками павільйоном. Тут були затишні кімнати з розкішними меблями з червоного дерева. На десятій галері “Буг” плів організатор вояжу Потьомкін зі своїми племінницями графинями Браницькою та Скавронською. На галерах цариці було понад 200 співаків і музикантів, не рахуючи іншої прислуги. Майже стільки для окремих випадків тримав і Потьомкін.

Береги Дніпра вночі були освітлені великими вогнищами, підготовленими заздалегідь. Удень юрби добре одягеного народу, переважно молоді, вітали царицю гучними криками та поклонами. Гарцювали козацькі загони на живописних дніпрових схилах. То тут, то там немовби із землі виринали палаці, будинки, вежі, тріумфальні арки, дивовижні сади та впорядковані села. Все здавалося казковим. Пізніше “потьомкінські села” стануть приказкою. Уважні мандрівники могли помітити, що люди, котрі вітали царицю на берегах Дніпра, були одні й ті ж. Села були не справжніми, а макетами будинків, що легко демонтувалися й переносилися на нове місце. Те ж саме стосувалося садів, палаців та інших споруд. Була майстерно створена ілюзія доброти у краї, де панував Потьомкін. Катерина II повірила їй і була зачарована величчю звершень свого фаворита.

25 квітня в Каневі до галері імператриці прибув Станіслав Август Понятовський, король Речі Посполитої, колишній коханець Катерини II у Петербурзі. Він розраховував на теплий прийом своєї колишньої пасії, однак у її апартаментах Понятовський пробув лише півгодини. Він швидко зрозумів, що колишніх стосунків між ними вже не буде. Аудієнція тривала тільки півгодини. Вийшовши від неї, король спохмурнів. Потьомкін же був веселий і квітуний.

На урочистій вечері імператриця була у шовковій сукні, гаптованій золотим мереживом з діамантами і прикрашеній блакитною андріївською стрічкою, яку до Катерини II жодна жінка не одягала. Це була винятково чоловіча відзнака. Коли наступила темрява, канівські пагорби раптово освітили 100 000 ракет, які, вилітаючи в повітря, осявали хвилі Дніпра. За задумом Потьомкіна, це помпезне дійство мало нагадувати виверження Везувія. Фейєрверк викликав загальний захват.

30 квітня флотилія кинула якорі поблизу Кременчука. Повітря ставало все теплішим. Весна повертала до життя рослини. Катерина II милувалася мальовничою українською природою. Якось вона у захопленні від подорожі зізналася Потьомкіну: “Від Петербурга до Києва мені здавалося, що пружини моєї імперії заслабли від ужитку: тут вони у повній силі та вжитку”.

Дивовижна подорож Дніпром продовжувалася. Чарівна казка, яка так милувала око цариці, була створена виснажливою працею десятків тисяч кріпаків, зігнаних для різного роду робіт за наказом Потьомкіна.

7 травня в районі села Романкова (нині західна окраїна міста Дніпродзержинськ) поблизу степового шинку козака Галайди відбулася зустріч Катерини II з Йосифом II, який приїхав до володінь російської цариці під вигаданим іменем графа Фалькенштейна. Короновані особи продовжили далі шлях разом і через день досягли Катеринослава, який був розташований поблизу руїн колишньої Кодацької фортеці.

Йосиф II писав у листі до свого фельдмаршала Лассі: “Вчора було так холодно, що ми понадягали шуби, а увечері її величність наказала затопити комин... Галери, в яких їхав увесь почет, гарні, дуже зручні, але трохи завеликі та важкі. На Дніпрі багато різних мілин, і тому він незручний для плавання великих суден... Потьомкін робить все, що заманеться; його становище при дворі краще, ніж коли-небудь, і влада його не має меж. Новий фаворит (Дмитрієв-Мамонов) зовсім дитя, років 26, без освіти, недалекого розуму, досить вродливий, сам, здається, не вірить своєму щастю. Сама імператриця трохи схудла, хоча має чудове здоров'я”. Додамо від себе, що Катерині на той час було вже 58.

У Катеринославі Катерина та Йосиф зупинилися в побудованому Потьомкіним палаці. Тут же венценосні особи заклали камені у фундамент будівлі Преображенського собору. Світліший князь запевняв, що незабаром велич Катеринослава затьмарить світло Рима.

Далі цього міста плисти було небезпечно, бо річковий шлях перегороджували дніпрові пороги. Проте вмілі місцеві лоцмани погодилися провести кораблі цариці через смертельнонебезпечну ділянку. Кілька сміливців зійшли на судно й набожно перехрестилися. За ними уважно спостерігали Катерина, Потьомкін і решта придворних. Корабель понесло на пороги. Здавалося, що через мить водяна круговерть поглине корабель і його екіпаж. Вони зникли з очей. Цариця злякано запитала у Потьомкіна: “Хіба вони загинули?”

Однак у ту ж мить усі побачили, що корабель проминув поріг і плів далі. Хоробрих керманічів після проходження порогів цариця наказала щедро нагородити.

У Новому Кодакі поблизу Катеринослава відбувся ще один цікавий випадок. Тут Катерині II представили учасника Полтавської битви старого діда Грицька. Імператриця вирішила винагородити ветерана. Дід попросив 20 карбованців, щоб викупити з рекрутчини свого унучатого племінника Володимира. Той палко покохав дівчину, але через свою бідність не мав змоги з нею одружитися. Щоб позбутися свого сердечного горя, юнак пішов в армію. Сентиментальна правительниця начебто доручила розібратися у цій справі своєму секретареві Безбородьку. Молодика звільнили від солдатчини. Це був у майбутньому відомий художник Володимир Лукич Боровиковський (1757–1825).

Спускаючись по Дніпру на південь, Катерина II 12 травня досягла маєтку генерала Василя Васильовича Енгельгардта, ще одного Потьомкіного небожа, який отримав у власність колишні козацькі землі. Після недовгої зупинки тут флотилія цариці дісталася Херсона. Це портове місто існувало лише 8 років, однак завдяки старанням світлішого князя воно швидко розвивалося. Всюди велися фортифікаційні та інженерні роботи. Однак іноземні спостерігачі зазначали, що раби (тобто кріпаки) працюють неохоче, оскільки нічого не отримують за свою працю, а роблять свою справу лише через страх бути покараними.

Поряд із Херсоном було розташоване село Білозірка, маєток графа Безбородька. 14 травня його власник дав тут блискучий і розкішний обід. Після цього Катерина II вирушила у Крим. Ця територія була приєднана лише чотири роки тому, однак стараннями Потьомкіна, який отримав додаткове прізвище Таврійський, півострів уже почав набувати рис російської провінції. Будувалися нові укріплення.

Із Криму імператриця вирушила сухоходом землями Лівобережної України. Її шлях пройшов через Кривий Ріг, Кременчук, Полтаву, Харків, Білгород, Курськ, Орел і Тулу. 28 червня вона була вже в Москві, а 11 липня – у Петербурзі.

Повернення Катерини II до столиці відбулося якраз вчасно, бо незабаром вибухнула нова російсько-турецька війна 1787–1791 рр. Османська імперія намагалася взяти реванш за поразку у попередній війні й повернути собі Крим та інші території. Завданням російського уряду було розширення свого впливу на чорноморському узбережжі та подальше ослаблення військової могутності Порти. Перемоги російських військ під командуванням геніального Олександра Васильовича Суворова під Кінбурном, Фокшанами, Римником та Ізмаїлом, а також взяття армією Потьомкіна Очакова заклали передумови переможного завершення цієї війни. Виношував він і ідеї короткотривалого відновлення козацтва, яке добре себе зарекомендувало на полі бою, для війни з турками.

Старіючий колишній фаворит цариці почав втрачати відчуття реальності. Він вважав себе всевладним. Інколи між Потьомкіним і Катериною виникали суперечки. Майже відкрито світліший князь тримав при собі цілий штат куртизанок. Серед його коханок були навіть рідні племінниці.

Мав коханок і граф Безбородько. Відома історія, коли він у Петербурзі утримував італійську співачку Давію Бернуцці, якій щомісяця давав на утримання 8 тис. крб. Коли актриса поверталася до Італії, він подарував їй 500 тис. крб. Іншою пасією графа була актриса Ольга Дмитрівна Каратигіна. Ця красуня жила в будинку Безбородька й у 1790 р. народила від нього дочку Наталію. Дівчинці дали прізвище Верецька. Були у Безбородька й інші коханки, сучасники згадували про цілий гарем, наложниці якого постійно оновлювалися.

У січні 1791 р., залишивши театр воєнних дій, Потьомкін приїхав до Петербурга. Його завищена самооцінка була вражена відвертим нехтуванням щодо нього з боку цариці. Катерина II переживала останній бурхливий роман свого життя. Це був 22-річний ад'ютант Платон Олександрович Зубов, який був майже на 40 років молодший за свою венценосну коханку, що годилася йому у матері, а то й у бабусі. Однак 62-річна імператриці не звикла відмовляти собі в любовних утіхах. Безбородько писав тоді Воронцову про Зубова: "Це дитина з гарними манерами, але недалекого розуму; не думаю, щоб він довго втримався на своєму місці". Однак Зубову пощастило утримати прихильність Катерини II аж до її смерті.

Вона писала про цього "хлопчика" у довірчому листі до Потьомкіна: "Я повернулася до життя, як муха після зимової сплячки... Я знову весела та здорова... У ньому є бажання всім подобатися... В ньому вся вимогливість і вся принада його років. Він плаче, коли йому не дозволяють увійти до кімнати государині".

Придворні прозвали нового фаворита "Больной Зуб". Світліший князь Потьомкін-Таврійський шалів від люті. Він не міг зрозуміти, як такий хлопчисько зміг заволодіти всім єством розумної жінки. Зневірившись у можливості переконати Катерину у безглуздість її взаємин, він поїхав до Ясс, де мали відбутися мирні переговори з Туреччиною. Під час ведення цих переговорів він сильно захворів і помер неподалік від Ясс на руках своєї племінниці та коханки графині Олександри Браницької. Тіло князя поховали в заснованому ним Херсоні. За наказом цариці, тіло її колишнього фаворита набальзамували й поклали до скляної труни, щоб шанувальники могли бачити легендарного підкорювача Таврії.

Завершувати мирні переговори з турками Катерина II наказала спокійному та розважливому графу Безбородьку. Той блискуче виконав свою місію. За мирним договором, підписаним у Яссах, Російська імперія залишала за собою Крим і Кубань, кордон між нею і Портою проходив по Дністру.

У 1793 р. за активної участі Безбородька був здійснений другий поділ Речі Посполитої. Під владу Росії відійшла Правобережна Україна. А двома роками пізніше третій поділ Речі Посполитої припинив існування Польщі як окремої держави.

Наприкінці свого правління закохана у Платона Зубова Катерина II майже повністю втратила здоровий глузд. Вона схвалювала всі його найутопічніші проекти, погоджувалася задовольнити його все зростаючі потреби. За шість років цей молодик, що був лише поручиком, став графом і князем Священної Римської імперії, кавалером різних орденів, володарем величезних маєтків із десятками тисяч кріпаків. Він був призначений генерал-губернатором Новоросії та начальником чорноморського краю, про розвиток яких нещодавно так дбав Потьомкін.

Однак на відміну від свого попередника Зубов не виїжджав за межі Петербурга. Бурхливу діяльність він розвивав у ліжку вже старої цариці, спокусливої до такого роду утіх. У 1794 р. Новоросію охопив голод. Боротьба з ним була неефективною через недоліки державного апарату. Більшість коштів, що направлялися для допомоги голодуючим, розкрадалася різного роду урядовцями на всіх рангах.

Зубов запропонував венценосній коханці заснувати ще одну губернію – Вознесенську з однойменним губернським центром. Віднині цього молодика пишно титулювали генерал-губернатором Катеринославським, Вознесенським і Таврійським. Однак місто Вознесенськ так і не було створене, хоча кошти на його будівництво цариця затвердила.

Останнім фантасмагоричним проектом “Больного Зуба” стала військова експедиція в Персію, щоб, захопивши Персію та Афганістан, вдарити із заходу по Туреччині. Очолити здійснення цього задуму фаворита цариці запропонували Суворову, але той відмовився. Тоді реалізувати його пообіцяв рідний брат Платона – Валеріан, якого заради цього призначили генерал-аншефом. Перський похід закінчився катастрофою.

Багато придворних були роздратовані такими вчинками засліпленої коханням імператриці. Царевич Павло вважав, що давно має право і повинен вступити у справи керування державою. Однак Катерина II не любила сина. Є свідчення, що вона підготувала заповіт, за яким після її смерті очолити імперію мав не її син Павло, а 19-річний онук Олександр. Серед паперів імператриці знаходився таємничий пакунок, про вміст якого ніхто не знав. Його належало відкрити лише в Сенаті. Зміст документа знав лише особистий секретар Безбородько.

6 (17) листопада 1796 р. 67-річна Катерина II померла. До кімнати покійної зайшли двоє – граф Безбородько та великий князь Павло Петрович. Секретар покійної цариці дістав заповітний пакунок і розкрив його. Там був документ, із текстом якого Безбородько ознайомив Павла. Після цього граф кинув цей папір у полум'я комину, яке його знищило. Що було написано в таємничому документі, невідомо. Невдовзі великий князь зійшов на престол під іменем імператора Павла I. У Сенаті він сказав: “Матінка, покійна цариця, царство їй небесне, так несподівано зазнала удару, що ніякого заповіту не склала”.

Незабаром, за наказом нового імператора Павла I, були урочисто перепоховані останки його батька Петра III. Участь у траурній церемонії взяв і убивця царя Олексій Григорович Орлов. Він плакав.

Місто Катеринослав одним із перших наказів Павла I було перейменоване на Новоросійськ. Однак попередня назва була повернена місту із приходом до влади Олександра I, який сказав, що за нього “все буде, як при бабусі”.

Олександр Андрійович Безбородько в 1797 р. отримав звання сенатора, титул князя й був призначений канцлером імперії. Він був єдиним, хто з катерининських міністрів не лише залишився на своїй посаді, але й отримав підвищення. Він запропонував проект конституційних реформ, який би мав визначити порядок функціонування держави. Інакше, попереджав Безбородько, якщо не вирішити питання про взаємини між вищими та нижчими станами, можна очікувати вибуху народного невдоволення.

Безбородько помер 6 (17) квітня 1799 р. у віці 52 років у Петербурзі.

Вірно служачи імперським інтересам Росії, він не цурався свого українського коріння. На його кошти дослідник минулого України, вихідець із козацької старшини Василь Григорович Рубан написав кілька історичних нарисів про минуле свого краю. Князь і сам цікавився минулим, збирав пам'ятки старовини, писав історичні твори. Серед книг і паперів канцлера Безбородька був пізніше знайдений рукопис “Історії русів” – історико-політичного трактату, що визнавав українців окремим від росіян народом і обстоював ідею самостійності України. Цей твір справив великий вплив на видатних діячів української культури: Тараса Григоровича Шевченка, Миколу Івановича Костомарова, Пантелеймона Олександровича Куліша.

Князь мріяв про відкриття на Україні вищого навчального закладу. На гроші, залишені ним у спадок, у Ніжині була заснована Гімназія Вищих наук, яка розпочала свою роботу у 1820 р. Одним із перших її вихованців став Микола Васильович Гоголь.

Ніжинський ліцей, а згодом інститут понад сторіччя носив ім'я свого засновника – князя Безбородька, поки радянська влада не надала цьому закладу ім'я письменника Гоголя.

Софія Потоцька: красуня, що сприяла руйнуванню Речі Посполитої

7 вересня 1764 р. королем Речі Посполитої став Станіслав II Август, молодий 32-річний красень, представник давнього магнатського роду Понятовських, який майже всю свою молодість провів на дипломатичній службі у Петербурзі. Яскраве та безтурботне життя столиці безкрайньої Російської імперії залишило найкращі спогади в душі нового польського короля. Бали, паради, придворні дами – все це було таким гарним. Пристрасть до привабливих жінок була притаманна його гарячій натурі. Незабаром на утриманні у молодого короля знаходилося кілька молоденьких симпатичних коханок, яких він, коли набридали, видавав за своїх придворних. Хоча гареми і не були прийняті при європейських дворах, фактично це був гарем, дівчата до якого діставлялися з різних країн. Але, незважаючи на перемоги, які отримував король у ліжку, важко стверджувати те саме про політичне життя.

Не можна сказати, що трон дістався королю дуже легко. Вибори у сеймі відбувалися у кращих традиціях закулісних інтриг, у які були втягнуті уряди найбільших країн Європи. Але підтримка на елекційному сеймі кандидатури Станіслава Понятовського магнатським угрупованням князя Чарторийського, схвалення її пруським королем Фрідріхом II та російською імператрицею Катериною II забезпечили йому перемогу. Новий король Польщі із вдячністю та приємністю згадував молоду російську царицю, у товаристві якої отримав стільки незабутніх вражень. Говорили, що його з цією жінкою пов'язували не лише ділові справи. Проте, як би там не було, народ Речі Посполитої чекав покращень. Держава переживала не найліпші часи. Економіка країни занепадала. У суспільстві зростало напруження. Війни і повстання знекровлювали Поль-

щу. Всі надії покладалися на молодого гарного короля Станіслава II Августа. Треба зазначити, що ім'я нового короля було символічне, адже святий Станіслав вважався покровителем Польщі.

Уже в перший рік свого правління Станіслав II Август заснував без зайвої скромності вищу державну нагороду – орден святого Станіслава. Число кавалерів його було обмежене.

Але правління нового короля не принесло спокої на землі Речі Посполитої. Розхитана до краю Польща знаходилася вже на межі розпаду. Міжнародні інтриги та внутрішні суперечки руйнували польську державу. Саме королювання Станіслава II Августа продовжувалося 31 рік і було сповнене надій, бажань і розчарувань. Він став останнім польським королем, і саме за його правління Польща припинила своє існування як держава.

Уже з перших днів перебування на престолі король зіткнувся з сильною магнатською опозицією. Намагаючись принести спокій у країну, він зрівняв дисидентів (некатоликів, переважно православних) у правах із католиками. Проти цього у місті Барі на Поділлі в 1768 р. була створена конфедерація – магнатське угруповання, яке не підкорялося королю та влаштувало в Україні жорливе побиття православних. Барську конфедерацію підтримали уряди Османської імперії та Франції. Торттури, гвалт, насильство над українцями, здійснювані конфедератами, викликали гайдамацький рух, що переріс у криваве повстання 1768–1769 рр. – Коліївщину – від назви основного озброєння повсталих селян-коліїв – затесаних кілків.

Царський уряд Катерини II прийшов на допомогу своєму ставленикові. Російські війська допомогли придушити повсталих українських селян. Росія також вступила у війну проти Османської імперії (1768–1774) і перемогла.

Занепадаюча Річ Посполита розвалювалася прямо на очах. У 1772 р. Прусія, Австрія та Росія приєднали до своїх володінь частини польської держави. Був проведений перший поділ Речі Посполитої. Король країни, що гинула, був змушений погодитися з утратою території. На деякий час у Польщі наступило заспокоєння.

А тепер перенесімося на південно-східний кордон танучої держави.

Одного дня на початку квітня 1779 р. у прикордонній фортеці Кам'янець-Подільський, що знаходилася у безпосередній близькості до турецьких володінь, зупинився почет королівського посла Карла Боскампа-Лясопольського, який повертався з Османської імперії до Польщі. Сам пан Боскамп-Лясопольський перебував уже у Варшаві, але його люди везли до столиці Польщі дуже цінні дари. Серед важливих паперів і подарунків турецьких вельмож посланці везли своєму королю і те, що так любив монарх, – двох привабливих дівчат-грекинь Софіцу, або як її ще називали Дуду, та Гелену, про останню свідчень дуже мало. Вони походили з містечка Бурси, що належить до історичної області Туреччини Бітинії, яка дуже щільно тоді була заселена греками. Гарненкі невідлиниці були сестрами (однак, за іншими даними, це були тітка та племінниця, які за віком були майже ровесницями). Говорили, що Боскампу-Лясопольському їх продала власна мати-повія, щоб він їх пристроїв у гарем польського короля. Тепер це перевірити неможливо. Але почуття власної гідності не залишило юні створіння навіть тоді, коли їх перетворили на рабинь, що мають задовольняти хтиві бажання своїх господарів. Особливо своєю вродою вирізнялася молодша сестра Софія (Софіца), дівчина (або, швидше, юна жінка) 15–18 років. Її біле обличчя, блискуче волосся, червоні губки, немов пелюстки троянди, та очі, дивлячись у які, чоловіки неначе провалювалися у безодню – все це приворожило сина коменданта Кам'янець-Подільської фортеці, майора Йосифа (Юзефа) Вітта. Ходили чутки, що запальний Йосиф почав вимагати продати йому Софію та Гелену. Трохи поміркувавши, королівські посланці погодилися: мороки менше і гроші живі. Ціна, за яку були викуплені сестри-грекині, здавалася баснословною – 1000 золотих червінців. Але, заплативши золотом за золото у тілі, Йосиф Вітт став господарем двох перлин у своїй фортеці. Проте документи свідчать про інше. Боскамп-Лясопольський дійсно збирався використовувати Софію як свою наложницю або подарувати її королю, то доля вирішила інакше.

Софія, яку так уподобав молодий майор, хоч і мала небагато років, одразу зрозуміла, що це її шанс. Вона категорично відмовилася стати коханкою цього офіцера. Всі принади свого тіла вона погоджувалася подарувати тільки законному чоловіку. Як не добивався свого майор, але так нічого і не отримав. З кожним днем він усе більше закохувався у чарівну полонянку і врешті-решт зробив своїй рабині пропозицію вийти за нього заміж. Батько, старий генерал Ян Вітт, намагався привести сина, що втратив голову від своєї невідлиниці, до тями, просив його, погрожував – нічого не допомагало. 14 червня 1779 р. Йосиф Вітт і Софія (уроджена Главані) обвінчалися у парафіяльному костюлі в недалеких Зіньківцях без батьківської згоди. Але опір батька-генерала було незабаром подолано, і він визнав Софію своєю невісткою. Вже через десять днів Ян Вітт писав до свого товариша камергера Бертрана: "...Змушений був погодитися на перепросини з боку мого сина за те, що без відома батька й матері він взяв шлюб із цією чужинкою..., та нехай Господь пошле їм щастя..."

Пощастило й Гелені. Турецький паша, який командував сусіднім Хотиним і часто гостював у Кам'янці-Подільському, закохався у старшу сестру Софії й одружився з нею. Гелена прийняла мусульманство й отримала нове ім'я – Фатима.

Улітку 1780 р. генеральний староста Речі Посполитої князь Адам-Казимир Чарторийський робив інспекцію "східних кресів" держави. Заїхав він і до Кам'янця-Подільського. У почті генерального старости перебував досить відомий у майбутньому польський письменник Юліан-Урсин Немцевич, який тоді, оглядаючи мальовниче місто над Смотричем, занотував наступне: "...Найбільший інтерес у Кам'янці-Подільському викликала невістка старого генерала... Не знаю, чи Єлена, Аспасія, Лаїс, найславніші афінські красуні, могли перевершувати її своєю вродою. За все своє життя я не бачив жінки, вродливішої за неї. До найвитонченіших рис обличчя, до найприємніших, найчарівніших очей вона додавала ангельський усміх і голос, що брав за душу. Дивлячись на неї, можна було сказати, що це живий ангел, який зійшов з неба. Та ба! Яким оманливим буває зовнішній вигляд! Ця така гарна, така чарівна форма тіла ховала в собі найдволичнішу душу". Невдовзі чутки про надзвичайну вроду пані Вітт ширилися Варшавою.

Софія прекрасно володіла турецькою та грецькою мовами, але у повсякденному вжитку їй доводилося застосовувати французьку, загальноприйнятую тоді мову в освічених шляхетських колах. Вивчила вона також окремі польські, українські та російські слова.

У лютому 1781 р. Софія та Йосиф Вітт вирушили у дещо запізнилу весільну подорож до столиці моди та кохання – Парижа. Таке затягування поїздки сталося, очевидно, через хворобу і смерть у 1780 р. матері Йосифа. Шлях молодят був через Варшаву, де їх люб'язно прийняв сам король Станіслав-Август. Він галантно поцілував руку вродливій жінці, яка за два роки до того мала перспективи хіба що бути його наложницею. Чоловіки при дворі відверто захоплювалися неземною красою Софії Вітт, а жінки не тямали себе від люті. Вже згаданий Юліан-Урсин Немцевич писав: “Її вигляд викликав повселюдне захоплення, скрізь тільки й мови було, що про цю вродливу грекиню. Пам'ятаю, що коли вона якось з'явилася на велелюдному зібранні у пані гетьманші Огінської, присутні не могли прийти до тям: забувши про пристойність, одні оточили її юрбою, а інші, щоб краще бачити це диво, повилазили на столи й на столики”.

Відомий польський поет Станіслав Трембецький так оспівав чарівну вроду пані Вітт:

*“Славна Софіє, твої вже гостини
Думку мені навівають про Троя.
Згинула Троя з такої ж причини:
За Кам'янець я себе непокою!
Тож чи здалося, чи тисячі коней
Бачу спітнілих, пилюку й тісняву,
Натовп, що кличе: “До зброї! В загони!”
Думаю вже про Дністра переправу...
Бо, якби мав ще й Юпітера згодом
Владний Олімп, буйна сталась би зміна,
Тут би на тебе дощі ляпались злотом,
Бик би вклякав, твої вздрівши коліна...”*

*До твоїх зваб, які вводять у подив,
Хто ще там серцю тягнись заборонить?
Від їх напасти й Еротових гротів
Цнота щитом своїм міцно заслонить...
Вражена твоїм від'їздом Варшава,
Все ж через мене поклон посилає:
Хай буде доля до тебе ласкава,
Ключ журавлів хай тебе проводить.
Може, тебе там побачать народи,
Ті, що їх Темза, що Рона леліє, –
Засперечуються і дійдуть згоди:
Менш цініть мудрість, ніж філо-Софію”*

(вірші тут і далі переклав Дмитро Андрухів).

Майстерно використавши грецьке походження красуні, автор не гадав, що порівнюючи Софію Вітт із Еленою, через яку загинула Троя, він говорить дійсно пророчі слова щодо своєї батьківщини. Апофеоз захоплення Станіслава Трембецького вродою пані Вітт наочно виявляється в останньому рядку, де поет обіграє ім'я красуні, яке в перекладі з грецької означає “мудрість”. Таким чином філософія, що дослівно перекладається як “любов до мудрості”, в устах пана Трембецького набуває сенсу кохання до Софії.

Саме тут, у Варшаві, ніхто з оточуючих ще не здогадувався, що молода дружина майора Вітта перебуває у досить цікавому становищі. Проте ідеальна фігура грекині залишалася поки що без змін.

У травні 1781 р. подружжя Вітт виїхало через Берлін до Парижа. Саме у французькій столиці 17 жовтня того року Софія народила свого первістка, якого на честь чоловікового батька назвали Яном.

Столиця моди та кохання зачарувала молоду красуню. Її приваблювало красиве життя, повне розкошів і розваг. Вона не бажала повертатися до набридлої, забутої богом фортеці. Мадам Вітт охоче відвідувала модні паризькі салони, красувалася на балах, в опері, зустрічалася з цікавими людьми – вельможами, банкірами, послами. Всі відзначали її миленьке обличчя та бездогану фігуру, шляхетність і такт. Софія Вітт зробила фурор у Версалі, де з нагоди дня народження дофіна зібрався весь французький бомонд. Художник Ян Крістіан Камзетцер писав про мадам Вітт: “...Ця дама була вчора на балу, який давала королева у Версалі... Врода пані Вітт і далі має великий успіх у всьому Парижі”.

Йосиф Вітт, який не вирізнявся ні зовнішністю, ні особливими талантами, був радий, що дружина користується таким успіхом. Але мав всі підстави побоюватися, що на його голові можуть скоро з'явитися роги. У лютому 1782 р. подружжя Вітт із маленьким Янеком залишили Париж і вирушили через Відень до Кам'янця.

Чоловіка терміново викликали до фортеці виконувати посадові обов'язки, хоча його дружина прагнула розважатися. Це було саме те, чого бажала її душа. Вона була вільна, молода і вродлива. На прийомах у Відні колишня рабиня Софія Вітт завжди привертала увагу у присутніх, викликаючи хтиві погляди у чоловіків і відразу у жінок. Але розумна жінка була дуже обачливою. Вона не піддавалася спокусам і вірила, що попереду на неї чекає більше.

Повернення до похмурого Кам'янця-Подільського після салютів Берліна, фейерверків Відня, вогнів Парижа та блиску Версаля дуже гнітило Софію. Страхотлива фортеця, де їм замість лакеїв у позолочених лівреях прислужували арештанти, сум, туга, нудьга – все це було зовсім не тим, чого воліла молода жінка. 1 грудня 1784 р. вона народила другого сина Корнеля Юзефа Станіслава. Проте через кілька років цей хлопчик помер.

Час від часу пані Вітт перебувала при дворі Станіслава II Августа. Вона раділа, що не стала наложницею короля і могла вільно ходити серед великосвітських дам. Є свідчення, що коли влітку 1783 р. австрійський цісар Йосиф II перебував у галицькому Снятині понад Прутом, від якого до Кам'янця-Подільського лише 80 км, Софія Вітт відправила йому у подарунок кошик смачних соковитих українських вишень. Австрійський монарх передав через посланців за це сто золотих дукатів і пригощав солодкими вишнями своїх придворних.

Роздратований Йосиф Вітт постійно звертався до дружини із проханням про виконання подружніх і материнських обов'язків. Але ці прохання та погрози Софія Вітт часто ігнорувала. Красиве, сповнене пригод життя повністю захопило її. Взаємини між подружжям, зовні досить нормальні, ставали дедалі напруженішими. Поділлям ширилися чутки про десятки коханців в опочивальні чужоземної красуні. На одному з будинків міста з'явився малюнок голого чоловіка, під яким був зроблений латинський напис не дуже пристойного значення CURVAVIT OVA, тобто “похилені набік яйця”, проте написання цього вислову було зроблене з підтекстом CURVA VIT OVA – “курва Вітова”.

Молодий французький дипломат, який познайомився у травні 1785 р. із Йосифом і Софією Вітт, писав: "Пані Вітт приємна й гарна, як ангел; годі краще і природніше засвоїти манери і тон дам із найвишуканішого товариства Парижа, ніж змогла зробити це власне вона. Важко повірити, що французька мова їй не рідна... Пан Вітт – польський шляхтич, пихатий, худий, зарозумілий, непоказний і потішний, як іспанець. Він так пишається красою своєї дружини, немовби зовсім її не ревнував; він у захваті від неї й водночас впадає у відчай, коли чує, як її хвалять. Справжня руїна, постарілий у тридцять п'ять років, він брутальний, як справжній польський шляхтич. Розповідає, головним чином, про те, яку шану виявляють їй у всіх дворах Європи... Правдою... є те, що він завдячував своїй дружині таке прийняття скрізь".

У грудні 1785 р. помер старий генерал Ян Вітт. Через півроку командування Кам'янець-Подільською фортецею королівським наказом було передане його синові Йосифові, який отримав високий чин генерал-майора. Така прихильність до Йосифа Вітта з боку короля пояснювалася особистою близькістю до Станіслава II Августа його дружини Софії.

Молода генеральша Софія Вітт восени 1786 р. упорядковувала свої володіння. У ченців-домініканців вона намагалася придбати села Зубрівку, Цибулівку та Залуччя, населених українськими селянами. Проте на таку угоду потрібний був дозвіл Ватикана, якого вона так і не отримала. Ніщо не віщувало, що родина Вітт стоїть на межі розриву. Однак прискоренню розлучення сприяла політична ситуація в Європі.

Напруження між двома могутніми імперіями – Османською та Російською – постійно зростало. Через своїх знатних знайомих Софія отримувала звістки про можливий початок нової російсько-турецької війни, осторонь якої не залишаться Англія, Франція, Австрія, Прусія та, звісно, Річ Посполита. Ідею війни з турками підтримував і відомий фаворит великої цариці Катерини II Григорій Потьомкін. Саме за його ініціативи Росія в 1783 р. анексувала Крим і почала будівництво стратегічних чорноморських портів. Російська імператриця в 1787 р. здійснила подорож в Україну, щоб на власні очі пересвідчитися, як керує краєм її коханець.

Улітку 1787 р., незважаючи на можливість скорої запеклої війни, Софія Вітт разом із групою польських аристократів (9 жінок і 23 чоловіки) здійснила розважальну подорож до Стамбула. Можна розуміти, що пані Вітт хотіла побачити матір, допомогти їй перед початком війни та похвалитися власними успіхами. Веселі шляхтичі і шляхтянки на вітрильнику "Катерина Велика" вирушили через Чорне море з новозбудованого російського порту Херсона до Стамбула. Головна увага подорожніх була прикута до постаті пані Вітт.

У столиці Османської імперії польських мандрівників зустрів 35-річний французький посол Марі-Габріель-Огюст-Флорен-Шуазель де Гуф'є, з яким Софія Вітт познайомилася ще у Версалі і якого повідомила про свій приїзд. Ось як це відбулося: "Довідавшись, що судно під російським прапором, яке везло на своєму облавку цю красуню разом з її товариством, помічено з висоти Кіанейських скель, або Сімплегадів, біля входу до Фракійського Босфору, тобто в канал, який веде із Чорного моря, під знаком трьох лілій вирушили два пишні човни, один суходолом, а другий на галері, щоб привітати цю нову богиню, на яку там очікували з розкритими обіймами, бо вже було відомо, що в Парижі нею всі захоплювалися і вона була скрізь бажаною. Карета, гідна самої Клеопатри, привезла її до міста, до палацу під знаком трьох лілій, після чого розкішна гондола з сімома парами весел (привілей послів у Константинополі) повезла її... на віллу відомого їй зітхача на мальовничому березі Босфору, навпроти входу в Чорне море. Кожний день був для неї новим і неповторним святом, і лише відблиск цієї розкоші падав на її прекрасних попутниць... Інші члени цього численного корпусу хіба що могли у вільну хвилину повпадати коло неї й позалицятись. Її супутниці відігравали лише ролі німф Діани і грацій богині Кіпріди..."

Однак веселе перебування у столиці величезної й могутньої Османської імперії виявилось нетривалим. Наприкінці літа 1787 р. почалася нова російсько-турецька війна. Російському послу у Стамбулі Якову Булгакову вручили документ про оголошення війни. На боці Росії проти Османської імперії незабаром виступила Австрія. Становище іноземців у Стамбулі було непевним. До того ж Річ Посполита розглядалася як потенційна союзниця Росії. Група польської аристократії, у складі якої перебувала і Софія Вітт, залишила гостиний Стамбул і через Відень вирушила до Варшави.

А тим часом її загорьований чоловік Йосиф Вітт не знаходив собі місця. Він узад і уперед міряв кроками мури Кам'янець-Подільської фортеці, постійно думаючи про те, як проводить час його кохана дружина. У відчаї Йосиф написав королю листа, у якому, посилаючись на погіршення здоров'я, підірване переживаннями за дружину, просив звільнити його від обов'язків коменданта Кам'янця-Подільського. Генерал Вітт збирався виїхати на розшуки загулялої дружини. Польський король був стурбований поведінкою коменданта однієї з найбільших і найважливіших фортець Речі Посполитої в умовах війни між двома сусідніми імперіями, яка мала непередбачувані наслідки для його держави, тому не забарився з відповіддю: "Вельможний пане! Не припускай навіть думки такої, що ти можеш покинути фортецю через дружину; бо цим ти тільки наробиш сорому собі й нам, залишаючи свій пост у найкритичнішу годину. Твоя дружина незабаром обов'язково повернеться до тебе. Довіряя її розуму та кмітливості – вона сама придумает, як і якою дорогою їй найкраще буде повертатися. І стережися, щоб через зайву турботливість про неї й про себе самого ти не отруїв собі спокою й щоб, крий Боже, всупереч власній волі, не зіпсував її наміру повернутися до чоловіка та дітей".

У серпні того ж року Йосиф Вітт здійснив з королем дещо дивну оборудку. Генерал продав Станіславу II Августу колекції рідкісних монет, які десятиріччями збирав його покійний батько, а на виручені гроші придбав неймовірно дорогі прикраси з королівської скарбниці: брильянтові сережки за 2450 дукатів, велике чудове, гарно оздоблене намисто за 1100 дукатів, а також браслети та намисто із рідкісної краси перлів за 520 дукатів. Очевидно, чоловік готувався коштовностями виправити свою провину перед коханою жінкою.

Тим часом на Поділлі ширилися чутки, що Софія наставила чоловікові великі роги, не збирається до нього повертатися і думає про розлучення.

Софія Вітт повернулася до Кам'янця-Подільського наприкінці 1787 р. Зовні стосунки між нею та чоловіком нормалізувалися. Мабуть, певну роль у примиренні відіграли й неймовірно дорогі коштовності, пода-

ровані їй чоловіком. Але душа Софії нудьгувала у ненависній похмурій фортеці на дикій окраїні держави, все частіше нехтувала подружнім обов'язком щодо набридлого чоловіка.

Зовнішня ідилія відновленого сімейного життя Йосифа та Софії Вітт тривала півроку. Подружжя проживало разом. На запитання короля Станіслава II Августа про здоров'я дружини кам'янець-подільський комендант у червні 1788 р. відповідав: "Дружина моя з найглибшою вдячністю й шанобою сприйняла турботу Вашої Мосці й разом зі мною цілує ноги найласкавішого монарха".

Про те, як проводила цей час чарівна Софія у Кам'янці на Поділлі, маємо дещо у свідченнях французького мандрівника, графа Шарля-Жозе де Ліня, який у травні-червні 1788 р. перебував у Кам'янці-Подільському. Граф мав змогу проводити з Софією досить довгі прогулянки, деякі з них були навіть небезпечними. Коли вони наближалися до мурів турецької фортеці Хотина, Софія і граф де Лінь були кілька разів обстріляні з гармат і рушниць турками, які вважали їх ворожими розвідниками. Ось що писав граф 8 червня 1788 р. у листі до свого дорослого сина: "О, якби моє серце ще не було таке зачерствіле, як же я закохався б! Генеральша, ця прегарна грекиня, яку знає і якою зачарований увесь світ, підвезла мене своїм берлином [різновид карети – Є.Л.] аж на півгарматного пострілу від Хотина, звідки навіть кілька разів вистрелили понад нашими головами. Щиро зізнаюся, що я відчував більшу спокусу розвідати радше її слабкі та зручні для атаки сторони, аніж вади у фортечних укріпленнях..." У подібному ж тоні граф де Лінь писав про свої прогулянки з пані Вітт до польського короля. Станіслав II Август навіть жартома йому відповів: "Я в захопленні від усього того, що ти пишеш мені про старання кам'янецького губернатора; але я прошу тебе, якщо цей мій лист іще тебе там застане, застережи його, щоб він під жодним приводом не дозволяв туркам оглядати його красуню-дружину. Не треба цим панам давати ще один привід для того, щоб вони спалахнули жадобою завоювати цю місцевість".

Після від'їзду Шарля-Жозе де Ліня Софія Вітт знаходила розраду в тому, що робила візити у ставку російського генерала Миколи Салтикова, завданням якого було взяття Хотина. Жінка використовувала російських парламентарів для того, щоб передавати листи до своєї сестри Гелени-Фатими, чоловік якої, турецький паша, керував обороною фортеці.

Є свідчення, що на декілька днів улітку 1788 р. бої між турецькою і російською арміями під Хотиним були призупинені, Софія Вітт зустрілася із старшою сестрою, дружиною командувача турків. Поки сестри розмовляли, гарматам по обидва боки фронту було наказано замовкнути. Коли говорять музи, мовчать гармати!

Через кілька тижнів гарнізон Хотинської фортеці капітулював.

Політична ситуація в Речі Посполитій дедалі погіршувалася. Зростало напруження у суспільстві. В жовтні 1788 р. розпочав роботу шляхетський сейм, названий пізніше Чотирирічним. Усе частіше серед депутатів сейму лунали думки розірвати союз із Росією і проводити незалежну від неї політику. Влада короля зазнавала гострої критики як із боку патріотів, які звинувачували його у нехтуванні інтересами держави, так і з боку магнатів, які закидали Станіславу II Августу порушення давніх свобод і привілеїв польської шляхти. За підтримки всесильного фаворита російської імператриці Григорія Потьомкіна магнатська опозиція влітку 1788 р. почала формувати проти короля конфедерацію на чолі із графом Станіславом Феліксом Потоцьким. Конфедерати виступали за збереження існуючих порядків і підтримували союз із Російською імперією. Прибічники конфедерації були частими гостями у російському військовому таборі під Очаковим чи в Яссах, залежно від того, де перебував тоді генерал-фельдмаршал, найсвітліший князь Григорій Олександрович Потьомкін-Таврійський. Із осені 1788 р. у російській ставці почала з'являтися і Софія Вітт.

Не викликає сумніву, що старіючий колишній фаворит Катерини II не на жарт захопився вродою чарівної грекині. 49-річний Григорій Потьомкін походив із дрібного, але досить відомого польського шляхетського роду на Смоленщині, що де юре давало йому підстави претендувати на польську корону. В 1762 р. брав участь у палацовому перевороті та сходженні на престол Катерини II, а згодом став фаворитом імператриці. На колишнього дрібного шляхтича полинули дощем милості цариці у вигляді чинів, титулів, нагород, сотень тисяч кріпаків. Катерину II не відлякувало навіть те, що в результаті невдалої хірургічної операції на оці в 1763 р. він втратив око, і це місце на обличчі постійно закривала чорна пов'язка. Потьомкін вирізнявся розумом, чесністю, енергійністю, хоча йому були притаманні й лінощі, самодурство, показна розкіш, бахвальство.

За свідченнями сучасниці Луїзи-Елізабети Віже-Лебрен, щоб зробити приємне Софії, Потьомкін вирішив подарувати їй неймовірно дорогу кашмірську шаль, однак пані Вітт відмовилася, пославшись на те, що цей подарунок занадто дорогий. Тоді найсвітліший князь Потьомкін-Таврійський запропонував розіграти в лотерею цю кашмірську шаль між усіма шляхетними жінками, що перебували тоді в його таборі. Витягуючи жереб, кожна учасниця лотереї, серед них і Софія Вітт, усвідомлювала, що стала щасливою власницею дорогого подарунка.

Війна не заважала російському та іншому панству безтурботно проводити час. Один із сучасників згадував: "Ставка князя Потьомкіна в Яссах була сповнена блиску й пишноти. Наїхало безліч дружин наших генералів та вищих офіцерів, багато панн, князевих родичок. Серед тих чільних дам, які постійно оточували Потьомкіна, були...генеральша Самойлова, його небога, чарівна княжна Долгорукова, княжна Гагаріна та інші, а також дружина польського генерала, графа де Вітта, що прославилася своєю дивовижною красою. Безперервно влаштовувалися бали, бенкети, виступали театральні й балетні трупи. Вокальні й інструментальні капели складалися щонайменше з тридцяти виконавців; відомий маестро Сарті не відходив від князя ні на крок. Сарті до слів відомого гімну "Te Deum" скомпонував музику, в якій також брала участь батарея з десятиох гармат, стріляючи в такт, коли співали: святий, святий!.."

Зауважимо, що в цей час тисячі простих солдатів рясно поливали своєю кров'ю багнисте узбережжя Чорного моря на підступах до Очакова, і батарея з десяти гармат була б зовсім не зайвою при облозі цієї могутньої турецької фортеці.

Штурм Очакова став славетною сторінкою вітчизняної військової історії.

6 грудня 1788 р. Очаків був узятий. Біля переможеної фортеці були влаштовані гучні урочистості та феєрверки. Саме тут, під Очаковом, відбулася зустріч Софії Вітт із ясновельможним паном графом Станіславом Феліксом Потоцьким, представником старовинного магнатського роду, чиї маєтки були розкидані по всій Україні, майбутнім лідером могутньої Тарговицької конфедерації. Як виявилось у подальшому, ця зустріч була доленосною для обох. Почуття, що охопили магната Потоцького до чарівної грекині, яка змушувала часто битися серця польських придворних панів і викликала незадоволення й роздратування великосвітських дам, були настільки сильними, що не давали йому спокою й пекли, немов вогнем.

Після взяття Очакова найсвітліший князь Потьомкін поїхав до Петербурга, щоб у столиці вирішувати важливі поточні справи. Софія Вітт повернулася до Кам'янця-Подільського. Однак навесні 1789 р. подружжя Вітт прибуло до Варшави. В умовах політичної нестабільності на шляхетському сеймі розглядалось питання про доцільність перебування генерала Вітта на посту коменданта Кам'янця-Подільського. Депутати сейму вимагали звіт про його діяльність на цій посаді і звинувачували у зв'язках із Потьомкіним та зраді національних інтересів Речі Посполитої. Йосиф Вітт запекло захищав своє місце і виправдовував усі власні дії. Його дружина разом з іншими великосвітськими дамами спостерігала за сеймовими перипетіями з ложі для гостей у залі засідань. А польською столицею гуляли плітки та вульгарні вірші про подружжя Вітт:

*“Знаючи свій час погано,
Привіз жінку до Варшави.
Хоч йому наставить роги,
Коменданта зробить з нього.
Без вінка після Стамбула
З Кам'янця сюди гайнула
І при допомозі тіла
Мужеві гріхи прикрила.
Підставляє кожушину,
Щоб закрити його провину”.*

Однак урятувати свою репутацію Йосиф Вітт, за яким уже міцно закріпилася дурна слава невдахи та рогоносця, так і не зміг. Восени 1789 р. під тиском князя Адама Казимира Чарторийського новим комендантом Кам'янця-Подільського був призначений генерал Йосиф Орловський. Ходили чутки, що Потьомкін запропонував Віттові посаду херсонського губернатора. Її начебто чесно заробила його дружина Софія у ліжку найсвітлішого князя. Проте управителем Херсона Вітт так і не став.

А тим часом політичні страсті в Європі накалялися. У Франції спалахнула революція, і роззлучений паризький натовп штурмом оволодів невинною фортецею Бастилією. 20 лютого 1790 р. помер австрійський цар Йосиф II, його наступник Леопольд II під тиском Англії, Голландії та Пруссії, яким було не вигідне розчленування Туреччини та посилення Росії, заключив сепаратний мир з Османською імперією, залишивши Росію один на один з ворогом і перед перспективою могутньої європейської коаліції. Антиросійські настрої поширювалися у колі польських патріотів.

Потьомкін виступав з ідеєю нового розчленування Речі Посполитої й утворення з її земель окремої держави, на роль правителя якої без зайвої скромності він мітив себе. Весну й літо 1791 р. подружжя Вітт провело у столиці Російської імперії на берегах Неві. Йосиф і Софія жили в пишному палаці Потьомкіна. У квітні того року через клопотання могутнього найсвітлішого князя Йосиф Вітт отримав патент графа Священної Римської імперії. Амурні взаємини між своєю дружиною та Потьомкіним він не помічав або не хотів помічати.

13 березня 1791 р. Софія Вітт була офіційно представлена її імператорській величності Катерині Олександрівні. На російський манер графиня Вітт почала називати себе Софія Костянтинівна. Цариця щедро обдаровувала вродливу жінку графа Вітта. Вона подарувала тій діамантові сережки, кілька сувоїв дорожньої тканини, власноруч писала листи, адресовані “la belle comtesse de Witt”, тобто “прекрасній графині де Вітт”.

Катерина II, яка сама пройшла шлях від дрібної німецької принцеси з мікроскопічної держави до всевладної правительки великої імперії, зрозуміла, що мадам Вітт може принести їй багато користі. В особі Софії Вітт Петербург отримав розумного, здібного, а головне, надзвичайно привабливого для чоловіків агента. Адже чоловіки вважають, що політикою керують саме вони!

Польща переживала тривожні роки. Чотирирічний сейм 1788–1792 рр., що 3 травня 1791 р. подарував Речі Посполитій демократичну конституцію за прикладом революційної Франції, тільки розбурхав суспільство. Консервативні кола, до яких належало найбільше панство, виступили проти змін. Лідером цього табору, без сумніву, був граф Станіслав Фелікс Потоцький. Потьомкін вимагав якомога швидше надати йому підтримку і почати військову інтервенцію в межі Речі Посполитої.

Однак старіюча імператриця, яка перебувала тепер в обіймах нового “нічного імператора” Платона Зубова, запеклого противника найсвітлішого князя, поки що не підтримувала цю ініціативу.

Ображений і роздратований Потьомкін у серпні 1791 р. залишив столицю імперії і вирушив до своєї ставки в Яссах, де незабаром мали розпочатися мирні переговори із представниками Оттоманської Порти. Проте в дорозі він несподівано дуже захворів і помер 5 жовтня неподалік від Ясс, на руках у своєї племінниці з роду Енгельгардтів Олександри Василівни Браницької (дружини польського магната Ксаверія Браницького), яка була його улюбленою коханкою. Ходили чутки про отруєння Потьомкіна новим фаворитом цариці Платоном Зубовим. Тіло видатного російського державного діяча, найсвітлішого князя, генерал-фельдмаршала Григорія Олександровича Потьомкіна-Таврійського було поховане у заснованому ним Херсоні, губернатором якого безуспішно прагнув стати Йосиф Вітт.

Подружжя Вітт повернулося до рідного Кам'янця-Подільського, яким тоді вже керував новий комендант генерал Йосиф Орловський. Спостерігаючи за Софією після похорон Потьомкіна, він записав: “Ніхто з поляків так не побивається за ним [Потьомкіним – Є.Л.], як Вітт. Щиро кажучи, це мене найдужче здивува-

ло, бо я не знаю, чим він заслужив у неї таку ласку. Щоправда, вона виправдовується в цьому з властивою їй скромністю в листі до Лоської, що втратила батька. Я досі не знав, що й Потьомкін був для неї батьком, через те мені важко зрозуміти, щоб Вітт могла за ним так побиватися; для жалю за ним у неї, мабуть, є якісь інші підстави, а батьком вона називає його тому, що, можливо, він був для неї вже застарий”.

29 грудня 1791 р. (9 січня 1792 р.) був укладений Яський мирний договір між Російською імперією й Оттоманською Портою. З російського боку його підписав статс-секретар імператриці, один з її колишніх фаворитів, граф Олександр Андрійович Безбородько. Туреччина визнавала під владою Росії Крим і Кубань і відмовлялася від зазіхань на Грузію. Росія повертала Османській імперії землі за Дністром – Молдавію та Волощину. Яський мир ще більше посилив позиції Росії у Чорноморському регіоні.

Життя в Україні поступово поверталось у мирне русло. Граф Потоцький у Яссах постійно влаштовував бенкети. Ось що писав у середині грудня 1791 р. польський консул Заблоцький: “У день святої Катерини [небесної покровительки російської цариці – Є.Л.] *veteris styli* [за старим стилем (лат.) – Є.Л.] *я[сно]вельможний* п[ан] генерал артилерії [мається на увазі Станіслав Фелікс Потоцький – Є.Л.] ілюмінував особняк, у якому зупинився, і дав бал; найчастіше до нього навідуються я[сно]вельможний п[ан] генерал Вітт із дружиною...”

Станіслав Фелікс Потоцький був нащадком старовинного великого магнатського роду. Він народився в 1752 р. у місті Кристинополь на Волині (нині Червоноград Львівської області) у сім'ї Францішека Салезія Потоцького від його другої дружини Анни Єлизавети з іншої гілки роду Потоцьких. Вона доводилася чоловікові далекою кузиною. Францішек Салезій Потоцький мав гучний титул Київського воєводи. Звичайно, Києвом він не володів. Але маєтки графа Потоцького простяглися через всю Правобережну Україну. Він мав володіння на Галичині, Волині, Брацлавщині. Францішеку Салезію Потоцькому належали великі міста: Кристинополь, Браїлів, Умань, Тульчин – та багато дрібніших містечок і сіл. У Францішека та Анни було чотирьох дочок і син. Свого єдиного спадкоємця батьки назвали Станіслав Фелікс. Ім'я було зовсім не випадковим. Святий Станіслав вважається покровителем Польщі. А латинське ім'я Фелікс означає “щасливий”. Чи могли уявити батьки, що їхній син стане руйнівником Польщі та принесе своїй вітчизні стільки нещастя?

Юний Станіслав Фелікс виростав, оточений турботливою опікою. Кожен крок єдиного сина контролювався впливовими батьками. Вони вважали, що мають абсолютне право розпоряджатися долею дітей. Трагічна подія відбулася в житті Станіслава, коли йому виповнилося 18 років. Об'їжджаючи безмежні володіння свого батька, юнак заїхав до невеличкого Сушницького хутора поблизу Кристинополя, яким володів шляхтич Яків Коморовський. Тут юний граф познайомився з дуже вродливою дівчиною Гертрудою, дочкою Коморовського. Яків та його дружина Антоніна досить привітливо зустрічали високоповажного юнака, очевидно, плекаючи задуми в перспективі поріднитися із впливовим магнатським родом Потоцьких, і не заважали розвиткові його романтичних взаємин зі своєю дочкою. Восени 1770 р. стало зрозуміло, що молода Гертруда вагітна. Станіслав як шляхетний чоловік зробив їй шлюбну пропозицію. Але своїм батькам він нічого не сказав, розуміючи, що вони будуть категорично проти. 26 грудня того року Станіслав і Гертруда таємно обвінчалися у греко-католицькій церкві в невеличкому селі Нестаничі. Досить швидко приголомшлива новина досягла Станіславових батьків. Вони вимагали від сина подати позов до суду про анулювання шлюбу. Переконували, що легковажна дівця спокусила недосвідченого юнака і змусила одружитися. Говорили, що Гертруда Коморовська йому не пара і він має інші перспективи для шлюбу. Дитина від цієї жінки ніколи не буде визнана Потоцькими.

13 лютого 1771 р. люди Францішека Салезія Потоцького викрали Гертруду. Вони познущалися над вагітною жінкою, а потім убили. Тіло замученої Гертруди вкинули до ополонки на річці Рата. Судовий процес, який розпочали Коморовські за вбивство дочки, був зам'ятий великими грошима та впливовими зв'язками магнатів Потоцьких.

Подією, що Станіслав важко пережив смерть коханої. Він навіть намагався накласти на себе руки, перерізавши собі горло, проте скривавленого юнака вчасно побачив камердинер. Щоб швидше загоїлася душевна рана, батьки вирішили відправити сина до Швейцарії під надійним наглядом. Є свідчення, що до кінця життя нещасний Станіслав Фелікс носив при собі мініатюру із зображенням своєї першої коханої дружини.

Кілька місяців 19-річний Потоцький провів у Швейцарії, але нові сумні обставини змусили його повернутися додому. Він отримав звістку, що 7 січня 1772 р. померла його мати Анна Єлизавета. Смерть її була раптовою. Говорили чи то про вбивство, чи то про самогубство. А 22 жовтня 1772 р. помер і Францішек Салезій Потоцький, залишивши своєму синові величезні скарби та маєтки, що дорівнювали 1,5 млн га, які обробляли 130 тис. кріпаків.

Примхи долі непередбачувані. Напевне, обмірковуючи вбивство дрібної шляхтички Гертруди Коморовської, Анна та Францішек не могла й у найстрашнішому кошмарі уявити, що їхній син через два десятиліття захопиться, а згодом і візьме шлюб із заміжньою жінкою, яка вже здобула слави відвертої повії.

Правда, перед цим граф Станіслав Фелікс Потоцький уже мав досвід шлюбного життя. 1 грудня 1774 р. він обвінчався з дочкою краківського каштеляна Юзефіною Амалиєю Мнішек, розумною та привабливою дівчиною. Молодята переїхали до Тульчина. Від цього шлюбу вони мали одинадцять дітей, проте злі язички говорили, що Потоцький був дійсним батьком не всіх. Юзефіна дозволяла собі досить вільний спосіб життя. Часто виїжджала за кордон без чоловіка. Той спочатку її дуже кохав, присвячував дружині захоплені вірші, але потім прийшло розчарування.

Отже, у грудні 1791 р., коли його законна дружина Юзефіна Амалия з дітьми перебувала у Відні і, треба припустити, не нудьгувала, Станіслав Фелікс Потоцький розважався у Яссах, захоплений принадами чарівної пані Вітт. Пізніше схилання графа Потоцького до проросійського табору повністю відносили до заслуги інтимних ласк і мелодійного нашіптування прекрасної Софії, але факти свідчать, що молода красуня, навпаки, радила закоханому в неї магнату не розривати стосунків із королем Речі Посполитої.

Сам Станіслав II Август також не полишав надії схилити на свій бік могутнього магната-опозиціонера. Для переговорів із графом Потоцьким він відправив до Ясс посланця Станіслава Костку Потоцького, генерал-майора артилерії, заступника Станіслава Фелікса Потоцького й одночасно його двоюрідного брата. Король сподівався, що той зможе переконати бунтівного кузена повернутися до королівської служби.

Але за два тижні Станіслав Костка Потоцький так і не досяг бажаного результату. 17 січня 1792 р. він писав: «Я напередодні свого від'їзду з Ясс, який остаточно призначено на завтра, на четвер... Обідаємо поза домом, цебто в Безбородька, а ще частіше в пані Вітт, ...вечори проводимо у пані Вітт... Між іншим, як на мене, пані Вітт цікавить генерала більше, ніж будь-які політичні справи».

27 січня 1792 р. сейм Речі Посполитої незначною більшістю голосів позбавив Станіслава Фелікса Потоцького всіх займаних ним державних посад. Але, схоже, той не дуже цим переймався. Головним для графа було підкорити серце прекрасної Софії Вітт. Цей романтичний зв'язок досить добре помічали у Варшаві, Петербурзі та Відні. Потоцький витрачав на подарунки для Софії величезні гроші. Однак політичні справи також вимагали уваги.

У березні граф Потоцький був у Петербурзі. Разом зі своїми однодумцями-магнатами Северином Ржевуським, Ксаверієм Браницьким, Шимоном Коссаковським він обдумував можливість відновлення традиційних шляхетських привілеїв у Польщі за допомогою російських військ. Вони переконували імператрицю Катерину II у необхідності такого кроку. Те ж саме у нічний час говорив їй і Платон Зубов, її останній фаворит.

18 березня 1792 р. російський посол у Варшаві Яків Булгаков вручив польському королю Станіславу II Августу ноту про вступ російських військ на терени Речі Посполитої.

14 травня 1792 р. у містечку Тарговиця (нині село Торговиця на Кіровоградщині), захопленому російськими солдатами, було проголошено утворення конфедерації на чолі із маршалком Станіславом Феліксом Потоцьким. Намагаючись зберегти свою владу, зважаючи на успішний наступ російських військ і збройних загонів конфедератів, король Станіслав II Август незабаром теж заявив про приєднання до Тарговицької конфедерації. Влітку того року опір польських патріотів було остаточно зламано. Чотирирічний сейм був розпущений. Відбулися нові вибори під контролем російських окупаційних сил, на яких абсолютно перевагу мали прибічники Тарговицької конфедерації.

У середині літа 1792 р. Софія Вітт переїхала до Тульчина. Прекрасна німфа, вже не криючись, жила із графом Потоцьким. У величезному графському палаці під звуки чарівної музики та дзенькіт келихів прибічники Тарговицької конфедерації святкували перемогу й оспівували небесну вроду Софії. Гарну жінку порівнювали з Венерою, Мінервою, Юноною та іншими богинями античної міфології.

Місцевий поет Дизма Томашевський присвятив їй поему, де були такі рядки:

*«Софіє! Ти – дитя жаги-любіві,
Вона тобі заповіла, як мати,
Що навіть в пізній старості чудовій
Кохана будеш, щоб самій кохати...»*

Довгими літніми вечорами Станіслав і Софія прогулювалися тіністими алеями величезного парку, де серед італійських тополь виринали образи античних статуй і пишних колон. Закохані милувалися штучними водоспадами й цілувалися на мості. Вся ця велич була створена виснажливою працею тисяч кріпаків Потоцького, що віддавали своє здоров'я та сили для задоволення примх господаря.

Любовний зв'язок між Станіславом Потоцьким і Софією Вітт приховати було вже неможливо. Йому і їй писав гнівні листи Йосиф Вітт, вимагаючи повернення законної дружини. Проклинала підступну грекиню дружина Потоцького Юзефіна. Осипали прокляттями Потоцького польські патріоти, які тлумачили його дії як зраду батьківщини. Але Потоцький уже міцно потрапив до шовкових тенет коханої Софії.

Однак щастя закоханих тривало недовго. 13 липня 1792 р. Потоцький був змушений виїхати з Тульчина. Якщо до цього він плевав надію, що російська зброя посадить його на трон Речі Посполитої, то тепер до нього все частіше почали доходити чутки про новий поділ Польщі між Росією та Прусією. Восени ці чутки отримали підтвердження – пруські війська перейшли кордони Речі Посполитої. 13 січня 1793 р. другий поділ Польщі став dokonаним фактом. Росія та Прусія уклали відповідну угоду. За нею, Правобережна Україна, де знаходилась більшість маєтків Потоцького та інших конфедератів, відходила до володінь Російської імперії.

Прощаючись зі своєю ніжною грекинею, закоханий граф, та, мабуть, і сама Софія, напевне не здогадувалися, що в її лоні вже зародилося нове життя. У квітні 1793 р. вона народила сина, якого назвали Костянтином. Романтичний зв'язок все більше переходив у сімейний. Але і Софії, і Станіславу необхідно було для цього розірвати попередні шлюби. Йосиф Вітт і Юзефіна Потоцька, кожен окремо, не хотіли втрачати свою подружню половину й виступали проти розлучення.

Розчарований зрадою з боку російської цариці, яка розділила його вітчизну, Потоцький намагався знайти втіху та спокій в обіймах ніжної Софії. У своїх палких листах до графа, писаних вишуканою французькою мовою, вона постійно називала його грецьким словом «ельпіда» – «той, що подає надію». Так, очевидно, Софія Вітт мала надію – стати графинєю Потоцькою.

Улітку 1793 р. Потоцький зі своєю пасією виїхав до Гамбурга, де їх уже не могли потурбувати недоброчинці. Вони прожили за кордоном два роки. Влітку 1794 р. народився ще один син Микола.

Із щемом у серці Потоцький спостерігав за агонією своєї батьківщини. А в Польщі вирували великі пристрасті. У 1794 р. польські патріоти на чолі з Тадеушем Костюшком підняли повстання проти свавілля царських військ і за повернення утрачених земель. Були проведені страти прибічників Росії. 28 червня 1794 р. зашморг шибениці обірвав життя Карла Боскампа-Лясопольського, завдяки якому Софія Главані опинилася на землях Речі Посполитої. Ініціатори Тарговицької конфедерації були заочно засуджені до страти, позбавлення честі, посад і конфіскації майна. 29 вересня 1794 р. на центральній площі Варшави були привселюдно повішені на шибениці портрети Потоцького, Ржевуського та Браницького.

Повстанці були розгромлені військами талановитого російського полководця Олександра Васильовича Суворова, а їхній лідер потрапив у полон. Уся Польща була окупована і в 1795 р. унаслідок третього поділу перестала існувати. 25 листопада 1795 р. Станіслав II Август зрікся престолу. Колишній польський король переїхав до Петербурга, міста його молодості, розваг і безтурботного щастя, де і помер у 1798 р.

Станіслав Фелікс Потоцький на початку 1795 р. написав листа Катерині II, де говорив, що в нього “не може бути іншої вітчизни, крім імперії Вашої імператорської величності”. Російська цариця завірила колишнього маршалка Тарговицької конфедерації у своїй прихильності й запросила повернутися до своїх володінь.

У червні того ж року Потоцький відплив до Петербурга, щоб розірвати свій шлюб із Юзефіною. А Софія з маленькими дітьми та прислугою вирушила сухоходом до Львова, де мав відбутися процес розірвання шлюбу із Йосифом Віттом. Ледве не кожен день вона надсилала листи коханому графу, у яких докладно описувала свою подорож і пригоди. Все це чергувалося із запевненнями у великому коханні та ніжно-пестливими словами на адресу Потоцького. Крім грецького “ельпіда”, Софія називала свого коханця “мій ангеле”, “мій любий друже”, “моє щастя”, “моя надія”, “мій обожнюваний”, “моє все” та ін.

По дорозі Софія вивчала сама та навчала дітей англійської мови.

У Польщі відбулася зустріч пані Вітт з російським полководцем Суворовим, який висловив захоплення її вродою. У серпні 1795 р. жінка була у Львові. Вона розпочала судовий процес про розірвання шлюбу з Йосифом Віттом, наголошуючи на тому, що 1779 р. її змусили одружитися силою та погрозами, адже вона не бажала виходити заміж. Слова Софії були підтверджені “свідками”, у незацікавленості яких можна мати великі сумніви.

Весь час перебування у Львові жінка писала коханому графу палкі листи, боючись, щоб за період розлуки він не забув про неї.

5 вересня 1795 р. “Учора я не писала тобі, mon bon ami [французьке “мій любий друже” – Є.Л.], й ось чому: цілий день я пробула у Львові серед правників і страшенно стомилася; однак усі ці муки – то для мене радість, бо наближається кінець мого процесу... Низенько тобі кланяюсь, mon bon ami, за всі ті гарні слова, які ти мені адресуєш. Якщо я навіть і не така, якою ти мене бачиш, то я намагатимусь, скільки стане снаги, бути подібною до того гарного портрету, який ти намалював, і буду безмежно щаслива, якщо завдяки своїм старанням та шаленому прагненню подобатись тобі причинюся до твого ошчасливлення. А якщо одного дня моя ніжність дозволить тобі забути про всі ті страждання, яких тобі завдано, дозволить пізнати щастя від життя в рідному домі, то після цього ти вже не шукатимеш нікого на світі, окрім своєї Софії. Я – часточка твого світу, бо вірю, що ти мене кохаєш”.

12 вересня. “Я знов починаю страшенно нудьгувати тут, у Львові, щиро кажучи, тому, що перебуваю так далеко від тебе; мені нудно скрізь, де б я не була, якщо тільки поруч немає тебе. Це життя порізно, mon bon ami, допомогло мені усвідомити, як безтямно я тебе кохаю. Воно відродило у мені всі ті почуття, які ти раніше будив. У Гамбурзі мені іноді здавалося, що кохаю тебе вже не так щиро, як у Яссах, Херсоні чи Гродні. Та відколи ми розсталися з тобою, я переконалася, що якраз навпаки – я кохаю тебе ще дужче, ніж будь-коли до того. Раніше я кохала тебе без тями, але могла складати якісь плани; нині я вже на це не здатна. Єдине моє бажання – подобатись тобі і кохати тебе до могили. Ти добре знаєш, mon bon ami, що раніше моя голова працювала без передиху; тепер вона вже спокійна, душа моя вгамувалася; і якби не клопіт, пов'язаний зі справою про розлучення, якби не моє величезне бажання стати нарешті вільною і цю свою свободу присвятити тобі, то, гадаю, вже ні про що не думала б... Я довірила тобі, mon bon ami, усе своє щастя; якщо його не збудуєш ти, то більше ніхто на світі не здатний це зробити... Я хочу, аби ти став господарем моєї долі”.

У жовтні 1795 р. Потоцький був у Тульчині. Його законна дружина Юзефіна дала попередню згоду на розлучення. Це наблизило Софію до заповітної мети.

19 жовтня. “З того моменту, як я отримую твої листи з Тульчина, з того моменту, як мої справи пішли на краще, я неймовірно щаслива. Дай Боже, щоб вона [Юзефіна] й далі не змінювала своїх намірів, щоб і далі не шкодила нашому з тобою щастю.

Я вже менше дратуюся з приводу своїх справ, почуваюся добре, в чудовому гуморі, навіть трохи погладшала; тепер ти вже не скажеш, що я худа. Будую собі якнайкращі плани, лягаю спати задоволена, сплю добре, а мої пробудження просто казкові. Отак, мій друже, я тепер розкошую своїм щастям... Щасливо, мій ангеле, мій любий elpida, щастя моє!...Завтра або післязавтра передам тобі наступний лист через людину, яка їде в Україну. Хотілося б уже самій відвезти тобі свої листи; я задоволена й щаслива, але терплю жахливі муки від того, що так далеко від мого elpida, а мені так хочеться опинитися біля нього”.

Тон романтичних почуттів у листах Софії до Потоцького все більше зростав. А тим часом з вересня по листопад 1795 р. тривав судовий процес про розлучення у Львові. 17 листопада 1795 р. був винесений судовий вердикт про визнання шлюбу Софії Главані та Йосифа Вітта недійсним. Софія відправила дітей і прислугу до Тульчина, де перебував Потоцький, а сама ще залишилася у Львові, щоб дочекатися підтвердження вироку у другій та третій інстанції. Але процес затягнувся, і це відбулося лише 19 та 26 січня 1796 р. Після цього прийшлося виплатити у лютому того ж року Йосифу Вітту досить кругленьку суму, щоб він як підданий тепер вже Російської імперії визнав рішення львівського суду. Звичайно, це було зроблено з щедрого гаманця Потоцького. Заплативши великого відступного, Потоцький виторгував у Йосифа розлучення з Софією. Йосиф Вітт з лихвою повернув собі ті червонці, що заплатив пару десятиліть тому королівському послу за сестер-грекинь.

Вітт до кінця життя продовжував вимагати гроші у колишньої дружини. Щоб відвернути його увагу, Софія посприяла його одруженню з 16-річною Кароліною Остророг у Кам'янці-Подільському. Однак цей шлюб тривав лише півтора роки. Потім молода дружина втекла від підстаркуватого чоловіка. Йосиф Вітт помер у 1815 р. у віці 76 років.

28 грудня 1795 р. Софія писала Потоцькому "...Мені дуже потрібне твоє кохання; я знаю, що ніхто не вміє кохати так, як ти, бо ти кохаєш по-справжньому й не вдавано. Ти повчаєш мене, мій ангеле, щоб я була щаслива; я і є щаслива, і навіть дуже. Вір мені, мій обожнюваний друже, що з моменту твого приїзду до Тульчина, з тієї хвилини, коли ти мене запевнив, що ніхто не хоче відібрати в мене твоє серце, відколи мені залишено це велике щастя – жити біля тебе і з тобою, на землі немає людини, щасливішої за мене; а це твоя робота, мій любий elpida... Сто разів на день я видивляюсь своєю щасливою зіркою, сто разів на день замислююсь над тим, яке добро сподіяла в житті, що мене так береже й так винагороджує Небо... Я і є щаслива, мій ангеле, і ніщо відтепер не зможе зробити мене нещасною поруч з тобою, навіть цькування із Тульчина... Я ладна жити з тобою в будь-якій ролі – твоєї коханки, дружини, твоєї метреси, твоєї рабині – все одно, навіть як річ, що належить тобі й що нею ти можеш розпоряджатися за власним бажанням, як істота, котра обожнює тебе і своє щастя може віднайти тільки в щасті свого ідола..."

Після остаточного рішення про визнання шлюбу недійсним Софія залишила Львів і поспішила на Правобережну Україну, щоб зустрітися з дітьми та коханим Потоцьким.

Невідомо, як відбулася зустріч Софії та Потоцького у Тульчині після довгої розлуки, але, напевне, вона була дуже емоційною. Невдовзі жінка знову відчувала, що вагітна. В 1797 р. вона народила дочку Гелену. Але велика трагедія прийшла незабаром до батьків. Очевидно, від якоїсь хвороби маленькі Костянтин, Микола та Гелена в тому ж році померли. Про цих дітей нагадує пагорб у величезному парку Софіївка під Уманню, де вони знайшли свій вічний спокій.

Для того, щоб розважити кохану жінку, Станіслав Потоцький вирішив у своєму маєтку поблизу Умані створити сад, рівному якому не було б у світі. З різних країн звозили графу дивовижні дерева, кущі, квіти. Сотні кріпаків працювали, не покладаючи рук, будуючи затишні бесідки, гроти, створюючи штучні водоспади, озера, криниці, фонтани. Посеред парку був поставлений великий гранітний обеліск, на якому викарбувано напис "Eros to Sophia" ("Кохання до Софії"). Будівництво тривало дев'ять років під керівництвом талановитого інженера Людвіка Метцеля. Цей величезний парк Потоцький назвав на честь своєї коханої. Софіївка й досі вважається одним з найкращих парків світу.

Поховавши своїх трьох маленьких дітей, Софія була дуже пригнічена горем. Мабуть, вона зраділа, коли восени того трагічного року відчувала нову вагітність. Доля їй посилювала нову дитину.

Величезну радість приніс наступний 1798 рік. Юзефіна остаточно погодилася на розлучення із чоловіком. На той час вона близько потоваришувала із французьким аристократом Шуазелем де Гуф'є, давнім знайомим Софії, з яким та колись весело розважалася у Версалі та Стамбулі. Колишній дипломат французького короля був змушений втекти з революційної батьківщини, щоб уникнути знайомства з "мадам гільотиною". Тепер Юзефіна погодилася на розлучення, щоб, очевидно, поборотися з Шуазелем де Гуф'є. Цікаво, що їхні діти також одружилися. Дочка Юзефіни Вікторія вийшла заміж за сина Шуазеля Октава.

На початку 1798 р. граф Станіслав Фелікс Потоцький, виплативши Юзефіні пристойну компенсацію, звільнився від одних шлюбних уз, щоб одягнути інші. 17 (28) квітня 1798 р. у тульчинському костьолі він узяв шлюб із Софією. Наречена була на останніх місяцях вагітності. Нова дитина мала народитися вже у законному шлюбі. Софія тріумфувала. Вона досягла величі. Із простої стамбульської повії за чверть століття вона перетворилася на володарку величезних скарбів, власницю маєтків по всій Україні, графиню Потоцьку. В своєму дивовижному палаці вона перетворилася на Шахерезаду з казок тисячі й однієї ночі.

Після того, як католицький ксьондз завершив обряд, Станіслав і Софія обвінчалися ще й у православно-го священника. Таким чином, Потоцький визнавав релігію дружини і не змушував її до переходу у католицизм.

Тепер Софія могла упевнено дивитися у майбутнє. Під час прогулянок величезним дивовижним парком тут ходила не якась коханка старіючого графа, а його законна дружина, графиня Потоцька. Місцевий поет Станіслав Трембецький написав такі рядки:

*"Прикрасиш тут сама, Софіє, всі куточки,
Більш небожителя, ніж Адама дочка.
Тебе спустив Олімп, щоб труд нагородити
Твого мужа й Вам буття підсолодити.
І в його домі вік утверджувати злотий
Достойні чар, краса і всі твої чесноти;
А поки між людей ти зволиш гостювати,
Ті будуть заздрити, а інші шанувати".*

Трембецький був правий. Одруження викликало заздрість у оточуючих. Серед польської шляхти більше поширювався інший віршик про Софію:

*"Шанують кров твою в стамбульських ятках греки,
Розпустице стара, що дав нам край далекий!
Ганебна і в своїм мистецтві досконала,
Порушивши мораль, всі стани шокувала.
Такої пари ще не бачили і в пеклі:
Забули стид і срам ви, грішники запеклі".*

А тим часом Софія народила тепер уже законному чоловікові ще одного сина, якого назвали Олександром. Він був першим із п'яти дітей, народжених у законному шлюбі із Станіславом Потоцьким. В 1800 р. народився другий син Мечислав. Правда, щодо останнього є думка, що справжнім сином Потоцького він міг і не бути. Річ у тім, що кілька місяців 1799 року Станіслав і Софія перебували в Італії. Є свідчення, що одного разу на подружжя напали розбійники під керівництвом відомого венеціанського бандита Караколли. Тому сподобалася Софія, і він її згвалтував. Можливо, цей гвалтівник і був справжнім батьком Мечислава. Але Потоцький визнавав його своїм. Далі з інтервалом у рік у Софії народилося ще троє дітей – Софія, Ольга та Болеслав. Загалом, грецька красуня дала життя десяти дітям.

У жовтні 1798 р. в Петербурзі померла Юзефіна Потоцька, яка так і не встигла вийти заміж за Шуазеля де Гуф'є. Старший син Юзефіни та Станіслава Потоцьких – Фелікс Юрій Потоцький, легковажний молодик – захопився картярством і спускав на вітер гроші батька, зароблені тяжкою працею десятків тисяч кріпаків на Україні. Розгульний спосіб життя молодого Потоцького привернув увагу нового імператора Павла I, який любив дисципліну та порядок. За царським наказом, у 1799 р. Фелікса Юрія відправили до батька на Україну. Той пробачив сина, сплатив усі його борги і залишив жити у своєму маєтку.

У маєтку Потоцьких завжди булолюдно. Гостинні господарі без упину приймали прибульців. Особливе пошанування у Тульчині спостерігалось у травні, оскільки 8 травня святкував свої іменини господар, а 15 травня – господиня. Далекий родич гостинного графа Лев Потоцький згадував:

“Життя у Тульчині пливло з царським розмахом. Будинок був постійно переповнений, бо, крім численної рідні, сюди з'їжджалися пани з усього широкого околу, навіть із-за австрійського та пруського кордонів. Тільки-но хтось із кривих чи знайомих завітає до Тульчина, як мажордом відразу виділяє йому апартаменти, що відповідають його санові та потребам. До його послуг були карета та верхові коні. Приїде на день-два, а живе кілька тижнів або й місяців з дружиною та дітьми, так йому тут весело та комфортно. Обідали в палаці о другій годині пополудні, але хто хотів їсти в себе, то не тільки міг це робити, а й мав право запрошувати до свого столу інших. Тому не раз траплялося, що гість цілий тиждень їв і пив у своєму покої з іншими, навіть не показуючись у дворі.

Усі іменини воєводи, його дружини та членів родини святкували надзвичайно вчисто, а коли починався карнавал, у палатах тульчинського палацу гриміла музика, бенкет змінювався бенкетом, бал балом, вистава виставою, маскарад маскарадом. Ставні й молоді дочки господаря допомагали мачусі підтримувати веселий настрій, а молоді зяті немало їм у цьому сприяли”.

Якось на день народження графа рідні зробили йому сюрприз. В костюмах античних богів вони інсценізували життя на Олімпі. Софія була Юноною, а її молодий пасинок Юрій – Юпітером. Але Станіслав Потоцький все більше нудьгував. Замикався у своїх апартаментах, читав, гуляв у саду, захопився вченням релігійно-містичної течії ілюміністів, проповідник якої Тадей Грабянка мав величезний вплив на нього. Старість давалася взнаки. Перед виконанням подружніх обов'язків граф споживав купу “диявольських цукерок”, які дуже шкодили здоров'ю, але спонукали старіюче тіло до любові.

Ще нестара й гарна графиня Потоцька сумувала у своєму казковому саду. Все частіше Софію помічали у товаристві свого пасинка Фелікса Юрія. Казали, що потайки від батька він домагався кохання своєї мачухи і врешті-решт отримав його. Жінка була старшою за нього на 16 років. Їй було сорок, йому двадцять чотири. Але це не стало на заваді бурхливому роману. Важко сказати коли, але мачуха і пасинок перейшли межі дозволеного. Дружина зрадила графу з його власним сином. Свій аморальний зв'язок вони ретельно приховували. Очевидно, взимку 1804–1805 рр. Станіслав Потоцький дізнався про дійсні взаємини дружини та сина. Софія була вагітна. Станіслав закрився у кімнаті і наказав не допускати до себе жінку. Він зрозумів, що є скоріше не батьком, а дідом ще ненародженої дитини.

Наприкінці березня 1805 р. Станіслав Фелікс Потоцький помер. Невідомо, чи пробачив він дружину перед смертю, чи так і уніс образу в могилу. Тіло покійного графа було покладене в тульчинському костелі. Вночі до храму вломилися зловмисники. Мабуть, це були польські юнаки, які зневажали Потоцького за зраду батьківщини. Вони позривали з покійника всі ордени та коштовності, зняли з нього мундир генерал-аншефа російської армії і поставили голий труп до стіни. В такому вигляді його на ранок застали гробарі та рідні.

Майже одночасно зі смертю чоловіка Софія народила останню свою дитину – сина Болеслава.

Після смерті Станіслава Потоцького перед Софією виникли проблеми успадкування майна. До 1840 р. на Правобережжі діяв Литовський статут, за яким спадкоємцями померлого чоловіка ставали його діти. Крім того, поширилися чутки, які розповсюджувала Кароліна Вітт (у дівочтві Остророг), котра намагалася розлучитися зі своїм чоловіком, що шлюб між Софією та Йосифом Віттом був розірваний незаконно. В такому разі незаконним ставав і шлюб із Потоцьким, а всі діти, народжені від нього, також опинялися у становищі байстрюків. У жовтні 1805 р. Кароліна подала позов до вінницького суду про анулювання її шлюбу з Йосифом Віттом, оскільки його законною дружиною слід вважати Софію. Кажуть, щоб утихомирити цю мольдицю, Софія Потоцького заплатила тій сто тисяч рублів відступного.

Але проблема спадку залишалася невирішеною. Діти Потоцького від першої жінки Юзефіни вимагали передачі їм усієї власності батька. На сторону Софії став лише старший син покійного – Фелікс Юрій. Пішли чутки, що, можливо, Софія візьме шлюб із своїм пасинком, якщо церква дасть на нього згоду. Важко сказати, чи розглядала такий варіант Софія, але пізньої осені 1805 р. вона поїхала до Петербурга, щоб залагодити свої справи.

Перебування Софії Потоцької у столиці імперії доводить, що вона зовсім не втратила жіночої привабливості і могла ще з успіхом підкоряти серця чоловіків. Її захопленим прихильником став англійський посол лорд Александр Гамільтон Дуглас. Приязні стосунки склалися із князем Адамом Чарторийським, лідером польської аристократії. Але головною перемогою жінки стало серце Миколи Миколайовича Новосильцева, таємного радника, міністра, сенатора, президента Петербурзької академії наук, члена Негласного комітету, тобто найближчого оточення молодого імператора Олександра I. Зв'язок із Новосильцевим дозволяв Софії на найвищому рівні вирішити справу успадкування майна померлого чоловіка. Він став досить частим гостем у столичних апартаментах графині Софії Костянтинівни Потоцької.

Із листів до Новосильцева восени 1806 р.: “...Приїжджай сьогодні близько сьомої, восьмої, десятої, коли тобі, зрештою, захочеться. Я дуже хочу тебе побачити, поговорити з тобою, обійняти тебе й тисячу разів повторити, що кохаю тебе ще палкіше, ніж кохала досі... До побачення, милий маленький друже [очевидно, мається на увазі те, що Новосильцев був молодшим за Софію на сім-вісім років], міцно тебе обіймаю; думаю, що сьогодні ввечері буду сама”.

“...Я рада, що імператор... не здогадується про наш зв'язок. Уваров також ні про що не здогадується, бо, коли ти поїхав, у нас була розмова, з якої я зрозуміла, що він і гадки не має про все, що діється між нами. До побачення, дороге серденько... Думай про мене хоч трішечки під час нашої розлуки”.

“...Хоч я й вирішила, що не буду надто часто приймати тебе в себе, однак не можу стриматися, щоб не попросити тебе: відвідай мене сьогодні, якщо ти, звісно, не пообіцяв бути десь деінде. Зробиш мені велику приємність, якщо приїдеш найзручнішою для тебе години. Я й на крок не виходжу з дому. До побачення, мій милий друже, міцно обіймаю тебе й дуже-дуже тебе кохаю”.

“...Приїжджай будь-якої години, найзручнішою для тебе, але обов'язково приїжджай! Так боляче кохати когось до нестями й не мати змоги бачити його по два-три дні. На мене сьогодні найшла страшна туга, і я, як ніколи, зрозуміла, якою нещасною буду на відстані від тебе”.

“...Ти любиш, коли я кажу “я так хце”; тож саме так я кажу й цього разу”.

Отже, любовний зв'язок із Новосильцевим дозволив схилити російський уряд до вирішення справи про спадок на користь вдови графа Потоцького. У грудні 1807 р. Софія поверталася до своїх володінь господиною, маючи підтримку цього великого державного політика.

Софія Потоцька стала володаркою одного з найбільших спадків у Європі. Але її коханий пасинок Фелікс Юрій Потоцький виявився легковажним молодиком, який із легкістю програвав у карти гроші, маєтки, кріпаків, влазив у борги. Як не важко було Софії робити це, але вона порвала всі свої стосунки з молодим Потоцьким. Борги його вона сплатила, але самому йому наказала залишити її палац. На початку травня 1808 р. молодий Потоцький виїхав за кордон. Через місяць він був у Парижі. Всі гроші, які дала йому мачуха-коханка, він розтриняв на повій, картярські ігри та вино. Потоцький закидав Софію листами, які починалися ліричним “моя прекрасна подруго”, “моя чарівна подруго”, “моя мила”, “моя божественна”, “моя гарненька матусю”, але закінчувалися прозаїчним – “дай грошей”.

Сильно захворівши, Потоцький вирішив поїхати на південь. Він помер у невеличкому містечку Тарба у Піренеях на початку 1809 р.

Софія Потоцька не переривала листування і з Новосильцевим. Навесні 1808 р. вона запрошувала його здійснити спільну подорож до Одеси для відпочинку. Шлях міністра, звісно, мав пролягти через Тульчин і Софіївку. Цей намір здійснився у серпні того року. В Одесі, ласкаво прийняті генерал-губернатором Новоросії герцогом Арманом Емануелем дю Плессі де Рішельє, коханці відпочивали від своїх турбот: Новосильцев – від політичних, а Софія Потоцька – від сімейних. Купалися у теплих хвилях Чорного моря, гуляли увечері узбережжям, а вночі, напевне, знаходили собі іншу втіху. Кілька днів вони провели разом у Криму. Але свято скінчилося, і у вересні Новосильцев повернувся до Петербурга, а Потоцька – до своїх маєтків.

Ще два роки продовжувала графиня писати сповнені ніжних почуттів листи своєму впливовому коханцю, запрошувала здійснити новий вояж до Одеси влітку 1809 р. Але державні обов'язки одного та сімейні іншої, а також велика відстань від Петербурга до Тульчина охолоджували пил. Зрештою, у 1810 р. Новосильцев через політичні проблеми був змушений залишити Росію й кілька років жив у Відні.

Останні листи до Новосильцева сповнені палкого кохання.

22 жовтня (3 листопада) 1808 р. “...Мій обожнюваний друже, я кохаю тебе й кохатиму все життя! Я можу існувати на відстані від тебе, але щасливою можу бути тільки разом з тобою... Якби ти зміг бути вільним упродовж вісьмох місяців, я б увесь цей час провела з тобою, де тобі самому сподобалося б – в Одесі, в Криму, на водах, у Тульчині, у Відні – там, де ти сам визнаєш за краще”.

2 (14) січня 1810 р. “...Приїхавши до Петербурга, я знову відкрию перед тобою своє серце й більше нічого не приховуватиму від того, хто, – поки я жива, – буде єдиним об'єктом моїх почуттів”.

Кохання до Новосильцева, мабуть, було останнім великим романтичним почуттям у житті Софії. Вік жінки наближався до п'ятдесяти років. Еротичне життя мало поступитися думкам про вічне. Але навіть на схилі років графиня Потоцька ще залишалася досить привабливою жінкою, здатною привернути увагу чоловіків.

Улітку 1811 р. у неї гостювали князь Костянтин Іпсиланті, відомий грецький аристократ, і французький письменник Огюст де Лагард де Шамбона. Останній залишив свій опис господині Тульчина у листі до друга Джуліуса Гріффіта: “Марною справою було б змалювати тобі її вроду. Ти добре знаєш, що в Європі вона відома як графиня де Вітт. Її особистою заслугою стало все те, чого вона захотіла навчитися; але краса – це дар природи, а природа щедро її обдарувала. Індивідуальність цієї жінки прославила її з усіх поглядів, до чого ж вона мала змогу розвинути всі кращі свої сторони. Краса привабила до неї залицяльників, ...а шляхетні достоїнства серця згуртували навколо неї справжніх друзів. Народжена в Константинополі, вона зберегла всю орієнтальну граціозність, яка кожному рухові тіла додає стільки чарівної привабливості; згадай, із яким захопленням говорив про неї принц де Лінь. Королі, державні мужі, вчені, великі проповідники уподібнювалися біля ніг цієї прекрасної жінки, можна сказати, до Сократа, Алквіада та Перікла, які в товаристві Аспасії вдосконалювали свій смак і витонченість бесід. Культ краси, який оточує її на кожному кроці, святковим блиском скрашав усі дні її життя. Я вже писав тобі про це в одному з листів із Петербурга; засліплюючи всіх вишуканістю строїв і славою свого величезного багатства, вона явилася там переді мною в хмарі фіміамів, що своєю магією завдають великої шкоди справжній красі. Але тут, усамітнівшись в особистому житті, ...вона з'являється у подобі, що так їй пасує, сполучаючи доброту з природною красою; це уроче поєднання рис, прикладів якого так небагато”.

Залишаючи гостинний притулок Софії Потоцької, Лагард повідомляв свого друга: “Я від'їжджаю й на завжди зрікаюсь надії побачити ту, яку так покохав”.

У 1815 р. Лагард видав у Відні гарно ілюстровану поему “Софіївка”. Це був французький переклад польського твору Станіслава Трембецького, який постійно оспівував неземну вроду Софії та пишноту її дивовижного парку. Через тридцять років після цього про свої враження від Софіївського парку залишить у спогадах Тарас Григорович Шевченко.

Софії Потоцькій було вже за п'ятдесят. Краса, завдяки якій вона пройшла карколомний шлях від рабині до графині, в'яла. Останні свої роки вона, як дбайлива господиня, доглядала за своїм маєтком, добре ставилася до своїх кріпаків, допомагаючи їм у скрутну мить. Адже сама колись була фактично рабинею. Коли навесні 1811 р. спалахнула пожежа у Тульчині та сусідньому з ним Немирові, Потоцька з надзвичайною енергією керувала відбудовою домівок, надавала допомогу селянам.

Під час війни 1812 р. з Наполеоном у середовищі польської шляхти спалахнула надія повного чи хоча б часткового повернення державної незалежності їхньої батьківщини. Польські аристократи сподівалися, що в тяжких умовах російський імператор Олександр I змушений буде піти на поступки у цьому питанні. Графиня Потоцька перебувала тоді у Петербурзі. Коли її попросили через своїх впливових знайомих вивчити настрої російських державних мужів, вона з жалем повідомляла князю Адаму Чарторийському, що поступок у польському питанні з боку російського уряду передбачати марно.

У період наполеонівських війн Тульчин став штаб-квартирою Другої російської армії, якою командував ушлявлений полководець, герой війни 1812 року генерал Петро Християнович Вітгенштейн. Разом із штабними офіцерами сюди прибув відомий у майбутньому декабрист Павло Іванович Пестель, лідер Південного товариства, голова Тульчинської управи, автор конституційного проекту перетворень "Руська правда". У грудні 1825 р. тут, у Тульчині, він буде заарештований і через півроку повішений разом із чотирма іншими лідерами декабристів.

Серед молодих офіцерів до Тульчина потрапив в 29-річний генерал, герой війни з Наполеоном Павло Дмитрович Кисельов. Він дуже захопився 16-річною дочкою графині Потоцької Софією, яка була дуже схожа на матір. Улітку 1821 р. 33-річний Павло Дмитрович Кисельов і 19-річна Софія Станіславівна Потоцька обвінчалися. Через рік вони подарували графині онука Володимира. Єдиного онука, якого довелося застати їй. У майбутньому граф Кисельов стане міністром, відомим лібералом, прибічником скасування кріпосного права та селянської реформи.

Діти старіючої Софії Потоцької вирости. Сини служили при дворі та в армії. Дочки знаходили втіху в особистому житті. Останні роки життя були затьмарені конфліктом із середнім сином Мечиславом, мати навіть визнала, що він не був сином графа, а народився від венеціанського гвалтівника Караколлі. Але той паривав, що його мати відома блудниця. Можливо, дійсно він не є сином графа, але Станіслав Потоцький його визнав своїм.

Навесні 1822 р. здоров'я графині Софії Костянтинівни Потоцької значно погіршилося. Стара жінка вирішила поїхати на німецькі курорти на води, щоб поправити своє здоров'я. Але самопочуття постійно погіршувалося. 23 травня (4 червня) 1822 р. у Петербурзі вона склала заповіт. З усіх його пунктів був виключений Мечислав. Виконавцями останньої волі призначалися відомі генерали Петро Християнович Вітгенштейн і Михайло Андрійович Милорадович (убитий невдовзі декабристами на Сенатській площі).

У липні 1822 р. Софія Потоцька залишила межі Російської імперії. Буквально на кордоні її почет наздогнав фельд'єгер Милорадовича і повідомив довгоочікувану звітку про народження дочкою Софією онука. Потоцька дуже раділа, благословляла дочку та її рідних. Проте сімейне життя Софії та Кисельова виявилось нетривалим і зруйнувалося через два роки після смерті маленького Володимира.

У вересні графиня була в Берліні. Столиця Пруссії дуже змінилася. Колись пруські вельможі й навіть сам король схилялися перед красою Софії Вітт. Тепер у ній бачили здебільшого стару й дуже багату аристократку з Росії. Софія почувалася все гірше. Кожен рух викликав у старечому тілі нестерпний біль.

24 листопада 1822 р. графиня Софія Потоцька померла у Берліні. Так закінчила свій життєвий шлях одна з найдивовижніших і найзагадковіших жінок в історії людства.

До нашого часу дійшло зображення цієї прекрасної жінки. З портрета, що належить пензлю італійського художника Сальваторе Тончі, на глядача дивиться ніжне, майже дитяче обличчя чарівної жінки. Ласкава усмішка ледь торкнулася її губ, великі очі заорожують своєю виразністю. Довге волосся, зібране у пишну зачіску і перев'язане стрічкою, завивається у великі кучері, що, наче хвилі, спадають на плечі. Декольтована сукня відкриває принагідні округлі форми спокусливого жіночого тіла. Такою була вона, красуня, перед якою схилялися можновладці всієї Європи.

Шляхетний розбійник і підкорювач жіночих сердець Устим Кармалюк

Широко відомий портрет, що належить пензлю талановитого російського художника Василя Андрійовича Тропініна (1776–1857), на якому зображено невідомого українського селянина середніх років. Портретист досконало відтворив найменші дрібниці рис обличчя та одягу цієї людини. На полотні можна побачити худорлявого чоловіка, ще не старого за віком, але з пасмами посивілого волосся, обрізаного "під макитру". Його великі підковоподібні вуса на козацький манер звисають кінцями донизу. А під насупленими бровами привертають увагу виразні задумливі очі. Застріяний погляд українця, спрямований у далечінь, виказує глибокі думи, що захоплюють розум чоловіка, який позує. Одягнений він просто: свита, сорочка-вишиванка. Але тримається невимушено, з почуттям власної гідності.

На думку багатьох дослідників, майстерний пензель Тропініна залишив нам єдиний художній портрет легендарного народного ватажка Устима Кармалюка.

Ім'я цієї людини оповите легендами. Його велична постать заповняла думки сучасників, продовжує вона цікавити і в наш час. Кармалюк (Кармелюк) став героєм не лише багатьох народних пісень та переказів, але й персонажем кількох літературних творів, що належать перу класиків української та російської літератури. Про життя народного ватажка писали Тарас Шевченко, Марко Вовчок, Михайло Старицький, Микола Костомаров, Степан Руданський, Яків Головацький, Максим Горький та ін. Ще за життя Кармалюка його ім'я обросло неймовірними оповіданнями, у яких важко з'ясувати, де правда, а де вигадка. Однак деякі

факти відомі більш-менш точно, і вони дозволяють хоча б побіжно простежити життєвий шлях цього повстанського лідера.

Метричні книги свідчать, що 27 лютого (10 березня) 1787 р. у селі Головчинці Літинського повіту на Поділлі (тепер Кармалюкове Жмеринського району Вінницької області), що було південно-східною окраїною занепадаючої Речі Посполитої, у простій селянській родині Якима та Олени Кармалюків народився син, якого назвали Устимом. Через кілька днів по народженню хлопчик був охрещений священником Іваном Палієм у місцевій церкві Святої Покрови.

Яким та Олена Кармалюки були кріпаками панів Пігловських. Крім Устима, вони мали ще двох дочок – Марію (1781 року народження) та Оксану (1793 року народження). Життя селян-кріпаків було жакливим. Більшість часу з ранку до вечора вони змушені були працювати на панщині. Панські наглядачі знущалися над українськими селянами, били їх, принижували, відверто називали бидлом. Кріпак був рабом, а отже, повною власністю свого господаря.

Тільки увечері, відпочиваючи після важкої денної роботи, зморені селяни збиралися, обговорювали своє тяжке життя та згадували події Коліївщини (1768–1769), коли повсталі гайдамаки під проводом козаків Івана Гонти та Максима Залізняка розправлялися з ненависною шляхтою та залили кров'ю польських панів та єврейських орендарів містечко Умань. Зберігала народна пам'ять і перекази про батька Богдана – ненависного полякам Хмельницького. Час від часу мандрівні кобзарі заходили до села та співали про минулу велич України, славетне козацьке лицарство та його видатних ватажків.

Можна з упевненістю сказати, що у гурті односільців, які сумували за часами вільного життя, був і білий хлопчик із блакитними очима – Устимко Кармалюк.

Відомий польський письменник і політичний діяч Юліан-Урсин Немцевич, що часто бував на Поділлі, писав: «Бідний сільський люд, що від сходу до заходу сонця знає лише кривавий піт на чолі, злиденні харчі, часто суворе ставлення; що не знає на цій землі ні щастя, ні веселощів. Давня жадоба волі не погасла серед українського люду – і не без тривоги, не без хвилювання проводять пани свої дні. Досить іскри, щоб спалахнули давні пожежі – до них не допускає, мабуть, лише присутність великих військ».

Багато фактів знущань та насильства над українськими селянами наводили й інші мандрівники, що подорожували в той час Поділлям.

У 1793 р. унаслідок другого поділу Речі Посполитої Поділля, як і інші землі Правобережної України, увійшло до складу Російської імперії. Проте для українських селян ніякого покращання життя ця зміна влади не принесла. Польські пани продовжували жорстоко гнобити український народ і після втрати своєї державності, а кріпосницька імперія Романових захищала права багатих землевласників.

Поділля здавна було прикордонним регіоном. Свого часу тут сходилися кордони Речі Посполитої, Російської імперії та Оттоманської Порти. На велелюдних базарах постійно чулися українська, польська, єврейська, російська, молдавська, татарська та інші мови. Тут, з дозволу пана, продавали свій нехитрий крам українські селяни.

Із дитинства Устим навчився швацькому мистецтву та прославився як вправний чоботар. У Головчинцях дівчата заглядалися на стрункого високого білявого юнака із блакитними очима, який уже здобув славу майстерного шевця та гарного господаря. З малих років Устимко був поводителем хлопчачих ватаг. Вирізнявся серед ровесників силою та відвагою. Міг довести свій авторитет і словом, і ділом.

Досить рано Кармалюк обзавівся власною сім'єю. Відомо, що в 1806 р. 19-річний юнак обвінчався з місцевою дівчиною на ім'я Євдокія. Того ж року у молодят народилася дочка Анастасія. Можна зробити припущення, що на момент шлюбу Євдокія вже була вагітна, тому Устим швидким одруженням урятував її від ганьби. Через рік у Євдокії та Устима народився син Іван.

Щоб прогодувати родину, Кармалюк багато працював на полі та підробляв швацьким ремеслом. Однак перший шлюб Устима тривав недовго, лише три роки. В 1809 р. Євдокія померла, залишивши сиротами двох дітей.

Про життя Кармалюка після смерті дружини існує кілька переказів, за точність яких відповісти важко. Відомо, що маленьких Настусю та Іванця забрали на виховання батьки померлої Євдокії. Устим продовжував працювати на панських ланах.

Існує переказ, що одного разу, коли Кармалюк працював у полі, повз нього на возі їхала дружина пана Розалія Пігловська. Зненацька коні понесли воза, у якому сиділа перелякана на смерть жінка. Екіпаж міг перекинутися й розлетітися на друзки будь-якої миті. В такому випадку на нещасну Розалію чекали сильні пошкодження або навіть загибель. Але молодий Устим Кармалюк безстрашно кинувся навперейми коням і неймовірними зусиллями зупинив оскаженілих тварин. Бліда, як смерть, Розалія не знала, як і дякувати своєму рятівникові. Вона винагородила Устима і навіть почала запрошувати до свого маєтку. Пішли чутки, що начебто вдячність пані була такою сильною, що, крім подарунків рятівникові та запросин у гості, Кармалюк удостоївся честі розділити ложе своєї господині. Молодий чоловік засвоював культуру та манери польської аристократії.

Звичайно, якщо це дійсно мало місце, все робилося настільки таємно, що не викликало ревнощів пана Пігловського. Втім, скоро і сама Розалія зрозуміла, що цей небезпечний зв'язок варто перервати.

У 1810 р. Устим Кармалюк одружився вдруге. Його обраницею стала 21-річна Марія Щерба (1789–1834). За дозволом на новий шлюб звернулися до пана. Кажуть, що, дізнавшись про мету візиту Кармалюка, пані Пігловська наказала його прогнати. Проте не таким був Устим, щоб змиритися і відмовитися від задуманого. Він зміг домовитися зі священником у сусідньому селі, який погодився обвінчати Устима та Марію.

Коли Пігловським доповіли, що Кармалюк одружився без їхнього дозволу, вони розлютились до нестями. Розалія весь час підмовляла свого чоловіка, щоб той покарав непокірного кріпака. Та й для інших буде наука.

У 1811 р. Марія народила сина Остапа.

Кармалюкові доводилося дуже багато працювати, щоб прогодувати жінку з сином та ще допомагати двом дітям від першого шлюбу. Але саме в цей час над молодого родину сходилися хмари панської помсти.

У 1812 р. спалахнула війна з Наполеоном. Російський уряд вимагав від поміщиків, щоб ті відправляли зі своїх кріпаків рекрутів до царського війська. Хоча польська шляхта не плекала великої прихильності до імператора Олександра I, а більшість панів відверто симпатизували французькому імператору, для Пігловського виник зручний момент покарати свого бунтівного кріпака. Він вирішив відправити Кармалюка до армії.

Військова служба для рядових солдатів тривала тоді 25 років і за умови постійних війн, що вела імперія, дорівнювала смертній карі. За чоловіком, якого забирали “у москалі”, плакали, як за покійником, передбачаючи малоімовірним побачитись ще раз на цьому світі. Однак на Пігловського чекав неприємний сюрприз, який дав Кармалюкові рятівний шанс. На Поділлі в цей час спалахнула епідемія чуми, тому, за височайшим наказом, рекрутів звідси не набирали.

Але впертий Пігловський через впливових знайомих обійшов цей наказ, тільки щоб позбутися Кармалюка. Коли за Устимом прийшли забирати до війська, для його дружини це означало стати вдовою за живого чоловіка. На руках у Марії був син Остапчик, якому ледве минув рік. За цих умов помста пихатого пана Кармалюкові виглядає ще більш безсердечною.

По дорозі до солдатського збірного пункту Кармалюк обмірковував план утечі. За одними свідченнями, він навмисне пошкодив своє здоров'я, за іншими – вдав, ніби тяжко хворий. Але у будь-якому разі медична комісія визнала його негідним до строївої служби і відправила додому.

Це була перша перемога Кармалюка над зухвалим паном. Але Пігловський не зупиняється. Він вимагає нового переобстеження Кармалюка й доводить, що той симулював хворобу, щоб уникнути військової служби.

І ось Устима знову розлучають із сім'єю. Нова комісія, задобрена щедрими подарунками Пігловського, визнала Кармалюка повністю придатним до військової служби й визначила його солдатом уланського полку, що був розквартирований у Кам'янці-Подільському.

Почалася ненависна солдатська муштра, знущання офіцерів. Кармалюк продумує план утечі. Разом із товаришем Хроном, коли виникла слушна нагода, в 1813 р. він втік до рідних Головчинців.

Пихатий пан Пігловський вважав, що раз і назавжди позбувся небезпечного бунтівника, проте Кармалюк незабаром повернувся, спалив панську гуральню та господарство заможного селянина Федора Шевчука, відомого поплічника Пігловських. Це був уже відкритий виступ проти пана та державного ладу.

Незабаром Кармалюка ввіймали панські слуги. Він був нещадно побитий і відправлений під посиленням наглядом назад до Кам'янецької фортеці, де на дезертира чекав суд. Проте, виявивши майстерність і винахідливість, Кармалюк утік з-під варти. Тепер він кипів люттю до польського шляхетного панства та жадав помсти.

Пігловський і не очікував, що Кармалюк колись повернеться назад. Він уважав, що бунтівник давно уже торує шлях до Сибіру. Проте Кармалюк уже зібрав ватагу з кількох принижених селян, ремісників, солдат-утікачів. Тепер почалася запекла війна проти польської шляхти, що тривала на Поділлі більш ніж двадцять років.

Кармалюк із товаришами зненацька захопив і пограбував маєток Пігловських. Майно, нажите працюю сотень кріпаків, шляхетний розбійник роздав бідним селянам. А самого нажаханого Пігловського він притягнув до центру Головчинців і привселюдно покарав батогами.

Устим розумів, що тепер він не має можливості повернутися до нормального спокійного життя. Але тепер він став надією, уособленням віри в захист для тисяч знедолених і скривджених українських селян, що страждали під тяжким ярмом польського панування. В ліс, де отаборився Кармалюк, десятками йшли молоді чоловіки, які хотіли помститися поневолювачам й побути вільними людьми.

Кармалюк час від часу навідувався до дружини. Відомо, що в 1815 р. Марія народила сина Івана, а в 1820 р. – Тараса.

Кармалюк був великим майстром перевтілення. Досконало знаючи польську та російську мови, він міг вдавати з себе і російського офіцера, і польського шляхтича, з'являючись то в одному, то в іншому місці. Панівна еліта часто сприймала невідомого прибульця за свого. Утім, інколи щастило й карним органам упіймати важливого державного злочинця.

У 1815 р. Кармалюк був знову ввійманий і засуджений до смертної кари. Однак ліберальний Олександр I уникав смертних вироків, тому Устима було засуджено до побиття батогами та довічної каторги, з якої через кілька місяців він утік. Один із дослідників підрахував, що за все життя Кармалюкове тіло витримало 4000 ударів шпіцрутенами, 227 ударів батогами і триразове таврування як небезпечного злочинця. Під час утеч Кармалюк пройшов пішки 15 тисяч кілометрів. Він утікав навіть із таких в'язниць, із яких утеча вважалася неможливою. Папська вежа Кам'янецької фортеці, де свого часу сидів за ґратами легендарний розбійник, тепер називається Кармалюковою. Тричі він тікав із Тобольська у Сибіру (1818, 1825, 1829), а також з Архангельська (1830) та літинської тюрми (1832). Одного разу він утік з організованої спеціально для нього варті з 60 чоловік. Багато разів його затримували. Доводилося Кармалюкові витримувати очні ставки з дружиною та дітьми, на яких він говорив, що не знає цих людей, щоб не наразити їх на небезпеку.

Кожного разу, повертаючись на батьківщину, він очолював повстанський рух і збирав навколо себе всіх волелюбних людей. Місцеві селяни надавали Кармалюкові допомогу та підтримку. Зі свого боку, відважний народний месник роздавав бідним людям майно, награване в будинках польської шляхти.

Ось один із народних переказів про Кармалюкову опіку над бідними людьми. Почалася сівба, а у селянина помер віл. Зажурився той, бо мав велику родину. Та нема що робити! Почав орати поле коровою.

Довідався про те Кармалюк. Ось приходить він увечері до оселі того чоловіка, вклоняється та й каже: “Бачив я, що ти коровою ореш. На тобі сорок карбованців, купи вола”.

Інший сучасник Кармалюка Леонтій Джуринський згадував: “Устим був не дуже високий, але плечистий, незвичайно сильний, дуже розумний лицар. Не любив розбійників, сильно карав даремних злодіїв. У нього було після другої втечі з каторги сто чоловік повстанців”.

Гаврило Риндик з-під Камінця згадує, що мав 15 років, коли бачив Кармалюка: “Розбійники ті, що з розпусти та з розкоші, а Устим за народ. Дуже добрий був”.

Житель села Гуменці Мисливський згадує, що одного разу Кармалюк відібрав багато золота в місцевого поміщика і роздав бідним обірваним жінкам, що йшли по дорозі. На прощання сказав: “Беріть золото, хай діти ваші вдома не плачуть... Як мене десь уб'ють, споминайте Кармалюка...”

Бували випадки, коли Кармалюк відмовлявся від руйнування панських садиб на прохання місцевих селян, які боялися репресій із боку царської влади.

Щорічно Кармалюк сповідався й кався у тих гріхах, які робив на своєму життєвому шляху.

На початку 1822 року після чергової втечі Кармалюк вирішив покласти край розбійницькому життю. Пригледів собі землю та хатинку у степу на півдні України, познайомився з місцевими мешканцями та збирався перевезти під осінь сюди свою родину. Проте Марія відмовилася переїжджати з малими дітьми з насидженого місця. Кармалюк змушений був відмовитися від переїзду до вільного степу.

До кінця життя очолював легендарний розбійник повстанський рух на Поділлі. За підрахунками, через загони Кармалюка пройшло до 20 тисяч чоловік. Переважно це були бідні селяни. Цікаво, що серед повстанців були не лише українці. Відомим сподвижником ватажка був вихрест із євреїв Василь Добровольський. Товаришами Кармалюка були євреї Аврум Ель Іцкович, Абрашко Дувидович, Сокольніцький, Арон Віняр та поляки Ян та Олександр Глембоцькі, Фелікс Янковський, Олександр Витвицький. Народні месники любили та поважали свого ватажка, зберігали йому вірність, незважаючи на тортури та заслання.

Проте не обійшлося й без зради. В 1827 р. хтось перед боєм із царськими регулярними військовими частинами змастив дула рушниць салом. Кулі, випущені повстанцями, летіли невлучно, з меншою силою. Бій було програно, а кількості повстанців арештовано та покарано.

Проте поки був живий Кармалюк, повстанський рух не припинявся. Заворожуюча постать народного лідера приваблювала до його загонів усе нових і нових людей. Селянські виступи охопили Літинський, Летичівський та Ольгопільський повіти на Поділлі, почали перекидатися на інші губернії.

Царський уряд Миколи I, який мав проблеми з декабристами в 1825 р. та з повсталими поляками в 1830–1831 рр., не міг дати ради із загонами Кармалюка, які сіяли зерно непокори по всій Правобережній Україні. Народні месники під проводом свого ватажка зробили більше тисячі нападів на маєтки місцевих поміщиків. Стабільність дворянського ладу була під загрозою. Для боротьби з повстанцями царський уряд у листопаді 1833 р. створив так звану Галузинецьку комісію (від села Галузинці, де вона розташовувалася). У розпорядженні цієї комісії був увесь державний апарат, регулярні частини царської армії та допомога місцевого поміщицтва, наляканого Кармалюком.

У 1834 р. померла Марія. Діти вже були досить великими й самі могли знайти свій шлях у житті. Кармалюкові товариші все частіше почали помічати, як їх отаман заходить до села Шляхові Коричинці неподалік від Деражні та зупиняється в хаті Оляни Процикової. Її чоловік Прокіп був сподвижником Кармалюка, але його заарештували й заслали до Сибіру. Кармалюк допомагав родині товариша, як міг. А через деякий час, як свідчать перекази, став коханцем Оляни. Після смерті Марії він був удівцем.

Саме зі зрадою Оляни пов'язують загибель цього легендарного народного героя, який тримав у напрузі місцеве панство та на якого весь час безнадійно полювали царські війська та жандарми.

Місцевий польський шляхтич Федір Рудковський вивідав у Оляни, коли до неї має прийти Кармалюк. Налякана жінка повідомила, що очікує його незабаром. У її хаті має відбутися зустріч Кармалюка з його товаришем Юрком Самком. Рудковський на підвір'ї влаштував засідку й почав чекати на свою жертву із зарядженими пістолями.

На світанку 10 (22) жовтня 1835 р. на підвір'я Оляни Процикової зайшов Устим Кармалюк. Щойно він підійшов до хати, пролунав постріл. Життя легендарного повстанського ватажка обірвалося.

Тіло Устима Кармалюка було поховане в Летичеві. Федір Рудковський отримав від вдячного царя золотий перстень із діамантом і довічне звільнення від податків. Поміщики раділи, що Кармалюка вбито. Простий народ журився, виливаючи свій сум за померлим героєм у піснях, переказуючи про його подвиги.

Розголос про Кармалюка був таким сильним, що його численні родичі були змушені змінити своє прізвище на Карман. Воно утворилося від скорочення зміненої форми прізвища Кармалюка у російських офіційних паперах – Карманюк. Проте ім'я народного ватажка не було забуто. І вже в різних куточках України можна було почути пісню:

*“За Сибіром сонце сходить...
Хлопці, не зівайте:
Ви на мене, Кармалюка,
Всі надії майте”.*

**Українське щастя великого французького романіста
(Бальзак та Евеліна Ганська)**

Майбутній письменник народився у французькому містечку Тур, що розташоване на березі мальовничої річки Луари 20 травня 1799 р. Його батько, Бернар Франсуа Бальсса, був заможним фермером і досить літнім чоловіком – 53 роки. Жінка, з якою він одружився і яка стала майбутньою матір'ю літератора, Анна Шарлота Саламб'є була молодша за нього на 32 роки. Народивши чоловікові сина Оноре, вона в подальшому не вирізнялася стійкістю моральних устоїв і часто зраджувала Франсуа. Її наступний син Анрі був дитиною власника сусіднього замку й саме він став улюбленцем матері. Складні сімейні стосунки формували у хлопчика вміння розбиратися у взаєминах чоловіка та жінки, життєвих ситуаціях, що пізніше стало йому в нагоді у літературній діяльності.

Батько часто розповідав маленькому Оноре про славетність їхнього роду. Хоча Франсуа походив із заможної, але селянської родини, він постійно наголошував маленькому Оноре, що вони належать насправді до славетного дворянського роду Бальзак д'Антрєг. Чи справжніми були сімейні перекази, важко сказати. Але, Оноре, коли підріс, перетворив їх на реальність, змінивши прізвище на дворянський манер – де Бальзак.

У 8 років юного Оноре віддають до коледжу у місті Вандом під нагляд ченців. Шість років, проведених тут, майбутній письменник витрачає на читання книг і спостереження за людською поведінкою. Він був далеким від ігор і розваг ровесників, тримався окремо від хлопців, із якими навчався у коледжі. За спогадами однокласників, вайлуватий, неповороткий, сором'язливий, неохайний Оноре завжди був одинаком. Проте роки навчання у Вандомському коледжі (1807–1813) заклали основи світогляду романіста.

Коли в 1813 р. Оноре закінчив навчання, Франція переживала важкі часи. Після походу 1812 р. імператор Наполеон I втратив майже всю свою “Велику армію”. Французи під натиском військ союзників стрімко відступали з окупованих земель у межі етнічної Франції. В жовтні 1813 р. у “битві народів” під Лейпцигом наполеонівська армія зазнала нищівної поразки. 31 березня наступного року армія союзників з антифранцузької коаліції вступила у Париж. Дивні довгі бороди донських козаків тоді викликали нерозуміння і відразу у гладко виголених французьких чоловіків. Через кілька десятиріч французи із задоволенням відпускали на підборідді довге волосся, а Франція як законодавиця мод передавала цю чоловічу окрасу всій Європі. До речі, популярні у Франції бістро – наслідок саме того часу. Заходячи до паризьких кав'ярень, зголоднілі солдати армії російського імператора Олександра I вимагали поїсти і при цьому часто додавали: “Бистро!” (тобто швидко). Словечко французам, очевидно, сподобалось, і вони залюбки почали йменувати так харчевні.

6 квітня 1814 р. Наполеон I зрікся престолу й був відправлений на острів Ельба. На трон сів король Людовик XVIII, брат страченого у роки Великої Французької революції Людовика XVI. Спроба Наполеона повернути собі владу у 1815 р., що вилилася у знамениті “сто днів”, завершилася останньою поразкою великого імператора у битві під Ватерлоо. Він був назавжди відправлений на острів святої Гелени.

Напевне, в той час юний Оноре небагато знав про Україну, або Малоросію, велику складову найбільшої у світі імперії, що розкинулась на пів-Європи, пів-Азії та велику частину Північної Америки.

Коли у Франції вляглися пристрасті, молодий Оноре повертається до навчання. З 1816 по 1819 рік він навчається у паризькій Школі права. Юридичний фах давав розумному юнакові перспективи престижної адвокатської кар'єри. І деякий час у період навчання він дійсно підробляв клерком у невеличкій юридичній конторі. Йому доводилося самому заробляти на життя у дорогому місті. Але професія правника була зовсім не тим, чого хотів Оноре. У 1820-х роках він шукає своє покликання у літературі, що, врешті-решт, і принесло йому згодом світову славу. Під іменем Бальзак він починає публікувати свої літературні твори.

Довгий час представниці прекрасної статі не звертали увагу на усамітненого, погано одягненого молодика. До тридцяти років відлюдькуватий письменник сторонився жінок, поки не познайомився зі старшою від нього на два десятиріччя Лорою де Берні, дружиною старого аристократа, прикутого до ліжка недугами. Жінка, що годилася молодому письменнику у матері та була багатодітною матір'ю, розкрила перед ним всю палітру жіночих почуттів, мрій, прагнень. Він згадував, що Лора “була йому матір'ю, подругою, сім'єю, супутницею та порадицею”. Саме вона утішила його в юності і зробила його письменником.

Бальзак поринув у безмежний світ психології протилежної статі. Саме гарне розуміння жіночої душі зробило його популярним серед читачок його творів. Теми кохання, переживання, інтимних фантазій привертали велику увагу жінок, на той час майже повністю безправних у чоловічому суспільстві. Літературні праці письменника сповнені реалізму, тонкого відчуття та передачі всіх відтінків емоційного настрою персонажів. Роман “Шагренєва шкіра”, що вийшов у 1831 р., був одразу розкуплений прихильницями письменницького таланту Оноре де Бальзака. Слідом за ним вийшли “Євгенія Гранде” (1833), “Тридцятирічна жінка”, саме з цим твором пов'язують усталений вислів “жінка бальзаківського віку” (1834), “Отець Горіо” (1835) та інші.

Огрядний чоловік, який майже не відчував до себе уваги прекрасної статі, тепер був завалений листами із вдячністю за прекрасне розуміння духовних потреб і почуттів жіноцтва та побажаннями подальших успіхів на літературній ниві. Один із листів, підписаний псевдонімом “Іноземка”, отриманий Бальзаком у 1832 р., був відправлений з Одеси. Цей лист дав початок тривалому листуванню між письменником і прихильницею його письменницького дару з Малоросії графіною Евеліною Ганською, уродженою Ржевуською, представницею відомого польського шляхетського роду, який на той час виповнилося тридцять років.

Сумні хвилини свого дозвілля Евеліна Ганська заповнювала читанням романтичних історій. Вона вільно розмовляла польською, російською, українською, французькою, німецькою та англійською мовами. Твори Бальзака стали улюбленими для графині. Із чоловіком Венцеславом Ганським, який був майже на двадцять років старшим за неї Евеліна не почувалася щасливою, хоча народила від нього п'ятеро, а за іншими даними, семеро дітей, із яких, правда, вижила лише одна донька. Вона прагнула палкого кохання, яке так майстерно описав у своїх романах французький письменник. Відправивши Бальзаку другого листа, Евеліна попросила його підтвердити отримання цього послання через популярну в Росії газету “Quotidien” (французьке “Щоденний”), що романіст і зробив. Можна лише здогадуватися, у якому захваті була жінка, отримавши таку відповідь. Незабаром вона отримала листа від свого кумира. Листування між ними розтяг-

нулося на 15 років. Спочатку воно було у межах світської етики, і Евеліна навіть не приховувала його від чоловіка, але з часом все більше набувало романтичного характеру.

Однак графиня Ганська була не єдиним захопленням романіста. Бальзак, якого жінки раніше не помічали, став героєм амурних історій. Як правило, його приваблювали аристократки, що за віком були старшими за нього. Своє захоплення саме зрілими жінками він пояснював тим, що дівчина, вимагаючи багато, дає мало, а зріла жінка – навпаки.

Коханками письменника вважаються зубожіла герцогиня д'Абрантес, удова відомого генерала, після неї – Зюльма Каро, некрасива дружина багатого фабриканта, потім – маркіза де Кастрі, ще згодом – графиня Гвидобоні-Вісконті, за нею – Кароліна Марбуті, дружина судді, пізніше – дворянка Елен де Валетт. Цей перелік імен неповний. Бальзак часто заводив романи зі своїми респондентками. Але російська графиня Ганська, що проживала у своєму маєтку Верховня поблизу Бердичева на Україні, залишалася все такою ж далекою і загадковою.

Численні романи письменника приносили Бальзаку світову популярність і великі гонорари. Однак романіст дуже часто залишався без грошей, мав борги. Його комерційні авантюри (спроба придбати на Сардинії срібну копальню, купівля великого будинку, який неможливо було утримати, заснування часописів, котрі не приносили прибутків) не мали успіху.

Відомо, що восени 1833 р. у маленькому швейцарському містечку Невшатель відбулася перша зустріч прославленого романіста з Евеліною Ганською. На побачення з Бальзаком вона приїхала з чоловіком. Є свідчення, що, побачивши свого кумира, графиня була розчарована. Недбало одягнений повний чоловік із рідкими кумедними вусиками на огрядному круглому обличчі не викликав романтичних почуттів. Але коли Бальзак заговорив, уже важко було вирватися з полону його солодких слів, від яких жіночі серця танули, неначе крига на сонці.

Напевно, про усамітнення Евеліни та Бальзака тоді навіть не йшлося, поряд із ними завжди був її чоловік Венцеслав, який не залишав їх наодинці ані на хвилину. Однак на згадку про себе шанувальниця таланту письменника з України залишила йому дорогоцінний перстень, у який було вміщене пасмо її довгого чорного волосся. Цю коштовну реліквію Бальзак носив все життя і не розлучався із нею.

Після повернення Ганських до свого маєтку письменник знову поринув у свою роботу, але про Евеліну він не забував. До далекої Верховні від Бальзака йшов лист за листом. "Я хотів би присвятити Вам все життя, думати тільки про Вас, писати лише Вам. Кохати Вас, Ева, – у цьому все моє життя", – писав він Ганській. "У всьому світі немає іншої жінки, лише ти одна".

Бальзак скоротив ім'я коханої. Він називав її Евою, підкреслюючи важливість Евеліни як першої та єдиної жінки в його житті. Письменник говорив, що гроші, слава, влада – ніщо порівняно з коханням Еви.

Тим часом, не припиняючи відправляти листи в Україну, Бальзак заводив бурхливі романи, переважно з французькими аристократками, мав позашлюбних дітей. Амурні пригоди кумира доходили і до Верховні. Евеліна Ганська обурювалася аморальною поведінкою коханого. Той заспокоював її, виправдовувався, стверджував, що кохає лише її.

З 1842 р. Бальзак почав видавати найвідоміший цикл із 90 творів під назвою "Людська комедія".

У 1841 р. помер граф Венцеслав Ганський. Евеліна стала власницею величезного багатомільйонного спадку. А головне, нестара ще жінка знову була вільною. Новину про те, що Евеліна овдовіла, Бальзак зустрів із величезним захватом. Тепер перед письменником відкривалася перспектива нарешті взяти шлюб із нею. Письменник, який не одружувався протягом 40 років, загорівся ідеєю шлюбу з польською графинею. Напевне, крім романтичних почуттів, тут був і прагматичний розрахунок. Фінансові справи літератора були кепські, він був у боргах. Одруження з багатою поміщицею дозволило б йому вийти зі скрутного становища.

Бальзак зробив Евеліні Ганській пропозицію руки та серця.

Кілька разів він приїздив у володіння російського царя для зустрічі зі своєю потенційною нареченою. Спочатку вони бачилися у Петербурзі влітку 1843 р., а потім Бальзак відвідав і Верховню у 1847 р. Україна дуже сподобалася романісту. Її мальовничі краєвиди, роботячий і співучий народ – усе це приводило його у захоплення від незнаної країни.

Імператор Микола I наказав слідкувати за переміщеннями Бальзака й надавати йому гарний прийом у тих містах, де він зупиняється. З письменником особисто зустрівся відомий київський генерал-губернатор Дмитро Гаврилович Бібіков – герой війни 1812 року. На Бородинському полі 20-річний Бібіков втратив руку, але мужньо виконував свій військовий обов'язок. Тепер генерал люб'язно приймав французького письменника та сприяв йому у подорож Україною. За наказом царя треба було справити якомога краще враження на романіста. Справа в тім, що французький письменник Астольф де Кюстін, який відвідав імперію перед Бальзаком, залишив критичні й, в основному, негативні спогади про володіння Миколи I та порядки, які в них панують. Також у 1847 р. царським урядом у Києві було викрито Кирило-Мефодіївське товариство – гурток українських патріотів, до якого входили такі відомі особистості, як Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш і Микола Костомаров. Це товариство так і не встигло розгорнути широку діяльність і було ліквідоване у стані зародку. Чутки про арешт і покарання українських патріотів просочилися за кордон, що пошкодило іміджу Росії на міжнародній арені. Отже, гарний прийом Бальзака, зірки світової літератури, міг спонукати його написати більш схвальний відгук про Росію. Але кріпацтво, що панувало в Російській імперії, вразило романіста так само неприємно, як і його попередника. Бальзак завжди був проти рабства, як у душі, так і в суспільстві.

Із Верховні Бальзак поїхав, так і не почувши заповітного "так". Незабаром Ганська відвідала коханого у Парижі, цей візит був покритий таємницею. Припускають, що Евеліна була вагітна і вирішила народити дитину поряд з її батьком і подаль від рідні. У французькій столиці вона народила дівчинку, однак та незабаром померла. Графиня Ганська повернулася додому. Слідом за нею обіцяв приїхати і її коханий.

Восени 1848 р. Бальзак знову приїздить до Верховні.

Оформляти шлюб з іноземцем, нехай і всесвітньо відомим, Евеліна Ганська не поспішала. Письменник мав купу боргів. Він був уже тяжко хворим. Проти одруження рішуче виступили родичі Евеліни. Царський уряд неохоче давав дозвіл на шлюби з іноземцями, тим більше, коли існувала загроза відтоку коштів за кордон. Але Бальзак наполегливо добивався руки та серця своєї коханої, і Евеліна Ганська здалася.

14 березня 1850 р. в костьолі святої Варвари у Бердичеві відбулося вінчання Оноре де Бальзака з Евелиною Ганською. Письменник був щасливим і сповненим надій. Він повернувся до Франції, щоб уладнати свої справи. Незабаром після одруження він написав: "Я не знав ні щасливої юності, ні квітучої весни, але тепер у мене буде сонячне літо та тепла осінь".

Незабаром щасливі молодята відправилися у весільну подорож до Парижа. Здоров'я молодого все більше погіршувалося. Приїхавши до свого паризького будинку, Бальзак майже не виходив з нього, огорнутий турботою Евеліни. Намагання лікарів покращити стан хворого не давали результатів. 18 серпня 1850 р. серце Оноре де Бальзака зупинилося. Подружнє щастя великого романіста виявилось коротким. Але свого часу Бальзак написав: "В одній годині кохання – ціле життя".

Струни серця Великого Кобзаря

Його вважають "батьком українства", а українців називають "Тарасовими дітьми". Реальний Шевченко, як відомо, дітей не мав і одружений не був. Пишучи цей нарис, мимоволі ловиш себе на думці, що об'єкт даного дослідження давно оточений ореолом святості. Будь-який відступ від іконописного образу Великого Кобзаря може викликати звинувачення у бажанні очорнити постать національного пророка.

Широко відомо, що 25 лютого (9 березня) 1814 р. в селі Моринці на Черкащині в сім'ї кріпака Григорія Івановича Шевченка-Грушівського та його дружини Катерини Якимівни (у дівочтві Бойко) народився хлопчик, якому батьки, немов пророче передбачаючи його долю, дали ім'я Тарас, що у перекладі із грецької означає "бунтівник". Дід майбутнього поета й художника Іван Андрійович Грушівський, або Швець, звідки й пішло прізвище Шевченків, жив у Кирилівці, чи за місцевою вимовою – Керелівці. За молодих років він був гайдамакою й любив розповідати односельцям про бурхливі події Коліївщини 1768–1769 років. Мати Тараса була дочкою покріпаченого козака, прізвище якого вказувало на західноукраїнське походження від етнічної групи бойків, що досить широко розселилися по всій Україні, однак зберегли пам'ять про своє коріння у родовому прізвищі.

Батьки майбутнього Великого Кобзаря побралися у 1802 р. Григорію Шевченкові тоді було 21 рік, а Катерина Бойко мала 19 років. Це був досить типовий для того часу шлюб. Спочатку молодята жили в Кирилівці у хатині Івана Андрійовича. Лише після 8 років шлюбного життя Григорій і Катерина переїхали до сусідніх Моринців, звідки була родом дружина. Тут вони з 1810 по 1815 роки жили у хаті засланою паном до Сибіру кріпака Копія. В цьому селі й з'явився на світ геніальний майстер слова та пензля. Тарас був третьою дитиною у родині. Перед ним народилися сестра Катерина (1804) та брат Микита (1811). Після Тараса прийшли у цей світ сестри – Ярина (1816), сліпенька Марія (1819) і брат Йосип (1821). Отже, загалом дітей було шестеро.

Наприкінці 1815 р. велика сім'я Шевченків повернулася до Кирилівки.

Кріпацтво ще не прижилося в цій родині. Катерина Якимівна була вільною від народження й зазнала неволі згодом. Григорій Іванович був сином гайдамаки, тобто борця за свободу свого народу. Тепер же Шевченки були кріпосними селянами поміщика, сенатора, генерал-лейтенанта, дійсного таємного радника Василя Васильовича Енгельгардта. Німецький зросійщений рід Енгельгардтів був у тісних родинних взаєминах із найсвітлішим князем Григорієм Олександровичем Потьомкіним-Таврійським, фаворитом цариці Катерини II і найбільш послідовним провідником її імперської політики на українських землях. Василь Васильович Енгельгардт, племінник Потьомкіна, володів величезними маєтками у Київській, Чернігівській, Катеринославській, Херсонській, Смоленській і Ярославській губерніях, великими будинками у столичному Петербурзі. Його повною власністю було близько 50 000 "душъ обоєго пола". Одним із цих рабів був Тарас Шевченко.

На старості літ Енгельгардт вийшов у відставку й оселився у Вільшаній. Він дуже любив свої українські володіння, загарбані півстоліття тому його вельможним дядьком Григорієм Потьомкіним. Кирилівка знаходилася всього за 6 верст від Вільшаної – адміністративного центру південних володінь сенатора.

Життя українських кріпаків було жакхливим. Вони не мали своєї землі, повністю залежали від свого пана і вважалися його власністю. Хоча формально кріпаки мали відробити на поміщика три дні панщини на тиждень, насправді панські управителі загадували такі норми праці, що селяни змушені були їх виконувати п'ять-шість днів. За невиконання робіт або непослух наглядачі суворо карали кріпаків. Крім цього, були ще усілякі "шарварки", "толоки", "даремщини", "домашні прислуги", "жіночі роботи", "дорожні роботи" тощо. До того ж, треба було обробляти клапоть землі, наділений родині на прохарчування.

У "Кобзарі" згадуються враження дитячих років поета:

*У тій хатині, у раю,
Я бачив пекло... Там неволя,
Робота тяжкая, ніколи
І помолитись не дають".*

Григорій Шевченко, Тарасів батько, вирізнявся серед односельців розумом і працьовитістю. Він був письменний, стельмахував, час від часу чумакував, возячи різний крам то до святого Києва, то до степового Єлисаветграду, то до морської Одеси. Підробітки дозволяли йому сьак-так утримувати велику родину.

Поряд із побіленою хатою Шевченків із солом'яною стріхою та чорним димарем був розташований невеличкий квітник, за яким доглядала Тарасова сестра Катря, старша від нього на 10 років. Поблизу дерев'яних воріт росла стара розлога верба, місце дитячих розваг хлопчаків. За нею стояла клуня, за нею був сад, а далі левада.

Малий Тарасик був непосидючим хлопчиком, часто завдавав клопоту старшим: то землі наїється, то заховається десь, то обмалює білі стіни хати вуглинкою чи паркан крейдою, то втече, то заблукає. Йому інколи добряче перепадало на горіхи від батьків чи старшого на 3 роки брата Микити. Найбільше опікувалася Тарасом його добра й лагідна найстарша сестра Катерина. Ніжні турботи Катрі заспокоювала розбишакуватого хлопця.

До дитячих років майбутнього Кобзаря належить його перша сердечна прив'язаність. Сусідами Шевченків були Степан і Мотря Коваленки, які мали дочку Оксану, на 3 роки меншу за Тараса. Дівчинка стала найближчою подругою для хлопчика і нерозлучною супутницею його забав і витівок:

*“Ми вкупочці колись росли,
Маленькими собі любились,
А матері на нас дивились
Та говорили, що колись
Одружимо їх...”*

Тарас був дуже допитливим хлопчиком. Захоплено слухав розповіді діда про гайдамаків, козаків, Запоріжжя, про визначних гетьманів і ватажків народних повстань, про жорстокі розправи над бунтівниками польського та московського урядів. Дитиною він увібрав у себе волелюбний бунтівний дух свого поневоленого народу. Його серце було сповнене ненависті до катів України Петра I, Катерини II, до жорстоких загарбників його Батьківщини – москалів, ляхів і їхніх прислужників жидів. Із малечку хлопець чув багато козацьких дум, безліч журливих та веселих пісень. Сам мав чудовий голос і гарно співав. Доводилось йому чути й сумні історії про дівчат-покриток, одурених панами чи москалями, про хлопців, загнаних до Сибіру чи відданих у солдати.

У 8-річному віці батько відправив Тараса до школи. Вайлуватий, низькорослий, але кремезний школяр почав наполегливо вивчати азбучну науку. “Храмом науки” у Кирилівці була велика хата, у якій стояв довгий стіл. Тут сиділи хлопчак, ретельно повторюючи за учителем – зизооким мандрівним дяком Совгирем-сліпим – слова Святого Письма, “Граматика” та “Часословця”. За будь-який непослух чи провину винуватця карали різками. Часто “березової каші” доводилося куштувати і просто так. Можливо, саме звідси походить нелюбов Шевченка до зизооких. Інколи Тарас тікав від дяка-спартанця додому, але нерадивого школяра повертали й “виписували” порцію “березової каші”. Втім, наука давалася йому досить легко, і хлопець швидко опанував ази буквеного письма та лічби.

29 січня 1823 р. піклувальниця й захисниця маленького Тарасика, його найстарша сестра Катря, якій щойно виповнилося 18 років, вийшла заміж за Антона Красицького, селянина-кріпака із Зеленої Діброви, старшого від неї на 10 років. Босоному Тарасові доводилося інколи пробігати кілька кілометрів, щоб шукати притулку у її новій хаті. Однак справжнє горе було ще попереду.

20 серпня 1823 р. відбулася подія, яка докорінно змінила долю 9-річного Тараса. Померла його мати. Їй було лише 37.

*“Там матір добрую мою
Ще молодую у могилу
Нужда та праця положила.”*

По кількох місяцях вдовування нестарий ще Грицько Шевченко побрався вдруге з 27-річною удівцею Оксаною Антонівною Терещенко. Такий шлюб в умовах тодішнього складного селянського життя був продиктований не велінням серця, а здоровим глуздом і тверезим розрахунком, що дозволяв краще вести господарство чоловікові та жінці. На іншу дружину Грицькові Шевченкові сподіватися було годі, бо яка дівчина піде за бідного удівця з купою дітей у хаті.

Мачуха виявилася владною жінкою. Вона мала трьох дітей від першого шлюбу й піклувалася, насамперед, про них. Від її причіпок і насильства дуже страждали сироти покійної Катерини Якимівни. Між зведеними дітьми постійно точилися сварки та бійки. Григорій та Оксана не відчували романтичних почуттів одне до одного, тому, як згадував пізніше Тарас: “Не минало години без сварки й лайки поміж батьком і мачухою: мачуха особливо ненавиділа мене, мабуть, за те, що я часто лупцював її кволого Степанка”.

У 1824 р. замість учителя-спартанця Совгиря-сліпого київська консисторія прислала до Кирилівки нового 21-річного “стихарного” дяка Петра Федоровича Богорського. Тарас називав нового молодого учителя “п'яницею паче всіх п'яниць на світі”. Школярі втекли від нього – “аки овці од вовка розсипашися”.

Тарасові не було життя вдома від сварливої мачухи, тому доводилося змиритися зі становищем “школяра-попихача” при новому учителю-п'яниці. Хлопець носив воду, топив грубу, виносив сміття, читав замість дяка псалтир над померлими, за що інколи вдавалося йому розжитися копійечкою.

Найбільшою радістю для осиротілого 10-річного хлопчини була згода батька взяти його з собою на важкий і небезпечний чумацький промисел. Вони довго їхали безкраїм степом, де подекуди виринали великі та малі міста й села: Гуляйполе, Єлисаветград, Одеса тощо, циганські табори, військові поселення.

Пізньої осені 1824 р. в одному з роз'їздів Григорій Іванович тяжко застудився. Кілька місяців він хворів, а 21 березня 1825 р. віддав Богові душу. Тарасові щойно минуло 11 років. Помираючи, розсудливий і спостережливий батько оголосив наступний заповіт стосовно другого сина: “Синові Тарасові із мого хазяйства нічого не треба; він не буде абияким чоловіком; з його буде або щось добре, або велике ледащо, для його моє наслідство або нічого не буде значить, або нічого не допоможе”.

Мачуха стала повною господинею в оселі сиріт Шевченків. Вона знущалася на дітьми, батьки яких померли, виганяючи інколи з хати навіть сліпеньку Марію. Але найтяжче було волелюбному й непокірному Тарасові. Одного разу в них ночував якийсь москаль, тобто солдат. Уночі хтось у нього вкрав гроші. Мачуха одразу звинуватила у злочині нелюбимого пасинка Тараса, той утік і сховався. Чотири дні не приходив додому. Зробив собі у кущах схованку, про яку знала лише сестра Ярина, що приносила втікачу їжу. На п'ятий день його викрили мачушині діти. Оксана Терешенчиха наказала вивідати про вкрадені гроші Павлу Івановичу Шевченкові, молодшому братові покійного Григорія, а, отже, Тарасовому дядькові. Той, за спогадами, був "великий катюга". Три дні він мордував нещасного зв'язаного хлопця аби той зізнався у крадіжці. Не витримавши тортур, Тарас визнав цей злочин. Однак, коли його розв'язали й спитали, де він сховав украдене, той не міг вказати місця, бо не брав тих грошей. Його почали бити знову й кинули на землю ледь не мертвого. Лише згодом виявилось, що гроші у москаля вкрав улюблений син мачухи Степанко, якого часто тузив Тарас.

Невдаха-хлопець почав жити у школі у Богорського. Він виконував всю домашню роботу, поки його учитель пив і гуляв у шинку. Дяк призначив Тараса "консулом", тобто наглядачем за іншими школярами. В його обов'язки входило тепер і сікти різками учнів, що провинилися. Хоча це й не звільняло самого хлопця від рукоприкладства з боку вічно п'яного "учителя". Всі зароблені ним і Тарасом гроші Богорський пропивав, тому вони часто голодували і змушені були побиратися межі людей, просячи милостиню й виспівуючи молитов.

Мабуть, у цей час між селянами було багато розмов і чуток про панів-офіцерів, які у грудні 1825 р. хотіли скинути нового царя Миколу I, брата покійного Олександра I, й самим захопити владу та покращити життя народу, звільнити селян із кріпацтва. Однак чітких свідчень про перших російських революціонерів, яких пізніше називали декабристами, у суспільстві тоді не було.

Особливо нестерпним Тарасове життя стало тоді, коли дяк Богорський злигався з мачухою. За її намовленнями він почав частіше бити свого "попихача" й морити його голодом. Після двох років таких страждань у 1827 р. лопнув терпець нещасного сироти й він вибухнув гнівом. Заставши якось свого "учителя"-мучителя п'яним до нестями, 13-річний хлопець зв'язав того, "без жалю обнаживши задня свого наставника й добродія, всипав йому добру порцію березової каші і, помстившись донесхочу та вкравши якусь книжечку з кунштниками [візерунками – Є.Л.], тієї самої ночі втік".

Тарас утік до сусіднього містечка Лисянки, де найнявся в учні до диякона-маляра. Хлопець дуже хотів навчитися малярському мистецтву. Однак лисянський іконописець, оглянувши загрубілі сирітські долоні, поставив під сумнів художні задатки юнака й не прийняв його до себе. Поневіряння сироти продовжилися. Він шукав прихистку то в найстаршій сестри Катрі, то у брата Микити. Деякий час наймитував у кирилівського священика Григорія Івановича Кошиця. Здружився з дітьми останнього – сином Ясем і дочкою Феодосією.

До цього періоду належить наступний автобіографічний вірш Кобзаря:

*"Мені тринадцятий минало.
Я пас ягнята за селом.
Чи то так сонечко сіяло,
Чи так мені чого було?*

*...Поглянув я на ягнята –
Не мої ягнята!
Обернувся я на хати –
Нема в мене хати!
Не дав мені Бог нічого!..
І хлинули сльози!.. А дівчина
При самій дорозі*

*Недалеко коло мене
Плоскінь вибирала,
Та й почула, що я плачу.
Прийшла, привітала,
Утирала мої сльози
І поцілувала...*

*Неначе сонце засіяло,
Неначе все на світі стало
Моє... лани, гаї, сади!..
І ми, жартуючи, погнали
Чужі ягнята до води".*

Дуже важко ідентифікувати героїню цього епізоду, хоча більшість біографів Шевченка ототожнюють цю дівчину з першим романтичним почуттям поета – Оксаною Коваленко. На той час їй мало бути близько 10–11 років. Свою сердечну тугу за нею в 1841 р. Кобзар виливав у поемі "Мар'яна Черниця", що містить присвяту "Оксані К[оваленк]о на пам'ять того, що давно минуло". Тут є такі рядки:

*"Чи правда, Оксано, чужа чорнобрива,
І ти не згадаєш того сироту,
Що в сірій світині, бувало, щасливий,
Як побачить диво – твою красоту;
Кого ти без мови, без слова навчила
Очима, душею, серцем розмовлять,
З ким ти усміхалась, плакала, журилась,
Кому ти любила Петруся співать.
І ти не згадаєш... Оксано! Оксано!
А я й досі плачу і досі журюсь,
Виливаю сльози на мою Мар'яну –
На тебе дивлюся, за тебе молюсь".*

Утім, на мою думку, треба врахувати, що велику симпатію у Шевченка в цей час могла викликати й Федосія Кошиць, дочка священика, у якого він наймитував. Через півтора десятиліття Тарас Шевченко до неї сватався.

На щастя для Тараса, саме в цей момент трапилася нагода покращити своє жахливе становище. 12 (24) травня 1828 р. у Вільшаній помер 73-річний Потьомкінський небіж Василь Васильович Енгельгардт, Шевченковий дідич. Троє позашлюбних синів померлого – Василь, Андрій і Павло – поділили між собою

майно батька. Діти покійного сенатора були досить відомими у російському дворянському середовищі. Найстарший син Василь Васильович був приятелем Олександра Сергійовича Пушкіна, у Петербурзі він мав репутацію картяря та гульвіси. Він тримав “увеселительное заведение”, місце розваг столичної аристократії, де проводилися бали, маскаради та концерти.

Середній син Андрій Васильович був відомим стройовим офіцером, мав чин полковника, замолоду відзначився у війні 1812 року із французами.

Південні маєтки Енгельгардта відійшли його наймолодшому синові, 30-річному Павлові, який став новим господарем Тараса та його рідних. Молодий поміщик переїхав до Вільшаної. Павло Васильович, на відміну від старших братів, нічим особливим не відзначився. Він перебував на військовій службі на посаді ад'ютанта високих начальників, хоча його кар'єра просувалася досить мляво. У формулярному списку Павла Енгельгардта значилося: “В походах не бывал”. Крім родинної близькості до Потьомкіна, молодий поміщик міг похвалитися хіба що блискучим знанням французької та німецької мов, досить звичним на той час для вищої аристократії, та шлюбом із красунею-баронесою Софією Енгельгардт, своєю далекою родичкою, дочкою генерал-лейтенанта Готгардта Герарда фон Енгельгардта, у родині якого ще зберігалися німецькі традиції та культура. Хоча зовні вдалий шлюб і не заважав молодому Енгельгардтові постійно тримати штат коханок.

Павло Васильович Енгельгардт, у родині якого в липні 1828 р. народився син, названий на честь діда Василем, розпорядився набрати з місцевих хлопців-кріпаків собі прислугу: фурманів, кухарів, лакеїв тощо. 15-річний Тарас став “козачком” на побігеньках у пана.

Тепер він жив у панських покоях. В його обов'язки входило набивати та приносити господарю люльку, чистити одяг і взуття, розпалювати комин, носити речі, супроводжувати пана у подорожах тощо. Робота була неважкою, але дуже нудною. Проте, найголовніше, Тарас отримав доступ до великої панської бібліотеки та побачив невідомі йому раніше зразки образотворчого мистецтва. Юнак крадькома за відсутності поміщика читав книги, змальовував картинки. В оточенні Енгельгардта говорили по-польськи та по-російськи, тож Тарасові довелося вивчити й ці мови.

Восени 1829 р. Павло Васильович Енгельгардт виїхав із Вільшаної до Вільна, де був на військовій службі. У супроводі пана залишав свою рідну Україну і 15-річний “козачок” Тарас Шевченко. Через святий Київ і “країну смутку та плачу” – “раз у раз голодну Білорусь” почет Енгельгардта дістався литовської столиці, де пан зупинився у великому будинку. 6 грудня того року пан і пані відправилися на бал. Допитливий “козачок” Тарас вирішив скористатися моментом, щоб за відсутності хазяїна при світлі свічки змалювати портрети героїв 1812 року. 15-річний художник дуже захопився й не помітив, як проминув час. Він якраз малював відомого козацького генерала, отамана Війська Донського Матвія Івановича Платова, коли поміщення зненацька увійшов Енгельгардт. Розлючений пан надавав ляпасів своєму “козачкові”, а наступного дня наказав лакею Сидоркові добряче відшмагати на стайні Тараса, що й “было исполнено сугубо”.

Єство безправного кріпака протестувало проти недотримання елементарних людських прав. Саме тут, у європейському місті, юний Шевченко чітко відчув різкий контраст між духом свободи цивілізованого світу та дикими порядками кріпосної неволі, що панували на Україні.

До віленського періоду життя Кобзаря належить його ще одна юнацька закоханість. Це була юна дівчина Дзюня (скорочення від імені Ядвіга) Гусиковська, швачка. Вона була полькою. Мабуть, їй було цікаво із хлопцем-українцем. Однак Тарас прекрасно розумів, що вона вільна, а він – раб. І він нічого не може зробити без згоди свого господаря. Значить, вони ніколи не зможуть бути разом. Ланцюги неволі тяжко гнітили волелюбну романтичну юну душу. “Я вперше прийшов тоді до думки, чому й нам, нещасливим кріпакам, не бути такими ж людьми, як і інші вільні стани”, – згадував пізніше Тарас Шевченко.

Через майже три десятиліття, 5 вересня 1857 р., у своєму “Журналі” Шевченко записав: “Во сне видел церковь святых Анны в Вильне и в этой церкви молящуюся милую Дуню, чернобровую Гусиковскую”. Приблизно в той же час у листі до товариша-поляка Броніслава Залеського Шевченко відмічав, що Вільно “дороге споминами моему сердцю”.

Сердечні переживання юнацької душі у литовській столиці знайшли свій відгомін у трагічній поезії “У Вільні, городі преславнім...”, у якій розповідається про кохання двох молодих людей, що належали до різних суспільних станів, різних релігій і різних народів. Молодий син литовської графині закохався у чарівну дівчину єврейку (“жидівочку”), однак проти їх поєднання виступив батько дівчини, мати хлопця й усе суспільство. Під час однієї з таємних зустрічей, коли закохані цілувалися й обіймалися, батько зарубав молодика сокирою, а дівчина тією ж сокирою убила батька, після чого сама втопилася.

Незабаром у 1830 р. Енгельгардт зі своїми придворними переїхав до Варшави. Пізніше товариш Шевченка, художник Іван Максимович Сошенко, згадував, що, за словами Тараса, у нього в польській столиці був роман із якоюсь полячкою. Утім, можливо, тут Сошенко неправильно зрозумів свідчення про взаємини юного Шевченка з Дунею Гусиковською у Вільно. А може бути, що Дуня якраз і жила у Варшаві, тільки у Шевченковому сні в ніч з 4 на 5 вересня 1857 р. він побачив її у Вільно, хоча це й малоімовірно.

Помітивши художній хист свого молодого кріпака, Енгельгардт вирішив віддати Тараса у науку до відомого у Варшаві художника Франца Лампі-молодшого. Це був перший справжній учитель малярського мистецтва для обдарованого юнака. Навчання у Лампі-молодшого тривало кілька місяців.

29 листопада 1830 р. у Варшаві вибухнуло повстання проти російського царя та за відновлення незалежної Польщі. Була оголошена детронізація Миколи I та самостійність Польської Речі Посполитої, проголошувалася рівність усіх громадян та інші демократичні свободи. Російські офіцери та урядовці, поміж них і Енгельгардт, негайно втекли з охопленої народним гнівом польської столиці до Петербурга, кинувши своїх двораків напризволяще. Кілька тижнів 16-річний Шевченко міг спостерігати, як люди живуть вільно, без царів і панів, самостійно керуючи своїм життям.

Тільки на початку 1831 р. прислуга Енгельгардта залишила вируючу Варшаву та послідувала за своїм паном до Петербурга. Дорогою у Тараса Шевченка відлетіла підшва на одному чоботі. Щоб не відморозити ногу, він постійно перевзував чоботи з однієї ноги на іншу. Ці зупинки дратували солдатів, що супроводжували Енгельгардтових слуг. Один із них ударив змерзлого юнака по шиї. У славнозвісній Шевченковій “Катерині” читаємо:

*“...шлях на Московщину.
Далекий шлях, пани-брати!
Знаю його, знаю!
Аж на серці похолоне,
Як його згадаю.
Попоміряв і я колись...”*

Після місячної зимової подорожі сніговими дорогами північної Росії Енгельгардтові кріпаки дісталися Петербурга. Після річної запеклої боротьби польське повстання було придушене. Частина польських патріотів виїхала на чужину і знайшла притулок у Франції. В Російській імперії залізною рукою був відновлений спокій.

У 1832 р. 34-річний Павло Васильович Енгельгардт, отримавши чин полковника, вийшов у відставку і проводив безтурботне паразитичне життя у Петербурзі. Його заможне існування повністю забезпечувалося виснажливою працею десятків тисяч українських кріпаків, що за роботою “світу Божого не бачили”.

Відомо, що саме в цьому році Енгельгардт зголосився на неодноразові прохання свого “козачка” Тараса віддати його у навчання до якогось відомого петербурзького художника. Пан зметикував, що маляр-кріпак може принести йому в майбутньому солідний зиск, окупивши витрати на навчання. Шевченко був законтракований на чотири роки до відомого у столиці цехового майстра живопису Василя Григоровича Ширяєва. Це був надзвичайно грубий і жорстокий чоловік, який зневажав своїх учнів. Ширяєв сам походив із кріпаків, однак йому пощастило здобути волю. Доля не жаліла його, тому і він не жалів своїх учнів. Тарас дуже страждав від образ і приниження із боку свого майстра.

Під керівництвом Ширяєва Шевченко вдосконалював свою малярську техніку, брав участь у розписі Великого, Олександринського та Михайлівського театрів у Петербурзі. Малював портрети Енгельгардтових коханок.

Улюбленим заняттям молодого художника-кріпака було під час білих ночей ходити у Літній сад і там змальовувати фігури античних богів і “солодко усміхнених” богинь, практикуючись у живописі. Саме в одну з таких літніх ночей у житті талановитого невільника відбулася доленосна зустріч.

У шевченкознавстві побутує лірична історія, яку інколи ставлять під сумнів, про те, як захопленого малюванням античних статуй Шевченка у Літньому саду примітив молодий художник-земляк Іван Максимович Сошенко. Він був на 7 років старший за Тараса, навчався в Петербурзькій Академії мистецтв і походив із Богуслава, що був неподалік від Кирилівки. Сошенко одразу помітив малярський хист Тараса, познайомився з ним і дуже зажурився, дізнавшись про його кріпацьке становище. Іван Максимович вирішив допомогти своєму талановитому землякові. Він часто запрошував Тараса до свого помешкання на Василівському острові, пригощав його чаєм, пропонував книги, давав мистецькі поради, водив у Ермітаж. Обдарованого кріпака Сошенко познайомив зі своїми відомими приятелями, переважно українцями: українським і російським поетом Євгеном Павловичем Гребінкою, мистецтвознавцем Василем Івановичем Григоровичем, художником Олексієм Гавриловичем Венеціановим та ін. Укупі митці-філантропи обмірковували план допомоги талановитому невільнику. Венеціанов звернувся по допомогу до відомого поета Василя Андрійовича Жуковського та знаменитого художника Карла Павловича Брюллова, автора всесвітньовідомої картини “Останній день Помпеї”.

У 1837 р. відбувся знаменний випадок. Ображений на суспільну несправедливість Тарас Шевченко серед прислуги свого пана виголосив промову про рівність усіх людей і необхідність боронити свою людську гідність. Він пророкував, що прийде час визволення, коли не буде кріпаків і панів, а всі будуть рівні. Дізнавшись про це, панський управитель наказав висікти Шевченка батогами. На щастя, у конфлікт втрутився Сошенко і зміг умовити наглядача не карати бунтівного, але обдарованого кріпака. Однак душевний стан Тараса, який відчув смак волі, був пригніченим. Він був близький до того, щоб накласти на себе руки. Це прискорило спроби визволення Шевченка з боку його доброчинців.

Брюллов, слава про якого гриміла у всьому світі і якого відкрито називали “Карлом Великим”, вирішив, що велич його відомості справить враження на Енгельгардта. Він прийшов до Шевченкового хазяїна із проханням зробити добру справу та відпустити на волю свого обдарованого кріпака-самородка. Однак місія “Карла Великого” закінчилася повним провалом. “Феодал-собачник”, “велика свиня” Енгельгардт, за висловом Брюллова, навідріз відмовився звільнити Тараса.

Тоді переговори про викуп Шевченка повів Венеціанов. Енгельгардт погодився відпустити Тараса за 2 500 карбованців асигнаціями, величезна на ті часи сума.

Не останню роль у процесі визволення Шевченка відіграв Жуковський, який сам був позашлюбним сином полоненої туркені-невільниці та російського дворянина, а прославився своїм літературним талантом поета-сентименталіста та гуманістичним світоглядом. Він виконував обов’язки вихователя майбутнього царя Миколи I, а згодом його сина та наступника Олександра II. Використовуючи свою близькість до імператорської родини, Василь Андрійович Жуковський вирішив допомогти талановитому, але безталанному Шевченкові. Було погоджено, що Брюллов намалює портрет Жуковського, який потім буде розіграно у лотерею, щоб зібрати потрібну суму.

Відомі меценати-композитори брати Матвій та Михайло Юрійовичі Вієльгорські допомогли в організації лотереї для розіграшу портрета Жуковського. Однак для більш вражаючого ефекту організатори лотереї підтасували її результати й зробили так, що жаданий портрет виграла імператриця Олександра Федорівна, дружина Миколи I.

22 квітня 1838 р. Павло Васильович Енгельгардт, отримавши 2,5 тис. крб. асигнаціями, підписав відпустку Шевченкові. У документі зазначалося, що власник Тараса “отпустил вечно на волю крепостного моего человека Тараса Григорьевы сына Шевченка, ...до которого человека мне Энгельгардту и наследникам моим впредь дела нет, ...и волен он Шевченко избрать себе род занятий какой пожелает”. Відпустка була засвідчена підписами Брюллова, Жуковського та Вільгорського, служителями трьох муз – малярства, письменства та музики. Цікаво, що саме в цих галузях творчості прославився Тарас Шевченко як прекрасний художник, геніальний літератор і чудовий співак.

Тарас радів, як дитина, розглядав, перечитував свою відпустку, цілував заповітний папір, благословляв свою добродушність. Того дня Сошенко малював образи чотирьох євангелістів. Раптом через вікно кулею до кімнати влетів Тарас і, вигукуючи “Свобода!”, “Свобода!”, почав душити свого товариша в обіймах і цілувати. Обидва розплакалися. Сошенко добродушно запропонував другові жити з ним у кімнаті.

Незабаром Шевченко став студентом-стипендіатом Академії мистецтв, учнем самого Брюллова, “Карла Великого”, одного зі своїх визволителів. За свої картини, він отримував нагороди.

Тарас часто залишався на ніч у помешканні Брюллова, виконував різні доручення учителя, малював, читав книги з його бібліотеки. Карл Павлович дуже любив, щоб йому читали, коли він малює. Це завдання часто виконував Шевченко.

П'яний дух абсолютної свободи змінив колишнього невільника. Заробляючи непогані гроші написанням портретів, Тарас поринув у розваги і блиск безтурботного богемного життя, що раніше йому було недоступним. Він купував собі різні дорогі речі: єнотове хутро, непромокальний плащ, годинник на ланцюжку, їздив у шикарних фаєтонах, брав участь у застіллях, намагався виглядати *comme il faut* (комільфо – фр. “так, як треба”), тобто пристойно. Сошенко не схвалював поведінку товариша. Його вірші, які Тарас читав приятелеві, той також піддавав нищівній критиці, порадивши йому займатися справжнім мистецтвом – живописом.

У цей час найбільшим другом Шевченка став художник Василь (Вільгельм) Іванович Штернберг, ще один учень Брюллова, зросійщений німець, який щойно повернувся з України. Новий друг був закоханий в одну із племінниць Григорія Степановича Тарновського, українського шляхтича, власника живописного маєтку в Качанівці на Чернігівщині. Штернберг дуже переживав, коли його обранниця вийшла заміж за іншого. У скрутну мить його підтримав Шевченко.

Вони разом ходили на прийоми, відвідували театри й розважалися. Шевченко почав палити, полюбив алкогольні напої і навіть у чай завжди додавав ром. Кар'єрства він не визнавав. Щодо жінок, то немає свідчень про якісь сильні романтичні захоплення Шевченка, хоча взаємини з представницями прекрасної статі у нього були завжди. Про його детальне знайомство із принадами жіночого тіла може свідчити хоча б той факт, що Тарас був художником, а отже, часто малював гарненьких оголених натурниць на своїх картинах, які збереглися й до нашого часу. Чи відвідував він “дома терпимости” або інші “увеселительные заведения” для чоловіків, як це було прийнято для столичної богемі, невідомо, хоча є свідчення, що він створив цикл “сороміцьких” віршів фривольного змісту. Це дозволяло деяким називати його “пошлецом”. Утім, свідчення про розпусне життя Шевченка відсутні.

У січні 1839 р. Тарас остаточно посварився із Сошенком. Причиною цього стало роздратування Івана Максимовича поведінкою товариша. А останньою краплею, що переповнила чашу терпіння Сошенка, була історія з Машею. Це була гарненька дівчина-німкеня Амалия Клоберг, або просто Маша, небога хазяйки, у якій квартирували Сошенко та Шевченко. Іван Максимович мав серйозні наміри стосовно Маші. Однак стримував вияв своїх романтичних почуттів, обожнюючи об'єкт своєї пристрасті і сподіваючись на взаємність у майбутньому. Звичайно, Тарас знав про симпатію друга до дівчини, однак це не завадило йому почати залицятися до Маші. Весела дівчина надавала перевагу товариству дотепного, розкутого та життєрадісного Шевченка, ніж скромного й запечаленого його старшого товариша. Сошенко розчарувався і в Маші, і в Тарасові. Він попросив того залишити його кімнату, а невдовзі, закінчивши навчання у Петербурзі, виїхав на Україну, де отримав роботу у Ніжинському ліцеї.

У 1839 р. Шевченко і Штернберг стали свідками “недоречного одруження і доречної розлуки” в житті їхнього спільного наставника Карла Брюллова. 8 січня того року Тарас і Василь разом були в євангельській кірсі на вінчанні свого учителя з відомою юною красунею-німкенню Емілією Тімм. Однак по двох місяцях подружнього життя Карл і Емілія розлучилися назавжди. По столиці пішли чутки, що причиною розривання цього шлюбу стали залицяння до дружини Брюллова самого імператора Миколи I, відомого поціновувача жіночих принад. Подружньої зради навіть із венценосним монархом пробачити своїй обранниці “Карл Великий” не зміг, і вони розлучилися. Шевченкові тепер довелося морально підтримувати свого душевно спустошеного й ображеного учителя-добродія.

На початку літа 1839 р. Штернберг виїхав до Оренбурга у ставку генерала Василя Олексійовича Перовського, який потребував художника, щоб змальовувати свою військову експедицію на Хіву.

1838–1840 роки – це період інтенсивної літературної діяльності Шевченка. Хоча сам він спочатку особливого значення своїй писемницькій діяльності не надавав, займаючись переважно образотворчим мистецтвом. Велике враження на українську громаду справила смерть у 1838 р. батька сучасної української літератури Івана Петровича Котляревського. Свідомі українці дуже переживали, що втратили найвидатнішого майстра народного слова в літературі. Саме в цей час з-під пера Тараса Шевченка, вихованого на пісенній народній творчості, виходять його безсмертні твори про трагічність українського невільницького життя – поеми “Катерина”, “Причинна”, “Тополя”, “Перебендя” та ін. Журливі поезії Тараса, відірваного від омріяної України, написані простою, але живою народною мовою, не могли не сколихнути серце придушеної української громади, що поступово втрачала свою національну окремішність і сумувала за колишньою славою своєї Батьківщини:

*“За карії оченята,
За чорнії брови*

*Серце рвалося, сміялось,
Виливало мову,*

*ВилИвало, як уміло,
За темній ночі,
За вишневий сад зелений,
За ласки дівочі...*

*За степи та за могили,
Що на Україні,
Серце мліло, не хотіло
Співать на чужині...*

Скільки страшних трагічних історій про нещасливе дівоче кохання, зламану долю чув Шевченко до тим як написати:

*"Кохайтесь, чорноброві,
Та не з москалями,
Бо москалі – чужі люде,
Роблять лихо з вами.*

*Москаль любить жартуючи,
Жартуючи й кине;
Піде в свою Московщину,
А дівчина гине...*

Нерозділеність почуттів, сердечну самотність Шевченко знав із юних років і проніс через усе життя. Одна з печальних "Думок" 1838 року містить такі рядки:

*"Тече вода в синє море,
Та не витікає;
Шука козак свою долю,
А долі немає.
Пішов козак світ за очі;
Грає синє море,
Грає серце козацькеє,
А думка говорить:
"Куди ти йдеш, не спитавшись?
На кого покинув*

*Батька, неньку старенькую,
Молоду дівчину?
На чужині не ті люде, –
Тяжко з ними жити!
Ні з ким буде поплакати,
Ні поговорити".
Сидить козак на тім боці, –
Грає синє море.
Думає, доля зустрінеться, –
Спіткалося горе..."*

Списані папери з рядками поезій, розкидані по підлозі кімнати, де жив Шевченко, побачив його новий знайомий молодий поміщик з України Петро Іванович Мартос. Він завітав до поета-художника, щоб той намалював його портрет. Зворушений віршами свого візаві, Мартос запропонував видати збірку поезій Шевченка за власний рахунок. Той дав згоду.

Навесні 1840 р. у петербурзьких книгарнях з'вилася збірка поезій досі неznаного автора Тараса Шевченка під назвою "Кобзар". Вона принесла її авторові безсмертну славу. Поет не дарма обрав саме таку назву для своєї збірки. Кобзар – це співець минулої слави, носій історичної пам'яті свого народу.

Критика майже одностайно визнавала поетичний талант автора "Кобзаря", проте розходилася в думках щодо розвитку українського літературного слова. Частина рецензентів, зокрема й відомий Віссаріон Григорович Белінський, заперечували можливість існування української літератури й радили авторам-малоросам писати на "общедоступном великорусском языке". Однак читаюча українська громада прийняла "Кобзар" схвально, поширюючи його у списках.

У квітні 1841 р. у світ вийшла велика історична поема Шевченка "Гайдамаки", яка знову викликала жваві відгуки серед інтелігенції. В основу сюжету, що розгортається на тлі кривавого народного повстання Коліївщини, про яку Тарас багато чув від свого діда Івана, покладено романтичну історію кохання парубка Яреми та дівчини Оксани. Їхні почуття витримали жадливі випробування, але молоді серця все-таки поєдналися у шлюб.

Тепер за художником Шевченком міцно закріпилася слава українського поета. На глузування з боку недобросовісних критиків, буцімто він пише українською лише тому, що російської не знає, Шевченко відповів низкою російських творів: "Песня караульного из тюрьмы", "Слепая", "Тризна" тощо.

Серце поета рвалося на Батьківщину, яку він залишив 14 років тому. Він давно не бачив своїх рідних, своє село. Наприкінці весни 1843 р. Шевченко вирушив із Петербурга на Україну. Місцеве панство охоче приймало відомого поета та художника. Він заїхав до Качанівки, живописного маєтку Григорія Степановича Тарновського, із яким його познайомив у Петербурзі Штернберг. Шевченко продав Тарновському свою відому картину "Катерина". У Качанівці Тарас познайомився із двоюрідною небогою господаря, 23-річною Надією Василівною Тарновською. Дівчина вразила поета-художника своєю вродою. Є свідчення, що Шевченко обмірковував думку про шлюбну пропозицію їй.

Із Качанівки поет вирушив до Києва. Тут Тарас Григорович познайомився з молодим літератором Пантелеймоном Олександровичем Кулішем і Михайлом Олександровичем Максимовичем, із якими він дуже потоваришував. За їх пропозицією він став співробітником Тимчасової комісії для розгляду давніх актів.

Заїхав на короткий час Шевченко і до рідної Кирилівки. Тут від рідних він дізнався про долю омріяної ним Оксани Коваленко, свого першого дитячого кохання. У січні 1840 р. вона вийшла заміж за кріпака із сусідньої Пединівки й уже народила двох дівчаток — Параску та Варвару. Тарас міг здогадуватись, що кохана Оксана його не дочекається, але все ж таки ця звістка дуже боляче вдарила по серцю. Довгий час вважалося, що реальна Оксана — перше Тарасове кохання — насправді була зведена паничем, однак це слід віднести до художньої вигадки. Хоча трагедію покриток Шевченко знав дуже добре, адже в Кирилівці їх прожило кілька десятків років.

Завітав Шевченко й до своїх колишніх господарів Кошиців, де колись наймитував. Він зазначив, що маленька попівна Федосія, з якою він грався, коли та була ще дівчам, уже стала дорослою гарною дівчиною. Вона йому сподобалася.

На Полтавщині, де Шевченко зупинився у Євгена Павловича Гребінки, він здружився з письменником Олександром Степановичем Афанасьєвим-Чужбинським. Тут же поет приєднався до веселого та розбишакуватого "товариства мочемордів". "Мочити морду" — означає, пити горілку. На чолі цього своєрідного "ордену" випивох, що жили за принципом "in vino veritas", стояв його всеп'янішество, великий магістр, ліберал, відставний гусар Віктор Олексійович Закревський. Дружні взаємини зав'язалися у Шевченка з одним із "мочемор-

діїв", зукраїнізованим графом із шотландського дворянського роду Яковом де Бальменом (Яцьком Дибайлом), прекрасним самобутнім художником. Серед "мочемордіїв" Тараса жартома називали "гетьманом".

Полонило поета й жіноче товариство в родині Закревських: Ганна, дружина Вікторового брата Платона Олексійовича Закревського, жінка надзвичайної вроди, сестри братів Закревських – Марія, прекрасна піаністка, та Софія, дотепна оповідачка й письменниця.

Від Закревських уже широко відомий в Україні поет у липні 1843 р. поїхав до Яготина, у якому доживав останні свої роки колишній генерал-губернатор Малоросії, князь Микола Григорович Репнін-Волконський. Старий князь, одружений із Варварою Олексіївною Розумовською, онукою останнього гетьмана України Кирила Григоровича Розумовського, свого часу був звинувачений у лібералізмі, гетьманофільських симпатіях, в опорі централізаторській політиці царської влади та бажанні відновити автономію України. Рідний брат князя Сергій Григорович Волконський був декабристом, і за наказом Миколи I його було заслано до Сибіру. Братового сина Микола Григорович виховував, як свого власного. Поблизу князя була дочка Варвара, старша за Шевченка на 6 років.

35-річна Варвара Миколаївна Репніна зовні була тендітною, худорлявою, тоненькою жінкою з великими живими виразними очима. Вона була дуже доброю, дотепною, милою та ласкавою до людей, піклувалася убогими та нещасливими, вболівала за всіх, хто звертався до неї по допомогу. Дуже темпераментна, Варвара Миколаївна всією душею ненавиділа кріпацтво й умовності суспільства, що розділяли людей на певні категорії. Її високе суспільне положення отруїло її долю, тому вона як могла протестувала проти тих норм, обов'язків і приписів, що повністю регламентували її життя та поведінку.

У юності вона закохалася в молодого офіцера Баратинського, молодшого брата відомого російського поета Євгена Абрамовича Баратинського. Молоді думали про шлюб. Однак деспотична матір дівчини стала на заваді їхньому подружньому щастю. Вона не дозволила дочці вийти заміж за її обранця. А невдовзі суджений Варвари загинув на дуелі. Загорьована дівчина увірбалася в чорне й вирішила носити траур до кінця своїх днів. Її серце зберігало вірність померлому коханому, доки в яготинському палаці не з'явився Тарас Шевченко.

Варвара Миколаївна вже багато чого чула про цього молодого чоловіка, який народився кріпаком, але завдяки своїм мистецьким здібностям здобув прихильність відомих культурних діячів, що допомогли йому визволитися з неволі. За своєю шляхетністю та багатством душі Шевченко перевершував багатьох відомих їй паничів. Княжна зазначала: "Як багато він має такту, доброти й пошани до всього святого. З усіма він ввічливий, із старшими шанобливий, і тому й його всі люблять".

Тарас Григорович носив модний тоді сірий довгий костюм з оксамитовим коміром і зав'язував під підборіддям шаль-крават. Обличчя було погоне, хоча поет залишав негусті бакенбарди. Шевченко був середнього зросту, але міцної статури, широкоплечий і злегка сутулий. Мав русяве волосся. Однак особливої привабливості йому надавали виразні сірі очі, що світилися надзвичайним розумом і добротою.

Тарас вирвав княжну з одноманітного рутинного життя. Він полонив серце Варвари. Немолоде дівоче серце знову захвилювалося, а розум налаштувався на лад мрій і фантазій. Княжна зрозуміла, що у товаристві Шевченка вона не може вповні контролювати себе, все більше впадаючи у вир почуттів. Варвара змущена була визнати, що "коли б бачила з його боку любов, то, може, відповіла б йому і пристрасно".

Тарас і Варвара розмовляли російською. Це була єдина мова, яку обидва добре знали. Княжна погано розуміла українську, а поет по-французьки знав лише кілька слів і виразів. Їй було дуже цікаво з ним. Вона захоплена дивилася на неординарного співрозмовника, коли той читав свої та чужі вірші українською чи російською мовою.

Розуміючи, що скоро буде не в змозі опиратися своїм почуттям, Варвара одного разу зачинилася на вісім днів у своїй опочивальні, щоб не бачити й не чути об'єкт своїх романтичних почуттів, що зненацька підкорив її серце. Оточення князівського палацу вже почало шепотітися, що, схоже, донька князя не на жарт закохалася у загадкового прибульця. Однак сам Шевченко, мабуть, не помічав пристрасних поглядів Варвари Миколаївни. Йому більше подобалася 20-річна Глафіра Іванівна Псьол, сирота-вихованка Репніних. Ця дівчина була здібною художницею, що подобалося Тарасові Григоровичу.

Глафіра не була красунею, але "її відкрите, розумне, повне життя обличчя, ласкавий, а іноді вогненний погляд, темно-каштанове волосся, що густими кучерями отінювало свіжість лиця", притягали всіх. Гарна дівчина була "дуже розумною, доброю й дивно обдарованою почуттям усього прекрасного". Вона залишила майстерно намальований олівцем портрет Шевченка.

Глафіра помітила небайдужість до неї поета. Не могла вона й не бачити, що Варвара, якій все більше й більше подобався Шевченко, починала ревнувати.

В один із вечорів Шевченко прочитав для Репніних свою російську поему "Слепая", в основі сюжету якої лежала трагічна доля української дівчини Оксани.

Княжна згодом занотувала: "О, якби я могла передати вам усе, що пережила під час цього читання... Які почуття, які думки, яка краса, яке очарування і який біль! Лице моє було мокре від сліз, і це було щастя, бо я б мусила кричати, якби моє хвилювання не знайшло цього виходу; я відчувала нестерпний біль у грудях... Яка чарівна манера читати! Це була чарівна музика, що співала мелодійні вірші... Перед сном я так гаряче молилась, я так пристрасно любила увесь світ".

Шевченко почав втрачати для Варвари Репніної обриси реальної людини. В своїй уяві княжна ідеалізувала й обожнювала молодого поета. Він став її кумиром. Вона мріяла стати його музою. Вона поставила його на найвищий п'єдестал і не могла дозволити, щоб Шевченко з нього сходив. Він мав лише творити й творити заради неї, на її честь.

Варвара ревнувала Тараса до всіх дівчат, а найбільше до Глафіри, виказувала йому за гулянки на святах. Але варто було йому поговорити з нею, посміхнутися, поцілувати їй руку, подивитися на неї своїми глибокими грайливими сірими очима, як вона танула під його поглядом, немов сніг під весняним сонцем.

Найбільшого торжества Варвара Миколаївна у своїх почуттях зазнала 13 або 14 листопада 1843 р., коли Шевченко прочитав у присутності Варвари та сестер Тетяни і Глафіри Псьол свій великий російський вірш “Тризна”, що був присвячений княжні й мав такі рядки:

*“...Для Вас я радостно сложил
Свои житейские оковы,
Священнодействовал я снова
И слезы в звуки перелил.*

*Ваш добрый ангел осенил
Меня бессмертными крылами
И тихостройными речами
Мечты о рае пробудил”.*

На очах своєї потенційної конкурентки за серце поета Глафіри Псьол тріумфуюча Варвара Репніна поцілувала чоло Тараса Шевченка.

Одного разу, коли велика сім'я Репніних обідала за столом, до їдальні увійшов Шевченко. Варвара єдина встала, щоб його привітати. Княжна вітала стоячи чоловіка, який ще п'ять років тому був кріпаком. Коли поет жартував і говорив порожні слова й навіть дурниці, вона тікала до своєї кімнати, стримуючи слюзи образи. Коли Тарас читав свої вірші, її лице палало, а очі блищали.

Одного разу сусідній із Репніними поміщик Платон Якимович Лукашевич надіслав до Шевченка в Яготин кріпака з листом. Чоловік пройшов пішки 25 верст у лютий мороз і хуртовину. Коли Тарас Григорович прийняв посланця, він запропонував тому відпочити. Однак кріпак відмовився, оскільки пан наказав йому негайно повернутися назад із відповіддю. Шевченко написав Лукашевичу обуреного листа. Наступного дня він отримав від поміщика нове послання. Той говорив, що у своєму маєтку має 300 таких йолопів, як Шевченко. Ця образа дуже вразила ніжну душу поета. Дізнавшись про це, Варвара прийшла до Тараса, притулила його голову до своїх грудей, обійняла його, цілувала його руки, заспокоївши розбурхану душу.

Поведінка закоханої у Шевченка княжни ставала дедалі помітнішою. Подолавши сором, Варвара передала Тарасові повість свого життя під назвою “Дівочка”. Цей твір-сповідь був майже відкритим зізнанням у коханні до адресата.

Тепер Шевченко не міг не зрозуміти всю глибину почуттів до нього княжни. Перед ним постало споконвічне російське питання: що робити?

Стара княгиня Варвара Олексіївна усвідомила, що кохання її дочки до колишнього кріпака – це ще гірше, ніж випадок із Баратинським, і вирішила покласти край цим романтичним мріям своєї дитини. Вона викликала Варвару до себе й сказала, що її дочка “занадто легко пускається у сердечні зв'язки” чужим людям. Княжна спалахнула й відповіла, що Шевченко їй не чужий, що вона його “любить і повністю йому довіряє”. Княгиня назвала поведінку дочки безсоромною і заборонила спілкуватися з Тарасом.

Очевидно, тоді ж вона поговорила на цю тему і з Шевченком.

Наступні дні Тарас і Варвара мали вигляд “двох закоханих, що посварилися”. Вони були сумними, не розмовляли й намагалися не зустрічатися поглядами. Коли через деякий час Варвара запитала, чому він уникає спілкування з нею, Тарас відповів, що не може собі дозволити цього робити. Тоді княжна сказала, що ніщо не заважає їм ставитися одне до одного, як брат до сестри. З того моменту Шевченко інколи називав Варвару “сестрою”.

Виправити ситуацію, що могла вдарити по авторитету сімейства Репніних, зголосився спільний знайомий Варвари і Тараса, граф Олексій Васильович Капніст, до якого обидва ставилися з повагою.

Насамперед, Капніст пояснив Варварі, що стосунки між нею і Тарасом не мають перспектив, а романтичне налаштування княжни може закружити голову Шевченкові, що зруйнує його поетичну та художню кар'єру і нічого доброго для нього не дасть.

Шевченкові ж Капніст порадив якнайшвидше знайти привід, щоб виїхати з Яготинського палацу. У прощальному листі до “сестри” Варвари Тарас, звертаючись до княжни на “ти”, закликав “берегти в собі багатства, що їх Бог вложив в одне з найпрекрасніших своїх створінь”.

Варвара сказала Шевченкові, що любить його як брата і навіть “могла б любити його жінку, якщо б він оженився”.

10 січня 1844 р. настав час від'їзду Шевченка з Яготина. Не в змозі стриматися перед розлукою, Варвара “в слюзах кинулася йому на шию, перехрестила йому чоло”. Тарас прожогом вибіг із кімнати, сів на тарантас і поїхав.

У лютому Шевченко побував у Києві, де познайомився з молодим літератором Василем Михайловичем Білозерським, другом Куліша, та Михайлом Володимировичем Юзефовичем, помічником куратора Київського учбового округу. Потім поїхав до Москви, де зустрічався з актором Михайлом Семеновичем Щепкіним. Звідти поет виїхав до Петербурга.

Перебуваючи в Україні, Шевченко задумав створити альбом малюнків під назвою “Живописная Украина”, де б містилися зображення найвидатніших історичних пам'яток його Батьківщини. Тепер він майже рік працював над здійсненням цього задуму.

22 березня 1845 р. рада Академії мистецтв ухвалила присвоїти Шевченкові “звание некласного художника” й видала диплом. Через кілька днів він виїхав на Україну.

У середині квітня Тарас Григорович був у Яготині у своєї названої “сестри”. Однак Варвара була у траурі. 7 січня 1845 р. помер її батько, князь Микола Григорович Репнін-Волконський. Через кілька днів Шевченко був у Києві, де зустрічався з Юзефовичем. Він хотів отримати посаду художника при Київському університеті святого Володимира.

Улітку Тарас Григорович багато подорожував Україною. У серпні Шевченко заїхав до села Потоки Канівського повіту, де був розташований один із маєтків його знайомого, багатого діда Григорія Степановича Тарновського. У Потоках Шевченко відновив своє знайомство з 25-річною Надією Василівною Тарновською. Є відомості, що він навіть запропонував їй вийти за нього заміж, але вона відповіла відмовою. Однак стосунки між ними залишалися приятельськими. У Потоках Тарас і Надія хрестили дитину місцевого дяка. Шев-

ченко дарував “любій кумасі” свої малюнки та вірші. Коли в 1847 р. поета заарештували, Тарновська сховала всі ці подарунки від гріха подалі.

У вересні 1845 р. Шевченко заїхав до своєї рідної Кирилівки. Мета цього візиту була досить серйозною. Тарас вирішив посвататися до дочки священика Григорія Івановича Кошиця – Феодосії. Є свідчення, що й дівчина хотіла піти за нього. Однак Кошиці вирішили не віддавати дочку за свого колишнього наймита, нехай тепер і вільного. Переказували, що нещасна попівна так тяжко переживала цю відмову, що згодом збожеволіла.

Засмучений Шевченко виїхав із рідного села і продовжував мандрувати Україною, змальовуючи церкви, монастирі, каплички, могили, хати тощо. В цей час з-під його пера вийшли поеми “Єретик”, “Невольник”, містерія “Великий льох”, посланіє “І мертвим, і живим, і ненародженим”, “Холодний Яр”, цикл поезій “Три літа” тощо.

Наприкінці осені, перебуваючи у Переяславі, Шевченко дуже захворів. Лікарі діагностували тиф і боялися за його життя. На різдво 25 грудня 1845 р. тяжкохворий Шевченко написав свій геніальний і величний “Заповіт”: “Як умру, то поховайте...”

Шевченків “Заповіт” став маніфестом визвольного руху поневоленої української нації, закликом до єднання українців і спільної боротьби за волю.

На Яготинщині ходив переказ про те, як один пан вивів на ярмарок прекрасну дівчину-кріпачку і продавав її за тисячу карбованців. Зібралися й інші пани та почали торгуватися. До цього місця підійшов невідомий чоловік у простому одязі. Він мав лише 900 крб., але звернувся до натовпу із проханням допомогти визволити нещасну дівчину від наруги. Невідомий добродій пустив свою шапку по колу і зібрав 400 крб. 1 000 він віддав за волю дівчини, а решту 300 крб. дав їй на посаг. Коли чужинця запитали, хто він такий, той просто відповів: “Тарас Шевченко”.

На початку 1846 р. здоров'я Тараса покращилося. Він виїхав з Переяслава з Афанасьєвим-Чужбинським. Шевченко носив у цей час чорну оксамитову шапочку, оскільки під час хвороби йому погодили волосся. Шлях пролягав через Лубни, Прилуки, Ніжин до Чернігова. У Прилуках стався цікавий випадок. Горіла хата одного єврея. Християни стояли звіддала й допомагали неохоче. Побачивши це, Шевченко кинувся на допомогу й почав соромити одновірців, говорячи, що у біді всі народи стають рівними.

У Ніжині, де колись навчався Микола Васильович Гоголь, Тарас Григорович зустрівся з Сошенком, який тут учителював. Звідти Шевченко виїхав до Чернігова.

У квітні 1846 р. поет був в Києві. Тут він познайомився з відомим істориком Миколою Івановичем Костомаровим, другом Куліша та Білозерського, яких Шевченко вже добре знав. Той повідомив йому про утворення таємного товариства на честь святих просвітителів Кирила та Мефодія, що виступає за визволення українців та інших слов'янських народів і зрівняння всіх людей. Шевченко охоче приєднався до цього патріотичного гуртка української молоді й інтелігенції. Читав на зборах свої недруковані антиурядові революційні твори: “Сон”, “Кавказ” та ін. У програмних документах товариства Кирила та Мефодія чітко відбивається вплив Шевченкових полум'яних поезій.

Познайомився Тарас Григорович із багатьма кирило-мефодіївцями, зокрема, з молодим етнографом Опанасом Васильовичем Марковичем.

Живучи в Києві, поет був постійно оточений дітьми. Він забавляв малюків, малював їм щось, купував для них солодощі. Одного разу він побачив маленьку дівчинку, що загубилася й перелякано плакала. Пояснити, звідки воно, маля не могло. Тарас Григорович кілька годин бавив дитинку іграшками, зробленими з паперу, поки врешті-решт до них не підійшла мати загубленої дівчинки.

Дуже часто Шевченко купував птахів у клітках і відпускав їх на волю. А якось він ледь не побив ломакою собаколова, який знущався над недобитою твариною. Шевченко обурено говорив, що є люди, гірші за звірів.

Восени 1846 р. Шевченко побував на Полтавщині, Харківщині, Київщині, Поділлі та Волині, всюди змальовуючи пам'ятки минувшини. У грудні він повернувся до Києва, де зібралося тоді його “братство” – Костомаров, Куліш, Білозерський, Маркович та ін. Ці люди дуже вболівали за свій народ та українську справу взагалі.

24 січня 1847 р. Шевченко приїхав у Мотронівку на Чернігівщині, де був старшим боярином на весіллі Куліша, який одружився з сестрою Василя Михайловича Білозерського Олександрєю. Тарас був у захопленні від гарної Кулішевої нареченої й промовляв: “Чи се царівна, чи королівна!” Йому дуже подобалося, що вона не цурається української культури. Разом з Олександрєю вони співали пісню “Зіронька”. Це викликало жартівливі ревності з боку Куліша, який сказав товаришеві: “На чужий коровай очей не поривай, а собі дбай”. Молоде подружжя Кулішів вирішило допомогти здійснитися Шевченковій мрії про поїздку на навчання в Італію. Весь посаг нареченої – 3 000 крб. – було вирішено з цієї метою передати Тарасові.

У березні 1847 р. Куліші з Василем Білозерським неквапно вирушили у закордонну подорож. До них мав приєднатися і Шевченко. Той збирався ще погуляти на весіллі у Костомарова, яке планувалося на кінець березня того року. Молоді діячі української культури не здогадувалися тоді, що їхнім намірам незабаром прийде кінець. За доносом студента Олексія Михайловича Петрова, який підслухав розмови кирило-мефодіївців, у березні почалися арешти всіх членів товариства.

5 квітня на станції у Броварах Шевченко переодягся у фрак, оскільки мав бути боярином на весіллі у Костомарова. Він не знав, що той уже заарештований за справою Кирило-Мефодіївського товариства. На переправі через Дніпро його зупинили жандарми. Жандарм, що заарештував Тараса, був зизооким. На питання, чому він в урочистому фрак, Шевченко широко відповів, що має бути боярином у Костомарова. Жандарми розсміялися і сказали: “Ну, то де жених, там треба бути й бояринові”.

Шевченка відправили до Петербурга. Але поет не втрачав бадьорості духу. Він усю дорогу співав, жартував і сміявся. На одній із станцій якийсь чиновник сказав: “З виду й не ясно, хто з вас заарештований”.

Довести належність Шевченка, як і Куліша, до Кирило-Мефодіївського товариства слідчі III відділення не змогли. Однак за свої антиурядові вірші Шевченко був визнаний найнебезпечнішим злочинцем. Микола I був роззлючений на Кобзаря за те, що той висміяв у поемі "Сон" його персону, його жінку і весь лад його імперії, а також захоплювався героїзмом декабристів. За присудом жандармів, Шевченка, зважаючи на міцну будову тіла, було вирішено відправити у солдати в окремий Оренбурзький корпус із правом вислуги. До вироку цар власноруч дописав: "Під найсуворіший нагляд, із заборобою писати та малювати". Цей царський наказ став найжахливішим покаранням для творчої душі поета й художника.

Перебуваючи за ґратами, Тарас створив цикл поезій "У казематі". Увечері 19 травня 1847 р. він побачив Тетяну Петрівну Костомарову, матір свого товариша. Вражений материнським горем жінки, яка йшла "з хреста неначе знята", Шевченко змалював її страшне нещастя. Він подякував Богові, що його неньці не випало на долю те, що довелося пережити матері друга.

30 травня 1847 р. арештантам зачитали царський присуд. Вони вже готувалися до найгіршого й були раді, що вирок виявився значно м'якшим. Прощаючись із Костомаровим, Шевченко вклонився йому і сказав: "Не журись, Миколо, будемо й ми з тобою колись укупі жити".

Уже 8 червня солдата Тараса Шевченка було доставлено до Оренбурга. Тут опіку над відомим українським поетом узяли земляки-офіцери Федір Матвійович Лазаревський, Сергій Петрович Левицький та ін. Через свої зв'язки вони клопоталися про пом'якшення долі Шевченка.

Не забувала про Тараса і його "сестра" Варвара Миколаївна Репніна, вона листувалася з шефом жандармів, графом Олексієм Федоровичем Орловим, вимагаючи пом'якшення вироку для Шевченка. На це той досить грубо відповів, щоб вона не лізла не у свої справи.

Почався відлік 10-річної служби поета у пекучих казахських і киргизьких степах. Спочатку Шевченко перебував в Орській фортеці. Найбільше його виснажувала безглузда муштра. Тарас дав собі слово, що не стане солдатом, цим "бездушним автоматом". Він нишком порушував царський вирок, пишучи поезії у своїх захалявних книжках і потайки малюючи картини.

Шевченко, страждаючи на чужині, виявляв вражаючу незламність духу: "Караюсь, мучуся..., але не каюсь". Передові за поглядами офіцери співчутливо ставилися до засланого поета. Дві жінки справили Тарасові теплий заячий кожух, щоб той міг перезимувати.

На першому ж році служби Тарасу Григоровичу довелося перенести кілька хвороб: ревматизм, цингу, скорбут тощо. Але найбільше поет страждав від безглузвих виснажливих військових справ. Солдатський мундир був дуже тісним, і інколи Шевченко лягав спати у ньому, щоб не пережити муку одягання його вранці. Коли начальство дозволяло, він ходив у цивільному.

24 жовтня 1847 р. у листі до Варвари Миколаївни Репніної Шевченко писав: "...Ви неодмінно розсміялися б, якби побачили тепер мене. Уявіть собі найнезграбнішого гарнізонного солдата, розхристаного, неголеного, з потворними вусами, і це буду я. Смішно, а сльози котяться..."

Отримавши листа, княжна негайно відповіла. Варвара писала, що вона та сестри Глафіра й Олександра Псьол постійно моляться за Шевченка. "...Ні, я не засміялась би, а заридала б, якби Вас побачила тепер, і молила б Бога дати язикові моему красномовність, щоб потішити Вас у горі, винести дух Ваш понад Вашу гірку долю..."

У 1848 р. Шевченка як художника включили до складу Аральської експедиції, яку очолив відомий гідрограф Олексій Іванович Бутаков. Завданням Тараса Григоровича була змальовувати бачені краєвиди степу, морського узбережжя та островів. Із великим співчуттям ставився поет до місцевого населення, змальовуючи простих казахів.

Через багато років у цих краях побувала романтична легенда про те, як Шевченко, або Тарас-ага, прихистив джигіта Асила та його наречену Райхан від людей розлюченого бая Садикбека, який хотів насильно одружитися з цією красунею, й допоміг молодим закоханим побратися.

Після завершення небезпечної експедиції в 1849 р. поет кілька місяців жив у Оренбурзі. Він постійно отримував підтримку співчутливих офіцерів, брав участь у дружніх застіллях, здружився з поляком-засланцем Броніславом Залеським та офіцером-німцем Карлом Герном, у домі якого жив.

У цей час, коли на зустрічах траплялися жінки, "незмінною Тарасовою подругою була татарка Забаржада, надзвичайної краси". Тільки до неї можна віднести написані в Оренбурзі ліричні рядки:

*"І станом гнучим, і красою
Пренепорочно-молодою
Старії очі веселю.
Дивлюся іноді, дивлюсь,
І чудно, мов перед святою,
Перед тобою помолюсь.
І жаль мені, старому, стане
Твоїй Божої краси.
Де з нею дінешся еси?
Хто коло тебе в світі стане
Святим хранителем твоїм?
І хто заступить? Хто укриє*

*Од зла людського в час лихий?
Хто серце чистеє нагріє
Огнем любові, хто такий?..
Отак я іноді тобою,
Тобою, серце, молодого,
Старії очі веселю.
Дивлюся іноді, дивлюсь
На стан твоїй гнучий, і за тебе
Тихенько Богу помолюсь.
Молися й ти, з святого неба
На тебе, серце, не зійшла
Твоя і доля і недоля".*

Тим часом у житті Тараса Григоровича сталася неприємна історія, яка мала погані наслідки. Живучи в домі Герна, вдячний Шевченко малював портрети його самого і його красуні-дружини. Незабаром Тарас Григорович став помічати, що до товаришевої дружини почав учашати сослуживець Герна, молодий прапорщик Микола Григорович Ісаєв. Чутки про цей аморальний роман пішли містом, але, як водиться, чоловік, зайнятий службою, нічого не знав про амурні витівки своєї жінки. Шевченко деякий час не втручався в

сімейну справу подружжя Гернів, однак він не втримався, коли з його друга-рогоносця потайки почали на-сміхатися. Під час одного з інтимних побачень Гернкової дружини та її коханця Шевченко привів додому Карла. Удвох Тарас і Карл добряче нам'яли боки та надавали стусанів нахабному прапорщику. Той не викликав Герна на дуель, а написав донос про порушення царського наказу щодо заборони писати й малювати Шевченком і про покривальство цього Герном.

Наприкінці квітня 1850 р. за доносом Ісаєва Шевченка заарештували. Попереджений друзями, він встиг сховати чи знищити свої захалявні книжки й малюнки. Але слідчі доправили його спочатку до Орська, а згодом перевели до віддаленого Новопетрівського укріплення. Знову почалася нестерпна муштра, був встановлений посилений нагляд. Щоб урізноманітнити сіре солдатське життя, Тарас Григорович на Різдво 1850 р. поставив на імprovізованій сцені комедію Олександра Миколайовича Островського "Свої люди – сочтемся!" й сам зіграв у ній роль хабарника-пияка Різоположенського. Жіночі ролі у виставі грали офіцери. Після її завершення Шевченко протанцював гопака із загримованим під українську дівчину прапорщиком Миколою Єфремовичем Бажановим.

У Новопетрівському укріпленні під свою опіку Шевченка взяв комендант форту, майор Антон Петрович Маєвський, який дозволяв поетові інколи жити у своєму будинку.

Улітку Шевченко як художник був зарахований до Каратауської експедиції. Перервалося листування із княжною Репніною. Поет болісно переживав розлуку з Батьківщиною. Свою тугу за рідною землею він виливав у сумних поезіях.

У 1853 р. новим комендантом Новопетрівського форту замість прихильного до Шевченка Маєвського став майор Іраклій Олександрович Усков. Однак і новий начальник Тараса Григоровича виявився людиною доброю та шляхетною. Він дозволив Шевченкові бувати у своїй оселі. Приязні стосунки склалися у Тараса Григоровича з 25-річною дружиною свого патрона Агатою Омелянівною Усковою. Він дуже прив'язався до 3-річного сина Ускових Міті. Приходячи до їхнього будинку, Шевченко приносив хлопчикові власноруч зроблені з дерева, глини чи паперу іграшки, забавляв його, розповідаючи казки чи інші історії, називав своїм маленьким другом. Він дуже тяжко переніс смерть Міті. На могилі хлопчика поет власноруч збудував пам'ятник і приносив до нього живі квіти.

Після смерті маленького друга всю турботу та ніжність Тарас Григорович переніс на дочку Ускових Наташеньку, що народилася в 1853 р., та її сестру Надійку, народжену в 1856 р. Наталія Ускова згадувала, що лисий "дядько Горич" (скорочення від Григорович) часто грався з нею.

У степу Шевченко посадив вербу, яка прийнялася й почала рости. Через кілька років він любив відпочивати в тіні цього дерева, згадуючи, як колись лежав у саду на рідній Україні.

У 1854–1855 рр. найбільшого піднесення набув платонічний роман між Тарасом і Агатою Усковою. Вони часто гуляли удвох околицями форту. Обом були цікаві ці мандрівки. Романтична душа поета стомлена від самотності постійно шукала об'єкт для поклоніння. Ці взаємини не мали нічого аморального, а у них виявлявся потяг душі Шевченка до піднесених почуттів. Протягом року він намалював три портрети молодої вродливої жінки.

9 жовтня 1854 р. у листі до Броніслава Залеського Тарас Григорович писав: "Ця найпрекрасніша жінка для мене є істинна благодать Божа. Це одна, єдина істота, з якою я захоплююсь іноді навіть до поезії... Можна сказати, що я абсолютно щасливий; та й чи може бути інакше у присутності високоморальної та фізично прекрасної жінки"

10 лютого 1855 р. до Залеського: "Яке чудне, дивне створення непорочна жінка! Це найблискучіша перлина у вінці створень... Я покохав її возвишено, чисто, всім серцем і всією вдячною моєю душею. Не допускай, друже мій, і тіні чогось порочного у непорочному коханні моєму".

Дуже швидко поміж солдатів та офіцерів поповзли чутки, що зв'язок між Шевченком та дружиною коменданта не лише платонічний. Дізнавшись про це, Агата Ускова припинила свої прогулянки з Тарасом. А той незабаром і сам розчарувався в об'єкті свого обожнювання. Жінка виявилася картьяркою, чого Шевченко не любив. Однак дружні стосунки між поетом і родиною Ускових тривали й надалі.

Після смерті 18 лютого 1855 р. суворого імператора-ката Миколи I на Шевченка не була розповсюджена амністія, що торкалася політв'язнів. Його прізвище зі списку амністованих власноруч викреслив новий імператор Олександр II за те, що той образив його матір.

Шевченко дуже страждав від того, що його заслані товариші були амністовані й поверталися додому, а він змушений був відбувати тяжку й безглузду солдатчину. Потайки, крім поезій, він створив цикл російських повістей: "Наймичка", "Варнак", "Княгиня", "Музыкант", "Несчастный", "Капитанша", "Близнецы", "Художник". У цей період він не голився й завів довгу широку бороду.

Товариші підтримували засланого у степи поета і клопоталися про його звільнення. Тільки в липні 1857 р. Тарас Григорович отримав довгоочікувану новину про те, що він віднині вільний. Залишивши Новопетрівське укріплення й попрощавшись із товаришами, Шевченко вирушив до Астрахані, де був захоплено зустрінутий місцевою українською та російською громадою як політв'язень старого режиму, що боровся за народне визволення. В імперії розпочався процес звільнення селян від кріпацтва.

На пароплаві 31 серпня Шевченко прибув до Саратова, де сподівався зустрітися із засланим сюди Костомаровим. Однак, виявилось, що його товариш-історик давно амністований і вирушив у закордонну подорож. У Саратові перебувала лише його мати Тетяна Петрівна Костомарова. Тарас Григорович і Тетяна Петрівна згадували про Миколу. Шевченко залишив старенькій жінці свій вірш, написаний у казематі, про те, як бачив її під час відвідин у тюрмі сина. Обидва розплакалися.

Із Саратова поет пароплавом вирушив до Симбірська, звідти – до Казані, а 20 вересня прибув до Нижнього Новгорода. Тут поет надовго зупинився, оскільки йому був заборонений в'їзд до Москви та Петербурга. На Україну він також не мав права їхати. Грошей Шевченкові не бракувало. Він постійно отримував їх від різних добродіїв. Хоча розпоряджатися та заощаджувати гроші поет не вмів.

Тарас Григорович часто прогулювався давнім російським містом, оглядав місцеві пам'ятки. 27 вересня, зупинившись навпроти церкви святого Георгія, він був вражений тим, наскільки примітивно намальовані тут ікони, що ним поклоняються прихожани. У "Журналі" поет занотував (цитую за оригіналом): "...Я хотел войти в самую церковь, как двери растворились и вышла пышно франтовски разодетая барыня уже не совсем свежая и, обратясь к нарисованному чудовищу, три раза набожно и кокетливо перекрестилась и вышла. Лицемерка! Идолопоклонница! И наверное блядь. И она ли одна? Миллионы подобных ей бессмысленных извращенных идолопоклонниц..."

Наприкінці 1857 р. до Шевченка у Нижній Новгород завітав його добрий друг-актор Михайло Семенович Щепкін. Було вирішено поставити на місцевій театральній сцені "Москаля-чарівника" Івана Петровича Котляревського. У ролі Тетяни мала виступити зовсім юна 15-річна гарненька дівчина Катя Піунова. В українському одязі, енергійна кокетлива молоденька актриса повністю полонила уяву старіючого поета. Тарас Григорович почав називати Катю "Тетясею", як по ролі, намагався зустрічатися з нею якнайчастіше. Давав українські книги. Ходив із нею до будинків впливових знайомих, які могли справити їй протекцію на сцені. Разом із Катєю Шевченко репетирував її роль, учив правильно вимовляти українські слова, що слухняна учениця старанно робила. Піунова підкорила серце Шевченка. Він мріяв бачити її великою актрисою, прагнув допомогти у розвитку її сценічної діяльності, хотів зайнятися її мистецької освітою й "вирвати з цього затхлого болота". 21 січня 1858 р. відбувся блискучий бенефіс 15-річної Катерини Борисівни Піунової. Поет написав про нього захоплену рецензію, хоча й дозволив собі декілька менторських порад. На це бенефіціантка образилася, відіслала назад усі подарунки та книги, що дав їй Шевченко.

30 січня 1858 р. Тарас Григорович освідчився їй у листі і зробив офіційну шлюбну пропозицію, попросивши руки Каті у її батьків. Ось що написав закоханий поет (подано мовою оригіналу):

"Любимая и многоуважаемая Катерина Борисовна!

... Дело слишком для меня важно. Я Вас люблю и говорю это Вам прямо, без всяких возгласов и восторгов. Вы слишком умны для того, чтобы требовать от меня пылких изъяснений в любви, я слишком люблю и уважаю Вас, чтобы употреблять в дело пошлости, так принятые в свете. Сделаться Вашим мужем для меня величайшее счастье и отказаться от этой мысли будет трудно. Но если судьба решила иначе, если я имел несчастье не понравиться Вам и если возвращенные мне Вами книги выражают отказ, то, нечего делать, я должен покориться обстоятельствам...

В ожидании ответа, который должен решить мою участь, остаюсь преданный Вам и глубоколюбящий Тарас Шевченко".

Ця подія шокувала родину Піунових. У своєму "Журналі" Шевченко наступного дня записав: "Я совершенно не годюсь для роли любовника. Она, вероятно, приняла меня за помешанного или просто за пьяного и вдобавок за мерзавца. Как растолковать ей, что я ни то, ни другое, ни третье, и что не пошлый театральный любовник, а искренний, глубоко сердечный ее друг. Сам я ей этого не умею рассказать... Тогда я самый смешной и несчастный жених".

В лютому 1858 р. у своєму російськомовному "Журналі" Шевченко постійно називав Піунову "моя возлюбленная". Вона снилася йому вночі. Він будував плани, щоб схилити її до шлюбу з ним, переїхати разом до України. Однак колишній повнунатий політв'язень із довгою бородою, що майже на 30 років був старшим за дівчину, напевно, був не тим нареченим, про якого мріяла Піунова та її батьки.

Розраду поет знаходив в алкоголі, "беспутно" проводив ночі, за що друзі його картали. Кокетлива актриса, Катя просто використала вплив і славу Шевченка, щоб розпочати театральну кар'єру. Її флірт і загравання Тарас Григорович сприйняв за чисті почуття. 24 лютого він це остаточно зрозумів, записавши в "Журналі": "Дрянё госпожа Пиунова! От ноготка до волоска дрянё!"

Роман із молоденькою актрисою був із самого початку безперспективним. Восени 1858 р. Катерина Піунова переїхала до Казані, а через два роки вийшла заміж за 25-річного актора і скрипаль Максиміліана Карловича Шмідтгофа, свого давнього залицяльника..

10 березня, отримавши дозвіл від жандармського управління, Шевченко прибув до Москви. Дорогою поет дуже захворів. Ліве око розпухло, а на обличчі висипали прищі. Кілька днів Шевченко сидів у знятій квартирі. Його відвідували друзі: Михайло Олександрович Максимович зі своєю молоденькою гарненькою дружиною Марією Василівною, Михайло Семенович Щепкін та ін.

17 берзня Тарас Григорович вийшов на прогулянку й зайшов побачитися зі своєю високоповажною яготинською шанувальницею Варварою Миколаївною Репніною, яка тепер жила у Москві. Зустріч не принесла задоволення обом. Княжна не могла впізнати того веселого молодика, якого бачила півтора десятиліття перед тим у Яготині, у постарілому повному чоловікові з довгою бородою, підпухлим оком і чиряками на обличчі. А ось що записав про зустріч Шевченко у журналі: "Она счастливо переменялась, потолстела и как будто помолодела, и вдарилась в ханжество, чего я прежде не замечал. Не встретила ли она в Москве хорошего исповедника?"

Здоров'я Шевченка покращилося. Він поголив бороду, перед цим сфотографувавшись із нею. Тарас Григорович повернувся до активної літературної праці. Він почав частіше ходити в гості. Їздив до Петербурга, де незабаром й оселився. Зустрічався з давніми друзями Кулішем, Білозерським і Костомаровим. З останнім вони разом журилися про свою самотність, оскільки були ще холостяками. Коли Костомаров прийшов уперше до свого давнього товариша, той його одразу не впізнав. Але коли Микола Іванович нагадав слова Тараса, що будуть колись вони укупі жити, Шевченко кинувся обіймати й цілувати старого друга.

У січні 1859 р. захоплення Шевченка викликала молода дружина Опанаса Васильовича Марковича – Марія Олександрівна, що писала літературні твори під псевдонімом Марко Вовчок. Цією чарівною жінкою був тоді не на жарт захоплений і Куліш.

Усе частіше Шевченко страждав від самотності й хотів, хоч на схилі життя здобути щастя сімейного благополуччя. Ще 22 листопада 1858 р. він писав Марії Максимович: "...А Ви мабуть уже і забули мою прось-

бу? То я ж Вам нагадаю. Я Вас просив, щоб Ви мене оженили. Оженіть будьте ласкаві! А то як Ви не оженили, то й сам Бог не оженив, так і пропаду бурлакою на чужині. На те літо [1859 р. – Є.Л.], як Бог допоможе я буду в Києві і на Михайловій горі, а Ви там де-небудь під явором або під вербою і поставте мою завітчану княгиню, а я піду погулять та й зустріну її. Полюбимось, то й поберемось. Бачите, як просто і гарно”.

Улітку 1859 р. Тарас Григорович виїхав на Україну. На кілька днів він зупинився у будинку Максимовичів. Пропливаючи на човні по Дніпру поблизу Канева, поет милувався краєвидами пагорбів і говорив, що хотів би бути похованим у цьому мальовничому місці. Це бажання Шевченка здійснилося вже за два роки.

Гостюючи у Максимовичів, Тарас Григорович радів із сімейної ідилії його друзів, милувався їхніми дітьми, мріяв про створення своєї сім'ї.

Наприкінці червня поет заїхав до рідної Кирилівки, зустрічався із братами та сестрами. Гостював у свого троюрідного брата Варфоломія Григоровича Шевченка у Корсуні. Йому він довірився у своєму бажанні покінчити з холостякуванням і загадав знайти підходячу наречену та купити землю, щоб побудувати хату для себе та своєї майбутньої дружини. Самому поетові сподобалася 18-річна наймичка Варфоломія Харитина, дочка померлого кріпака Василя Довгополенка.

Однак ця подорож на Україну обірвалася дуже швидко. На Шевченка місцевими панамі-поляками був написаний донос, що начебто він говорив погані речі про Бога та Діву Марію, називаючи останню “покриткою”. Взагалі Кобзар довіряв людям і говорив все, що думав, через це й страждав. За “богохульство” поет був заарештований і висланий з України. Перед відправкою до Петербурга він зупинився ненадовго у Києві. Тут багато грошей поет витрачав на ласощі та іграшки для місцевої дівчини.

2 листопада 1859 р. Тарас Григорович написав Варфоломієві Шевченкові листа з Петербурга, де несподівано запитав про Хариту Довгополенку, чи, бува, не приходив хто її сватати, і чи не пішла б дівчина за Тараса, а то освічені панночки йому вже “в зубях зав'язли”. “Харитина мені дуже, дуже подобалась. Порадсья з своєю жінкою, а з моєю сестрою, то й мені раду дайте”.

Варфоломій відповів, що Тарасові Харитина не підійде, бо вона некультурна й неписьменна, а йому потрібна інша жінка, щоб розуміла його. Також він розумів, що Харитина не схоче заміж за старого й досить хворого Шевченка. Але той цього не усвідомлював.

19 листопада 1859 р. романтичне серце поета народжує наступні ліричні рядки:

*“Посаджу коло хатини
На wspomин дружині
І яблуньку, і грушеньку,
На wspomин єдиній!
Бог дасть, виростуть. Дружина
Під древами тими
Сяде собі в холодочку
З дітками малими.*

*А я буду груші рвати,
Діткам подавати...
З дружиною єдиною
Тихо розмовляти:
“Тойді, серце, як бралися,
Сі древа садив я...
Щасливий я!” – “І я, друже,
З тобою щаслива!”*

Для Тараса Харитина якраз і була тією жінкою, оспіваною в багатьох його поезіях – кріпачка, сирота, наймичка, скромна та приваблива дівчина. 7 грудня 1859 р. він знову написав Варфоломієві, що Харита – це та жінка, яка йому потрібна, бо “я по плоті і духу син і рідний брат нашого безталанного народу”.

12 січня 1860 р. він знову нагадує Варфоломієві про своє палке бажання “поєднати Хариту”.

1 лютого 1860 р.: “...Та напиши мені хоч півслова о Хариті; вона мені спати не дає”.

Через кілька днів у недатованому листі Тарас знову цікавиться у родича, чи піде Харитина за нього, і, якщо буде її згода, готовий вислати гроші на її пристойне утримання.

18 лютого 1860 р.: “...Ще раз прошу тебе: спитай у Харити, що вона скаже, і напиши мені швиденько...”

23 березня 1860 р.: “Чого це ти замовк, мов тебе зціпило? ...Чи ти вмер, чи тільки ще занедужав? Чи, може, крий Боже, запишався? Пиши ж мені все, та пиши гарненько. А надто о Хариті: чи ти казав їй про мене, і що вона тобі сказала? Будь ласкав, поверни цим ділом на мою руку, а то не втерплю – одружись з такою шерепою, що і тобі сором буде... Пиши до мене швидче, бо я трохи не одурів, ждучи твого письма о братах і о Хариті”.

26 березня 1860 р.: “...Поєднай мене з Хариткою”.

Однак 22 квітня 1860 р. Шевченко вже висловлює обурення “придуркуватою Харитею”, хоча вже для подарунків нареченій “і намисто, і дукач, і хрест купив. Дурень думкою багатіє...”

Варфоломій Шевченко не все писав братові. Йому не хотілося травмувати серце Тараса, що Харита водила “романси з писарем”, за якого згодом і пішла заміж. Він хотів, щоб той сам зрозумів очевидну істину, що з нею у нього нічого не вийде. Поступово Тарас Григорович почав холонуту до красуні Харитини.

Це був час надзвичайного душевного переживання поета. Його сімейна невлаштованість виливалася у преклоніння перед Бахусом та інші негарні витівки. Він дозволяв собі кепкувати зі старого друга Костомарова. Коли той готувався до лекцій в університеті, Шевченко замовляв у сусідньому кафе гучні композиції з “Трубадура”, “Ріголетто” та “Травіати”, які заважали науковцю займатися. На прохання Костомарова припинити ці музичні тортури Шевченко відповідав гучним сміхом.

Апофеозом вірної жінки у творчості Шевченка стає поезія “Плач Ярославни”, навіяна “Словом о полку Ігоревім”, у якій описане страждання дружини новгород-сіверського князя, що пішов воювати з половцями.

15 травня 1860 р. Тарас дає Варфоломієві нове доручення: “...Якщо та придуркувата Харита не схамулась, то проси сестру Катерину та сестру Ярину, чи не накинуть вони оком у Кирилівці яку огрядну та чепурну дівчину, хоч і вдовицю, аби чесного роду, та щоб не стара і доладна була. Без жінки і над самісеньким Дніпром, і в новій великій хаті, ...я буду на самоті, я буду одинокий”.

30 травня 1860 р. таку ж пропозицію Тарас Шевченко висловив у листі до давнього товариша Хтодота Ткаченка: “Накинь оком полтавку кирпу-чорнобривку, то на весну будеш у мене старшим боярином”.

Від осені 1859 р. до літа 1860 р. у кожному листі Тараса Григоровича до Варфоломія йшлося про Хариту. Однак незабаром у житті поета з'явилося нове кохання, яке повністю витіснило з його уяви Харитину. Почався відлік останньої сердечної драми Тараса Шевченка, яка мала фатальну розв'язку.

Ще навесні 1858 р. у Петербурзі Шевченко познайомився з молодим журналістом із Ніжина, поміщиком Миколою Яковичем Макаровим та його сестрою Варварою Яківною Карташевською. Вони мали молоду служницю-кріпачку, сироту Ликеру (Глікерію) Полусмак. Навесні 1860 р. Макаров виїхав до німецького міста Ахена, Карташевська теж залишила Петербург. Свою покоївку, 20-річну Ликеру, вони передали для услуг Олександрі Михайлівні Куліш. Ця жінка тоді переживала кризу сімейного життя. Її чоловік, товариш Шевченка, Пантелеймон Олександрович Куліш був захоплений письменницею Марко Вовчок, дружиною свого товариша Опанаса Васильовича Марковича. Куліш покинув свою жінку й виїхав до Західної Європи. Бідна Олександра Михайлівна вирішила провести літо на дачі у Стрельні під Петербургом. Тут їй справила компанію сестра Надія Михайлівна Забіла. Хоча Ликера мала виконувати функції прислуги, роботою вона не була переобтяжена. До неї, як до сироти, прихильно ставилися Макаров і Карташевська, з нею чемно поводитися сестри Олександра Куліш і Надія Забіла.

Тарас Григорович часто бував у Стрельні в гостях у люб'язних сестер. Тоді якраз з'ясувалася безнадійність його шлюбних планів стосовно Харитини Довгополенко. Поет швидко уподобав симпатичну Ликеру. Дівчина не була красунею, проте мала гнучкий стан, округлі принади дівочого тіла. Вона була жвавою та усміхненою. Її словесний портрет залишив відомий поціновувач жіночої краси, письменник Іван Сергійович Тургенєв: "Молода, свіжа, трохи неотесана, не дуже гарна, але по-своєму приваблива, з чудовим руським волоссям і з тою чи то годовитою, чи то спокійною статуєю, що властива її племені".

Ликера вміла трохи читати й писати, говорила тільки українською мовою. Вона вразила серце Шевченка своєю молодістю та жвавістю. Дівчина повністю відповідала улюбленому жіночому типажу Кобзаря: кріпачка, сирота, наймичка. Гарно шила та вишивала. Однак моральність цієї дівчини залишала бажати кращого. Вона була егоїстичною, легковажною, жадібною до грошей, ледачою, дріб'язковою, неохайною. Коли 27 липня 1860 р. у присутності Олександри Михайлівни Куліш та Надії Михайлівни Забіли, їхніх братів Василя Михайловича та Віктора Михайловича Білозерських Шевченко попросив руки Ликери, це освідчення пролунало, як грім серед ясного неба.

Олександра Михайлівна почала було відмовляти свого колишнього старшого боярина від цього наміру, відкриваючи Шевченкові очі на справжню натуру Ликери. Однак поет був серйозно налаштований на одруження з цією дівчиною. Не зміг переконати у поспішності такого важливого життєвого кроку Тараса Григоровича і його давній товариш і кум Василь Михайлович Білозерський. Василь Михайлович підтримував намір друга "одружитися з простою дівчиною", але не з Ликерою.

Коли сестри та брати Білозерські запитали у самої винуватиці такого рішучого кроку Шевченка про її згоду на шлюб з ним, Ликера відповіла, що вийде заміж за Тараса Григоровича за умови згоди на це одруження її господаря Миколи Яковича Макарова. Було погоджено написати листа до німецького Ахена, щоб отримати формальний дозвіл на шлюб. У тому, що Макаров виконає прохання Великого Кобзаря, ніяких сумнівів не було.

Ликера Полусмак продиктувала листа своєму хазяїнові (хоча кріпацтво вже доживало свої останні місяці), який написала Олександра Куліш: "...згляньтеся хоч на моє сирітство, віддайте мене за цього чоловіка, якого Ви знаєте – Тараса Григоровича Шевченка... Я згодна за нього йти, якщо Ви дозволите; без Вашого дозволу я не зважусь..."

Звичайно, ні про які романтичні почуття до Шевченка у душі Ликери мова йти не може. Кмітлива дівчина відразу збагнула, що Тарас може бути зручним засобом, щоб піднятися зі свого стану до привілейованої верстви, стати "панією". Ще недавно її сватав якийсь кухар, але шлюб не вийшов. Тепер вона могла стати жінкою чоловіка відомого та шанованого у суспільстві. І навіть возвиситися над своїми колишніми панами.

Білозерські вирішили не поспішати з відправкою карколомного листа до Макарова, сподіваючись, що моральна розбещеність Ликери дасться взнаки і Тарас передумає одружуватися з нею. Однак поет не втрачав рішучості.

29 липня Олександра Михайлівна відвідала Шевченка, той передав для Ликери срібний хрестик і буквар. Подарунки були не стільки дорогими, скільки символічними. Тарас Григорович хотів, щоб його майбутня дружина здобула освіту, а їхні взаємини були освячені духовністю. Куліш намагалася знову вплинути на Шевченка, говорячи про зіпсованість дівчини, але той вважав, що вади Ликери продиктовані її рабським становищем і все зміниться, коли вона стане повністю вільною.

Повернувшись до Стрельні, Олександра Михайлівна передала Шевченкові подарунки Ликері. Буквар дівчина відкинула відразу, а роздивившись хрестик, обурилася, що він не золотий. У Куліша вона запитала, чи достатньо Шевченко багатий.

Наступного дня, 30 липня, до Стрельні знову завітав Тарас Григорович із розкішним букетом польових квітів, який він урочисто вручив Ликері. Квіти не викликали захвату у дівчини. Вона бажала більш вартісного подарунку. Через кілька хвилин розтріпаний букет валявся на землі під ганком.

Того ж дня Шевченко написав листа Макарову, де просив свого друга благословити їх шлюб із Ликерою. Свого листа в Ахен написав і Василь Білозерський. Тут, зокрема, йшлося: "Ликера... бачить в Тарасі Григоровичі не більше, як майбутнього старого чоловіка, який завезе її кудись, куди їй зовсім не хочеться, і вона так мало надіється бути вдоволеною і щасливою, що не почуває до нього навіть вдячності. Вона натура егоїстична, яка ніколи не оцінить того, що в Тарасі Григоровичі є доброго, і навпаки вповні зрозуміє всі вади його як чоловіка. Їй хочеться пожити, погуляти і, коли вже виходити заміж, то хіба вже для того, щоб жити панією. А йому зовсім не те уявляється, не те хочеться... Щодо Ликери, то з усього видно, що наспів їй час поєднатися законним, а за сприятливих обставин і незаконним шлюбом". Білозерський радив Мака-

рову відповісти Шевченкові, щоб весілля було зігране після його повернення до Петербурга, бо “час тут багато значить”.

Про Шевченкове сватання до Ликери незабаром говорила вся Стрельня. Сама потенційна наречена до свого майбутнього чоловіка ставилася із зневагою. Вона говорила, що він її дуже любить, але він негарний, старий і жадібний, і що йти за нього вона не хоче. Коли Шевченка не було, дівчина відкрито загравала з солдатами та лакеями, що проходили повз двір.

Шевченко хотів жити у простій хаті на Україні понад Дніпром, бачити роботящу жінку в національній сорочці, а Ликера хотіла жити у Петербурзі й носити шикарний одяг.

Олександра Куліш причитала в колі рідних: “Боже мій! Як він засліплений! Поет і проза! Він створив собі ідеал і не хоче поглянути простими очима, а нам так боляче за нього”.

5 серпня Шевченко знову приїхав до Стрельні. Він хотів забрати Ликеру з собою в Петербург, однак проти цього категорично виступила Надія Михайлівна Забіла. Вона сказала, що чесній дівчині не пристало роз’їжджати з іншим чоловіком до заручин, нехай і своїм майбутнім нареченим. Це обурило Тараса Григоровича. Протягом кількох хвилин він написав ліричного вірша “Ликері”:

*“Моя ти любо! Мій ти друже!
Не їмуть нам віри без хреста,
Не їмуть нам віри без папа
Раби, невольники недужі!
Заснули, мов свиня в калюжі,
В святій неволі! Мій ти друже,
Моя ти любо! Не хрестись,
І не кленись, і не молись
Нікому в світі! Збрешуть люде,
І візантійський Саваоф
Одурить! Не одурить Бог,*

*Карать і миловать не буде:
Ми не раби його – ми люде!
Моя ти любо! Усміхнись,
І вольную святую душу,
І руку вольную, мій друже,
Подай мені. То перейти
І він pomoже нам калюжу,
Поможе й лихо донести,
І поховать лихо дебеле
В хатині тихій і веселій”.*

Поет продовжував майже щоденно приїжджати до Стрельні. Він привозив своїй милій різні подарунки: черевики, панчохи, теплий плед, сережки, медальйони, каблучки, коралі тощо. Загальна сума Шевченкових витрат на подарунки Ликері дорівнювала 1 000 крб. Малював портрети коханої.

Наприкінці серпня Шевченкові прийшла відповідь від Макарова: “Моє благословення і найкращі бажання душі моєї незмінно йдуть у парі з кожним подихом Вашого життя. Так буде і щодо Ликери, дочки моєї. Але я передусім бажав би, щоб Ви були щасливі і спокійні. Ось чому я гадаю, що коли йдеться про ціле життя, то треба все добре розміркувати, порадитись усім разом... Пождіть мене, я скоро приїду”.

Тоді ж отримала листа від Макарова й Надія Забіла: “Боже мій!.. Боже мій!.. Чому ж це Ви допустили скоїтись, найдобріша, наймиліша Надіє Михайлівно!.. Чудно і грішно сказати, але, коли б Ликера поласилась смаженою куркою і віддалась лакеєві, кишені якого, мабуть, і досі носять сліди цієї птиці, то серце моє не було б так розбите, як воно тепер розбилось при читанні останніх одержаних мною листів. Я не можу сказати, щоб знав Ликеру так, як Ви, але я давно розгадав її. Яке погане літо!.. Який тяжкий час!..”

У цьому ж листі Макаров просив передати Ликері, щоб та вела себе скромніше та чемніше. Це послання Ликера тишком вкрала з комоду і прочитала, а потім підкинула назад.

Після згоди свого пана Ликера офіційно стала нареченою Тараса Шевченка. Тепер вона ходила, як павиця. Куліш і Забіла не просили її більше виконувати домашню роботу. Вечорами дівчина бігла на гульки й поверталася під ранок. Така поведінка нареченої Великого Кобзаря відгукувалася сильним болем у серцях людей, які його близько знали й поважали. Але очі Шевченка були закриті полудою.

22 серпня він писав Варфоломієві Шевченкові: “...Я оце заходився жениться... Будущеє подружжє моє зоветься Ликеря – крепачка, сирота, така сама наймичка, як і Харита, тільки розумніша од неї, письменна і по-московському не говорить. Вона землячка наша із-під Ніжина. Тутешні земляки наші (а надто панночки) як почули, що мені Бог таке добро посилає, то ще трошки подурнішали. Гвалтом голосять: не до пари, не до пари! Нехай їм здається, що не до пари, а я добре знаю, що до пари... Поберемося ми після Покрови... Мені тепер не жаль, що Харита трошки придуркувата”.

Тарас Григорович планував придбати земельну ділянку понад Дніпром, завести там господарство й переїхати до власної оселі з молодю дружиною. Просив Варфоломія посадити “яблуню і грушу на пам’ять 28 липня 1860 року”.

28 серпня Шевченко написав листа Афанасії Олексіївні Лазаревській, матері його добрих знайомих братів Федора, Василя, Івана, Михайла, Олександра та Якова Матвійовичів Лазаревських, у якому просив цю літню жінку благословити його на шлюб замість рідної матері.

На початку вересня Тарас Григорович зняв для своєї нареченої помешкання у Петербурзі. Він весь поринув у передвесільні турботи. Купував сукні, спідниці, пальто, сорочки, капелюхи, черевики, панчохи, білизну і т.д. Лише одного дня 3 вересня він витратив на покупки більше ніж 180 крб. Найняв для неї учителя.

У той же день Ликера з виглядом переможниці розказувала знайомим, про те як її кохає старий наречений. Хвалилася, що влітку вони житимуть на Україні, а взимку у Петербурзі чи Парижі. Однак дівчину обурило те, що Тарас зняв їй квартиру без прислуги, сказавши, що вона повинна слідкувати за домівкою сама.

Через кілька днів, прийшовши до Ликери, Шевченко зауважив наречений, що в кімнаті не прибрано. Та розкричалася на жениха, побігла до Надії Забіли й сказала, що за Шевченка не піде. Коли Надія Михайлівна запитала, що ж тоді робити з купою подарунків, які їй зробив Тарас Григорович, дівчина відповіла: “А так і буде, що заберу усе, що він мені дав, а за його таки не піду!.. Такий старий, поганий та сердитий!..”

Між Тарасом і Ликерою раз у раз спалахували конфлікти. Остаточний розрив відбувся у середині вересня, коли Шевченко, завітавши до нареченої, побачив її в обіймах якогось лакея, а за іншою версією – приставленого до дівчини учителя. Оторопілому жениху наречена зухвало виголосила: “Хіба ж би я за тебе, такого старого і поганого, пішла, коли б не подарунки та не те, щоб панією бути”.

Є свідчення, що через кілька днів Тарас Григорович ще хотів з'ясувати стосунки з дівчиною, яку нещодавно вважав своєю нареченою. Він надіслав їй записку примирливого характеру. Ликера кривими каракулями надряпала йому відповідь: “Послуша тара твоеимй записками издесъ неихто не нуждаеця”. До цього тексту було додано ще кілька брутальних, не зовсім пристойних слів.

Серце поета було розбите, душа була поранена, мрії про тихий рай зруйновані.

27 вересня у своїй самотній кімнаті Тарас Григорович написав сумні рядки, озаглавивши поезію єдиною літерою “Л”:

*“Поставлю хату і кімнату,
Садок-райочок насаджу.
Посиджу я і походжу
В своїй маленькій благодаті.
Та в одині-самотині
В садочку буду спочивати.
Присняться діточки мені,
Веселая присниться мати,*

*Давнє-колишній та ясний
Присниться сон мені!.. І ти!..
Ні, я не буду спочивати,
Бо й ти приснишся. І в малий
Райочок мій спідтиха-тиха
Підкрадешся, наробиш лиха...
Запалиш рай мій самотний”.*

5 жовтня Шевченко написав Варфоломівеві: “...Я з своєю молодю, не побравшись, розійшовся. Ликера така самісінька, як і Харита, дурніша тільки тим од Харити, що письменна. Що мені на світі робити? Я одурю на чужині та на самоті!”

Того ж дня датовано наступного вірша:

*“Не нарікаю я на Бога,
Не нарікаю ні на кого.
Я сам себе, дурний, дурю,
Та ще й співаючи. Орю
Свій переліг – убогу ниву!*

*Та сію слово. Добрі жнива
Колись-то будуть. І дурю!
Себе таки, себе самого,
А більше, бачиться, нікого?..”*

Тим часом, слава Шевченка досягла зеніту. Ще 2 вересня 1860 р. рада Петербурзької Академії мистецтв присудила йому звання академіка гравюри. Твори Тараса масово ходили у списках. Готувався до виходу перший український журнал “Основа”, до якого приложився і Шевченко. Також мав вийти у світ його “Буквар”. На Україні відкривалися недільні школи. Готувалося звільнення селян з кріпацтва, глашатаєм якого завжди був Кобзар.

Сам Тарас Григорович надто тяжко переживав сумний розв'язок сватання до Полусмаківни. Хоча він 28 вересня і просив Хтодота Ткаченка надіслати йому фотокартку полтавської панночки Витавської з метою оглядин нової потенційної нареченої, відновив своє знайомство з кумою Надією Василівною Тарновською, котра жила у столиці, й знову невдало запропонував вийти за нього, однак, насправді, обпікшись з Ликерою, він майже втратив цікавість до справи одруження. Давалося взнаки й підірване хворобами та страхливими випробуваннями здоров'я.

Розраду поет знаходив в алкоголі, хоча п'яним його не бачили. Зустрівшись якось у театрі з Костома-ровим, який ще не був втаємничений у розрив із Ликерою, але чув про намір одруження, на питання друга, коли ж його весілля, Шевченко відповів: “Тоді, мабуть, як і твоє! Не женитися нам з тобою; до смерті зістанемося бурлаками”. Про колишню наречену поет сказав, що: “це була історія Дон Кіхота з Дульцінеєю”, він “закохався в уяву”.

У середині листопада Шевченко прийшов до будинку, де жила Ликера, й наказав їй повернути все, що він їй дарував: “Усе оддай мені!.. Усе до нитки оддай!” – кричав він. За якусь загублену річ він наказав їй заробити десь 4 крб. і переказати їх на користь недільних шкіл у Чернігові.

Час від часу Шевченко бачився з кумою Тарновською, яка кілька разів знехтувала його шлюбними пропозиціями. Гуляв із нею, ходив до неї у гості. Його дратувало, що ця жінка даремно змарнувала свою красу та молодість, просидівши все життя у дівках, не вийшовши заміж, не народивши дітей. Це обурення виявилось у поезії “Великомученице кумо!”, присвяченій Н[адії] Т[арновській]. Шевченко написав цього вірша 2 грудня 1860 р., після того, як його хворого відвідала Надія.

*“Великомученице кумо!
Дурна єси та нерозумна!
В раю веселому зросла,
Рожевим цвітом процвіла
І раю красною не зріла,
Не бачила, бо не хотіла
Поглянути на Божий день,
На ясний цвіт животворящий!
Сліпа була єси, незряца,
Недвиги серцем; спала день
І спала ніч. А кругом тебе
Творилося, росло, цвіло,
І процвітало, і на небо
Хвалу творителю несло.
А ти, кумасю, спала, спала,
Пишалася та дієувала,*

*Та ждала, ждала жениха,
Та ціломудріє хранила,
Та страх боялася гріха
Прелюбодійного. А сила
Сатурнова іде та йде,
І гріх той праведний плете,
У сиві коси заплітає,
А ти ніби недобачаєш:
Дієуєш, молишся, та спиш,
Та Матір Божюю гнівиш
Своїм смиренієм лукавим.
Прокинся, кумо, пробудись
Та кругом себе подивись,
Начхай на ту дівочу славу
Та щирим серцем, нелукаво
Хоть раз, сердего, соблуди”.*

Знервований, морально та фізично виснажений Шевченко почувався хворим і розбитим. 23 листопада відомий лікар Едуард Якович Барі порекомендував Тарасові Григоровичу дотримуватися постільного режиму, побільше відпочивати і прописав деякі мікстури. Про шпиталь Шевченко нічого не хотів чути. Майже місячне лікування вдома він сприйняв, як домашній арешт. Однак на Різдво 25 грудня він не витримав. Йому було значно краще. Поет обурювався: "Щоб і на Різдво то не виходити? А кутя? А узвар? Ні, не всиджу: колядувати хоч рачки полізу до куми!"

До Тараса Григоровича зайшов його приятель Павло Іванович Якушкін. Вони пішли колядувати по своїх знайомих. Відвідавши кілька родин, обидва добряче напідпитку, Шевченко та Якушкін зайшли до Костомарова. Історик зазначив, що незважаючи на люту стужу й завірюху, Тарас був розхристаний і ледве стояв на ногах. Уперше й востаннє Костомаров бачив свого друга цілковито п'яним. Уже наступного дня у Шевченка піднялася температура, й він ледве міг рухатися.

У січневих листах 1861 р. до Варфоломія Тарас скаржився на своє здоров'я. Його мучили кашель і нежить, було важко дихати. Погано слухалися руки, складно було пересуватися. Попри все, Шевченко не полишав писати. Хворого поета постійно відвідували знайомі й молились, щоб він одужав.

19 лютого він очікував царського маніфесту про скасування кріпацтва й дуже засумував, коли цей акт не був опублікований.

25 лютого був день народження поета. Йому виповнилося лише 47. Десятками йшли листи й телеграми, у яких Великому Кобзарю бажали міцного здоров'я та нових творчих успіхів. Вранці наступного дня Тарас Григорович відчув себе краще. Він випив чаю з молоком і вирішив спуститися сходами вниз. Однак, ставши на сходи, Шевченко зойкнув, впав і покотився вниз. Його багатостраждальне серце зупинилося.

26 лютого (10 березня) 1861 р. Тарас Григорович Шевченко помер. Того дня ще продовжували йти вітальні телеграми на його адресу із приводу дня народження.

Смерть Шевченка сколихнула всю прогресивну громадськість. Некрологи про нього писали й підписували відомі друзі та знайомі: Костомаров, Куліш, Білозерський, Некрасов, Тургенєв, Герцен, Чернишевський, Драгоманов та ін. Поховання Великого Кобзаря у Петербурзі, а потім перепоховання на Україні під Каневом, згідно з його "Заповітом", вилилися у грандіозні народні маніфестації. Прості люди, які щойно отримали волю, щиро вірили, що Шевченко заплатив своїм життям за це. Поет почав втрачати риси живої людини. Виник ідеалізований образ чоловіка, якого ототожнювали з українським народом. Він був кумиром простих людей. Його портрети незабаром висіли в багатьох селянських хатах.

Ликера Іванівна Полусмак (у заміжжі Яковлева) прожила довге життя. Вона вийшла заміж за перукаря й довгий час жила у Царському Селі. Після смерті чоловіка в 1904 р. переїхала до Канева. Ликера часто приходила на могилу Шевченка й подовгу про щось думала. В 1911 р. вона брала участь у заходах, пов'язаних з 50-ми роковинами смерті Великого Кобзаря. Ликера Іванівна вочевидь бачила, яким ореолом святості оточене у суспільстві ім'я людини, що з нею вона так жорстоко і брутально себе поводити. Вона залишила свої спогади про Шевченка. Ця жінка померла 17 лютого 1917 р. Через два тижні по тому в Києві була створена Центральна Рада, а її лідер Михайло Грушевський очолив процес створення незалежної України, про яку мріяв Шевченко. Тепер Шевченко остаточно здобув вінець національного пророка, вічного революціонера, невтомного борця за народну волю.

Аліна та Микола Костомарови, або Шлюб із відстрочкою у 28 років

Ця історія може бути з повним правом віднесена до найпрекрасніших, найдраматичніших і найромантичніших. Вона доводить, що справжнє кохання є, і час над ним не має влади.

Ім'я видатного історика, літератора, педагога та громадського діяча Миколи Івановича Костомарова виділяється серед найвизначніших постатей у ХІХ ст. Він був близьким товаришем Тараса Шевченка та Пантелеймона Куліша, став розробником багатьох ключових проблем нашого минулого та прославився як автор першої політичної програми національного відродження українського народу та відтворення державної самостійності України.

Костомарови – давній дворянський рід. Саме родове ім'я походить від слова "костомарий", тобто кремезний, широкоплечий, яке, очевидно, було характерною ознакою родоначальника цього роду. В ХVІ ст. у літописах згадувався Самсон Мартинович Костомаров, боярський син за часів Івана Грозного, який утік із Московщини до Литви й був наділений тут маєтностями в Білорусії та на Волині. Його онук Петро Костомаров у часи Хмельниччини пристав на бік Богдана, за що втратив свої володіння у межах Речі Посполитої. Одружившись із дочкою козацького старшини Юрася Блюма, Петро Костомаров оселився на півночі Слобідської України поблизу Острогозька (нині Воронізька область Російської Федерації). Тут виникла слобода Юрасівка, основне населення якої складали вихідці з українських земель. У навколишніх селах також проживали селяни-вихідці з різних регіонів України. Дворяни Костомарови кілька десятиліть несли військову службу російській монархії. Батько майбутнього історика Іван Петрович Костомаров народився у 1769 р. Воював в армії у славленого полководця Олександра Васильовича Суворова, брав участь у штурмі Ізмаїла в 1790 р. Після перемоги над турками вийшов у відставку в чині капітана і жив у своєму маєтку Юрасівці, де мав 14 тисяч десятин орної землі, багаті сінокоси, ліси, пасовища та 400 душ кріпаків, переважно українців.

Іван Петрович був нетиповим для свого часу поміщиком. Він любив читати, захоплювався працями французьких просвітителів Вольтера, Д'аламбера, Дідро, Руссо та ін. Були у його бібліотеці твори Пушкіна, Жуковського й "Енеїда" Івана Котляревського. Зі своїми кріпаками відставний капітан без погорди спілкувався й навіть працював разом із ними. Говорив, що всі люди від народження рівні. Проповідував матеріалістичні ідеї про відсутність Бога та можливість лише земних благ. Характер Іван Петрович мав запальний, міг

розлютитися і вдарити кріпака, про що згодом шкодував і давав постраждалому подарунки. Одного разу, розсердившись, що йому не несуть їсти, він у гніві перебив дорогий сервіз із саксонського фарфору.

Коли прийшов час подумати про одруження та сім'ю, Іван Петрович, якому було вже за сорок, вибрав зі своїх юних кріпачок красуню-українку Тетяну Мильникову (за іншими даними – Мельникову), на 29 років молодшу за нього, й відправив дівчину навчатися шляхетних манер у Москву, щоб по закінченні її освіти одружитися з нею. Проте Тетяна не змогла повністю пройти курс для благородних дівиць. У 1812 р. 14-річна дівчина була змушена залишити Москву, яку захопили французи, й повернулася до Юрасівки.

Красуня-кріпачка поселилася в панському домі. Мала окремі кімнати. Багато парубків були б щасливими обвінчатися з нею, залицялися до скромної дівчини, однак поміщик бажав бачити її своєю. Через певний час юна Тетяна завагітніла й 4 (16) травня 1817 р. народила сина Миколу, головного героя даного оповідання.

Злі язики, незадоволені привілейованим становищем Тетяни, яка ще недавно була кріпачкою, а тепер стала панною, почали говорити, що невідомо, чи то дійсно панський син. Мовляв, ходили до дівчини й інші хлопці. Й Іван Петрович спочатку засумнівався. Однак переконався, що ці наклепи не мають підстав. Через кілька років після народження Миколи він обвінчався з матір'ю своєї дитини. Тепер Тетяна Петрівна Костомарова стала юридично вільною та повновладною господинею над своїми колишніми односельцями, що залишалися у кріпацькій неволі. Маленький Микола нічого не знав про своє незвичне соціальне походження і змалечку виховувався як панич, син Івана Петровича. Той дуже радів, що має такого розумного і кмітливого сина, хвалився ним перед своїми родичами й товаришами. Батько сам взявся виховувати сина. Загартовував його організм, обливаючи холодною водою, навчив читати й писати російською та французькою мовами. Дуже часто вони купалися у річці, навіть у крижаній воді, ходили гуляти у навколишні ліси чи каталися на возі. Звичку Івана Петровича гуляти у негоду – дощ, сніг – усі вважали дивною примхою. Пізніше її успадкував і його син. Коли хлопчик підріс, батько подарував йому коня і той залюбки катався верхи. В 10-річному віці батько звозив Миколу до Москви, де той уперше відвідав театр. Хлопчик був зачарований цим мистецтвом. Протягом року панич навчався у приватному московському пансіоні, де вражав своїх учителів здібностями до різних наук і мов, здобувши репутацію диво-дитини. Найважчим предметом для Миколи, який той ніяк не міг опанувати, були танці.

Навчання хлопця у Москві було перерване його хворобою. За ним приїхав батько й забрав додому підлікуватися на літо 1828 р. Було вирішено, що Микола повернеться до пансіону після літніх канікул.

14 липня 1828 р. Іван Петрович сів на віз, запряжений паром коней, щоб проїхатися навколо Юрасівки по лісу й подихати свіжим повітрям. Біля себе він посадив і 11-річного Миколку. Однак хлопчик, трохи проїхавши з батьком, зіскочив із воза і сказав, що краще пограється, стріляючи з саморобного лука.

Звечоріло. Проте барин не повертався додому. Молода дружина Тетяна Петрівна почала переживати за чоловіка. Коли село огорнула темрява, на похмурому чорному небі з'явився зловіщий криваво-червоний місяць. Раптом до панського будинку забіг схвилюваний візник і повідомив, що підводу несподівано понесли коні, самого його викинуло на повороті, а Іван Петрович вилетів із повозки й потрапив прямо під копита ошалілих тварин. На світанку наступного дня скривавлене тіло загиблого поміщика з розтрощеною головою було знайдене на лісовій галявині. Земська поліція, яка відкрила слідство, дійшла висновку, що той загинув унаслідок нещасного випадку. Проте слідчі залишили без уваги заяву вдови померлого про зникнення скриньки з великою сумою грошей, яку мав із собою Іван Петрович, вирушаючи, як потім з'ясувалося, у цю фатально-трагічну подорож.

Смерть батька відкрила перед маленьким Миколою незвичні обставини його народження. Згідно з тогочасними правовими нормами, він народився ще до офіційного укладання шлюбу між батьком і матір'ю, а, отже, юридично вважався сином кріпачки і... власністю свого батька. Якби це не безглуздо виглядало, але Микола був по закону кріпаком свого батька. Той розумів цю ситуацію й готував документи, щоб юридично оформити звільнення сина від своєї ж залежності, проте робив це неквапно й не встиг закінчити всю правову процедуру через раптову загибель.

Оскільки після смерті все майно померлого ділилося між його спадкоємцями, то і кріпаки покійного Костомарова мали бути поділені між його родичами. Формально головною спадкоємицею вважалася Тетяна Петрівна, вдова загиблого. Однак відразу після смерті Івана Петровича з'явилися його племінники по рідній сестрі Ровньови, які почали вимагати від нещасної Костомарової віддати їм майно дядька, що по праву належить саме їм. Вони нагадували жінці, що вона сама ще не так давно була кріпачкою, стала вільною тільки з ласки свого закоханого в неї господаря й не має права володіти його майном. Як засіб тиску на жінку, щоб зробити її поступливою у питаннях спадкоємності, брати Ровньови нагадали їй, що її син Микола юридично є кріпаком. Вони змусять його займатися тим, що відповідає його соціальному стану. Один із них говорив, що зробить Миколу своїм козачком, щоб прислужував йому вдома. Деякі кріпаки почали насміхатися над горе-паничем: "Ну що, Миколо, скінчилося твоє панство! Тепер ти такий же, як і ми!"

Тетяна Петрівна побоюлася вирішувати справи через суд. Впливові зв'язки Ровньових і хабарництво суддів могли повернути справу не на її користь, а йшлося про долю її єдиного сина. Жінка погодилася віддати маєток і кріпаків Ровньовим в обмін на волю Миколи та деяку суму грошей. Їй також було дозволено залишити собі кількох найближчих кріпаків. На отримані гроші Тетяна Петрівна придбала невеличку ділянку землі в тій же рідній Юрасівці, де завела господарство, що приносило деякий прибуток і дозволяло їй пристойно жити з сином. Оформлення всіх необхідних документів для звільнення Миколи від кріпосної залежності зайняло кілька років. Лише в 1832 р. 15-річний хлопець став юридично вільним.

Згодом відкрилися й обставини раптової загибелі Івана Петровича. Як з'ясувалося, він був убитий своїми селянами-великоросами. У змові проти пана взяли участь візник, лакей-п'яниця та камердинер. Того страшного дня вони напали на свого господаря, щоб убити й пограбувати. Костомаров-старший боронився,

однак злочинна трійця забила його й забрала скриньку із грішми. На ці кошти пізніше були підкуплені слідчі, що винесли вердикт про трагічну загибель поміщика під кінськими копитами. Один із убивць свого пана не зміг винести тяжкого гріха й через п'ять років зізнався перед односельцями у цьому злочині. Він винив у ньому й самого покійного, який учив, що Бога немає і треба жити лише на цьому світі. Убивць було заслано до Сибіру.

Загибель батька-безбожника дуже вразила юного Миколу. Все життя він був дуже набожним і постійно молився в церкві за упокій душі свого грішного батька. Вся натура Костомарова була пронизана якимось релігійним містицизмом.

Тетяна Петрівна турбувалася про сина. Миколу відправили до приватного пансіону у Воронежі. Незважаючи на пристойні кошти за утримання учнів-пансіонерів, що належали до навколишніх дворянських родин, освітою дітей тут особливо не переймалися. Головною метою виховання було навчити хлопчиків вільно розмовляти французькою та пристойно поводитися у шляхетному товаристві. Микола, який постійно сидів за книгами, був білою вороною серед своїх ровесників. Дворянські діти переважно й самі не бажали отримувати знання. Як правило, для кожного з них батьки вже приготували чиновницьку чи військову стежу, яка після нетривалої служби, за заведенням тоді звичаєм, мала б закінчитися відставкою та проживанням у родовому маєтку. Найважчим предметом для маленького Костомарова знову ж таки були танці. Він згадував: "В останньому мистецтві і тут, як колись у Москві, я був визнаний чистим ідіотом; крім моєї фізичної незграбності і нестачі грації в рухах, я не міг утримати в пам'яті жодної фігури контрдансу, постійно збивався сам, збивав інших і приводив у сміх і товаришів, і утримувачів пансіону, які ніяк не могли зрозуміти, як це я можу вміщати у пам'яті безліч географічних та історичних імен і не в змозі завчити такі звичайні речі, як фігури контрдансу. Я пробув у цьому пансіоні два з половиною роки і на щастя для себе був з нього вигнаний за знайомство з винним погрібом..."

За проступок Костомарова відшмагали розгами й відправили додому. Тетяна Петрівна ще раз повторила езекуцію нерадивого сина й довго сердилася на нього. Однак в 1831 р. Микола поступив до третього класу воронезької гімназії. Він поселився в учителя латини Андрія Івановича Белинського, родом галичанина, який вже понад тридцять років проживав у Росії. Це був добрий, але суворий чоловік. Він часто шкодував, що скасували "субітки", тобто обов'язкове лупцювання учнів по суботах, як це було прийнято раніше.

У гімназії процвітало знущання над учнями, насильство, хабарництво, здирництво, неучтвo, грубощі, формалізм. Однак і в таких умовах Микола завжди виділявся як здібний учень, що подає великі надії. Влітку він проводив канікули у матері в Юрасівці. Переважна більшість гімназистів не збиралася здобувати вищу освіту після закінчення гімназії. Серед випускників свого року лише один Костомаров одразу після гімназії в 1833 р. вступив до університету.

У серпні 1833 р. 16-річний Микола став студентом історико-філологічного факультету Харківського університету. На той час це був єдиний університет в Україні. Юний Костомаров квартирував у професора латини Петра Івановича Сокальського. Він і декілька інших студентів знімали окремі кімнати у будинку професора, що було тоді звичною практикою і приносило власнику додатковий прибуток. Костомаров навчився палити люльку. Ця шкідлива пристрасть одного разу ледь не призвела до пожежі. Втім, затятим курцем Микола не став.

Цікавість до стародавніх мов прилучила Костомарова до читання в оригіналі класичних творів античної літератури. Захоплення героїчною класикою якось призвело до трагікомічного випадку. Жваво уявивши собі епізод Гомерової "Іліади", коли Ахіл тяг за своєю колесницею тіло забитого ним Гектора, юнак вирішив відчувати на собі це дійство. Костомаров мав бути Гектором, а його товариш Ахілом. Миколу прив'язали за ноги до візка й поволочили по землі. Через кілька десятків кроків такого шляху експеримент припинили. Дорослі побачили й наказали зупинити знущання. Голова Миколи була в крові. Правда, рани загоїлися. А професор Сокальський згодом завжди зі сміхом згадував: "Ну пригостили мене! Дали можливість побачити давнину в особах!"

Костомаров виявив особливі успіхи у вивченні давніх і нових мов. Один час серйозно займався музикою навіть придбав собі за 300 крб. фортепіано та найняв для себе учителя. Проте після кількох місяців музикування він полишив це заняття.

Хабарництво, протекціонізм, нехлюйство процвітали й у Харкові. Для більшості студентів отримання знань в університеті було неважливим. Їх цікавив лише диплом. Під час іспитів гроші давали можливість отримати гарні оцінки. Інколи за їх допомогою вирішував проблеми й Микола, щоб підстрахуватися на екзаменах. Однак користувався він цим рідко і здебільшого покладався на власні знання. Пізніше Костомаров із гумором згадував, як на іспиті з філософії так заморочив голову професора словесним безглуздом із різними "абсолютами" й "абстрактами" на кшталт німецької філософії, що той поставив йому в екзаменаційній відомості "превосходно".

Серед професорів Харківського університету, що мали вплив на становлення Костомарова як науковця, можна згадати Петра Петровича Гулака-Артемовського, відомого українського поета, та Ізмаїла Івановича Срезневського, дослідника запорізького козацтва. Обидва викладали у Костомарова історію. Молодий Микола серйозно захопився вивченням минулого України. Особливо важливим був вплив Срезневського, який, будучи росіянином, дуже цікавився українською історією. Костомаров відчув й у собі українське коріння, на яке він раніше не звертав уваги, вважаючи себе "природним великороссиянином". Захоплення українською історією та культурою привело його до думки збирати та вивчати зразки народного фольклору, писати самому твори українською мовою.

На початку 1836 р. Микола захворів на віспу. Хвороба виявилася тяжкою. Серед його однокурсників навіть пішла чутка, що він помер. Ледве оговтавшись, Костомаров повернувся до навчання, яке успішно закінчив через рік. У січні 1837 р. він отримав ступінь кандидата історії.

Провівши кілька місяців у матері, 20-річний юнак вирішив піти шляхом батька і спробувати себе на військовому поприщі. Він поступив юнкером у Кінбурнський військовий полк, який перебував в Острогозьку. Проте армійська кар'єра його не приваблювала. Маючи поганий зір, зіпсований постійним читанням книг і старовинних документів, Костомаров не мав перспектив як кадровий офіцер. Відсутність стройової виправки, нездатність до військових вправ і несприйняття армійської муштри наводило його на думку про помилковість вибору кар'єри офіцера. У полковому архіві, де зберігалися цікаві папери ще з козацьких часів, він проводив більше часу, ніж на плацу. Врешті-решт, командир полку викликав небоєздатного юнкера до себе й запропонував зайнятися наукою, а не військовою службою. До цієї думки схилився й сам Костомаров.

Восени 1837 р. Микола знову повернувся до Харкова. Він вирішив здобути науковий ступінь магістра історії, щоб серйозно зайнятися науковою діяльністю. Багато часу він проводив у бібліотеках, архівах, приватних зібраннях документів. Читав давні літописи та новітні історичні дослідження. Ходив по селах і записував народні перекази, пісні, легенди. Охоплений романтичним почуттям, Костомаров намагався довести велич і красу культури українського народу, який він визнавав для себе рідним. Він перечитав усе, що було написане українською мовою. А було на той час написано небагато: "Енеїда" та ще кілька творів Івана Петровича Котляревського, оповідання Григорія Федоровича Квітки-Основ'яненка, окремі праці Петра Петровича Гулака-Артемовського, Михайла Олександровича Максимовича тощо. З багатьма українськими письменниками Костомаров був знайомий особисто. Кілька разів він їздив до Квітки в його село Основа, що дало йому літературний псевдонім. Микола постійно контактував із Гулаком-Артемовським, Срезневським, а згодом і Максимовичем.

Костомаров зрозумів, що сам погано володіє українською мовою, хоча й з дитинства чув її від матері та односельців у Юрасівці. Він почав удосконалювати своє знання цієї мови. Словником йому слугував 16-річний слуга Фома Голубченко, який пояснював паничу значення українських слів, яких той не міг уторопати. Особливо вразили романтичну душу молодого історика народні пісні. Мелодійні наспіви навіювали йому ліричні поетичні рядки, які згодом лягали на папір. Читаючи свої вірші друзям, серед яких було багато українців, Костомаров нашоувувався на несприйняття українського слова в літературі. Над ним кепкували й радили віршувати російською. Однак він уперто продовжував свої літературні спроби.

Однією з таких поезій Костомарова є вірш "Поцілунок", опублікований під псевдонімом Ієремія Галка у 1839 в його збірці "Українські балади", що пройшла цензурну перевірку, в Харкові

*"...Тоді-то, півночною саме добою,
Під сльоту, під дощ зійдемося ми з тобою.
Край старої церкви ти стрінеш мене,
І я обійму, поцілую тебе!"*

*І вітер холодний там зле завиватиме,
Потрухлі віконниці в церкві хитатиме,
А ми собі будемо все миловатися.
Тоді вже нам, серце, шкода й розлучатися!.."*

Сердечні переживання юнацької душі виливалися в цих рядках. Не маємо чітких свідчень, проте, без сумніву, бездонні дівочі очі, гнучкий стан, довга коса привертала увагу молодого науковця. Його романтичні мрії про розділене кохання реалізовувалися на папері.

А скільки трагічних історій про обдурених і зневажених хлопцями дівчат доводилося чути Костомарову в селах! Напевно, не раз і він сам бачив одиначок-покриток, які не зберегли дівочої цноти, піддавшись велінню серця, що призвело до біди. Ці хвилюючі історії знайшли відгомін у його поезії "Зірочка". У цьому вірші розповідається, як дівчина не вберегла свою цноту, сповила немовля й живим закопала його в землю, щоб приховати свій гріх. У примітці автор згадує народне повір'я: як падає зірка, значить, дівка комусь віддалася.

Друкуючи свою поетичну збірку "Українські балади", Костомаров не міг здогадуватися, що в імперській столиці, в Петербурзі, в цей же час готував до друку свої вірші ще один патріот-українець, який зазнав тяжкої кріпацької неволі, – Тарас Шевченко.

Майже одночасно з Шевченковим "Кобзарем" в 1840 р. Костомаров випустив свою другу збірку поезій "Вітка". Серед віршів, зібраних тут, багато пронизані ліричністю та душевними почуттями. Надією на взаємність у коханні бринить поезія "Нічна розмова", яка за формою нагадує зразки народної пісенної творчості:

*"– Ой ти, дівчино,
Гожого стану!
Вийди до гаю
Або к бур'яну.
Ой ти, дівчино,
Гожого зросту!
Вийди до гаю
Або до мосту.
– Ой під тим мостом
Очерет ростом,
Трава горою;
Ой біля хати
Старая мати,
А я з тобою!
А в очереті
Можна сховатись;
Мати заснула,
Чого боятись!
А в очереті*

*М'яко та тихо;
Ніхто не зійде
До нас на лихо!
Там я щось маю
Тобі сказати.
Тільки вівчарики
Будуть чувати.
Там ми щось маєм
Нишком робити:
Тільки що місяць
Буде глядіти.
– Ой мій миленький,
Місяць нам світе.
Хай на годинку
В хмарку він ввійде!
Йому не треба
На те дивитись,
Як ми тут нишком
Будем любитись!"*

Досить часто можна побачити в поезіях Костомарова й розчарування через нерозділене почуття. Можна навести рядки з вірша "Туга":

*"...Те, що колись по весні красувалось,
Те, що колись мені так сподобалось,
Змерзло, захляло, затихло і зникло.
Серце кохатись сим світом одвикло!*

*Там, де в кущі воркотала голубка,
Там жартувала колись моя думка.
Стихла, замовкла туга голуб'яча –
Геть прокотилась та думка хлоп'яча!*

*І місяць повний, і ясна водиця...
І ти, вродлива, кохана дівчино!
Зникло те восени, що було літом,
Серце не хоче кохатись сим світом".*

Схожі мотиви бачимо й у поезії "Попріки":

*"Що я з тобою
Маю робити,
Що ти не хочеш
Мене любити?*

*Хай мене візьме
Лиха година,
Коли є в мене
Інша дружина!*

*Чи за тобою
Все жалкувати,
Чи все кохання
Позабувати?*

*Не біжи, мила,
Серденько моє,
Будем любитись
Вп'ять ми обоє.*

*Я ж тебе, дівко,
Любив, як душу,
А ти казала,
Що я сміюся.*

*Я ж тебе, дівко,
Буду любити,
Буду всім серцем
Тебе жаліти.*

*Я ж тебе, дівко,
Кохав, як око,
А ти гадала,
Що то нароком.*

*Коли ж ти з жалю
Наробиш сміху,
Я тобі скажу:
– Хай тобі лихо!"*

Важко сказати, чи одна красуня навіяла всі ці рядки, чи декілька, чи взагалі це були поетичні пошуки романтичної душі. Проте відомо, що саме в цей час молодий Костомаров пережив досить серйозне захоплення, про яке маємо кілька свідчень, зокрема й від нього самого. Мова йде про молоду гувернантку, невідому нам на ім'я, яка служила в Харкові у будинку мадам Тізенгауз. Почуття Миколи до цієї дівчини були настільки сильними, що він збирався з нею одружитися. Однак Костомаров був не єдиним чоловіком, хто залицявся до красуні. У нього був конкурент, якийсь молодий фронт.

Прислуга, що служила в домі Костомарових, свідчила, що він навіть посватався до цієї гувернантки, однак шлюб не відбувся начебто через категоричну заборону його матері, дуже владної особи, яка не могла дозволити, щоб якась інша жінка була поряд з її єдиним й улюбленим сином.

Сам Костомаров про цей невдалий шлюбний намір згадував, що уподобана дівчина надала перевагу не йому, а іншому. Однак той зневажив її, чим образив не лише дівчину, але й обійденого ним залицяльника-Костомарова. Ображений Микола навіть викликав негідника на дуель, однак вона не відбулася через втручання знайомих.

Як би там не було, однак харківське кохання Костомарова не знайшло втілення у житті. Нереалізовані почуття спонукали молодика до посиленних занять наукою.

У цей час Микола переніс серйозну хворобу. Сильно застудивши горло, він майже рік змушений був дотримуватися рекомендацій лікарів і перебувати вдома. Однак Костомаров не сидів склавши руки. Протягом 1840 р. він написав свою магістерську дисертацію "Про причини та характер унії у Південно-Західній Русі". Тема її була дуже актуальною і підказана недавніми подіями. В 1839 р. на території Російської імперії царським указом була скасована унія, і греко-католиків почали насильно навертати у православ'я.

Навесні 1841 р., подавши текст наукової роботи на розгляд ученої ради Харківського університету, Костомаров поїхав у Крим для відпочинку та лікування. Кілька тижнів він провів у Феодосії, де гуляв узбережжям та приймав морські ванни. Потім із провідником-татариним історик здійснив кінну подорож через Алушту та Ялту до Сімферополя. В Бахчисараї уяву дослідника вразив "Фонтан сліз", побудований, за легендами для польської красуні-княжни Марії Потоцької, яку полонив хан Кирич-Гірей і насильно зробив своєю дружиною. Наслідком емоційних переживань Костомарова від побаченого став вірш "До Марії Потоцької". З Сімферополя через Керч і Таганрог молодий історик повернувся до Харкова.

Поправивши здоров'я, Костомаров влаштувався на роботу в харківській учбовій адміністрації й готувався до захисту магістерської дисертації. Однак, коли все було готове до проведення цієї наукової процедури, в її хід несподівано втрутилася церковна адміністрація на чолі з архієреєм Інокентієм. Той побачив у дослідженні молодого науковця шкідливі нападки на православ'я й добився заборони захисту дисертації та знищення її надрукованих примірників. Історик був змушений особисто привезти всі екземпляри свого дослідження до університетського двору. Тут ці книги були спалені.

Здавалося б, науковця мав охопити великий відчай, і, можливо, на цьому б наукова кар'єра Костомарова скінчилася. Однак він зміг перебороти кривду. Отримавши дозвіл на написання нової магістерської

дисертації, історик приступив до кропіткої роботи і 13 січня 1844 р. успішно захистив свою наукову працю “Про історичне значення руської народної поезії”.

Здобувши ступінь магістра історії, Костомаров ще кілька місяців залишався в Харкові. Проте незабаром він отримав запрошення з Києва обійняти посаду учителя історії в Рівненській гімназії, підпорядкованій Київському учбовому округу.

Прибувши до “матері городів руських” у жовтні 1844 р., Микола Іванович вирушив до помічника попечителя Київського учбового округу Михайла Володимировича Юзефовича. Той гостинно зустрів молодого, але відомого історика, який вже був знаний і як літератор, що подавав великі надії. Юзефович схвально відгукнувся про діяльність Миколи Івановича й висловлював свою прихильність для продовження його наукового і творчого шляху. В приймальній Юзефовича Костомаров зіштовхнувся з молодим чоловіком інтелегентного вигляду. Як виявилось, це був його колега Пантелеймон Олександрович Куліш, котрий також досліджував минуле свого краю, цікавився народною культурою та писав літературні твори українською мовою. Спільність занять і поглядів зблизила двох молодиків. Вони майже кожного дня гуляли вуличками стародавнього Києва, оглядали пам'ятки минулого, обговорювали різні наукові, культурні, релігійні та політичні питання. Через Куліша Костомаров познайомився з місцевою українською інтелектуальною громадою – професором Михайлом Олександровичем Максимовичем, студентами Василем Михайловичем Білозерським, Опанасом Васильовичем Марковичем та ін.

Пробувши в Києві близько десяти днів, Микола Іванович поїхав брудними розмитими осінніми дорогами до місця призначення. Рівне розчарувало історика. Це було провінційне містечко. Серед трьохсот учнів місцевої гімназії абсолютну перевагу мали поляки, що з погордою ставилися до української та російської культур. Православні (тобто українці та росіяни) складали хіба що десятку частину гімназистів. Більшість учнів не мали бажання здобувати знання.

Костомаров завів знайомства серед рівненської інтелігенції, де переважали українці. Його близьким товаришем став викладач латини Петро Омелянович Чуйкевич. Життя у Рівному після Києва та Харкова вражало своєю дешевизною. Микола Іванович винайняв дві кімнати з харчем і обслуговуванням за 10 крб. на місяць.

Багато часу історик присвячував вивченню місцевих пам'яток сивої давнини. Він побував в Острозі, відвідав колишній Кременецький ліцей, перетворений на православну семінарію, та Почаївську Лавру. У маленькому містечку Вишневеці, колишній резиденції князів Вишневецьких, Костомаров зробив візит старому графу Мнішку – далекому нащадку відомої Марії Мнішек, дружини знаменитих російських самозванців початку XVII ст. Після того як український, але спольщений магнатський рід Вишневецьких припинився, їхні володіння перейшли до Мнішків, їх найближчих родичів.

На полі героїчної Берестецької битви, де українці на чолі з Богданом Хмельницьким у 1651 р. зазнали поразки від поляків після зради татар, Микола Іванович провів польові дослідження, відтворивши в своїй уяві картини героїчного опору козаків натиску шляхетської армії. Тут загинули останні герої-захисники козацької вольності, не бажаючи здатися на милість переможця.

Костомаров викладав у Рівному близько року, а влітку 1845 р. отримав пропозицію від Юзефовича повернутися до Києва й посісти місце учителя історії в Першій київській гімназії. Після повернення до Києва Микола Іванович поселився на квартирі разом зі своїм знайомим студентом-українофілом Опанасом Васильовичем Марковичем. Костомаров відновив свої дружні взаємини з Кулішем (щоправда, той скоро поїхав до Петербурга), Білозерським та іншими українськими патріотами. До гурту молодих київських українофілів долучився чиновник Микола Іванович Гулак. На зборах цієї української громади патріотично налаштованої інтелігенції постійно обговорювалися проблеми відродження України, відновлення її занедбаних прав і свобод, звільнення народу із кріпацтва, розповсюдження загальної освіти та христової віри. Висловлювалися ідеї визволення всіх слов'янських народів й об'єднання їх у загальну федерацію на демократичних засадах. Костомаров склав головну ідейну міць цього невеличкого українського гуртка патріотів. Він розробив програмні засади таємного товариства, яке, за його пропозицією, отримало назву святих Кирила та Мефодія, перших слов'янських просвітителів. Микола Іванович запропонував його членам як символ належності до цього товариства носити перстень з іменами цих слов'янських первоапостолів.

На початку 1846 р. до Києва переїхала і Тетяна Петрівна Костомарова. Вона продала свій маєток у Юрасівці й хотіла бути поряд із сином, який декілька місяців хворів.

Навесні 1846 р. до гурту кирило-мефодіївців приєднався Тарас Григорович Шевченко. Знайомство з ним спричинило сильний вплив на Костомарова. Вони дуже здружилися. Багато гуляли разом схилами Дніпра, співали українських пісень і мріяли про покращання життя свого народу. Обоє зближало те, що і Костомаров, і Шевченко добре знали тяжкість кріпацької неволі.

Життя у Києві було набагато дорожчим, ніж у Рівному. Коли Костомаров отримав пропозицію підробляти уроками у приватному дівочому пансіоні мадам Демельян, він не відмовився від цього додаткового заробітку. Ось, власне, ми і підійшли до центрального епізоду цієї романтичної історії.

Лаура Осипівна Демельян, уроджена баронеса Брінкен, відкрила в Києві у 1843 р. Зразковий жіночий пансіон. Прихильність до ідеї такого закладу висловив і київський генерал-губернатор Дмитро Гаврилович Бібіков. Дівчатка із заможних міщанських родин мали отримувати тут гарну освіту. Для викладання предметів своїм вихованкам баронеса, не шкодуючи грошей, запрошувала найкращих викладачів київських гімназій та університету. Серед предметів, що вивчалися тут, були закон Божий, латина, грецька, російська, французька та німецька мови, історія, географія, музика та хореографія. Кількість учениць була обмеженою. Навчати тут своїх дочок вважалося серед місцевого дворянства дуже престижним. Одними з перших вихованок пансіону мадам Демельян стали сестри-польки Аліна та Стефанія Крагельські. Різниця між ними складала лише рік, тому вони після відкриття пансіону потрапили в один клас. Однієї із них – Аліні – судилося стати найбільшим коханням у житті визначного українського історика Миколи Костомарова.

1 серпня 1845 р. учениці старшого класу були стурбовані тривожною новиною: 35-річний викладач історії, в якого вони були закохані і якого обожнювали, розумний і тактовний Василь Федорович Домбровський, котрий довго хворів, несподівано помер. Сильніше за всіх переживала Аліна, яка була найкращою ученицею класу, а, отже, сиділа на першій парті за заведеним тоді правилом і її прізвище було першим у списку учениць у класному журналі. Аліні подобалася історія і її викладач, тому вона дуже шкодувала, дізнавшись про смерть улюбленого учителя, й була трохи ображена на чоловіка, який мав прийти на місце світлої пам'яті Домбровського.

Аліна та її старша на рік сестра Стефанія народилися у польсько-литовському Вільно в польській родині військового офіцера Леонтія Крагельського та його дружини Анелі. Аліна прийшла у цей світ у серпні 1830 р. Хто знає, може, тут, "у Вільні, городі преславнім", молода вагітна жінка Анеля Крагельська перед народженням молодшої дочки зіштовхувалася на тісних вуличках старовинного міста з 16-річним кріпаком з України Тарасом Шевченком.

Після смерті Леонтія Крагельського його молода вдова вийшла заміж удруге за урядовця Миколу Кузьмича Мазурова, надзвичайно доброго чоловіка, який став гарним і турботливим вітчимом для маленьких дівчаток, і переїхала до Києва. Тут Анеля Устимівна віддала своїх дочок до пансіону мадам Демельян.

Для розповіді про знайомство Аліни з Костомаровим надамо слово їй самій: "1-го серпня... після обіду, від двох до трьох годин, був призначений у нас перший урок російської історії. Під час обіду між моїми однокласницями точилися пересуди про те, хто цей "зухвалець", що насмілювався замінити незамінного Домбровського. Пролунав дзвоник, сповістивши про закінчення обіду. Дівчата встали з-за столу; одна з них голосно прочитала післяобідню молитву: "Дякуємо тобі, Христе, Боже наш", а потім попарно всі вийшли з їдальні у рекреаційний зал, де, зазвичай, прогулювалися протягом півгодини, поки другий дзвоник не закликав до класів на заняття. Тільки вихованки старшого, 4-го класу не могли користуватися в цей день півгодинною прогулянкою по залу і повинні були прямо з їдальні пройти прямо до класу: "новий учитель" не міг призначити для своєї лекції у нас іншої години, як від двох до трьох... Цей факт позбавлення нас післяобіднього відпочинку справив враження не на користь "новачка", але з цим доводилося змиритися. Нічого було робити. Ми зайшли до класу й зайняли свої місця..."

Аліна як найкраща учениця класу сиділа за першою партою. До аудиторії зайшла класна дама, що спостерігала за порядком серед учениць, "маман", тобто Лаура Осипівна, та "папа", як жартома прозвали його пансіонерки, – старий Філіп Демельян, чоловік господині пансіонату. За ними у приміщення увійшов новий викладач історії.

"Погляди дівчат, звичайно, звернулися на останнього. Це був молодий чоловік з дуже свіжим обличчям, середнього зросту, але міцної, так би мовити, кремезної статури, у віц-мундирі (звичайний одяг учителів, що викладали у державних закладах), у дуже широких перчатках і чоботах такого розміру, що це викликало сміх своєю величезністю. Замість поклону він якось незграбно пригнувся, потім склав по-дитячому руки й запрокинув голову, бажаючи звільнити свій лоб та очі від густих пасм волосся, надвинутих недбало надягнуеною шляпою; на волосся, навколо голови, залишалася вдавнена шляпою смуга, немовби з голови щойно зняли обруч. Крізь золоті окуляри світилися добрі блакитні очі. Він ще не встиг зайняти свого місця у столика, на якому стояла чорнильниця з пером і журнал для відміток, не встиг подивитися на список прізвищ своїх нових учениць, як наш дідусь, показуючи на вихованок, промовив ламаною російською мовою: "Это, мсье Костомаровф, все глупой девочки, – а это сидит на первом месте самый глупый! Никуда не годится!"

При цій жартівливій рекомендації, старий взяв Миколу Івановича під руку й підвів до першої лави й першого місця, яке я займала. Дідусь засміявся і якось зацмокав тонкими губами; дівчата теж злегка засміялися, а "новий учитель", підходячи разом зі старим до мене, уважно подивився на мене, поправив окуляри і навіть трохи відсунув від очей своє нависле волосся, щоб воно не заважало йому, близорукому, побачити "нікуди не гідне дівчишко".

Мені було тоді близько 15-ти років. Я була дуже улюблена в цьому пансіоні – буквально, всіма, як мені здавалося, й жилося мені там привольно та безтурботно, як не жилося вже ніколи після випуску з пансіону. Це були воістину найщасливіші роки мого життя.

Користуючись хвилиною та близькістю знаходження "нового учителя" до моєї партії, я швидко окинула його оком і також сміялася, начебто з приводу жартівливої лайки дідуса, але насправді мені не сила було стриматися від сміху при виді, як "новий учитель" закидає голову, моргає, посміхається і не може позбавитися від надокучливого волосся".

Аліна згадувала, що розпатлане неслухняне волосся залишилося проблемою Костомарова на все життя. Читаючи чи пишучи, він постійно хитав головою, щоб відкинути свій чуб, який спадав на очі, закриваючи їх. Вона тихенько підходила й лагідно поправляла пасма волосся. Він інколи не помічав допомоги, зосереджений над своїми науковими думками, а інколи дякував добрим поглядом і посмішкою.

Отже, новий учитель почав вести урок історії. Юні пустунки не стільки слухали виклад історичного матеріалу та вникали у постановку проблемних питань, скільки розглядали історика, презиралися та перешіптувалися, приховуючи на вустах посмішки.

"...Скільки було сміху з приводу незвичних приналежностей костюму Миколи Івановича!.. Скільки криляння та передражнювання з приводу його кліпання очима та частого закидання голови через бажання звільнити очі й лоб від густих пасм волосся, напевно, завитого руками перукаря! Блондин зі свіжим обличчям, гарним, тонким носом, трохи припіднятим, з прекрасними губами, з-за яких при розмові виглядали інколи бездоганої чистоти та білизни зуби, з розумними очима та симпатичною посмішкою. Микола Іванович був дуже нічого собі, не дивлячись на те, що на лобі та на носу мав невеличкі подряпини від віспи. Але він так спотворив свою зовнішність дивним, хоча й ненавмисним способом одягатися та невмінням дати раду своєму розкішному попелястого кольору волосся, що збуджував сміх при першому погляді на нього у всіх, хто в юні роки здатен сміятися без утримки при найменшому приводі. Щойно тільки він вийшов з класу після

першої лекції у нас, як ми почали одна перед одною передражнювати його манери та підсмикування обличчя та брів – а я була з найкращих майстринь на такого чину витівки”.

Після першого уроку дехто з дівчат назвав нового історика “чудовиськом”, “опудалом морським”. Однак поступово молодий учитель почав здобувати прихильність і симпатії учениць своїм тактовним поведінням, цікавими жвавими розповідями, доброзичливим поглядом блакитних очей і чарівною посмішкою. Недоліки його зовнішності та манер відійшли на задній план. Образ світлої пам’яті Домбровського почав потроху забуватися.

Костомаров ходив поміж рядами, розповідаючи про історичні події так, ніби сам був свідком. Інколи він зазирає у конспекти своїх слухачок, робив компліменти їхньому почерку. Хвалив гарні відповіді на уроках. Якщо раніше учениці кепкували з історика, то тепер почали ставитися до нього з більшою пошаною.

Усе частіше короткозорі очі Костомарова зупинялися на першій парті, де сиділа жартівлива пустунка, однак найкраща учениця Аліна Крагельська. Користуючись своєю близькістю до учительського столика, дівчина завжди могла зазирнути у класний журнал і повідомити подругам про оцінку, яку вони отримали за відповіді, ще до закінчення уроку.

Якось Микола Іванович, погортавши сторінки журналу і побачивши, що Аліна має з усіх предметів лише п’ятірки, сказав їй: “Ви відмінно займаєтеся науками!”, “Я ніколи не займаюся науками,” – зухвало відповіла дівчина, викликавши смішок у класі та недобррозичливий погляд класної дами.

“Чим же Ви займаєтеся, якщо не науками?” – запитав здивований учитель. “Наукою займаюся, але не відмінно, а злегка, лише коли учитель у класі, а потім граю на роялі, вишиваю, бігаю, дурачуся...” – відповіла Аліна.

Після кількох місяців навчального процесу симпатія історика до найкращої учениці старшого класу була очевидною. Одного разу на запитання Філіпа Демельяна, чи задоволений “мсьє Костомарофф” старшим класом, той відповів: “Доволен вообще, а девица Алина Крагельская действительно очень даровита!” Захоплення учителя історії підтримав “папа” своєю ламаною російською: “И что история, грамматик, математик... Вы бы послушала музыку! Она у нас как играет! Пошालюте послушать у нас на музыкальный вечер, мсьє Костомарофф, – и тогда Вы скажет: даровитый девочка”.

Проте на музичні вечори, де грала різні композиції на фортепіано Аліна, Микола Іванович потрапити не зміг через завантаженість роботою у гімназії та справами, пов’язаними з діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства.

Костомаров приходив до пансіону двічі на тиждень. Учениці полюбили історика й завжди поспішали на урок, коли його мав вести Микола Іванович. Дівчата входили за ним парами відповідно до ранжиру, що визначався за середнім балом успішності. Першими завжди були Аліна та Стефанія Крагельські. Сестри не були дуже схожі, хіба що невисоким зростом і статуєю. Рум’яна темненька жвава пустунка Аліна відрізнялася від хворобливої блідої білявої Стефанії. Йдучи слідом за істориком, Аліна часто корчила гримаси й передражнювала учителя, викликаючи веселий сміх подружок. Утім, до уроку вона завжди була бездоганно підготовлена.

Одного разу трапився знаменний випадок. Одна з дівчат поскаржилася Аліні, що не встигла підготуватися до уроку й боїться отримати двійку, бо її обов’язково викличуть. Краща учениця погодилася їй допомогти. Було погоджено, що Аліна буде тихенько, не ворухачи губами, підказувати правильні відповіді, а історик, що має поганий зір, можливо, й не побачить цього. Під час уроку Костомаров дійсно викликав ту дівчину до дошки. Використавши всю свою майстерність із підказування, Аліна допомогла подрузі відповісти на всі запитання учителя. І той, здається, не помітив порушення учбової дисципліни. Однак, оголошуючи оцінки, Микола Іванович сказав, що Аліна Крагельська сьогодні заробила “п’ять”. Та почервоніла і сказала, що вчитель помилився і що вона сьогодні не відповідала. Костомаров посміхнувся й відповів: “Але я переконався, що Ви й сьогодні бездоганно знаєте урок”. Клітинка для оцінки навпроти прізвища дівчини, що не була готова цього разу до історії, залишилася порожньою. Учитель не поставив їй двійки, і це ще більше підвищило його авторитет серед учениць.

Так пройшов навчальний рік. Наближався перший випуск пансіону мадам Демельян. Після проведення випускних іспитів на 6 червня 1846 р. був призначений урочистий акт вручення атестатів. Для привітання перших випускниць, крім їхніх батьків, зібралася поважне київське начальство на чолі з генерал-губернатором Дмитром Гавриловичем Бібіковим, попечителем Київського учбового округу Олександром Семеновичем Траскіним та ін.

Випускниці у святкових білих мереживних сукнях танцювали, декламували вірші, співали та грали на роялі. Найкраща учениця пансіону Аліна Крагельська грала варіації Герца на марш з опери “Отелло” у супроводі оркестру. Її майстерне виконання музичної композиції викликало бурхливі оплески й вигуки “браво!” Розчулений Бібіков підійшов до схвилюваної та почервонілої Аліни, простягнув їй свою єдину руку (іншу він втратив під час війни 1812 р.) й поцілував правицю виконавиці. Перебуваючи на хвилі тріумфу, дівчина помітила в кінці залу незграбну постать свого учителя історії. Микола Іванович шанобливо вклонився своїй колишній учениці й залишив аудиторію.

Після завершення навчання своїх дочок у пансіоні Анеля Устимівна Мазурова вирішила поїхати з ними в Одесу для відпочинку на морському курорті. Це місто користувалося тоді правами *porto-franco*, тобто вільної економічної зони. Різноманітні заморські товари тут коштували набагато дешевше, ніж у Києві. Великим попитом у заможних жінок, що відпочивали в Одесі, користувалися косметичні засоби та дорогі тканини. Однак вивозити тканини з цього портового міста було заборонено, тому модниці з усієї імперії скуповували їх задешево й тут же шили з них одяг у місцевих майстринь або власних швачок, яких привозили до Одеси. Оскільки місцеві модистки були завалені замовленнями, а їхня робота коштувала дорого, краще було брати своїх кравчинь, які б могли відпочити на курорті й пошити своїм замовникам одяг. Саме так і вчинила Мазурова.

На початку липня 1846 р. Анеля Устимівна з Аліною та Стефанією була в Одесі. Вони купалися у теплих хвилях Чорного моря, засмагали на пляжах, гуляли вечорами вулицями нового міста, ходили до театру чи по крамницях. Для проживання вони зняли велику квартиру на першому поверсі двоповерхового будинку. Щоб не дочки не втрачали музичних навичок, мати взяла на прокат рояль. Аліна часто сиділа за ним і музицировала. Перехожі інколи зупинялися навпроти будинку, де Аліна опановувала різні етюди чи варіації, й слухали чарівні мелодії.

Одного разу в одеській опері, сидячи в окремій ложі, Аліна і Стефанія побачили внизу знайому незграбну фігуру свого київського учителя історії. “Мсьє Костомаров! Мсьє Костомаров!” – дзвінко заголосили дівчата, щоб привернути увагу Миколи Івановича, не звертаючи уваги на здивовані погляди публіки та застереження матері не галасувати. Той озирнувся на крик і побачив своїх учениць. За хвилину він зайшов до їх ложі, галантно відрекомендувався їх матері й пояснив, що також приїхав для відпочинку до Одеси. Очі Стефанії, а особливо Аліни блищали. Вони почали запрошувати Миколу Івановича, як буде нагода, завітати до них у гості. Запал дочок змусив і Анелю Устимівну висловити суху пропозицію про візит до їхньої оселі. Костомаров чемно подякував і шанобливо вклонився, що зворушило матір напівдорослих дівчат.

Запрошенням до своїх колишніх учениць і їхньої матері Костомаров скористався вже наступного дня. Дівчата раділи приходу Миколи Івановича, багато говорили, жартували, сміялися. Він виявився дуже гарним і цікавим співрозмовником. Анеля Устимівна уже м’якше запропонувало йому заходити до них у гості. Тепер Аліна та Костомаров бачилися майже щодня. Правда, незабаром йому довелося повернутися на роботу у Київ, де він отримав посаду професора в університеті святого Володимира. Перед його від’їздом Анеля Устимівна, Стефанія і особливо Аліна запрошували Миколу Івановича відвідувати їх у Києві й дали йому свою адресу. Той пообіцяв скористатися цим запрошенням, коли вони повернуться з Одеси.

3 жовтня 1846 р. Костомаров став постійним гостем родини Крагельських. Микола Іванович приносив книги, шанобливо ставився до Анелі Устимівни та Миколи Кузьмича. Багато розмовляли про літературу та музику, інколи грали у карти. Він читав свої та чужі вірші. Анеля Устимівна мліла, коли Микола Іванович читав напам’ять поезії Адама Міцкевича з бездоганною польською вимовою. Аліні подобалося його декламування віршів Пушкіна. Особливе захоплення Костомарова викликала майстерна гра 16-річної Аліни на фортепіано. Дівчина виконувала композиції Моцарта, Шуберта, Россіні, Ліста та ін. Інколи Аліна і Микола Іванович отримували нагоду побути недовго на самоті. Очі молодого професора горіли. Аліна пустувала і дражнила свого колишнього учителя. Але той не ображався, а сам сміявся над своїми вадами й кумедними звичками. Їм було дуже весело. Дуже скоро сусіди Мазурових почали помічати, що 29-річний професор став занадто частим і бажаним гостем у їхній оселі. На початку 1847 р. мати навіть дивилася крізь пальці на те, що Аліна і Костомаров подовгу усамітнюються. Сумніватися в порядності молодого професора у неї не було жодних підстав.

У цей час трапився цікавий випадок. До Києва на кілька днів приїхав відомий угорський композитор Ференц Ліст. У місті він мав дати два концерти. Інтелегентна публіка миттю розібрала квитки на виступи маестро. Одного разу Анеля Устимівна з дочками завітала до знайомої графіні Меліної. Ця жінка дуже любила, коли Аліна грала на фортепіано. Вона попросила дівчину зіграти щось із творів Ліста і сказала, що й сам маестро не сьогодні-завтра обов’язково зайде до неї з візитом. У цей момент, коли Аліна грала композицію “Erk König”, хтось постукав у двері і зайшов до приміщення. Дівчина, сидячи за фортепіано, відчула, як хтось підійшов ззаду і схилився над нею, зазираючи в ноти. Аліна припинила гру й озирнулася. Поблизу неї стояв Ліст, якого вона впізнала завдяки баченим портретам. Серце її затріпотіло від несподіваної зустрічі з великим композитором, твір якого вона щойно виконувала. “Monsieur Lisst!” (“Мсьє Ліст!”) – зніяковіло видушила французькою зі своїх грудей Аліна. “Continuez, mon enfant!” (“Продовжуйте, моє дитя!”) – відповів маестро. Виявилось, що Ференц Ліст уже чув про талановиту дівчину-піаністку Аліну Крагельську від київських меломанів і був задоволений знайомством з нею та її виконанням його творів.

Коли увечері до Аліни прийшов Костомаров і приніс квитки на концерт композитора, дівчина тріумфально винесла інші, у першому ряду, й помпезно заявила, що їх їй дав особисто Ліст, похваливши її гру. Микола Іванович був щиро радий за свою кохану, яка удостоїлася такої високої похвали.

7 лютого 1847 р. увечері маестро давав свій другий і останній концерт у Києві в актовому залі університету, набитою у шент публікою. Аудиторія раз у раз вибухала оваціями. Наприкінці виступу композитор зійшов сходами зі сцени, підійшов до місця у першому ряду, де сиділа Аліна, взяв її за руку й запросив із собою на сцену. Дівчина підкорилася. Він посадив її поблизу себе перед клавіатурою й сказав французькою: “Слідкуйте за моєю грою, нехай це буде урок для Вас на пам’ять про мене”.

Глядачі перезиралися і гомоніли, не розуміючи, хто ця дівчина, яка заслужила такої уваги маестро? Хтось пустив чутку, що Ліст закохався у чарівну кияночку та збирається з нею одружитися. Костомаров сидів на цьому концерті, радів із тріумфу Аліни й посміхався з пліток про неї та Ліста, що кружляли у залі.

Прощаючись із чарівною і талановитою дівчиною, Ференц Ліст сказав їй і її матері, що, як буде її бажання, він зможе влаштувати її на навчання до Віденської консерваторії. Анеля Устимівна обіцяла подумати над пропозицією композитора.

У той вечір Микола Іванович і Аліна багато говорили. Костомаров підтримував бажання дівчини продовжити музичну освіту. Говорив, що сам мріє з’їздити у Європу. Тепер молодий професор приходив до Госпітальної вулиці на Печерську, де жила Аліна, щодня. Він розповідав про своїх товаришів: колишнього кріпака, а нині відомого поета та художника Тараса Шевченка, письменника та історика Пантелеймона Куліша, котрий щойно одружився з молодого дівчиною, сестрою їхнього спільного друга Василя Білозерського. Костомаров говорив, що заздрить по-доброму другові, який має сімейне щастя.

Аліна почала розуміти, що її колишній учитель не наважується зізнатися їй самій у своїх романтичних почуттях і зробити їй пропозицію руки та серця. Він дуже подобався колишній найкращій учениці пансіону. У розмовах зі Стефанією Аліна зізнавалася, що з радістю б пішла заміж за Костомарова. Романтичний запал

двох закоханих молодих сердець усе більше зростає. На початку лютого 1847 р. Микола Іванович зізнався, що давно й нестримно кохає Аліну. Він постійно мріє про неї й дуже хоче, щоб вона стала його дружиною.

Не можна сказати, що ця пропозиція пролунала для дівчини, як грім серед ясного неба. Проте вона відповіла, що дасть згоду на шлюб, якщо проти не буде її матінка. Залишалося зробити останній рішучий крок і офіційно попросити руки Аліни у її матері.

Великою перешкодою, яку подолав Костомаров, була згода на шлюб з Аліною і його власної матері Тетяни Петрівни. Оголосивши їй про своє бажання одружитися з Аліною Крагельською, він викликав шквал гніву та заперечень. Тетяна Петрівна казала, що ніколи не дасть своє материнське благословення на шлюб із полькою-католичкою. “Йди до своєї Олени, якщо так зневажаєш матір!” – кричала літня жінка на сина. Микола сердився й говорив, що коли так, то він одружиться і без її благословення, піде з дому, житиме самотійно і більше не приходитиме до матері. Він переконував, що Аліна – полька лише за походженням, оскільки з дитинства жила й виросла на Україні, а стосовно віри, то за законами імперії їхні діти у будь-якому випадку будуть охрещеними у православ’ї. Запеклий опір матері, яка боялася втратити контроль над єдиним сином, було зламано.

Увечері 12 лютого Костомаров, як завжди, прийшов до будинку Аліни. Вона щось грала на фортепіано. Він захоплено слухав. Коли пролунав останній акорд музичної композиції, Микола Іванович звернувся до Анелі Устимівни і промовив: “Я прошу у Вас руку Вашої доньки Аліни!”

Після недовгої паузи жінка відповіла: “Нехай вона сама Вам її віддасть, Миколо Івановичу!”

Костомаров взяв знякову Аліну за руку й підвів до матері. Анеля Устимівна глянула на дочку й посміхнулася. Обличчя дівчини палало. Кілька секунд панувала тиша. Розуміючи, що треба щось сказати, вона відповіла: “Не знаю, не знаю, нехай буде так, як мама хоче”.

Мати потенційної нареченої знову посміхнулася й сказала: “Довго ж Вам бути женихом, Миколо Івановичу, адже Аліні всього п’ятнадцять з половиною років”.

“Шістнадцять з половиною!” – хором відповіли Костомаров і Аліна.

Подумавши, Анеля Устимівна погодилася. На запитання, коли наречений пропонує провести заручини, Костомаров, не вагаючись, відповів: “Завтра!”

Наступного дня увечері в будинку Мазурових відбулися заручини молодих. Аліна була у вечірній пишній сукні, її вуха були прикрашені діамантовими сережками, а на шиї красувалося блискуче діамантове намисто. Дорогоцінне каміння вигравало у світлі свічок усіма барвами райдуги. Священник читав слова молитви. Матері Аліни та Миколи плакали. Урочиста церемонія офіційно проголосила молодих нареченими. По її завершенні священник, обидві матері, вітчим Микола Кузьмич, сестра Стефанія почали вітати Аліну та Миколу з першим кроком до укладання законного шлюбу. За щастя молодих рідні підняли келихи з шампанським. У цей момент десь за вікном голосно й протяжно завив собака. Був четвер, 13 лютого 1847 р.

У кімнаті запанувала тиша. Анеля Устимівна, дивлячись на майбутнього зятя, сказала: “І число вибрав Микола Іванович 13-те для дня своїх заручин, і собаки у нас виють при тості замість музики. Так все це неприємно!”

Священник відповів, що шляхи Господні невідомі, і не треба людям загадувати про майбутнє, а все буде, як Бог дасть.

Проте молодята раділи, як діти. Вони були сповнені мрій. Збиралися поїхати через кілька місяців до Європи. Після столу Аліна і Микола Іванович пішли до роялю. Наречена награвала якусь веселу мелодію, а Костомаров стояв і зачаровано дивився на гарненьку музикантку, котра скоро мала стати його законною дружиною. Анеля Устимівна була розчарована знайомством з майбутньою свекрухою своєї дочки. Вона незадоволено буркнула, що Аліні вже треба дорослішати. Коли та відповіла, що немає нічого поганого в тому, що вона грає, її мати відказала: “Хто грає, а хто любиться!”

Костомаров не зводив очей з Аліни. Він сказав Анелі Устимівні: “У моєї нареченої сьогодні надзвичайно урочистий вигляд!” Та відповіла, що, вочевидь, таке враження справляють діамантові прикраси на дівчині. Однак закоханий жених сказав: “Вона сама – дорогоцінний діамант!”

Аліна і Микола були щасливими. Через півтора місяці мало відбутися їхнє весілля. Це був максимально можливий найближчий термін для такої події, оскільки почався великий піст і найпершою датою, коли можна було вінчатися була Хомина неділя – 30 березня.

Єдине неприємне враження справляла мовчазна поведінка Тетяни Петрівни, яка не висловлювала загальної радості, сиділа, як істукан і лише час від часу зиркала на Аліну. Дівчина думала, що їй доведеться нелегко пристосуватися до матері свого чоловіка.

Тепер Костомаров на правах жениха заходив до Аліни щоденно. Інколи Аліна з Анелею Устимівною також робили візит “на чай” до Костомарових. Микола пояснив свій наречений, що характер у його матері дійсно важкий, але все буде добре, бо він дуже любить Аліну і не дозволить над нею знущатися чи принижувати її.

Анеля Устимівна теж знаходила дедалі більше вад у родині, де належало незабаром жити її найменшій доньці. Їй не подобався характер Тетяни Петрівни, вона була начувана про сварки і скандали, що відбувалися між Костомаровим і його матір’ю. Виявилось, що Микола Іванович часто страждає на головний біль, а щоб припинити його, обливає голову холодною водою. У Костомарових майже не було прислуги. До того ж, ця неохайність у його одязі та відсутність вишуканих манер у поведінці. Проте Аліна вірила, що буде щаслива з Миколою.

Якось Аліна з матір’ю приїхали до Костомарових на традиційний “чай”. Анеля Устимівна та Тетяна Петрівна обговорювали деталі майбутнього торжества, а Микола з Аліною усамітнилися в його кабінеті. Вони цілувалися, обіймалися, воркували як голубки. Він подарував своїй нареченій свої книги – про унію та збірку поезій “Вітка”. Обидва подарунки були підписані: “Коханій, найкращій половині душі моєї, Аліні Леонтіївні Крагельській”.

Коли Анеля Устимівна побачила ці книги, вона почала кепкувати з цих дарів: “Ось так подарунки нареченій: одна книга польська, інша – мужицька, з хохляцькими піснями”.

Аліна спалахнула: “Сьогодні я получу третю – французьку!”

“Слава Богу!” – отруйно промовила її мати.

Увечері Микола привіз твір Фоми Кемпійського “Наслідкування Ісуса Христа”. Книга містила великий напис дрібними літерами костомарівського почерку, що починався словами: “Богом указана подруга життя мого, наймиліша Аліна!..” Далі йшли слова про те, що шлюбний союз – це союз не лише тіла, але й духа. Йдучи до олтаря, треба усвідомлювати всю важливість цього кроку та розуміти свій обов’язок перед Христом, чоловіком і людьми.

Прочитавши ці возвишені фрази, котрі не відповідали грайливій натурі Аліни, дівчина відповіла Миколі, що їхнє весілля відкладається. Коли він знервовано запитав про причину, вона напівсерйозно-напівжартома відповіла, що їй належить зрозуміти всю важливість шлюбного союзу, а для цього потрібно багато часу.

Микола Іванович не на жарт захвилювався. Він сказав, що їхнє весілля призначене на 30 березня і не буде перенесене на пізніший термін за жодних обставин. Аліна сказала, що пожартувала, і молодята знову раділи, сидючи на диванчику у кімнаті.

Час весілля наближався дуже швидко. Анеля Устимівна говорила, що необачно погодилася на одруження дочки 30 березня, бо не встигає пошити потрібний одяг, взуття та придбати необхідні речі. Однак щасливий наречений на це відповідав, що все потрібне вони з Аліною придбають і після весілля. Дівчина знову починала пустувати і з напускною серйозністю говорила, що треба відкласти весілля, але, бачучи, як закипає Микола, вона зізнавалася в жарті, й обидва починали сміятися.

Улюбленим жартом пустунки було заховатися за двері, коли приходив Костомаров, а потім підскочити до нього ззаду з різким криком “ау!”, щоб злякати коханого.

Микола говорив, що придивився непоганий будиночок із садом біля університету й розмірковує про його купівлю для нової родини. Вони з Аліною оглянули цей будиночок, він здався їй якимсь занедбаним, але Микола переконував, що тут буде дуже затишно. Коли дівчина запитала, що, можливо, варто купити якийсь хутірець під Києвом для Тетяни Петрівни, Костомаров відповів, що його мати ніколи не залишить сина і завжди буде з ним. Аліні довелося змиритися з перспективою жити зі свекрухою під одним дахом.

Микола й Аліна рахували дні до свого весілля. Костомаров розповідав, що нещодавно поїхав за кордон його близький друг Пантелеймон Куліш із молодого дружиною Олександрою з роду Білозерських. Говорив, що боярином на їхньому весіллі буде дивовижний чоловік, геніальний поет, талановитий художник Тарас Шевченко. Обіцяв, що після весілля вони обов’язково поїдуть у закордонну подорож.

Анеля Устимівна наголошувала, що пристойне подружжя повинно мати екіпаж і тримати лакея. На це Костомаров відповів: “Не люблю лакеїв ні в якому сенсі!” Йому прислужував молодик Фома, кріпак, якого Микола Іванович відпустив на волю.

День вінчання наближався. Аліна з Миколою гуляли весняними вуличками. Поверталися з теплих країв птахи. Весна цього року була ранньою і теплою. Сонце своїми промінчиками немовби ласкало молодят, ніби благословляючи на щасливе спільне життя. Одного разу, побачивши Миколу похмурим, Аліна сказала, що оскільки він такий невеселий, то треба відкласти весілля до літа. З цими словами вона почала знімати з його безіменного пальця правіці обручку, яку вони надягли під час заручин. Костомаров висмикнув свою руку і зняв зі свого пальця правої руки інше кільце з іменами святих Кирила і Мефодія.

“Ось це кільце я тобі дарую. Нехай у мене на руці красується лише одна обручка!” – сказав він. “Не треба мені кільця з іменами твоїх улюблених святих”, – відповіла дівчина й наділа пропонуваній подарунок на палець лівої руки нареченому. Тепер на правіці Миколи виблискувала золотом на сонці лише одна обручка.

Костомаров поступово відійшов від ідей Кирило-Мефодіївського товариства. Його товариш Гулак переїхав до Петербурга. Куліш закликав не робити нічого, що могло б викликати гоніння з боку влади.

28 березня 1847 р. у п’ятницю Костомаров знову безтурботно проводив час у товаристві своєї чарівної нареченої. А в цей час у київському жандармському управлінні розкривали секретний пакет із Петербурга, який мав докорінно перевернути долю і Костомарова і його нареченої.

Пізно увечері Микола попросився з Аліною, сказавши, що потрібно зробити останні приготування до вінчання у неділю. Він з’їздив до священика університетської церкви, заплатив гроші за недільне торжество. Костомаров попросив не шкодувати свічок, щоб увесь храм був осяяний світлом. Після цього він поїхав додому. Починало сутеніти.

Приїхавши до себе, Костомаров збирався розвести вогонь. У цей момент до нього постукали. Відчинивши, Микола Іванович побачив перед собою свого давнього знайомого і добродія Михайла Володимировича Юзефовича, помічника попечителя Київського учбового округу. Той був дуже блідий.

Увійшовши до кімнати Костомарова, Юзефович промовив: “На Вас зроблено донос, я прийшов Вас врятувати; якщо у Вас є щось писане, що може викликати підозру, давайте швидше сюди”. Стривожений історик сказав, що не має нічого забороненого. Однак він згадав про рукопис, написаний ним у вигляді програми Кирило-Мефодіївського товариства, названий пізніше “Книгою буття українського народу”. Костомаров почав розводити вогонь, щоб спалити небезпечний твір, однак Юзефович схопив його, вийшов і за хвилину повернувся з жандармами. У кімнатах почався обшук. Усі книги і рукописи були зібрані у простирадла, зірвані з ліжок. Прибігла Тетяна Петрівна. Жандарми повідомили їй, що її сина заарештовано за участь у таємному антиурядовому товаристві. Бідна жінка скам’яніла. Микола божився, що ні в чому не винен. Проте пізньої ночі його повели до в’язниці.

Сталося так, що розмови кирило-мефодіївців ще в листопаді-грудні 1846 р. підслухав студент Олексій Михайлович Петров, який був сусідом Гулака по квартирі. 3 березня 1847 р. він написав донос про існування таємного політичного товариства, який був відправлений до столиці. За наказом цесаревича Олександра

ра Миколайовича, який керував справами під час хвороби свого батька Миколи І, почалися арешти всіх осіб, що могли бути причетними до цього товариства – Шевченко, Куліш, Білозерський, Маркович та ін. В число цих осіб коло входив і Костомаров. 28 березня секретний наказ про його арешт і відправлення до Петербурга надійшов до Києва.

Наступного дня, в суботу 29 березня Аліна з матір'ю приїхала до будинку Миколи, який назавтра мав стати її чоловіком. Жінок здивувало те, що їм назустріч ніхто не вийшов. У будинку були безлад і пуста. “Добре зустрічають гостей!” – промовила зі злою іронією Анеля Устимівна. Аліна побігла шукати нареченого. Коли дівчина почула кроки, то заховалася за дверима, щоб налякати, як вона думала, Миколу. Однак це був не він, а її мати. “Досить дурачитися, – сказала Анеля Устимівна. – Тут не до жартів!”

У кімнаті сиділа мовчазна Тетяна Петрівна, вражена подіями ночі. Аліна не могла зрозуміти, що відбулося за день до її весілля. Ще вчора все було так гарно. Сталася якась жаклива помилка, але жандарми розберуться і відпустять її Миколу. Голова йшла обертом. На очах горе-нареченої забриніли сльози. Анеля Устимівна сказала, що треба поїхати додому й попросити доброго Миколу Кузьмича Мазурова дізнатися про долю Костомарова.

Зайшовши додому, Аліна побачила на дивані приготовлена на завтра білу весільну сукню й залилася гіркими сльозами. Бідолашну дівчину заспокоювали всі: мати, сестра, вітчим. Аліна цілий день не торкалася їжі, а лише плакала. Мазуров дізнався в поліції, що наступного дня перед відправкою до столиці Костомарова привезуть до будинку матері, щоб попроситися.

У цей час жандарми насміхалися з нещасного Костомарова: “Каково тут Вам, господин профессор, не совсем удобно? Оно было бы приятнее дома с молодой женой”. Мрії молодого чоловіка розсипалися на порох. Жити не хотілося. Ще вчора він був професором університету, шанованою у суспільстві людиною, а сьогодні – державний злочинець. Як пізніше з'ясувалося, кілька чоловік дізналися про можливий арешт Костомарова заздалегідь і хотіли попередити його про небезпеку, запрошували до себе для розмови, але той, зайнятий весільними турботами, відклав усі справи на післявесільний час.

Наступного дня Аліна з матір'ю приїхали до будинку Тетяни Петрівни й чекали, коли привезуть Миколу Івановича. Жінки плакали. В шість годин вечора арештанта привезли жандарм і поліцейський. Це був час, на який було призначено вінчання у церкві. Костомаров був блідий і виснажений. Побачивши Аліну, він обійняв її і заплакав. Крізь сльози Микола казав: “Я не злочинець, вір мені, я не злочинець! Що б не було зі мною, знай одне, що я кохаю тебе, моя Аліно, і з цим кохання у могилу піду!”

Поліцейський, якому важко було дивитися на цю трагічну сцену, попросив прощатися швидше і вивів Костомарова на вулицю до арештантської карети.

У той день, коли Аліна мала стати дружиною Костомарова, вона відчувала себе найнещаснішою жінкою на світі. Після безсонної ночі, яку дівчина проплакала, її мати заявила, що за кілька днів вони з Аліною і Тетяною Петрівною поїдуть до Петербурга, щоб дізнатися про долю Миколи Івановича.

Тим часом самого в'язня везли до столиці. Костомаров знав, що у нього знайшли програмний документ Кирило-Мефодіївського товариства і перстень з іменами Кирила та Мефодія. Отже, наявні були всі ознаки таємної організації, яка так і не була насправді утворена. Подальша доля мала бути сумною: ешафот або катерга. Молодий чоловік волів померти. Протягом п'яти днів він нічого не їв, намагаючись заморити себе голодом. Побачивши ці добровільні тортури, жандарм, який супроводжував Костомарова, сказав, що той не вб'є себе за такий короткий час голодом, але приведе себе в такий стан, що наговорить у Петербурзі речей дуже шкідливих. Краще поїсти й подумати, як виправдатися. Микола Іванович визнав слушність пропозиції жандарма і вперше поїв перед самим Петербургом. На одній зі станцій він залишив листа для своєї нареченої, якщо вона послідує за ним.

Тетяна Петрівна та її лакей Фома, Анеля Устимівна з Аліною вранці 6 квітня вирушили в далекий шлях до столиці в екіпажі, люб'язно наданому їм ним Лаурою Осипівною Демельян. Переправившись на поромі через Дніпро, подорожні досягли поштової станції Бровари. Тут вони побачили ще одну арештантську карету, поблизу якої були двоє жандармів і один молодий цивільний у фрак, очевидно, теж в'язень. Він був дуже веселий і постійно жартував з жандармами.

Побачивши його, Тетяна Петрівна промовила: “Тарас Шевченко!” Вона знала його, оскільки Микола інколи приводив його до себе і познайомив із матір'ю. Аліна вперше побачила чоловіка, який мав бути в неї на весіллі за старшого боярина. Шевченко, впізнавши Тетяну Петрівну, підійшов до жінок. Настрій його змінився, а на очах проступили сльози. Привітавшись, він промовив: “Оце ж бідна Миколина мати, а це, мабуть, його молодесенька дружинонька. Ой, лихо, лихо тяжке, горе матерям і дівчині!” До нього підійшов жандарм і попросив прощатися. Тарас перецілював нещасних жінок і сказав, що радіє бути “бобилем”, адже ніхто за ним не буде побиватися. Немає у нього ні матері, ні жінки. І додав: “А Миколи мені жаль, бо в його є й мати й дружинонька і він не в чим не винен, хіба тим, що зо мною побратався. Прости ж мене, матінко, й не кляни!” Сівши до арештантської карети, Шевченко ще довго махав шапкою жінкам, що їхали провідати його побратима.

Дорога на північ була жакливою. Весняне бездоріжжя робило шлях майже непрохідним, екіпаж часто застрягав у багні. Жінки виходили й допомагали виїхати на твердий ґрунт. На станціях, нашвидкоруч перекусивши й відпочивши, вони знову сідали у карету і їхали до страшного Петербурга. На одній зі станцій, верст за триста від столиці, до жінок підійшов станційний доглядач. Він запитав жінок, чи не їдуть вони, був, за арештантом у золотих окулярах. Ті твердо закивали головами. Тоді чоловік дістав із кишені згорнутий папірець і дав його Аліні, попросивши знищити його перед в'їздом у столицю. Це був лист від Костомарова. Він писав своїй нареченій, що не є злочинцем і вірно кохає її. Своє кохання Микола обіцяв зберегти до смерті. Цього листа Аліна перечитувала по кілька разів на добу, заливаючи папір гіркими сльозами. Лише перед в'їздом до Петербурга її мати відібрала це послання, розірвала й викинула у вікно, нагадавши слово, яке було дане доброму станційному доглядачу.

Нарешті жінки доїхали до шосейної дороги Варшава-Петербург і зупинилися на станції. В цей же час сюди під'їхав діліжанс, запряжений шістьма кіньми. З нього вийшло кілька чоловіків і молода струнка врод-

лива, але дуже сумна жінка з великими карими очима і родимкою на обличчі. Сумна мандрівниця підійшла до жінок. Вона сказала, що їде з Варшави. Якщо ті не проти, то вона приєднається пообідати з ними за столом. Жінки запитали, хто вона. "Олександра Михайлівна Куліш", – була відповідь.

Аліна кинулася на шию своїй несподіваній сестрі по нещастю. Вона зрозуміла, що Олександра є жінкою близького друга її нареченого. Костомаров розповідав, що Пантелеймон Куліш і Олександра щойно одружилися. Дружина Пантелеймона була знайома з Костомаровим і також чула про намір того одружитися з Аліною. Тепер молоді жінки обіймалися і плакали, єдині у своєму горі. Проте Аліна заздрила Олександрі, бо та була законною дружиною і мала священне право слідувати за своїм чоловіком. Аліна була лише нареченою. Подружжю щастя з коханим чоловіком у неї відібрали за день до весілля.

Аліна та Олександра мріяли про побачення з коханими. Вони навіть змовилися переодягтися молочницями, щоб пройти до в'язниці і хоч на хвилину побачити своїх чоловіків, які б визирнули на знайомий голос з-за ґрат на вулицю. Однак від цього наміру їх відмовили.

Тим часом Миколу Івановича допитували в III відділенні власної його імператорської величності канцелярії. На всі запитання жандармів Костомаров відповідав чітко. Він доводив свою непричетність до таємного товариства і казав, що ніякого товариства взагалі не було. Були лише зустрічі для наукових бесід. Начальник III відділення генерал-лейтенант Леонтій Васильович Дубельт гримав на в'язня й обіцяв, якщо не зізнається, відправити його на шибеницю. Костомарову заборонили читати книги й газети. Його звинувачували у бажанні відродити незалежність Гетьманщини та визволити українців із неволі. Врешті-решт, він зізнався, що розмови про наукове товариство дійсно йшли між трьома особами ним: Гулаком і Білозерським. Проте далі розмов ця справа не пішла.

Жінки, що приїхали за Костомаровим, намагалися дізнатися про нього через добру знайому Лаури Осипівни Демельян статс-даму Прасковію Іванівну Мятлеву. Ця літня жінка дуже жаліла бідолашну Аліну. Щоб розрадити 16-річну дівчину, вона попросила її пограти з її онучками, які ненабагато молодші за неї. Про себе Аліна відмітила, що вона вже могла б бути заміжною жінкою, а тепер її знову вважають дитиною.

Весна тоді була теплою. Однак Аліну ласкаве сонечко вже не гріло й не радувало.

Через кілька днів жінки добилися зустрічі з Дубельтом. Виявилось, що цей військовий добре знав Леонтія Крагельського у Вільні, був знайомий з Анелею Устимівною й навіть бачив Аліну, коли та була ще немовлям. Жінки просили пом'якшити долю Костомарова, але Дубельт сказав, що це неможливо, бо його злочин дуже серйозний. Із очей Аліни знову потекли сльози.

"Видно, Ви вже дуже кохаєте нареченого, що так за ним сумуєте. Полюбіть давнього старого знайомого, який носив Вас на руках, і Вашому жениху стане легше," – сказав Аліні Дубельт і з цими словами обійняв її за талію та почав притискувати до себе.

Аліна вивільнилася з його залізних обіймів і тихо промовила: "Нехай же стане, тоді я полюблю Вас всією душею; а поки Микола Іванович у Вас у неволі – чи можливо Вас любити?"

Дубельт знову став офіційнохолодним. Він дозволив зустріч із Костомаровим лише для його матері.

30 травня 1847 р. усім в'язням був зачитаний царський вирок. Костомаров був засуджений до року ув'язнення в Олексіївському равеліні Петропавлівської фортеці, а потім до заслання у Вятку. Шевченко тихо сказав товаришу: "Не журись, Миколо, ще колись будем укупі добре жити".

Почалося річне ув'язнення в сирому, холодному й темному казематі. Комендантом фортеці був старий генерал Іван Микитович Скобелев, який теж знав у Вільно офіцера Крагельського. Цим знову скористалися жінки, небайдужі до Костомарова. 14 червня вони прийшли до Скобелева. Той теж згадав Аліну: "Ах, ось та чорнявка, яка тягла ручками мої еполети та мішурну нитку. Як же це твій милий потрапив до фортеці? Але ти не плач, я його, варвара, родзинками годую".

Скобелев наказав привести Костомарова. Привели блілого схудлого в'язня. У Миколи Івановича відібрали окуляри, тому він не бачив жінок і обернувся до них лише тоді, коли вони його гукнули. Знову струмками потекли сльози трьох жінок і одного чоловіка. Аліна пообіцяла приїхати до Костомарова через рік у Вятку і бути з ним до кінця життя.

Після цієї зустрічі 14 червня 1847 р. Тетяна Петрівна залишилася в Петербурзі, щоб бачитися із сином по п'ятницях, а Аліна з матір'ю повернулися до Києва.

Анеля Устимівна після повернення вирішила відмовити дочку від шлюбу з державним злочинцем. Вона говорила Аліні, що одруження з Миколою принесе нещастя і їй, і йому. Хвалила Бога, який не допустив цього безглузлого вінчання. Відкрилося також низьке походження Костомарова. Мати говорила дочці, що хіба може дівчина з порядної родини піти за сина кріпачки-хлопки. Вона переконувала Аліну, що оскільки Костомаров приховував свої злочинні наміри проти государя, то один Бог відає, що ще є в його хитрій голові. Однак дівчина була непохитна і не збиралася відмовлятися від свого щастя з коханим, хоча час від часу в неї виникали сумніви, посіяні матір'ю. Анеля Устимівна знищила книги Костомарова про унію та "Вітку", боючись обшуку. Правда, залишила французьку книгу Фоми Кемпійського "Наслідкування Ісуса Христа". Аліна передала її своїй знайомій Софії Карлівні Каленіус, добрій жінці. Та запитала, коли слід повернути цю книгу з дорогим для Аліни написом. Дівчина відповіла, що тоді, коли вона зможе дивитися на неї без щему в серці.

Протягом року ув'язнення Костомаров багато читав. На початку 1848 р. він дуже захворів, однак молодий організм переборов важку хворобу. 30 травня 1848 р. його звільнили і, за новим царським присудом, відправили не до Вятки, а до Саратова. 24 червня Костомаров прибув до Саратова, де він прожив згодом дев'ять років. Одразу після звільнення він написав кілька листів Аліні, але стараннями Анелі Устимівни вона їх не отримала. Дівчина, думаючи, що Костомаров у Вятці, адресувала свої листи йому туди. Проте відповіді на них, звичайно, не одержувала. Лише через кілька місяців Аліна дізналася від знайомих, що Микола в Саратові. Через третіх осіб між ними зав'язалося листування, яке ретельно приховувалося від Анелі Устимівни. Воно тривало понад два роки. Всі листи своєї коханої Костомаров зберіг до кінця життя.

Тим часом помер добрий до дівчини вітчим. Алініна мати постійно розповідала дочці про галантних кавалерів, шляхетних паничів, заможних чоловіків, намагалася вивести дівчину у світ. Аліна ж відповідала, що піде лише за Костомарова. Анеля Устимівна починала сердитися, говорила, що хай іде хоч за чорта. Казала, що дозволить цей шлюб, якщо уар помилує в'язня і не перешкоджатиме його приїзду до Києва для одруження. У своїх листах до Аліни Костомаров писав, що вірно кохає її й кохатиме все життя, однак їй дійсно краще піти заміж за іншого чоловіка, забути його, нещасного, й бути щасливою з іншим. Писав, що тяжко хворіє і, можливо, помре. З іншого боку, на Костомарова постійно тиснула його мати Тетяна Петрівна, яка переконувала сина, що "Олена" давно вже забула про нього і взагалі дуже легковажна.

Серце Аліни краялося від горя. Вона знищувала кожен лист свого коханого, щоб її мати не дізналася про листування. Дівчина навіть вирішилася написати уряду про своє бажання вийти заміж за свого нареченого. Наведемо цей великий лист до начальника III відділення Дубельта від 7 грудня 1850 р. повністю мовою оригіналу:

"Ваше превосходительство! Еще в 1847 г. я имела честь быть с вами знакома; не смею думать, чтобы вы могли меня помнить, хотя в Петербурге я пользовалась некоторое время вашим добродушным участием в горе, постигшем меня на 16-м году жизни. Простите великодушно смелости моей беспокоить вас своею просьбою: меня заставила крайность или участь целой моей жизни. В вышеуказанном году, согласно с желанием моих родителей, я была обручена с господином Костомаровым, бывшим адъюнктом-профессором Киевского университета святого Владимира. Это был выбор сердца моего и маменькин, выдавшей в нем человека, способного составить счастье мое. Накануне дня нашего бракосочетания он был увезен в Петербург и отослан потом в город Саратов. С помощью Всевышнего я вынесла этот жестокий удар злого рока! Вы сами, ваше превосходительство, утешали меня с отеческою добротою, а потому я решилась прибегнуть к вам, как к единственной особе, от которой зависит все, могущее составить мое счастье или погубить его. Прошло около четырех лет, как я связана словом и сердцем с Костомаровым, а маменька не соглашалась соединить нас, называя моего жениха изгнанником; теперь же, видя мое постоянство, позволила мне написать к нему письмо, извещая его об этом и что он может приехать в Киев для совершения нашего брака. Притом маменька сказала мне, что если он не получит позволения приехать сюда, то нам никогда не бывать супругами, потому что она не решится ехать со мной в Саратов и тем подавать поводы знаменитым сплетням нашего города. Умоляю вас на коленях, со слезами, не отвергните моей просьбы и отпустите в Киев моего жениха, если он будет просить об этом, хотя на самое короткое время. Если это не от вас зависит, то одно ваше слово будет принято в уважение, и его наверное отпустят. Мне дали срок до мая месяца, чтобы окончить наши семейные дела. Не примите во зло, что я по секрету от своей матери пишу вам это письмо: я люблю его и вижу свое счастье в нем и потому отважилась на этот поступок с полным убеждением, что найду в вас покровителя – первую надежду полагаю на Бога и последнюю на вас. Если я достигну своей цели, то имя ваше будет неотступно с молитвою, которую творю о вашем благоденствии. Честь имею прибыть с истинным к вашему превосходительству высокопочтением покорною слугою. Не смею просить ответа на это письмо, во-первых, потому, что не желаю вас беспокоить, и что оно писано секретно, а лучшим ответом будет исполнение моей величайшей просьбы – отпуск Костомарова".

Був отриманий височайший дозвіл на це. Здавалося б, забриніло світло надії на єднання двох сердець. Аліна написала, щоб Микола поспішав до неї. Однак той не спішив. Спливали дні за днями, пройшло чотири роки після запланованого весілля, а нареченого, якому дозволили одружитися з Аліною, все не було й не було. Врешті-решт, дівчина отримала листа від Костомарова, у якому він писав, що здивований, чому Аліна його так прискорює до приїзду та одруження, хоча й підтверджував, що дуже кохає її та мріє про шлюб із нею. Лист дуже образив почуття і гідність дівчини. Пізніше вона дізналася, що натхненницею цього послання була Тетяна Петрівна. Однак тоді вона вирішила, що чоловік, який пише і надсилає листа такого змісту жінці, котра його так палко кохає, не вартий її уваги. "Все скінчено!" – вирішила Аліна.

Дівчина сказала матері, що згодна вийти заміж. Свій вибір вона зупинила на доброму чоловіку, полковникові, заможному поміщикові, давньому її шанувальникові Марку Дмитровичу Кисілю, який вже кілька років добивався руки Аліні. Вона написала своєму колишньому нареченому холодного листа з повідомленням, що одружується з іншим.

Незабаром вона отримала сповненого болю та розпачу листа від Миколи. Він дійсно її кохав, але тепер втрачав назавжди. Костомаров не міг приховати свого горя від втрати коханої людини.

11 листопада 1851 р. відбулося вінчання Марка та Аліни. Анеля Устимівна попросила священика, не використовувати деякі формальності, які могли б пригнітити дівчину. Так, він не спитав її, чи не обіцялась вона комусь іншому у дружини.

Почався 19-річний шлюб, наслідком якого стало народження трьох дітей: Олександра (1855), Юлії (1857) та Софії (1863). Марк виявився гарним чоловіком, чуйною людиною, прекрасним сім'янином. Він ніколи не дорікав Аліні за її колишній зв'язок із Костомаровим і ставився з розумінням до її почуттів, шанував науковий талант Миколи Івановича. Більшість часу Аліна тепер проводила у спадковому маєтку чоловіка Дідівці поблизу Прилук, займаючись господарством та виховуючи дітей.

У 1856 р. вийшла заміж і сестра Стефанія.

Після одруження Аліни з іншим чоловіком Костомаров уже близько не сходився з жіками. Не можна сказати, що він уникав з ними спілкування взагалі. Наприклад, навесні 1852 р. він познайомився в Саратові з молодою жінкою Анною Никанорівною Пасхаловою. Микола Іванович разом із нею захоплювався астрономічними спостереженнями та етнографічними дослідженнями. Однак дружба між Костомаровим і Пасхаловою так і не переросла у щось більше. Через кілька років Анна Никанорівна вийшла заміж за Данила Лукіча Мордовцева (Мордовця), українського та російського письменника, історика, етнографа, з яким Костомаров дуже потоваришував. Близьким товаришем Миколи Івановича став відомий письменник і публіцист Микола Гаврилович Чернишевський.

Улітку 1852 р. Микола Іванович відпочивав і лікувався у Криму, проводив тут вивчення старовини. Через два роки по тому Крим став ареною запеклих бойових дій, де проти Росії виступила коаліція з Османською імперією, Англією, Францією та Сардинією. Кримська війна 1853–1856 років показала всю відсталість Російської імперії від західних держав. Головним гальмом на шляху до розвитку країни було кріпацтво, проти якого завжди виступав Костомаров. Лише після смерті Миколи І в 1855 р. та сходження на престол Олександра II у повітрі відчувся дух свободи та полегшення. Припинивши безглузду й виснажливу Кримську війну, новий цар оголосив амністію для політ'в'язнів старого режиму. Отримав звільнення і Костомаров. В уряді почалась підготовка до звільнення селян від кріпацтва, яка закінчилася маніфестом про “волю” в 1861 р.

У 1857 р. вийшло у світ його фундаментальне дослідження “Богдан Хмельницький”, яке показало великий науковий талант Костомарова як історика-народника. Він був щиро переконаний, що дійсним творцем історії є не окрема особистість, а народні маси. Ця праця викликала низку схвальних відгуків від таких відомих людей, як Шевченко, Чернишевський та ін.

Улітку-восени 1857 р. Костомаров здійснив закордонну подорож, відвідавши Швецію, Німеччину, Францію, Австрію та Італію. Він дізнався, що за його відсутності до його матері у Саратов завітав Шевченко, який звільнився від солдатчини.

Протягом наступного року Микола Іванович підготував нову монографію “Бунт Стеньки Разина”, знову звернувшись до улюбленої теми великих соціальних потрясінь. Ця праця була опублікована в 1859 р. і ще більше зміцнила авторитет її автора в науковому світі.

Костомаров переїхав з матір'ю до Петербурга. Популярного професора-історика запросили викладати до столичного університету. Його лекції мали успіх. Студенти шанували Миколу Івановича, який боровся за права народу й за це постраждав від царизму. В 1860 р. він разом із колишніми товаришами Шевченком, Кулішем, Білозерським, Марковичем та ін. заходився у витоків видання у Петербурзі першого українського часопису “Основа”.

Історик дуже змінився. Довге посивіле волосся і велика борода дуже змінили його вигляд. Незмінним залишився хіба що погляд розумних блакитних очей з-під окулярів у золотій оправі та незграбні манери й рухи. Зовнішність Костомарова змінилася настільки, що його навіть не впізнав побратим Шевченко, аж поки той не нагадав йому слова, сказані перед довгою розлукою: “Не журись, Миколо, ще колись будемо укупі добре жити”. Вони часто гуляли разом і журились, що так і не одружилися. Тарас говорив “брату Миколі”, що, мабуть, вони так і помруть самотніми “бурлаками”.

Костомаров бачився з Шевченком за день до його смерті. Він же проводив товариша в останній шлях і брав участь у похороні Тараса Григоровича на Смоленському цвинтарі. Повагу до нього Микола Іванович зберіг на все життя. Костомаров був популяризатором Шевченкових творів, сприяв виданню його нового “Кобзаря” та “Букваря”. Підтримував діяльність українських недільних шкіл, а також збирав кошти для видання дешевих книжок для народу. В 1863 р. Костомаров рішуче виступив проти Валуєвського циркуляра, який забороняв уживати українську мову в книгодрукуванні. Він особисто ходив до Міністра внутрішніх справ Петра Олександровича Валуєва із проханням скасувати несправедливий щодо українців указ, хоча цей візит і не мав позитивних наслідків.

Усе своє життя Костомаров запекло відстоював національно-культурні права України. В 1862 р. не-благонадійного професора, який мав репутацію демократа-українофіла, звільнили з університету. Однак це лише дало час для подальшої плідної наукової роботи видатного вченого.

У 1862 р. вийшла у світ історична п'єса “Кремуцій Корд”. В основу цього твору була покладена доля давньоримського історика, який, незважаючи на гоніння з боку всевладних імператорів, завжди дотримувався правди у висвітленні подій минулого. В образі Кремуція Корда легко вгадується постать самого Миколи Івановича Костомарова. Цей популярний твір мав присвяту “Незабвенной А. Л. К. на память 14 июня 1847”. В ініціалах легко вгадується ім'я Аліни Леонтіївни Крагельської, а 14 червня 1847 р. – це день їхньої останньої зустрічі у стінах Петропавлівської фортеці. Так, Костомаров продовжував кохати свою Аліну, хоча й розумів, що кохання до неї давно втратило будь-який сенс.

Час від часу він зустрічався з Олександрєю Михайлівною Куліш, яка переживала складний період відносин зі своїм чоловіком. Вона морально підтримувала Миколу Івановича. Вони згадували минуле, своїх друзів, Шевченка, який так і помер холостяком. Сум охоплював Костомарова, і він інколи казав Олександрі Михайлівні: “Знайдіть мені наречену. Я одружусь без жодних вагань, якщо Ви знайдете мені наречену”.

Утім, здається, історик говорив це без особливого сподівання на здійснення цього наміру. Основна його увага була зосереджена на науці, меншою мірою – на літературі. Твори Костомарова користувалися великою популярністю у суспільстві.

Не забула Миколу Івановича й Аліна. В 1860 р., перебуваючи в Києві, вона побачила у книжковій крамниці його портрет і купила його. Її дбайливий і розумний чоловік не сказав жодного слова заперечення з цього приводу. А коли в 1862 р. вийшов “Кремуцій Корд”, Марк Дмитрович Кисіль особисто з'їздив до книгарні й привіз новий твір колишнього нареченого своєї дружини. Розгорнувши книжку, на першій сторінці Аліна побачила присвяту собі.

Узимку 1864–1865 років Аліна та її чоловік перебували в Петербурзі. На той час 33-річна жінка вже була матір'ю трьох дітей від чоловіка, якого вона дуже шанувала і який її завжди розумів. Проходячи Невським проспектом, у юрбі перехожих вона несподівано побачила знайому фігуру. Постарілий згорблений чоловік у розхристаній шубі з густим волоссям і великою бородою йшов повз неї, заглиблений у свої думки. З-під навислого над обличчям волосся виблискувала золотом оправа великих окулярів. Це був Костомаров. Вони не бачилися вже 17 років. Побачивши його, Аліна ледь не скрикнула, проте опанувала себе. Короткозорий Микола Іванович її не помітив. Він не знав, що його колишня наречена, яку він так кохав, ще довго стояла й дивилася йому вслід і пішла лише тоді, коли його кремезна постать зникла у натовпі.

Після смерті чоловіка і в 1870 р. Аліна Леонтіївна постійно проживала в Дідівцях, слідкуючи господарством та виховуючи дітей. Інколи вона їздила до Києва. Жінка зберігла стрункість, незважаючи на вік і народження трьох дітей. Сусіди жартома називали її “худобка”, вкладаючи в це поняття подвійний зміст: її худорлявість та постійну господарську турботу про худобу.

Інколи до Аліни Леонтіївни залицялися сусіди-вдівці, маючи на меті шлюб із нею. Проте жінка вирішила, що тепер присвятить своє життя лише дітям. Інколи вона з дітьми їздила в сусідню Качанівку – маєток відомих поміщиків-меценатів Тарновських.

Улітку 1873 р. жінка вирішила поїхати з дітьми до Києва. Виїзд із Дідівців було призначено на 4 серпня. Напередодні вночі Аліна Леонтіївна бачила дивний сон, про який вона розповіла своїм дітям. Їй наснилося, що в їхню київську квартиру зайшла якась пані у великій шляпі, прикрашеній квітами та пір'ями. Щойно вона увійшла, як за її спиною з'явився Костомаров, посивілий, із бородою, і теж увійшов до квартири. В цей момент жінка прокинулася. Діти були втаємничені в романтичну історію їхньої матері з Костомаровим замолоду, тому їм не треба було пояснювати, хто це такий.

Попрощавшись з Анелею Устимівною, яка завжди проводила літо в Дідівцях, Аліна Леонтіївна з дітьми сіла в екіпаж і вирушила до Ніжина, який знаходився за 80 верст. Там знаходилася залізнична станція, на якій можна було сісти у поїзд і швидко дістатися Києва.

Уранці 5 серпня вони вийшли з вагона на київському вокзалі й поїхали на свою квартиру. Розмістившись у кімнатах, діти і їхня мати несподівано почули дзвінок у двері. Коли служниця їх відчинила, до кімнати прожогом влетіла пані у шляпці з квітами та пір'ями. Вчорашній сон 43-річної жінки почав набувати реальних обрисів. Гостя виявилася Аліниною сестрою Стефанією. Жінки зраділи зустрічі, адже не бачилися 12 років, бо старша сестра постійно жила у Москві. Їм було про що говорити. Раптом в двері пролунав новий дзвінок. Аліна Леонтіївна захвилювалась.

На порозі стояв високий чорнявий молодик в окулярах і тримав у руках конверт. Він попросив передати цей лист Аліні Леонтіївні Кисіль...

На початку серпня 1873 р. Костомаров прибув до Києва для участі в археологічному з'їзді. Він поселився на квартирі у знайомого історика Володимира Боніфатійовича Антоновича. Дуже часто він прогулювався вулицями Києва, згадуючи своє минуле життя тут. Компанію йому складав молодий товариш Павло Платонович Чубинський. Нам зараз він відомий як автор національного гімну “Ще не вмерла Україна”. Цей вірш уперше з'явився у львівському часописі “Мета”, де його авторство було приписано Шевченкові. В часи Костомарова Чубинський був відомий як поет, історик, етнограф, громадський діяч.

Костомаров із Чубинським сходили до того будинку, де 26 років тому жив молодий професор Микола Іванович із матір'ю і де відбувалися його романтичні зустрічі з юною нареченою Аліною Крагельською. Двері будинку відкрила молода жінка. З великим подивом Костомаров упізнав у ній доньку господаря помешкання, де він колись квартирував. Останній раз він бачив її маленькою дівчинкою, тепер це була доросла жінка, яка мала своїх дітей, а її батьки померли. Час не стоїть на місці.

Микола Іванович розповів Чубинському про свою трагічну історію нещасливого одруження. Молодий друг великого історика повідомив тому, що Аліна Леонтіївна три роки як овдовіла і має бути зараз у Києві. Якщо Микола Іванович бажає, він може влаштувати їхню зустріч. Костомаров загорівся, його очі заблищали. Він написав Аліні листа і попросив Чубинського передати його їй...

Жінка тремтячими руками почала розгортати папір. Перед очима замерехтіли знайомі з юних років карі кулі костомарівського почерку. Надамо слово їй самій: “Хвилювання охопило мене – і я не в силах вже була читати вголос, а, прочитавши лист про себе, віддала його дітям. Миттю вони його прочитали й заговорили:

– Мамо, потрібна відповідь! Пиши зараз!..

– Я зараз відвезу листа твого за вказаною адресою – додав мій син, якому тоді було 17 років.

Так, це дійсно був лист Миколи Івановича! Він писав [подано мовою оригіналу – Є.Л.]: “Случайно я услышал об Вас. Мы были когда-то очень близки друг другу, тому уже более 26-ти лет назад. Горькая судьба нас разлучила. Но ни Вы не были виновны против меня, ни я против Вас. Мы можем встретиться в этом мире, хотя уже в старости, без малейших упреков друг другу за прожитое, с полным уважением друг к другу. Я уезжаю из Киева, где был недолго. Если Вы, вспомнивши Вашу молодость, нашли бы для себя не противным повидаться со мною, то я Вам скажу, что для меня это было бы величайшим удовольствием, и в таком случае напишите ко мне две-три строки, а письмо адресуйте в Киев, на углу Жилианской и Кузнецкой улиц, профессору Владимиру Вонифатиевичу Антоновичу с передачею Николаю Ивановичу Костомарову, до 8 августа, а после 8-го августа – в С.-Петербург, Вас.[ильевский – Є.Л.] остров, IX линия, д.[ом – Є.Л.] №4, кв.[ртира – Є.Л.] 5. Глубокоуважающий Вас Николай Костомаров. Августа 4-го. 1873 г. Киев”.

Я відповіла, що душевно рада побачитися з Миколою Івановичем і прошу його приїхати до вечірнього чаю... Мій син відвіз цього листа на квартиру В.Б. Антоновича... Увечері стали ми очікувати дорогого гостя...”

О 9-й годині вечора пролунав дзвінок у двері. Коли прислуга їх відчинила, до кімнати швидко увійшов Костомаров. Побачивши Аліну, він наблизився до неї, взяв її руку і почав цілувати. З очей 56-річного чоловіка потекли сльози. Алінині діти пішли в іншу кімнату, щоб не заважати дорослим. Жінка погладдила рукою голову літнього візитера й промовила: “Що робити! Життя пройшло! Жодними сльозами не вернеш минулого!”

Вони близько години говорили й дивилися одне одному в обличчя. 26 років розлуки сильно змінили їх. Потім Костомаров згадав про дітей Аліни й попросив їх покликати. Особливою ласкою він наділив найменшу Сонечку, можливо, вона подобою та поведінкою нагадувала юну Аліну Крагельську, в яку він так закохався.

Він розповідав, що був на археологічному з'їзді і виступав із трибуни, коли йому передати листа від Аліни. Костомаров попрощався з київськими професорами та учасниками з'їзду й поїхав до неї. Його давній недруг Юзефович, який зрадив його в 1847 р., допомігши жандармам під час арешту, не проминув “штрикнути” Костомарова, сказавши, що поважний професор знайшов важливішу справу, ніж участь у науковому зібранні. Але Микола Іванович на це не відреагував, він летів до Аліни.

Прощаючись зі своєю колишньою нареченою, Костомаров голосно промовив: “Пішли завтра вінчатися, Аліно Леонтіївно!”

Жінка всміхнулася і відповіла: “Так завтра ж 6 серпня – Преображення Господнє та успенський піст. Мені потрібен лікар. Куди мені вже вінчатися!”

Костомаров уважно подивився в її обличчя й сказав: “Ах, так! Я позабув. А прокотитися у відкритому візку ми можемо? Погода чудова!”

Наступного дня вони каталися по Києву. Заїхали до Києво-Печерської лаври, де побували поряд із могилами Івана Іскри та Василя Кочубея. Багато говорили, згадуючи молодість. Потім знову поїхали на квартиру Аліни.

Костомарова справи кликали до Петербурга, однак він тепер не хотів розривати зв'язок з Аліною, який дивним чином щойно був налагоджений. Приїхавши до імперської столиці, він відразу 10 серпня написав їй листа, який починався словами: “Бесценная Алина Леонтьевна, мой незаменимый, верный друг, старый друг, который лучше новых ста двух...”

У листі він просив її зайнятися своїм здоров'ям, адже жінка хворіла. Дуже шкодував, що, тільки-но знайшовши її, він знову з нею розлучився. Лист закінчувався так: “Тысячу раз целую тебя, моя вечно дорогая, незаменимая Алина, целую милых, прекрасных детей твоих... Твой навсегда Николай Костомаров”.

Між Києвом і Петербургом, а потім між Дідівцями і Петербургом зав'язалося жваве листування. Аліна повідомила про взаємини з Костомаровим свою матір, та саркастично запитала: “Чому ж ти тепер за нього не виходиш?” Аліна стримано відповіла: “Який шлюб потрібен нам, старим?” Вийти заміж тепер здавалося б смішним.

Однак ніщо тепер не могло завадити немолодій вдові та старому самотньому чоловікові контактувати. Аліна запрошувала Миколу Івановича приїхати до неї в Дідівці навесні 1874 р. Той охоче погодився.

Якось Аліні Леонтіївні з пошти принесли посилку. Вона була від старенької знайомої Софії Карлівни Каленіус. Відкривши її, жінка побачила стару французьку книгу Фоми Кемпійського “Наслідкування Ісуса Христа” й записку від її хранительки: “Я дочекалась часу, коли ти можеш дивитися на збережену мною книгу без душевного болю – й повертаю її тобі”.

Квітневого дня 1874 р. Костомаров прибув залізницею до станції Ніжин. Вийшовши з вагону, він побачив кінний екіпаж, поблизу якого, посміхаючись, стояла Аліна. Вона значно покращала. 70 верст від Ніжина до Дідівців чоловік і жінка їхали разом, милуючись мальовничими краєвидами української природи.

Повечерявши, Костомаров ліг відпочивати. Вранці він вийшов на балкон. Весна буяла. Розкривалися польові квіти, співали птахи, у повітрі носився аромат свіжості та пробудження природи. “Господи! – вигукнув Микола Іванович. – Як гарно тут! Ледь не 30 років я був позбавлений насолоди, якою користуюсь тепер, та ще й у Аліни!”

Тепер Немолоді люди насолоджувалися абсолютною свободою у взаєминах, якої були позбавлені замолоду, коли так про неї мріяли.

Якось Аліна запитала Миколу, чи може його побачити її матір. Той відповів, що якби Анеля Устимівна привезла її в Саратов, як він її це просив зробити після річного ув'язнення, Костомаров був би її вірним другом на все життя. Він відправив одразу листа й гроші, щоб Аліна з матір'ю могли приїхати до Саратова. Однак Анеля Устимівна все це відіслала назад і написала зневажливу відповідь, яка образила його самого та його матір. Вона сприяла їхньому розриву. Тому бачитися з нею Костомаров не бажав.

У Дідівцях Микола Іванович став свідком цікавої події. Ось як він про неї згадував: “Тут уперше в житті я мав нагоду відвідати малоросійське селянське весілля, яке мене дуже вразило як нове для мене видовище...” В особистому житті бути головним героєм такої події йому поки що не доводилося.

Костомаров часто підходив до Аліни й казав: “Зараз сходимо до обідні, а потім обвінчаємося!” Аліна погоджувалася сходити до обідні, проте відмовлялася від вінчання.

Пробувши місяць у Дідівцях, Костомаров ненадовго з'їздив у Петербург, а в липні вони з Аліною та дітьми були в Києві, де він взяв участь у новому науковому симпозиумі. На зібрання поважних професорів Микола Іванович часто брав Аліниних дочок: 16-річну Юлію та 11-річну Сонечку, представляючи їх як дітей його друга. Голова зборів граф Олексій Сергійович Уваров жартома говорив, що шановному історику не варто було б бентежити наукову громаду цими “бутоначками троянд приємної зовнішності”.

У день, коли надійшла черга виступати Костомарову з доповіддю “Про князівську дружину”, історик попросив супроводжувати його на засідання Аліну Леонтіївну. При наближенні до університету він попросив жінку взяти його під руку. Поряд йшли її діти. Вони всі разом нагадували подружню пару, що стільки років прожила разом. До залу засідань професор увів свою супутницю дуже урочисто. Посадивши її на переднє місце перед кафедрою, він прочитав свою доповідь. Було помітно, що видатний науковець хвилюється.

Після завершення з'їзду Костомаров з Аліною та дітьми знову поїхали до Дідівців. Вони провели тут майже два тижні. 8 вересня Микола Іванович сів на поїзд у Ніжині, що вирушав до Петербурга. Разом із ним поїхала маленька Соня, яка відправлялася на навчання до Смольного інституту благородних дівич. Костомаров любив цю дівчинку, як батько, називав її по-українськи “мале” й дуже турбувався про неї. Її старша сестра Юлія незабаром вийшла заміж.

У Петербурзі Микола Іванович постійно навіщав Сонечку у Смольному, приносив їй подарунки та солодощі, водив у театр, а на Різдвяні канікули взяв до себе. Аліні Костомаров докладно звітувався про дочку і знову пропонував одружитися.

Однак у січні 1875 р. Аліна відчула щось недобре. Микола Іванович почав писати мало, нерозбірливим почерком і якісь дивні речі. Один із листів він написав від імені свого кота Васьки її котіві Васьці. Можна було це сприймати як жарт, проте насправді справа виявилася гіршою. Костомаров сильно захворів. Висока температура викликала запаморочення свідомості та марення. Лікарі діагностували тиф і почали

говорити про можливість летального кінця. За ним доглядала Тетяна Петрівна, поки також не захворіла. Про тяжкий стан хворого повідомив Аліні Леонтіївні сусід і знайомий Костомарова – Микола Іванович Котенін.

Жінка сіла на поїзд і поїхала до Петербурга. Дорогою вона втратила свідомість від сильного переживання, сусіди по вагону привели її до тями. 11 лютого Аліна Леонтіївна була у столиці.

1 лютого 1875 р. померла Тетяна Петрівна. Її син про це не знав, оскільки лежав без тями, прикутий до ліжка важкою хворобою. Лікарі, найбільше Дмитро Андрійович Мурінов, та друзі боролися за його життя. Серед них був і відомий художник Микола Миколайович Ге.

Аліна робила, що могла, щоб допомогти у лікуванні хворого. Товариші Миколи Івановича порадили їй поки що не потрапляти йому на очі, щоб не викликати сильного хвилювання. Лише в березні здоров'я Костомарова покращилося. Він сидів у кріслі і гладив свого улюбленого кота Ваську. Йому повідомили, що приїхала Аліна Леонтіївна, хоча насправді вона була у місті вже кілька тижнів. Після її турбот справа з одужанням пішла вгору, хоча зір став погіршуватися. Історик уже майже не бачив. Дізнавшись, що померла його мати, Микола Іванович дуже сумував. Єдиною розрадою для нього було те, що мати померла у своєму домі, а не в чужих людей.

У квітні 1875 р. Аліна забрала Костомарова до себе на Україну. Чоловік і жінка раділи, що смерть, яка кружляла над ним цього разу, не розлучила їх. 9 травня 1875 р. у маленькій церкві села Дідівців Аліна та Микола обвінчалися.

Відтепер, зустрічаючи знайомих, Микола Іванович з гордістю хвалився: «А я тепер одружений». Вони тепер з Аліною завжди були разом. Здійснився шлюб, який був відстрочений лихоліттям на 28 років.

Ім суджено було прожити в законному шлюбі майже десятиліття. Вона стала очима та руками для майже сліпого історика. В його голові було стільки різноманітних історичних дат, подій, імен, що він диктував свої твори Аліні, а вона записувала та допомагала в редагуванні творів.

У 1880 р. він написав вірша «Восени – літо», якого присвятив своїй коханій дружині Аліні Леонтіївні:

*«Була мого віку в маї ти, моя зозуля:
Де взялася шуря-буря, холодом подула!
Нас погнала-розігнала, я один zostався.
Пройшло літо, тоді знов я з тобою спіткався.
Либонь, літо повернулось: ти моя дружина,*

*Та не та вже молодая весняна пташина!
Світить сонце, мало гріє, літо не гаряче,
Часом дощ холодний крапле, по давнині плаче.
Не розцвіте моє серце, бо воно розбито!
То не літо настане, то восени – літо!»*

Костомаров був автором понад 300 історичних творів, почесним членом багатьох наукових вітчизняних і зарубіжних товариств. Головним критерієм праці історика, на його думку, було відтворення правди. За декілька днів до смерті він сказав [подано мовою оригіналу – Є.Л.]: «Історик должен казаться без отечества, без веры, без государя. .. все, что говорит историк, должно быть истинно, и никогда не должен он давать повод к возбуждению к себе подозрения в лести». Таким був сам Микола Іванович Костомаров.

Микола Іванович завжди любив Україну. Він відкрито протестував проти безглузлого Емського указу в 1876 р., інспірованого його давнім недругом Юзефовичем, не боючись викликати гнів царя.

В останні роки життя Микола Іванович працював над монографією про гетьмана Івана Мазепу, тоді ж почав диктувати дружині свою «Автобіографію». Вони тепер жили у Петербурзі чи Дідівцях, інколи їздили на відпочинок у Крим. З ними була Соня, яку Костомаров обожнював.

У 1882 р. вона написала жартівливий вірш про свого вітчима, наслідуючи текстологію Миколи Олексійовича Некрасова з поезії «Мороз-воевода». Цей цікавий твір був знайдений автором цих рядків в особистому архіві Костомарова:

*«По скользким плитам тротуаров,
Лишь свет замерцает в окне,
Идет генерал Костомаров
С мешочком и палкой в руке.

Шубейка его нараспашку,
Открыта для холода грудь.
Надвинул на брови он шапку
И тронулся медленно в путь.

«А то, что за дело? Смотрите!
Нельзя разобратъ ничего –*

*В калоши иль в лодки обуты
Почтенные ноги его?»

Грядет он тяжелой стогою,
Калошами, палкой гремит.
И сжатою крепко рукою
Прохожему страшно грозит.

По делу идет на Морскую –
Негорького масла достать.
Случалось ему зачастую
Мешок на дороге терять».*

Таким був Костомаров у побуті – неохайний, неуважний, заглиблений у свої думки.

Він багато чого пережив. У 1881 р. після загибелі внаслідок терористичного акту народовольців Олександра II до влади прийшов його син Олександр III. Микола Іванович сподівався, що новий монарх зробить полегшення в українському питанні, проте Емський указ так і не було скасовано, що дуже засмучувало історика як палкого українофіла.

В останні роки життя Костомаров дуже хворів. На початку 1885 р. його здоров'я ще більше погіршилося. За чоловіком дбайливо доглядала Аліна Леонтіївна. У квітні в Петербурзі виставлялися картини молодого талановитого художника, уродженця України, Іллі Юхимовича Рєпіна. Більшість своїх картин він писав на історичні чи політичні теми. Багато уваги художник приділяв минулому своєї батьківщини, наприклад, картина «Запорожці», над створенням якої він працював понад десятиріччя. Під час її написання Рєпіна консультував історик-козакофіл Дмитро Іванович Яворницький.

За кілька днів до смерті хворого Костомарова принесли на ношах до виставочної зали і піднесли майже впритул до картини «Іван Грозний і син його Іван». Будучи практично сліпим, Микола Іванович оглядав мистецьке полотно. Рєпін, який був поряд, запитав, що думає шановний історик із приводу його картини. Костомаров відповів, що йому вона дуже сподобалась і він не хотів помирати, не побачивши її ще раз.

7 (19) квітня 1885 р. серце Миколи Івановича зупинилося. Рівно за 1 000 років до того, у 885 р. помер один із двох слов'янських просвітителів, святий Мефодій, якого так шанував Костомаров.

Видатного науковця та літератора поховали на Волковому цвинтарі в Петербурзі. Художник Рєпін намалював портрет покійного. Вшанувати пам'ять Миколи Івановича зійшлися сотні людей.

Аліна Леонтіївна Костомарова пережила свого чоловіка на 23 роки. Вона залишила цікаві спогади про нього. Померла ця жінка 15 лютого 1908 р. Вона бачила інший час, якого не довелося застати її чоловіку: Емський указ було скасовано, у країні відбулася революція, діяли українські політичні партії та розвивалася українська преса, відкрито висувалося гасло автономії України та перетворення Російської імперії на демократичну федерацію. Це були ідеї, сформульовані за півстоліття до того її чоловіком. Костомарова продовжують шанувати і в наш час як одного з перших і найкращих істориків України.

Гарячий Куліш

Ставлення до Пантелеймона Куліша у суспільстві було різним. Для одних він був відданим до самопожертви патріотом своєї Батьківщини, одним із зачинателів нової української літератури, видатним дослідником минулого своєї країни, енергійним громадським діячем, що все життя вболівав за рідний край, для інших – українським буржуазним націоналістом, антисемітом, ретроградом, чванливим аристократом, ренегатом, зрадником національних інтересів свого народу. Змінювалося і ставлення до Куліша з боку влади за півтора століття: стримано-недовірливе в імперський час, відверто негативне на межі забуття – в радянський період і, як компенсація, захоплено-позитивне в добу незалежності нашої держави.

Такими ж суперечливими були характер, творчість і життєвий шлях цього чоловіка: від великих піднесенень і блиску до суцільного занепаду та зубожіння. Куліш увійшов до пантеону найвизначніших діячів української культури як родоначальник нового правопису ("кулішівки"), яким ми користуємося й зараз, автор першого в Україні історичного роману "Чорна рада", близький товариш таких гігантів українства, як Тарас Шевченко та Микола Костомаров, перший перекладач Біблії українською мовою, зачинатель нової української перекладної літератури. Разом із тим, Куліш часто змінював свої політичні орієнтири, возвеличував, а потім сам же ганьбив певних людей, в особистому спілкуванні був натурою егоїстичною, гоноровою, вважав себе недостатньо оціненим, принижував значення творчості Шевченка, дозволяв собі негативні випадки в історичній оцінці у бік українського козацтва та гайдамацького руху, які вже тоді набули в суспільній уяві ідеалізовано-позитивного вигляду, й оспівував правителів Росії Петра I та Катерину II, котрих Шевченко характеризовав як найбільших катів України.

У старовинному рукописі, що має довгу назву "Метрическая тетрадь, данная из глуховского духовного правления местечка Воронежа в Трехсвятительскую церковь для записи в 1819-м году родившихся, браком сочетавшихся и умерших", під 26 липня вміщено запис: "От дворянина, жителя воронежского Александра Андреевича Кулеша и жены его Екатерины Ивановой дочери родился сын Пантелеймон". Таким чином, знаємо, що 26 липня (тобто 7 серпня за новим стилем) 1819 р. у містечку Вороніж Глухівського повіту Чернігівської губернії (нині селище Вороніж Шосткінського району Сумської області) у дрібній дворянській родині Олександра Андрійовича та Катерини Іванівни Кулішів народився син, названий і охрещений наступного дня у церкві під іменем Пантелеймона. Ім'я було обране не випадково, адже саме на день, коли відбулися хрестини хлопчика в православних святцях припадало вшанування пам'яті великомученика Пантелеймона, християнського проповідника та лікаря, страченого за наказом римського імператора Максиміліана у III ст. Давши сину рідке ім'я християнського великомученика, яке перекладається із грецької як "всемилостивий", батьки хлопчика навіть і не думали, що вгадали його тяжку долю. Пантелеймон Куліш завжди відмічав свої іменини 27 липня в день пам'яті свого небесного покровителя.

Маленький Панько був сьомою дитиною у великій, однак дуже бідній родині Кулішів. В цій сім'ї, що належала до схрещення давніх козацьких родів, шанувалися народні культура, звичаї та традиції. Відомо, що дід Пантелеймона Андрій Куліш був на козацькій службі в добу майже повного занепаду козацтва. Перейшовши на імперську службу, він почав писатися у ділових паперах дворянином, що було звичайною практикою для багатьох нащадків українських шляхетських родів, хоча ніяких відповідних документів про дворянське походження Андрій не мав. Отже, належність до найпривілейованішого стану Кулішів залишалася сумнівною. Андрій Куліш мав погану славу в навколишніх селян. Будучи від природи енергійною та працьовитою людиною, він мав запальний характер, був свавільним та жорстоким і не терпів, коли хтось ставав йому поперек дороги. Саме за цей шалений темперамент і отримав Андрій від людей, що його знали, влучне прізвисько "гарячий Куліш". Пізніше цю дефініцію щодо себе використав і його онук Пантелеймон, а також люди, що його добре знали. Онук повною мірою успадкував запальну вдачу свого діда.

Мати Пантелеймона зберігала пам'ять про свій давній родовід. Саме з її слів він знав, що по материнській лінії належить до нащадків наказного гетьмана Матвія Гладкого, сподвижника, а згодом і конкурента Богдана Хмельницького, який після берестецької катастрофи та ганебної Білоцерківської угоди 1651 року намагався протидіяти вступу поляків на Україну й був незабаром страчений за наказом Богдана. Отже, хоч і недовго, один із далеких предків Пантелеймона тримав гетьманську булаву, що не могло не викликати його гордості за пращура, жорстоко убитого Хмельницьким і незаслужено забутого в народі.

Із дитинства Пантелеймон ріс кмітливим і моторним хлопчиком. Він був оточений народним побутом і культурою, мав гарну пам'ять і знав безліч козацьких дум і пісень. Із дитинства хлопець був привчений до щоденної напруженої праці та невибагливості й аскетизму у житті. Батьки Пантелеймона померли, коли він був ще зовсім малим. Здібного юнака під свою опіку взяла заможна родичка Уляна Мужилівська. Саме завдяки її впливу та зв'язкам Куліш поступив до престижної в той час Новгород-Сіверської гімназії. Директором цього закладу був тоді відомий педагог, письменник, вихованець Києво-Могилянської академії Ілля Фе-

дорович Тимковський. Він із симпатією ставився до здібного учня. Особливі успіхи Пантелеймон виявив у вивченні словесності, історії та іноземних мов. Куліш блискуче знав як давню, так і новітню літературу. Його відмічали як поліглота. Відомо, що у зрілі роки Пантелеймон Олександрович знав німецьку, французьку, польську, англійську, італійську, іспанську, чеську, сербську, латинську, давньогрецьку, староєврейську мови. Це, звичайно, крім української, російської та старослов'янської. За 3–4 роки до смерті 75-річний Куліш, зацікавившись паперами Карла XII, у яких були відомості про Мазепу, студював шведську.

Приблизно в один час із Кулішем у Новгород-Сіверській гімназії навчався його молодший сучасник, один із найвідоміших діячів вітчизняної педагогічної науки, письменник Костянтин Дмитрович Ушинський.

Після завершення навчання в гімназії, а є свідчення, що повний гімназійний курс Куліш не пройшов через матеріальну скруту, юний Пантелеймон працював у Глухівському повіті домашнім учителем і вихователем у поміщиків Красовських. Це дозволило йому трохи поліпшити свій матеріальний стан. Юнак-сирота мріяв про університетську освіту в щойно відкритому Київському університеті Святого Володимира.

У 1837 р. 18-річний Куліш поступив на словесне відділення цього університету. Навчання в Києві коштувало дорого, а розраховувати на чиюсь допомогу він не міг. Проблема виникла і під час вступу, адже він не мав певних документів, що підтверджували його дворянський стан. А в той час вища освіта була доступна, за незначним винятком, лише представникам цієї верстви. Пантелеймон постійно підробляв випадковими заробітками й одночасно підвищував свою освіту. Через кілька місяців навчання він зрозумів, що краще буде здобути диплом не мовника, а правника. Це дозволить легше здобути роботу, яка забезпечить стабільний прибуток і добробут. Куліш перевівся на юридичне відділення.

Великий вплив на молодого Куліша справили лекції видатного ученого, що прославився у різних галузях науки (ботаніці, філології, історії), професора Михайла Олександровича Максимовича. Знайомство з цим науковцем мало вирішальне значення для початку наукової, літературної та педагогічної кар'єри Куліша. В той же час відбулося його знайомство із громадським діячем, інспектором шкіл Михайлом Володимировичем Юзефовичем, незабаром призначеним помічником попечителя Київського учбового округу.

Повністю пройти університетський курс Пантелеймон не зміг. У зв'язку зі справою Шимона Конарського, польського революціонера-патріота, який створив таємні підпільні гуртки в Литві, Білорусії та на Україні для організації збройної боротьби проти царату, роботу Київського університету, де серед студентів було багато патріотичних і революційно налаштованих поляків, в 1839 р. було тимчасово припинено. На Правобережній Україні почалося викорінення унії та насадження православ'я.

У 1840 р. Куліш влаштувався на роботу в Ніжинський ліцей імені князя Олександра Андрійовича Безбородька, його засновника, де десятиліття тому навчався знаменитий Микола Васильович Гоголь.

Після відновлення роботи Київського університету Куліш не повернувся до навчання. За рекомендацією своїх впливових покровителів Максимовича та Юзефовича, у 1842 р. Куліш отримав посаду учителя словесності у Луцькій дворянській школі. Саме тут, на Волині, з'являються перші відомі нам літературні твори Куліша, етнографічні й історичні праці. Пантелеймон зав'язав близькі знайомства із представниками місцевого культурного кола, переважно поляками. Багато освічених поляків тоді з симпатією ставилися до українців, які, як і вони, страждали під тяжким ярмом російського царизму. Зародилася навіть "українська школа" в польській літературі, представники якої оспівували козацтво, гайдамаків, закликали українців до відродження славетних традицій своїх предків і навіть писали твори українською мовою.

На Україні під впливом романтичних і революційних тенденцій все більше поширювалося зацікавлення народною культурою. Великий вплив на українську культурну громадськість мав вихід у світ в Петербурзі "Кобзаря" – збірки поезій, автором яких був колишній кріпак Тарас Шевченко. Ці віршовані рядки поширювалися у багатьох списках. Робив свої перші поетичні спроби українською мовою і Пантелеймон Куліш. Майже в усіх його віршах наочно виявляється палка любов до рідної землі.

*"Ой ти мене, Україно,
Кохання навчила:
Кого стріну над Славутом,
Дам у серце силу..."*

*Ой ти мене, Україно,
Навчила любити:
В кого серце кривавее,
Мушу ізцілити".*

У віршованих творах Куліша чітко помітний вплив української народної поезії. Однак своїм завданням він ставив не лише збереження народності звучання твору, але й удосконалення української літературної мови, яка лише недавно почала вживатися у друкованих працях.

На Волині Куліш учителював лише кілька місяців. Незабаром його покровителі у Києві повідомили про вакантне місце учителя історії та географії у дворянській школі на Подолі. Пантелеймон повернувся до Києва. Він продовжив свою педагогічну кар'єру. Одночасно з цим співпрацював із Максимовичем і друкувався в його журналі "Киевлянин". В той час товариський Куліш познайомився з багатьма людьми. Одним з його близьких приятелів став студент Київського університету Василь Михайлович Білозерський, що був на 6 років молодшим за нього. Вони багато часу проводили у літературних, наукових і політичних дискусіях, гуляли у вільний час вуличками старовинного міста. Молоді люди обмірковували заходи щодо покращання життя свого народу та відродження свободи та розквіту своєї країни. Поступово навколо Куліша зібрався невеличкий гурток української патріотичної молоді, переважно студентів.

Куліш вирізнявся запальністю й переконливістю, здатністю майже до гіпнотичного навіювання. Утім, якщо з його думкою не погоджувалися, він виходив з себе і міг завдати суперечнику несправедливих образ. У такі миті він майже повністю втрачав над собою контроль і міг сказати, що завгодно й кому завгодно. Саме тому близькі знайомі й називали його "гарячий Куліш".

Улітку 1843 р. до Києва завітав у своїй подорожі Україною вже широковідомий і популярний народний поет Тарас Шевченко. Розголос про його перебування в місті одразу поширився між київською культурною громадою. Автор "Кобзаря" був бажаним гостем у всіх небайдужих до рідної землі людей, знайомих із його

творами. Бажав познайомитися з поетом, про якого вже почали ходити легенди, й Пантелеймон Куліш. Проте такої нагоди не випадало. Очевидно, про бажання Куліша познайомитися Шевченкові повідомив хтось зі спільних знайомих, адже київська інтелігенція того часу була досить нечисленною. Одного разу, коли Куліш, як завжди, сидів у себе вдома і працював, хтось постукав у двері. На запрошення увійти до кулішевої оселі зайшов невисокий, але кремезний незнайомець і голосно українською запитав: “А вгадайте, хто?” Хоча Пантелеймон ніколи не бачив Шевченка, він здогадався, хто стоїть перед ним. Дружба двох українських письменників спалахнула одразу на ґрунті спільної любові до своєї рідної землі та прагненні покращити життя простого народу. До речі, Куліш активно використовував у своїх творах термін “українці” для означення всієї нації. Це слово не вживав Шевченко, надаючи перевагу дефініціям на кшталт: “люде”, “браття”, “козаки” тощо.

Шевченко почав частіше заходити до “брата Панька”, як називав він Куліша. Сиділи, розмовляли, жартували, співали. Тарас намалював портрет свого нового друга. Дозволяв тому навіть по-дружньому кепкувати з себе. Пантелеймон помітив звичку Шевченка завжди додавати до чаю солідну порцію рому. Як наслідок виник жартівливий вірш:

*“Козак Тарас, козак Тарас
На це не зважає.
Козак Тарас, козак Тарас
З чаєм ром кружає”.*

Однак почали виявлятися й відмінності в характерах обох українських діячів, що відчутно вплинули на розвиток їхніх взаємин у майбутньому. Шевченко був простим у побуті та спілкуванні, веселим, трохи недбалим, мав великі прогалини в освіті, не завжди слідував за правильністю мови та збереженням віршованого складу. Для рафінованого інтелігента, внутрішнього аристократа Куліша це були важливі речі. Він дозволяв собі правити деякі Шевченкові поезії на свій розсуд. “Брат Тарас” інколи погоджувався з цими правками, інколи протестував. Деякі рядки Кобзаря, які ми звикли вважати виключно Шевченковими, насправді мають подвійне авторство. Відоме “Наша дума, наша пісня не вмре, не загине” з’явилося завдяки правці Куліша. До неї рядок звучав так: “Наш завзятий Головатий не вмре, не загине”. Куліш запропонував “братові Тарасові” замінити у вірші прізвище кошового отамана, якого мало знають серед народу, на дороге для серця кожного українця слова – “дума” та “пісня”. Адже пісня – це душа народу.

Схильність свого друга до критики, моралізаторства, менторства й резонерства Шевченко завжди відмічав, говорячи, що Куліш, буває, й діло скаже, але Панькові правди не кажи, бо він будь-яку критику зустріне вороже. Пантелеймон завжди наголошував на своєму шляхетському походженні, а Тарас ніколи не приховував кріпацького. Однак це ніколи не доводило до розриву між друзями.

Після кількатижневого перебування у Києві Шевченко залишив місто. На цей час Куліш став співробітником щойно створеної Тимчасової комісії для розгляду давніх актів. Ця установа, організаторами якої були його давні добродії Максимович, Юзефович та ін., займалася історичними та етнографічними дослідженнями. Влітку 1843 р. під час канікул Пантелеймон здійснив подорож до Суботова й Чигирини, місць, пов’язаних із Богданом Хмельницьким, пам’ять про якого жила у народі і якого Куліш вважав історичним кривдником свого роду по матері.

Куліш активно займався літературною та науковою роботою. Написав історичну повість “Михайло Чернишенко” та іділію “Орися”. Великий сум у письменника викликало те, що традиції та мова українців занедбані, славетне минуле забуто:

*“Густий морок скрізь по хатах,
Густіший – в будинках,
Що нема душі живої
В сестрах-українках;*

*Що поникли в’ялим серцем,
Німоту кохають,
Покохавши, паненяток,
Німчиків рождають”.*

Ці кулішеві рядки співзвучні з поезіями Кобзаря на зразок: “Кохайтеся, чорнобриві, та не з москалями”, “І на Січі мудрий німець картопельку садить” тощо.

Стрункий, худорлявий, пишноволосий Пантелеймон, молодий чоловік із надзвичайно високою освітою, здобутою переважно самотужки, викликав зацікавленість у жінок. Ми не маємо точних відомостей про його заоханості в юнацькому віці. Однак не виключено, що Куліш за прикладом богемі міг користуватися послугами доступних жінок у “домах терпимости”, які були неодмінними атрибутами великих міст імперії. На таку думку наштовхують декілька аргументів: по-перше, фізіологічні потреби здорового 25-річного чоловічого організму у близькому спілкуванні з прекрасною статтю. Припустимо, це бажання можна було вирішити інакше. Але є й аргументи на користь того, що випадкові жінки у житті Куліша в цей час траплялися. Отже, по-друге, Куліш час від часу хизувався перед товаришами своїми перемогами над випадковими представницями прекрасної статі, до якої він був дуже ласий, і переживав постійні захоплення жінками. По-третє, його близький товариш Петро Омелянович Чуйкевич був заражений хворобою, яка, за словами Куліша, “вимагала повного виліковування до вступу у шлюб”. По-четверте, сам Пантелеймон через кілька років, 27 квітня 1847 р., скаржився на те, що в нього “сделалось воспаление в одном нежном органе, и может кончиться дурно, если не остановит его вовремя”. Якби мова йшла про ногу, ніс, вухо, руку чи шию, мабуть, Куліш просто назвав орган. Він цього не зробив, можливо, через сором’язливість і непристойність вказувати на нього. По-п’яте, саме в цей час він перебував два місяці у шлюбі. Його молода дружина була на перших місяцях вагітності, однак втратила дитину через викидень, і більше Куліші дітей не мали. Ці підстави наштовхують на припущення, що молодий Куліш міг десь підчепити “дурну” (тобто венеричну) хворобу, яка призвела до фатальних наслідків із його дружиною та ненародженою дитиною. Втім, висловлене припущення може бути і штучним, адже не має абсолютно переконливого обґрунтування.

Під час наступних вакацій (канікул) влітку 1844 р. Пантелеймон зробив етнографічну подорож Чернігівщиною. Дорогою він заїхав на кілька годин до хутора Мотронівка під Борзною, маєтку Білозерських, де

проводив свій літній відпочинок його близький київський товариш Василь. Той радо зустрів свого вельмишановного друга й познайомив зі своєю родиною.

Родина Білозерських була дуже великою й складалася з дев'яти дітей – трьох дочок (Любові, Надії та Олександри) і шести синів (Олександра, Олімпія, Помпея, Віктора, Василя та Миколи), – на чолі яких стояла владна й поважна мати Мотрона Василівна. Саме на її честь і був названий родинний маєток. Батько сімейства – Михайло Васильович – був свого часу повітовим комісаром та шляхетським маршал-предводителем дворянства, але на момент приїзду Куліша він уже помер. Білозерські були давнім козацько-шляхетським родом, спорідненим із Кочубеями та Полуботками. Представники дворянського роду Білозерських користувалися великим впливом не лише в Борзнянському повіті, але й на всій Чернігівщині й мали впливових знайомих навіть у далекому Петербурзі. Мешкали Білозерські у великому будинку, що складався з 10 кімнат. Поряд був ще й флігель на 5 кімнат. Сільськогосподарські роботи та домашні справи виконували кілька десятків кріпаків.

Василь Білозерський представив Кулішеві свою матір, а також братів і сестер, які знаходилися тоді у Мотронівці. Особливу симпатію Пантелеймона викликала найменша сестра товариша – 15-річна Олександра. Юну дівчину тоді також зацікавив молодий гарний літератор. На прощання Пантелеймон запропонував залишити красуні свій дагеротипний портрет (найраніший тип фотографії), який коштував тоді досить дорого, але дівчина зі скромності відмовилася. Це обурило Куліша. Він, швидко попрощавшись, виїхав із маєтку, а свій портрет, яким знехтувала прекрасна дівчина, порвав і викинув у найближчому рівчак.

Залишивши Мотронівку по недовгих гостинах, Пантелеймон ще довго згадував чарівну посмішку, веселі живі очі та гнучкий дівочий стан сестри друга. В одному з листів знайомому він зізнавався, що Олександра Білозерська вразила його “своею наружностью и добрым сердцем”. Через кілька тижнів Куліш довірів Василю Білозерському таємницю свого серця й зізнався, що закохався у його молодшу сестру. Однак шансів добитися дозволу на шлюб із дівчиною від її матері було мало. Хто такі Білозерські? Великий шанований впливовий заможний дворянський рід. Хто такий Куліш? Бідний учитель, писака, сумнівний дворянин, сирота. А для Мотрони Василівни головним критерієм сімейного благополуччя її дочок були вигідні шлюби із представниками багатой аристократії. І почуття у цій справі були далеко не на першому місці. Отримати згоду на шлюб з Олександрою від її матері Куліш міг, тільки суттєво поліпшивши своє фінансове становище та авторитет у дворянському середовищі. Він активно шукає можливості отримати престижну посаду і звертається по допомогу до свого владного покровителя Михайла Володимировича Юзефовича, помічника попечителя Київського учбового округу. Той пообіцяв свою підтримку, як буде слухна нагода. Також Куліш зав'язав листування з відомим поетом, ректором Петербурзького університету, другом Олександра Сергійовича Пушкіна, що продовжував видавати його журнал “Современник” – Петром Олександровичем Плетньовим. У своїх листах до Плетньова Пантелеймон висловлював бажання знайти педагогічну й літературну роботу в Петербурзі.

Восени 1844 р. у приймальній Юзефовича Куліш зіштовхнувся з молодим чоловіком в окулярах інтелігентного вигляду. Незнайомиць виявився істориком-випускником Харківського університету Миколою Івановичем Костомаровим. Від Юзефовича він отримав направлення на викладацьку роботу до гімназії у Рівному. Через рік вони знову зустрілися з Костомаровим у Києві у приймальній Юзефовича. Микола Іванович переводився на роботу до Першої київської гімназії, а Пантелеймон Олександрович мав посісти його місце в Рівному, хоча попрацював тут лише два місяці. Незабаром знайомство між Кулішем і ним переросло у дружбу. Костомаров теж виявився зацікавленим українською справою й досліджував минуле України.

Восени 1845 р. Куліш познайомив свого нового товариша зі своїми друзями, серед яких, крім Василя Білозерського, були студент Опанас Васильович Маркович, чиновник Микола Іванович Гулак та ін. Однак скоро Кулішеві довелося попрощатися з цією київською громадою українофілів. Він отримав листа від Плетньова, де той пропонував йому посаду учителя російської мови. Перед далекою дорогою Пантелеймон вирішив ще раз побачити Олександру Білозерську. Напередодні Різдва, 24 грудня 1845 р. вони разом із Василем Білозерським вирушили до Мотронівки, щоб провести там різдвяні свята. Білозерський заздалегідь попередив своїх, що приїде з Кулішем. Була звичайна метушня перед приїздом гостя, однак найбільше нервувалася Олександра. Коли вона згадувала про Пантелеймона, її молоді груди швидко починали здійматися, а серце шалено калатати. Дівчина сиділа біля вікна, дивилася на ясні зимові зорі й замріяно чекала приїзду гостя.

Заскрипіли сани, і через хвилину до господи увійшли запорошені снігом Василь і Пантелеймон. Після належного привітання гостя посадили за стіл. Він багато говорив. Сестри Василя, 19-річна Надія та 17-річна Олександра дивувалися великому розуму братового товариша. Сором'язлива Олеся (Олександра) боялася зустрічатися з Пантелеймоном поглядами й зиркала час від часу на нього з-під лоба. Той говорив про літературу, мистецтво, історію, народні традиції, читав свої і не свої вірші українською, російською, польською мовами. Обличчя Олександри починало червоніти від хвилювання.

Погостювавши кілька днів у Білозерських, Пантелеймон вирушив до столиці імперії. Він одразу завоював симпатію мовчазного, задумливого Плетньова блискучим знанням мов і літератури, інтелігентністю та вишуканістю смаків. Той часто запрошував його до себе у гості, називав “сином”. Куліш здобув собі ще одного впливового покровителя. Прихильність його до ерудованого й освіченого молодика-провінціала з Малоросії була такою великою, що, відправляючи Куліша з листом до відомого поета Василя Андрійовича Жуковського, свого давнього товариша, Плетньов написав: “Посылаю тебе другого себя”.

Саме тут, у Петербурзі, Куліш працював над своїм найвідомішим історичним романом “Чорна рада”. Тоді ж він написав історичний твір “Повесть об украинском народе”, що був опублікований у дитячому журналі “Звездочка”. Ці твори пройняті духом українського патріотизму й жалем про втрачену державну самостійність своєї багатостраждальної Батьківщини.

Але крім педагогічної та літературної діяльності, у Петербурзі відбулася ще одна важлива подія, яка ледь докорінно не змінила долю Куліша. Він навіть почав забувати кохану Олександру, про яку нещодавно

так палко мріяв. Надамо слово самому Кулішу (цитуюмо мовою оригіналу із “Жизні Куліша”): “Полюбив Плетньов Куліша мов сина; мало не щодня бачились. Була в Плетньова дочка – молоденька дівчина тихої, люб’язної вдачі. З півтора року прожив тоді Куліш у столиці. Дівчина на його очах доросла повного дівочтва. Як з братом, вона з ним дружила, і – хто відає? – може, була б інша його доля, коли б не одно слово, яке вона пробовкнула. Знайшовши сем’ю по своїй уподобі, по своїм звичаям, думав часом Куліш, що тут йому й вік вікувати. І в отця душа йому любя, і дочка його простим дівочим серцем лицяється, і весело йому й тепло між ними.

Так уже думку був наладив, щоб не шукати щастя на Україні; та раз, розговорившись про наші думи народні, про пишне українське слово, до панночки і каже: “Вот и Вы со временем выучитесь по-украински”. А вона йому: “Никогда!” Мов у серце ножем се слово йому вкололо, і з того часу перестав дивитись на неї як на суджену”.

Отже, образа національного почуття з боку вподобаної дівчини повернула Куліша до згадки про милу чарівну Олександру Білозерську, що дівувала у Мотронівці і якій щойно минуло 18 років. Вона не була такою освіченою, як дочка Плетньова Ольга, але, на відміну від неї, Олександра не цуралася своєї національності, говорила українською, мала чудовий мелодійний голос і чарівно співала. Спогади про гарненьку панночку-україночку на Батьківщині все сильніше краляли серце Пантелеймона.

На літніх канікулах Куліш знову завітав із Василем до Мотронівки. Сестра Надія вже вийшла заміж за поміщика Забілу. Пантелеймон усю увагу звернув на Олександру. Він багато розмовляв з Олесею, дарував їй букети власноруч зірваних польових квітів. Кожен букет дівчина зберігала як велику свяцину і тримала його доти, доки Пантелеймон не приносив новий. Йому дуже подобалося, як Олександра грає на роялі, а ще більше – як вона співає. Перед від’їздом Куліш попросив Василя, щоб той передав сестрі, що він хоче зустрітись з нею у липовій алеї о четвертій годині ранку, коли всі будуть ще спати, і сказати їй важливу річ.

На світанку, коли почали гаснути зорі, а солов’ї співали, схвильована дівчина вийшла з домівки на зустріч із милим. Вона вся тремтіла від знервування. На неї вже чекав Пантелеймон. Він обійняв кохану й почав цілувати. Олесь ледь не знепритомніла. Він говорив, що давно палко кохає її й хоче одружитися з нею. Вона чула ці слова немов уві сні. Пантелеймон запитав, чи кохає вона його? Олесь тихо відповіла: “Так”. Він промовив: “Коли любиш – люби дуже, а не любиш – не жартуй же”. Було погоджено, що Куліш незабаром повернеться й офіційно попросить руки Олександри у її матері. Після цього закохані розійшлися, вони не хотіли, щоб їх побачили разом селяни, що їхали за сіном.

Куліш поїхав. На липі, під якою відбулося освідчення, того дня з’явилося вирізане “Всевидяче око” як знак, що присяга хлопця й дівчини одне одному є непорушною й почута Богом. А в альбомі Олександри Пантелеймон, який мав ще й неабиякий художній хист, намалював себе й Олесю, які стоять на колінах перед образом. Мати одразу впізнала зображених на малюнку і почала розпитувати свою дочку. Та зізналася, що палко кохає Куліша й хоче одружитися з ним. Мотрона Василівна одразу почала соромити дочку, говорити, що він їй не пара й годі ще про це думати. Краще пошукати когось кращого, багатшого. Коли Пантелеймон незабаром надіслав матері Олександри листа із проханням дозволити їх шлюб, Мотрона Василівна йому не відповіла. Дівчина була огорнена горем.

Щодня влітку та восени після від’їзду коханого Леся ходила стежками, де колись вони гуляли разом, згадувала, як гарно їй було, мріяла про повернення наймилішого чоловіка. Одягалась у чорне, немов у траурі, бо боялася, що її мрія про близькість із коханим ніколи не здійсниться. У своїй кімнаті вона тримала давно засохлий букет польових квітів, подарований їй Пантелеймоном, одну з небагатьох реліквій, що лишилися по ньому. Якось, прибираючи у кімнаті, служниця викинула цей букет. Коли Олександра не побачила цю дорогу пам’ятку їхнього кохання й дізналася, що її викинуто на смітник, вона цілий день плакала. На раути до сусідніх поміщиків для знайомств з іншими паничами дівчина їхати категорично відмовлялась, говорячи, що коли мати не віддасть її за Куліша, то вона тоді не піде ні за кого. Кожної ночі мати чула, як її найменша дочка ридає у своїй кімнаті.

Єдиною втіхою для Олесі стала юна служниця: “...Дівчина в ластовиннях, але ж пригледілась я до неї і знайшла, що її риси дуже нагадують Куліша. Гречеський ніс і контури обличчя його; очі карі, повні огню і розуму... Цілими днями сижу на доріжці, коло тієї поденциці. Мама журиться – куди я пропадаю: ні обідати, ні до гостей, усе мене шукають. А потім мама почала мене попасати – слідити... і вистерегла, і знайшла мене коло тієї поденциці, і як глянула на неї, то все зрозуміла, де той магніт, що мене коло себе тримає”.

У жовтні 1846 р. за рекомендацією Плетньова Петербурзька Академія наук ухвалила відправити Куліша за кордон для вивчення слов’янських мов, щоб після повернення він обійняв посаду ад’юнкт-професора кафедри слов’янських мов у столичному університеті. Непоганий стрибок угору в науковій кар’єрі для людини, яка навіть не мала закінченої вищої освіти!

Куліш добився значного і швидкого успіху. Тепер він має їхати за кордон, йому видано великі гроші, до нього прихильне високе столичне начальство. Він вирішив скористатися моментом, щоб отримати руку Олександри Білозерської.

На початку грудня Куліш приїхав на Україну. В Києві він зустрівся з Білозерським та Костомаровим і дізнався, що ті створили якесь таємне українське патріотичне товариство, написали його програмні документи й навіть узгодили персні як символ належності до нього. Куліш наказав приятелям не дурити собі голову речами, що можуть мати неприємні наслідки, а зайнятися краще літературою та наукою.

Через кілька днів Куліш із Білозерським приїхали до Мотронівки. Тепер Пантелеймон був уже в іншій ролі. На ньому був дорогий костюм, він мав ласку столичного начальства, купу грошей і збирався їхати в подорож по Європі. З іншого боку постійні сльози Олесі та умовляння Василя пом’якшили зашкарубле серце Мотрони Василівни. На нову офіційну шлюбну пропозицію Куліша щодо молодшої дочки вона відповіла згодою. Але постало нове питання: коли справити весілля, адже Пантелеймон їхав за кордон майже на три роки? Він сам, Василь та Олександра в один голос просили справити весілля негайно, щоб Куліш поїхав за

кордон не один, а з Олесею. Василь також висловив бажання приєднатися до молодят. Мотрона Василівна капітулювала. Пантелеймон і Олександра заручилися. Одруження було призначене на 24 січня 1847 р.

Про свій шлюб з Олександром Білозерською Куліш одразу сповістив своїх товаришів – Шевченка та Костомарова. Тараса він запросив бути старшим боярином на своєму весіллі. Костомаров на весілля до Куліша не поїхав, бо в цей час якраз займався підготовкою власного зі своєю колишньою ученицею Аліною Крагельською. А ось “брат Тарас” прибув.

Під час приготування до весільних торжеств не обійшлося без неприємних ексцесів. Куліш дізнався, що його наречена погано читає російською й ще гірше володіє іноземними мовами. Її освіта виявилася гіршою, ніж він уявляв. Засмучений жених спалахнув: “Ах, я нещасний!” – і вийшов з кімнати, щоб заспокоїтися. Олеся заплакала. Через кілька хвилин він повернувся, однак нареченої там уже не було. На столі лежала золота обручка, подарована ним, і записка: “Не хочу бути Вашим ворогом!”

Куліш написав записку Олександрі й попросив слугу їй передати. Тут було сказано: “Я вибачаю Вам. На дітей не сердяться...” Мир і злагода між нареченими було відновлено.

Однак погані прикмети знову супроводжували весь підготовчий процес. То несподівано посеред ночі зайнялася полум'ям кухня, то у Мотрони Василівни розболілися зуби й роздуло щоку, від чого вона дуже страждала. Але молодь раділа, що скоро двоє закоханих з'єднаються у законному шлюбі.

Настав довгоочікуваний день – 24 січня. Було дуже багатолюдно. З'їхалося сусіднє панство та рідня з усієї губернії. Ще б пак, Білозерчиха останню дочку заміж віддає. Всі танцювали й веселилися. Горілка текла рікою. Слуги не встигали змінювати страви й підносити напої. Загальну увагу привернув Тарас Шевченко, він був дуже шанобливим із хворою Мотроною Василівною, приділяв їй багато уваги. Велике захоплення поета викликала струнка граціозна красуня-наречена у білому віночку із квітів. Шевченко, побачивши дівчину, виголосив: “Чи се царівна, чи королівна! Се не царівна, не королівна, а се Мотрони Василівни дочка Олександра”. Товариство сміялося, і навіть мати нареченої посміхнулася. Куліш своєму старшому боярині жартома нагадав: “На чужий коровай – очей не поривай, а собі дбай!”

Увечері Олександра і Тарас на два голоси заспівали ліричну пісню “Ой зйди, зйди, ти зіронько та вечірня”. Цей дует викликав нове захоплення публіки. Своєму старшому боярині наречена подарувала квітку з весільного віночка, яку той поштиво прийняв.

Увечері, згідно зі старовинним народним звичаєм, весільні дружки почали розплітати косу молодії, співаючи жалібних пісень:

*“Ой на морі та на камені
Пило воду та два соколи,
Напившись, говорили:
“Летім, братця, на заручени!
Там Олександрочка заручається,
Од матінки одлучається,
До свекора прилучається...”*

У сусідньому селі Оленівці у церкви Вознесіння молодят обвінчав отець Петро. Те, що з'єднав Господь, нехай ніхто не розлучить!

Олеся та Панько були щасливі. Дізнавшись про бажання Шевченка вдосконалити свою малярську майстерність в Італії, Олександра запропонувала чоловікові віддати йому своє придане. Той погодився. Він переказав Шевченкові, що має для нього 3 000 крб. від одного добродія, але дасть йому, якщо Тарас не буде допитуватися його імені. Шевченко радів, як дитина.

Через тиждень після весілля щасливі молодята із братом Василем вирушили у далеку подорож. Вони заїхали до Києва. Тут Куліш познайомив свою дружину з товаришами Костомаровим, Марковичем та ін. Усі вітали Олександру та Пантелеймона, висловлювали захоплення вродою кулішевої жінки. Він був гордий цим.

Залишивши невдовзі Київ, Куліші та Василь Білозерський вирушили через Правобережжя до Варшави. Олеся сказала чоловікові (або “дружині”, так вона його називала), що хотіла б сама щось спробувати написати. Той з радістю погодився, сказавши: “Пиши, що бачиш, почувеш”. Незабаром з'явилася її перше оповідання, присвячене побутовому життю народу “Жидівський кріпак”. На українському літературному небосхилі замайоріла нова зірочка. Це була перша жінка-письменниця Олександра Михайлівна Куліш, пізніше більш відома під літературним псевдонимом, вибраним для неї Кулішем, – Ганна Барвінок.

Молоде подружжя з Білозерським приїхало до Варшави. Тут перебував на військовій службі Помпей Білозерський, рідний брат Олександри й Василя. Це були найзахідніші володіння тогочасної Російської імперії. Тут Куліші зупинилися на декілька днів, очікуючи на залагодження необхідних формальностей із перетином російсько-німецького кордону. В цей час стався трагікомічний випадок. Усіма справами в Царстві Польському тоді заправляв генерал-фельдмаршал, найсвітліший князь Іван Федорович Паскевич-Ериванський. Один із його чиновників-українців на прізвище Стороженко повідомив, що до Варшави прибув Куліш, відомий літератор. Стороженко почав розхвалювати Куліша. В цей час князь розпитував секретні пакети з Петербурга. Прочитавши зміст одного з них, Паскевич зло всміхнувся і промовив: “Хорош твой Кулеш!.. Велика его арестовать...”

10 квітня 1847 р. Пантелеймона було заарештовано, всі його речі опечатано й відправлено до Петербурга. Переглянули й особисті речі Олександри. Це був наслідок справи Кирило-Мефодіївського товариства, до якого Куліш не належав, але з усіма членами якого він був знайомий. Уряд дізнався про це таємне товариство й розпочав арешти. Для молодії Олександри це був жахливий удар. Спочатку її втішали брати Василь і Помпей. Однак за кілька днів заарештували й Василя та відправили до Петербурга.

18-річна молода жінка, яка майже нікуди не виїжджала з рідного села, залишилася в чужому місті. Трагізм ситуації поглиблювала ще одна обставина. Саме в той момент Олександра зрозуміла, що вагітна. Нещасна молода жінка вирішила їхати слідом за своїм чоловіком до столиці імперії. Після арешту вона не

кинула його: “Де будеш ти, Кай, там буду і я, Кая”. Ці слова були принципом її життя. Брат Помпей посадив її на діліжанс, що вирушав до Петербурга. Разом із молодого вродливою жінкою їхало ще троє чоловіків-подорожніх: один поляк і два італійці. Олеся ніколи не залишалася на самоті з чужими чоловіками, тому спочатку була дуже налякана їхнім товариством. Але вони виявилися чемними і не дозволяли собі нічого образливого на її адресу. Засмучена горем Олександра нічого не їла на поштових станціях. Супутники думали, що бідолашна дівчина не має грошей, і хотіли її пригостити, але вона відмовлялась. На одній зі станцій вона зустрілася із трьома загорьованими жінками, які також їхали до Петербурга: дві літніх, а одна зовсім юна, ще дівчина, котра весь час плакала. Вони почали розпитувати Олександру, хто вона і в яких справах їде до столиці. Як тільки-но Олеся назвала своє нове прізвище Куліш, незнайома дівчина кинулася їй в обійми й заридала ще більше. Як виявилось, це була Аліна Крагельська, наречена Костомарова. Її милого заарештували за день до весілля. Тепер він, як і Куліш, оголошений державним злочинцем. Олександр й Аліна обіймали одна одну і плакали. Спільне горе втрати коханих чоловіків зробило їх найбільшими подругами. Аліна говорила, що Олександра щасливіша за неї, бо вона мала щастя вийти заміж за коханого й хоч недовго, але була з ним разом. У Аліни це щастя було забране.

Іншими жінками, що супроводжували наречену Костомарова, були її матір Анеля Устимівна Мазурова та матір Миколи Івановича – Тетяна Петрівна Костомарова. Тепер жінки продовжували дорогу вчотирьох, адже їхали вони в одній справі, в одне місце. Нарешті Петербург. Жорстокий і холодний!

Жінки відправились у III відділення власної його імператорської величності канцелярії, щоб узнати у жандармів про долю Костомарова й Куліша та просити зустрічі з ними. Синьомундирні чиновники III відділення відмовили у цьому проханні. Натомість за нещасними жінками вони встановили “секретное, но самое строгое наблюдение”.

Тим часом, Аліна та Олеся змовилися переодягнутися у простий одяг і проникнути у двір III відділення, немовби продаючи молоко, щоб їхні кохані чоловіки, почувши голос, визирнули у вікно, і вони б змогли їх побачити. Однак старший брат Олександри і Василя Білозерського Віктор, котрий працював у Петербурзі і якого дівчата втаємничили у свій план, сказав, що цим вони можуть ще більше погіршити справу. Втім-таки шеф жандармів, граф Олексій Федорович Орлов і керівник III відділення Леонтій Васильович Дубельт дозволили жінкам коротку зустріч з ув'язненими чоловіками. Хоча щодо Костомарова жандарми відверто дали зрозуміти матері Аліні Крагельській, що краще їй пошукати іншого чоловіка для доньки.

Довести належність Куліша до таємного товариства слідчі не змогли. На всі питання він відповідав чітко й ясно, але його відповіді не дозволяли побачити чогось кримінального, розбиваючи шкент теоретичні конструкції жандармів. Генерал-лейтенант Дубельт, котрий керував слідством, шаленів від люті, не маючи змоги довести вину Куліша, якого вважав головною ідейною опорою товариства і проповідником українського сепаратизму. “Каков хитрец-то! Чужими руками жар загребает... Всех водил за нос и остался чист!” – кричав він. Дубельт загрожував Кулішу ешафотом. Говорив, що, уневинюючи себе, той погіршує долю своїх товаришів. Але Куліш нікого не обмовляв і тримався гідно, стійко переносячи образи й залякування жандармів. Коли поширилася чутка про те, що на тілі членів таємного українофільського товариства має бути татування гетьманської булави, в'язнів роздягли й ретельно оглянули. Ніяких знаків на їхніх тілах не було.

Врешті-решт найбільший гріх Куліша було знайдено в його опублікованих творах, і полягав він в українофільстві, возвеличенні колишньої слави України та сумуванні за нещасною долею українського народу. 30 травня 1847 р. усім арештантам були зачитані царські присуди. Куліш був засуджений до чотирьох місяців ув'язнення в Олексіївському рavelіні (це зовнішня частина Петропавлівської фортеці, що виконувала роль політичної в'язниці у Петербурзі). Протягом цього терміну все жалування Куліша мало в повному обсязі виплачуватися його дружині Олександрі Михайлівні. Після відбуття цього покарання на Куліша очікувало заслання до Вологди. Це покарання було жорстоким і несправедливим, хоча Пантелеймон і був покаранний владою набагато м'якше, ніж Шевченко, Гулак або Костомаров.

Саме в цей час у Куліша відкрилася хвороба, про яку згадувалося вище. Нагадаємо, що також у цей же час стався викідень в Олександри Куліш, спровокований нервовим і фізичним виснаженням, а, можливо, і ще якимись причинами.

Нещасна жінка, що сама ще не отямилась від страшного випробування, постійно відправляла шефу жандармів, графу Орлову, прохання про помилування її чоловіка. 27 червня Куліша перевели до арештантського відділення військового госпітала. Він у сирій фортеці сильно застудився й заслаб. Однак Олександра Михайлівна продовжувала клопотатися про повне звільнення коханого Пантелеймона. Зважаючи на погіршення стану здоров'я, а також, можливо, клопотання його впливових заступників, таких як Плетньов, 26 серпня 1847 р., не відбувши повністю термін покарання, Куліш був звільнений з ув'язнення і висланий під суворий таємний нагляд до Тули. Аналогічні заходи були передбачені й за Олександром, яка вирушила на заслання разом із чоловіком.

Мотрона Василівна стурбована горем дочки та долею сина-в'язня, постійно надсилала гроші до Петербурга. Василя було заслано до Петрозаводська.

Коли Олександра на якийсь період завітала до матері, та не могла впізнати дочки, так вона схудла й змарніла. Мотрона Василівна була переконана, що її нещасна дитина йшла пішки з самого Петербурга. Важкі роки заслання Олександри Михайлівни Куліш розділила разом із коханою “дружиною”. Самовіддана жінка, нехтуючи власним здоров'ям і добробутом, постійно піклувалася, щоб добре жилося Пантелеймону: слідувала за чистотою й порядком у хаті, доглядала за ним, коли він хворів, добивалася від царя повного помилування для нього, проходила крізь найрізноманітніші приниження.

Царським наказом Кулішу було заборонено писати та займатися педагогічною діяльністю. Три роки заслання з 1847 по 1850 р. він перебивався випадковими заробітками, столярством. Зробив собі скрипку і намагався на ній грати. Читав книги. Завдяки Плетньову він отримав у 1850 р. дозвіл на повернення до Петербурга. У столиці Пантелеймон Олександрович включився в активну журналістську діяльність, публікуючись під різними псевдонімами чи алонімами (чужими іменами) у багатьох виданнях.

Після смерті Миколи І в лютому 1855 р. наступає зоряний час Куліша. Він зміг добитися повної амністії й почав працювати над випуском "Записок о Южной Руси". В 1856 р. вийшов перший, а в 1857 р. – другий том цього науково-літературного збірника, який був складений, відредагований, а у більшості й написаний самим Кулішем. Того ж, 1857 р. вийшла у світ знаменита "Чорна рада", а згодом і "Граматика", що дала початок новому українському правопису – кулішівці. Пантелеймон Олександрович заснував власну друкарню, де видав близько 40 недорогих українських книжок під назвою "Сільська бібліотека". Він був переконаний, що головним завданням української культурної громади є розповсюдження просвіти серед простого народу. Саме відродження національної культури збереже самобутність українського народу.

У 1857 р. Куліш і Костомаров разом здійснили кількомісячну закордонну подорож.

У 1860 р. Куліш видав альманах "Хата". Він захопився ідеєю розпочати випуск першого періодичного українського часопису й зібрав з цією метою своїх давніх товаришів Шевченка, Костомарова, Білозерського, Марковича та ін., які на той час були вже амністовані.

Однак саме в цей час найбільшого піднесення публікаторської діяльності Куліша починаються негаразди в його сімейному житті. Він почав зверхньо ставитися до Олександри Михайлівни, принижувати її, публічно ображати, уникати спілкування з нею. Вона дратувала його.

25 грудня 1856 р. він писав до Плетньова: "...моя Александра все хуже и хуже. Жизнь сокрушила ее, пощадив меня. Я, слава Богу, совершенно здоров и работаю очень много без усталости. Если есть у меня что больное, так это сердце. В нем столько перевернулось всяких чувств, что я удивляюсь, как оно еще существует".

Дійсно, тоді у серці Куліша багато що перевернулося. Влітку 1856 р. він захопився 26-річною співачкою Олександрою Григорівною Милорадович. Це сердечне захоплення чоловіка ще більше відбилосся на психічному та фізичному здоров'ї Олександри Михайлівни, його законної жінки, вона почувалася нікчемною і не потрібною єдиній, найдорожчій у світі людині.

Плетньову Куліш без зайвих сентиментів повідомляв про жінку: "Жизнь сокрушила ее". Очевидно, він не думав про те, що до цієї руйнації найбільшою мірою був причетний він сам.

Олександра Милорадович недовго панувала в серці "гарячого Куліша". Навесні 1859 р. він пережив справжнє безумство, захопившись дружиною свого давнього товариша Опанаса Васильовича Марковича. Цю жінку звали Марія Олександрівна, однак в літературі та історії вона більш відома під псевдонімом Марко Вовчок. Саме Куліш став найбільшим популяризатором її творчості, познайомивши її з найвідомішими представниками літератури того часу: Шевченком, Тургенєвим та ін. Він редагував і виправляв її твори. Висловлював своє захоплення нею, називаючи першою українською письменницею. Він забував про літературні спроби, що їх зробила його законна жінка за 12 років до того.

Усміхнена, привітна Марко Вовчок причарувала Куліша. Пантелеймон вирішив покинути свою законну жінку й виїхати до Європи у товаристві нової пасії, яка б залишила свого чоловіка на Україні. Він був переконаний, що має здатність підкоряти всіх жінок. Мабуть, Марко Вовчок мала стати його черговою визначною перемогою. 10 квітня 1859 р. знайомий родини Кулішів Григорій Павлович Галаган писав своїй дружині: "Свою жену Кулиш бросил, и она, бедная, очень жалка".

Однак цього разу ловелас Куліш спіймав облизня. Він даремно чекав у німецькому готелі на приїзд Марко Вовчок. Вона на той час подорожувала Європою в товаристві Івана Сергійовича Тургенєва. Це було приречення Куліша. Хтивий потяг, напевне, залишився нереалізованим. З авантюрно-романтичної подорожі та насолоди вийшов великий пшик. Куліш писав своїй новій пасії про палке кохання й навіть погрожував самогубством, якщо та не відповість взаємністю. Проте Марко Вовчок була байдужа до цих істеричних випадів.

Перебісившись, Куліш повернувся до Олександри Михайлівни. Та вкотре вибачила блудного чоловіка і прийняла його. 12 червня 1859 р. Тургенєв занотував: "Итак, Кулиш поехал с женой по Волге на Кавказ. Вот те раз! Это не в рифму сказано, а от изумления".

У колі знайомих Куліш не припиняв приписувати ініціативу розірвання стосунків із Марко Вовчок собі. Мовляв, а чого ще треба? Я і так отримав від неї все, що хотів. Так він інколи хвалився іншим про свої перемоги над жінками.

Однак уже влітку 1860 р. Куліш залицявся до молоді панночки Глібової, згодом – до якоїсь мадам Рентель, згадував про свої колишні почуття до Олександри Милорадович.

Олександра Михайлівна тяжко переживала подружню невірність із боку чоловіка. Вона згадувала: "Так, гіркі дні були перебування в Петербурзі... Я не знаю, як я не збожеволіла... Я столи кидала, я бігла неодягнена куди очі дивляться, тільки чоловік якийсь мене утримав. Краще бути божевільною чи дурною, щоб не усвідомлювати всю важкість своїх стосунків... Треба, щоб я була здорова, щоб я дивилася на все сліпо. Щоб бачила і мов би не відчуваю, чую, розумію, а роблю вигляд, що глуха, нечутлива, нічого не розумію і, крім кухні, у мене немає ні серця, ні бажань, ні пристрастей, ні здібностей".

Улітку 1860 р. покинута чоловіком Олександра Михайлівна з сестрою Надією Михайлівною Забілою відпочивала на дачі у Стрельні під Петербургом. Тут вона стала свідком останньої драми в житті Шевченка, коли той закохався у служницю Ликеру Полушмак і прагнув з нею одружитися. Саме Олександрю просив Шевченко допомогти у справі укладення шлюбу з коханою дівчиною. Бачила Олександра Куліш і фатальну розв'язку цього швидкоплинного однобічного роману.

У цей важкий для Олександри Михайлівни час завжди знаходилися люди, які підтримували її теплим словом і ніжністю: брати й сестри, Шевченко, Костомаров і його мати Тетяна Петрівна. З останньою Олександра була у дуже дружніх стосунках. Часто ходили одна до одної у гості, відвідували театри.

Публічне приниження молодшої сестри, що негативно відобразилося на її здоров'ї, стало причиною конфліктів між Василем Білозерським і Кулішем. До того ж Кулішу не подобалося, що головним редактором українського журналу "Основа", який почав виходити у Петербурзі з 1861 р., став саме Білозерський, а не він. Це, однак, не заважало Кулішеві подавати свої статті до "Основи", а Білозерському, їх друкувати.

Куліш не припиняє наукову та літературну діяльність. В “Основі” він почав друкувати свою “Історію України з давніших часів”. Також зробив переклад “Положення про селян” 1861 р., що скасовувало кріпаччину. В 1862 р. вийшла одна з найкращих поетичних збірок Куліша “Досвітки”.

Під час похорону Шевченка у Петербурзі Куліш публічно вшанував пам'ять поета, якого добре знав особисто, виголосивши промову українською мовою. Була тут і Олександра Михайлівна, яка щиро, не приховуючи сліз, голосила за своїм колишнім старшим боярином.

Олександра Михайлівна вже була авторкою кількох літературних творів: “Сирітський жаль”, “Не було змалку, не буде й до станку”, “Хатнє лихо”, “Лихо не без добра”, “Восени літо” та ін., підписаних псевдонімом Ганна Барвінок. Для її творчості характерний глибокий психологізм, гарне розуміння жіночої натури та внутрішнього емоційного стану людини. За популярністю вона не перевершила Марка Вовчка, однак її твори, сповнені життєвості та простоти, були досить відомими серед українських читачів.

Проте незабаром після цього розквіту починається злам. Валуєвський циркуляр 1863 р. як наслідок польського повстання призвів до заборони українського друкованого слова. Це призвело до згорання української літератури. В наступному році Куліш прийняв пропозицію царського уряду працювати чиновником у Варшаві. Його служба тривала лише три роки й була перервана через конфлікт неупослухливого Куліша з начальством.

У 1868 р. Куліш виїхав за кордон імперії. Побував на Галичині. Він висловив передбачення, що саме цей західний регіон скоро зосередить у собі всю “суть українського питання”. Пантелеймон Олександрович активно публікувався у друкованому органі народовців “Правда”. Тут друкувала свої твори і Ганна Барвінок. Незабаром Куліші познайомилися з молодим громадським діячем Михайлом Петровичем Драгомановим.

У 1871 р. бачимо Куліша знову в Петербурзі, де він редагував офіційний журнал Міністерства шляхів сполучень. Разом із тим, він працював над великою тритомною науковою працею “История воссоединения Руси”, що почала виходити у 1874 р. Цей твір був пронизаний відвертим козакофобством. В козацтві Куліш не бачив жодної позитивної риси. Прославляв польське та російське панування на Україні, що начебто принесло сюди визначний культурний набуток.

“История воссоединения Руси” призвела до остаточного розриву між ним з одного боку та Костомаровим і Білозерським – з іншого. Хоча саме в цей час у старіючого Куліша все більше виявляються людські та навіть сентиментальні риси у спілкуванні з Олександром Михайлівною. Ще в серпні 1871 р. він занотував: “Без этой особы не могу теперь нигде жить, хоть бы в раю. Цену людям узнаем мы только в старости. Блажен, кто может еще дружеским вниманием отплатить любящему и благородному сердцу за его заслуги перед нами, которых иногда мы и ценить не были способны”.

Про шанування своєї жінки свідчить вірш Куліша “До Ганни Барвінок”:

*“Як на тихій зорі удосвіта проснусь,
То зараз думкою по всіх світах ширяю,
І геніям добра всесвітнього молюсь,
Що нашим душам путь показують до раю.
Тоді я перш тебе, Кохана, спогадаю,
Що слізьми іноді солодкими заллюсь
Над вимислом твоїм, ніжним й поетичним,
Одради джерелом живим і віковичним.*

*О, ні! З тобою ми, Пречиста, не помрем:
Зоставим дві душі у любій Материзні.
Світлитимуть вони спарованим огнем
Народу темному, безбатченку в Отчизні.
У рідній мові нас поставлять у главизні;
Ми з кожним народом потомків оживем
І без кінця добро, всього дорожче, – волю
З ним розсвітаємо по предківському полю...”*

Або такий його вірш, присвячений своїй жінці:

*“Тобі... о! Де ж воно, те слово гарне, чисте,
Блискуче, як срібло, розтоблене в горнилі,
Щоб світу возвістити про свято урочисте
Твоєї похвали, мій духу світлокрилий?”*

*Ні, не землі, не нам тебе благословляти,
Пречисту в помислах, у задумах величню!
Не знаєм, як тебе, яким ім'ям назвати,
На пам'ять між людьми, на шану віковичню.”*

Переміни у ставленні Куліша до жінки позначилися на покращенні її здоров'я та позитивно вплинули на фізичний і духовний стан Олександри Михайлівни. Якось у Москві вона випадково зустрілася з Костомаровим, який нещодавно одружився зі своєю Аліною і цвів. Побачивши дружину Пантелеймона, Микола Іванович, як завжди, сказав: “Ви не перемінієтеся, Олександро Михайлівно”. На що вона з посмішкою відповіла: “За хорошим чоловіком жінка молодіє”.

Куліш захопився ідеєю перекладу Нового заповіту українською мовою, а також здійснення низки перекладів на українську відомих зарубіжних творів Шекспіра, Гете, Гейне, Байрона, Шіллера тощо, які мали довести здатність української мови до високої літератури. Однак у 1876 р. на українську культуру впав новий жакхливий удар – Емський указ. Були заборонені друкування українських видань, завезення їх з-за кордону, постановки українських п'єс на театральній сцені, вживання української мови у державних установах. Говорили, що ініціативу цього указу царю Олександрові II подав Юзефович, давній приятель Куліша. Тому сам указ інколи зі злою іронією називали “Юзефовичевим законом”.

Куліш і Ганна Барвінок друкуються у Галичині. Вона опублікувала ще ряд оповідань: “Вірна пара”, “Квіти з сльозами, сльози з квітами” та ін. Куліш навіть обмірковував варіант відмови від російського підданства і прийняття австрійського, вважаючи, що в Галичині житиметься краще. Однак цей намір не був здійснений.

Сімейне життя тепер нормалізувалося. Ганна Барвінок, за прикладом чоловіка взялася за переклади, почала перекладати українською “Евгения Онегина”. Збереглася така записка Пантелеймона до неї: “Моя Сашуня, моя святесенька, моя дорогая, моє сердечко! Почему ты не продолжила перевод стихов Пушкина? То прелестно!”

Подружжя відновило мир і злагоду. Це призвело до замирення із братами Білозерськими. Ті запропонували Кулішам переїхати до Мотронівки, яка стояла пустою після смерті матері сімейства у 1858 р. Запи-

тавши думки Куліша, брати почули: “Як хоче Саша [тобто Олександра Михайлівна – Є.Л.], так нехай і робить, а мені перо і чорнило”.

Куліші переїхали до Мотронівки. Життя на лоні природи додавало сил і наснаги старіючому подружжю, надихало на нові літературні твори. Майже весь клопіт по господарству лежав на тендітих плечах Олександри Михайлівни. Ось фрагменти з її листів: “...багато роботи, всю малину зрізала сама, розсаду лише зараз посіяла...”

“...Багато худоби, коней, свиней. У нас так, як у Ноевому ковчезі, все є...”

“...Я дуже-дуже багато посадила гарбузів. Амбари та сараї ми облаштували. Пантелеймон Олександрович – дивовижний господар...”

Бездітне подружжя Кулішів завжди охоче приймало дітей, як правило, це були племінники від братів і сестер, що приїздили на відпочинок до Мотронівки. Для багатьох із них Олександра Михайлівна була хрещеною матір'ю. Хрещеники називали її “мамою Сашею”. Родичі жінки згадували, що, ще будучи дівчинкою, вона благала у Господа послати їй дитину, щоб було про кого турбуватися. Звичайно, той не міг тут нічим допомогти дівчинці. Тоді Леся змайструвала з дощечок колисочку, а з тракини зробила ляльку, яку назвала Марком, і турботливо за нею доглядала. Об'єктом догляду Олександри Михайлівни в дорослому віці став Пантелеймон, на якого вона звернула всю свою велику силу любові. Батьки дали їй ім'я Олександра, що означає “захисниця”. Все своє життя вона була вірною захисницею й охоронницею добробуту своєї сім'ї та надійною підтримкою свого чоловіка.

Куліші виховували дочку своєї померлої кухарки Ганни Федорку, як свою власну. Дуже часто великий двір затишної усадьби був сповнений дитячого крику й галасу.

Саме тут Куліш створив цикл віршів “Хуторна поезія” (1882), де висловлював замилювання традиційною українською культурою і вороже ставився до технічних інновацій, що руйнують звичний побут.

Восени 1886 р. Куліші пережили страшну біду. Мотронівка майже вщент вигоріла. В огні загинула величезна бібліотека, цінні документи і майже готовий переклад Кулішевої Біблії.

Довелось починати роботу з відновлення господарства. Куліші жили в якійсь халупі. Писали при світлі каганця. За образливі виступи проти Шевченка, кумира патріотів України, Куліш посварився з вітчизняною громадою. Жили самотньо. Відвідувачі з українських інтелігентських кіл з'являлися рідко.

Найближчою людиною, яка ніколи не відверталася від Куліша, залишалася вірна Сашуня. Він визнавав за кілька років до смерті: “Увесь життєвий клопіт вона взяла на себе, бережучи мій спокій, мій час, моє здоров'я”.

24 січня 1897 р. виповнилося рівно 50 років від того дня коли 27-річний Пантелеймон і 18-річна Олександра урочисто обвінчалися. Це було важке 50-річчя їхнього спільного життя. Були піднесення й негаради, радості і розчарування, зустрічі та розлуки, утім, доля їх постійно зводила до купи, і на схилі років вони завжди були разом. Тоді 68-річна Леся сказала своєму 77-річному Панькові: “Яка я була розумна, що в 15 років вміла оцінити та відрізнити тебе від усіх інших”. Вона називала себе “счастливою из счастливых” і пишалася чоловіком. Той відповів їй взаємністю: “Саша, да благословен буде день нашего знакомства. Много горя испытал я від свого неблагодарного, але душа моя довольна сознанием, что мене любила і любить гарна, шляхетна жінка”.

Одна з останніх поезій Куліша “Чолом доземний мойй же таки знаній” була присвячена вірній дружині:

*“Я знаю тебе маленькою, різвою,
І буде вже тому з півсотні літ.
Ми бачили багачко див з тобою,
Ми бачили і знали добре світ,
Боролись ми не раз, не два з судьбою
І в боротьбі осипався наш цвіт.
Од світу ми погордого відбились.*

*Скажи, коли б вернувся ізнов той день,
Як бачились уперве ми з тобою,
Чи знов би ти співала тих пісень,
Що по світах летять було за мною?
Чи знов би ти, зачувши “дзень-дзелень”,
І слухала музику тих копит,
На мурозі лягала головою
Що до твоїх несли мене воріт...”*

Того року побачила світ остання збірка поезій Куліша “Позичена кобза”, але її вихід у світ відбувся вже без автора. Пантелеймон Олександрович не припиняв роботи майже до останнього дня життя. Відразу після золотого ювілею свого шлюбу з Олександрою Михайлівною він тяжко застудився у холодному кабінеті й після короткої хвороби помер 2 (14) лютого 1897 р. Свого “брата Тараса” він пережив на 36 років, а “брата Миколу” – на 12.

Дружина тяжко пережила втрату коханого чоловіка. Говорила друзям, що жалкує, що не померла разом із ним. Після смерті чоловіка Олександра Михайлівна, або відома українська письменниця Ганна Барвінок, видатна співачка жіночого горя та недолі в літературі, вжила всіх заходів, щоб видати його творчу спадщину. Створила музей книжок, рукописів, речей Пантелеймона Олександровича й була його вірною хранителькою довгі роки.

Як треба було любити їй свого зрадливого блудного чоловіка, щоб на схилі років всі свої помисли звертати до нього й адресувати йому на той світ такі слова: “Дружино моя Святесенька із найсвятіших! Яким Тебе ім'ям звеличати й називати, щоби було стосовно як ти у мойому серці...”

До літньої жінки приходили шанобливі молодики, розпитуючи про легендарних людей, яких вона добре знала особисто: Куліша, Шевченка, Костомарова, Марко Вовчок та ін. Олександра Михайлівна розповідала все, що знала, розуміючи цінність своїх свідчень для історії, хоча іноді згадувати минуле їй було нелегко й боляче. В останні роки життя вона написала спогади про цих дорогих серцю кожного українця видатних людей, яких вона гарно знала.

Олександра Михайлівна багато ще чого бачила: вогні революції 1905 р., відкриття “Просвіт”, скасування Емського указу, зародження української преси, створення українських політичних партій тощо. В 1908 р. почало виходити зібрання творів Пантелеймона Куліша, до видання якого багато зусиль доклала його вдова.

23 квітня (6 травня) 1911 р. жінці виповнилося 83 роки. Через три місяці, на 27 липня, день іменин святого Пантелеймона, який щорічно відмічала Олександра Михайлівна, було призначене урочисте відзначення 50-річчя її літературної діяльності. Але до цієї дати видатна жінка і дружина не дожила. Олександра Михайлівна Куліш – Ганна Барвінок – померла за три тижні до визначеного святкування. Її серце зупинилося 6 (19) липня (за іншими даними 23 липня (5 серпня)) 1911 р. Поховали її скромно поряд із коханим чоловіком.

Вона померла з туги, побачивши, як її святиню, – музей Куліша, – осквернили сучасні вандалі. Був украдений дорогий їй медальйон із його портретом. Один із свідків того писав у “Раді”, що, побачивши руйнування музею покійного чоловіка, Олександра Михайлівна довго й гірко плакала. Останнє її прохання було не для себе, а вона прохала, щоб щорічно 27 липня згадували про Куліша. Всі кошти від своїх і Кулішевих книг вона заповіла на створення притулку для дітей-сиріт.

Ця чарівна Марко Вовчок

Марко Вовчок увійшла в нашу історію не лише як письменниця, авторка відомих літературних творів, що стали класикою, але й як чарівна спокуслива жінка, яка змушувала шалено колотитися серця багатьох відомих чоловіків того часу. Її прекрасна посмішка, заворожуючий погляд, мелодійний голос, вишукані манери зводили їх із розуму. Вона прожила довге і сповнене пригод життя. Великий Кобзар назвав її своєю “донею”. Марко Вовчок прийнято вважати першою жінкою в українській літературі.

10 грудня 1833 р. у родині поміщиків Олександра Олексійовича та Параскеви Петрівни Вілінських у маєтку Єкатерининське поблизу Ельця народилася дочка Марія. Сім'я мала змішане польсько-литовсько-українське коріння. Дитинство дівчинки проходило у місті Ельці. Її батько Олександр Вілінський, відставний офіцер, дуже любив свою маленьку Машу і завжди турбувався про неї. Він розповідав дівчинці про Україну, де доводилося служити. Знав декілька українських пісень. Залюбки співав їх під акомпанімент фортепіано. Щасливе дитинство проходило в батьківському будинку. Крім неї, у сім'ї були ще двоє хлопців – страшний брат Валерій та менший Дмитро. Із Валеркою стосунки були не дуже гарні, а ось Митю вона любила та возилася з молодшим братиком залюбки.

Інколи на базарі Маша чула кумедну мову вихідців з України, якою співав деякі пісні її батько. Ця мова, або “малоросійське наріччя”, як було прийнято говорити в офіційній термінології того часу, була добре зрозуміла великоросам. Машу захоплювали сумні та веселі, журливі та радісні пісні українців. Із дитинства вона знала деякі з них напам'ять. За пізнішими спогадами своєї знайомої Олександри Михайлівни Куліш, дружини відомого письменника, дуже добре й чарівно виходила у Марії пісня:

*“Ніхто не винен сама я, сама я,
Що полюбила гультья, гультья.
А гультья не робить усе п'є, усе п'є,
Прийде додомоньку, мене б'є, мене б'є...”*

Дівчинці не було і восьми, коли батько помер. Відбувши траур, її мати Параскева Дмитрівна скоро знайшла розраду з іншим чоловіком. Вітчим не любив чужої дитини, вона йому здавалася зайвою. Він присікувався до маленької Маші за найменші дрібниці. Від нього Параскева Дмитрівна народила дівчинку Віру. Щоб убезпечити доньку від знущання з боку нового чоловіка, мати відправила її до своєї родички Катерини Петрівни Мардовіної в Орел. Ця жінка приходилася тіткою дівчинці, була заможною поміщицею, дотримувалася ліберальних поглядів, зналася на літературі та часто збирала у себе письменників, композиторів та інших творчих особистостей.

Незабаром Машу відправили до Харкова у приватний пансіон шляхетних дівчат мадам Мортеллі. Перебуваючи на Україні, дівчина опановувала українську мову та вивчала звичай місцевого народу. Співала з українськими дівчатами народні пісні, гадала на судженого. Про неї пізніше згадувала однокласниця Людмила Ожигіна: “Маша була вічним протестом супроти навколишніх порядків”. Після навчання в Харкові, де вона навчилася шляхетним манерам, бездоганної французької мови та грі на фортепіано, Маша Вілінська повернулася до своєї тітки Мардовіної в Орел. Тут вона допомагала своїй покровительці виховувати її дочку Катю, яка була на шість років меншою і мала досить вередливий характер.

Дівчинці йшов 16-ий рік, і можна було вже подумати про вигідну партію для неї. Вона була нерозбещеною, скромною, привабливою дівчиною, на якій зупинялися погляди всіх чоловіків, що відвідували салон мадам Мардовіної. Серед галантних кавалерів тітка шукала потенційних наречених для своєї племінниці. Але Маша не мала ні найменшого уявлення про шлюбні розрахунки Катерини Петрівни. Маючи не дуже багатий гардероб, вона завжди з'являлася на люди у скромній, але охайній темній сукні з білосніжним комірцем і манжетами. Розкішне каштанове волосся Марії було заплетене у коси й укладене на голові у формі корони. Її струнка фігура, обтягнута сукнею, мала всі принади молодого незайманого жіночого тіла. Бездонні сірі очі видавали сум і нестримне бажання кохати, самовіддано, по-справжньому. Маша добре грала на фортепіано й чудово співала. Вона знала напам'ять близько двох сотень народних пісень і час від часу чарувала своїм мелодійним співом присутніх. Навколо юної красуні завжди крутилися якісь кавалери, які щедро давали шлюбні пропозиції. Але вони її не цікавили. Вочевидь, не бачила поки що гідної партії для племінниці і Катерина Петрівна Мардовіна.

Читаючи любовні романи, юна Марія мріяла про єдиного та неповторного, який врятує її від нудьги, про романтичне, сповнене пригод життя. Але всі ці наміри могли залишитися лише мріями. Здається, добра тітонька таки підшукала вигідного нареченого для дівчини. Це був заможний поміщик Єргольський, який мав величезний маєток з шикарним будинком і парком в англійському стилі. Слухняна раніше Марія почала тепер опиратися. Не цього прагнуло її чуйне серце. Проте тітка наполягала на своєму і була впевнена, що з часом зламає опір племінниці, яка, дурненька, не розуміє свого щастя.

Мрії Марії були звернуті на іншого чоловіка – Опанаса Васильовича Марковича. Він був на 12 років старшим за неї, закінчив Київський університет, був добре освіченою та люб'язною людиною, захоплювався фольклором. За участь у Кирило-Мефодіївському товаристві був ув'язнений та відправлений у заслання до Орла. Маркович отримав м'яке покарання порівняно з іншими учасниками цього патріотичного українського гуртка Шевченком, Костомаровим, Кулішем. По-перше, його участь у таємному товаристві не була доведена, по-друге, цей київський студент не мав такого значення, як геніальний поет Шевченко, талановитий історик Костомаров або відомий письменник Куліш, по-третє, його двоюрідна сестра Катерина Керстен отримала особливу прихильність царя Миколи I і змогла замовити слівце за свого родича.

Перебуваючи в Орлі, Опанас Маркович працював у губернській канцелярії, підробляв приватними уроками. Пані Мардовіна на початку 1850 р. запросила його для навчання своєї племінниці. Опанас Васильович захоплено розповідав своїй учениці про Україну, її минуле, козаків, давав читати українські книжки. Маркович походив зі славетного козацького роду, відомого ще з часів Богдана Хмельницького. Серед його предків було багато відомих історичних діячів. Сам він був скромним, цікавим, порядним молодим чоловіком, мав прекрасні музичні здібності. Інколи удвох вони співали українські пісні. Дуже скоро візити Марковича перетворилися на велику радість для Маші. Вона з нетерпінням очікувала приходу свого учителя. Коли він з'являвся, очі її блищали, вона уважно слухала все, що він говорив. Але й Маркович був у захваті від своєї розумної та привабливої учениці. Насолода від спілкування була взаємною. Обидва чекали нової зустрічі наодинці.

Вони часто обмінювалися листами та записками. У своєму листуванні вони не приховували палкого бажання завжди бути разом. Якось у відсутність Опанаса тітка Мадовіна влаштувала великий світський раут. 17-річна Маша відразу викликала шанування залицяльників. Галантні кавалери постійно запрошували юну красуню на танець, не даючи їй відпочити. Маша дуже багато танцювала. Про цей вечір вона написала коханому. Але Маркович сприйняв цю звістку з образою. Він назвав її поведінку злочином, зрадою та змусив Машу покаятися за недостойну поведінку. Та вибачилася за танці з іншими чоловіками й пообіцяла більше ніколи так не чинити. Милі сваряться – лише тішаться! Пристрасті все більше розгоралися.

Термін покарання Марковича закінчувався, і він клопотався про дозвіл повернутися на Україну, що було заборонено височайшим повелінням. Проте через деякий час такий дозвіл було отримано.

Бачучи, що події розвиваються не за планом, Катерина Петрівна вирішила форсувати одруження Маші з поміщиком Єргольським. Тітка викликала племінницю на серйозну розмову й наказала їй готуватися до шлюбу з багатим нареченим. Але дівчина зухвало відповіла, що заручена з Марковичем і за Єргольського не піде. Вона вийде заміж тільки за свого коханого Опанаса.

Шлюб із колишнім політичним в'язнем, а нині бідним чиновником не входив у плани Катерини Петрівни. Маша була посаджена під домашній арешт. Тітка вирішила силою зламати опір племінниці. Але не такою була Маша, щоб сидіти й чекати на вирішення своєї долі. Вона сама перейшла до рішучих дій. Дівчина написала коротеньку записку коханому, у якій виклала свою жакливу перспективу. Вона сказала, що згодна на все, лише б бути з ним поряд.

Кохання до 17-річної Маші підштовхнуло Марковича до рішучих дій. Він передав їй записку, щоб вона негайно збрала речі та наступного дня пішла від тітки. На кілька днів дівчина зупинилася у своїх родичів Писарєвих, які перебували в Орлі, а потім перейшла жити до Марковича. Так Марія Вілінська втекла з будинку своєї тітки до коханого Опанаса з маленькою валізкою зі своїм нехитрим посагом. У середині січня 1851 р. вони обвінчалися і через кілька тижнів виїхали на Україну.

Опанас Васильович та Марія Олександрівна Марковичі відвідала родичів чоловіка на Полтавщині, а потім оселилися в Чернігові. Молода дружина повідомила чоловікові, що вона вагітна. Треба було годувати родину, яка мала поповнитися. Але знайти роботу навіть з університетським дипломом для колишнього державного злочинця було складно. Опанас влаштувався на роботу до акцизного відомства, що займалося переважно виробництвом і розповсюдженням горілчаної продукції. Як правило, служили тут люди без освіти та й зарплата була мізерною. Марія народила доньку, але дівчинка невдовзі померла. У пошуках кращої долі молодята переїхали до Києва, де мешкали на околиці у Куренівці в занедбаній халупі зі старою солом'яною стріхою. Зовсім юна жінка могла вочевидь спостерігати реалії злиденного життя в Україні. Деяку допомогу молодій родині надали відомі українські поміщики й меценати Тарновські, у маєтку яких у Каганівці деякий час проживали Марковичі.

Злидні отруювали стосунки між молодятами. Опанас, як міг, намагався заробити гроші. У вільний час він розповідав дружині різні історії з народного побуту, козацького минулого. Марія вже добре опанувала українську мову і могла вільно спілкуватися з місцевими людьми. Після втрати доньки вона знову чекала на дитину. В 1853 р. народився син Богдан, названий так на честь видатного українського гетьмана. Але романтика перших почуттів до чоловіка поступово згасала. Марію почали дратувати його неохайність, розкуйовджене волосся, недбалість в одязі, надмірна релігійність, звичка палити. А ще постійне зубожіле життя, коли доводиться заощаджувати на всьому. Але, здається, Опанаса зовсім не цікавило світське життя. Чоловікові було байдуже, як вони одягаються, де живуть, чим харчуються.

Нарешті після довгих поневірянь Опанасу запропонували посаду учителя історії та географії молодших класів у Немирівській гімназії. Молода родина переїхала на Поділля. Тут сім'я Марковичів поступово здобула певний достаток. Дуже скоро в молоду дружину гімназійного вчителя Марковича були закохані майже всі молоді викладачі та старшокласники. З великою заздрістю на Марію дивився новий друг Опанаса, учитель математики Ілля Петрович Дорошенко. У його товаристві молода жінка інколи здійснювала прогулянки мальовничими околицями Немирова. В цьому маленькому старовинному містечку майже не відчувалося, що у країні війна. У Криму лунають постріли, котяться й вибухають ядра, наші воїни ведуть запеклі бої з французами та англійцями. Незважаючи на переможні реляції царського уряду, поразка у Кримській війні в інтелігентських колах була передбачуваною. Імперія потребувала кардинальних змін.

Проводячи багато часу вдома, читаючи різні книги, серед яких було багато українських творів Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Куліша, Костомарова і, звичайно, "Кобзар" Шевченка, Марія спробувала

сама написати невеличке оповідання українською. Так з'явилися два коротких оповідання “Знай, ляше” та “Викуп”. Чоловік був у захваті від них, він усіляко підтримував розвиток літературних здібностей дружини, слідував за правильністю мови, красою слів і зворотів. Опанас став першим рецензентом і літературним критиком творів своєї жінки. Марія надихалася на творчість прекрасними краєвидами Поділля, спілкуванням із простими людьми, розповідями свого чоловіка, баченими картинами народного життя. Особливий протест у прогресивному освіченому суспільстві викликало кріпацтво. У своїх оповіданнях письменниця часто писала про принижене, безправне становище кріпаків. Реалістичні картини життя простих селян викликали цікавість в інтелігенції, яка після важкої поразки у Кримській війні 1853–1856 рр. головним питанням порядку денного розглядала вирішення селянського питання.

Але жінка в літературі! Це було дуже сміливо, зухвало. Те, що могли дозволити собі західні жінки – французька Жорж Санд, американка Гаррієт Бічер-Стоу, – не було звично для своїх представниць прекрасної статі. За прикладом модної французької письменниці того часу Аврори Дюпен, що писала під чоловічим псевдонімом Жорж Санд, на сімейній раді було вирішено обрати для Марії Маркович також чоловічий псевдонім. Також це б убезпечило жінку-літератора від можливих нарікань, якщо критика прийме її твори нехвально. Здається, саме прізвище підказало літературний псевдонім для Марії. Маркович – Марко Вовчок. До того ж, неподалік від Немирова було розташоване дуже мальовниче село, яке також мало назву Вовчок. Отже, Марко Вовчок. Це було цікаво!

Оповідання дружини, підписані іменем Марко Вовчок, Опанас відправив до Петербурга своєму товаришу, учаснику Кирило-Мефодіївського товариства, що відбув покарання, відомому письменнику, перекладачу, історичному Пантелеймону Олександровичу Кулішу. Той якраз редагував літературні збірки українських творів, видавав їх для простого народу, і праці невідомого автора з Немирова на ім'я Марко Вовчок були дуже доречні. Прочитавши ці оповідання, Куліш був у захваті. Відомий письменник сказав про невідомого автора, що той, як бджола Божа, випив найкращу росу з квіток нашої мови. Куліш із задоволенням надрукував їх у своїх збірках, відправив невеличкий гонорар до Немирова і висловив бажання познайомитися з невідомим українським письменником. Наступив час розкрити карти.

Коли Куліш дізнався, що Марко Вовчок насправді жінка, дружина його приятеля Марковича, він довго не міг у це повірити. Цікавість до загадкової української письменниці в нього ще більше зростає. Він надсилав численні листи із проханням встановити особисте знайомство. Здивуванню відомого літератора не було меж, коли йому повідомили, що ця жінка ще й не українка. Росіянка! Московка! Але ж як майстерно володіє вона пером, як добре розуміє душу українського народу.

У 1857 р., залишивши чоловіка з маленьким Богдасиком у Немирові, Марко Вовчок відправилася до російської столиці. Дорогою в Петербург вона заїхала до Орла, зробила візит своїй зарозумілій і свавільній тітці. Тепер Марія не просто бідна дівчина, а письменниця Марко Вовчок, творами якої починають захоплюватися такі відомі люди як Куліш, Костомаров, Білозерський. Куліш особисто в 1857 р. надіслав твори Марко Вовчок до Нижнього Новгороду, де надовго зупинився Тарас Шевченко, повертаючись з солдатчини. “Дивись, брате Тарасе, як може писати жінка-московка, дружина нашого товариша Марковича”. Великий Кобзар був розчулений творами молоді письменниці. Він почав називати її своєю “донею”.

Через рік під час особистого знайомства з “донею” Кобзар подарував їй Євангелію, яку читав у вільний від солдатської служби час, зошит із віршами, писаний в Орській фортеці, особисто для неї Тарас Григорович переписав свою нову поему “Неофіти”. “Любій доні” він присвятив нове видання свого геніального “Кобзаря”. Та й Марко Вовчок дуже поважала свого “батька”. Саме йому вона присвятила найвідоміший свій твір повість “Інститутка”. Коли Тургенєв запитав Шевченка, що йому почитати з українських творів, щоб краще зрозуміти мову цього братнього народу, той порадив “Інститутку” Марко Вовчок.

У Перебурзі поступово збиралася українська інтелігенція, колишні учасники Кирило-Мефодіївського товариства Куліш, Костомаров, Білозерський. Незабаром приїхав і Маркович. Із великою радістю був зустрінутий приїзд Шевченка. Чарівна Марко Вовчок була в центрі уваги української культурної еліти. Не міг нею нахвалитися її рецензент, критик і видавець Куліш. Можна було побачити, що не лише літературний талант письменниці приваблює Панька Омельковича (тобто Пантелеймона Олександровича). Занадто сумно дивився він, коли Марію оточували прихильники. Декілька разів пропонував обговорити важливі літературні питання на самоті. Куліш постійно запрошував письменницю до себе. Було схоже, що відомий письменник зовсім втратив голову від кохання, забувши свою вірну дружину Олександру Михайлівну, також письменницю, що писала під псевдонімом Ганна Барвінок. Кілька разів Куліш пропонував Марко Вовчок разом зробити подорож по Європі. Він вихваляв її талант, обіцяв гроші, славу.

У захопленні дружиною товариша Куліш писав друзям: “Тепер Марко Вовчок коло мене. Вона мені сизим голубом гуде і соловейком співає, вона мене з великої туги визволяє”. Він усерйоз розмірковував про можливість розлучення з Олександрою Михайлівною і шлюб з Марією.

Проте його старання виявлялися марними: ні коханкою, ні дружиною Куліша Марко Вовчок бути не хотіла. Той не звик до такого ставлення з боку жінки. Він завжди звик досягати того, чого хотів. Чарівну посмішку, ласкавий погляд ніжних очей Куліш тлумачив як ознаку жіночої прихильності до нього, не помітив він, що такі ж погляди й усмішки від Марко Вовчок отримували багато чоловіків, але за ними не стояло ніякого романтичного почуття.

Марко Вовчок спілкувалася не лише з українською творчою інтелігенцією. Вона мала дружні стосунки із класиками російської літератури – Тургенєвим, Некрасовим, Чернишевським, Лесковим та іншими. Тепер її оточувала увага знаменитих людей, урочисті прийоми, вечори, спілкування з цікавими особистостями – все те, про що вона так мріяла.

Молода письменниця прагнула зробити закордонний вояж. Пантелеймон Куліш буквально нав'язував своє товариство. Він обіцяв повністю оплатити поїздку, показати найкращі місця Європи, чудово провести час. Він не звертав уваги на те, що дома у слюзах сидить його дружина Олександра і проклинає безсоромну “Вовчиху”. Куліш від кохання втратив здоровий глузд настільки, що погрожував накласти на себе руки,

якщо Марія не погодиться. Він зовсім не зважав на те, що вона має законного чоловіка, який був йому товаришем. Шевченко казав про свого “брата Панька”: “Боюся, що він таки насправді збожеволіє”.

Опанас Маркович, приїхавши до російської столиці, поринув у культурно-просвітницьку діяльність. Він наче й не помічав, що чоловіки юрмляться навколо його дружини, домагаються її ласки. Бачив він і залицяння Куліша, але Марія переконувала, що вони з Пантелеймоном Олександровичем просто друзі. На білльше Куліш може й не розраховувати. Вона отримала від чоловіка дозвіл на поїздку у Європу. Той неохоче погодився, та й що він міг зробити. Заборонити подорож відомої письменниці він був уже не в змозі. Тепер він був просто чоловіком славнозвісної Марко Вовчок. Був досягнутий компромісний варіант поїздки: Марія їде з Богдасиком у супроводі когось зі знайомих, а Опанас оформить закордонний паспорт і приєднається до них пізніше.

Куліш саяв від щастя. Марко Вовчок їде в Європу. Він домовився з нею, що виїде раніше, і вони зустрінуться в Берліні. Куліш збирався приготувати гарні готельні номери, розробляв плани екскурсій. Щастя саме пливе до нього в руки. Коли Марко Вовчок опиниться з ним наодинці, вона нікуди не дінеться і буде повністю у його владі. Він був упевнений, що недалеко той час, коли він сповна зможе насолодитися великою перемогою над норовливою жінкою. Куліш чекав у Берліні звістки про виїзд Марко Вовчок із Петербурга.

Але Пантелеймон Олександрович дуже погано знав характер Марії. Він забув, що і в Наполеона є своє Ватерлоо. Його нехитрі комбінації розумна жінка могла передбачити заздалегідь. Вона не квапилась із виїздом. Коли нарешті Куліш отримав жадану звістку про те, що Марко Вовчок виїхала 29 квітня 1859 р. з Петербурга, радість його була повністю зруйнована. Жінка їхала не одна, а з відомим супутником. Ним був відомий російський письменник Іван Сергійович Тургенєв. Він їхав у Францію до своєї давньої коханки, відомої актриси Поліни Віардо. Обурення Куліша не знало меж. Правильно оцінивши ситуацію, український письменник гордовито вирішив не зустрічатися з гоноровитою жінкою. Він повернувся до своєї дружини і вирушив з нею на Кавказ. Родина Кулішів була відновлена. Олександра Михайлівна не знала, кому й дякувати за повернення чоловіка. Звичайно, менш за все вона думала дякувати хитрій “Вовчисі”, хоча була зобов'язана саме їй. Образу, зроблену йому Марко Вовчок, Куліш ніколи не пробачив, хоча не відмовлявся друкувати її твори і надалі. Він почав розповсюджувати чутки, що не така вона вже і свята, що він мав від неї все, чого хотів, і залишив її іншим, коли вона набридла. Також він повідомив, що писати українські твори самостійно Марко Вовчок не у змозі. Справжнім автором підписаних нею праць є її недалекий, скромний і люблячий чоловік Опанас Васильович, а співавтором можна визнати самого Куліша, який у її творах робив стільки виправлень, що нічого Вовчкового не залишалося. Можливо, останнє його звинувачення не позбавлене рації.

Дізнавшись про від'їзд Куліша з Берліна, Марко Вовчок зрозуміла, що нажила собі сильного ворога. Але Тургенєв заспокоїв її й запропонував не журитися та продовжити подорож. Незабаром до них мав приєднатися й Опанас. Відомий підкорювач дамських сердець і поціновувач жіночої краси Тургенєв не вважав Марію красунею, але погоджувався з її прихильниками, що вона має щось заворожуюче, чарівне, від чого чоловіки часто втрачають здоровий глузд.

На початку літа 1859 р. Опанас Васильович наздогнав дружину з сином у Дрездені. Кілька тижнів Марковичі жили єдиною сім'єю. Але після ефектної столичної публіки чоловік здавався Марії нудним, провінційним. Він постійно закликав повернутися на батьківщину. Але молоду жінку вабили нові країни, цікаві зустрічі, радісні переживання.

Разом із чоловіком і сином вони у вересні 1859 р. відвідали Лондон. Побували в гостях у видавців опозиційного царській владі часопису “Колокол” Олександра Івановича Герцена та Миколи Платоновича Огарьова. Передали листи та статті, вивезені з Російської імперії. Розповідали про проект селянської реформи, Тургенєва, Шевченка тощо. Потім Марковичі відвідали Брюсель, Дрезден. До Брюселя їх супроводжував Герцен. Він познайомив тут Марко Вовчок з Іоахимом Лелевелем – лідером польської революційної еміграції, ватажком боротьби за відродження незалежності Польщі.

Присутність законного чоловіка Марко Вовчок не заважала запрошувати його дружину на різні зустрічі. Тургенєв запрошував її на подорож по Рейну без чоловіка та дитини, і вона дала згоду, але в останній момент сам Іван Сергійович відмовився від своєї пропозиції.

У Дрездені восени 1859 р. Марковичі познайомилися з родичкою Герцена, заможною поміщицею Тетяною Петрівною Пассек. Ця немолода жінка, вдова відомого історика Вадима Васильовича Пассека, що успадкувала великі маєтки після його смерті, виїхала до Європи зі своїми синами Олександром і Володимиром. Її покійний чоловік був професором кафедри російської історії в Харківському університеті і помер, коли їй було лише тридцять років, залишивши дружину із двома дітьми.

Опанас Васильович раутів не любив і частіше залишався вдома з Богдасиком, а Марія Олександрівна часто заходила до Пассеків на чай, після якого її проводжав додому старший син удови Олександр Вадимович. Він був молодим перспективним юристом, цікавим і привабливим чоловіком із довгуватим волоссям і невеличкою борідкою. І лише на три роки молодшим за неї. Проводи додому ставали все довгими й цікавішими. На дорікання чоловіка Марія тепер не звертала уваги. Як чоловік він уже став зайвим у її житті. В цей період з'являються декілька творів, підписаних псевдонімом Марко Вовчок. Зважаючи на шалений ритм життя, який вела письменниця, залишається визнати, що або вона була надзвичайно працювитою і не знала втоми, або правий-таки був Куліш.

Родина Марковичів переїхала до Гейдельберга. Марія постійно скаржилася на здоров'я й вимагала лікування в Європі, а Опанас наполягав на поверненні додому. Між Марією та молодим Сашею Пассеком встановилося жваве листування. Потайки від Опанаса Васильовича і Тетяни Петрівни вони навіть зустрічалися. Саша часто відвідував Гейдельберг.

Марко Вовчок продовжувала знайомитися з видатними людьми, що перебували тоді в Європі: Менделєєв, Бородин, Сеченов, основоположник анархізму Бакунін, Лев Толстой, Добролюбов. Її творчістю з подачі

Тургенєва зацікавився відомий французький письменник Проспер Меріме, якого цікавила Україна та все українське.

Повідомивши Опанасу, що потребує лікування на швейцарському курорті, Марія поїхала до Лозанни. За нею послідував і Саша Пассек. Коли Тургенєв знову прибув у Париж влітку 1860 р., Марко Вовчок з ним зустрівся. Великий російський літератор під час розмови з нею й не підозрював, що його колегу по перу внизу чекає молодий коханець.

Але палке кохання Олександра Пассека і чоловік із дитиною не завадили незабаром Марії здійснити давно омріяну подорож Рейном із Тургенєвим. У цей час бідний Опанас доглядав у Гейдельберзі за семирічним Богдасиком, переживаючи за поведінку невірної дружини. Несчастливий Саша не знаходив собі місця в очікуванні повернення коханої. А вона розважалася на річковій прогулянці з галантним кавалером Тургенєвим. Пізніше російський класик згадував, що йому тоді було дуже добре.

Коли Марія повернулася додому, її запросила до себе Тетяна Петрівна Пассек. Розмова між жінками відбулася дуже серйозна. Мати звинувачувала Марію, що вона зваблює її недосвідченого сина, та виправдовувалася, що ні в чому не винна, а її син – уже дорослий чоловік.

Але через кілька тижнів після цієї розмови вона залишила Гейдельберг і знову вирушила до Парижа. Тут жив її добрий друг Тургенєв. Деяке світло на їхні стосунки проливає його лист Герцену від 27 вересня 1860 р.: “Люб’язний Олександр Іванович... Мені з нею було немало клопоту: треба було вивести на світ божий з виру фальшивих взаємин, боргів і такого іншого, в якому вона крутилася. Чоловік її незла і чесна навіть людина, але гірше всякого злочинця своїм дрібним, дратівливим, самолюбним і незносно важким егоїзмом. Марнотратством грошей (при абсолютній відсутності не тільки комфорту, але навіть одягу) він нагадує мені Бакуніна, нічим, зрозуміло іншим, бо при цьому він обмежений до убогості. Я вирішив, щоб зло викоринити, влаштувати Марію Олександрівну до пансіону, де вона за 175 франків на місяць має все готове, відправити чоловіка до Петербурга, ...з’ясувати всі борги і тим самим припинити їх, а шибенника і кепськотованого, але розумного хлопчиська – сина Марії Олександрівни, віддати тут у пансіон для вимуштрування”.

Не вміли Марковичі берегти гроші. Особливо не знала їм ціни Марія Олександрівна. Трохи більше ніж за рік вони витратили 30 000 франків, величезну суму. Так і жили: є гроші – шикують, немає – перебиваються із хліба на воду.

Восени 1860 р. Опанас Васильович повертався додому. Марія з Богдасиком, за допомогою Тургенєва, влаштувалися у відносно недорогому паризькому пансіонаті. Вона обіцяла чоловікові, що за кілька місяців пройде курс лікування й обов’язково приїде з сином. На прощання Опанас попросив дружину сфотографуватися втроя на пам’ять. Вона відмовилася. Батько сфотографувався із сином. Його серце передчувало недобре. Коли він сів у порожнє купе поїзду, останній раз подивився на тих людей, яких уважав найближчими у світі. Скупі чоловічі сльози покотилися по щоках майже 40-річного чоловіка.

Марко Вовчок із Богдасиком оселилися в Парижі. Олександр Пассек зачав до французької столиці. Інтимне життя вже досить відомої письменниці було на вустах російської еміграції, якій були добре відомі її амурні пригоди. Ця тема часто зачіпалася у листуванні Тургенєва з Герценом. Ось що з цього приводу писав із Лондона Олександр Іванович у Париж Івану Сергійовичу: “А Марія Олександрівна дуже блудствує з маленьким Пассеком – мати в розпачі. Наче всі ми не винні перед царем і не грішні перед Богом. Він поїхав за нею в Париж”. У наступному листі Герцена до Тургенєва йдеться: “...Далі (свято між нами) – любов мусить бути *platonisch* [тобто платонічна, духовна – Є.Л.], це ми знаємо. Але М.О. жила разом і їздила з молодим чоловіком і все *aristotelisch* [тобто аристотельськи, тілесно – Є.Л.], я знаю напевно. Та це її ані на йоту не зменшує – тільки навіщо це все так привселюдно”.

Пристроївши сина в пансіонат, Марко Вовчок повністю віддалася пристрасті з Олександром Пассеком. Вони разом гуляли звивистими вуличками Парижа, слухали лекції французьких професорів, каталися на човні по Сені. Головне, що вони кохали одне одного і були разом. І байдуже, що про них говорять у світі.

Загорьована мати Тетяна Петрівна Пассек не знала вже, що робити, щоб урятувати сина від лабет цієї розпусниці. Вона звернулася з листом до Герцена як визнаного авторитета, щоб той подівав на знахабнілу малоросійську писменницю. Але тому не хотілося влезати в усі ці амурні пригоди, він порадив їй надсилати Саші менше грошей, той перекажеться і повернеться. “Залиште ви вашого Вертера з українською Шарлоттою”.

Узимку того року Богдась серйозно захворів. Марія не відходила від ліжка сина, їй соромно було, що не вберегла його від тяжкої хвороби. Поряд завжди був вірний Олександр. На щастя, хвороба відступила.

Марко Вовчок була в очікуванні радісної новини. В 1861 р. почав виходити у світ перший український журнал “Основа”, редактором якого був Василь Михайлович Білозерський, давній друг Опанаса, хоча цю посаду дуже прагнув отримати Куліш. Навколо “Основи” працювали Білозерський, Куліш, Костомаров, Маркович. Брав участь у підготовці часопису і Шевченко, але рання смерть не дозволила йому насолодитися цим творінням. Письменниця могла очікувати солідних гонорарів від “Основи” за публікацію своїх оповідань.

Розповіді про амурні пригоди Марко Вовчок досягли й української громади у Петербурзі. Всі співчутливо дивилися на Опанаса Васильовича. Куліш казав, що давно розкусив справжній характер цієї москвички. Шевченко, вже смертельно хворий, кричав про свою “любу донню”: “Я їй покажу! Я їй напишу!” Він начебто збирався зняти їй присвяту на новому виданні “Кобзаря”. Але незабаром поет помер, так нічого й не зробивши. Незважаючи на це, оповідання Марко Вовчок все-таки були вміщені в “Основі”, оскільки вона була вже відомою письменницею, а журнал відчував брак якісних літературних творів.

Марко Вовчок інколи надсилала листи чоловікові, але сенс їх зводився до одного – їй потрібні гроші. Він не знав, що в лютому 1861 р. у Парижі сильно захворів Саша Пассек. Вони збиралися навесні поїхати до Італії, але через його хворобу та безгрошів’я подорож довелося ненадовго відкласти. І ось у квітні 1861 р. вони у Римі: Марія з Богдасиком і Саша, який ще не зовсім оговтався від хвороби. Тут Марія Олександрівна багато часу проводила з відомим літературним критиком Миколою Олександровичем Добролю-

бовим, який на три роки був молодшим за неї. Їй було дуже цікаво з ним, однак незабаром у тому ж році у віці 25 років Добролюбов помер.

Неаполь, Флоренція, Мілан... Прийшов лист від чоловіка. Опанас написав, що оселився на півночі Чернігівщини у Стародубі, зняв непогане житло, облаштувався, став незмінним членом мирових з'їздів губернії від Глухівського, Новгород-Сіверського та Стародубського повітів. В Російській імперії нарешті скасовано кріпацтво. Запитував, коли Марусечка з Богдасиком повернуться до нього. Жінці стало огидно. Лондон. Париж. Рим. Флоренція. Стародуб? Їхати на північ Чернігівщини в захолустне містечко до остогидлого чоловіка вона не мала ані найменшого бажання.

Писав їй із Парижа й Тургенєв: "...Я Вам відданий – це без сумніву, але, крім цього почуття, в мене є інше, досить дивне, яке інколи примушує мене бажати Вас мати коло себе, як у моїй маленькій паризькій кімнаті – пам'ятаєте?"

Перебуваючи в Італії, Марко Вовчок продовжує літературну працю. Але зазначимо одну особливість: майже все, що написане в цей час, російськомовне. Чи не тому перестала писати українською Марко Вовчок, що поряд не було Опанаса?

Марія була щаслива з Олександром. Після Італії вони знову відвідали Швейцарію і повернулися до Парижа. Розумна жінка обмірковувала ідею узаконення шлюбу з Пассеком. На цю думку наштотують спроба примирення з його матір'ю Тетяною Петрівною, якій вона присвятила збірку своїх російських оповідань, і розрив із Марковичем.

У 1862 р., не проіснувавши і два роки, через утиски царських властей і фінансові проблеми припинила своє існування "Основа". Але Марко Вовчок вже віддалялася від української літератури. Її мало турбувало те, що незабаром після початку польського повстання в січні 1863 р., яке охопило майже всю Правобережну Україну, спеціальним циркуляром Міністра внутрішніх справ Петра Олександровича Валуєва використання української мови в літературі було заборонено, оскільки "такого язика не было, нет и быть не может".

Опанас Васильович чекав на дружину з сином. Він переїхав до Чернігова, де мав приятеля ще по Немирівській гімназії Іллю Петровича Дорошенка, отримував непоганий заробіток, зняв просторе помешкання. За три роки розлуки він остаточно зневірився у тому, що дружина повернеться до нього. Навіть завітавши до Петербурга взимку 1862/1863 років, дружина не побажала навістити чоловіка в Чернігові. Їхнього сина вона залишила в Парижі на догляд своєму коханцеві Пассеку.

Йому співчували, говорили, що невдячна і зрадлива Марія його не варта, намагалися якось розрадити його у печалі. Коли траплялася нагода, Маркович ішов до театру. Особливо йому подобалися українські вистави, які він ніколи не пропускав. Саме тут, на театральній сцені, він побачив жінку, яка викликала його симпатії: приємна зовнішність, гарний голос, чудове виконання українських пісень. Це була актриса Меланія Овдіївна Загорська. Вона була неперевершеною у ролі Наталки Полтавки. Молода співачка була заміжною, але, як доводить історія, це кохання не завада. Підтвердженням цьому стала спільна дитина, що народилася в Опанаса та Меланії.

Одружився й немирівський прихильник Марії Ілля Петрович Дорошенко.

Марія Олександрівна з Пассеком і Богдасиком оселилася у Нейї, передмісті Парижа, де вони знімали невеликий будиночок. Навколо нього був садочок, поряд протікала Сена. Через деякий час туди переїхала і Параскева Дмитрівна, мати Марії. Вона допомагала по господарству, виховувала онука. Марія Олександрівна багато писала, в основному, це були переклади із французької чи на французьку. Був намір видати збірку українських пісень, яких вона знала напам'ять кілька сотень і які записували з її прекрасного голосу та клали на музику. Марко Вовчок тепер знали не лише як українську чи російську письменницю, але ще й французьку. Відомий фантаст Жюль Верн був настільки вражений зустріччю з цією жінкою, що надав їй виключне право перекладати свої твори російською мовою.

Листування з чоловіком було уривчастим і, як правило, Марія вимагала в нього грошей на утримання сина. Той просив відправити сина до нього. Грошей не надсилав. Інколи Марія з Сашею відвідували в Парижі Тургенєва. "Вони й досі закохані одне в одного..." – писав той друзям.

Але здоров'я 30-річного Саші постійно погіршувалося. Лікарі поставили йому страшний діагноз: туберкульоз легень. Вони рекомендували переїхати на південь у Ніццу, де клімат м'якший і не так сирим. Восени 1866 р. Олександр і Марія оселилися в Ніцці, вона дбайливо турбувалася про хворого коханого: давала мікстури, міряла температуру, годувала з ложки, виводила на прогулянку. Але нічого не допомагало, хвороба прогресувала. Вони мріяли бути разом, разом повернутися до Росії. Наприкінці 1866 р. Саші не стало. Через кілька днів після його смерті Марії виповнилося 33 роки. Цей день народження вона не відзначала.

Її коханий хотів, щоб вони разом повернулися до Росії. Марія виконала це бажання. У поїзді до Москви вона сиділа поряд із труною Саші, цілує час від часу його бліде худе мертве обличчя. Олександра Вадимовича Пассека поховали на цвинтарі поблизу підмосковного Симонового монастиря. Є свідчення, що його похорон примирив Марію з Тетяною Петрівною. Вони разом плакали над могилою чоловіка, якого порізно, але дуже любили.

Поховавши Сашу, Марія вирушила з Москви до Петербурга, щоб сісти у поїзд до Парижа. Тут вона випадково зустріла свого троюрідного брата Дмитра Івановича Писарева. Вона ще дівчиною частенько гостювала у його матері Варвари Дмитрівни в Орлі і жила там деякий час перед весіллям. Маленький Митя Писарев, який був на сім років молодший за неї, був по-дитячому закоханий у свою троюрідну сестру. Тепер він став відомим літературним критиком, публіцистом, відбув чотирирічне ув'язнення в одиночній камері Петропавлівської фортеці за свої політичні памфлети, пережив важку хворобу і навіть побував у лікарні для душевнохворих. Тепер цей трохи лисуватий інтелігентний молодий чоловік із ріденькою борідкою, що робила його набагато старшим за свої роки, стояв перед нею. Він також зрадив, зустрівши Марусю. Проте їхня зустріч була недовгою, їй треба було їхати в Париж.

На початку 1867 р. Марко Вовчок ненадовго повернулася до будиночка в Нейї, зібрала речі, впорядкувала справи, забрала Богдасика і поїхала у Петербург. Вона зупинилася у Варшаві. Тут мешкала родина Білозерських, Василь Михайлович зі своєю дружиною Надією Олександрівною та дітьми. Свою зупинку вона пояснює тим, що в дорозі у неї витягли гаманець із грошима, і вона попросила в Білозерських грошей у борг, обіцяючи повернути, коли дістанеться Петербурга. Хоча, як правило, позичених грошей вона не повертала. Тут відбувся неприємний випадок: коли Марко Вовчок виходила від Білозерських, то на сходах зустрілася з Олександром Михайлівною Куліш, рідною сестрою Василя Михайловича. Та терпіти не могла “Вовчихи”, яка ледь не позбавила її коханого чоловіка. Не дуже люб'язно привітавшись, вони одразу попросилися.

Опанас Васильович жив у Чернігові з Меланією Овдіївною. Марко Вовчок спокійно поставилася до другої дружини Опанаса і навіть почала передавати їй вітання у листах до нього. В 1867 р. Опанас постійно хворів. Він писав до колишньої дружини, що може скоро померти і не може їхати, просив відправити до нього сина, якого не бачив сім років. Він знав, що вона приїхала з сином до Петербурга. Але Марія байдуже ставилася до прохань колишнього чоловіка. 20 серпня 1867 р. він помер, оточений турботами Меланії, так і не побачивши свого первістка.

А тим часом у лютому 1867 р. на столичному вокзалі поїзд із Парижа зустрічав Митя Писарєв. Марі, мрія його дитинства. Тепер вона жінка, відома своїми гарними вчинками і не дуже, але вона зовсім не втратила своєї жіночої привабливості.

Марія Олександрівна зняла квартиру в Петербурзі. Незабаром у тому ж будинку поверхом нижче поселився Писарєв. Скоро, вже не криючись, він вільно заходив у квартиру троюрідної сестри і надовго залишався в неї. Вона писала оповідання і романи, він – статті. Вона перекладала, він допомагав. Обоє ретельно переглядали написане одне одним, висловлювали поради, зауваження, обговорювали питання політики, культури. Їм було цікаво разом. Про взаємини між ними може свідчити такий лист Писарєва своїй Марі: “Кохай мене, а вже я тебе так кохаю та ще буду кохати, що тобі, звичайно, не буде холодно та сумно жити на світі. Мила, як ми можемо з тобою весело працювати та розумно насолоджуватися!”

Марі не любила писати розлогих листів, а, як правило, надсилала телеграми чи короткі записочки. Митя отримував від неї повідомлення такого типу: “Бережи себе і чекай мене!”, “Ти не зажурюйся, що листи мої такі короткі. Мені тут важко і душно, і я пишу тобі лише тому, що знаю, ти будеш неспокійним, якщо не одержиш листа... Думаю тільки про те, коли додому поїду. До побачення. Пам'ятай, що у тебе є надійний і вірний друг. Обіймаю тебе. Віддана тобі Марі”.

Спочатку по Петербургу, а потім і по інших містам поповзли чутки. Марко Вовчок живе із Дмитром Писарєвим. І це не пройшло і півроку після смерті Саші Пассека. Дізнавшись, що Опанас Маркович при смерті, Марія, зацікавлена Писарєвим, на це не відреагувала. Не поїхала вона і в Чернігів на його похорон.

Злі язики казали про Марко Вовчок: “Коханця замучила, чоловіка в могилу загнала, тепер ще одного згубити хоче”. Але Марі з Митьою були щасливі й не зважали на плітки. Марі писала новий роман: “Милий мій Митя! Я тобі присвячу цей роман, тільки б він вийшов у мене, як я загадала. Я так хочу, щоб він тобі сподобався”. Дійсно, присвята Писарєву була поміщена на її новому романі “Жива душа”, який вона віддала для опублікування Миколі Олексійовичу Некрасову.

Митя дуже здружився з Богдасем. Різниця у віці між ними була 13 років, і вони ставилися один до одного, неначе брати.

Улітку 1868 р. Марі, Митя та Богдасик поїхали відпочивати на ризьке узбережжя. Стояла гарна сонячна погода, і хлопці весело бігали до моря пірнути у теплі хвилі Ризької затоки. Інколи з ними ходила і Марі. Цікава ситуація: хлопці поводяться, як брати, але для одного з них вона мати, а для іншого – кохана жінка. Це був щасливий час. Але горе не забарилося. Одного разу до матері прибіг розгублений Богдан і, важко видушуючи з себе слова, сказав, що Митя потонув. Загибель Писарєва була неймовірною. Він відмінно плавав. В тому місці майже на версту йшла мілина, заглиблення були невеликими. Тіло потонулого почали шукати. Марі ще не вірила у його смерть. Вважала, що це жарт або він вплив в іншому місці та заснув на теплому піску. Через кілька годин пошуків тіло Миті знайшли у воді. Бідна молода жінка цілувала посинілі губи коханого, гладила його волосся, але повернути його до життя вже ніхто був не в силах. Цілу ніч провела Марія у церкві поряд із труною Миті Писарєва. Півтора роки тому вона поховала Сашу Пассека.

Назад Марія Олександрівна поверталася у чорному одязі. Похорон Дмитра Івановича Писарєва вилився у велику демонстрацію. За труною померлого йшла молода жінка у жалобі. Бачучи її горе, відомий поет і друг Марії Олександрівни Микола Олексійович Некрасов написав вірш, який містив такі рядки: “Не рыдай так безумно над ним, хорошо умереть молодым!”

Марія Олександрівна займалася перекладами, публікувала короткі оповідання для дітей. Одного разу вона була звинувачена в плагіаті, приписавши собі переклад зроблений іншою людиною. Ще раз зазначимо цю обставину. Марко Вовчок звинуватили в тому, що вона приписала собі заслуги іншої людини. Після розриву з Марковичем вона перестала писати українською. Можливо, це просто збіг життєвих обставин, а, можливо, таки правий був Куліш.

Богдан Опанасович Маркович виріс, змужнів і став відомим журналістом. Дуже часто в домівку Марковичів приходили його друзі. Серед них і Мішель, молодий товариш сина Михайло Дем'янович Лобач-Жученко, курсант мореходного училища. “Жук”, як називали його друзі. Він був на 17 років молодшим за матір приятеля, але це не стало на заваді їхній дружбі, а згодом і близьким стосункам. Михайло палко полюбив Марію, яка була набагато старшою за нього, була матір'ю його друга та й сама годилася йому в матері. Спочатку вони приховували свої взаємини і на людях спілкувалися лише офіційно – на “ви”. Але на самоті вони перетворювалися на звичайних чоловіка та жінку, яких поєднало кохання. Приховувати свої почуття уже було марно. Лобач-Жученко кинув навчання. Вони разом вирішили поїхати у провінцію, подальше від мирської суєти та людських балачок. Туди, де їх не знали. Марія та Михайло залишили Петербург. Вони

обвінчалися і в 1878 р. вирушили на Кавказ, де він отримав посаду чиновника. Марія повністю відійшла від літературних справ і жила зі своїм коханим чоловіком на окраїні Нальчика. Мало хто здогадувався, що немолода, але все ще приваблива жінка Марія Олександрівна Лобач-Жученко – це і є уславлена письменниця Марко Вовчок, перед якою схилялися найвідоміші письменники Європи. Сама Марія більше не використовувала ім'я Марко Вовчок. Воно належало іншій епосі, згадувати про яку було важко. Марія Олександрівна та Михайло Дем'янович виховували Богданового позашлюбного сина Бориса, як свою дитину. Вони прожили разом 35 років.

Тільки в 1900 р. 66-річна Марко Вовчок на прохання української громади прибула на Правобережну Україну до міста Богуслав. У 1902 р. вона подала до журналу “Киевская старина” своє оповідання-казку “Чортова пригода”, яке раніше не публікувалося. Візит легендарної Марко Вовчок ошелешив київську публіку, багато хто вважав її давно померлою. Її просили написати спогади про тих видатних людей, яких вона знала замолоду. Вона обіцяла це зробити. Але повернення в літературу, на яке сподівалися, так і не відбулося.

Марко Вовчок померла 10 серпня 1907 р. на хуторі свого чоловіка неподалік від Нальчика. Там вона і похована.

Вона була таємницею за життя, залишається вона загадковою і після смерті. Але одне безсумнівно: Марія мала величезний дар підкоряти чоловічі серця і довгий час відігравала роль рокової жінки у житті багатьох визначних особистостей тієї епохи.

Душевний Каменяр

Іван Якович Франко стоїть у ряду найвизначніших українців як видатний письменник, поет, революціонер, філософ, історик, громадський і політичний діяч. Він одним із перших визнав українську національну ідентичність галицьких русинів і провів величезну роботу з культурного зближення двох частин України, що перебували під владою Російської та Австрійської імперій. Його ім'я є відомим і близьким для кожного свідомого українця.

Майбутній “вічний революціонер” народився 25 серпня 1856 р. в селі Нагуєвичі неподалік Дрогобича (нині село Івана Франка Дрогобицького району на Львівщині). Тут 27 серпня хлопчика охрестили під іменем Іван. Інколи саме цей день помилково вважається датою його народження. Обряд здійснив священник Йосип Левицький, один із перших західноукраїнських поетів, перекладач Гете й Шіллера українською мовою, автор української граматики.

Крім Івана, в родині Франків було ще троє дітей.

Цікаво, що батьки майбутнього українського письменника українцями за походженням не були. Батько Івана Яків Франко був заможним ковалем і мав 24 морги землі (майже 12 га). За свідченням письменника, його батько походив із родини німецьких колоністів, що й пояснює незвичне для України прізвище – Франко. Мати Марія (з роду Кульчицьких) належала до родини польської дрібної, так званої “ходачкової” шляхти в селі Ясениця-Сільна. Вона була на 20 років молодшою за чоловіка. З цього дивного симбіозу німецької та польської крові, сплетеної у Галичині, народився видатний українець – Іван Франко.

Яків Франко вирізнявся великою працелібністю і старанністю. “На дні моїх споминів, десь там у найглибшій глибині горить вогонь... Се огонь в кузні могого батька. І мені здається, що запас його я взяв дитиною в свою душу на далеку мандрівку життя. І що він не погас досі”, – згадував пізніше письменник.

Іван із дитинства був розумним, допитливим і кмітливим хлопчиком. У 6-річному віці батьки віддали його до початкової школи в Ясениці-Сільній. Незважаючи на те, що він був молодший за багатьох однокласників, Іван швидко навчився читати й писати українською, польською, німецькою, а згодом і російською мовами. Школяр читав усе, що потрапляло під руку. Він користувався прихильністю отця Йосипа Левицького, який давав обдарованому хлопчику книжки зі своєї бібліотеки.

Бачучи успіхи сина, в 1864 р. батьки віддали Івана у другий клас дрогобицької Головної міської школи отців-василіян. Навчання відірваного від батьківської оселі 8-річного хлопчика було важким. Учителі знущалися над дітьми, частими були побої школярів. Більшість предметів викладалися німецькою. Однак хлопець сумлінно гриз граніт науки й завжди був першим серед учнів. Якось Яків Франко потрапив на батьківські збори, де нагороджували найкращих школярів. Отримав подарунок і Іван. Розчулений успіхами сина його батько не зміг втримати сліз і заплакав. Невдовзі в 1865 р. Іванів батько помер. Це було першою великою трагедією в житті хлопчика.

Велике господарство Франків потребувало хазяїна, а четверо малих дітей – турботи. Після недовгого вдовування Марія вийшла заміж удруге за молодого робітника бориславських копалень Гриня Гаврилика. Він виявився гарним вітчимом і дбав про дітей дружини, допомагаючи здобути їм освіту. Іван Франко, не приховуючи своєї симпатії до нього, пізніше занотував: “Це натура наскрізь практична і реальна, без іскри поезії, а зате з ізначною долею скептицизму і вільнодумства, чоловік сильної волі та енергії”.

Восени 1867 р. Іван став учнем Дрогобицької гімназії. В цей час в Австрійській імперії відбувалися реформи. Вона почала називатися Австро-Угорщиною. Більше прав отримали народи, що знаходилися під владою династії Габсбургів. Викладання в гімназії було переведене з німецької мови на польську, вивчалася тут і русинська (українська) мова, але як необов'язкова. Іван вирізнявся особливими успіхами у навчанні. “Пам'ять у мене була така, що лекцію історії, котру вчитель цілу годину говорив, я міг опісля продиктувати товаришам майже слово в слово”, – згадував він. Найбільше задоволення хлопцю приносило вивчення історії та літератури. Крім відомих із дитинства Гете та Шіллера, кумирами юнака стали Адам Міцкевич і Тарас Шевченко. Всі поезії останнього Франко знав напам'ять. Намагався й сам писати віршовані рядки. Писав українською, польською та німецькою. Збереглося кілька юнацьких віршів та оповідань Франка

українською мовою, а також польською драма “Югурта” та німецькою – “Ромул і Рем”. Юнак ретельно вивчав народну культуру, багато читав. Він часто залюбки виконував за товаришів домашні завдання і радів, коли нагородою йому за працю була якась книга.

У 1872 р. померла Марія Франко-Гаврилик. Це була друга велика трагедія у житті 16-річного Івана, який став повним сиротою. Вітчизна Гринь невдовзі одружився вдруге. Проте він не полишав дбати про освіту дітей Франків.

Зразковий учень Іван Франко закінчив гімназію в 1875 р. й 14 жовтня того ж року вступив на філософський факультет Львівського університету імені Яна II Казимира. Цей навчальний заклад польський король заснував в 1661 р. Тепер це Львівський національний університет імені Івана Франка. Серед товаришів, переважно поляків і українців, Іван вирізнявся розумом і силою волі. Він користувався повагою. Франко відразу увійшов до середовища прогресивної революційної молоді, що виступала за зміни у державі та поліпшення життя народу. Юнак став членом нелегальних студентських гуртків, у яких обговорювалися важливі політичні, економічні та культурні проблеми. Завдяки успіхам у навчанні здібного студента звільнили від оплати й навіть призначили стипендію у розмірі 210 золотих.

Серед західноукраїнської інтелігенції того часу, яка не зрілася свого коріння й не ополячилася чи знімечилася, переважали дві суспільно-політичні течії: москвофільська та народовська. Москвофіли орієнтувалися на Росію й відкидали існування окремої української нації, вважаючи русинів частиною загальноруської народності, що простяглася від Карпат до Камчатки. За такі погляди діячі цього напрямку нелегально щедро підтримувалися імперією Романових. Свої твори москвофіли писали на “язичії”, мішанині церковнослов'янської, української, російської та польської мов.

Народовці визнавали існування українців, як окремого народу, проте всіляко намагалися підкреслити свою вірнопідданість австрійському уряду. Зі свого боку віденський двір інколи надавав їм підтримку як противагу польському впливові на Галичині.

Франко не визнавав москвофільства, однак і народовство теж, на його погляд, недостатньо відображало інтереси простих людей.

Саме на цей період приходить перше й найсильніше у його житті романтичне захоплення. В 1874 р. Іван познайомився з гарною та розумною дівчиною Ольгою Рошкевич, дочкою священика з Лолина. Вона була сестрою його молодшого товариша Ярослава, у якого Франко був домашнім учителем. Парубок палко покохав сільську красуню. Він зізнався їй, що покохав уперше. Вона відповіла йому взаємністю. Під час його приїздів до села вони потайки зустрічалися. Збереглися перекази, що Франко та вродлива попівна бачилися за селом. Шлях до своєї милої Іван знаходив по прив'язанню її руками до гілок стрічкам. Тепер дорога до Лолина була для Франка жаданою й омріяною, адже там жила кохана Ольга.

Ольга Рошкевич стала для Івана музою та натхненницею багатьох творів. Вона сама подавала великі надії в літературі, Франко мріяв бачити свою кохану першою письменницею Галичини.

У 1874 р. 18-річний Франко дебютував на літературному поприщі у львівському студентському журналі “Друг”. Тут був опублікований його поетичний сонет “Народна пісня”. Один із редакторів цього молодіжного журналу Василь Давидяк згодом став близьким другом Івана і як священик проводжав того в останню путь на Личаківський цвинтар в 1916 р.

Під час довгих розлук між Львовом і Лолином відбувалося жваве листування. Як було прийнято у тогочасних освічених молодих людей, спочатку листувалися німецькою мовою. 26 травня 1875 р. Іван писав: “Ви знаєте, що я втрачаю дар мови у Вашій присутності, що я не відважусь сказати й слова про те, про що зараз пишу... Ви не уявляєте собі, як усі мої думки нерозривно зв'язані з Вами, а мій характер не такого складу, щоб я міг забути, – раз жити й раз кохати – таке моє серце!”

30 жовтня того року він писав Ользі: “... А тепер я хочу поставити ще декілька питань, у додатку до тих усіх, які я ставив Вам від початку нашої знайомості, а які всі лишилися без відповіді. Хай і тепер не буде відповіді, якщо так мусить бути. Отже найперше мушу повторити питання: що думаєте про мене?, – які Ваші почуття для мене? Знаю, – подібати я не міг Вам ніколи, ані щодо мого зверхнього вигляду, ані щодо моєї поведінки. Я й ніколи не рахував на це. Знаю також, що я спричинив Вам не одну прикрість своїми листами, своєю настирливістю. Не маю наміру тут усправедливуватися. Ні, – я тільки збираю разом враження – і я заприїмчиву, що у Вашому серці з згадкою про мене мусять в'язатися самі неприємності. Ваша теперішня поведінка усправедливілює мої слова. Але це не докір Вам. Ні! Однак Ви колись сказали мені, щоб я надіявся – Ви навіть дали мені пізнати, що я не був зовсім байдужий для Вас, що Ви “спочуваєте” мені, – а це, думаю, може давати мені підставу й тепер поставити Вам це питання: чи почуваєте Ви що для мене або ні? Прошу Вас, – будьте зовсім щирі, відповідаючи на моє питання! Якщо Ви настоюєте на те, щоб я дотримав слова, яке я дав Вашому батькові, то я зроблю це. Але якщо Вам подобається, щоб я покинув усяку думку про Вас, то так само я зроблю це без супротивлення. Тому не в'яжіться жадними оглядами! Найперше – свобода почуття! Я був би найнещасливішою людиною на світі, якщо моя особа, навіть моя присутність або моє кохання в'язало б Вас у чомусь або якнебудь шкодило Вашій свободі.

Сподіваюсь, що Ви вдостоїте мене письмовою відповіддю. Усно, на жаль, не можу говорити про це! А втім, Ви маєте перед собою не того Франка, що кохав Вас колись гаряче і тепер ще теж дуже кохає, – Ви маєте тепер перед собою письменника, мертвого на все, що не книга й папір. Але коли Ви не відповісте мені, нічого не відповісте, то, думаю, маю право вважати це відмовою на моє питання.

Прошу Вас, виконайте це моє прохання, і хай Бог дасть, щоб я ніколи вже більше не докучав Вам своїми проханнями. Сподіюсь, що нарешті Ваша відповідь буде щира й походитиме від серця, – а більше надіятись я не маю причини”.

Листування велось німецькою. Однак 29 лютого 1876 р. Ольга отримала від Івана послання, написане вже українською. “А питаєш, може, чому пишу тепер по-руськи [на Галичині до початку XX ст. українську мовою називали “руською”, а західних українців – “русинами” – Є.Л.], а не по-німецьки? Проста річ. Німець-

ка бесіда – то для мене модний фрак, котрим строїться не раз і не такий штуцер, котрому по кишенях вітер свище. Но руська бесіда – то для мене такий любий, домашній убір, в котрім і я тебе найбільше люблю! Руська бесіда – то бесіда мого серця!” – писав коханій дівчині Франко. Тепер закохані почали вести листування лише рідною, українською мовою.

Ось один із віршів, присвячених Ользі Рошкевич.

*“Хвили щастя золотого,
Всі надії, думи, сни,
Пісні, втіхи серця мого,
Дні свободи і весни,
Все, все, що лиш завдячаю
Згадці про Твою любов,
Я в день нинішній желаю –
Сто раз більше – Тобі знов!
Ох, чи Ти ще пам’ятаєш
Свого друга, світе мій?”*

*Чи про це коли згадаєш,
Що забрала мій спокій?
Прости, що не можу дати,
Жадного Ти дару днесь! –
Ох, в одно лиш я багатий,
Но Ти того не приймеш!...
Днесь не можу й серця свого
Дарувати вже Тобі,
Твоє воно з часу того,
Як я первий раз тя вдрів”.*

Молодий студент у Львові став членом науково-культурних товариств “Просвіта” та “Руська бесіда”, а також секретарем редакції журналу “Друг”, де тепер регулярно почали виходити його твори. Одночасно з цим Франко підтримував дружні зв’язки з Михайлом Павликом. Він був на 3 роки старшим за Івана, теж мав революційні та патріотичні погляди. Поступово навколо Павлика та Франка склався молодіжний гурток, переважно зі студентів. У цьому вузькому колі вивчалися соціалістичні твори, заборонені в імперії. Великий вплив на ідейне становлення молодих галицьких соціалістів мав Михайло Петрович Драгоманов, політичний емігрант із Російської імперії, який у листах до галичан закликав розвивати українську культуру та пропагувати демократичні ідеї. Він залишив Підросійську Україну через Емський указ, що забороняв розвиток української мови на батьківщині. Драгоманов уважав, що осередком культурного розвитку українства має стати вільна від царських переслідувань Галичина. Своє ставлення до цього діяча Франко висловив так: “...Я сказав би, що він не був для мене батьком, добрим ласкавим і виrozumілим на хибі проводирем, а радше батоном, що без милосердя, не раз несправедливо, а завше боляче цьвігав мене”.

У 1876 р. Іван Франко офіційно попросив руки Ольги Рошкевич у її батька – отця Михайла. 9 червня 1876 року він написав йому листа: “Я властиво хотів давніше говорити з Вами о тім ділі – та якось не було чи сміливости, чи спосібности – не знаю. Скажу коротко, о що мені ходить. Я хочу просити Вас о руку Вашої доньки, панни Ольги...”

Той довго вагався, адже хлопець зовсім не походив на заможного панича, який би зміг забезпечити родину. Втім, Іван був чемним, освіченим і перспективним. Можна було сподіватися, що у Львові він зможе зробити гарну кар’єру, ставши редактором газети чи журналу, викладачем гімназії або навіть університетським професором. Після тривалих кількомісячних роздумів батько Ольги навесні 1878 р. погодився на шлюб. Щастю молодих не було меж. Іван та Ольга стали нареченими і мріяли про своє весілля. Однак бути разом у подружній парі їм не судилося.

У червні 1878 р. поліція заарештувала у Львові групу студентів, яких підозрювали в соціалістичній діяльності. В число ув’язнених 12 липня потрапив і Франко. Арешт був спричинений знайденням в одного з молодиків листом Драгоманова, де згадувалося ім’я Франка. “Безтолковий процес... упав на мене, як серед вулиці цегла на голову” – сумно констатував письменник.

Хоча ніяких доказів його злочинної антиурядової діяльності не було, Франко був засуджений до шести місяців арешту як співучасник нелегального революційного гуртка. Загалом же за ґратами він провів майже дев’ять місяців, якщо врахувати період слідства. На допитах Іван тримався мужньо й визнав свої соціалістичні уподобання.

Пізніше в одному зі своїх “Тюремних сонетів” Франко написав:

*“Колись в однім шановнім руськім домі
В дні юності, в дні щастя і любові,
Читали ми “Что делать?”, і розмови
Йшли про часи будущі, невідомі”.*

Після звільнення майбутнє Франка було невизначеним. Як “політично неблагонадійного”, “карного злочинця” його відрахували з університету й виключили із товариств “Просвіта” та “Руська бесіда”. Але найбільшим боєм для нього стало те, що батьки суворо заборонили Ользі бачитися зі “проскрібованим соціалістом” і листуватися з ним. У родині Рошкевичів був зроблений обшук. Франко розмірковував про самогубство. У листі від 4 серпня 1878 року він пише, що має в своїй шухляді жовтий відвар отруйного зілля, залитий у “фляшину”: “Ольдзю, Ольдзю, любя моя, єдина, бажай, щоб мені швидко зовсім помутнілося в голові або мені достало смілості випити жовтий плін з тої фляшини, що в шухляді. Я хотів би тільки одного – умерти при тобі, стискаючи твої руки, глядячи на твоє лице! Більшого щастя не треба мені, та й годі його надіятись!”

Франко писав своїй обраниці: “Я знов пишу до Тебе, Кохана, пишу не з проханням, не з жаданням ніяким, не з жалобами на долю, – пек їм, тим жалобам, – пишу просто зі потреби висповідатися, вилити все, що набралось у мене в душі, поділитися всім з другою, щирою людиною. Не знаю, що такого сталося зі мною. Потреба – чути близьким комусь, знати, що хтось щирою думкою бере участь у всім, що чоловік робить, – потреба взаємного, живого, ненастанного обміну гадок і чуття – така сильна в мені останніми часами, що я не можу здержатися, щоб не написати до Тебе хоч би оцього листа. На мене щораз то частіше находять хвилини тяжкої задуми, і я мимоволі відновлюю раз-по-раз у своїй пам’яті Твій любий образ. Бажанья – побачити Тебе в мене щораз сильніше, хоч обставини спиняють мене на силу. Такі хвилини я пе-

реживав хіба в тюрмі, коли безконечно довгими зимовими ночами я лежав на сіннику в темній казні й стався живо викликати перед своїми очима Тебе – всю, якою бачив я Тебе в найкращих, найщасливіших хвилинах нашої любові. Чи вернеться коли ті хвилини – ні, чи прийдуть коли подібні хвилини?..”

Дівчина продовжувала всупереч батьківській волі листуватися з милим Іваном, умовляла його покинути політику й бути щасливим з нею.

“Кілька разів чув від тебе слова: покинь ту роботу, віддайся мені, старайся наперед злучитися зо мною, а тоді вже побачимо, що далі робити. Ти не знаєш, скільки важкої боротьби причинили мені ті слова, і, безперечно, були вони причиною не одного разячого дисонансу в моїх листах, до тебе писаних. Думка, що я для тебе мав би покинути сво переконання, видавалася мені такою диною, негідною тебе і мене, що не раз бували хвилі (в тюрмі), коли я насилу відганяв від себе твій образ. Тепер я побачив, що ті слова могли бути не впливом егоїстичної буржуазної любові, котра, крім свого щастя, не хоче нічого бачити, ні знати, – а що вони радше були впливом надто великої старанності о мо власне добро – я знаю се і тим сильніше люблю тя за те. Але тим сміліше можу тепер сказати, що як колись ми будемо жити разом..., а ти, приміром, почнеш знов в'язати мо переконання і здержувати мене від зроблення того, що ми велить робити совість, то я перестану тебе любити, покину тебе, не питаючи на жодні побічні згляди”, – писав своїй нареченій Франко.

Листування між Іваном та Ольгою відбувалося тайнописом. Він відмічав у книзі літери, що склалися у слова, й передавав через її брата чи сестру дівчині. Вона ж розшифровувала й читала ці любовні послання.

Двічі, незважаючи на заборону батька Ольги, закохані мали побачення. Одного разу поблизу Лолина, у присутності брата дівчини Ярослава та сестри Михайлини. Іншого разу відчайдушна Ольга втекла до Львова, щоб зустрітися з Іваном. Однак він не підтримав її рішучого кроку, сподіваючись добитися згоди від її батьків на шлюб. Втеча дочки до ненависного соціаліста розлютила отця Рошкевича. Він зробив життя дівчини нестерпним, фактично посадивши її під домашній арешт. Вона говорила, що або буде з коханим, або піде у монастир. Батько переконував дочку знайти собі іншого нареченого, адже залицяльників у неї не бракувало.

14 вересня 1879 р. дівчина вийшла заміж за іншого – Володимира Озаркевича. Кохання до нього Ольга не відчувала. Фактично шлюб був фіктивним.

Про своє майбутнє весілля Ольга повідомила колишнього нареченого: “...У мене добрий замір і чисте сумління, – я не скривджу нікого. Тому добровільно й радо йду заміж. Спитаєш: чому казала я все, що конче буду ждати на Тебе? Я по правді це говорила, но тепер перервані навіть і ті мізерні способи зносин, які були між нами за ті два роки розлуки. На Тебе ждати би ще зо три літ, а мені не спосіб тут. Скажи ж тепер, чи Ти не забув би сам за мене, не чуючи за той час ні про мене, не переписуючись, не видячись може ні разу, бо я ту в страшенних карбах...”

Вінчання Ольги Рошкевич та Володимира Озаркевича відбулося у лолинській церкві. Сам Озаркевич розумів, що його дружина кохає іншого. Він не забороняв Ользі підтримувати стосунки з Іваном. А в 1880 р. навіть сам організував їм зустріч і залишив Ольгу на кілька днів під опікою її попереднього нареченого. Іван не зрікся свого кохання до неї й упродовж ще півтора десятиліття підтримував листування зі своєю колишньою нареченою.

Франко та Павлик на гроші знайомих і частково на кошти Драгоманова заснували влітку 1878 р. новий журнал “Громадський друг”, однак через переслідування властей це видання було закрито. Тоді друзі почали видавати журнал “Дзвін”. Саме на його сторінках і був надрукований відомий франковий “Каменярь”. Назва цієї полум'яної поезії стала називною й для її автора. Однак і новий часопис Франка та Павлика існував недовго. За соціалістичну спрямованість його вихід у світ було припинено. Проте товариші не здаються й починають видавати наступний журнал – “Молот”. Вік цього видання також був нетривалим.

Коли закінчилися гроші для видавничої діяльності, Франко для прожитку почав співпрацювати з кількома ліберальними польськими газетами та народовським часописом “Діло”. Навесні 1880 р. Франка за підозрою в антиурядовій діяльності знову заарештували під час його перебування у Коломиї, куди той приїхав, щоб зустрітися з Ольгою. Сидячи у холодній брудній коломийській тюрмі, він написав революційного вірша “Вічний революціонер”. В супроводі поліцейського Івану було наказано йти пішки до рідних Нагуєвичів. Ось його спогади про цю подорож додому: “По дорозі нас заскочив дощ і промочив до нитки. Я дістав сильну лихорадку, прожив тиждень дома у дуже прикрих обставинах, вернувся до Коломиї... прожив там страшний тиждень у готелі, написав повістку “На дні” і на останні гроші вислав її до Львова, а опісля жив три дні трьома центами, найденими над Прутом у піску, а коли й тих не стало, я заперся в своїй кімнатці в готелю і лежав півтора дні в гарячці й голоді, ждучи смерті, безсильний і знеохочений до життя”. Над кволим постояльцем зжалився готельний слуга і приносив йому іноді тарілку юшки.

Завдяки допомозі друзів восени 1880 р. Франко повернувся до Львова й навіть зміг відновити свої студії в університеті. Його повість “На дні”, дія якої розгортається у в'язниці, справила величезне враження на читацьку аудиторію. Народовці пропонували Франкові співпрацю, проте він з ідеологічних мотивів від неї відмовився. Йому не подобалося те, що народовці замість революційної діяльності намагаються вислужитися перед віденським урядом і довести цісарю свою лояльність.

У 1880 р. він написав вірш “Не пора, не пора...”, який згодом був покладений на музику і співався на Західній Україні як один із національних гімнів. Наступного року Франко написав повість “Борислав сміється” про життя робітників.

Навесні 1881 р. матеріальне становище письменника знову стало скрутним. Залишившись без грошей, він повернувся у Нагуєвичі. Франко виконував сільську роботу, рибалив, дуже багато писав. Свої польські та українські статті він відсилав до різних газет. У 1883 р. була опублікована його історична повість “Захар Беркут”.

Потроху відновилися цікавість до прекрасної статі після нещасливого розлучення з Ольгою. Франко почав листування з молодими письменницями Клементиною Попович та Юлією Шнайдер. Уляна Кравченко (тобто Юлія Шнайдер) отримала перший лист від Франка восени 1883 року. Листування та приязна дружба з Франком тривали аж його смерті у 1916 році. Лише половину цих листів вдалося зберегти. Уляна Кравченко згадує: "Одного разу я надіслала вірш "Я Ваша", на що у відповідь отримала... "усе дрян'я і не варта Вашого пера". Дівчина навіть дала згоду вийти за Франка, однак потім відмовилася. Вона мала постійного залицяльника, який погрожував убити Івана, якщо вона піде за нього. Уляна часто відвідувала Франка у Львові і після одруження поета. Якось вона побачила як "Мирон" (під таким псевдонімом знала вона його в роки молодості) сидів у своєму кабінеті й майстерно в'язав риболовну сіть.

Інша тимчасова пасія Франка – Ольга Білинська, вродлива дівчина з села поблизу Бродів. Стосунки між ними переросли в роман. Вона навіть пошила собі весільне вбрання. Однак шлюб не відбувся.

У цей час були тісні взаємини між Франком і Анною Павлик, сестрою його приятеля Михайла. Багато хто з знайомих вважав, що Анна й Іван можуть незабаром одружитися.

*"Більш, ніж меч, і огонь, і стріла, і коса.
Небезпечне оружжя – жіноча краса.
Ані мудрість, наука, ні старші літа
Не дають проти неї міцного щита".*

Заведений у матеріальну безвихідь Франко сам звернувся по допомогу до народовців, підтримкою яких раніше знехтував з ідеологічних міркувань. У 1883 р. він повернувся до Львова й почав працювати у народовських виданнях – газеті "Діло" та журналі "Зоря". Драгоманов охарактеризував цей вчинок Франка, як "неморальний опортунізм".

Співпраця з лояльними до імператора Франца-Йосифа народовцями дозволила Франкові значно покращити своє матеріальне становище. Перебуваючи у Станіславі (нині Івано-Франківськ), письменник познайомився з польською красунею Юзефою Дзвонковською. Своєму новому романтичному захопленню він присвятив цілу низку чудових ліричних віршів. Він оспівдився їй. Однак і це кохання не мало щасливого завершення. Гонорова дівчина відмовилася вийти за нього заміж. Сам Франко пояснював розрив тим, що Юзя була хвора на туберкульоз і тому відмовилася від шлюбу. Вона померла молодою.

Ось вірш, написаний Франком коханій Юзі у вересні 1883 р.

*"Не схиляй своє личко прекрасне,
Не затулуй повіками віч,
Із котрих мигоче, то гасне
Промінь світла в життя мого ніч.
Дай мені ссать з жагою голодного
Теє райське проміння живе,
Що з таємних глибин благородного,
Непорочного серця пливе!
Щоб тебе над життя я кохаючи,
Так добро теж і правду кохав,
Про твоє ущасливлення дбаючи,
Я й про бідних, покривджених дбав.*

*Ти будь іскрою в мні громовинною,
Що і в мертвому збуджує рух,
Будь надхнення струєю невинною,
Що рве вгору і серце, і дух.
Хай у серденьку віру в будуще
Відновлять твої ніжні слова,
Відновлять пісень джерло цілюще,
Що зморозила житні зима.
Розігнавши всі сумніви й муку,
Ти цілим мене мужем зроби,
Щоб з Тобою я жив рука в руку
Для добра, для людей, для борби".*

Однак і сам Франко розумів безперспективність кохання до Юзефи. Про це свідчить і його вірш від 10 листопада (тобто листопада) 1883 р. "Я забув":

*"Я й забув, що то осінь холодна!
Я й забув, що то смерті пора,
Я й забув, що ти кров благородна,
Що між нами безодня стара,
Що між нами народнії сльози,
Що любиться нам зовсім не слід,
Я й забув, що столітні погрози
Відлучили від мого твій рід.
Я забув – ні, я думав безумний,
Що засипана прірева стара,
Заповнили її трупи й трумни ...
Отже ж ні! Ще мабуть не пора!*

*О, забув я про тин той сплижевий,
Що між нами границею стає,
І тебе я, мій цвіте рожевий,
Як лиш міг, як умів, покохав!
Я й забув, що вже цвіти пов'яли
І ні з чого віночка плести,
Що вони й не мені розцвітали, –
Я забув, і тяжку нести
Доведесь мені кару за теє!
Я забув, моя біла лілеє,
Що моєю не можеш назватися ти, –
Я забувся, прости!"*

На початку 1885 р. Франко здійснив коротку подорож до Києва з метою розпочати видання українсько-го журналу. Він був вражений Підросійською Україною, її мальовничими краєвидами. Перебуваючи у давній українській столиці, він познайомився з молододо курсисткою Ольгою Федорівною Хоружинською. Знайомство відбулося в будинку відомого українофіла Єлисея Киприяновича Трегубова та його дружини Антоніни Федорівни, рідної сестри Ольги. Ім'я Ольга було для Франка фатальним. Дівчина була з відомої заможної родини Гнатівців-Хоружинських. Закінчила Харківський інститут благородних дівчиць. Прекрасно розмовляла українською, російською, німецькою та французькою мовами. Мала багато залицяльників. Її батько був титулярним радником. Вона виявляла велику симпатію до українського руху. Її врода полонила серце письменника. 29-річний вусань із лагідною посмішкою, розумними очима та густим волоссям також не залишив байдужою дівочу душу. Ольга покохала іноземця з Австро-Угорщини. Вони гуляли вулицями старого Києва й милувалися його пам'ятками.

У березні 1885 р. Франко написав листа Трегубову, у якому просив його як опікуна Ольги дати згоду на шлюб із нею. Той порадив звернутися зі шлюбною пропозицією до самої дівчини. Франко скористався цією

порадою. 4 вересня того року він написав Ользі: “Я на хвилину лишаю на боці те, що може сказати Ваше серце... Ви одним одвертим і щирим словом зробите кінець усім моїм мріям і надіям”. Він просив дівчину вийти за нього заміж. Однак говорив, що, насамперед, вони мають бути друзями, співниками, однодумцями.

Дівчина погодилася.

Шлюб відбувся дуже швидко. Іван і Ольга були закохані й умовили батьків дівчини не відкладати вінчання на потім. Франко, не знаючи місцевих звичаїв, не розумів, яку роль треба грати у певні моменти церемонії. Наприклад, він не знав, що треба робити, коли з усіх боків залунало “Гірко!”, адже на Галичині такої традиції не було. Шлюб галичанина та наддніпрянки втілював споконвічну мрію розділеного народу про возз'єднання Західної та Східної України.

Молодята обвінчалися 16 (4) травня 1886 р. в церкві колегії Павла Галагана й незабаром вирушили до Львова, бо царські жандарми почали переслідувати українофілів. Шлюб виявився для Франка дуже вигідним із матеріального боку. Дружина з заможного роду принесла певний добробут у його життя.

Проте весілля у травні (у маю), за народними повір'ями, передбачало важке шлюбне життя: “Одружитися у маю – весь вік маятися!”

У день вінчання з Іваном стався курйозний випадок. Він у весільному одязі йшов до церкви, однак зупинився в бібліотеці, розглядаючи книги. Це його так захопило, що Франко втратив відчуття часу і ледь не спізнився на власну шлюбну церемонію.

“З теперішньою моєю жінкою, – розповідав пізніше Іван Франко Агатангелові Кримському, – я оженився без любові, а з доктрини, що треба оженитися з українкою (себто наддніпрянкою), і то більш освіченою курсисткою... Но то дарма. Судженої і конем не об'їдеш”.

27 січня 1887 р. датований Франковий вірш “Моїй дружині”:

*“Спасибі тобі, моє сонечко,
За промінчик твій – щире словечко!
Як промінчика не здобуть притьмом,
Слова щирого не купить сріблом.
В слюту зимную, в днину малистую
Я дорогою йду тернистою,
Кого я любив, ті забулися,
А з ким я дружив – відвернулися.
Відвернулися та й цураються,
З труду могого посміхаються.
В порох топчуть те, що мені святе, –
А недоля й тьма все росте й росте.”*

*Важко дерево з корнем вирвати,
Друга давнього з серця вигнати.
Важко в пільмі йти, ще й грязюкою,
Де брехня сичить вкруг гадюкою.
Та як радісно серед трудного
Шляху темного і безлюдного
Вгледіть – світитесь десть оконечко
Так у горю нам – щире словечко.
То ж за дар малий, а безцінний твій,
Що мов цвіт, скрасив шлях осінній мій,
За той усміх твій не вдовслід журбі
Спасибі тобі! Спасибі тобі!”*

У 1887 р. Іван Франко видав поетичну збірку “З вершин і низин”, яку присвятив своїй дружині. В 1893 р. на гроші Ольги він зробив перевидання цієї збірки. В особі жінки письменник знайшов щедрого мецената своєї літературної діяльності. Вона допомагала чоловікові і в політичній та революційній діяльності.

2 липня 1893 російський консул у Львові повідомляв царський уряд: “В департамент поліції неодноразово поступали вказівки, що Ольга Федорівна Франко, яка проживає в м. Львові (вул. Зиблікевича, 10), дружина відомого галицького соціяліста Ів. Франка, уроджена Хоружанська, спеціально займається відправкою в Росію контрабандним шляхом нелегальних видань...”

Тепер молоде подружжя жило у власній квартирі у Львові. Дружина подарувала йому чотирьох дітей: трьох синів – Андрія (1887), Тараса (1889) і Петра (1890) та дочку Ганну (1892).

Франко розірвав співробітництво з народовцями й почав друкуватися у польській газеті “Kurjer Lwowski”. Робота тут тривала 10 років.

Улітку 1889 р. письменника знову заарештували, і знову через листи Драгоманова до студентів, де згадувалося ім'я Франка. Хоча слідство було припинено за браком доказів, Іван провів у в'язниці понад два місяці.

У 1890 р. Франко разом із Павликом став одним з ідеологів і засновників першої української політичної партії – Русько-Української радикальної партії (РУРП). Її члени багато чого взяли з ідей Драгоманова, а також Карла Маркса та німецьких соціалістів. Франко був обраний першим керівником РУРП. В цьому році також почав виходити журнал “Народ” за його редакцією. В 1894-1897 рр. Франко редагував журнал “Житє і слово”.

Останнє десятиріччя XIX ст. стало найбільш плідним у літературній діяльності Франка. Він видав свої найкращі поетичні збірки – “Зів'яле листя” (1896), “Мій Ізмарагд” (1897), драму “Украдене щастя” (1893), казку-поему для дітей “Лис Микита” тощо. В цей час розкрився його талант не лише як поета та прозаїка, але й як казкаря та драматурга. Тоді ж відбулося його знайомство з молодого поетесою Лесею Українкою, племянницею Драгоманова.

Франко мріє закінчити вищу освіту, яку було перервано несподіваними арештами. В 1890 р. він поступив до Чернівецького університету, однак, трохи провчившись там, перевівся у столичний Віденський університет, де навчався з 1892 по 1893 р. Під керівництвом відомого філолога-славіста, хорвата за національністю Ватрослава Ягича 1 липня 1893 р. Франко захистив свою дисертацію “Варлаам і Йоасаф. Старохристиянський духовний роман”, здобувши ступінь доктора філософії Віденського університету. Перед ним відкривалася перспектива зайнятися науковою роботою у Львові. Проте наступного року власті не затвердили обрання Франка на посаду приват-доцента Львівського університету. На науковій кар'єрі він поставив хрест, зайнявшись політикою.

Однак і на політичному поприщі невдачі переслідували Франка. В 1895, 1897 і 1898 роках його тричі не обирали депутатом австро-угорського парламенту, головним чином, через протидію польської громади в Галичині. Це обурило письменника настільки, що під час святкування 100-річного ювілею з дня народження Адама Міцкевича в 1897 р. він написав тенденційну статтю “Поет зради”, опубліковану у віденській газеті

“Die Zeit”. Цей виступ Франка остаточно посварив його з польським середовищем. Польські газети перестали друкувати його твори й піддали письменника обструкції.

У цей час підтримку він отримав від Михайла Сергійовича Грушевського, молодого професора, який приїхав у 1894 р. викладати у Львівський університет із Підросійської України. Грушевський заснував часопис “Літературно-науковий вісник”, редагувати який запросив Франка.

У 1898 р. українська громадськість з нагоди відзначення 25 річниці літературної діяльності Івана Франка збрала кошти на будинок поету у Львові. Матеріальне становище великої родини Франків значно поліпшилося. Він регулярно отримував гонорари за друкування своїх літературних, наукових та філософських творів в українських, німецьких і російських виданнях.

У 1899 р. за підтримки Грушевського Франко став дійсним членом Наукового товариства імені Тараса Шевченка (НТШ), прообразу Української Академії наук, де очолив філологічну секцію. Того ж року письменник припинив своє членство в РУРП через ідеологічне розходження з молодим крилом радикалів й разом з Грушевським став одним із лідерів новоутвореної Української національно-демократичної партії (УНДП). У своїх політичних поглядах на майбутню долю України Франко еволюціонував від драгоманівського автономізму та федералізму до ідеї самостійної та соборної української держави.

За дослідження в українській літературі, фольклористиці та етнографії (“Етнологія та історія літератури” (1898), “Южнорусская литература” (1904), “Студії над українськими народними піснями” (1907) та ін.) Франка було обрано членом-кореспондентом Чеського та Австрійського етнографічних товариств, а в 1906 р. Харківський університет надав йому ступінь почесного доктора російської словесності.

Свої погляди щодо революційного оновлення суспільства Іван Якович виклав у політико-філософському трактаті “Що таке поступ?” (1903), у якому не лише зробив детальний аналіз популярного на той час учення Карла Маркса та Фрідріха Енгельса, але й виступив з його обґрунтованою критикою.

Під час кривавої революції в Росії, що охопила всю Східну Україну, Франко у поемі “Мойсей” (1905) звернувся із закликом до своєї пригнобленої нації. Використовуючи біблійні мотиви та алегорію, він передбачав, що на його об’єднаній Батьківщині прокотиться “гомін волі”, й український народ буде ходити “хазяїном домовитим по своїй хаті і по своїм полі”.

Однак особисте життя Франка ставало дедалі складнішим. У його дружини Ольги Федорівни почали виявлятися симптоми психічної хвороби. Треба було багато уваги приділяти дітям. “Ми живемо, – писав він в одному з листів, – хоч і сутужно, а все-таки живемо. Два хлопці поступили в університет, оба на класичну філологію ради хліба святого. Один ще в гімназії, а дочка в учительській семінарії... А на себе я махнув рукою: тягтиму своє ярмо, доки стане сили, а там і переверну ноги, як зароблений кінь”.

*“Я не тебе люблю, о ні,
Люблю я власну мрію,
Що там у серденьку на дні
Від малечку лелію...”*

Старіючий письменник зізнавався: “Значний вплив на моє життя, а значить, також на мою літературу мали мої зносини з жіноцтвом”. Він визнавав: “Тричі мені являлася любов”.

*“Ой ти, дівчино, ясная зоре!
Ти мої радости, ти моє горе!
Тебе видаючи, любити мушу,
тебе кохаючи, загублю душу”.*

Біди почали переслідувати старіючого письменника одна за одною. В 1907 р. до Російської імперії повернувся Грушевський, перевівши “Літературно-науковий вісник” до Києва. Франко втратив роботу редактора цього видання. А наступного року він тяжко захворів на контрактуру обох рук і пальців, тому не міг писати й лише диктував. **Є свідчення, що серед хвороб Франка був і сифіліс, який він міг підчепити за років своєї докторантури у спокусливому Відні.**

Інколи Іван Якович переживав затьмарення свідомості. Коли нестерпний біль крутив йому руки, Франко кричав, що то дух Драгоманова ламає його, й намагався прогнати цей злий дух. Із 1912 р. НТШ почало виплачувати Франкові щомісячну пенсію у розмірі 200 крон. Незабаром було гучно відзначено 40-річний ювілей його літературної діяльності.

У травні 1913 р. помер син Андрій. Хтось із Франкових ворогів жбурнув у письменника каменюку, проте смертоносний предмет потрапив у скроню молодому хлопцеві, завдавши смертельної рани. Ця трагедія ще більше підірвала душевне здоров’я Ольги Федорівни.

Франко багато часу проводив за містом, лікувався й відпочивав. Дуже любляв рибалити. Душевно хвора дружина постійно потребувала догляду. З початком Першої світової війни у серпні 1914 р. сини Франка Тарас і Петро були мобілізовані до лав австрійської армії і влилися до загонів українських січових стрільців. Дочка вийшла заміж, поїхала до рідних у Київ.

Із початку вересня 1914 до травня 1915 р. у Львові панували росіяни. Окупаційне командування мало дбало про місцеве населення, задовольняючись приєднанням цієї “исконно русской землі” до імперії Романових. У невеличкий дім Франка ввели на постій 200 солдатів, які з нього зробили клозет. В холодні пори року, особливо взимку, у столиці Галичини панував голод. 16 грудня 1914 р. Франко віддав свою дружину до психіатричної лікарні, оскільки сам не міг забезпечити їй належний догляд. В цей час 26 січня 1915 р. помер давній товариш Франка Михайло Іванович Павлик. Сам письменник дуже погано харчувався, весь час хворів. Інколи допомагали родичі дружини з Києва. Біля ліжка письменника чергували місцеві студенти, які його дуже шанували. Доглядала його і сусідка, вдова Целіна Зигмунтовська (у дівоцтві Журовська). Ходили чутки про їхній романтичний зв’язок. Франко кохав цю жінку ще до того, як одружився, і підтримував вза-

ємини з Целіною після свого одруження її заміжжя. Саме через почуття до неї письменник написав “Маніпулянку”, “Зів’яле листя” та “Перехресні стежки”.

Коли Іван Якович почувався краще, він намагався лівою рукою виводити літери на папері, пишучи черговий твір. Восени 1915 р., перебуваючи у львівській лікарні-притулку, він зміг написати віршоване оповідання з античної тематики “Консул Спурій Кассій”.

Іван Якович Франко майже до останнього дня свого життя намагався не випускати з рук перо. Найповніше на даний час 50-томне видання його творів зібрало лише половину літературної спадщини Великого Каменяра. Загалом Франко написав близько 4 000 літературних, перекладних, наукових, філософських і публіцистичних творів, написаних українською, польською, німецькою та російською мовами. Свою невтомну діяльність він сам охарактеризував так: “Як син українського селянина, вигодований чорним селянським хлібом, працею твердих селянських рук, відчуваю обов’язок панщиною всього життя відробити ті шеляги, які видала селянська рука на те, щоб я міг видряпатись на висоту, де видно світло, де пахне воля, де яснують вселюдські ідеали”.

У 1916 р. кандидатура Франка розглядалася нобелівським комітетом на присудження йому премії в області літератури. Однак під час обговорення цього питання серце письменника у Львові зупинилося. Нобелівську премію за літературну діяльність отримав французький письменник Ромен Роллан.

28 травня 1916 р. Іван Якович Франко помер у своєму львівському будинку, оточений турботою студентів. Його урочисто поховали на Личаківському цвинтарі. Похорон літературного генія українського народу перетворився у велелюдну демонстрацію. Несли труну січові стрільці. На плакатах, що супроводжували Каменяра в останній шлях, його шанувальники написали гасло: “Ми ламаємо скелю!”

Не пройде й року після смерті Франка, як у Києві буде створена Центральна Рада на чолі з його товаришем Михайлом Грушевським, яка розгорне діяльність за становлення української державності. Пам’ять Івана Яковича як відомого соціал-демократа й революціонера шанувала і радянська влада, перетворивши його постать на плакатний штамп борця за народну волю й позбавивши Франка рис живої людини. Після приєднання Західної України до СРСР в 1939 р. Львівський університет отримав ім’я цього видатного чоловіка, який так і не зміг закінчити тут вищу освіту та знайти роботу. А в 1962 р. із нагоди нещодавнього сторіччя із дня народження письменника місто Станіслав було перейменоване на Івано-Франківськ.

Не забуває про Івана Яковича і влада незалежної України, розмістивши його портрет на 20-гривневій купюрі поряд із рядками франкової поезії:

*“Земле, моя всеплодючая мати!
Сили, що в твоїй движель глибині,
Краплю, щоб в бою сміліше стояти,
Дай і мені!”*

Ольга Франко вийшла з лікарні в 1919 р. й жила у Львові до смерті. Пережила польську та радянську влади. Дружина видатного письменника померла 17 липня 1941 р. в окупованому німцями місті. Похована поряд з чоловіком на Личаківському цвинтарі.

Перше кохання Івана Франка – Ольга Рошкевич – пронесла своє почуття до нього крізь усе життя. Вона в 1912 р. овдовіла й жила до смерті під опікою сестри Михайлини. Померла Ольга в 1935 р. У свою домовину жінка попросила покласти найдорожче, що мала, – листи свого коханого Франка.

Заручена зі сценою: Марія Заньковецька, або Марія Магдалина української естради – свята грішниця

Перед її талантом і вродою схилялися класики російської та української літератури, такі як письменники Лев Миколайович Толстой і Антон Павлович Чехов, Панас Мирний і Іван Семенович Нечуй-Левицький, поети Павло Григорович Тичина та Максим Тадейович Рильський, режисери Костянтин Сергійович Станіславський та Василь Іванович Немирович-Данченко. Її ставили в один ряд із такими всесвітньо відомими зірками театральної сцени, як Елеонора Дузе (1858–1924), Сара Бернар (1844–1923), Віра Коміссаржевська (1864–1910), Марія Єрмолова (1853–1928). Вона мала тисячі шанувальників, які обожнювали цю жінку й ладні були виконати будь-яке її бажання. На сцені вона пережила сотні жіночих доль, здебільшого трагічних і драматичних. Однак в особистому житті вона мала занадто мало щастя.

23 липня (4 серпня) 1854 р. в невеличкому селі Заньки Ніжинського повіту Чернігівської губернії у дрібній дворянській родині повітового судді Костянтина Костянтиновича Адасовського, який вів свій родовід від козацької старшини, та його дружини Марії Василівни народилася дочка. У великому сімействі Адасовських вона була вже сьомою дитиною. У церковних святцях на цей день приходилося вшанування пам’яті рівноапостольної Марії Магдалини. Згідно з євангеліями, ця жінка була великою блудницею, але увірвала у Христа і врятувала свою душу. Батьки дали новонародженій дочці ім’я Марія, яке пророче відбилось у її подальшому житті.

Дівчинка мала вродливе обличчя, глибокі карі очі, струнку статуру та чудовий мелодійний голос. У родині Адасовських дуже шанували музику та спів. Хоча ці дрібні поміщики не мали великих статків (до реформи 1861 р. мали 25 душ кріпаків), але їхня оселя завжди вирізнялася гостинністю. Часто тут можна було зустріти шановане освічене товариство. Це були сусідні паничі, студенти із близького Ніжина, селяни, священики тощо. У великому будинку Адасовських час від часу ставилися аматорські вистави та влаштовувалися імпровізовані концерти, участь у яких залюбки брали і батьки, і діти.

Костянтин Костянтинович мав приємний баритон, керував церковним хором у Заньках. Потяг до співу та музики повною мірою успадкувала від батька маленька Марія. В юнацтві у неї сформувалося сильне й

чисте меццо-сопрано. Велике захоплення гостей викликало те, коли Костянтин Костянтинович і Марія співали дуєтом під час імпровізованих концертів. Знайомі пророкували дівчині театральну кар'єру. Однак батько ставився до цього лише як до тимчасової забавки, бачучи майбутнє дочки у шлюбі з якимось високородним і поважним паничем.

Мати дівчини – Марія Василівна – також не була байдужою до музичного мистецтва. Проте найбільшу здібність вона виявила у народному цілительстві. Жінка добре розумілася на лікувальних властивостях різних трав і надавала допомогу хворим, які зверталися до неї.

Багато часу маленька Маша (або Маня) проводила у товаристві звичайної сільської дівчини у Заньках. Вона грала в ігри із селянськими дівчатками та хлопчиками, співала пісні, збирала у лісі гриби та ягоди. Знала багато казок, легенд і повір'їв. Вдома не цуралася простої хатньої роботи. Варила смачний борщ, шила одяг. У своїй поведінці Маня не мала ніякого натяку на великосвітське панство, яке намагалися прищепити своїм дітям інші поважні поміщики. Народна культура, життя простих людей для дівчини були рідними й добре зрозумілими. Заньківчани дуже любили маленьку Марусю. Колишній кріпак Адасовських, старий кравець Петро, любив її, як рідну. Коли вийшла воля у 1861 р., він залишився у своїх панів. Залюбки шив Марусі одяг і взуття. А коли прийшов час помирати, він дуже журився, що не зможе більше побачити веселунки Мані.

Серед сімох дітей у родині Адасовських було троє синів і четверо дочок. Проте дві дівчинки померли ще маленькими. Тому загалом у сім'ї було п'ятеро дітей. Оскільки Маня була найменшою, її називали "мізинчиком".

Для набуття шляхетних манер 8-річну Манечку батьки віддали до невеликого приватного пансіону у сусідній із Заньками Кошелівці. Тут за вихованням дівчаток із дрібних панських сімей дивилася гувернантка-францужанка. Дівчинку одягли в найкраще вбрання, знарядили в дорогу й, помолившись святому Науму, що наставляв дітей "на ум", відправили до Кошелівки. Проте навчання тут виявилось нетривалим. Маленька дівчинка показала, що має сильний і вольовий характер. Коли наставниця почала кепкувати з "мужицької" мови Марусі та її нездатності до великосвітських манер, а за погане знання французької наліпила їй на груди французьку літеру "P", що означало "paresseuse" – "ледащиця", дівчинка не витерпіла знущань. Увечері вона плакала, а вночі, коли всі спали, втекла з кошелівського пансіону й пішки попрямувала додому. На узліссі вона натрапила на циганський віз. Циганчата почали забирати в панянки одяг, взуття, прикраси. Коли нарешті через кілька годин дівчинці пощастило потрапити до рідної домівки, вид її був жахливий. Маленьке дівча було подерте, втомлене, голодне, у спідньому одязі. Це викликало справжній шок у батьків. Проте, коли вони почали її умовляти повернутися на навчання у кошелівський пансіон, гарантуючи чемне продовження, Маня категорично відмовилася.

У 10-річному віці батьки віддали Марію до приватного пансіону пані Осовської у Чернігові. Навчалася вона добре, однак найбільше дівчині подобалося брати участь в імпровізованих сценках, грати на шкільній сцені, співати й танцювати. Юна Марія Адасовська почала виявляти й літературний талант. Відомо про її поетичні спроби, хоча своїх віршів вона соромилась і нікому не показувала. Крім того, дівчина почала писати й невеличкі музичні п'єси. Ось як вона згадувала про своє навчання: "З десяти років у пансіоні я вже не тільки грала, але й (страшно сказати) писала п'єси-пародії на своїх милих вихователів і наставників!"

Разом зі своїми однокласницями Марія ставила на сцені вистави, які користувалися успіхом у вихованок пансіону та викладачів.

Струнка темноока красуня вирізнялася живою вдачею та великою працелюбністю. Музична та театральна діяльність надихали її. Вона могла годинами грати на фортепіано, співати. Дівчина майстерно грала ролі на сцені. Її талант перевтілення був надзвичайним. Вона не лише вживалася у свою роль, але й змінювала голос до невпізнання. Її здатність копіювати та пародіювати голоси часто використовувалася нею для різноманітних жартів. Її близька знайома Марія Старицька згадувала такий випадок. Оскільки Костянтин Костянтинович був суддею, до нього часто приїжджала одна літня поміщиця, яка вела судовий процес зі своїми дітьми. Воістину, це був гоголівський тип, на зразок Коробочки. Приїхавши до Адасовських, вона завжди повторювала "Ра-зо-ря-ют, ра-зо-ря-ют". При цьому зойкала, жалілася та причитала. Якось, приїхавши додому, Марія вирішила розіграти батька. Вона одягла на себе старомодну сукню, напудрила волосся, надягла на голову шляпку й закрила обличчя чорною вуаллю. 16-річна юнка зайшла до батька, копіюючи старечу ходу на тремтячих ногах. При цьому вона низьким хриплим голосом промовляла "Ра-зо-ря-ют, ра-зо-ря-ют". Батько сприйняв дочку як свою літню відвідувачку і співчутливо сказав їй: "Так, бачу, діти завдають вам багато неприємностей, ви навіть схудли за цей час". Після цих слів старенька жінка весело розсміялася. Всі побачили, хто насправді була ця пані. Жарт вийшов надзвичайно ефективним.

Марія вирізнялася серед ровесниць надзвичайною вродою. Вона була стрункою, граціозною. Зросту вона була невисокого – 158 см. Обличчя її мало риси шляхетності. Вона була привабливою для чоловіків і години смутку, і в час веселощів. Хоча багато чого у собі не подобалося самій Марії. Дівчині не подобалися її карі очі. Якось вона довго мила їх милом, щоб вони повітлішали. Звичайно, це не допомогло, хоча очі після цього боліли.

Приїжджаючи додому на свята та під час канікул, Марія співала з батьком у церковному хорі. Заньківчани милувалися чарівною співачкою, яка виводила чистим і ніжним голосом найскладніші мелодії духовного співу. Селяни говорили: "Старий пан співає, але на що вже Манечка – істинно янгол злетів до нас і співає, немов на небі!" Юну актрису-аматорку вже помітило освічене товариство у Чернігові та Ніжині, де дівчина інколи брала участь у виставах.

16-річна Марія звернулася до батьків із проханням дозволити їй продовжити музичну освіту. Вона мріяла вступити до консерваторії, а далі опановувати театральні підмостки. Але батьки і слухати не хотіли про майбутню кар'єру дочки як актриси. Щастя дитини вони бачили у вдалому заміжжі. Мрії дівчини розбивалися вщент об мурі батьківського нерозуміння.

Марію вабили яскраві вогні сцени, захоплені оплески глядачів. Перспектива жити у ролі світської пані у якомусь маєтку, все життя котрої зосередилось би навколо чоловіка, дітей і домашнього господарства, викликала в неї огиду. На той час дівчина мала багатьох залицяльників, які добивалися її руки. Один із них – молодий артилерійський офіцер, товариш брата Марії Олексій Хлистов, полк якого дислокувався у Ніжині – заприсягся, що розуміє бажання дівчини. Він обіцяв, що, одружившись із ним і вийшовши з-під опіки батьків, Марія змогла б успішно реалізувати свою мрію про сцену.

17-річна Марія твердо заявила батькам про свій намір вийти заміж за Хлистова. Вони не те, щоб були проти такої партії для дочки, просто рішення про шлюб виявилось якимось раптовим, несподіваним. Вони пропонували відстрочити весілля, однак і Олексій, і Марія категорично були проти цього й вимагали одруження якнайшвидше.

Невдовзі після одруження полк, у якому служив Хлистов, перевели до Бессарабії до фортеці Бендери. Разом із ним поїхала на захід і його молода красуня-дружина Марія Костянтинівна Хлистова.

Чоловік проводив багато часу на службі. А Марія Костянтинівна грала на фортепіано, читала. Найбільшим задоволенням для неї було, коли полкове керівництво влаштовувало концерти для офіцерів. До молоді жінки зверталися, щоб вона заспівала на сцені або взяла участь у виставі. Однак імпровізовані концерти в армії відбувалися досить рідко. Армійські сірі будні, бруд, лайки, побиття “нижчих чинів” вищими викликали у романтичної жінки відразу.

Великого удару в цей час зазнала українська культура. В 1876 р. цар Олександр II, перебуваючи на відпочинку у німецькому курортному містечку Емсі, підписав так званий Емський указ про заборону використання української мови в публічних установах, книгодрукування цією мовою, завезення українських книг з-за кордону, постановку українських вистав і навіть привселюдне виконання українських народних пісень. Для Марії Костянтинівни заборона її рідної культури була дуже болючою. Вона знала багато українських пісень і напам'ять знала десятки ролей в українських спектаклях. Тепер можливість розвитку українського театрального мистецтва була зведена нанівець. Олексій Хлистов не дуже переймався турботами жінки, він вважав, що все це мине, дружина забуде про свої дитячі мрії й переключиться на сімейні обов'язки.

Тим часом відбулося загострення російсько-турецьких політичних суперечок. У 1875 р. спалахнули антитурецькі повстання в Боснії та Герцеговині, які входили до Османської імперії. Російський уряд підтримував визвольні прагнення братніх слов'янських народів, бажаючи посилити свій вплив на Балканах. Незабаром Балканська криза призвела до спалаху насильства і війни в регіоні. Антитурецькі повстання охопили Болгарію, що також страждала від османського ярма. В 1876 р. Сербія і Чорногорія оголосили війну Оттоманській Порті, сподіваючись на підтримку Росії.

У Російській імперії піднялася хвиля підтримки православних братів-слов'ян, що борються проти мусульманського гніту і просять про допомогу Росію. Збиралися кошти, одяг, медикаменти для підтримки національно-визвольної боротьби слов'янських народів. Молоді люди йшли добровольцями, щоб влитися в лави сербської та болгарської армій і воювати за визволення братів-слов'ян. Криваві розправи турецьких властей над мирним болгарським населенням було використані царським урядом як зручний привід для оголошення війни Порті. 24 квітня 1877 р. Олександр II підписав маніфест про початок війни з Туреччиною.

До лав царської армії записувалися тисячі добровольців, які щиро бажали допомогти братам-слов'янам. Це, звичайно, не стосується сотень тисяч простих селян, які змушені були воювати “за царя и отечество”, підкоряючись наказу імператора всеросійського. Однак були молоді добровольці із дворян, міщан та інтелігенції, які мали вищу освіту й були щиро просякнуті ідеями панславізму, прагненням допомогти братнім слов'янським народам у визволенні від турецького панування та бажанням здобути військову славу на бойовищі. “Или грудь в крестах, или голова в кустах”. Одним з таких молодиків-добровольців був 20-річний “вольноопределяющийся” Микола Карпович Тобілевич.

Цей високий (187 см) стрункий вродливий юнак із чудовим мелодійним голосом був сином управляючого поміщицькими маєтками на Херсонщині та колишньої кріпачки, викупленої з неволі своїм майбутнім чоловіком. Він народився 1 (13) грудня 1856 р. у селі Кам'яне-Костувате поблизу Миколаєва. Навчався у Херсонській гімназії, потім – Єлисаветградському реальному училищі, яке не закінчив. Крім Миколи, в родині Тобілевичів було ще двоє братів Іван і Панас і сестра Марія. Усі вони залишили свій видатний слід на театральній ниві, присвятивши життя мистецтву. Іван Карпович Карпенко-Карий (1845–1907) прославився як талановитий драматург, письменник, актор. Панас Карпович Саксаганський (1859–1940) здобув відомість як актор і режисер, а в 1936 р. був удостоєний звання народного артиста СРСР. Марія Карпівна Садовська-Барілотті (1855–1891) була відомою у свій час драматичною актрисою та співачкою.

Російські війська у союзі з румунською армією влітку 1877 р. переправилися через Дунай і вступили на землі Болгарії, де знайшли активну підтримку місцевого населення. Запеклі бої у серпні того ж року розгорнулися на гірському перевалі Шипка. Російська армія за підтримки нечисленних болгарських дружин упродовж кількох місяців відчайдушно відбивала шалені наскоки турецьких військ. У той же час царю постійно відправлялися заспокійливі реляції: “На Шипке всё спокойно”. Це тоді, коли захисники перевалу стікали кров'ю, замерзали від холоду, героїчно обороняючи його. На цьому місці зараз стоїть пам'ятник на честь героїв Шипки.

Військовим подвигом відзначився на Шипці і “вольноопределяющийся” Микола Тобілевич. За це він отримав найвищу солдатську нагороду – Георгіївський хрест. Ось як він згадував про це: “Не абиякий хрест, а солдатський, в бою завойований! Було то під Шипкою. Хоч з “вольноопределяющихся”, а солдат (не діло себе хвалити, а скажу) вийшов із мене справжній. У бою з рук здорового турка прапор вирвав. Що-то подіялось! З усіх боків кинулись на мене турки кляті. Стрілянина знялась страшна! Не знаю, не відаю, як і до своїх добрався. А прапор таки доніс. Так я і став георгіївським кавалером”.

Святому Георгію не раз доводилося відігравати роль рятівної палички при спілкуванні його володаря з високими чинами, адже повага до цієї відзнаки була високою. За статутом, навіть найвищі офіцери мали віддавати честь солдатам, нагородженим Георгіївським хрестом.

Після низки поразок завданих туркам російська армія вийшла на узбережжя Мармурового моря. Перед переможцями відкривалася перспектива захоплення турецької столиці Стамбула – Константинополя. Турецький султан запросив миру. 31 січня 1878 р. військові дії між двома імперіями були припинені.

Політичний виграш для Російської імперії від цієї перемоги виявився меншим, ніж очікувалося. До імперії були приєднані землі Південної Бессарабії. Розширився російський вплив на Балканах, де відбулися суттєві зміни: Сербія, Чорногорія та Румунія стали повністю незалежними від Османської імперії державами, Болгарія отримала статус автономного князівства, а Боснія та Герцеговина були анексовані Австро-Угорщиною.

Учасники російсько-турецької війни поверталися до мирного життя. У Бендерах відбулася зустріч двох молодих людей – романтичної, закоханої у мистецтво молодої жінки Марії Хлистової та героя Шипки, який також бажав пов'язати своє життя з театром, Миколи Тобілевича. Ця зустріч виявилася визначальною для обох.

Марія Костянтинівна якось сиділа за роялем біля відчиненого вікна і співала: “Коло млина, коло броду два голуби пили воду”. Несподівано до вікна прихилився високий незнайомець і разом із нею продовжив спів: “Вони пили-воркотіли, та й знялись і полетіли...” Жінка здивовано озирнулася. Вона побачила стрункого красеня, який, усміхаючись, підспівував їй. Це був Микола Тобілевич. Він був прикомандирований до артилерійського полку, яким командував її чоловік – полковник Хлистов. Зустріч із земляком-українцем тут, на чужині, дуже вразила жінку, вона була їй надзвичайно рада. Микола Карпович виявився не лише ушлявленим героєм війни, але й галантним кавалером, цікавим співрозмовником, веселим жартівником, а головне – він також мріяв про створення українського театру.

Тепер під час аматорських вистав на полковій сцені Микола Тобілевич був постійним партнером Марії Хлистової. Вони були зірковою парою. Особливо вдавалися їм сцени з народного життя. Марія грала молодих дівчат, а Микола – статних парубків. На сцені їх поєднувала тема кохання. Пішли чутки, що кохання Микола та Марія грають не лише на сцені.

Між Марією та чоловіком усе частіше почали виникати сварки. Він ревнував її. Вона вимагала від нього дозволу на розвиток сценічної кар'єри. Одного разу після вдалого спектаклю чоловік погодився дати дозвіл дружині на виступи у театрі, але лише в “малоросійському”, якщо такий буде офіційно дозволений владою. Цю умову Хлистов пояснював сильним українським акцентом дружини, який зберігався і в російській вимові. Проте справжня причина таких дій полягала у небажанні відпускати свою дружину від себе. Цю угоду було закріплено на папері. Хлистов дав відповідну розписку.

Микола Тобілевич організував при офіцерському зібранні аматорський театральний гурток, душею якого були вони з Марією. Лише на сцені Микола та Марія жили справжнім життям, а в інший час доводилося тільки грати відведені їм долею ролі.

1 (13) березня 1881 р. унаслідок замаху членів терористичної організації “Народна воля” у Петербурзі був убитий російський цар Олександр II. На престол зійшов його син Олександр III. У день, коли життя імператора, що дав народу волю, скасувавши кріпацтво, була обірвано бомбою терориста, він підписав конституційний проект, про який одразу забули після його смерті. Олександр III був незадоволений лібералізмом батька і вважав, що загравання з народом не лише не приносить порядок в державі, а й стало причиною загибелі батька. Більшість ліберальних реформ, запроваджених Олександром II, за царювання його сина були згорнуті, посилювався поліцейський режим, нещадно придушувався революційний рух і взагалі будь-яка опозиція державній владі. Одним із небагатьох популярних кроків нового царя стало скасування безглуздої заборони на українські театральні вистави запровадженої Емським указом. Не скасовуючи в цілому Емського указу про заборону української літератури, Олександр III дозволив використання української мови на сцені та публічне виконання українських пісень. Це стало поштовхом до розвитку українського театального мистецтва.

У 1881 р. полковника Хлистова було переведено на службу з південного заходу імперії на північ. Він отримав призначення у фортецю Свеаборг у Фінляндії (нині Суоменлінна), розташовану неподалік від фінської столиці на узбережжі Балтійського моря.

Марія знову на чужині. Далеко від України. Далеко від Миколи.

Вік жінки наближався до тридцяти. Незабаром про театральну кар'єру годі буде і мріяти. Здавалося, всі юнацькі мрії Марії розсипаються на порох. Єдиною втіхою було те, що чоловік дозволив їй їздити до Гельсінгфорса (тепер Гельсінкі) і брати уроки співу в місцевому відділенні Петербурзької консерваторії у видатного композитара-скрипаля, професора Московської консерваторії, чеха за національністю Івана Войцеховича Гржималі (1844–1915). Той відзначав великі вокальні здібності своєї учениці.

Однак творча натура жінки прагнула більшого. Вона знала, що в 1881 р. Микола Тобілевич полишив військову службу і влаштувався у театральну трупу режисера Григорія Андрійовича Ашкаренка (1856–1922) під сценічним псевдонімом Садовський (Садовська – дівоче прізвище його матері). Ця трупа однією з перших, скориставшись “височайшим” дозволом, почала ставити українські п'єси. Серед учасників цього колективу був і такий славетний корифей українського театру, як режисер, драматург, актор Марко Лукич Кропивницький (1840–1910), який був автором близько 40 українських п'єс: “Дай серцю волю, заведе в неволю”, “За сиротою і Бог з калитою”, “Пошилися в дурні”, “Доки сонце зійде, роса очі виїсть”, “Глитай, або ж Павук”, “Чмир” тощо. Незабаром Кропивницький утворив свою окрему театральну трупу, провідним актором якої став Микола Садовський. Микола писав Марії й запрошував її до участі в театральному житті України, що стрімко відновлювалося після років заборони.

Однак Марія повинна була перебороти опір свого чоловіка, який вже шкодував, що колись необачно пообіцяв їй дозволити сценічну діяльність в українському театрі, якщо той буде офіційно дозволений владою. Він розумів, що, відпустивши жінку, напевно, втратить її назавжди. Між нею та Хлистовим постійно відбувалися бурхливі сцени з'ясування стосунків, які закінчувалися сварками. Знайомі інтелігенти співчували Марії Костянтинівні й часто ставали на її бік, умовляючи її чоловіка відпустити жінку на сцену.

Відомо, що під час однієї зі сварок розлучений Олексій сильно штовхнув Марію. Жінка перечепилася через стільці, впала й сильно забилася. Трагізм ситуації посилює те, що тоді вона була на шостому місяці вагітності. Незабаром стався викидень. Більше у Марії дітей не було.

Жінка розірвала стосунки з чоловіком і пішла від нього. Олексій написав Костянтину Костянтиновичу Адамовському, що його донька хвойда, вона зрадила свого чоловіка і втекла до коханця. Батьківський гнів був нещадний. Після марних намагань повернути дочку до законного чоловіка батько прокляв її й заборонив коли-небудь переступати поріг батьківської домівки.

Марія пройшла ганьбу й тяганину, щоб розірвати ненависний зв'язок із нелюбим чоловіком. Оскільки шлюбно-сімейні справи знаходилися під пильним контролем церкви, яка неохоче давала згоду на розлучення, Марії Костянтинівні довелося пройти низку принижень, щоб добитися від церковних ієрархів розірвання шлюбу із Хлистовим. Офіційно розлучення було оформлене лише в 1887 р. Всю вину за цей крок жінка взяла на себе. Як на винувацію розлучення церковники наклали на жінку епитимію – семирічне покаєння та заборону вступати у новий шлюб.

Але тепер Марія стала вільною від Хлистова. Вільною взагалі!

Марія повернулася на Україну. Тут на неї чекав коханий Микола.

Актрису-початківку у своїй трупі Марко Лукич Кропивницький зустрів непривітно. Він попросив молодичку показати, що вона вміє. Від хвилювання у Марії паморочилося в голові. Однак вона опанувала себе і змогла показати, як вона вміє співати та декламувати вірші.

Кропивницький готувався до постановки у Єлисаветграді (нині Кіровоград) безсмертної "Наталки Полтавки" Івана Петровича Котляревського. Головну роль отримала Марія. Для актриси був обраний сценічний псевдонім, під яким вона стала всесвітньо відомою, – Заньковецька. Він був утворений від назви місця, де вона з'явилася на світ. Марія народилася у Заньках, там була її батьківська оселя, там пройшло її щасливе дитинство. У наш час там знаходиться її музей.

На одній з останніх репетицій перед першим виходом Заньковецької на велику сцену Марко Лукич був настільки зворушений її реалістичною грою, що заплакав, зняв свій перстень і надягнув його на руку Марії, сказавши: "Заручаю тебе, Марусю, зі сценою. Тепер мені є для кого писати драми".

27 жовтня 1882 р. відбувся сценічний дебют молоді актриси Марії Заньковецької у театрі Марка Кропивницького в Єлисаветграді у п'єсі "Наталка Полтавка". Вона дуже хвилювалася. Після першої арії Наталки "Віють вітри" вона втратила свідомість, відра й коромисло впали на підлогу. Проте актриса опанувала себе, але в антракті після першої дії вона залилася гіркими сльозами за кулісами. В голові знову запаморочилося. Викликали лікаря, привели до тями. Актриса дограла свою роль до кінця. Спектакль мав успіх. Публіка була в захваті. Так розпочалася сорокарічна триумфальна епопея української народної актриси на театральних підмостках.

Про український театр заговорили в усій імперії. Його найяскравішою зіркою стала Марія Заньковецька. Трупа Кропивницького з великим успіхом виступала на театральних сценах українських і російських міст: Харків, Херсон, Одеса, Петербург, Москва тощо. Кожен із виступів глядацька аудиторія супроводжувала оваціями. Справжньою перлиною зіркової трупи була Заньковецька. Її постійним партнером на сцені був Микола Садовський. Марія і Микола на сцені були ідеальним дуєтом: високий сильний красень і тендітна струнка молодичка. Поєднання їхніх голосів у вокалі було незрівняним – м'яке меццо-сопрано Марії й оксамитовий баритон Миколи.

Після одного із триумфальних виступів група захоплених глядачів перейняла екіпаж, у якому їхала до вокзалу Заньковецька, випрягла конів, запряглася у посторонки й довезла улюблену актрису до вказаного місця.

Однак не обійшлося й без прикростей. Усі захоплювалися її чудовим голосом, але, на жаль, уже у першій рік роботи на сцені вона захворіла в Харкові на дифтерит, після якого тембр колись такого сильного меццо-сопрано значно погіршився. Однак Заньковецька продовжувала шліфувати свою сценічну майстерність і з великим почуттям і природністю виконувала будь-яку роль, вкладаючи у неї всю душу.

Під час гастролів у Херсоні Марія Заньковецька та Микола Садовський завітали в гості до відомої жінки-педагога та письменниці Софії Федорівни Русової, яка багато доклала зусиль для розвитку української освіти та культури.

У 1881–1888 рр. київським генерал-губернатором був один із відомих діячів російського самодержавства, колишній начальник сумнозвісного III відділення генерал Олександр Романович Дрентельн (1820–1888). Одне з головних завдань своєї діяльності він вбачав у боротьбі з українським рухом. Будь-які прояви української культури нещадно придушувалися. У центрі Києва було майже не чути української мови, були заборонені українські пісні та українські театральні вистави, які офіційно дозволила вища імперська влада. Дрентельн намагався повністю викоринити "малоросійське наречіє". Кілька разів він публічно заявляв: "Никаких Кропивницких и Заньковецких не подпущу на пушечный выстрел к Киеву", "Пока жив, то в Киеве не будет украинской труппы". Коли ж йому резонно зауважували, що виступи українського театру мають великий успіх в обох російських столицях, Дрентельн відповідав: "Там – только театр, а здесь – еще и политика". Своїм чиновникам генерал-губернатор наказував пильнувати за "українофілами", що обрали собі "сцену орудием своей пропаганды".

Часто артистам української трупи заборонялися виступи і в інших містах України.

У 1883–1885 рр. директором трупи Марка Кропивницького був відомий письменник і драматург Михайло Петрович Старицький (1883–1885). Це був час, коли навколо українського театру згуртувалися зусилля та натхнення багатьох відомих культурних діячів: Івана Карпенка-Карого, Миколи Садовського, Пана-са Саксаганського, Марії Заньковецької, Марії Садовської-Барілотті, Марії Старицької та ін. Виступи цього театру мали блискучий успіх. Це незабаром призвело до заборони його виступів у великих українських містах, щоб не підігрівати український рух.

Найбільше захоплення у публіки викликала майстерна зворушлива геніальна гра Марії Заньковецької. Вона ушляхляла своєю грою звичайних простих людей. Актриса надзвичайного таланту, вона створювала образи, проникнуті справжнім драматизмом і запальною комедійністю: Христина, Софія ("Наймичка", "Безталанна" Івана Карпенка-Карого), Оксана, Олена, Зінка ("Поки сонце зійде, роса очі виїсть", "Глитай, або ж Павук", "Дві сім'ї" Марка Кропивницького), Наталка ("Лимерівна" Панаса Мирного), Катря, Аза, Цвіркунка ("Не судьба", "Циганка Аза", "Чорноморці" Михайла Старицького), Галя ("Назар Стодоля" Тараса Шевченка), Наталка, Терпелиха ("Наталка Полтавка" Івана Котляревського) та ін. Сценічне мистецтво Заньковецької відзначалося щирістю переживань, глибоким проникненням у суть образу, високим рівнем майстерності та художньою переконливістю.

Марію Заньковецьку зустрічали як видатну актрису, зірку сцени. Свою зірковість усвідомила й сама Марія. Сучасники зазначали серед вад цієї жінки надзвичайну дратівливість, сварливість і ревності. Вона не могла терпіти поблизу себе талановиту суперницю. Своєю конкуренткою на театральній ниві Заньковецька вважала сестру свого громадянського чоловіка Марію Садовську-Барілотті. Той навіть погодився віддалити її з трупи, проте на захист сестри стали інші брати – Іван Карпенко-Карий і Панас Саксаганський.

У 1885 р. після сварки між Старицьким і Кропивницьким Микола Садовський і Марія Заньковецька залишилися з Марком Лукичем. Однак і співпраця з Кропивницьким виявилася недовгою. В 1888 р. Садовський заснував власну театральну трупу. Саме в ній повною мірою могла задовольнити свої зіркові амбіції Марія Заньковецька. Після таких розподілів виникло чотири театральних трупи, що працювали для розвитку українського мистецтва, – трупи Кропивницького, Старицького, Садовського та Саксаганського. Звичайно, таке роздроблення й розпорошення сил несло мистецтву більше шкоди, ніж користі.

Театральний талант неперевершеної майстрині сцени Марії Заньковецької продовжував підкоряти культурну спільноту. В Одеському театрі під шквал аплодисментів на сцену вийшов видатний композитор Петро Ілліч Чайковський, який вручив Заньковецькій лавровий вінок, перевитий стрічкою, з написом "Бессмертной от смертного".

В обох російських столицях – Петербурзі та Москві – виступи "малоросійського театру" мали шалений успіх. Для перегляду вистави збирався найвибагливіший бомонд: професори, письменники, урядовці, військові. Одного разу театр вшанував своєю присутністю навіть сам государ-імператор із родиною.

Кумедний випадок відбувся якось між представниками українського театру та членом імператорської родини. Заньковецька, Кропивницький і Садовський були запрошені через фрейліну його високості на прийом до великого князя Михайла Миколайовича. До речі, саме він був головнокомандувачем Дунайської армії під час недавньої російсько-турецької війни, де героїчно відзначився Садовський. Під час бесіди відбувся наступний діалог:

– У Петербурзі ви користуєтесь заслуженою славой. Але у нас мало хто розуміє вашу мову. А як же вас, напевне, цінують і люблять у Малоросії, де кожне слово ваше зрозуміле й дохідливе? От, наприклад, у Києві? Уявляю, який ви маєте там успіх, – виголосив великий князь.

– У Києві нам заборонено грати, ваша високоість, – тихо промовила Марія Костянтинівна.

– Невже? Чому? – здивувався князь.

– Очевидно, тільки тому, – сказав Садовський, – що там публіка нас дуже любить і влаштовує нам овації.

– Ну й що? – не зрозумів князь. – Артистів, справжніх художників, скрізь люблять. І в Петербурзі їм влаштовують овації. Хто там, у Києві, губернатор?

– Генерал Дрентельн, ваша високоість, – зітхнув Кропивницький.

– А, знаю, – скрикнув князь. – Старий дурень!

– Так точно, ваша високоість! – згодився Садовський. Але князь, схаменувшись, що розмовляв не з сановниками, а лише з артистами провінціальної трупи, поспішив закінчити розмову.

Серед українських вистав, що ставилися на російській сцені, найбільшим успіхом користувалася "Наймичка", яку у столичному Петербурзі показували 22 рази і щоразу був аншлаґ. Микола Садовський писав: "Уперше в житті своєму... ситий, блискуче одягнений салон побачив справжнє мужицьке життя. Життя того мужика, якого він бачив лише з вікна вагону, у якому до сих пір бачив лише робочу худобу... Перед ним стояла обідрана, забита життям дівчина-служниця. І, незважаючи на лахміття, що вкривало її тіло, все її єство дихало божественною чистотою і повним кохання та мук гарячим серцем".

Лев Миколайович Толстой як цінну реліквію зберіг хустинку, подаровану йому Заньковецькою після "Наймички", у якій вона грала Харитину. Іван Олексійович Бунін плакав на її спектаклях. А з Антоном Павловичем Чеховим зав'язалися дружні взаємини. Заньковецька згадувала про це так: "Він теж умовляв мене перейти на російську сцену, а я, у свою чергу, соромила його, що він, сам українець, підбурює мене до зради. Журила його, що він не пише українською... Обіцяв написати п'єсу, у якій одна роль буде виключно українською мовою".

Відомо, що українською Чехов, на жаль, нічого не написав. Хоча і вживав у своїх російських творах українізму, українські слова та звороти. Однак письменник Микола Кагарлицький висунув цілком ймовірне припущення, що образ знаменитої на весь світ "Чайки", що стала емблемою МХАТа, міг бути навіяний пісню "Ой горе тій чайці", яку виконувала на концерті Марія Заньковецька, а прототипом головної героїні могла бути сама вона.

З управління царського двору ушляхленій актрисі писали так "Ея превосходительству Марии Константиновне Заньковецкой".

Сценічна гра Заньковецької вражала своїм психологізмом і тонким розумінням людської натури. Світила вітчизняної медицини Микола Васильович Скліфосовський та Олександр Олександрович Богомолец радили своїм студентам ходити на концерти Марії Заньковецької у якості ілюстрацій до психологічних практикумів з вивчення душевних станів людини.

Коли у 1895 р. фотохудожник Альфред Федецький вирішив проілюструвати книгу Чарльза Дарвіна "Виникнення емоцій у людей і тварин", він запросив Заньковецьку для відтворення за допомогою міміки різноманітних душевних станів людини.

Кілька разів Марії Костянтинівні пропонували залишити український театр і перейти на великоросійську сцену. Проте актриса завжди тактовно відмовлялася.

Знаменною є спроба залучення Заньковецької на загальноімперську сцену відомого театрального критика, публіциста, видавця, редактора популярної газети "Новое время" Олексія Сергійовича Суворіна. На обід, влаштований на честь Заньковецької Суворіним, з акторів були запрошені, крім Марії Костянтинівни, лише Кропивницький і Садовський. Після розкішного, але нудного і стомливого обіду зі штампованими тостами господар покликав трьох українських артистів до себе в кабінет для особистої розмови й виголосив: "Скажу по щирості: люди ви обдаровані, ваша гра справляє велике враження, але шкода, що ви закопуєте свій талант у землю. Ви обмежились надто одноманітним репертуаром, вам бракує простору. Я від щирого серця раджу вам облишити вашу вузьку національну річку і виплисти в безмежне море загальноросійського театру".

Садовський відповів: "В широкому морі ми можемо на підводний камінь наткнутись, а рідна річка не зрадить, ми знаємо і береги, де пристати, і мілини, які слід обминати, і течію, за якою пливти доводиться".

Марія Заньковецька ж на пропозицію Суворіна "ощасливити собою російську сцену" й перейти до Малого театру відповіла так: "Наша Україна занадто бідна, щоб можна було її покинути. Я занадто люблю її, мою Україну, і її театр, щоб прийняти вашу пропозицію".

Марія Заньковецька ніколи не грала зарубіжну класику, надаючи перевагу вітчизняним, переважно українським творам. Про це Суворін відгукнувся так: "Пані Заньковецька – неперевершена у драмах Карпенка-Карого, у яких для неї поєдналися і Шекспір, і Гете, і Шіллер, і Островський".

Коли Заньковецькій повідомили, що коли вона погодиться перейти на петербурзьку сцену, буде отримувати величезний гонорар – 24 тисячі рублів на рік. Актриса відповіла: "Я не проміняю 24 тисячі рублів на 24 мільйони". Під цим вона розуміла чисельність української нації.

У 1888 р. помер київський генерал-губернатор Дрентельн. Суворі антиукраїнські заходи в Києві почали слабшати.

Одним із найбільших успіхів Заньковецької стало її примирення з батьком. Старий Костянтин Костянтинович Адамовський прийшов на її виставу "Глитай, або ж Павук", де його дочка грала роль Олени, та був вражений і зворушений її майстерністю. Після спектаклю він зі сльозами на очах прийшов до своєї Мані, цілував її руки і просив вибачення.

Проте особисте життя за межами сцени не було щасливим. Микола, герой-коханець на сцені та в житті, з яким вони вже стільки років жили "на віру", не освячені таїнством церковного вінчання, почав холонутися до старіючої Марії, переключавши свою хтиву увагу на молоденьких актрис-"кицюнь". Очевидці говорили, що Микола і Марія, які так переконливо грали героїв-коханців на сцені, після завершення спектаклю лягали як собаки, щоб знову кохатися, коли прийде ніч. Дітей Марія і Микола не мали.

Однак від інших легковажних молодичь-коханок Микола, наскільки відомо, мав двох дітей. Своєї зради він намагався приховувати від Марії. Коли Заньковецька вперше дізналася про зраду коханого, вона посилала за одну ніч і хотіла викинутися з вікна. Це був жахливий удар, який жінка пережила дуже болісно. У подальшому приховувати своїх численних коханок у Садовського вже не було можливості. Про сварки між ними і Заньковецькою на цьому ґрунті постійно ходили чутки. Потім говорили, що і сама Марія Костянтинівна почала давати собі волю на стороні. Шанувальників їй не бракувало.

У 1898 р. відбулося примирення братів Тобілевичів. Театральні трупи Садовського та Саксаганського об'єдналися у спільне "Товариство малоросійських артистів під керівництвом П.К.Саксаганського та М.К.Садовського". А через два роки, всі театральні корифеї знову об'єдналися у єдиний колектив під назвою "Малоросійська трупа М.Л.Кропивницького під керівництвом П.К.Саксаганського та М.К.Садовського за участю М.К.Заньковецької".

Театральна слава Марії Заньковецької досягла свого zenіту.

У 1898 р. українська поетеса Леся Українка говорила, що дуже хотіла, щоб Заньковецька зіграла в її "Блакитній троянді", адже "кращої актриси в нас немає... Аби лише б хтось пояснив би їй, що таке острів Лесбос та Еллада!"

Не прийняла Марія Заньковецька і пропозицію Всеволода Емільовича Мейерхольда працювати у його театрі.

Значення театру та, зокрема, театральної діяльності Марії Заньковецької для розвитку української культури є безмежним. В умовах тотальної заборони українського слова рідна мова та пісня могли лунати лише з театральної сцени. Український театр виконував не лише розважальну функцію, але й національно-виховну, культурно-освітню та політичну. Це дало привід свого часу гетьманові української держави Павлу Петровичу Скоропадському зазначити: "Всі покоління нинішніх українських діячів виховувалися на театрі". Цей громадянський подвиг українських служителів муз є досі не оціненим.

У 1911 р. талановитий російський режисер Костянтин Сергійович Станіславський писав видатному українському науковцю Агатангелу Юхимовичу Кримському: "Такі українські актори, як Кропивницький, Заньковецька, Саксаганський, Садовський, блискуча плеяда митців української сцени, увійшли золотими літерами на скрижалі історії світового мистецтва... Той, хто бачив гру українських артистів, збереже світлу пам'ять на все життя".

Саме навколо народного театру відбувалося гуртування українських громад, члени яких намагалися творити для блага Батьківщини. Душею цього товариства по праву була Марія Заньковецька, видатна актриса-українка.

Однак сили, здоров'я, молодість безповоротно уходили. Політична ситуація в імперії на початку XX ст. була дуже напруженою. Виникали різноманітні політичні партії та рухи, лунали вибухи бомб і постріли терор-

ристів. У 1900–1903 рр. імперію охопила гостра економічна криза. А в 1904 р. почалася війна з далекою Японією. Життєвий рівень населення погіршувався, зростало невдоволення владою. В 1905 р. відбулася революція.

На запрошення культурно-просвітнього товариства “Руська бесіда” у Львові Садовський і Заньковецька поїхали до галицької столиці. Тут був спокій. Не лилася кров. На вулицях не лунали постріли та вибухи. А головне, влада Австро-Угорщини не забороняла розвиток української культури. Протягом року український театр Садовського та Заньковецької успішно виступав на Галичині. Це сприяло розвитку українського театального мистецтва на західноукраїнських землях. Недарма пам'ять геніальної актриси львів'яни продовжують шанувати, а місцевий український драматичний театр носить ім'я Марії Заньковецької.

Революційні зміни сприяли покращанню культурної ситуації на Підросійській Україні. Був скасований безглуздий і огидний Емський указ, почалося видавництво книг і преси українською мовою, розвивалася українська освіта. Революція 1905 р. знищила заборони на українське слово, хоча царська влада продовжувала негативно ставитися до української культури. Однак політичні та культурні перетворення в імперії дозволили вперше поставити питання про створення українського професійного стаціонарного театру.

У 1906 р. у Полтаві Садовський створив перший стаціонарний український музично-драматичний театр, який одразу здобув широку популярність і успіх. Його окрасою була Заньковецька. Користуючись сприятливими обставинами, Садовський у наступному 1907 р. взяв в оренду приміщення Троїцького народного дома, що був розташований на розі Великої Васильківської та Жилинської вулиць, перетворивши його на український театр. Київ, який ще 20 років тому був недоступний для українського театру зусиллями відомого українофоба генерал-губернатора Дрентельна, тепер став столицею українського театального мистецтва. Тепер у приміщенні, де колись виступав театр Садовського та блискуче грала Заньковецька, знаходиться Київський театр оперети.

Ось яку характеристику давав Заньковецькій молодий журналіст Симон Васильович Петлюра на 25-річчя її творчої діяльності в 1907 р. Подамо її мовою оригіналу: “Это актриса с талантом большим, самостоятельным, оригинальным; натура, вся сотканная из самых чувствительных нервов. Подвижность её лица и всей её фигуры подчиняются душевным движениям с необыкновенною правдою. Про эту артистку нельзя сказать, что она или особенно хороша в драматических порывах, или в более спокойных проявлениях жизни; она везде – сама правда, поэтическая правда во всей её прелести. Это одна из тех *немногих* (курсив С. Петлюри. – Є.Л.) актрис, которые с первого же слова на сцене говорят вам о своем выдающемся таланте и его свежести, не запятанной никакими подражаниями кому бы то ни было”.

У 1907 р. на честь ознаменування 25-річчя її сценічної кар'єри було зачитане урочисте привітання: “Вітаємо тебе, царице української сцени. Яскравим блиском сяє корона слави твоєї на натхненому чолі твоєму. Вся з перлин, світлих перлин сліз, що лилися з очей владою чар твоїх! Золотом сміху окута – сміху, який ти запалювала в серцях, уся палаюча натхненням вогнем. І алмази палають на ній – алмази захоплення чистого перед творчістю чарівною твоєю, царице мистецтва України”.

Життя Марії Костянтинівни ставало важчим. Їй було вже за п'ятдесят. Дітей вона не мала. Стосунки з колись коханим Садовським втратили романтичність через постійні зради та образи з його боку, нехтування нею як жінкою. Вони жили разом, їхні імена були поряд на театральних афішах. Проте навколо них завжди ходили чутки про чергову “кицюню” Садовського та сварки між ним і Заньковецькою.

Коли театр був на гастролях у Житомирі, до вже дуже хворої і пригніченої актриси завітала молоденька артисточка, така собі улеслива “язвочка”. “Я вас так люблю, Маріє Костянтинівно, так люблю...” – промовляла дівчина. А потім вирішила легенько “вкусити”: “А ви знаєте, Микола Карпович привів у театр молоденьку актрису...” Марія Костянтинівна не змінилася на обличчі. Витримавши невеличку паузу, вона рівним голосом промовила: “Любонько, це я привела у театр молоду актрису...”

Театр Садовського, як і раніше, користувався заслуженим успіхом. На сцені, як і раніше, зривала аплодисменти чарівна Заньковецька. Проте актриса розуміла, що свої найкращі ролі вона вже зіграла. Її коханий був постійно оточений молодими німфетками, що майже не приховував.

Після чергової великої сварки між громадянським подружжям у 1909 р. Садовський і Заньковецька розсталися. Вони прожили у незареєстрованому шлюбі “на віру” 27 років.

Марія Костянтинівна залишила Київський театр. Упродовж шести років, з 1909 по 1915, вона керувала аматорськими театральними гуртками у провінційних Ніжині та Кролевці. В 1910 р. виступила в новому для себе амплуа кіноактриси, знявшись в кінострічці “Наталка Полтавка”. Незважаючи на те, що її вік сягнув 56 років, вона блискуче зіграла в кіно одну з найкращих своїх ролей – роль Наталки.

Хоча Марія Костянтинівна не мала великих статків, вона ніколи не шкодувала грошей на розвиток українського мистецтва. Коли видатний український композитор, бандурист, режисер, письменник, мистецтвознавець, історик Гнат Мартинович Хоткевич (1877–1938) хотів влаштувати у Москві гастролі свого Гуцульського театру, але не мав на це грошей, Заньковецька заставила у ломбарді своє коштовне кільце, щоб допомогти йому у здійсненні наміру.

Заньковецька постійно жертвувала гроші на підтримку українських культурних і політичних діячів. У її будинку завжди знаходили притулок молоді артисти, революціонери тощо.

Марія Костянтинівна була надзвичайно співчутливою, чуйною людиною. Часто біду іншої людини вона сприймала як свою власну. Одного разу вона побачила, як трамвай перерізав ноги якомусь чоловіку. Жінка не могла ступити ні кроку. У неї від переживання віднялися ноги.

“Де горе – там вона”, – казали про Заньковецьку.

У 1914 р. актрисі виповнилося 60. Влітку того ж року вибухнула світова війна. Свій ювілей Марія Костянтинівна зустрічала в момент, коли Україна заливалася кров'ю на полях битв. Ситуація в державі почала погіршуватися. Незважаючи на це, старіюча актриса не залишала сцену. В 1915–1916 рр. вона приєдналася до театального колективу, що мав назву “Товариство українських артистів за участю М.К.Заньковецької та П.К.Саксаганського під орудою Івана Олександровича Мар'яненка”. Співпраця Марії Костянтинівни з Па-

насом Карповичем Саксаганським, молодшим братом Миколи Карповича Садовського, свого колишнього громадянського чоловіка, тривав майже сім років і був дуже плідним для розвитку українського театрального мистецтва.

1917 рік приніс нову революцію. 4 березня у Києві утворилася Центральна Рада, яку невдовзі очолив видатний історик, професор Михайло Сергійович Грушевський. Україна пішла шляхом національного державотворення. Остаточно були знищені всі перепони для розвитку української культури, які кілька століть стримували та нищили її.

У 1918 р. Заньковецька стала актрисою Народного театру у Києві, під керівництвом Панаса Саксаганського. Вистави з її участю мали аншлаги. Незважаючи на досить поважний вік, геніальна актриса мала багатьох прихильників. Її тіло не втратило легкості, стрункості і гнучкості. Обличчя зберігало колишню вроду. Очі вирізнялися глибиною та жвавістю. Один із шанувальників таланту Заньковецької згадував, що, опинившись поблизу неї, він відчув сильний потяг до цієї жінки. Вона не позбулася жіночої привабливості й на сьомому десятилітті свого життя.

Її гра не втрачала реалістичності, життєвості, переконливості. Коли Заньковецька згідно з сценарієм втрачала свідомість на сцені, це виглядало настільки натурально, що часто викликало переляк не лише у глядачів, але й у професійних партнерів по сцені. Відомий український актор Борис Васильович Романицький (1891–1988), який замолоду мав честь грати на одній сцені разом із Заньковецькою, згадував, що якось вони ставили в Києві п'єсу Михайла Старицького "Не судилося". Сам Романицький грав роль Дмитра. Заньковецька, старша за партнера на 37 років, грала наївну дівчину Катерину. Борис Васильович згадував таку історію з театрального життя, яку пізніше переповідали як анекдот: "Підбігаю до Катерини-Заньковецької, схилиюся, щоб взяти й підняти її, беру за руку – рука якась одубіла, подивився на обличчя, на всю фігуру запамороченої Катерини і... буквально перелякався... втратила свідомість не Катерина, а сама актриса... Що ж робити? "Чого ж ти стоїш, дурню, бери!" – почувся шепіт "безсвідомої" Катерини".

Хоча актриса ніколи не втрачала над собою контроль на сцені, душевний стан вона грала настільки психологічно переконливо, що аудиторія, у тому числі й чоловіча, плакала.

Садовський продовжував керувати своїм музично-драматичним театром у Києві. Його спектаклі також мали успіх. Проте актриси, яка б своєю майстерністю хоч трохи дорівнювала таланту Заньковецької, Микола Карпович не мав.

Влада у Києві протягом року кілька разів змінювалася: Тимчасовий уряд, Центральна Рада, більшовики, які влаштували жакхливі репресії проти української інтелігенції, знову Центральна Рада, що повернулася, спираючись на німецькі багнети.

29 квітня 1918 р., здійснивши державний переворот, до влади прийшов гетьман Павло Петрович Скоропадський. Він був завзятим театралом, любив український театр, хоча й говорив переважно російською мовою. Проте Скоропадський поважав українську культуру й шанував народні звичаї та традиції. Намагаючись відродити гетьманський лад, він брав уроки театральної майстерності у "старого Садовського", щоб навчитися правильно тримати булаву, адже той не раз грав на сцені роль гетьмана.

Садовський спілкувався з видатними українськими діячами того часу: Михайлом Грушевським, Володимиром Винниченком, Симоном Петлюрою, з останнім мав досить давні гарні взаємини. Серед його знайомих були Лесь Курбас, Павло Тичина, Максим Рильський, Остап Вишня та інші відомі митці, які ставилися до корифея української естради з глибокою повагою.

Влада гетьмана Скоропадського виявилася недовгою. У грудні 1918 р. Київ на короткий час захопили війська Директорії, а за два місяці українська столиця опинилася в руках більшовиків.

У 1919 р. Садовський залишив Київ і вирушив на захід із рештками своєї театральної трупи. Декілька місяців він перебував на Галичині, яку окупували поляки. В 1921–1923 рр. очолював Руський театр товариства "Просвіта" в Ужгороді, що входив тоді до складу Чехословаччини. Пізніше жив у Празі.

Заньковецька залишилася на Радянській Україні, не бажаючи їхати на чужину. Вона залишилася на своїй Батьківщині, голодній, розтерзаній, розділеній, уярмленій, скривавленій, але рідній і близькій. Літня, але молода душою, актриса продовжувала грати в Народному театрі. Проте вона відчувала, що сили залишають її. Животити на сцені було не в її характері.

15 грудня 1922 р. вона в останній раз вийшла на підмостки. Минав сороковий рік її вірного і щирого служіння українській сцені, яку вона вирішила залишити. Більшу частину свого життя вона присвятила театру.

Для останнього виступу було вибрано кілька уривків із різних п'єс її улюбленого репертуару. Особливо сильно зіграла вона свою роль у "Безталанній". У залі була істерика, майже всі глядачі плакали.

Її останній гонорар склав мішок пшеничного борошна та мішок гречаної крупи. В Україні, охопленій голодом, це був справжній скарб.

Стоячи біля рампи, протягом шести (!) годин артистка вислуховувала привітання. За розповідями очевидців, вона не змогла втримати вдячних сліз, коли було зачитано постанову уряду, якою Марії Костянтинівні Заньковецькій надавалося звання народної артистки Української республіки. Першої народної. Вона дійсно була першою народною артисткою України.

Народний театр у Києві отримав ім'я Марії Заньковецької. Нині це Львівський український драматичний театр ім. М. Заньковецької. В 1923 р. Марія Костянтинівна зіграла роль матері у фільмі "Остап Бандура". Ту роль, яку так і не судилося їй ніколи зіграти у справжньому житті.

Заньковецька продовжувала бути в центрі уваги мистецької громади Києва. Її квартира у будинку № 121 на Великій Васильківській вулиці завжди була театральним осередком. Тут бували Панас Саксаганський, Іван Мар'яненко, Гнат Юра, Наталія Ужвій, Іван Козловський та ін. Зараз у її квартирі Меморіальний музей Марії Костянтинівни Заньковецької. Серед його експонатів можна побачити цікаву фотографію – За-

ньковецька в образі Христа. На глядача дивляться глибокі, сповнені туги, суму та страждання очі, погляд яких заворожує.

Ситуація в Україні покращувалася. Неп дозволив налагодити народне господарство країни. Із проголошенням радянською владою у 1923 р. курсу на "коренізацію" відбулися суттєві зрушення у розвитку української національної культури. Це був час розквіту театральних, літературних, наукових, музичних талантів. Це десятиріччя прийнято зараз називати в літературі періодом "розстріляного відродження".

Комуністичний режим намагався загравати з національними республіками, щоб зміцнити свою владу. Проте багато людей щиро вірили в можливість плідно працювати на національно-культурній ниві. В 1924 р. повернувся з еміграції на Україну колишній голова Центральної Ради Михайло Грушевський, який відразу поринув у наукову діяльність.

Про можливість свого повернення на Батьківщину з Чехословаччини почав клопотатися і Микола Карпович Садовський. Там, у Києві, жив його брат Панас Саксаганський. Там жила Марія Заньковецька. Станом відомого українського актора та режисера Гната Петровича Юри (1888–1966) та інших відомих митців у радянського уряду був отриманий дозвіл на повернення Садовського до Києва.

У 1926 р. Микола Карпович повернувся до традиційної української столиці (в 1917–1934 рр. столицю Радянської України був Харків). Нова влада з пересторогою ставилася до 70-річного Садовського, доброго знайомого Грушевського, Скоропадського, Петлюри та інших політичних опонентів. На прохання дати йому можливість ставити спектаклі на українській сцені відомий урядовець Панас Петрович Любченко відмовив Садовському, пояснивши: "Ви ж покладете на лопатки наш пролетарський театр". За "буржуазним націоналістом" Садовським постійно слідкували. Український театр для московського уряду продовжував залишатися політикою.

Корифеї української естради Садовський і Саксаганський критично ставилися до народжуваної тоді "курбалесії" – театральної діяльності Леся Курбаса, який намагався на українському ґрунті створити пролетарську культуру, беручи за основу кращі зразки європейського мистецтва.

Микола Карпович писав мемуари. В 1929 р. він знявся у фільмі "Останній лощман" ("Вітер з порогів"). Час від часу брав участь у театральних виставах.

На схилі років тяжко хворий Садовський прийшов до жінки, з якою мав найбільше щастя у своєму житті. Він прийшов до квартири Заньковецької, щоб отримати від неї прощення за ті страждання та кривди, які завдав їй. Однак Марія Костянтинівна, вже хвора тоді на туберкульоз, відмовилася прийняти його й не вишла до чоловіка, якого колись так палко кохала, заради якого втекла від законного чоловіка, щоб бути зі своїм милим разом на сцені.

У 1931 р. напередодні свого 75-річчя Микола Карпович зі сльозами на очах сумно говорив своїм близьким друзям: "Я дуже винний перед Марусею. Тяжко винний!"

Більше Садовський і Заньковецька ніколи не бачилися, хоча й жили в одному місті. Проте в історії вітчизняного мистецтва їхні імена завжди стоятимуть поруч.

7 лютого 1933 р. Миколи Карповича не стало. Тіло видатного артиста несли засніженими вулицями Києва до Байкового цвинтаря у відкритій труні. Шлях похоронної процесії проходив повз будинок, де мешкала Заньковецька. Коли тіло Садовського проносили повз її вікна, жінка мовчки дивилася на мертвого коханого. По її старечому обличчю котилися сльози. Вона прощалася зі своїм найближчим другом, невірним, але все ж коханим.

Незабаром Заньковецька попросила покласти на могилу Садовського ладанку. Вона його простила.

Марія Костянтинівна дуже хворіла. 4 серпня 1934 р. легенда сцени зустріла своє 80-річчя. Ювілейне свято вона зустрічала в Києві, якому з ласки Сталіна був повернутий статус української столиці. Скільки переживань було пов'язано з цим містом: заборона виступати з українськими виставами, палке кохання з Садовським на сцені та в житті, найбільші сценічні успіхи, заслужене вшанування публіки, створення першого українського стаціонарного театру. Горе і радість, сум і щастя – як це все дивно переплелось у її долі.

Через два місяці після свого ювілею Марія Костянтинівна померла. Її хворе натружене серце зупинилося 4 жовтня 1934 р. Українську народну актрису поховали на Байковому цвинтарі, поряд із могилою Миколи Садовського.

Вони не змогли все життя бути разом, хоча їхні імена завжди були поряд. Смерть остаточно об'єднала та примирила їх. Згадуючи одного з них, неминуче згадують і іншого. Садовський і Заньковецька, незважаючи на всі негаразди свого життя, залишаються зірковою парою не лише української, а й світової сцени.

Значення Марії Заньковецької та Миколи Садовського є неоціненним не лише для українського театру, але й для вітчизняної національної культури взагалі. Без їх самовідданої жертвової діяльності було б неможливе становлення України як повноцінної держави, адже культура є одним з основоположних елементів державності. Музеї Марії Заньковецької ськ-так животіють у Києві та Заньках. Пам'ятники легендарній народній актрисі встановлені у Києві, Заньках та Ніжині. Проте 150-річний ювілей із дня народження Марії Заньковецької у 2004 р. пройшов дуже скромно й майже не поміченим, а про 150-річний ювілей Миколи Садовського у 2006 р. українська влада взагалі забула.

Ці люди багато зробили для України і присвятили їй своє життя. Вони варті того, щоб їх не забували. Пам'ятаймо про них!

Ластівчине гніздо Антона Чехова

Краткість – сестра таланта! Хто не пам'ятає цього крилатого вислову? Він, як і багато інших сентенцій, належить перу видатного російського письменника, автора відомих оповідань, знавця людських душ

Антон Павловича Чехова. У його творах дивним чином поєднані майстерність психолога, сатирика та лірика. Доля цієї людини була дуже тісно пов'язана з Україною.

17 січня 1860 р. у Таганрозі в багатодітній родині купця третьої гільдії, власника бакалійної лавки Павла Чехова та його дружини Євгенії народився син, якого назвали Антоном. Родина Чехових була досить великою, крім Антона, було ще четверо братів і сестра. В майбутньому всі Чехови залишили слід у культурній діяльності: брати Антона Олександр і Михайло стали письменниками, Микола – художником, Іван – учителем. Сестра Марія також була педагогом і художницею і вже в радянський час була директором будинку-музею свого найвідомішого брата в Ялті. Такому мистецькому спрямуванню роду діяльності дітей сприяло захоплення їхньої матері Євгенії Яківни музикою, співами, театром, живописом і літературою. Батько сімейства також був не позбавлений почуття прекрасного, він малював, грав на скрипці, керував церковним хором, але основний час займався комерційними обладками, які не завжди мали фінансовий успіх.

На розвиток Антона дуже впливала специфіка міста, де він жив. Таганрог – великий порт, що знаходиться на північно-східному узбережжі Азовського моря, фактично, на кордоні сучасної України та Росії. У той час, звісно, ніякого кордону не існувало, і український характер дуже сильно позначався на розвитку цього міста. На ринку та на вулицях Таганрога постійно лунала українська мова. З дитинства Антон багато чув про мужніх воїнів Азовського козачого війська, яке в 1864 р., за наказом царя Олександра II, було переселене на Кубань і Північний Кавказ, що викликало хвилю обурення серед козаків. Вони були нащадками славетних запорожців, котрі після ліквідації Запорізької Січі Катериною II в 1775 р. перейшли за Дунай на службу до турецького султана, а в 1828 р. повернулися на Україну з дозволу Миколи I, який і утворив із задунайців Азовське козаке військо. Безсумнівно, Антон чув багато розповідей про козаків і добре знав українську мову. Його батько замолоду переганяв отари худоби степами України і розповідав дітям про чумацький промысел багато цікавих історій.

Сонце, море, степи, люди різних вір, народів, мов, культур, чинів – усе це наклало свій відбиток на формування юного Чехова. Допмагаючи батькові в бакалійній лавці, Антон із дитинства вчився розрізняти характери людей. Ремесло комерсанта змушувало гарно розбиратися в людській психології. Картини з таганрозького життя Антон Чехов пізніше втілював у багатьох своїх творах.

Хлопчик отримав прекрасну освіту у класичній гімназії, яка була доступна лише для вихідців із заможних родин. Добре навчаючись, Антон у гімназійні роки виявив свій великий акторський талант. На аматорських виставах для учнів і викладачів він зі своїми братами розігрував різні кумедні історії, сюжети яких вони вигадували самі або брали з народного життя. На сцені Антон з легкістю перетворювався на зубного лікаря-невігласа, гордовитого чиновника, гімназійного вчителя чи сільського дячка. Саме під час навчання в гімназії він починає писати свої перші короткі оповідання.

В 1876 р., тікаючи від боргової в'язниці, куди він міг потрапити за банкрутство, батько 16-річного Антона переїхав до Москви. Хлопець залишався ще три роки в Таганрозі, заробляв на життя випадковими підробітками і закінчував гімназію. А в 19-річному віці юний Чехов переїхав до Москви, де вже жили його батько та брати Олександр і Микола. Тут Антон поступив на медичний факультет Московського університету, логічно припустивши, що лікарський факх зможе забезпечити йому пристойне існування.

1 березня 1881 р. народовольцями у Петербурзі був убитий імператор Олександр II. В останній день свого життя він підписав проект конституції, який був знищений після його смерті. Новий цар Олександр III призупинив ліберальні реформи батька і законсервував режим у країні.

Роки навчання в університеті (1879–1884) стали для молодого Чехова періодом творчого зростання. Його гумористичні оповідання (“Хамелеон”, “Унтер Пришибеев” тощо), які з дотепним гумором відображали реалії тогочасного життя, написані живою барвистою мовою, друкувалися у розважальних часописах під псевдонімами “Антоша Чехонте”, “Брат мого брата” та ін. Пізніше ці оповідання вийшли у збірках “Пестрые рассказы” та “Невинные речи”.

Літературний талант Чехова був помічений критикою. Лікарська практика для Чехова поволі відходила на задній план. Він повністю переключився на письменництво. Чехов почав співпрацювати з відомим журналістом Олексієм Сергійовичем Суворіним, який видавав популярну газету “Новое время”. Пізніше Чехов почав друкуватися в багатьох виданнях. Його твори мали величезний успіх і читалися в усіх кінцях неосяжної імперії. Їх почали ставити на театральній сцені. Чехов став одним із найпопулярніших російських письменників кінця XIX – початку XX ст.

У 1888 р. Чехов із рідними знімав дачу біля річки Псьол неподалік від Сум. Розважаючись із братами, кепкуючи із друзів, він шліфував свою літературну майстерність, вигадуючи сюжети та персонажі для нових творів.

Глибокий слід у цей час у душі письменника залишило знайомство з 19-річною красунею Лідією Мізиною, подругою його сестри Маші. Вона часто бувала у будинку Чехових. Хлопець, який був на десять років старшим за Ліку, як він ніжно називав подругу сестри, захопився цією гарненькою дівчиною із хвилястим волоссям і сірими очима. Пізніше брат літератора Михайло Чехов згадував про Ліку: “Всі на неї задивлялися. Природа, крім краси, нагородила її розумом і веселою вдачею. Вона була кмітливою, спритно вміла відбивати удари, з нею було приємно поговорити. Ми, всі брати Чехови, ставилися до неї як рідні, хоча мені здається, що брат Антон цікавився нею і як жінкою”.

За свідченнями багатьох сучасників, Антон Павлович дуже подобався жінкам – високий брюнет під метр дев'яносто з карими очима і приємним баритоном. Проте довготривалих романтичних стосунків Чехов намагався не зав'язувати. Одруження він явно побоювався. Відомо, що в той же час він захопився ще однією жінкою – Лідією Олексіївною Авіловою.

Однак почуття до Ліки Мізиної мали присмак амурності. “Золота, перламутрова і фільдекосова Ліка... Чарівна, незвичайна, золотоволоса... Блондиночка... Лікіша... Пекельна красуня... Злодійка душі мо-

єї...” – такими були звернення Чехова у листах до Мізиної. “...Женіть мене на собі та годуйте на свій рахунок, щоб я міг нічого не робити. Якщо ж Ви насправді помрете, то нехай це зробить Варя Еберлей, котру я, як Вам відомо, кохаю”, – ось такий чеховський стиль. Напівжартома, напівсерйозно.

Але через деякий час Антон Павлович переконався, що Ліка досить легковажна та непослідовна дівчина. Багато часу вона витратила на розваги, пила вино, палила. Навколо неї юрмилося безліч кавалерів. Врешті-решт вона прославилася через скандальний зв'язок з Ігнатієм Потапенком, відомим белетристом, товаришем Чехова. Той був уже одружений. Разом із Мізиною Потапенко виїхав за кордон, де незабаром залишив її вагітну, напризволяще. Незаконнароджена дитина незабаром померла.

Чехов писав якось Суворіну: “Женитися не хочу, та й немає на кому. Та шут з ним. Мені було б сумно возитися з жінкою. А закохатися не завадило б. Нудьга без сильного кохання...”

На початку 1890-х років письменник часто подорожував російськими просторами: спускався вниз по Волзі, відвідував Сибір і Сахалін. Його літературний доробок постійно поповнювався. Чехов не зацілювався на смішних, анекдотичних історіях, у його творчості є й сумні і навіть відверто трагічні оповідання, філософські роздуми. Хоча сатира продовжувала домінувати у його творчості. Часто об'єктом уваги автора ставали саме взаємини чоловіка та жінки: “Супруга”, “Анна на шее”, “Ариадна” тощо. Те, про що боялися відкрито говорити і тим паче писати, на сторінках своїх геніальних, невеликих за обсягом творів висвітлював Чехов.

У багатьох творах письменник торкається теми кохання. Це сильне почуття може звільнити, розкрити постити людину, але вона повинна внутрішньо бути готовою до нього, інакше кохання може ще загнати її у жорсткі межі повсякденності. Тільки сильна людина може по-справжньому кохати. В різних варіаціях ця “вічна тема” обігрується в оповіданнях 1898 р.: “Человек в футляре”, “Крыжовник”, “О любви”.

Важливу роль у творчості письменника відігравав театр. Чеховські твори не сходили театральних підмостків. Жартівливі вистави, водевілі “Медведь”, “Предложение”, “Свадьба”, “Юбилей” зміцнювали серед публіки реноме Чехова-сатирика. Але в 1896 р. у столичному Олександринському театрі була поставлена його “Чайка”. Працюючи над цим твором, Чехов писав в одному з листів: “Пишу її не без задоволення, хоча страшенно йду проти сцени..., мало дії, п'ять пудів кохання”. Зражені сподівання, розбиті ілюзії, нещасливе кохання були покладені в основу цієї п'єси, яку автор назвав комедією. Хоча саме тут комічне явно не переважало над драматичним. Близькі знайомі літератора відзначали в “Чайці” багато автобіографічних рис, які нагадували стосунки з Лікою Мізиною. Сама Ліка у листопаді 1896 р. у листі до Чехова приписала: “Так, тут усі говорять, що й “Чайка” теж запозичена з мого життя”.

Прем'єру очікував повний провал. Її не врятувала навіть геніальна гра тодішньої зірки сцени Віри Федорівни Комісаржевської. Деякі газети написали про відсутність у Чехова мистецького хисту. “Чайка” зійшла зі сцени. Чехова перестали ставити. Це дуже сильно позначилося на його здоров'ї, хоча сам Антон Павлович із незмінним гумором кепкував над своєю невдачею.

Чехов часто харкав кров'ю, йому було важко дихати, підіймалася висока температура, яку важко було збити. Лікарі порадили йому південний клімат. Чехов, котрий виріс на півдні, обрав для себе південне узбережжя Криму. Взагалі, Україну він уважав своєю батьківщиною. Свій рідний Таганрог він відносив до цього великого провінційного масиву. Ось що писав він в одному з листів: “Якби не бації, то я б оселився в Таганрозі років на два, на три та зайнявся б районом Таганрог – Краматорівка – Бахмут – Звереве. Це фантастичний край. Донецький степ я люблю і колись почував себе в ньому, як дома, та знав там кожен байрак”.

Друзі письменника, відомі актори і режисери Володимир Іванович Немирович-Данченко та Костянтин Сергійович Станіславський вирішили підтримати Чехова. У щойно заснованому ними Московському художньому театрі вони вирішили поставити його “Чайку”. Ризик був грандіозний. П'єса, що одного разу зазнала нищівного фіаско в Петербурзі, мала стати прем'єрою молодого театру в 1898 р. Із великими зусиллями Немировичу-Данченку та Станіславському вдалося умовити хворого Чехова дозволити нову постановку “Чайки”.

У вересні цього року Антон Павлович спостерігав за репетиціями акторів. Його увагу привернула молода актриса Ольга Леонардівна Кніппер, яка у його п'єсі грала роль Ірини. Ольга була на вісім років молодшою за Чехова і вже була добре відома на театральній сцені. 30-річна чорнявка була дочкою німецького інженера, що переїхав до Росії. Письменник, не відриваючи очей, спостерігав за її грою. Можна було помітити, що він симпатизує цій виконавиці ролі героїні його твору.

Коли через місяць Чехов повернувся до “нудної Ялти”, у багатьох листах він висловлював захоплення грою Ольги Кніппер. Ось витримки з деяких його листів.

8 жовтня – своєму другу та видавцеві Олексію Сергійовичу Суворіну: “...якби залишився у Москві, то закохався б у цю Ірину”.

21 жовтня – режисерові Володимирі Івановичу Немировичу-Данченку: “...Чому не пишуть про Ірину – Кніппер?... Ірина здавалася незвичайною...”

26 жовтня – братові Михайлу: “Одружуватися цікаво лише з кохання; одружитися з дівчиною лише тому, що вона симпатична, це все одно, що купити на базарі непотрібну річ тільки тому, що вона гарна. В сімейному житті найважливіший гвинт – це кохання, статевий потяг, єдина плоть, все ж інше – ненадійно та сумно...”

Перед Чеховим, який завжди уникав “тюрми” шлюбу, замайоріла перспектива одруження.

У грудні 1898 р. “Чайку” представили на суд московської глядацької аудиторії. Після першого акту, за свідченням Станіславського, актори з'юрилися за кулісами, очікуючи реакції публіки. Після нетривалої тиші зал вибухнув аплодисментами. Тріумф був повний. Немирович-Данченко телеграфував Чехову: “Ми з'їхали з глузду від щастя”.

Отримавши довгочікувану звістку, той не міг отямитись від радості. Незабаром Немирович-Данченко отримав від Чехова медальйон з написом “Ти дав моїй “Чайці” життя. Дякую!”

“Чайка” стала візитівкою молодого театру. Потім були “Дядя Ваня”, “Три сестри”, “Вишневый сад”. Успіх на сцені ще більше зміцнив зв'язок між автором та актрисою. Героїнь, яких створювало майстерне перо Чехова, талановито втілювала у життя Ольга Кніппер. Вона активно підтримувала всі нові твори Антона Павловича, бралася за найскладніші ролі та буквально жила в образі чеховських персонажів.

Однак повністю серце письменника актрисі ще не належало. В Ялті Чехов познайомився з 20-річною Надією Терновською, дочкою священика. Незважаючи на те, що він був удвічі старшим за неї, вони багато часу проводили разом. Чехов із Надею їздили в Ореанду та Масандру. У листі сестрі Маші від 10 березня 1899 р. Антон Павлович писав: “... Катаюся з попівною частіше, ніж з іншими, – з цього приводу розмов багато, та піп наводить довідки, що я за людина”. Коли була опублікована його “Дама с собачкой”, написана восени того року, у творі можна було прочитати такі рядки: “Знайшли візника та поїхали до Ореанди... В Ореанді сиділи на лаві неподалік від церкви, дивилися вниз на море та мовчали...”

Не викликає сумніву, що у творі Чехов використав біографічні сюжети.

Але молода дівчина не змогла заволодіти почуттями літератора. 18 квітня 1899 р. у перший день Великодня Чехов наніс візит Ользі Кніппер. Через кілька днів вони вже разом прогулювалися вулицями Москви, відвідали художню виставку. А через кілька днів уже Ольга Леонардівна гостювала у Антона Павловича у підмосковному селищі Меліхове, де Чехов мав дачу.

Стосунки Антона Павловича і Ольги Леонардівни перестали бути лише дружніми. Улітку 1899 р. вони удвох здійснили подорож на південь до Новоросійська, потім на пароплаві до Ялти, відвідали мальовничу гору Ай-Петрі та Бахчисарай. Після повернення Кніппер до Москви Чехов у Ялті не міг знайти собі місця без коханої. Своїй сестрі Марії він писав: “Піанино та я – ось два предмети у будинку, що проводять своє існування беззвучно, не розуміючи, навіщо нас тут поставили, коли на нас нікому грати”.

Та, до якої линули почуття російського письменника із кримського узбережжя, відповідала йому з Москви: “Ну приїжджай вже, я зроблю все, щоб... ти відтанув, відійшов, щоб тобі було добре від мого кохання... Милый, милый, так хочеться жити повним життям”.

Чехов і Кніппер із великим нетерпінням очікували звісток із різних закутків імперії, які зігрівали їхні душі теплими словами. Розлука коханих була дуже важкою. У їхньому листуванні яскраво помітні сумніви, ревності, страждання, надії, прохання. Але, насамперед, головне почуття, яке виявляється в цих листах, – це палке нестримне кохання.

“Адже я тебе кохаю, знай це, жити без тебе мені вже важко”, – писав Чехов у Москву своїй Ользі. Та висловлювала сумнів у його почуттях: “Я вирішила, що ти охолов до мене... Приїжджай, приїжджай скоріше, я хочу, хочу, хочу тебе бачити, хочу, щоб ти був тут негайно”. “...Я не знаю, що тобі сказати, – відповідав Чехов, – окрім того, що вже казав 10 000 разів і буду казати, мабуть, ще довго, тобто я кохаю тебе і більше нічого”.

Важка хвороба письменника, яка весь час прогресувала, зробила неможливими постійні переїзди. Навесні 1900 р. трупа Московського художнього театру виїхала на гастролі до Севастополя. У цьому славетному морському місті ставилася нова постановка – знаменитий чеховський “Дядя Ваня”. Антон Павлович приїхав із Ялти, щоб помилуватися грою його коханої “Кніпперуші”. Ольга була чарівною.

Після закінчення гастролей Кніппер заїхала “у гості” до Антона Павловича. Свої стосунки вони змушені були приховувати. Чехов розмірковував про можливість шлюбу, але здоров'я, що постійно погіршувалося, часта відсутність коханої дружини у зв'язку з гастрольями та й нарешті небажання докорінно змінювати своє життя утримували його від остаточного кроку. Конспірація Ольги Леонардівни та Антона Павловича своїх взаємин була настільки гарною, що навіть Євгенія Яківна та сестра Маша, які жили разом із Чеховим, спочатку не здогадувалися про інтимні подробиці їхнього знайомства. Та хіба можна приховати вогонь пристрасності?

2 серпня 1900 р. Чехов уклав договір із видавцем Адольфом Федоровичем Марксом про продаж йому прав на всі свої твори за 75 000 крб. Це були величезні на той час гроші, на які письменник почав будувати просторий дім у Ялті, що мав стати затишним гніздечком для можливого сімейного щастя.

3 осені 1900 до весни 1901 року між Чеховим і Кніппер продовжується жваве листування. Великий письменник тепер не уявляв свого життя без Ольги і постійно запрошував її до Ялти: “Люба моя Олю, радість моя, здрастуй! Сьогодні отримав від тебе листа, першого листа після твого від'їзду, прочитав, потім ще раз прочитав і ось пишу до тебе, моя актрисо. В Севастополі, проводивши тебе, поїхав у готель Кіста, там ночував; наступного дня, від нудьги та нічого робити, поїхав до Балаклави. Там все ховався від панночок, які впізнали мене та бажали влаштувати мені овацію, там ночував і вранці виїхав до Ялти на пароплаві... Тепер сиджу в Ялті, нудьгую, серджуся, сумую... Мені все здається, що відчиняться двері й зайдеш ти. Але ти не зайдеш. Ти тепер у Москві, далеко від Ялти і від мене... Прощай, дівчинко гарна. Твій Антуан”.

Але для жінки становище коханки, нехай і видатного чоловіка, було принизливим. Вона писала йому: “... до Ялти я тепер приїхати не можу. Чим я приїду? Знову ховатися, знову страждання матері, схованки, мені це справді важко, повір мені... Ти пам'ятаєш, як важко було влітку, як боляче. До яких же пір ми будемо ховатися?”

Інший лист до Ялти: “... Я б приїхала до тебе, але ж ми не можемо жити тепер просто як гарні знайомі, ти це розумієш. Я втомилася від цього ховання, мені важко це дуже, повір мені. Знову бачити страждання твоєї матері, здивоване обличчя Маші – це жахливо!”

Дорікання Кніппер досягли своєї мети. Письменник завжди уникав шлюбу, вгамовуючи свої чоловічі бажання через знайомство з випадковими доступними жінками чи користуючись послугами будинку терпля-

чості, про що він писав у своїх листах друзям. Але то була механіка дій, миттєве фізичне задоволення, яке не залишало глибокого сліду в душі літератора. “У мене було мало романів”, – зізнавався Чехов друзям.

Колись письменник занотував: “Жінка може стати другом чоловіка тільки в наступній послідовності: знайома, коханка, лише потім друг”. Ольга послідовно пройшла всі ці шаблі, але досягла більшого. Чехов запропонував Кніппер вийти за нього заміж. Але зробив він це у притаманній йому манері. 19 квітня 1901 р. він написав з Ялти: “Якщо ти даси слово, що жодна душа в Москві не буде знати про наше весілля до тих пір, поки воно не відбудеться, – то я повинчаюся з тобою хоч в день приїзду”.

Приблизно так і відбулося. Чехов приїхав до Москви, і 25 травня 1901 р. у церкві Воздвиження Хреста Господнього вони з Ольгою Леонардівною обвінчалися. Із близьких родичів на весіллі був присутній лише брат нареченої Костянтин Леонардович Кніппер. Матері Чехова в Ялту була відправлена наступна телеграма: “Мила мамо, благословіть, одружуюся. Все залишається по-старому...”

Відразу після вінчання 41-річний Чехов і 33-річна Кніппер-Чехова вирушили у весільну подорож. Три місяці молодята законно насолоджувалися, ні від кого не ховаючись, довгоочікуваним щастям. У культурних колах Росії був фурор. Про шлюб Чехова та Кніппер точилися балачки й пересуди, але їм вони були байдужі. Вони були сильними людьми і заслужили на своє спільне щастя.

Однак час невпинно минав. Ольга Леонардівна повинна була повертатися на сцену. Коли вона запитала чоловіка, чи хоче той, щоб вона залишила театр, Чехов заперечив. Молодята розсталися. Чехов повернувся до Криму, а Кніппер-Чехова – на підмостки Москви.

Вони знову були окремо. Недарма колись письменник занотував: “Якщо боїтеся самотності, не одружуйтеся!”

Повернувшись до Ялти, Антон Павлович відчуває погіршення здоров'я. “Якщо ми не разом, – пише він дружині, – то винні в цьому не я і не ти, а біс, що вклав у мене бацил, а в тебе любов до мистецтва”.

Самопочуття Чехова погіршується. Він просить Ольгу приїхати до нього. У листах він пише, що кожен день прислуховується, чи не приїхала його кохана, і зізнається, що “без дружини жити не могу”.

На новорічні свята 1902 р. Ольга Леонардівна приїхала до Ялти. Кілька щасливих тижнів вони з Чеховим провели в зимовому Криму. Однак у лютому 1902 р. жінка була змушена повернутися до Москви. Навесні вона зрозуміла, що вагітна. Проте Ольга Леонардівна не перервала своєї театральної кар'єри, продовжуючи виступати на сцені. Така недбалість до свого здоров'я і ненародженої дитини закінчилося трагічно. В неї почалися ускладнення, які загрожували її життю. Ольгу доставили до лікарні, була зроблена операція. Життя жінки було врятоване. А от дитина...

Із гіркою іронією писала Кніппер-Чехова чоловікові в Ялту про себе: “Осоромилася наша перша актриса, – від такого чоловіка – і не утримала”. Дітей у них так і не було.

Величезна імперія, де з 1894 р. правив цар Микола II, була охоплена кризою. Протест проти самодержавства посилювався. В 1902 р. пролетарський письменник Максим Горький був обраний почесним академіком Російської Академії наук, але, за наказом імператора, вибори були оголошені недійсними. Два видатних літератори того часу, Чехов і Володимир Галактионович Короленко (обидва пов'язані з Україною), які раніше були обрані почесними академіками, на знак протесту відмовилися від свого звання.

У 1903 р. здоров'я Антона Павловича ще більше погіршилося. Втрата ненародженої дитини, недоброчинні випадки у пресі сприяли прогресуванню хвороби. Парадоксально! Саме в цей час Чехов написав оповідання “Невеста”, яке пронизане відчуттям бадьорості, молодості, радості, весни. Сюжет твору, як завжди, нескладний. Напередодні весілля наречена Надя Шуміна кидає батьків, нареченого та їде у Петербург. Вона розуміє, що шлюб поставить крапку у здійсненні її мрій. “Головне – перевернути життя”.

17 січня 1904 р. успішно відбулася прем'єра “Вишневого саду” у постановці МХАТа, де в головних ролях грали Кніппер-Чехова, Станіславський, Качалов та інші відомі актори.

Письменник був сповнений оптимізму. Він хотів перевернути життя. Чехов мав низку грандіозних планів на майбутнє. Коли на початку 1904 р. вибухнула війна з Японією, він збирався їхати на фронт, щоб на власні очі побачити життя і смерть простих солдатів, які змушені вмирати за чужі інтереси.

Однак навесні стан здоров'я Чехова став критичним. На вимогу лікарів він залишив Крим і разом із Ольгою Леонардівною поїхав на німецький курорт Баденвейлер. Чехов передчував, що може не повернутися, але сподівався на краще.

Кніппер-Чехова згадувала: “Навіть за декілька годин до своєї смерті він змусив мене сміятися, вигадуючи одне оповідання... І в голову не могло прийти, що через кілька годин я буду стояти перед тілом Чехова!”

2 липня 1904 р. серце великого російського письменника зупинилося. Його тіло перевезли до Москви й поховали на Новодівичому кладовищі.

Його дружині Ользі Леонардівні судилося надовго пережити свого чоловіка. Вона пережила революцію. Залишилася на змінній батьківщині. Продовжувала виступати і навіть отримала звання народної артистки СРСР та державну премію. Померла Ольга Леонардівна Кніппер-Чехова у 1959 р.

Дивовижним чином долі родини Чехових і Кніпперів поєдналися ще раз. У родині брата Ольги Леонардівни, Костянтина Кніппера народилася дочка, яку називали на честь її відомої тітки Ольгою. З дитинства маленька Оля Кніппер мала потяг до театру і сінематографа, який тільки-но з'явився. Її тітка Ольга Леонардівна Кніппер-Чехова підтримувала розвиток природних акторських здібностей дівчинки. В 1916 р. 19-річна Ольга Костянтинівна Кніппер вийшла заміж за 25-річного Михайла Олександровича Чехова, племінника Антона Павловича по брату. Михайло Чехов був також актором МХАТу. Шлюб був невдалим і через рік розпався, але прізвище Чехова молода актриса зберегла. В 1922 р. Ольга Костянтинівна Чехова виїхала до Німеччини і на батьківщину вже не повернулася. Вона стала зіркою театру та кіно. Знімалася в Німеччині, Австрії, Франції, Італії, Великій Британії та США. Голівудська кіноактриса користувалася великою прихильністю фюрера нацистів. Адольф Гітлер був у такому захваті від Ольги, що постійно запрошував її на офі-

ційні прийоми. Негласно її називали “російською королевою III рейху”. Але треба врахувати, що за похороненням Ольга Чехова була німкенню, а серед оточення Гітлера було досить багато німців-вихідців із колишньої Російської імперії. Під час радянсько-німецької війни та окупації Криму німцями в 1941–1944 рр. будинок-музей Антона Павловича Чехова в Ялті був збережений, зокрема, і завдяки старанням його племінниці. Ольга Чехова після війни заснувала косметичну фірму. Померла вона у Мюнхені у віці 83 років.

“Contra spem spero!” (Без надії сподіваюсь!) – Леся Українка

Леся Українка є найвідомішою жінкою України. Вона уособлює втілення живої долі нашої Вітчизни. Поетеса, соціал-демократка, революціонерка... Обличчя цієї видатної жінки можна побачити на українській грошовій банкноті в 200 гривень. Її шанували за життя, її продовжують шанувати через багато років після смерті. Здавалося б, багато відомо про цю видатну особистість. Проте, якщо поміркувати, навіть завзятіші патріоти ловлять себе на думці, що досить мало знають про цю величну жінку, все життя якої було боротьбою.

Лариса Косач, таким є її справжнє ім'я, народилася 13 (25) лютого 1871 р. у місті Новоград-Волинський (стара назва – Звягель) на Житомирщині. Цей мальовничий куточок Волині був тоді найзахіднішою окраїною Підросійської України, неподалік починалися українські володіння корони Габсбургів. Царська адміністрація не змогла до кінця прищепити місцевому населенню порядки та культуру панівної нації, тому побут більшості волинян залишався традиційно українським.

Батько майбутньої поетеси Петро Антонович Косач (1841–1909) походив зі старовинного боснійського роду герцогів Косачів, один із представників якого осів на Чернігівщині та породнився з місцевою козацькою старшиною наприкінці XVII ст. Петро Антонович був заможним поміщиком і мав гарну освіту, хоча в молодості його виключили за революційні погляди з Петербурзького університету. Попри все, він закінчив університетський курс у Києві. Петро Антонович користувався великою повагою як серед селян, так і серед місцевого панства. Довгий час працював у Звягелі головою з'їзду мирових посередників, тобто вирішував суперечки між поміщиками та селянами. Дуже відомою в українському суспільстві була і мати Лесі, так пестливо називали Ларису у сім'ї, Ольга Петрівна (1849–1930). Ця жінка походила з відомого українського дворянського роду Драгоманових і була рідною сестрою Михайла Петровича Драгоманова – історика, письменника, публіциста, політичного та громадського діяча, соціал-демократа. Пізніше погляди дядька матимуть величезний вплив на розвиток світогляду юної Лесі.

Ольга Петрівна Косач була також досить відомою українською письменницею, що публікувала свої твори переважно під псевдонімом Олена Пчілка. Вона написала багато прозових та поетичних творів для дітей, здійснювала переклади, активно займалася педагогічною діяльністю.

Петро Косач і Михайло Драгоманов товаришували. Саме завдяки останньому молодий Косач познайомився з сестрою свого друга Ольгою Драгомановою. Петро Антонович та Ольга Петрівна побралися в липні 1868 р. Вінчання відбулося у Китаєві (передмістя Києва) в Пирогівській Хрестовоздвиженській церкві. Боярами з боку молодого були Володимир Антонович і Василь Кістяківський, з боку молоді – Олександр Кістяківський і Михайло Драгоманов.

Леся була найстаршою з дочок у родині Косачів. Крім неї, були ще Михайло (старший за Лесю на півтора роки), Ольга, Оксана, Микола та Ізидора.

У цій сім'ї завжди шанувалися народні традиції та українська мова, навіть, незважаючи на Емський указ 1876 р., що забороняв вживання української мови у публічних закладах і друкування нею видань. Протестуючи проти цього “драконівського указу”, виїхав за кордон Михайло Петрович Драгоманов, щоб вільно пропагувати українське слово та культуру.

Родина Косачів була відома своїми прогресивними демократичними традиціями. Леся з дитинства знала, що дядько її матері Яків Якимович Драгоманов був декабристом. Ім'я рідного брата матері, а Лесино дядько Михайла Драгоманова було відоме далеко за межами Російської імперії. За революційні погляди постраждав свого часу батько Петро Антонович. Його рідна сестра, тітка Лесі Олена Антонівна Косач, за свою антиурядову діяльність була навіть ув'язнена. Саме арешт улюбленої тіточки Єлі став поштовхом для написання першого відомого Лесино вірша “Надія” (1879). З дитинства маленька білява дівчинка із блакитними очима всмоктувала в себе цей протест проти російського самодержавства та мрію про визволення рідного народу.

У будинку Косачів часто збиралися діячі української культури, що була під заборонаю. Тут читалися літературні твори, ставилися вистави, співалися пісні. Маленька Леся з дитинства вбирала у себе зразки народної творчості та літературного мистецтва. Пізніше вона зазначала: “Мені легко було вийти на літературний шлях, бо я з літературної родини похожу”.

Свої поетичні та прозові твори Ольга Петрівна читала дітям, виховуючи в них потяг до прекрасного та замилювання українським словом. Вона розвивала літературні здібності своїх дітей, і саме мати підбирала для них псевдоніми, якими ті почали підписувати вже власні твори – Леся Українка (Лариса), Михайло Обачний, або Козак (Михайло), Олеся Зірка (Ольга).

Утім, було у Лариси і сімейне прізвисько – Зеїчок, що походило від назви кукурудзи “зея японіка”. Худорляву дівчинку так прозвали за те, що вона була такою тонкою, як і стеблина кукурудзи. А ще називали її Андромахою за любов до античної міфології та Лосею – скорочення від Лариси. Тому Михайлик та Лариса, які завжди були разом, отримали об'єднане прізвисько – Мишолосіє.

Головну роль у родині, безперечно, відігравала мати. Вона керувала господарством, виховувала дітей. Так, Ольга Петрівна вважала, що не варто віддавати дітей у школу, яка тільки зіпсує, зросійщить їх, тому освіту їм давала вдома сама.

Маленька Лариса росла розумною та кмітливою дівчинкою. Вона мала гарну пам'ять, чудово декламувала вірші та прекрасно співала. Вже у п'ять років дівчинка добре грала на фортепіано й писала маленькі музичні п'єски. Її талант постійно відмічали гості Косачів, пророчачи Лесі музичну кар'єру. У 5-річному віці ця білявка дівчинка навчилася писати, щоб листуватися зі своїм улюбленим дядьком Михайлом, який переїхав до Женеви, де заснував Вільну українську друкарню. Листування Лесі Українки з Драгомановим тривало 18 років з 1876 по 1894 рік, фактично аж до його смерті. Крім того, вона також гарно малювала та вишивала. У 8-річному віці вона власноруч вигантувала візерунками батькову сорочку.

У ранньому дитинстві вона була здоровою і нічим не відрізнялася від своїх подружок, із якими часто гуляла лісами і луками. Збирала гриби та ягоди, плела з подругами вінки, гадала на нареченого, співала пісні, слухала казки та перекази. Її дитяча подруга Варвара Дмитрук пізніше згадувала: "Леся не виділялася з-поміж нас ні одягом, ні поведінкою. Разом із сільською малечею бігала влітку в поле... Любила стрічати ввечері череду. Ото вийдемо гуртом за село, посідаємо на моріжку і ждемо, пісень співаючи..."

Леся Українка дуже любила музику та спів. Глибоке відчуття мелодії та музичної гармонії відчувалося у багатьох її ліричних поезіях: "До мого фортепіано", "Сім струн", "Мелодії", "Ритми", "Пісні про волю". І звичайно ж, у славнозвісній "Лісовій пісні".

У 1879 р. Косачі переїхали до Луцька у зв'язку з новим призначенням Петра Антоновича. Велика родина поселилася у будинку над Стиром поблизу надзвичайно мальовничого напівзруйнованого замку Любарта.

Однак у січні 1881 р. Леся дуже сильно занедужала. 6 (18) січня на Водохреща 10-річна дівчинка пішла з подругами на річку подивитися, як святять воду і ставлять великий крижаний хрест. Під час обряду під вагою людей крига тріснула, і маленька Леся дуже замочила ноги, які були у валянках. Вона хотіла додивитися цю церемонію до кінця, тому не відразу побігла додому, а терпіла пекучий біль від морозу, що почав сковувати її ноги. Коли вона прийшла додому, у неї почався жар.

Спочатку лікарі діагностували у дівчинки застуду. Її лихоманило. Потім додався гострий біль у нозі. Запрошені для лікування фахівці діагностували ревматизм. Були виписані дорогі ліки. Проте ніщо не допомагало. Зневірившись у вітчизняній медицині, батьки зверталися до іноземних спеціалістів, знахарів, витрачали величезні кошти на лікування дочки. Але все марно. Хвороба прогресувала. Біль заповняв все тіло. Кожен рух Лесі викликав сильний біль. Довелося забути не лише про музичну кар'єру, а й взагалі про нормальне жіноче життя.

Остаточний вердикт лікарів – туберкульоз кісток. Спроба оперативного втручання бажаного результату не дала, тільки залишивши скаліченою на все життя ліву руку. За рекомендацією медиків, Лесю возили на воді до Німеччини, на море у Крим, Італію, Єгипет. Дівчинка змушена була нерухомо лежати у ліжку, щоб не відчувати нестерпного болю. Перебуваючи на чужині, подумки дівчина завжди линула на рідну Україну.

Приречена на нерухомість, Леся знаходить розраду у книгах. Вона дуже багато читає російською, німецькою, французькою, польською, італійською, англійською, латинською та давньогрецькою мовами. Часто вона уособлювала себе з героїнями літературних творів, мріяла, уявляла себе на місці вигаданих персонажів. У своїх думках вона була здоровою красивою дівчиною.

Батьки намагалися задовольнити цю єдину можливу для своєї дочки втіху. До будинку Косачів привозили величезні пакунки із книгами, які так радували прикуту до ліжка Лесю.

Дівчина дуже цікавилася історією та філософією. Тому десятками читала книги, які радив їй дядько Михайло Драгоманов. Відомо, що для молодших сестер юна Леся написала підручник зі стародавньої історії східних народів.

Серед авторів, яких дуже цінувала Леся, були Тарас Шевченко та Генріх Гейне. Дівчина швидко зрозуміла бідність рідної української літератури. Царські заборони та занедбання власної культури українцями не давали змоги розвиватися вітчизняній літературі. Леся сама починає писати поетичні твори. Перший вірш вона написала у десятирічному віці, коли тільки почала розвиватися важка хвороба. Вона почала перекладати українською свого улюбленого поета Гейне. Потім були поетичні переклади Джорджа Байрона, Адама Міцкевича, Гомера та ін. Великою радістю 14-річної дівчини викликала перша публікація її віршів у львівському журналі "Зоря". Тут були вміщені дві поезії – "Конвалія" і "Сафо".

Відтоді на літературному небосхилі замайоріла блискуча зірка – Леся Українка. Вона взяла собі ім'я, заборонене царською владою. Офіційне діловодство могло ще сприймати терміни "Малоросія" та "малорос", але визнавши себе українцем, людина висловлювала тим самим непокору російському царату. Уже саме ім'я – Леся Українка – несло в собі протест проти царського самодержавства.

Іван Франко, прочитавши цикл Лесиних поезій "Подорож до моря" (1888), писав: "...Ми стрічаємо в тім циклі перші пробіски сильного, самостійного таланту, перші такі картини і поетичні звороти, що виявляють руку майстра".

Улітку 1891 р. 20-річна Леся відпочивала на Чорному морі, спочатку в Криму, а потім в Одесі. Мати Ольга Петрівна завжди переживала за найстаршу доньку й дуже її опікала. Ось що вона писала дочці: "Ах, любий мій Зеїчку... стережися! На човні, сохрани Бог, ні з ким не важся їхати нікуди. Хто там знає їх порядки, якими способами спроваджують і тепер з-під одеських водяних сторін так багато жіночих молодих істот у Туреччину!"

У березні 1893 р. у Львові вийшла перша поетична збірка Лесі Українки "На крилах пісень". Вона була видана коштом Петра Антоновича Косача. Таким чином, батько зробив подарунок своїй хворій 22-річній дочці. Критика зустріла цю збірку поезій дуже схвально. Читацька аудиторія молоді поетеси почала стрімко зростати. Згодом побачили світ інші поетичні збірки: у Львові – "Думи і мрії" (1899), у Чернівцях – "Відгуки" (1902). Високо оцінила поезію Лесі Українки відома письменниця Ольга Кобилянська, з якою вони скоро потоваришували.

Особливою силою та експресією виділяється революційний вірш Лесі Українки "Досвітні огні", який містить визвольний заклик до поневолених людей:

*"Вставай, хто живий, в кого думка повстала!
Година для праці настала."*

*Не бійся досвітньої мли, –
Досвітній огонь запали,
Коли ще заря не загорала”.*

На цей вірш Іван Франко відгукнувся так: “Від часу Шевченкового “Поховайте та вставайте, кайдани порвіте” Україна не чула такого сильного, гарячого та поетичного слова, як із уст сеї слабосилої, хворої дівчини... Україна, на наш погляд, нині не має поета, щоб міг силою і різносторонністю свого таланту зрівнятися з Лесею Українкою”.

Пізніше Великий Каменярь давав таку характеристику поетесі: “...читаючи м'які та рознервовані або холодно-резонерські писання сучасних молодих українців мужчин і порівнюючи їх з тими бадьорими, сильними та смілими, а притім такими простими, такими щирими словами Лесі Українки, мимоволі думаєш, що ся хора, слабосила дівчина трохи чи не самотній чоловік на всю... соборну Україну”.

Навесні 1891 р. Леся Українка відвідала Львів, де зупинялася у Франків. Також побувала вона і в Болгарії, де останні роки свого життя у Софії доживав її дядько Михайло Петрович Драгоманов. Він мав величезний вплив на формування її світогляду. Перебуваючи у Софії в 1894 р., незадовго до смерті дядька, вона впорядкувала його папери та величезну бібліотеку. Леся Українка вважала Драгоманова своїм учителем і дуже переживала, коли той помер у 1895 р.

Революційний заклик містили слова Лесі Українки “Слово, чому ти не твердая криця...”, які повторювали борці за народне визволення від царського самодержавства. Сама поетеса брала активну участь у революційному русі, входячи до групи Українських соціал-демократів, і, по суті, будучи ідеологом цієї групи. Усвідомлюючи революційні ідеї марксизму, вона пропускала їх через свою ліричну жіночу душу й інтерпретувала по-своєму.

У 1896 р. у Києві Леся потоваришувала зі студентом із Грузії Нестором Гамбарашвілі, який один час квартирував у Косачів. Дівчина дуже зацікавилася грузинською культурою та історією. Вона говорила, що у грузинського та українського народів дуже багато спільного, й обидва народи поневолені царизмом і прагнуть свободи. І якось сказала, що якби не була українкою, то воліла б стати грузинкою. Багато часу Нестор і Леся проводили разом. Вона вчила його французької, а він її грузинської. Коли Нестор запитав, який подарунок із Грузії вона хотіла б отримати, Леся відповіла: “Гострий кинджал як емблему боротьби з ненависним ворогом”. Гамбарашвілі виконав її побажання. У найкращих майстрів він замовив кинджал із графіровою та черню зі срібними руків'ям і піхвами. Даруючи зброю дівчині, Нестор Гамбарашвілі сказав: “Будьте тверді у Вашій благородній роботі, як криця цього кинджала, і гострі в слові, як його лезо”. Цей подарунок Леся Українка зберігала все життя.

В 1896 р. була закінчена психологічна драма “Блакитна троянда”.

У своїх віршах Леся Українка писала про життя і смерть, про боротьбу, про добро і зло. Багато місця відведено у її творчості вічній темі кохання. Проте сама авторка ліричних поезій кохання знала лише з романтичних книжок. Чи варто було розраховувати прикутий до ліжка каліці на увагу з боку чоловіків? Ольга Петрівна всерйоз побоювалася, що чоловіки, які можуть зацікавитися Лесею, будуть приваблені не стільки її жіночим шармом, скільки великим майном родини Косачів. Саме тому, якщо якийсь молодик виказував вже знаменитий старшій доньці знаки уваги, господиня маєтку знаходила привід, щоб відмовити залицяльнику від свого дому.

Із кінця 1880-х років Леся Українка часто перебувала в Києві. А в 1895 р. родина Косачів переїхала до української столиці. Дружні стосунки склалися з родинами Лисенків і Старицьких. Але Леся відчувала самотність. Підросли й виходили заміж молодші сестри. У них народжувалися діти. А бідолашна хвора Леся, яка постійно потребувала опіки та догляду, так і залишалася замріяною поетесою, що може мати кохання лише у власних фантазіях. Мабуть, Петро Антонович і Ольга Петрівна змирилися з тим, що дівчина назавжди залишиться в батьківській оселі та не матиме жіночого щастя.

Але не змиралася Леся!

“Contra spem spero!” (Без надії сподіваюсь!) – вірш, написаний у 1890 р. Девіз її життя!

*“Я буду крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись –
Буду жити! Геть думи сумні!”*

Улітку 1897 р. Леся поїхала до Криму. Їй дуже подобався цей райський закуток. Вона дуже цікавилася історією цього регіону та культурою кримських татар, що відображено у кількох її творах. Під час відпочинку в Ялті Леся познайомилася з молодим чоловіком. Це був журналіст, громадський діяч, прихильник революції, активний пропагандист ідей марксизму в Білорусії та на Україні, напівполяк-напівбілорус за походженням Сергій Костянтинович Мержинський (1870–1901).

Спочатку Мержинський не справив на Лесю враження. Однак дуже скоро цей чоловік зацікавив її. Вони часто гуляли ввечері чорноморськими піщаними пляжами, милуючись заходом сонця і ведучи розмови про культуру, політику, філософію. Доля цього молодого чоловіка була важкою. Одразу після народження Сергія померла його мати. Батько був офіцером. Тому вихованням хлопчика займалася його бабуся по матері. По закінченню реального училища він навчався в Олександрівському сільськогосподарському інституті в Харкові.

Зустріч Лесі з Мержинським виявилася доленосною для обох.

26 жовтня 1897 р. Леся писала у листі до матері: “Один мій новий знайомий, що був тут літом у Криму, – я писала тобі про нього в свій час, – Сергій Костянтинович Мержинський, дуже заінтересований моєю “Трояндою” [“Блакитною трояндою – Є.Л.], яку я йому читала, написав мені на сих днях з Мінська, де він постійно живе, що туди має приїхати Кропивницький з трупою, і що я добре б зробила, коли б послала йому, Мержинському, свою драму, а він б дав Кропивницькому для постанови і наглянув, щоб мої умови, які я ставлю, були достатньо виконані... “Троянду” (переписану чи цензуровану?) пошли на адресу Сергія Костянтиновича Мер-

жинського, в Мінськ... Все-таки зверни увагу на мій "діловий" лист і відпиши мені скоріше, бо слід же мені відповісти людині, що так дбає про розповсюдження (от іще слово!) моєї слави – а врешті, може, й неслави, – хто знає..."

Молода поетеса давно була прибічницею революційних ідей, котрі неодноразово чула й від свого дядька Михайла Петровича Драгоманова під час зустрічей із ним за кордоном. Федералізація Росії, автономія України, повалення самодержавства та встановлення демократичного ладу – ось квінтесенція політичної програми українського революційного руху того часу.

Леся багато часу проводила з Сергієм, читала йому власні вірші. Мержинський був захоплений талановитою дівчиною. Він для Лесі став героєм її мрій. Дівчину вражала його висока духовність, глибока інтелігентність і постійне внутрішнє горіння та самовідданість справі. Однак, крім спільних суспільних поглядів і поезії, молодих людей зближала ще одна обставина – обидва були хворими. Кочове життя революціонера відібрало здоров'я у Сергія. У нього був туберкульоз. Погіршення стану могло відбутися у будь-який момент.

Але молоді люди не зважали на дамоклів меч хвороби, що висів над кожним із них. Леся розквітла, почувалася краще. Здавалося, її невиліковна хвороба відступила під натиском сильного кохання. Їхні стосунки не переривалися і після повернення Лесі до Києва.

За сприяння Сергія, Леся Українка починає публікувати свої публіцистичні та літературно-критичні статті у петербурзькому демократичному журналі "Жизнь". Це були праці "Малорусские писатели на Буковине", "Заметки о новейшей польской литературе", "Два направления в новейшей итальянской литературе", "Новые перспективы и старые тени". На його прохання, вона здійснила переклад "Блакитної троянди" російською мовою.

У 1898 р. Леся відвідала Мержинського у Мінську і гостювала у нього три дні, за які потім виправдовувалася у листі до матері: "В Мінську я пробула три дні, бо раз, що перший, а почати і другий день це була дуже втомлена і не хотілось їхати далі, поки зовсім не відпочину, а по-друге, Сергій Костянтинович дуже просив лишитись ще на день, і мені не хотілось робити йому прикrostі, бо він тепер зовсім не пристосований до перенесіння навіть таких невеличких неприємностей... Він запевняє, що дуже поправивсь після санаторії, але вид у нього чахоточний, сливе не може ходити пішки і втомляється од всього страшенно".

Мержинський став частим гостем у будинку Косачів. Дуже швидко не просто дружні стосунки Сергія та Лесі були помічені домашніми. Ольга Петрівна висловила своє невдоволення прибульцю. Побачення між ними були заборонені матір'ю Лесі.

Мержинський не сподобався Ользі Петрівні більше, ніж хто-небудь раніше. Революціонер – отже, потенційний в'язень абр смертник, бідний, хворий – ніяких перспектив. До того ж, він був у шлюбі.

Леся благала матір про зустріч із коханим, страждала. Ольга Петрівна була незворушна. Вона говорила, що дівчині потрібний догляд і дороге лікування, їй необхідно їздити за кордон на морські курорти. Тому ні про яке материнське благословення Леся з Сергієм можуть і не мріяти.

Однак стримати дочку від спілкування з Мержинським мати не змогла. Через сестер, подруг, довірених осіб Леся та Сергій підтримували таємне листування. Дівчина писала, що гаряче кохає свого милого і ніколи не буде щасливою без нього. Сергій відповідав взаємністю. В 1900 р. Леся тричі їздила до Мінська під різними приводами.

Але на початку 1901 р. до коханих прийшла ще одна біда – Мержинський у Мінську сильно застудився і дні його були злічені. Перед смертю він мріяв би побачити свою кохану Лесю.

Тяжкохвора жінка йде на відчайдушний крок. Вона таємно залишає батьківську оселю та ненависну материнську опіку і їде до Мінська, щоб провести з Мержинським останні дні його життя. Лесі було важко рухатися, боліло тіло, вона швидко втомлювалася, але дівчина поспішала до свого милого, щоб застати його живим. Кохання, віра та надія додавали їй сил.

Через кілька днів молода жінка була у Мінську. Вогник життя ще ледь-ледь теплився в тілі Сергія. Вони були разом дуже мало – два місяці. Дуже мало, але вони були разом! Вона робила все можливе й неможливе, щоб підтримати його згасаючі сили. Сповнена невимовного горя, заливаючись сльозами поблизу помираючого коханого, у ніч з 18 на 19 січня Леся Українка написала драматичну поему "Одержима". Головні герої поеми – Месія та Міріам. Вони обидва знають, що скоро Месію забере смерть. Але Міріам не хоче змиритися із втратою коханої людини. Вона безуспішно намагається протистояти смерті і згодна врятувати милого, навіть ціною власного життя. Проте невблаганна доля розлучає їх. Сергій помер у неї на руках 3 березня 1901 р. У її обіймах. Леся і Сергій лежали в одному ліжку. Коли його серце перестало битися, вона це одразу відчула.

Твір, створений за одну ніч, натхненний ангелом смерті, що забрав у неї її Сергія, поетеса ніколи не виправляла. Пізніше вона занотувала: "Признаюся..., що я її в таку ніч писала, після якої, певне, буду довго жити, коли вже тоді жива осталась. І навіть писала, не перетравивши туги, а в самому її апогеї. Якби мене хто спитав, як я з того всього жива вийшла, то я б теж могла відповісти: "J'en ai fait un drame!" ("Я з цього створила драму!")".

Леся Українка на все життя зберегла в своїй уяві світлий образ коханого. Вона продовжувала кохати Сергія Мержинського навіть після його смерті. Йому присвячувала вона свої ліричні рядки "Завжди терновий вінець", "Порвалася нескінчена розмова", "Квіток, квіток, як можна більше квітів..."

7 червня 1901 р. вона написала дуже сумний зворушливий вірш:

*Усі говорять: "Він навіки згинув!"
А серце каже: "Ні, він не покинув!"
Ти чуєш, як бринить струна якась тремтяча?
Тремить-бринить, немов сльоза гаряча,
Тут, в глибині, і б'ється враз зі мною:
"Я тут, я завжди тут, я все з тобою!"
Так, завжди, чи в піснях забути хочу муку,
Чи хто мені стискає дружньо руку,*

*Чи любая розмова з ким ведеться,
Чи поцілунок на устах озветься,
Струна бринить лагідно луною:
"Я тут, я завжди тут, я все з тобою!"
Чи я спущусь в безодні мрій таємні,
Де постаті леліють ясні й темні,
Незнані й знані, і наводять чари,
І душу опановують примари,*

*А голос твоїй бринить, співа з журбою:
 "Я тут, я завжди тут, я все з тобою!"
 Чи сон мені склепить помалу вії,
 Покриє очі, втомлені від мрії,
 Та крізь важкі, ворожії сновиддя
 Я чую голос любого привида,
 Бринить тужливо з дивною журбою:*

*"Я тут, я завжди тут, я все з тобою!"
 І кожний раз, як стане він бриніти,
 Тремтять в моєму серці тії квіти,
 Що ти не міг їх за життя зірвати,
 Що ти не хотів їх у труну сховати,
 Тремтять і промовляють враз зо мною:
 "Тебе нема, але я все з тобою!"*

Протягом шести років письменниця носила траур за коханим чоловіком. Постать Мержинського залишається майже невідомою й дотепер.

Після смерті коханого жінці хотілося їхати якнайдалі. Вона їде до своєї близької подруги-письменниці Ольги Кобилянської в Чернівці. У її товаристві вона знайшла підтримку та розраду. Товаришами Лесі Українки на Західній Україні були художник Іван Труш, письменники Осип Маковей, Василь Стефаник і, звичайно, Іван Франко.

Саме Ольга Кобилянська дозволила Лесі Українці легше пережити трагедію втрати коханого чоловіка. Кобилянська грала для подруги на цитрі, співала. Мешкали вони в одній кімнаті. Багато говорили, гуляли. Навіть придумали одна для одної жартівливі прізвиська: Ольга – "Хтось чорненький" або "Хтосічок", Леся – "Хтось біленький" або просто "Хтось".

Час від часу подруги відпочивали в Карпатах або подорожували Буковиною. Одного разу під час таких мандрівок Леся Українка зустрілася з Климентом Васильовичем Квіткою (1880–1953), своїм майбутнім чоловіком, а тоді – київським студентом, що приїхав відпочити та підлікуватися на Буковину. Він виявився цікавим співрозмовником і чуйною людиною. Вони були вже трохи знайомі в Києві, проте особливого спілкування між юним студентом і вже дуже відомою поетесою там не відбувалося. Незважаючи на те, що різниця у віці між ними складала 9 років, Климент Васильович зміг підтримати жінку у важкий момент.

Через багато років біографи Лесі Українки, збираючи матеріал з її життя, звернулися з запитом про Мержинського до Климента Васильовича Квітки. Той відповів наступне: "Вона дуже мало мені відкрила про Сергія Костянтиновича Мержинського – так звали чоловіка, про якого Ви питаєте і який помер 1901 р. Значить, Леся Українка не вважала, що потрібно знати більше про нього для того, щоб я добре розумів її твори. Те, що Леся Українка сказала мені, сказала з своєї ініціативи, я нічого не розпитував".

Климент Васильович мав багато спільного з покійним Мержинським – розумний, спокійний, витриманий, скромний, чесний і, на жаль, також хворобливий. Він виріс серед простого народу. Батьки його були селянами. Після смерті батька мати віддала його на виховання у знайому сім'ю чиновника Олександра Антоновича Карпова. Той не мав дітей і виховував маленького Кльоню, як рідного сина. Пізніше Карпови переїхали до Києва, а з ними і Климент. Він вступив у Київський університет та одночасно навчався у музично-драматичній школі.

Лесина подруга Аріадна Труш згадувала про початок взаємин Лесі із Квіткою: "Квітка моїх літ. Він був гарний, здібний, добре грав на фортепіано. Можна сказати, що Леся виховала його, впливала на нього. Чи Леся любила його? Воно не випадало на те. І повідомлення про її заміжність було несподіванкою".

Незабаром Леся Українка змушена була повернутися до батьківського дома. Через деякий час до неї прийшла нова гірка новина: 3 жовтня 1903 р. у Харкові від запалення легенів помер її старший брат Михайло. Михась – нерозлучний товариш дитинства. Смерть відбирала у неї найближчих людей, яких вона так поважала й любила.

Проте нескорена жінка продовжувала працювати. Виходили у світ її драматичні поеми та соціально-філософські драми: "Осінь казка" (1905), "В катакомбах" (1905), "Кассандра" (1907) та ін.

Але жінка не поривала свого дружнього зв'язку з Квіткою. "А то правда твоя, – писала вона сестрі Ользі Косач-Кривинюк (Лілі), – що Квіточку слід би "взяти в руки" – страх воно бідне тепер! Ще, як на злість, і матеріальні справи чортзна-як стоять. Та ще лікарі наговорили йому всяких дурниць..."

Під час революції 1905–1907 рр. українська інтелігенція надіслала Міністру освіти Російської імперії заяву з вимогою про дозвіл навчання на Україні дітей рідною мовою. Її підписали Олена Пчілка та Леся Українка. Молоду поетесу вже тоді величала Дочкою Прометей, яка запалила вогонь правди і дала його людям, щоб розвіяти морок п'їтьми. З революцією славна донька України пов'язувала надії на покращання народного життя. Її запальні поезії викликали невдоволення влади і призвели навіть до короточасного арешту на початку 1907 р.

Вона продовжувала оспівувати героїв визвольної боротьби. Часто зверталася до історичного епосу чужих народів, прославляючи борців за волю. До таких творів належать її лірико-епічні поеми "Давня казка", "Роберт Брюс, король шотландський", "Ізольт Білорука" тощо.

Напевне, Леся і надалі переймалася суто суспільно-політичними справами. Але доля ще раз усміхнулася жінці в образі Климента Васильовича Квітки, якого вона давно вже вважала своїм найближчим другом. Він уже прославився як музикознавець, фольклорист, збирач народних пісень. Леся та Климент працювали удвох над книгою "Дитячі ігри, пісні й казки з Ковельщини, Луцьщини і Звягельщини на Волині".

Спільна робота зі збирання та збереження українського фольклору захопила та поєднала Лесю та Климента. Він – молодий інтелігентний чоловік. Вона – відома поетеса, якій доля так мало відвела щасливих моментів життя. Климент боготворив Лесю, і вона теж не приховувала своєї симпатії до нього. Вони разом їздили відпочивати в Одесу, Сочі, Тбілісі.

Леся Українка писала Ользі Кобилянській: "Мій Хтосічок знає, що Хтось завжди тримався добре з Квіточкою, але тепер тримається ще ліпше, і тепер уже Квіточка зовсім не може без Когось жити та і Хтось близько того. Чи то зле, чи то добре, то кожний собі може думати, як хоче, але вже воно так. Я не знаю, яка буде форма чи формула наших відносин, але одно певне, що ми будемо старатись якнайменше бути нарі-

зно один від одного і якнайбільше помагати одно одному, – се головне в наших відносинах, а все решта другорядне”.

На початку 1907 р. Климент Квітка захворів на туберкульоз. Леся Українка наполягла на тому, що необхідно їхати у Ялту. Нехай тепле кримське сонце допоможе молодому організму у боротьбі з недугою. Навесні 1907 р. Леся і Климент разом відпочивали у Ялті. Можна вважати, що стосунки між ними вже були досить близькими, що викликало серйозне занепокоєння Лесиної матері.

Ольга Петрівна запекло виступала проти того, щоб Леся вийшла заміж за Климента Квітку. Вона наводила різні аргументи: він бідний, без постійної роботи, не зможе піклуватися про хвору жінку, до того ж, набагато молодший, тому вийти за нього просто непристойно.

Однак Леся не послушалася матері. Вони на короткий час повернулися до Києва і таємно обвінчалися 25 липня 1907 р. Тепер офіційно Леся мала ім'я Лариса Петрівна Косач-Квітка. Вона була щаслива. 36-річна Леся та 27-річний Климент тепер могли бути разом.

Того дня Леся писала матері: “Люба мамочко! Справа скінчена – ми звінчалися сьогодні в 1-й годині дня. Знайшли такого попа, що сам порадив коротший спосіб, без оглашень. Хоч сьак хоч так дивитись на сей обряд, то все можна сказати: “grâce à Dieu c'est fini” [“слава Богу, це кінець”] (фр.) – Є.Л.), коли вже взагалі він мусив відбутися. Ми не запрошували нікого, крім конечних свідків... Я не кликала нікого з церкви до нас, бо думала, що Кльоні краще скоріше перейти від урочистого до звичайного... Він... втомлений попередньою турботою та й самою відправою (ми в далекій церкві вінчалися). ...Більше не пишу, бо теж втомлена і мушу чимсь таким зайнятись (хоч коректурою), щоб вернути собі рівновагу душевну”.

У той же час вона написала сестрі Лілі (Ользі Косач-Кривинюк). Та жила необвінчана зі своїм чоловіком Михайлом і мала дитину. Сестри вважали, що правильніше жити громадянським шлюбом без формалізації його церквою та державою. Так дійсно людей поєднує сила кохання. Тепер Леся вибачалася перед молодшою сестрою за те, що “капітулювала” перед суспільством, й дуже зраділа, коли та її не осудила і привітала: “Люба Лілеєнька! Спасибі за повіншування і за добрі слова. Я думала, що ти скоріш осудиш мене за сей крок, що тобі трудно буде зрозуміти, як це ми могли “скласти зброю” там, де ти свою держиш, не хилиючи... І великий камінь знявся з душі моєї, як я побачила, що ти очевидячки “ввійшла в наше положення”. Справді, стільки вимучившись, як я за сей рік, може, навіть Галілеєво одречення можна зробити, бо таки людина більше не видержить, ніж її сила дозволяє, та й то, якби річ була тільки в мені, то, може б, я й видержала ще, але наражати Кльоню на дальшу турботу я вже не могла, се занадто страшно. Сподіваюсь, що тепер матимем спокій хоч від людей... Тим часом все гаразд, ніхто нас нічим не мучить, і ми собі збираємось у Крим...”

Дізнавшись про це, Ольга Петрівна вимагала від церковної та світської влади скасувати цей шлюб. Вона привселюдно говорила про зятя, що це “безчесний чоловік, який женився на грошах Косачів-Драгоманових”. Проте поважних причин для визнання цього шлюбу недійсним не було. Климент і Леся залишилися подружжям, хоча стосунки з Ольгою Петрівною були розірвані остаточно. Згодом контакт відновився, але через сестер. Час від часу мати через інших дочок передавала для Лесі гроші, щоб та не дуже страждала від нестатків.

В одному з листів до сестри Леся Українка так характеризувала дії матері: “Це вже, я бачу, починається “материнська ревність”, ну все одно, для цієї ревності, чим далше, тим більше буде поживи, ну свого ставлення до Климента я не поміняю, може, тільки в руслі ще більшої душевної ніжності до нього. Проте ні в якому випадку не мамині міни можуть нас посварити. Тільки все-таки це і гірко, і важко, і фатально, що не одна моя дружба чи симпатія, чи кохання не могли до цих пір обійтися без цієї ядовитої ревності чи чогонебудь вроді цього з боку мами”.

Саме до цього кримського періоду належить драматичний діалог Лесі Українки “Айше та Мохаммед” (1907). Цікавлячись східною культурою та релігією, поетеса зацікавилась постаттю основоположника ісламу пророка Мухаммеда. Відомо, що 25-річний Мухаммед одружився з 40-річною Хадіджою. Ця жінка першою визнала нову релігію Аллаха і підтримала месіанську діяльність свого чоловіка. Пізніше Хадіджа померла. У Мухаммеда було багато дружин, наймолодшою з яких була красуня Айше. Однак пророк завжди тримав у пам'яті образ своєї першої жінки – помічниці та наставниці. Любов до померлої Хадіджі пронизує весь діалог Мухаммеда з коханою Айше. Можливо, при написанні цього твору Леся Українка проводила певні аналогії з власною біографією. Вона підтримувала чоловіка, набагато молодшого за неї.

На жаль, подружнє життя Лесі Українки та Климента Квітки виявилось нетривалим. Здоров'я поетеси постійно погіршувалося. Ольга Петрівна мала рацію, говорячи, що новий чоловік не зможе забезпечити лікування для тяжкохворої жінки. Дорогі медичні препарати, курорти Італії, Австрії, Німеччини та Єгипту стали тепер неможливими. Та все одно, Леся відчувала щастя. Просте жіноче щастя – близькість поряд коханого чоловіка. Саме в цей час відбувається поступове згасання щасливої жінки.

Лікарі радили Лесі теплий м'який клімат. Климент Васильович одержав посаду в суді у Криму в Балаклаві. Молоде подружжя вирушило на південь. Згодом Леся та Климент переїхали до Ялти. Однак бажаного покращання стану здоров'я жінки не відбулося. Можна припускати, що жінці нелегко було перебувати у Ялті, місті, де колись вона зустріла своє перше велике кохання – Сергія Мержинського.

Молоде подружжя збирало гроші для подорожі до Єгипту. Там, на середземноморських курортах Країни пірамід Леся Українка могла трохи покращити своє самопочуття.

У цей час, у 1908 р., разом із композитором Філаретом Михайловичем Колессою Климент Квітка організував фольклорну експедицію для запису на фонограф українського героїчного епосу. Активну участь у спорядженні експедиції взяла і Леся Українка. Квітка загалом зібрав понад шість тисяч народних пісень. Велику допомогу йому у цій роботі зі збереження культурної спадщини надавала Леся. В 1917–1918 рр.

побачать світ дві частини книги Климента Квітки “Народні мелодії з голосу Лесі Українки”. Гроші, зібрані для подорожі до Єгипту, на вимогу Лесі Українки, були витрачені на цю фольклорну експедицію.

Також Леся Українка налагодила добрі стосунки з істориком Михайлом Сергійовичем Грушевським, який заснував Українське наукове товариство в Києві, дійсним членом якого вона виявила бажання бути.

Подорож до країни пірамід здійснилася наступного року. Цікаво, що тут, у Єгипті, відбулася її зустріч з ще одним патріотом України – істориком Дмитром Івановичем Яворницьким, відомим дослідником запорізького козацтва та збирачем пам'яток минувщини, якого Леся Українка назвала “завзятим дідом”.

У 1909 р. помер Петро Антонович Косач. Смерть батька стала ще однією важкою втратою для Лесі Українки.

Здоров'я жінки постійно погіршувалося. Восени 1911 р. хвороба Лесі загострилася. Жінка відчувала постійний біль і вживала велику кількість різноманітних ліків. У неї почали відмовляти нирки. Це був час, коли смерть уже стояла на порозі Лесиної оселі. Але жінці так ще багато треба було сказати світу. Вона продовжувала невтомно працювати. Саме в цей час вона створила свою безсмертну драму-феєрію “Лісова пісня”, у якій розповідається про трагічне кохання Мавки до сільського хлопця та про людську жорстокість, що погубила це кохання.

Роботу над “Лісовою піснею” Леся Українка почала 3 липня, а закінчила її за три тижні, 25 липня 1911 р. Цей твір був опублікований у наступному році, а згодом поставлений на сцені і приніс ще більшу славу його авторці. Серед інших відомих ліричних творів Лесі Українки можна згадати історичну драму “Руфін і Прісцилла” (1910), “Камінний господар” (1912) та “Оргія” (1913). Ці та інші твори видатної письменниці до цього часу є актуальними й цікавими. Вони порушують соціальні та моральні проблеми людського суспільства, викривають негативні явища звичайної повсякденності та показують красу і велич високих почуттів і безмежність духовного всесвіту.

Пророчими виявилися поетичні рядки Лесі:

*“Я змаганням втомилась кривавим,
І мені заспівати хотілось
Лебединую пісню собі”.*

Крім ліричних творів, Леся Українка писала статті та літературознавчі розвідки. Щоб підтримати згадане життя коханої дружини, Климент Васильович добивається посади на Кавказі, сподіваючись, що свіже гірське повітря поверне сили його Лесі. Подружжя переїхало в Кутаїсі, пізніше – в Хоні, потім – в Телаві, а згодом у невеличке грузинське містечко Сурамі. Кавказ дуже цікавив Лесю Українку і надихав її на творчість.

На початку 1913 р. відбулася ще одна подорож до Єгипту. Проте сили поетеси танули з кожним днем. Ніщо вже не могло зупинити кроки кістлявої з гострою косою. Лікар, який лікував Лесю Українку в Єгипті, сказав їй: “Madam, Vous devenez tout esprit” [“Мадам, ви зовсім перетворюєтесь на духа” (фр.) – Є.Л.].

Климент Васильович тепер клопотався про переведення його на службу до Середньої Азії, де була підвищена платня, а головне – сухий клімат для хворої дружини, подібний до єгипетського.

Мужня жінка відчувала, що її “тридцятилітня війна” із хворобою наближається до завершення. Вона зробила останні розпорядження щодо своїх творів і паперів.

28 червня 1913 р. Климент Васильович написав Лесиній сестрі Ользі Косач-Кривинюк у Катеринославі: “Леся вже не може сидіти і вставати з ліжка. Звичайна її витримка вже зрадила її, і вона стала досить вередливою. Якщо пощастить дістати грошей, я спробую знайти іншу прислугу для догляду, що вимагає особливої тямі. Няньок та фельдшерок тут зовсім нема...”

Климента і Лесю майже завжди супроводжувало безгрошів'я. Вони були обплутані боргами, як тенетами, так що зароблені кошти одразу йшли на погашення боргів. Лесині родичі допомагали, як могли. 4 липня в Кутаїсі, де перебувала хвора жінка, приїхали мати Ольга Петрівна з найменшою сестрою Ізидорою. Стояла сильна спека. Увійшовши до житла, де мешкала родина Квітків, вони не могли впізнати Лесю. Вона була дуже худю та блідою. Леся майже нічого не їла, її постійно нудило. Підвестися та пересуватися без сторонньої допомоги вона не могла.

9 липня Лесю автомобілем перевезли у невеличке тихе гірське містечко Сурамі. Стан здоров'я хворої начебто покращився. Спала температура, майже зникла постійна нудота. Разом із Дорою (Ізидорою) Леся виходила на балкон і напівлежачи у шезлонгу дивилася на гірські вершини, вкриті лісом. Вона майже нічого не їла. Але через три дні здоров'я погіршилося. Вона дуже чекала на приїзд сестри Ольги. В ніч з 18 на 19 липня Ізидора відправилася зустрічати з поїзда сестру Ольгу. Біля хворої залишилися мати Ольга Петрівна та чоловік Климент Васильович. Леся спала, проте кілька разів прокидалася і просила, щоб погодували сестру, яка втомилася й зголоділа в дорозі. На світанку Ізидора з Ольгою прийшли до сестри, однак живою вони її не застали. Вона померла якраз перед їхнім приходом.

19 липня (1 серпня) 1913 р. серце Лесі Українки зупинилося. Її смерть сколихнула не лише Україну. Траурні збори відбувалися у Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Чернігові, Петербурзі, Тбілісі, Ризі, Варшаві, Парижі. Тіло видатної жінки було перевезене до Києва і поховане на Байковому цвинтарі поряд із батьком і братом.

Російська влада дуже боялася, що похорон видатної доньки України може перетворитися у багатотисячну антиурядову маніфестацію. Тому царський уряд наказав провести поховальну церемонію без гучних промов, а для підтримання порядку був виділений наряд кінноти. Численний конвой очолив київський поліцеймейстер – генерал Скалон.

Климент Васильович надовго пережив свою видатну дружину. Він виступав за збереження її літературної спадщини в добу так званого “розстріляного відродження” в Радянській Україні в 1920-х – на початку 1930-х років. Був звинувачений в українському націоналізмі та змушений переїхати у Москву. Мабуть, тільки

близькість зі всесвітньо відомою українською письменницею врятувала його від знищення в добу сталінізму. Протягом майже двадцяти років Климент Васильович працював у Московській консерваторії. Вже після закінчення Другої світової війни він одружився з молодою студенткою Кашеєвою. Помер 19 вересня 1953 р. Проте до самої смерті Климент Васильович продовжував шанувати пам'ять поетеси – відвідувати вечори, присвячені його дружині – Лесі Українці.

Новітня доба

Кохання в житті великого історика та політика Михайла Грушевського

Михайлові Грушевському випала велика честь: його по праву називають першим президентом України, "батьком української історії". Доля відвела йому шістдесят вісім років життя, поділивши їх навпіл між двома століттями – XIX і XX. Науковий доробок і політична діяльність Великого Українця вивчаються зараз із шкільної лави. І, безсумнівно, мало хто в історії України зробив так багато для ствердження ідеї її державної незалежності, для захисту її національних традицій і культури. Михайло Грушевський проніс свій важкий хрест служіння Україні від молодих років до своєї смерті за загадкових обставин 25 листопада 1934 р. під час лікування у Кисловодську. Дочка Катерина та брат, відомий історик Олександр Грушевський, були піддані репресіям і загинули. Ім'я самого Михайла Грушевського в радянські часи було під забороною і могло згнутися лише у негативному контексті. Тільки відродження державної незалежності України, задля якої поклав своє життя великий науковець і політик, дозволило врешті-решт дати неупереджену оцінку цій непересічній особистості. Але розглянемо цю постать в іншій іпостасі, адже у грудях палкого патріота України Михайла Грушевського билось живе людське серце здатне страждати, прощати, радіти та кохати.

Майбутній голова Центральної Ради народився 29 вересня 1866 р. у м. Холм (нині Хелм, Польща) в родині гімназійного вчителя російської словесності Сергія Федоровича Грушевського і був первістком у батьків. Рід Грушів (згодом Грушевських – на шляхетний манер) переважно давав представників священицького стану, однак Сергій Федорович, батько історика, перервав давню традицію, здобувши світську освіту. Хоча дружиною його і матір'ю Михайла стала дочка православного священика Глафіра Захарівна Опокова. Релігійні погляди батьків мали великий вплив на маленького Михайла. Як педагог і викладач Сергій Грушевський був досить відомий, і за його підручником із російської словесності навчався вся імперія. Ще у дитинстві Михайла у 1870 р. родина Грушевських переїхала до Ставрополя, а згодом у 1879 р. – до Владикавказу. На цей час родина Грушевських збільшилася, крім Михайла, народилися брати Захар, Федір, Олександр та сестри Ганна і Марія.

Юний Михайло показував гарні успіхи у навчанні, і батько вирішив відправити його до тифліської гімназії, яка була однією з найкращих у регіоні. У віці 14 років Михайло Грушевський залишає батьківську домівку у Владикавказі і переїжджає у Тифліс на навчання. Він був дещо старшим за своїх однокласників, але за результатами навчання завжди був одним із найкращих. На той час столиця Грузії була досить великим осередком освіченого українства. Багато викладачів гімназії були вихідцями з України, зокрема і Микола Іванович Гулак, один з організаторів Кирило-Мефодіївського товариства. Саме тут, у Тифлісі, російськомовний Михайло Грушевський переживає сильний вплив українізації. Під час навчання у гімназії (1880–1886 рр.) він захоплюється творчістю Тараса Шевченка, перечитує кілька разів його "Кобзар", читає історичні праці Миколи Костомарова, Михайла Максимовича, Володимира Антоновича, Михайла Драгоманова. Сам Михайло, який писав вірші і щоденник російською мовою, поступово переходить на українську. Далека Батьківщина, земля його предків із нездоланною силою вабить юнака. Він лише кілька разів відвідував Україну під час літніх канікул, відпочиваючи у дідуся по материнській лінії у селі Сестринівці неподалік від Бердичева. Після закінчення гімназії він вирішує вступити на історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира.

Звичайно, молодого гімназиста не оминули романтичні почуття. Вони вразили душу 16-річного Михайла у важкий період його життя. Від хвороби під час епідемії навесні 1882 р. померли брати Михайла Захар і Федір та сестра Марія. Смерть рідних і перше нерозділене кохання дуже боляче вдарили по юнаку. 1 січня 1883 р., на Новий рік, юний Грушевський занотовує у записнику, що збирається більше уваги приділити навчанню, особливо вивченню української мови та історії. Саме в цей час у юнацьких віршах Михайла з'являються такі рядки:

*"Я молод годами, чуть стала губа
Лишь первым пушком оттеняться,
Но стар мой рассудок, и я навсегда
Порешил перестать увлекаться".*

Однак забути своє юнацьке кохання 16-річному Грушевському було не так вже й легко. Через місяць він знову з сумом пише:

*"О если б мне талант, о я не стал бы петь
Любви и неги сладких наслаждений,
Я б желчью написал историю страстей,
Всепожирающих мучений,
Когда в отчаяньи, в сознании бессилья
Готов разрушить все, и прежде всех себя,*

*Когда терзаясь страстною любовью,
Ты ненавидишь мучась и любя”.*

Хто була та дівчина, якою захопився майбутній голова Центральної Ради і "батько української історії" напевне встановити вже неможливо. Але печаль у серці юнака за невідомою нам красунею поступово затишала, хоч і через рік, і через два він згадував дівочий "погляд гордий", який відбирає слова та розум, позбавляє сенсу життя. Михайло подумки погрожує коханій, що помре без неї:

*“Як гарна весна на землі зацарює,
Прийди й сядь в мене на могилі,
На білій ополі, де яблонь пахуча
Розвісила гойниці гілля.
Багато квіток запахних та розкішних
Побачиш ти там коло камня –*

*Ті квіти розкішні зійшли з мого серця,
А пахощі їх – то кохання.
Зірви ти квіток тих, дівчино, й послухай –
Почуєш од їх, моя мила,
Ті речі про щире та палке кохання,
Що зтіли із серцем в могилі”.*

Жовтня 28. Р.Б. 1884

Нереалізована романтична енергія стала потужним стимулом до навчання. Михайло Грушевський пізніше писав у своїх "Споминах", що він завжди був "круглим п'ятирічником", "першим учнем" у класі.

Молодий гімназист Грушевський далеко за межами Батьківщини, в центрі Грузії, блискуче опановує українську мову. Він із захопленням пише вірші про далеку, але рідну Україну, славетне козацтво. На літературні твори Михайла Грушевського справила величезний вплив революційна поезія Великого Кобзаря. "Батько Тарас" став для тифліського гімназиста найбільшим кумиром. Як і Шевченко, він вирішив своє життя присвятити Україні. Михайло Грушевський з гордістю у своєму вірші "Я малорос" (термін "українець" тоді не мав широкого вжитку, і сам Грушевський став пізніше одним із найбільших його пропагандистів, одна з його праць називалася "Хто такі українці і чого вони хочуть") пише про те, що славна Україна лежить тепер у ярмі, занедбані її культура, традиції та мова, але прийде час – Україна звільниться з кайданів Москви і знову здобуде свободу. Цей патріотичний вірш "малорос" Грушевський пише ще російською мовою, дуже скоро українець Грушевський писатиме переважно українською і зробить неоцінений внесок у розвиток української літературної мови. Михайло Грушевський пробує писати перші наукові розвідки про Україну, в його поезії ліричні теми майже повністю витісняє історична тематика. Наукові та літературні твори Грушевського починають друкувати. Перед успішним гімназистом відкриваються блискучі перспективи. 19-річний Михайло готується переїхати у Київ на навчання в університеті.

Наприкінці 1885 – на початку 1886 рр. у Тифлісі виступала театральна трупа. У її складі була молода оперна співачка Олена Павлівна Марковська. Вона була україночку за походженням і не цуралася цього. Олена Марковська мала приємну зовнішність і чудовий голос. Сам Грушевський у "Споминах" так згадував про неї: "Се була доволі гарна і поставна дівчина, темна шатенка, з карими очима, українського типу, – походила з мішаної польсько-української родини: мати її була католичка, мабуть, теж сполячена українка, батько був православний, і тому вона була хрещена в православній вірі, і вважала себе, здається, більше "малоросіянкою", ніж польською...". Серце Михайла Грушевського, яке його власник три роки намагався берегти в аскетичному стані, не витримало чар красуні-співачки. І знову один за одним линули романтичні вірші. Поезія серця тепер витіснила історичні теми. Це був найбільший період розквіту любовної лірики у творчості Грушевського. Свої почуття до Олени Марковської їй самій Михайло Грушевський так і не розкрив. Спілкування між ними не виходило за межі світської етики. Грушевський приходив у гості до дівчини, дарував їй українські книги, розказував про Україну та її минуле. Вони обговорювали різні питання культури, науки, політики. Але, очевидно, розуміючи безперспективність цих сподівань, молодий Грушевський так і не наважився зізнатися у своїх почуттях дівчині. Проте на самоті вони виливалися у прекрасні поезії:

*“Чи лягаю я пізно, чи то рано встаю
Та щоденну знов працю починаю свою –
Ти в мене і на серці, ти в мене й у очах,
Із тобою живу я кожен день, кожен час...
Чи то лист шамотит – то твій голос лунає,*

*Чи на зірку зірну – вже твій усміх згадаю.
Ізо мною скрізь дух твій – наче янгол святий.
Він слідує за мною, щоб на путь навести.
Зглянься поглядом ясним, обізвись до мене,
І щасливий я буду, поки вік не мине”.*

2 грудня 1885 р.

*“Між тими очима без ліку,
Що палко тебе оглядають,
Між тими оце голосами,
Що щиро тебе похваляють,
Чи знайдеш мій голос недужий
І очі мої неблизкучі,
Чи вчуєш, як б'ється серденько
До тебе коханням палючим?*

*Крізь товпу, крізь світло блискуче
Сюди на мене позирни ти,
Душа тут є горда та дужа
І серце коханням налите.
Закидане хмизом, камінням
Джерело холоднее льєця,
Хто тую покрівлю розкида,
То добре водиці нап'єця!”*

5 грудня 1885 р.

*“Як до тебе йти збираюсь, із тобою розмовляти,
Все зарані розбираю, як ступити, що сказати,
Передумаю до щенту кожний рух і кожне слово,
А прийду – і одубію, а ні духа, а ні мови,
Поки мене не оживиш своїм оком, словом милим,
Й побіжать у мене речі, що на серці накупіли”.*

6 грудня 1885 р.

*“Я летів до тебе серденько дівчино,
Щоб намиливатись твоїми очима,
Щоб ще раз упитись милими речами,
Ще надать серденьку палу та кохання.
Скільки ждав я сего, скільки приберався,*

*А додому хмурий од тебе вертався.
Щось важке та сумне серце нагнітило –
Чи почуло серце, що тобі немилий?
Чи тобі припав хто инчий до сподоби?
Чи мого кохання проминула доба?”*

8 грудня 1885 р.

Відомий лист Грушевського до О.Марковської від 19 грудня 1885 р. Звичайно, на перший погляд, він здається суто діловим. Але поміж рядків уважне око може побачити, що молодий Грушевський не лише милується гарним голосом чарівної актриси, а й у такому захопленні від неї, що приховувати свої почуття до неї йому вдається ціною неймовірних зусиль. Прекрасна Олена Марковська здавалася йому безцінним скарбом: неземна врода, чарівний голос, бездонні очі, загадкова посмішка, вихованість у спілкуванні. Справжня скарбниця жіночих чеснот. І що найважливіше – вона українка! З перших же рядків листа Грушевський пише: “Якось не гаразд українцю, посилаючи українські книжки до українки, по-московськи писати, вибачайте, прошу...” Але роман між українцем і українкою у грузинській столиці так і не мав продовження. Важко сказати, що саме стало на заваді. Через кілька років Михайло Грушевський написав невеличке оповідання “Романтична історія”. Схоже, воно мало і деякі автобіографічні риси. В оповіданні йдеться про молодого студента, який захопився гарною дівчиною і навіть збирався з нею одружитися після закінчення навчання. Однак дівчина виявилася зовсім не такою, якою він її уявляв. Вона не виявляла зацікавленості молодим студентом, часто була холодна з ним. Натомість багато уваги приділяла іншому залицяльнику, чоловікові середніх років. Це обурило молодика. Він навіть збирався викликати суперника на дуель. На щастя, все обійшлося. Але стосунки з дівчиною були розірвані. Чисті романтичні мрії молодого студента красуна відкинула, надавши перевагу залицянню досвідченого ловеласа, який незабаром кинув її саму. Чи можна повністю перенести зміст цього оповідання на стосунки між Грушевським і Оленою Марковською, судити важко. Однак фактом є те, що це оповідання було написане в той період, коли стосунки між ними припинилися.

Коли трупа Олени Марковської залишала Тифліс, Грушевський не пішов її проводити. Йому було боляче бачити її у колі залицяльників. Їхнім шляхам було суджено ще раз перетнутися. Ось що пише про це сам Грушевський: “Кілька літ пізніше я побачив її на кавказьких курортах, здається, в Залізноводську. Літа були для неї немилосердні, вона... стратила ту миловидність, котрої останні відблиски довелося мені побачити. Коло неї крутився і робив гонори якийсь франтик. Мені не стало охоти наближатися до неї, називати себе і відновляти стару знайомість”.

У червні 1886 р. Михайло Грушевський закінчив тифліську гімназію, маючи відмінні оцінки в атестаті. Всупереч волі батька, який хотів, щоб син продовжив навчання в Московському університеті, останній вирішив здобути вищу освіту тільки в Києві. Сергій Федорович усерйоз непокоївся, що за своє українофільство Михайло у Києві потрапить до якоїсь “хохломанської історії”.

У 1886 р. Грушевський переїжджає на Україну й поступає в омріяний Київський університет св. Володимира, де лекції з російської історії вів видатний історик Володимир Боніфатійович Антонович. Праці останнього були давно відомі Грушевському. Антонович також вирізняв здібного студента серед інших. Як і Антонович, Грушевський був палким українським патріотом. Фактично лекції з російської історії Володимир Боніфатійович присвячував минулому України, постійно вживаючи терміни “Україна”, “українці”, “Україна-Русь”, переходячи на українську мову, використання якої було заборонене в державних установах Емським указом царя Олександра II від 1876 р. Саме Антонович заклав ту концепцію історії України, яку пізніше удосконалив, розвинув і обґрунтував Михайло Грушевський. Дуже швидко Грушевський став улюбленим учнем Володимира Антоновича. Під його керівництвом одна за одною виходять наукові праці молодого Грушевського. На третьому курсі з-під його пера вийшла перша велика історична розвідка “Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст.”. У 1891 р. ця праця була надрукована й удостоєна вченою радою Київського університету золотої медалі. За “видатні знання і здібності” адміністрація університету залишила Михайла Грушевського після закінчення навчання на посаді викладача. Уже під час університетських студій він виявив неабиякий хист до наукової роботи, великий талант дослідника, працелюбність. У віці 24 років молодий науковець був обраний дійсним членом Історичного товариства Нестора-Літописця, найвідомішого професійного об’єднання істориків Російської імперії. У 1894 р. Грушевський захистив магістерську дисертацію. Важко було впізнати у цьому молодому чоловікові з довгою бородою і поріділою шевелюрою, того замріяного і закоханого юнака з тифліської гімназії, який кілька років тому переїхав до Києва. І тільки погляд розумних очей був все таким же ясним, як і раніше. Перед молодим науковцем відкривався шлях до блискучої академічної кар’єри. І щасливий випадок не забарився.

Західна Україна у XIX ст. входила до складу Австро-Угорської імперії. Дві імперії – Росія та Австро-Угорщина, – які поділили між собою землі України, належали до ворожих таборів, тому не оминали можливості дошкулити одна одній. Так, наприклад, Москва підтримувала на землях Галичини рух москвофілів, які відкидали існування українського народу, а себе і всіх українців відносили до єдиного великого російського народу “від Карпат і до Камчатки”. Натомість Австро-Угорщина у своїх межах прихистила українофілів, дозволяла друкувати книги українською мовою, створювати українські культурно-просвітницькі товариства. Наприкінці XIX ст. Львів перетворився на столицю української культури. Тут не було жодних обмежень щодо українського слова, а навпаки, дуже часто надходила допомога з Відня. У 1894 р. у Львівському університеті відкрилася кафедра історії Східної Європи. Оскільки своїх вітчизняних фахівців зі східноєвропейської історії не було, вирішили запросити на завідування кафедрою відомого історика, професора Володимира Боніфатійовича Антоновича. Однак той, пославшись на похилий вік, відмовився переїхати у Львів. Замість себе Антонович запропонував свого учня, молодого перспективного науковця Михайла Грушевського. Йому тоді йшов 28-й рік. Львівська професура погодилася із пропозицією авторитетного історика. Грушевський опи-

нився у Львові.

Переїхавши сюди, Михайло Грушевський поринув у вир наукової роботи. Крім завідування кафедрою, яка ним фактично була перетворена на кафедру історії України, Грушевський був обраний членом Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ), а з 1897 р. став його головою. Він же був головним редактором головного друкованого органу НТШ. У цей же час разом з Іваном Франком Грушевський редагує журнал “Літературно-науковий вісник”. Плюс до цього він починає видавати у світ перший фундаментальний нарис історії України – “Історія України-Руси”, яка принесла йому авторитет і світове визнання. Саме з того часу за Грушевським закріпився титул “батька української історії”. Наукову діяльність історик поєднував із політичною, ставши у 1899 р. співзасновником і одним із лідерів Української національно-демократичної партії.

Чи можна було все це поєднати з романтичними почуттями? Грушевський довів, що можна.

Саме в середині 1890-х років він знайомиться з Марією Сильвестрівною Вояківською. Скромна, порядна, вихована, симпатична дівчина, з відомої родини, українка. Вона була лише на два роки молодша за молодого професора і як наречена, за мірками того часу, вважалася підстаркуватою. Молода галичанка працювала вчителькою у Львові. Серце Грушевського спалахнуло з новою силою. Не виникає сумніву, що саме їй присвячені такі поетичні рядки:

*“Я все люблю в тобі – твій усьміх непорочний
І соромливий рух тих похлихливих вій,
І голос ласковий, де чую гомін любий
Ще нерозвіяних ясних дівочих мрій.
Дівчино серденько, коли б схотіла доля
Пересадить тебе із твого квітничка*

*В мою хатину – ти б скрасила пишно,
Засяла в темряві самотнього кутка.
Сьвіти мені, моя прекрасна зоре,
Тебе я довго так у пітьмі тій шукав,
І ще гірчийш було б, коли б на мить блиснувши,
Привітний сьвіт в очах моїх пропав”.*

Цей вірш написаний близько 1895 р. Він є останім із відомих творів любовної лірики Грушевського.

Нарешті щастя посміхнулося Грушевському, і прекрасна зірка в образі Марії Вояківської скрасила самотній куток видатного науковця. На початку 1896 р. Михайло і Марія одружилися. Товариш Грушевського Івана Франко присвятив молодятм свою повість “Перехресні стежки”.

21 червня 1900 р. у родині Михайла і Марії Грушевських народилася донька Катерина. У майбутньому Катерина Грушевська під впливом батька також захопиться історією України і стане автором низки історичних досліджень.

Марія Сильвестрівна стала надійним помічником у праці Михалові Грушевському. Вона розділила з ним усі труднощі його життєвого шляху і була поряд до кінця життя великого українця. Разом із ним вона їхала на заслання у Симбірськ, Казань, Москву. Марія Грушевська була досить відомою перекладачкою. Завдяки її праці українські читачі змогли ознайомитися з шедеврами Й.-В.Гете, А.Доде, Гі де Мопасана, І.Тургєнева, А.Чехова. У 1917 р. брала активну участь у діяльності Центральної Ради, головою якої був її чоловік. Марія Грушевська займалася питаннями просвіти, культури та мистецтва. Під час захоплення Києва більшовицькими військами полковника Муравйова, який тільки-но розгромив студентський загін захисників Центральної Ради і УНР поблизу станції Крути 29 січня 1918 р., місто було піддане нещадному артобстрілу 7 лютого 1918 р. Снаряди потрапили у будинок Грушевських, який його власники встигли завчасно залишити. Вогні загинули безцінні рукописи і колекція старожитностей. У столиці України більшовики розгорнули жорстокий терор. Після повернення Центральної Ради у Київ Марія Сильвестрівна була поряд із чоловіком. Дуже боляче сім'я пережила державний переворот, влаштований гетьманом Скоропадським 29 квітня 1918 р. і життя у напівлегальних умовах. У березні 1919 р. родина Грушевських виїхала за кордон. Важкі умови існування, сум за Україною, умовляння з боку уряду Радянської України, завірення в безпеці зумовили повернення Грушевських у березні 1924 р. на Батьківщину.

І знову омріяний Київ – столиця України. Незважаючи на те, що офіційно столицею УСРР був Харків, Грушевський усім серцем був прив'язаний до Києва, міста своєї молодості, своєї слави, свого триумфу. Грушевського і його родину радянська влада зустріла прихильно. У 1926 р. було гучно відсвятковане 60-річчя з дня народження видатного історика. В 1929 р. він був обраний дійсним членом Академії Наук СРСР. Але сталінські лещата стискалися все сильніше. Грушевському не дають змоги виїхати за кордон, починається нещадна критика його “буржуазно-націоналістичних перекохань”, репресій зазнають його учні, друзі, однодумці. Історик зрозумів, що він у пастці. У 1930 р. було сфабриковано справу “Спілки визволення України”, за якою репресовано близьких до Грушевського людей. Обстановка навколо Грушевського нагрівається. 23 березня 1931 р. Михайла Сергійовича заарештували у Москві. Він був звинувачений у керівництві контрреволюційною антирадянською організацією “Український національний центр”, яка ставила на меті відірвання України від СРСР. Допити, тиск слідчих, залякування, погрози. За кордоном підіймається хвиля обурення моральними тортурами над літнім науковцем. Репресії над старим істориком зі світовим авторитетом зашкодили б іміджу СРСР. 4 квітня 1931 р. Грушевський був звільнений з-під арешту. Але нагляд за ним залишився і критика його поглядів посилювалася. У липні 1933 р. був заарештований племінник і учень Грушевського Сергій Шамрай, син сестри історика Ганни. Сам Грушевський характеризувався як закорінний вождь української контрреволюції, а його учення – як “український фашизм”. У 1934 р. критика “теоретика українського буржуазного націоналізму” досягла апогею. Виснажений і морально спустошений учений їде у жовтні 1934 р. до Кисловодська на лікування та відпочинок. Як і завжди, Михайла Сергійовича супроводжував вірний і незамінний друг і супутник – дружина Марія Сильвестрівна. У листопаді 1934 р. Грушевського двічі прооперували. Нескладна хірургічна операція – видалення фурункула – стала фатальною для “батька української історії”. 25 листопада 1934 р. Михайло Сергійович Грушевський помер від зараження крові у Кисловодській міській лікарні. Його смерть відбулася за загадкових обставин. Що це було? Лікарська помилка, недбалість у лікуванні, слабкість старечого організму чи заздалегідь сплановане убивство? Напевне, зараз встановити правду вже неможливо, але значна кількість смертей на операційному столі відомих людей (Ми-

хайло Фрунзе, Фелікс Дзержинський) у 1920–1930-х рр., які могли б завадити встановленню всевладдя Сталіна, наводять на певні роздуми. Немає людини – немає проблеми.

Убитий горем Марії Сильвестрівні довелося супроводжувати тіло чоловіка до Києва. Михайло Сергійович був похований на Байковому цвинтарі у Києві. Смерть Грушевських: дочка Катерина, дружина Марія Сильвестрівна, брат Олександр Сергійович – були піддані репресіям тільки за те, що вони були пов'язані з видатним діячем українського національного відродження та державотворення. Олександр Сергійович та Катерина Михайлівна були заарештовані влітку 1938 р. за участь в “антирадянській українській націоналістичній організації” і померли в 1943 р. на засланні у виправно-трудових таборах. Марії Сильвестрівні суджено було пережити не лише свого чоловіка, але і свою дитину. Вона померла 19 вересня 1948 р.

Особисте життя українського революціонера Симона Петлюри

Серед діячів української революції 1917–1921 рр. найбільше вирізняєть постать Симона Петлюри. Він був знаковою фігурою свого часу. Недарма борців за волю України в більшовицькій Росії довгий час називали “петлюрівцями”. Ім'я саме цього політика зробили гаслом боротьби за визволення України в часи революції. Воно стало посереднім у ланці імен, заборонених і проклятих російською владою, що дали назву своїм послідовникам. Якщо в імперській Росії борців за незалежність України називали “мазепинцями”, а в Радянському Союзі після Другої світової війни – “бандерівцями”, “петлюрівці” були зв'язуючою ланкою між ними. Цікаво, що імена цих лідерів українського визвольного руху – Мазепа, Петлюра, Бандера – навіть співзвучні між собою. Для одних вони були зрадниками свого народу, запрудцями, для інших – народними ватажками, патріотами.

На жаль, про особисте життя одного з найвідоміших діячів української революції відомо небагато. Він не хотів світити його, і воно залишилося в тіні його політичної біографії. Але можна спробувати реконструювати події особистого життя на підставі небагатьох свідчень.

Саме прізвище “Петлюра”, очевидно, слід пов'язувати зі словом “петля”. Однак його виникнення напевне пояснити важко. Сімейство Петлюр відоме в Полтаві з середини XIX ст.

10 (23) травня 1879 р. у родині відомого візника Василя Павловича Петлюри та його дружини Ольги Олексіївни (у дівоцтві Марченко) народився син, якого назвали Семеном. Взагалі сім'я Петлюр була дуже великою. Василь та Ольга мали дванадцять дітей, із яких до повноліття дожили лише вісім: троє синів – Федір, Семен, Олександр та п'ятеро дочок – Єфросинія, Тетяна, Мар'яна, Марина, Феодосія.

Петлюри проживали на околиці Полтави у передмісті Павленки неподалік від знаменитого поля Полтавської битви. Зрозуміло, що з дитинства малий Семен чув багато розповідей про Мазепу, Петра I, Карла XII, про хід битви, мотиви, що до неї призвели, та наслідки перемоги росіян над шведами для України і козацтва. Ставлення до гетьмана Мазепа було суперечливим: офіційна влада та церква змушували його проклинати як зрадника, але у приватних розмовах можна було почути й іншу думку, що Мазепа – справжній герой України.

Невисокий худенький білявий Семен завжди допомагав батькові у його нелегкому ремеслі: доглядав за кіньми, косив сіно, виконував різну господарську роботу. Треба було допомагати батькам виховувати велику родину. Батьки Семена були письменниками, серед родичів було декілька представників духовенства, тому хлопець із дитинства навчився читати та писати й захоплення книгами зберігся у нього на все життя.

Домашні клопоти відволікали від навчання, тому тільки в 13 років Семен пішов до початкової церковно-приходської школи. Це була дворічка при Преображенській церкві, після закінчення якої в 1895 р. хлопець поступив у Полтавську духовну семінарію, яка знаходилася неподалік від батьківської оселі. Духовна освіта була найдоступнішою для дітей незаможного міщанства та духовенства. Ще в 1887 р. так званім “циркуляром про кухарчиних дітей” імператор Олександр III зробив майже недоступною гімназійну та університетську освіту для вихідців із нижчих станів. Російський цар бачив в освіті небезпеку, що розсіває зерно революційних потрясень.

Цікаво, що однією з невеличких грузинських сімей Горі, батько якого Вісаріон Джугашвілі був простим чоботарем, також навчався у православної семінарії і був виключений із неї під кінець навчання за революційну діяльність. Він увійшов в історію як Йосип Сталін.

Бурсак Семен Петлюра навчався посередньо. Хоча освіта в семінарії була досить ґрунтовною, серед предметів він найбільше любив історію та музику. Юний Семен навіть грав на скрипці та співав у церковному хорі. Інші предмети давалися гірше. Уже на першому курсі Петлюра не склав давньогрецьку мову й був залишений на другий рік. Утім, пізніше він почав вчитися краще, і боргів у навчанні поменшало. З семінарії Семен виніс знання французької та німецької мов, а також латини.

Хлопець був одинаком серед бурсаків. Багато часу він проводив за читанням книжок. Це заняття погрішило зір юнака, тому йому довелося незабаром користуватися окулярами. Але Петлюра їх не любив і в майбутньому відмовився їх надягати, вважаючи, що вони надають його обличчю кумедного вигляду. Серед творів, якими захоплювався юний бурсак, було багато заборонених та напівзаборонених. Він читав праці Шевченка, Куліша, Костомарова, Антоновича, Драгоманова, Франка, Маркса, Чернишевського, Герцена тощо. Бібліотека семінарії стала для нього справжньою скарбницею знань. Саме тут зберігалося знамените Пересопницьке євангеліє середини XVI ст., велика святиня та одна з пам'яток давньоукраїнської мови. Чи ж міг тоді хто-небудь уявити, що саме на цій книзі будуть присягати президенти незалежної України?

На відміну від товаришів по навчанню, що отримали свободу від батьківського нагляду, Петлюра після уроків часто бігав додому допомагати сім'ї. Невідомо, чи були в цей час у нього захоплення протилежною

статю, хоча його ровесники-бурсаки залицялися до гарненьких гімназисток. Мабуть, єдиною модою того часу, що вплинула на Петлюру, стало паління.

Петлюра охоче визнавав себе українцем, хоча вся освіта велася тільки російською мовою і деякі бурсаки зневажливо ставилися до "малоросійського наріччя" як мови неосвічених простолюдинів. Семен увійшов до неформальної Української громади, до якої належало кілька десятків семінаристів. Юнаки читали українські книжки, співали пісні, обговорювали культурні та політичні питання. Саме у цьому товаристві молодий Петлюра отримав трохи змінене ім'я "Симон", яке зберіг на все життя. Йому подобалося, що Симон-зелот був апостолом Христа і боровся за визволення свого народу від Римської імперії, а герой XIX ст. Симон Болівар став визволителем народів Південної Америки від іспанського колоніального ярма.

У 1900 р. Симон Петлюра вступив до щойно утвореної Революційної української партії (РУП) – першої української політичної партії. Він із захопленням слухав 19 лютого 1900 р. на шевченківському вечорі промови молодого харківського адвоката Миколи Івановича Міхновського, який говорив забороненою українською мовою, пропагував ідею самостійної України від Карпат і до Кавказу, висунув тезу боротьби з москалями та ляхами за незалежність держави. Головне гасло: "Україна для українців!"

Праця Міхновського "Самостійна Україна", що вийшла в 1900 р. у Львові і нелегально розповсюджувалася на Підросійській Україні, деякий час була програмою РУП. Пізніше він утворив Українську національну партію – "самостійників". Міхновського вважають одним із зачинателів ідеології українського націоналізму.

У січні 1901 р. старшокурсник Петлюра був ініціатором зустрічі у Полтаві видатного композитора Миколи Вікторовича Лисенка. Автор українських опер і заворожуючих композицій із задоволенням слухав, як бурсаки співали заборонений гімн "Ще не вмерла Україна", читали вірші Кобзаря. Молоді співаки мали виконати музичний твір Лисенка – кантату "Б'ють пороги". Диригувати хором випала честь Симонові. Уже на той час у нього почали виявлятися задатки лідера. Під час зустрічі до зали увійшов ректор семінарії Іван Пічета, який зірвав свято, почав розганяти учнів по домах і лаяти Лисенка за те, що той розбещує молодь. На захист відомого композитора проти ректора виступив Петлюра. Незабаром він був виключений з семінарії.

Виключення з вищого навчального закладу підштовхувало молодиків того часу на революційний шлях. Подібне трапилося в житті Володимира Винниченка, Володимира Леніна, Йосипа Сталіна, Лева Троцького, Юзефа Пілсудського та багатьох інших відомих революціонерів.

Батьки ганьбили сина Семена за захоплення революцією, яке зіпсувало йому кар'єру. Але той сказав, що від своїх переконань не відступиться. Вигнаний із бурси, він продовжував впливати на полтавське студентство, навіюючи їм ідеї революції, самостійності України, повалення самодержавства. Навесні 1902 р. у Полтаві та Полтавській губернії відбулися масові заворушення. Студенти били шибки ненависним викладачам, співали революційні пісні, викрикували протиурядові гасла, підбурювали навколишніх селян до повстання. Почалися погроми поміщицьких маєтків. Причиною масового невдоволення став поганий урожай і великі податки, які в умовах економічної кризи 1900–1903 рр. в імперії ставили українських селян на межу голоду. Серед заколотників був і Симон. Царат швидко придушив окремі виступи. Найбільш активних студентів було відраховано та відправлено до армії, селян піддали покаранню кийками.

Петлюрі вдалося втекти на Кубань. Ці землі були густо заселені вихідцями з України, нащадками козаків. Українська мова повселюдно чулася в кубанських станицях. За допомогою українофільськи налаштованих кубанців Петлюра влаштувався учителем до початкової школи в Катеринодарі (нині Краснодар). Почав писати перші статті, які відсилав до львівського "Літературно-наукового вісника" та інших видань. Галичина, що не була підвладною Росії, в той час стала центром української культури. Її називали "українським П'ємонтою", за аналогією з історичною областю в Північній Італії, звідки почалося об'єднання країни.

Однак через рік за українофільство та революційну діяльність Петлюру звільнили. На щастя для нього, місцевий історик-українофіл Федір Андрійович Щербина, який проводив дослідження архівів Кубанського козацького війська, взяв молодого Симона своїм співпрацівником. Проте влітку 1904 р. Петлюру заарештували як члена РУП. В умовах російсько-японської війни 1904–1905 рр. царат намагався нейтралізувати небезпечні для нього елементи. Батьки та гарні знайомі клопоталися про звільнення того з-під варті, і через місяць він вийшов на свободу. За підробними документами на ім'я Святослава Татона, зробленими товаришами по РУП, Петлюра вирушив до Львова. Тут уже знаходилися найбільш активні представники українського руху: Михайло Грушевський, Володимир Винниченко, Дмитро Антонович та інші. Відбувається знайомство Петлюри з українським політиком. Йому доручають редагування партійних видань "Праця" та "Селянин". Проте особливого авторитету він ще не мав. До нього ставилися як до провінційного молодика, вихідця з низів, який за освітою й інтелектом значно поступався товаришам.

Петлюра виявляє себе активним партійцем і талановитим журналістом. Він співпрацює з десятком українофільських видань в Австрійській і Підросійській Україні. Виконує будь-яку роботу, яку доручає йому РУП. Злидні, у яких постійно перебував Симон, його не лякали. Він був байдужим до одягу, їжі, умов життя, за що над ним часто кепкували товариші.

РУП переживала не найкращі часи. Ще в 1902 р. від партії відкололися "самостійники" Миколи Міхновського, через рік відокремилася Українська соціалістична партія Мар'яна Меленевського. Структура партії руйнувалася, чисельність членів зменшувалася. В умовах революції 1905 р. було прийнято рішення розпустити РУП і створити на її основі УСДРП (Українську соціал-демократичну робітничу партію). До ЦК УСДРП був прийнятий і Петлюра.

За своїми поглядами українські соціал-демократи були близькими до російських колег із РСДРП. Вони також ставили марксизм в основу своєї ідеології. Але корінна відмінність полягала в національному питанні. Якщо українські соціал-демократи виступали за автономію України, то російські вважали це питання не своєчасним, несуттєвим і другорядним. Проте знаходилися в УСДРП і симпатичні об'єднання з РСДРП, яка також переживала негаразди. Ще в 1903 р. РСДРП розкололася на поміркованих меншовиків на чолі з Георгієм Плехановим і Юлієм Мартовим та радикалів-більшовиків, лідером яких став Володимир Ленін. При-

водом до розколу стало питання про революцію. Ленін і його прибічники вимагали максимального революційного насильства, їхні опоненти обстоювали мирний еволюційний шлях розвитку.

У грудні 1905 р. відбувся перший конфлікт між Петлюрою та Винниченком. Останній уже був відомий як журналіст, письменник, мав юридичну освіту і претендував на редагування партійних видань. Однак Петлюра зміг відстояти редакторське крісло. Протистояння Петлюри й Винниченка вилилося у словесну полеміку, яка знайшла своє відображення на сторінках політичних видань. Винниченко іменував Петлюру “маленьким журналістом”, той називав твори опонента “упадницькими”, “нигілістичними”, “ідейно шкідливими”.

На початку 1906 р. Петлюра переїхав у Петербург, скориставшись політичною амністією, оголошеною внаслідок революції. Тут, у столиці імперії, почала діяти Державна Дума – парламент, у якому утворилася досить чисельна Українська громада – 45 осіб. Депутати-українці вимагали від уряду запровадження української мови в освіті, діловодстві, пресі та надання краю автономії. Петлюра редагував українські видання, що виходили у Петербурзі. Він співпрацював із виданнями “Вільна Україна”, “Рада”, “Громадська думка”, “Слово”, “Нова громада” тощо.

3 червня 1907 р. цар Микола II наказав розпустити II Державну Думу, яка мала Українську громаду із 49 осіб. Революція була придушена. Новий голова царського уряду Петро Аркадійович Столипін залізною рукою почав наводити лад у розхитаній імперії. Для Петлюри почалися чорні дні. Українські видання закривалися одне за одним. Українські товариства припиняли своє існування. На уламках українських політичних партій у 1908 р. виник ліберальний міжпартійний блок – Товариство українських поступовців. На вулицях міст російські націоналісти-чорносотенці влаштовували погроми ворогів государя та православної віри. Переважно під їхню руку потрапляли євреї. Але й українці, які визнавали себе народом окремим від росіян, також були ворогами чорносотенців.

Петлюра живе в зубожінні, шукає будь-яку роботу. З 1908 р. він працював бухгалтером у петербурзькому транспортному товаристві, а потім у чайній фірмі “Караван”. Час від часу бідний службовець навідувався на зустрічі земляків-українців. За посадовим обов’язком Петлюра часто їздив у Москву. Саме тут йому судилося зустріти свою долю.

Наприкінці 1908 р. 29-річний Петлюра познайомився з 24-річною Ольгою Опанасівною Більською, студенткою Московського університету. Вона була дочкою священика з Полтавщини. Приваблива скромна землячка захоплювалася революційними ідеями, цікавилася українськими справами і не цуралася свого коріння. Перебуваючи у Москві, Симон завжди заходив до Ольги. Разом вони гуляли звивистими вуличками давньої російської столиці, згадували свою батьківщину.

Тепер Петлюра буквально рвався у відрядження до Москви. Між молодими людьми спалахнуло сильне об’єднуче почуття. Молодий чиновник розмірковував про переїзд у Москву і підшукував собі більш менш пристойну роботу. Тут йому стало в нагоді знайомство зі своїм покровителем-кубанцем Федором Андрійовичем Щербиною. Той перебував у Петербурзі та познайомив Петлюру з відомим соціологом, правознавцем Максимом Максимовичем Ковалевським, родом із Харківщини. Ковалевський брав участь в українських заходах й охоче спілкувався з молодими інтелігентами. Пізніше Петлюра дізнався, що той є членом масонського товариства і залучає до нього неофітів. Одним із них став і Петлюра.

Масонство було модною політичною течією того часу. Серед масонів можна побачити відомих культурних, військових і політичних діячів. Члени цих містичних братств активно виступали проти царського абсолютизму, пропагуючи революційні гасла свободи, рівності, братерства. Завдяки підтримці свого нового покровителя, “батька новітнього масонства” Ковалевського, Петлюра познайомився з відомими суспільно-культурними діячами того часу: Федором Євгеновичем Коршем – філологом-українофілом, який навіть писав вірші українською, підписуючи їх “Хведір Корж”; Олексієм Олександровичем Шахматовим – істориком, який виступав за визнання української мови і захист національних прав українців; Миколою Олександровичем Бердяєвим, родом киянином, релігійним філософом та іншими. Коли в 1915 р. помирає 72-річний Корш, він заявив, що його молодий скромний друг Петлюра “з породи вождів” і здобуде велику славу. Ці слова тоді так мало пов’язувалися з невисоким худим молодиком у заношеному одязі.

Життя Петлюри поступово налагоджувалося. Приїжджаючи у Москву, Симон надовго зупинявся тут, щоб проводити час із коханою жінкою. Проте робити шлюбну пропозицію їй він не поспішав. Ольга терпляче чекала, коли її коханий офіційно запропонує їй вийти за нього заміж, а поки проводила час в очікуванні його візитів. Їхні зустрічі тривали понад два роки, але навесні 1911 р. Ольга повідомила своєму милому, що чекає на дитину. Можна уявити собі, який жах охопив її. Молода вагітна жінка одна в чужому місті. Вона приховувала цю новину від батьків, бо боялася викликати їхній гнів своєю негідною поведінкою.

Вагітність Ольги стала вирішальним аргументом для переїзду Симона до Москви. Восени 1911 р. він влаштувався бухгалтером у страхове товариство “Росія” і працював у конторі на Луб’янці. Через сім років цей будинок стане головним осередком ВЧК (Всероссийской чрезвычайной комиссии) на чолі із “залізним Феліксом” Дзержинським, який перетворить свою установу на “караючий меч революції” всіх ворогів радянської влади.

Сама Ольга Більська поїхала до Києва. Тут жінка у жовтні і народила дочку, яку назвали Олександрою, або Лесею. Через кілька місяців громадянська дружина Петлюри з дочкою на руках повернулася у Москву, де Симон намагався облаштувати нове житло для свого сімейства. Звичайно, що батьки Ольги та Симона не знали про особисте життя їхніх дітей.

За допомогою своїх впливових товаришів Петлюра у 1912 р. почав видавати у Москві російськомовний часопис “Украинская жизнь”. Він намагався утримати свій журнал від закриття, тому надавав йому офіційного курсу, підтримуючи політику царського уряду. В кожному номері журналу обов’язково була стаття самого редактора, тобто Петлюри. Він написав нариси про Шевченка, Франка, Коцюбинського та інших видатних українських діячів. “Украинская жизнь” в умовах майже повного знищення української преси стала одним з небагатьох видань, що були повністю присвячені українським справам. На сторінках часопису пуб-

лікувалися люди, різні за поглядами та політичними переконаннями: майбутній ідеолог сіонізму, одесит Володимир Жаботинський, теоретик українського націоналізму Дмитро Донцов, родом із Мелітополя, а також давні знайомі Петлюри Михайло Грушевський, Володимир Винниченко, Софія Русова тощо.

Один із знайомих Симона Петлюри залишив свої спогади про московське життя його родини: “Ми дерлися дуже високо по сходам і подзвонили поблизу темних дверей. Увійшовши до квартири, пройшли через темну, бідно обставлену кімнатку, у якій я побачив маленьке ліжечко, чи коляску, з якою пискотіло немовля. Пройшовши цю кімнату, ми увійшли до іншої, погано освітленої, де я побачив Петлюру та декількох найближчих співробітників “Украинской жизни”. Вони сиділи навколо невеликого, підпертого стіною столика, на якому стояв самовар, тарілка з нарізаною чайною ковбасою та білий хліб. Господар був дуже бідно одягнений, якийсь надзвичайно виснажений, зубожілий, з жовтим, зів’ялим обличчям”.

Добробут Петлюри трохи покращився. 1913 рік, коли святкувалося 300-річчя династії Романових на престолі, був визнаний роком найвищого процвітання імперії. Але 19 липня 1914 р. Німеччина оголосила війну Росії. Імперія Романових вступила до Першої світової війни. Українські політики розійшлися в поглядах на війну. Дмитро Донцов виступав за поразку Росії у війні та орієнтацію українців на Німецький блок. У Львові він створив “Союз визволення України”, підтриманий Берлінським і Віденським кабінетами. Володимир Винниченко зайняв обережну позицію, загалом засудивши війну. В цих умовах Петлюра на сторінках “Украинской жизни” повністю підтримував російський уряд, закликавши українців взятися за зброю на благо спільної Вітчизни.

Така лояльна до влади поведінка Петлюри викликала критику з боку багатьох його однопартійців. Винниченко піддав його нищівній критиці. Але вірнопідданість не врятувала журналіста Петлюру від військової служби. В 1915 р. він потрапив на Західний фронт. Зважаючи на малий зріст (166 см) та хворобливий вигляд, спочатку працював санітаром, потім став помічником головного інтенданта Союзу земств і міст на Західному фронті, що дорівнювало офіцерській посаді. Безпосередньої участі у боях Петлюра не брав, займаючись постачанням армії харчами, медикаментами та одягом. Хоча саме з того часу він почав носити напіввійськовий френч, який став його улюбленим одягом. На фронті він познайомився з багатьма військовими, користувався авторитетом серед простих солдатів.

Саме в 1915 р. Симон і Ольга Петлюри нарешті обвінчалися. Ольга Опанасівна знову залишилася одна у Москві, але тепер на її руках була ще й маленька дочка. Правда, чоловік, добре влаштувавшись на фронті та маючи справу з постачанням продовольства й одягу, намагався максимально допомагати родині. Час від часу він приїжджав у Москву з Мінська, де була розташована ставка верховного командування, а в 1916 р. перевіз Ольгу з Лесею до себе. Обстановка у країні та на фронтах була дуже напруженою. Посилювалося невдоволення політикою Миколи II.

У лютому 1917 р. в імперії вибухнула революція. 2 березня Микола II зрікся престолу, і влада перейшла у руки Тимчасового уряду. У Києві 4 березня була створена Центральна Рада, яку очолив Михайло Сергійович Грушевський, котрий приїхав із Москви. З’явився реальний шанс відродження української державності. Солдати-українці з радістю зустріли звістку про утворення цієї політичної структури. На Західному фронті вони утворили Український військовий революційний комітет, головою якого обрали Петлюру. У травні 1917 р., як делегат від нього він узяв участь у військовому з’їзді в Києві, який підтримував Центральну Раду. Разом із Миколою Міхновським і Володимиром Винниченком Петлюру обрали до президії з’їзду, а потім – до Генерального військового комітету при Центральній Раді.

Побачивши реальну підтримку народу, Центральна Рада 10 червня 1917 р. видала I універсал, що проголосив автономію України. Через п’ять днів був утворений Генеральний секретаріат на чолі з Винниченком, своєрідний уряд автономії. Генеральним секретарем військових справ став Симон Петлюра. Почався його злет як публічного політика. Він перевіз у Київ свою родину. Але майже весь час він віддавав роботі: зустрічався з військовими, брав участь у нарадах Генерального секретаріату, писав статті, готував військовий статут та інші важливі документи, брав участь у переговорах із Тимчасовим урядом. Правда, за II універсалом від 3 липня 1917 р., повноваження Генерального секретаріату були дещо обмежені, але Петлюра провів грандіозну роботу зі створення українського війська. Саме з його діяльністю пов’язана українізація військових частин. Він домагався від російського військового керівництва переведення солдатів-українців на батьківщину. Уже через півроку Петлюра мав під своїм началом армію чисельністю в кілька десятків тисяч солдат й викликав занепокоєння у своїх колег, які звинувачували його у бонапартизмі.

25 жовтня 1917 р. більшовики на чолі з Леніним захопили владу в Петрограді, скинувши Тимчасовий уряд, і утворили свій керівний орган – Раду народних комісарів (Раднарком). Почалося встановлення радянської влади в колишній імперії. За цих умов 7 листопада 1917 р. Центральна Рада видала III Універсал, що проголосив Українську Народну Республіку (УНР). Слід було очікувати наступальних дій із боку більшовиків. 12 грудня 1917 р., шойно захопивши Харків, більшовики проголосили тут утворення Радянської УНР і створили свій уряд – Народний секретаріат. Цікаво, що на одному з бронепоездів із червоними прапорами висів великий плакат “Смерть українцям!” Правда, під “українцями” тут розумілися лише прибічники Центральної Ради, але через кілька днів радянське керівництво наказало зняти безглузду вивіску.

Таким чином, в Україні було проголошено дві держави, виникли дві столиці, з’явилися дві влади та утворилися два уряди, кожен із яких домагався народного визнання і звинувачував інший у незаконності. Більшовики грали на найбільш популярних народних гаслах, обіцяючи селянам землю, солдатам – мир, робітникам – 8-годинний робочий день, фабрики та заводи. Навіть уряд Радянської УНР Народний секретаріат немов-би протиставлявся урядові УНР Генеральному секретаріатові, де начебто, за більшовицькою пропагандою, засіли царські генерали.

Петлюра майже весь час проводить у підготовці Києва до оборони. Він бачить, що війни з більшовицькою Росією не уникнути й намагається посилити боєздатність своєї армії. Він підтримував генерала Павла

Петрови́ча Скоропадського, який командував Першим українським корпусом і наголошував на необхідності створення регулярного війська. Винниченко вважав, що конфлікт із більшовиками можна залагодити миром, і критикував Петлюру. 18 грудня у розпал війни Петлюру зняли з поста Генерального секретаря військових справ і відправили у відставку. Через тиждень після його відставки пішов у відставку і Скоропадський, який незадовго до цього був проголошений Головний отаманом Вільного козацтва.

Більшовицькі війська підступали до Києва. Формально головнокомандувачем військових сил Радянської УНР був 21-річний Юрій Коцюбинський, син видатного письменника. Але реально все керівництво військовими діями здійснював українофоб-есер Михайло Муравйов. Останній наказав убивати "українців", "буржуїв", офіцерів та інших ворогів радянської влади.

В умовах, коли молодій УНР загрожувала загибель, Центральна Рада 9 січня 1918 р. прийняла Четвертий універсал, що проголошував УНР незалежною державою. Але втримати Київ не було змоги. 16 січня заго́ни Червоної армії під командуванням полковника Михайла Муравйова розгромили студентський загон поблизу залізничної станції Крути, вбивши близько 30 юнаків.

Петлюра намагався врятувати становище самочинно. Він після відставки почав формувати гайдамацькі корпуси, які виявляли високу боєздатність. Зі своїми загонами він придушив більшовицьке повстання на заводі "Арсенал" у Києві, що тривало з 16 по 21 січня 1918 р. Проте до Києва вже підступила армія Муравйова. Було спільно організовано евакуацію всіх державних установ УНР, активних діячів та їх сімей. Вдалося залишити напівоточене місто і родині Петлюри. 26 січня в Києві панували більшовики. Муравйов почав небачений терор проти мирного населення. Було розстріляно близько 5 тис. осіб. Українська мова або інтелігентний вигляд перехожого були достатнім приводом для негайної страти.

Але панування більшовиків на Україні виявилось нетривалим. 27 січня 1918 р. уряд УНР уклав мирну угоду із країнами Четверного союзу. Німеччина й Австро-Угорщина погодилися надати військову допомогу проти більшовиків в обмін на продовольство.

1 березня 1918 р. Гайдамацький кіш Симона Петлюри вступив до Києва. Більшовики були вибиті з України, але тут почали господарювати німці. Проте Центральна Рада не задовольняла німецьке окупаційне командування. 29 квітня 1918 р. воно підтримало державний переворот, унаслідок якого до влади прийшов гетьман Павло Петрович Скоропадський. Замість УНР була проголошена Українська держава, демократичні свободи були обмежені.

За гетьманування Скоропадського Петлюра очолював Київське губернське земство та Всеукраїнський союз земств. Але він критикував політику гетьмана спрямовану на захист інтересів великих підприємців і землевласників. 27 липня 1918 р. Петлюра був заарештований і провів чотири місяці в ув'язненні. Ставлення до в'язня було досить гуманним, йому дозволяли бачитися із дружиною та дочкою, читати книги, писати статті. Його прихильники навіть використали оригінальний спосіб допомогти своєму лідеру: йому запропонували перекласти українською популярний роман письменника-фантаста Бернгарда Келлермана "Тунель", а також твори Жульє Верна, заздалегідь виплативши гонорар за ще не зроблений переклад. Робота полегшувалася тим, що вже існували російські переклади цих творів. Але треба зазначити, що переклади Петлюра так і не зробив.

Популярність Петлюри все більше зростала. Під час антигетьманських виступів часто висувалася вимога звільнення його з-під варті. Арешт перетворив його на загальноновизнаного опозиційного лідера.

Ольга Опанасівна постійно навіщала свого чоловіка. Вона отримувала від нього листи, записки, приносила їжу, одяг, повідомляла новини. Петлюра знав, що проти гетьмана розгортається великий народний рух. Особливо сильним він був на півдні, де вибухнуло повстання під проводом анархіста Нестора Махна. Зважаючи на очевидність поразки Німецького блоку у світовій війні, гетьманат був приречений.

Із вересня 1918 р. все більшої популярності набував опозиційний до гетьмана Український національний союз (УНС) на чолі з Винниченком, який вимагав повалення гетьманату та відновлення УНР. УНС вимагав негайного звільнення Петлюри, оскільки це була популярна вимога. Хоча лідер УНС Винниченко ставився до того зневажливо. Гетьман розумів, що УНС – небезпечна для нього організація, і готувався заарештувати його активістів. Через довірених людей Петлюра дізнався про цю небезпеку. Коли Ольга Опанасівна, як завжди, прийшла відвідати його, він повідомив їй про загрозу, що нависла над опозиціонерами. Дружина Петлюри терміново повідомила про це Винниченка та його спільників. Вони почали готувати військовий заколот проти гетьмана.

11 листопада 1918 р. охоплена революцією Німеччина капітулювала. Перша світова війна завершилася поразкою країн Четверного союзу. Скоропадський змушений був шукати союзників. Того ж дня, 11 листопада Петлюра був звільнений з-за ґрат під чесне слово не повставати проти гетьмана. Проте не пройшов і день, як Петлюра, сховавши дружину та дочку, виїхав до Білої Церкви, де зустрівся з полковником Євгеном Михайловичем Коновальцем, командувачем січових стрільців, що вважалися опорою гетьмана. Петлюра переконував Коновальця і січових стрільців повстати проти Скоропадського.

У ніч із 13 на 14 листопада була утворена Директорія з п'яти осіб, яка очолила повстання проти гетьмана. До неї увійшли Володимир Винниченко (голова), Симон Петлюра (головний отаман), а також Федір Швець, Опанас Андрієвський і Андрій Макаренко.

14 листопада гетьман видав Грамоту про федерацію України з небільшовицькою Росією. Якщо спочатку він знищив республіку, то тепер він зробив удар по незалежності.

Петлюра очолив похід повстанців на Київ. 18 листопада його січовики завдали поразки силам гетьмана під Мотовилівкою. Частина розгромлених гетьманців поповнила військо Петлюри. Його армія збільшувалася з кожним днем, до неї приєднувалися все нові й нові заго́ни. На початку грудня петлюрівці були вже на околицях української столиці.

Павло Скоропадський, який втратив підтримку німців, 14 грудня, переодягнувшись у форму німецького офіцера, виїхав до Німеччини. Того ж дня війська Директорії вступили у Київ. Було урочисто проголошено відновлення УНР. Однак тепер перед відновленою державою з'являвся новий ворог – Радянська Росія. З кінця грудня 1918 р. починається наступ більшовицьких військ на Україну. Більшовиками було проголошено відновлення Радянської України. Зі складу партії більшовиків навіть була виокремлена Комуністична партія (більшовиків) України (КП(б)У), начебто незалежна українська партія. На ноти протестів із Києва радянська Москва цинічно заявляла, що війну проти УНР веде уряд Радянської України, який їй не підпорядковується.

В умовах, коли Червона армія просувалася до Києва, в українській столиці на Софійському майдані 22 січня 1919 р. було урочисто проголошено злуку УНР із Західноукраїнською народною республікою (ЗУНР), утвореною в листопаді 1918 р. після розпаду Австро-Угорщини. Але вже на початку лютого 1919 р. Директорія була змушена залишити Київ під натиском більшовиків. Петлюра зі своєю родиною переїжджає на захід: Вінниця, Жмеринка, Проскурів, Кам'янець-Подільський, Здолбунів. “У вагоні Директорія, а під вагоном територія”, – так жартували тоді.

У 1919 р. влада Петлюри поступово зміцнювалася і незабаром, усунувши політичних конкурентів і, в першу чергу, Винниченка, він перетворився на всевладного Диктатора УНР. Він наблизив до себе вірних людей і близьких родичів. Його молодший брат, 31-річний Олександр Васильович, очолював особисту охорону Петлюри та командував дивізією петлюрівців, а 21-річний племінник Степан Іванович Скрипник, син сестри Мар'яни, служив у нього хорунжим і допомагав у дипломатичних переговорах. Після Другої світової війни Степан Скрипник прийняв чернечий сан під іменем Мстислава і переїхав до Канади, а згодом – до США. В 1990 р. при відновленні Української автокефальної православної церкви Мстислав був проголошений патріархом Київським. Помер у США в 1993 р.

Проте похід петлюрівців у серпні 1919 р. на Київ завершився невдало. Вступивши на окраїну міста 30 серпня, воїни УНР того ж дня відійшли, оскільки з іншого боку до Києва вступали денікінці. Домовитися з генералом Антоном Денікіним про спільну боротьбу проти більшовиків Петлюра не зміг, бо той не сприймав Україну як окрему державу, а українців – як окремих народ. 16 грудня 1919 р. Київ втретє захопили більшовики.

Петлюра змушений був воювати проти всіх і на всіх фронтах: на заході – з поляками, на півдні та сході – із білогвардійцями, на півночі – з більшовиками, де доведеться – з махновцями. Треба було знайти вихід.

Петлюра вирішив помиритися з поляками. На початку грудня 1919 р. він відправив Ольгу з Лесею у Варшаву. А через тиждень приїхав і сам до польської столиці. Тут сім'я Петлюр зупинилася в невеличкому отелі. Ще під час перебування у військовому таборі Ольга Опанасівна тяжко захворіла. Лікарі діагностували в неї тиф. Переправа через холодний Збруч посилила хворобу 35-річної жінки. Дружина отамана УНР сильно хворіла, трималася висока температура. Ольга Опанасівна перестала чути звуки. Пізніше хвороба трохи відступила, але слух так і не повернувся, молода жінка повністю оглухла.

Петлюра намагався допомогти та підтримати хвору дружину, хоча політичні справи постійно відривали його від сімейних турбот. Кожен день Симон мав зустрічі з польськими високопосадовцями. 9 грудня 1919 р. його прийняв Юзеф Пілсудський, диктатор Польщі. Під час кількох зустрічей із правителем Польщі Петлюра намагався досягнути компромісного варіанту польсько-українського військового союзу. Після довгих переговорів, великих надій і болісних розчарувань керівник УНР, що не мав своєї держави, 22 квітня 1920 р. підписав Варшавську угоду. Польща визнавала уряд УНР на чолі з Петлюрою. УНР вважалася державою-союзницею Польщі. Галичина та Західна Волинь відходили Польщі. 24 квітня була підписана військова конвенція.

Ця угода викликала шквал критики серед українських політиків. Проти неї виступили Грушевський і Винниченко, які з 1919 р. були в еміграції. Але в Петлюри не було вибору.

25 квітня 1920 р. польсько-українські війська почали наступ на Україну. Швидким ударом вони вибили більшовиків із Правобережної України і вже 6 травня вступили до Києва. Пілсудський почав сумніватися у доцільності союзу з Петлюрою, адже поляки і так уже господарювали на Україні. Майже здійснилася ідея відродження Речі Посполитої у кордонах 1772 року. Однак уже 26 травня Червона армія перейшла у контрнаступ і 12 червня вибила поляків із Києва. Контрнаступ “червоних” був настільки успішним, що у серпні 1920 р. війська більшовиків стояли під Львовом і Варшавою. З'явилися перспективи перетворення Польщі на одну з радянських республік. Хвиля патріотизму охопила поляків. Польща отримала велику збройну допомогу від Франції. Більшовики були відкриті на схід. До жовтня 1920 р. Польща повернула собі контроль над Галичиною. Між воюючими сторонами було укладено перемир'я, а 18 березня 1921 р. підписано мирну угоду в Ризі. Радянський уряд вимагав видачі Петлюри, як військового злочинця.

Усі сподівання Петлюри були розтопані. Замирення поляків із більшовиками було небезпечним для нього. Вести війну проти Радянської Росії самотійно не було змоги. Воїни УНР, які опинилися на теренах Польщі, були роззброєні та інтерновані в табори. Щоб уникнути небезпеки, Петлюра відправив свою дружину з дочкою на південь Чехословаччини. Сам він переховувався під прізвищами Торнтон, Ряст. Бачитися із близькими було дуже небезпечно.

Улітку 1922 р. Ольга Опанасівна з Лесею повернулася до Варшави. Петлюри жили в невеличкій квартирі на околиці польської столиці. Разом із ними жив племінник Симона Васильовича Степан Скрипник, переїхав сюди і його брат Олександр. У 1923 р. родина знаходилася на межі зубожіння, хоча, схоже, близькі Петлюри до цього вже звикли. Він писав другові, що ніхто не хоче йому допомогти і всі від нього відвернулися. Правитель УНР в екзилі (у вигнанні) пише багато статей до еміграційних журналів “Трибуна України” і “Табір”. Однак грошей не було. Треба було годувати родину. Велике занепокоєння викликало здоров'я Ольги Опанасівни, яка змушена була лягти у лікарню та перенести операцію.

Є свідчення, що в 1923 р. до рук петлюрівців у Варшаві потрапив батько Махно, який утік влітку 1921 р. з України. Ті хотіли швидкої розправи над своїм опонентом під час громадянської війни, але Петлюра наказав відпустити Махна. Війна була закінчена, і проливати кров тепер було безглуздо.

Петлюра розумів, що краще буде залишити Польщу. До того ж, радянські агенти уже почали полювання на керівника українського визвольного руху за кордоном. Він вирішив залишити сім'ю у Варшаві, а самому підшукати житло в іншій країні.

31 грудня 1923 р. Петлюра виїхав до Відня під іменем Степан Могила. З австрійської столиці він попрямував до Будапешта. Проживши там кілька місяців, у травні 1924 р. переїхав у Женеvu. У жовтні 1924 р. він зупиняється в Парижі. Тут він отримав підтримку знайомих емігрантів. Але життя у французькій столиці було важким. Заробивши протягом року трохи грошей, Петлюра в серпні 1925 р. перевіз до Парижа дружину та дочку. Він підшукав для своєї сім'ї дешеву квартиру на вулиці Тенар у Латинському кварталі неподалік від Сорбонни. Це помешкання складалося із двох маленьких кімнат на п'ятому поверсі старого будинку. Квартира не мала зручностей. Була відсутня навіть кухня. Однак нарешті Петлюри отримали сякий-такий спокій. Симон Васильович писав статті для журналу "Тризуб", який сам і редагував. Разом із Ольгою Опанасівною вони інколи прогулювалися паризькими вуличками, набережними Сени, оглядали Ейфелеву вежу, Єлисейські поля, Люксембурзький сад та інші визначні місця "столиці моди та кохання". Проте здоров'я нестарих ще людей було дуже підірване нестатками. Дуже хворіла Ольга Опанасівна. Більшість зароблених грошей Петлюра витрачав на лікування своєї дружини та навчання дочки. Сам він купував дешеві книги та цигарки. Викирював до 40 штук на день. Не дивно, що при такому житті 46-річний Петлюра залишився майже без зубів.

Ольга Опанасівна нічого не чула. Вона розуміла лише Леся, за рухом її губ угадуючи слова. З чоловіком їй доводилося спілкуватися за допомогою паперу та олівця.

Оскільки у квартирі Петлюр була відсутня кухня, Симон Васильович один або з сім'єю обідав у невеличкому дешевому ресторанчику Шарт'є, який знаходився у трьох кварталах від його будинку. У розмовах із друзями Петлюра передбачав, що скоро буде убитий. Але він говорив, що вороги вбити зможуть лише тіло, його ідеї вже не подолати.

23 травня 1926 р. у суботу Петлюра у вузькому колі близьких людей святкував своє 47-річчя. Неподалік у тому ж ресторанчику за столиком сидів його колишній ворог, який тепер теж мешкав у Парижі, Нестор Іванович Махно. Разом із ним сидів молодий чоловік, який агресивно доводив анархістському "батькові" якусь думку, але той категорично заперечував. Невдоволений співрозмовник Махна схопився і швидко вийшов, грюкнувши дверима. Слідом вийшов і Махно. Петлюра не надав великого значення цій сцені, хоча бачити "батька" Махна із приятелем йому було неприємно. Не знав тоді Симон Васильович, що його колишній ворог віддячив йому добром за добро за те, що той урятував його життя у Варшаві три роки тому.

Співрозмовником Нестора Івановича, з яким так гаряче він сперечався, був Самуель Шварцбарт. Довгий час він жив на Поділлі. Однак у 1905 р. чорносотенці влаштували єврейський погром. 19-річному Самуелю тоді дивом пощастило врятуватися. Він утік із Росії і після довгих поневірянь опинився у Франції. Під час Першої світової воював у складі Французького Іноземного легіону. Був поранений і демобілізований. Коли в 1917 р. почалася революція, Шварцбарт повернувся на батьківщину, підтримував більшовиків. Воював у лавах Червоної армії, входив до складу кавалерійської бригади героя громадянської війни Григорія Івановича Котовського. Однак у 1920 р. з невідомих причин повернувся до Франції і відкрив у Парижі крамницю із продажу годинників і ювелірних виробів. Продовжував підтримувати зв'язки з радянськими представниками. А в 1926 р. підтримував стосунки із Махном. Причиною суперечки між ними було бажання Шварцбарта вбити Петлюру, якого той уважав винним у єврейських погромах на Україні під час революції. Махно відраджував Шварцбарта від цього наміру. І дав можливість Петлюрі спокійно зустріти свій день народження.

Через два дні Симон Васильович знову зайшов до улюбленого ресторанчика Шарт'є. Ольга Опанасівна захворіла, Леся була в гімназії, і тому Петлюра знову обідав на самоті. О 14-й годині він вийшов з ресторана і, спираючись на трость, попрямував вулицею Расін. На розі вулиці Расін та бульвару Сен-Мішель Петлюра зупинився біля книжкової ятки, розглядаючи товар. У цей час до нього наблизився чоловік у робітничому одязі і голосно вигукнув: "Петлюра!" Це був Самуель Шварцбарт.

Симон Васильович обернувся і побачив спрямоване на себе дуло револьвера. Перша куля потрапила йому в плече, і Петлюра впав. Друга заціпила підборіддя. Тепер убивця стріляв упритул по розпластаному тілу. Третя і четверта кулі пробили живіт і вийшли через лівий бік. "Боже мій, досить, досить!" – кричав в агонії керівник УНР в екзилі. П'ята куля пробила ліву легеню та заділа серцеві судини. Шоста й сьома кулі не потрапили у тіло вмираючого чоловіка, але рани й так були смертельними. Гільза від сьомої кулі заклинила пістолет, після чого убивцю скрутили перехожі й почали бити. Троє полісменів змогли вирвати скривавленого убивцю з рук озвірілої юрби і доставити його до відділу поліції.

Стікаючий кров'ю Петлюра ще дихав, коли його привезли до шпиталю на вулиці Сен-Жермен, але через 20 хвилин його поранене серце зупинилося. Він прожив 47 років і півтори доби. На добу більше за Великого Кобзаря.

На першому ж допиті Самуель Шварцбарт визнав свою вину і сказав, що вбив Петлюру за численні єврейські погроми на Україні. 17 місяців тривало розслідування цього політичного вбивства. З 18 по 26 жовтня 1927 р. у Парижі у кримінальному суді Сена відбувався судовий процес над Шварцбартом. Позивачами виступали вдова покійного Ольга та брат Олександр, їхні інтереси представляли юристи Сезар Кампінчі та Альберт Вілльм. Прокурором був П'єр Рейнодель. Адвокатом підсудного виступав Анрі Торез, який із самого початку намагався перетворити процес у суд над покійним Петлюрою. Він звинувачував того у співпраці з кайзерівською Німеччиною, головним ворогом Франції у недавній війні, масових єврейських погромах. На підтвердження цього він показував свідчення кількох сотень очевидців, "люб'язно наданих" радянським урядом, що доводили причетність Петлюри до погромів. Доводилося, що Шварцбарт діяв у стані сильного нервового збудження.

Юристи, що представляли інтереси Ольги та Олександра Петлюр, спростовували подібні звинувачення, спираючись на свідчення Нестора Махна, лідера сіонізму Володимира Жаботинського, французьких військових, що знали Петлюру в Україні. В уряді Петлюри були міністри-євреї. Преса говорила, що вбивця був пов'язаний із московським агентом Михайлом Володимиром, який до березня 1927 р. жив у Парижі, а потім зник.

Проте суд присяжних, вислухавши сторони, визнав Петлюру винним у масових розправах над мирним цивільним населенням. Шварцбарт був виправданий і вийшов на волю. Він став героєм у єврейських колах. Нещасна вдова покійного Ольга Петлюра отримала цинічне відшкодування за смерть чоловіка – символічний один франк.

Хоча “рука Москви” є вірогідною у справі Шварцбарта, документальних підтверджень цього немає.

Справа Шварцбарта посилювала антисемітські настрої серед багатьох українських політиків. Із критикою сіонізму виступав Дмитро Донцов, який закликав до відплати за невинну кров Петлюри. Під час Другої світової війни злочинні дії українців проти євреїв інколи трактувалися як помста за вбитого ними лідера.

Тіло загиблого українського лідера було урочисто поховане на знаменитому паризькому цвинтарі Монпарнас. Неподалік від місця упокоєння Симона Петлюри знаходяться могили Жана-Поля Сартра, Гі де Мопассана, Шарля Бодлера та інших відомих людей. У будинку шпиталю, де 25 травня 1926 р. помер Симон Петлюра, тепер знаходиться Українська греко-католицька церква.

Доля родичів Симона Васильовича Петлюри, що залишилися під владою більшовиків, була трагічною. У 1937 р. його матір, сестер Феодосію і Марину та племінників Андрія, Валеріана та Сильвестра Скрипників було розстріляно.

Ользі Опанасівні Петлюрі довелося пережити не лише біль втрати свого чоловіка. В листопаді 1941 р. в окупованій німцями Франції померла хвора на сухоти 30-річна Олександра Петлюра, дочка головного отамана. Після смерті дочки вбита горем жінка прожила ще 18 років. Вона пережила німецьку окупацію і визволення Франції. Ольга Опанасівна померла у Парижі в 1959 р. Саме того року у Мюнхені агентом радянських спецслужб було вбито лідера українських націоналістів Степана Бандеру, який вважав себе продовжувачем справи Петлюри й боровся за відродження незалежності України.

Волелюбне серце анархіста Нестора Махна

На початку XX ст. революційні ідеї все більше захоплювали голови бунтівної молоді. Однією з новомодних революційних течій був анархізм – учення про безвладне вільне суспільство рівноправних громадян. Інститут держави, згідно з ним, мав зникнути, а люди отримували повну свободу дій. Пережитки державного контролю над особистим життям і почуттям громадян в анархічному суспільстві, як-от: зареєстрований шлюб, сім'я – повинні були відмерти. Взаємини між чоловіком і жінкою не повинні регламентуватися згори. Найбільший вияв анархізму на Україні пов'язаний із діяльністю батька Махна в 1918–1921 рр. Махновці довгий час уявлялися гультьями та розбійниками, які здатні лише грабувати незахищених і чинити насильства. Сучасні дослідження намагаються дати більш об'єктивну оцінку сутності махновського руху та самій особистості його зачинателя. Постать Нестора Івановича Махна вирізняється серед інших діячів революційної доби на Україні своєю неординарністю. Він любив волю і вважав себе нащадком козацького роду. Махновщина певним чином відроджувала волелюбні традиції українського козацтва. Сам лідер цього масового народного повстанського руху залишився яскравою, але водночас і суперечливою фігурою у вітчизняній історії.

У метричній книзі Хрестовоздвиженської церкви села Гуляй-Поле, що неподалік від Запоріжжя, записано, що 14 (26) жовтня 1888 р. народився, а наступного дня був охрещений син селянина Івана Родіоновича Махна та його дружини Явдохи Матвіївни на ім'я Нестор. У нього було четверо старших братів: Карпо, Омелян, Савка, Григорій. Коли Нестору виповнилося лише 11 місяців, його батько помер. Мати залишилася сама з малими дітьми. Бідне дитинство, постійна важка робота, намагання захистити свою гідність – невисокий худорлявий Нестор часто брав участь у бійках із сільськими хлопцями, які чимось його образили. Хоча він був кмітливим хлопцем, але мав славу розбишаки та шибеника. У 8-річному віці він пішов у початкову школу, але через рік неслухняного та впертого школяра з неї вигнали, і він пішов наймитувати до яка. Пас свиней, телят, коней у поміщицькій економії, потім підробляв у крамниці.

Про запальний характер Нестора свідчить такий факт дитинства. Коли його побив один із його старших ровесників, Махно вкрав десь півпудову (8 кг) гирю, заліз на дерево, під яким збиралися гуляй-пільські хлопці, і чекав на прихід свого образника. Коли той став під деревом, Нестор кинув йому на голову важку гирю. На щастя, вона пролетіла повз голову жертви.

Своїми кулаками Нестор міг завжди довести свою правоту опоненту. Його боялися, як відчайдуха та шибайголову.

У 1905 р. величезна імперія була охоплена революцією. На Україні в різних місцях вибухали повстання, створювалися революційні організації. До однієї з них, “Союзу бідних хліборобів”, увійшов і 17-річний Нестор. Це було об'єднання анархістів, які виступали проти будь-якої державної влади, за свободу людини. Молоді хлопці читали революційні заборонені твори, чинили пограбування заможних селян або підприємців, які “наживалися на бідах трудового народу”, мали зброю. Життя цієї ватаги було веселим і сповненим бунтівної романтики. За образу одного із членів “Союзу” товариші мстилися дуже суворо. Бійки, гулянки, п'янки, крадіжки і пограбування – ось основні заняття “революційного” угруповання.

Одного разу Махно з товаришем Міхеєм пішли до знайомої дівчини. Це була відома на селі красуня, яка дуже подобалася Несторовому приятелю, і зараз він вирішив освідчитися коханій. Для хоробрості хлопці добряче випили оковитої. Міхей узяв прихований револьвер, сказавши, що коли дівчина йому відмовить, він застрелить і її, і себе. Нестор із Міхеєм підійшли до будинку сільської красуні і викликали її на роз-

мову. Тут сп'янілий запальний Міхей почав вимагати від неї згоди на шлюб. Дівчина сказала, що не піде за нього. Тоді розсерджений і ображений залицяльник вихопив пістолет і вистрілив у неї, а потім собі у голову. Дивом життя обох не було вкорочене. Куля прострелила дівчині руку і застрягла у грудях. Міхей, отримавши поранення в голову, також залишився живим. Через кілька годин протверезілий Махно давав свідчення в поліції.

Нестор Махно потрапив під нагляд поліції, але діяльність "Союзу бідних хліборобів" не припинялася. Молоді анархісти продовжували побиття представників влади, пограбування крамниць і поштових станцій. 27 серпня 1907 р., повертаючись із гулянки, Нестор і двоє товаришів зустрілися із двома поліцейськими. Виникла бійка. Махно вихопив револьвер і поранив одного із супротивників. Після цього анархісти втекли. Проте незабаром вони були впіймані. 5 жовтня 1907 р. Махна посадили у в'язницю у місті Олександрівськ (нині Запоріжжя). Через рік ув'язнення на прохання матері Явдохи Матвіївни Нестора як неповнолітнього відпустили на поруки під заставу 2 тис. крб., узятих нещасною жінкою у борг.

4 липня 1908 р. Нестор Махно вийшов на волю. Прагнучи відшкодувати збитки, завдані матері, він відновив свою розбійницьку діяльність. Було здійснено декілька пограбувань, під час яких анархістами були вбиті селянин Гуря, шинкар Трохим Дяченко.

Нещасна мати Нестора намагалася відмовити сина від лихих справ. За її наполяганням, він одружився зі скромною сільською дівчиною Анастасією Васецькою. Мати і брати Нестора вважали, що шлюбний обов'язок убереже його від злочинної діяльності. Одруження Махна відбулося без його бажання і не з тією, про яку він мріяв. Свою дружину він не любив. Серед кола його знайомих була юна Нюся – Маруся Никифорова. Вона була ще зовсім юною, і закоханий Нестор не міг із нею одружитися. Нюся поділяла погляди анархістів і з захопленням дивилася на бувалого поважного 20-річного революціонера.

Проте вже 26 серпня 1908 р., через півтора місяця після звільнення, Махно був знову заарештований разом зі своїми товаришами.

Перша жінка молодого анархіста завагітніла і народила сина. У селі на неї дивилися косо. Говорили навіть, що немовля народилося із зубами, що син грабіжника та вбивці – антихрист. Однак скоро дитина померла, і нещасна жінка переїхала у сусіднє село Пологи. Більше про неї нічого не відомо.

Два роки чекав Махно рішення суду. 22 березня 1910 р. у губернському центрі Катеринослав (нині Дніпропетровськ) він був засуджений до смертної кари через повішення.

Явдоха Матвіївна Махно, не шкодуючи сил і здоров'я, намагалася врятувати свого непутячого сина. Єдиним засобом, що міг би зберегти його ще зовсім молоде життя, було височайше імператорське помилування. Матір злочинця пише прохання на ім'я імператриці Марії Федорівни, матері царя Миколи II, щоб та зрозуміла її і врятувала її неповнолітнього сина. Насправді, згідно із законами імперії, Нестор уже був повнолітній, проте Явдоха Матвіївна навмисно вказала роком його народження 1889-й, щоб показати його неповноліття. Це свідчення царськими службовцями перевірене не було.

Заступництво імператриці допомогло. Микола II розпорядився замінити для неповнолітнього злочинця смертний вирок на 20 років каторги. Махна перевезли до Бутирської тюрми у Москві, де він провів шість років із 1911 до 1917. За цей час Махно багато прочитав, познайомився з іншими арештантами, серед яких були його однодумці, революціонери, анархісти. Під час ув'язнення він ледь не загинув від хвороби. Туберкульоз у відкритій формі повністю знищив одну його легеню, і врятувати життя Нестору могла лише термінова операція. Нещасний навіть думав про самогубство. Але хірургічне втручання завершилося щасливо, вражена хворобою легеня була видалена. Махно залишився з однією легенею.

За час свого ув'язнення Нестор не переривав листування з коханою Нюсею. Із Бутирки хворий арештант писав своїй дівчині душевні, чуттєві, ніжні листи, присвячував їй вірші. Далека кохана була такою недоступною та жаданою. Нюся поклялася чекати на повернення милого і свого слова дотримала. Поезія Нестора Махна просякнута закликами до свободи:

*"Зачем нам власть и все их законы,
Мы вольны душою, мы воли полны,
Дорогу свободе! Прочь всякие троны,
Так жить в нашем мире народы должны..."*

*"К тому ж и ты, мой брат украинец,
Идешь не думая о том,
Что весны ранней первый гром
Уж прогремел, уж жизни тайны
Зовут меня, тебя, всех нас.
Чего же делать – неволи новой
Долой весь бред – и в добрый час
К жизни свободной!"*

У лютому 1917 р. почалася революція в Росії. Ворота перед в'язнями старого режиму відчинилися. Махно вийшов на свободу. Він прагнув на Україну, де, як сподівався, на нього чекає кохана Нюся.

Через місяць сповненої пригод подорожі Нестор приїхав у рідне Гуляй-Поле. Він почув, що в Києві створена Центральна Рада. По всій Україні виникають робітничі, солдатські та селянські ради. Махно – жертва царського режиму, революціонер-анархіст – збирає під свій чорний прапор усіх однодумців, щоб боротися за народне визволення. Чорний прапор був обраний не випадково – це колір землі, на якій працювало бідне селянство, колір народного горя. На прапорі анархісти написали гасло: "Свобода или смерть".

Маруся Никифорова чекала на коханого Нестора. Наприкінці весни 1917 р. Махно одружився з Нюсею. Нарешті вони після такого довгого та важкого розлучення були разом. Нюся стала надійною помічницею і соратницею свого чоловіка.

У Гуляй-Полі борця за народне визволення Нестора Махна обирають одразу на кілька посад. Він став головою селянського союзу, керівником громадського комітету, головою профспілки металістів і деревообробників, скарбничим лікарняної каси.

Він жив із Нюсею і був задоволений омріяною свободою. Життя Гуляй-Поля тепер контролювалося молодим “батьком Махном”. Це найменування йому дуже подобалося, і він охоче дозволяв називати себе так. Інтереси простих робітників Нестор захищав і пильнував дуже суворо. Коли заводчики відмовилися підвищити зарплату робітникам, Махно сказав, що телеграфних стовпів навколо вистачає. Робітники отримали прибавку. Гуляй-пільський анархіст провів переділ поміщицьких земель серед селян. В економії поміщика Классена Махно створив анархічну комуну, де порядкували він і Нюся. Тут усі вважалися рівними, працювали спільно, все майно було загальним. Сам Нестор виявився непоганим чоботарем. Проте все частіше в руках “батька” Махна з’являвся пістолет, кілька пострілів угору або в опонента дозволяли йому встановити таку “справедливість”, яку він вважав потрібною.

Коли до Гуляй-Поля прибув посланець Тимчасового уряду, колишній поміщик Міхно, Нестор Махно наказав йому протягом 20 хвилин залишити “межі його революційної території”.

Слава про батька, який уболіває за простий народ і захищає його від поміщиків і капіталістів, рознеслася по всій південній степовій Україні. До Гуляй-Поля почали приходити знедолені, зубожілі селяни, заміряні молодики, а то і просто любителі легкого життя. Навколо “батька” Махна почав гуртуватися осередок потужної народної сили.

Махно прихильно зустрів звістку про повалення Тимчасового уряду та прихід до влади більшовиків у жовтні 1917 р. Взагалі, до їхнього лідера Володимира Ілліча Леніна він назавжди зберіг шанобливе ставлення.

Його революційна дружина і соратниця Нюся разом із ним брала участь у роззброєнні загонів царських військ, переділі поміщицького майна, покаранні “ворогів трудового народу”. Пікантності ситуації додавало те, що жінка восени 1917 р. була вагітна. Незабаром вона народила сина. Є твердження, що його назвали Вадим. Проте в 1918 р. сліди дружини та сина “батька” Махна губляться. За одними даними, Нюсю з дитиною вивезли під час німецького наступу навесні 1918 р., за іншими – вона була вбита колишніми противниками Махна з його оточення. Доля сина невідома.

У березні-квітні 1918 р. територію України зайняли німецькі окупаційні війська, що прийшли сюди на запрошення Центральної Ради. До українців німці ставилися як до підкореного народу, а Центральну Раду, яка висловлювала протести із приводу загарбницької політики німецьких урядовців, котрих вона вважала своїми союзниками, 29 квітня того року замінили на свого ставленика гетьмана Скоропадського.

Махно був змушений тікати з Гуляй-Поля. Із загоном червоноармійців він дійшов до Таганрога. Він утратив свою дружину і сина. Багато прибічників Махна були розстріляні новими господарями у Гуляй-Полі. Був убитий німцями і старший брат “батька” Махна – Омелян. Омеляного сина німецький солдат заколов багнетом.

Нестор Махно дістався Москви, яку залишив рік тому. Є свідчення, що тут він зустрівся з Леніним. Лідер більшовиків готував план нового захоплення України. Приводом до наступу Червоної армії на Україну мало стати масове народне невдоволення політикою гетьмана. Махно як ватажок народної стихії уявлявся зручним засобом сколихнути південь України проти гетьмана та німецьких окупантів й послабити опір гетьманських сил перед більшовицьким наступом. Співпраця Махна з більшовиками була взаємовигідною. Батько потребував зброї, медикаментів, продовольства – і все це могла дати червона Москва.

У липні 1918 р. із документами на ім’я вчителя Івана Яковича Шепеля Нестор Махно повернувся у Гуляй-Поле. На могилі брата та племінника Нестор поклявся вести непримириму боротьбу з окупантами, поки не визволить свій народ. Тут він очолив великий антигетьманський рух. Махновці нападали на великі панські маєтки, роззброювали гетьманців, вони встановили контроль над селами і містечками степової України. Ім’я “батька” гриміло всією Україною. Сміливими та рішучими нападами Махно вибивав німців і гетьманців з українських земель. Прославилися талановиті махновські командири Віктор Білаш, Хома Кожин, Федір Щусь, Льова Задов. Легендарна тачанка – кулемет, поставлений на воза, – винахід махновців.

У Москві із прихильністю спостерігали за тим, як розростається територія махновської вольниці. Загони Махна постійно збільшувалися. Простим людям подобалося, що “батько” був негордий – і стакан горілки з бійцями вип’є, і промову виголосить, і в бій піде. З великим задоволенням Махно гуляв на сільських весіллях, при цьому сам грав на гармошці та співав. Але пияцтва Махно не любив, хоча, траплялося, сам випивав зайве. П’яного вартового “батько” міг власноруч розстріляти.

Сподіваючись скористатися наслідками антигетьманського повстання на Україні під проводом Махна, Раднарком із вересня 1918 р. у нейтральній зоні поблизу українського кордону почав формувати радянські “українські” дивізії, які мали встановити владу Рад на Україні. 13 листопада 1918 р. Москва оголосила, що не визнає умов Брестського мирного договору. Німеччина та Австро-Угорщина на це відреагувати вже не могли, вони програли війну і розвалювалися. Проти гетьмана Скоропадського виступила Директорія Української Народної Республіки, військові сили якої очолював Симон Васильович Петлюра.

Стосунки з Петлюрою у Махна склалися ворожі. “Батько” вважав, що Петлюра відволікає людей від революції та захоплюється націоналізмом. Петлюрівщину Махно вважав авантюрою. Хоча не уникав окремих випадків співпраці з петлюрівцями, коли це було тактично вигідно. Так, отримавши від Петлюри гвинтівки та набої до них у листопаді 1918 р., щоб спільно битися проти гетьмана, через місяць Махно використав цей смертоносний арсенал вже проти самого Петлюри, захопивши 27 грудня велике місто Катеринослав, що був під контролем петлюрівців, і пограбувавши його. Правда, махновці, які брали участь у дебошах, грабунках і знущаннях над мирним населенням, були “батьком” розстріляні. Розстріляв Махно і прокурора окружного суду Авер’янова, який у 1910 р. був звинувачувачем у його справі та вимагав для Нестора смертного вироку.

Жорстоко карав “батько” за єврейські погроми. Він говорив, що кожен єврей, який не наживається на простих людях, а заробляє гроші своєю працею – його друг.

1919 рік приніс селянському “батьку” важливу доленосну зустріч. Нестор познайомився з учителькою Гуляй-пільської жіночої гімназії Галиною Андріївною Кузьменко. Вона стала третьою жінкою славетного повстанського ватажка. Правда, ще до Галини Махно заличався до якоїсь телефоністки Тіни, але залишив її, познайомившись із цією молододу розумною вчителькою.

Справжнє ім'я третьої дружини “батька Махна” – Агафія. Пізніше, після знайомства з Нестором, вона змінила його на більш звучне Галина. Агафія Кузьменко народилася в 1895 р. в родині жандармського унтер-офіцера. Крім приємної зовнішності, вона мала гострий розум, мелодійний голос і чарівні очі, погляд яких заворожував чоловіків. Спочатку сім'я Кузьменків жила в Могилеві-Подільському, потім переїхала на Херсонщину. Деякий час Агафія виховувалася у Красногірському монастирі на Полтавщині. Юна дівчина навіть розмірковувала про чернечий постриг. Проте спокуси мирського життя відбили в неї це бажання. Молода послушниця часто після вечірніх молитов бігала до кавалерів, які на неї очікували. Спочатку Агафія зустрічалася із жандармським агентом Євстигнеєвим, а потім із молодим бароном Корфом. Звичайно, така зухвала поведінка послушниці унеможливила її подальше перебування у монастирі. Агафію відправляють до батьківської оселі. Молода дівчина вирішує стати учителькою. Вона поступає у жіночу гімназію, яку закінчила в 1916 р. Отримавши педагогічний фах, Агафія була направлена до гуляйпільської двокласної школи. Перша зустріч між нею та Нестором відбулася у шкільній бібліотеці. Махно з товаришем завітав до школи і, бажаючи показати свою освіченість, попросив у молоді симпатичної вчительки одну книгу, яку читав у в'язниці. Молодиця незворушно відповіла, що ця книга є, але вона не видається, оскільки є лише один її примірник. “Батько” почав вимагати у брутальній формі зробити для нього виняток, інакше жінка пошкодує. Обурена Агафія принесла потрібну книгу і жбурнула її уславленому ватажкові. Книга упала на підлогу. Нестор наказав жінці підняти її й дати йому. Агафія відповіла, що йому треба, тож нехай сам і бере. Це остаточно розлютила Махна, який не звик до відмов. Він вихопив револьвер і направив його на зухвалу бібліотекарку, вимагаючи виконання його наказу. Агафія не знітилася і спокійно відказала, що не годиться відомому командирі загрожувати зброєю беззахисній жінці. “Батько” розгубився і вийшов із приміщення, гримнувши дверима. Його супутник був ошелешений побаченням. Із того часу гордовита молодиця міцно запала в душу Махнові і не швидко піддалася його заличанням.

Галина завжди супроводжувала Нестора у постійних переходах, працювала у його штабі, редагувала анархістські видання та відозви. Якщо Нестора його люди називали “батьком”, то його дружину Галину – “матір'ю”. Бували між ними й суперечки на ідеологічному ґрунті, але жінка підкорялася своєму свавільному чоловікові. Він її любив, хоча інколи міг ударити чи брутально вилаяти. Ходили чутки про подружні зради з його боку і навіть позашлюбних дітей від інших жінок.

На початку 1919 р. за вміле керівництво повстанськими загонами Махно отримав звання комбрига Червоної Армії, а його загопи були визначені як окрема бригада. У складі військ Українського фронту під командуванням Володимира Олександровича Антонова-Овсієнка, члена більшовицького уряду Радянської України, Махно воював проти білогвардійців і денікінців. Боездатність і професіоналізм махновців та їхнього ватажка були відзначені відомими радянськими командирами Павлом Юхимовичем Дибенком, Михайлом Васильовичем Фрунзе, Климентом Охримовичем Ворошиловим, Миколою Олександровичем Щорсом.

Бойові успіхи “батька” були також відзначені головою Раднаркому УСРР Християном Георгійовичем Раковським. У квітні 1919 р. Махно був нагороджений орденом Червоного прапора, найвищою радянською нагородою того часу, яку йому вручив особисто Ворошилов. Він був четвертим кавалером цієї високої відзнаки. Із приводу урочистої події були запрошені мати героя Явдоха Матвіївна. Була присутня і Галина Андріївна, з якою її чоловік, відданий червоний командир, танцював її улюблений вальс “Амурські хвилі”. Всі поласували тортом, спеченим Галиною. Вона довела, що є не лише привабливою жінкою, але й гарною господинею.

Нестор офіційно оголосив, що Галина – це його законна дружина. Незабаром у рідному селі Галини Піщаний Брід вони гучно відсвяткували своє весілля. Нестор і Галина віддали данину формальній традиції реєстрації шлюбу, який надавало такої ваги тогочасне суспільство. На церковному вінчанні, проти якого виступали анархісти, дуже наполягали батьки нареченої.

Ніколи до та після того. Піщаний Брід не бачив такого гучного весілля, як на одруженні “батька” Махна з Галиною. Тут зібралось кількасот гостей, столи не витримували величезної кількості наїдків та напоїв, безперервно грала музика, люди танцювали й веселилися.

Проте у травні 1919 р. Червона армія почала відступати з України під натиском Добровольчої армії Денікіна з півдня та армії УНР Петлюри – з заходу. Махно чинив запеклий опір, але залишився майже без підтримки та постачання зброєю та продовольством. Він не зрадив своїх союзників-більшовиків і 27 червня власноруч розстріляв отамана Миколу Олександровича Григор'єва, який підняв заколот проти радянської влади. Робітникам голодуючих Москви та Петрограда Махно надіслав 90 вагонів хліба, відбитих у білогвардійців. Але коли більшовики почали запроваджувати продрозкладку серед українських селян і силою відбирати у них продукти, Махно висловив протест і почав повертати відібране селянам. Між більшовиками та Махном відбувся розрив, який сильно вплинув на боездатність Червоної армії. У червні 1919 р. радянська влада оголосила його поза законом.

30 серпня 1919 р. більшовики залишили Київ, до якого з різних сторін одночасно вступали денікінці та петлюрівці.

Генерал Антон Іванович Денікін почав похід на Мокву, і в жовтні 1919 р. Ленін всерйоз обговорював можливість евакуації радянських установ із Москви. Саме в цей момент в тилу денікінців Махно розгорнув запеклу партизанську війну. Махновці завдавали по комунікаціям і загонам Добровольчої армії нищівних ударів в районі Катеринослава, Олександрівська, Гуляй-Поля, Нікополя, Маріуполя. Білогвардійці були

змушені відкласти наступ на Москву, повертати свої сили проти "батька", а незабаром контрудари Червоної армії остаточно знищили надії білогвардійців на захоплення столиці.

Восени 1919 р. Махно вів переговори з Петлюрою, але вони закінчилися безрезультатно через недовіру сторін одна до одної. Стосунки між Махном і більшовиками також не нормалізувалися, хоча врятуванням своєї столиці останні мали завдячувати саме українському "батькові". Існували спроби кремлівських агентів убити Махна, однак його розвідка під керівництвом Льова Задова їх викривала. Багато червоноармійців перебігало до Махна. Нарком військових справ Радянської Росії Лев Давидович Троцький для перебіжчиків вимагав негайної страти без суду та слідства.

У селищі Піщаний Брід загін червоноармійців на чолі з Володимиром Петровичем Затонським влаштував судилище над прибічниками Махна. Було розстріляно кількадесят чоловік, і серед них колишнього жандарма Андрія Кузьменка, батька дружини народного ватажка. Наступного дня Махно вступив у Піщаний Брід, його люди вночі перебили більшовицьку сторожу. Весь червоний загін був розгромлений, урятуватися вдалося лише його командирі Затонському, який утік під час бою.

Галина дізналася, що її батька більшовикам видала односельчанка Бродська. Перелякану жінку вивели до дружини "батька" Махна. Розгнівна Галина вийняла з піхов шаблю і власноруч зарубала зрадницю. 16 червоноармійців, захоплених у полон, були розстріляні.

Цікаво, що, визнаючи "батька Махна" поза законом, радянське військове командування продовжувало враховувати його як потенційного союзника у війні з денікінцями. План наступу на Добровольчу армію генерала Антона Івановича Денікіна, розроблений наркомом у справах національностей Йосифом Віссаріоновичем Сталіним, ураховував махновців як спільників.

Наприкінці 1919 р. Червона армія втретє вступила на Україну. Махновська армія внаслідок голоду та хвороб розпалася. "Батько" наказав своїм людям розійтися по домівках, оскільки махновців охопила епідемія тифу. Сам Махно також не уник цього смертельно небезпечного захворювання. Він лежав з великою температурою, переховувався у знайомих. Поряд із хворим ватажком невідступно сиділи дружина Галина та мати Явдоха Матвіївна. В січні 1920 р. Махно перебував у Гуляй-Полі, потім – Дібрівці, потім – на хуторі Білому. Здавалося, що важка хвороба, яка тривала майже місяць, назавжди перерве його життєвий шлях. Але турботливий догляд Галини та Явдохи Матвіївни поставили селянського "батька" на ноги. Вже в лютому 1920 р. він відчув себе краще і почав знову збирати свою армію. До Махна почало повертатися його воїнство. Селяни зверталися до нього, щоб він звільнив їхні села від "советів". "Батько" почав воювати з колишніми союзниками. У березні 1920 р. Махно з дружиною та штабом повернувся у Гуляй-Поле.

Галина турботливо доглядала за своїм чоловіком, перев'язувала його численні бойові рани. Одного разу, коли вони на возі переїздили через дерев'яний міст, той проломився, і тачанка почала провалюватися у воду. Махно міцно спав. Сильна фізично Галина змогла витягти свого сплячого чоловіка з возу перед тим, як він шубовснув у крижану воду.

Про те, як проходило життя народного ватажка у Гуляй-Полі в березні того року, можна дізнатися зі щоденника, який вела Галина Андріївна.

"6 березня... Зупинилися на старій квартирі. Хазяїн вигнав самогон і пригостив нас. Нестор підпив, вів себе по відношенню до мене нахабно.

7 березня... У Варварівці зовсім напився він і його помічник Каретников. Батько почав дуріти та лаятися на всю вулицю. Кричав, як скажений. Лаявся в хаті при малих дітях і жінках... А Каретников... пішов до кулеметів і почав стріляти то з одного, то з іншого...

8 березня... Приїхали в Гуляйполе. Тут під п'яну руку батько почали витворяти щось неможливе. Кавалеристи почали бити прикладами та нагайками всіх колишніх партизан, яких лише застигали на вулицях...

9 березня... немов шаленна дика орда несуться на конях, налітають на невинних людей і ні з того, ні з цього починають бити...

10 березня... Гуляйпільці стали обурюватися потихеньку..., відкрито боялися...

11 березня... Вчора були збори у пам'ять Шевченка. Батько випив, багато балакав про чистоту та святість повстанського руху...

13 березня... Стоїмо в Успенівці. Батько й сьогодні випив, говорив дуже багато, ходив п'яний з гармошкою по вулиці, танцював. Дуже привабливо, на кожне слово – непристойний вираз..."

Щоденник Галини Андріївни містить багато вистражданих слів, а сторінки його рясно політі гіркими сльозами нещасної жінки, ображеної чоловіком. Коли Галина сказала, що піде від Нестора, той нахабно відповів, що коли хоче, нехай забирається геть і може не вважати його своїм чоловіком.

Записи щоденника дружини "батька" уриваються 29 березня 1920 р. Під час втечі від червоних із Гуляй-Поля Галина Андріївна залишила речі, серед яких був і цей документ. Щоденник був переданий до Московського музею революції і є цінним історичним джерелом.

Тим часом, унаслідок угоди укладеної між Симоном Петлюрою та Юзефом Пілсудським у Варшаві, 25 квітня 1920 р. почався наступ польсько-українських військ на Київ, який був захоплений уже 6 травня 1920 р.

У цей же час проти більшовиків перейшов у наступ із півдня барон Петро Миколайович Врангель, який змінив Денікіна на посту керівника Добровольчої армії. Ворогування з Махном у цей час для Червоної армії було дуже небезпечним. Тепер уже Москва шукає можливість помиритися з селянським "батьком", який був не на жарт розгніваний на кремлівський уряд. Спроби фізичної ліквідації Махна чи розгрому махновців зазнавали невдач. Народний ватажок громив червоноармійців, відбивав у них хліб, відібраний в українських селян, і повертав його власникам. У вересні 1920 р. Махно розгромив на Дону невеличкий червоний загін і збирався перебити всіх його воїнів. Серед них був і 15-річний замурзаний хлопчина, за якого вступилася жінка-українка і просила пожаліти дитину. Допитавши його, Махно відпустив хлопця, сказавши, щоб той більше не ображав селян. Цим парубком виявився відомий у майбутньому російський письменник, Нобелівський лауреат Михайло Олександрович Шолохов, автор "Тихого Дону" та "Піднятої цілини".

Вороги радянської влади зі свого боку намагалися домовитися з Махном. Проте спроби Петлюри і Врангеля укласти військову угоду з ним також терпіли фіаско.

11 вересня 1920 р. поблизу станції Мілерове Махно був серйозно поранений у ногу. Це було двадцятье поранення легендарного “батька”. Його відправили на лікування у місто Старобільськ і поклали у шпиталь.

Незабаром, 2 жовтня 1920 р., у Старобільську між Махном і Фрунзе було підписано угоду про спільні дії проти врангелівців у Криму. 7 листопада почався штурм Криму. Махновці під командуванням Хоми Кожина здійснили героїчний рейд через Сиваш і закріпилися на кримському узбережжі. Оборона Криму була прорвана. Через десять днів весь півострів був захоплений більшовиками. Тепер Махно Кремлю був не потрібен.

Із 26 листопада 1920 р. починається роззброєння махновців. Був відданий наказ про передислокацію бригади Махна на Кавказ. Фактично загони “батька” знищувалися і розчинялися серед інших червоноармійських частин. На протест Махна радянська влада відреагувала миттєво. Він і його бійці знову опинилися поза законом. Починається розгром махновців.

Нестору Махну вдалося втекти зі Старобільська і очолити рештки своєї армії. 3 січня 1921 р. біля села Бузивці на Київщині “батько” розгромив кінний загін уславленого червоного командира Олександра Яковича Пархоменка і власноруч застрелив цього воєначальника.

В умовах жакливого голоду 1921 р., який почав приносити свої чисельні жертви, Махно поділив свою армію на невеликі партизанські загони по 300–500 осіб. Вони легко розчинялися і вислизали з оточень. Махновці продовжували діяти у степовій Україні та на Дону. Але голод тут лютував найбільше. Бачучи, що боротьба програна, а перебування в Україні тільки шкодить селянству, яке змушене годувати повстанську армію, Махно 28 серпня 1921 р. з Галиною та 80-тма вірними соратниками перейшов поблизу Ямполья через рубіжну ріку Дністер, що була кордоном між Румунією та Радянською Україною. Рештки махновців саморозпустилися, окремі групи зайнялися відвертим бандитизмом і були незабаром знищені.

У Румунії Нестор і Галина жили в центрі Бухареста у респектабельному готелі. Радянський уряд кілька разів звертався до румунського із проханням видати Махна та його спільників як небезпечних злочинців. Але в Бухаресті ці вимоги були проігноровані.

До 11 квітня 1922 р. Махно із дружиною перебував у Румунії. Проте підтримка місцевої влади припинилася, і “батько” вирішив переїхати до сусідньої Польщі. Він, Галина та ще 17 найближчих соратників перебралися до Польщі. У цей час дружина легендарного Махна була вагітна.

Проте на вокзалі у Варшаві “батьку” віпізнали петлюрівці і ледь не вбили його на місці. Допомогло лише втручання самого президента УНР Симона Васильовича Петлюри, який розумів, що війна закінчилася і продовжувати її у вигнанні немає сенсу. Є згадки, що на прохання чоловіка Галина Андріївна таємно відвідала дипломатичне представництво УСРР у Варшаві. Махно просив передати у Москву, що міг би очолити антипольське повстання у Галичині, щоб приєднати її до Радянської України. Що це було: тактичний хід, намагання відновити співпрацю з радянською владою, прагнення отримати прощення і дозвіл повернутися на Батьківщину?

Польський уряд посадив Махна, Галину та махновців до в'язниці. За тюремними ґратами Галина Андріївна у 1922 р. народила дочку, яку назвали Оленою. У варшавській в'язниці Махно відпустив вуса, яких раніше на його гладко виголеному обличчі не було.

Польський суд 1 грудня 1923 р. виправдав махновців і їхнього ватажка. Вийшовши на волю Нестор з Галиною та маленькою Оленкою переїхали у місто Торун, а потім – у Данціг, який мав статус вільного міста. Проте це переважно німецьке місто виявилось небезпечним. Махна заарештували за розгрома німців на Україні в 1918 р. У тюремній фортеці він навіть здійснив спробу накласти на себе руки, отримавши серйозне поранення.

Галину з дитиною друзі переправили до Берліна. Цікаво, що саме в німецькій столиці знайшов свій захисток і давній опонент “батька” – гетьман Скоропадський.

У Москві розроблялися плани фізичного знищення Махна за кордоном, але всі вони не були реалізовані.

У 1924 р. Галина з Оленкою переїхали до Парижа. Друзі-анархісти допомогли Нестору втекти з німецької фортеці, і незабаром уся сім'я з'єдналася у французькій столиці. Щоб заробити на життя Нестор Іванович згадав чоботярське ремесло: в'язав капці, лагодив взуття, шив чоботи. Потім він працював декоратором на кіностудії. Деяке покращання наступило у другій половині 1920-х років, коли французькі газети, зацікавившись життєписом легендарного “народного генерала”, зробили замовлення на спогади Махна.

Інколи Махно зустрічався з колишнім ворогом Петлюрою у невеличкому ресторанчику. Є свідчення, що за день до вбивства лідера УНР в екзилі Махно відмовляв Самуїла Шварцбарта, знайомого анархіста, від замаху на Петлюру. А після смерті того 25 травня 1926 р. спростовував звинувачення в антисемітизмі, висунуті проти покійного.

А ось Галина Андріївна могла бути причетною до цього замаху. Відомо, що з 1927 р. Нестор і Галина жили окремо. Дружина лише час від часу відвідувала чоловіка. Проте стосунки між ними залишалися близькими і не переривалися. Галина підтримувала Нестора, який усе більше починав хворіти.

Із 1929 р. у Парижі почали виходити спогади Нестора Івановича Махна про революцію на Україні, що приносили їх автору невеличкі гонорари. Махно сумував за Україною. Мріяв про повернення до Гуляй-Поля. Розповідав дочці про далеку Батьківщину, яку вона ніколи не бачила. Почали боліти старі рани. Боліли поламані ребра, на яких інколи з'являлися гнійні пухлини. Не заживала рана на нозі, простреленій під Міллеровим. Після цього Махно постійно шкутильгав.

На початку 1930-х років Нестор Іванович уже не міг працювати. Він сидів удома з Оленкою. Галина Андріївна працювала прачкою у пансіонаті для російських дівчат у Кенсі. До паризької квартири відвідати

хворого чоловіка вона навідувалася лише на вихідних. Стосунки між Нестором і Галиною часто були напруженими. Він починав її лаяти за якісь речі, вона уходила і надовго залишала хворого чоловіка одного.

На початку 1934 р. здоров'я Нестора сильно погіршилося, і друзі порадили помістити його в один із паризьких шпиталів. У березні Махна госпіталізували. Лікарі провели обстеження та вимагали проведення операції, щоб видалити з тіла хворого два ушкоджених ребра, які гнили та завдавали нестерпного болю. Проте гарантувати одужання вони не могли.

У червні 1934 р. стан здоров'я Нестора Івановича став критичним. Наприкінці місяця була зроблена операція, проте покращання вона не принесла. Схоже, Махно вже змирився з думкою про те, що скоро залишить цей грішний світ. Коли до нього в палату зайшла Галина й поцікавилася, як він себе почуває, Нестор нічого не відповів, але на його очах заблищали скупі чоловічі сльози. Розуміла і Галина, що її чоловіку недовго вже залишилося жити.

5 липня 1934 р., у четвер, до дівочого пансіонату в Кенсі під'їхало таксі. З нього вискочив знайомий Галини та Нестора Максим. Він одразу сказав жінці: "Збирайся, Галино, негайно їдемо у Париж, Нестор помирає". О 5-й годині вечора вони дісталися до шпиталю. Біля ліжка помираючого батька сиділа заплакана 12-річна Оленка, а також кілька бойових товаришів. Погладивши руку доньки, слабким голосом Махно сказав їй: "Залишайся, донечко, здоровою та щасливою".

Галина Андріївна поцілувала помираючого чоловіка у щок. Нестор зробив спробу посміхнутися найближчий у житті людині. Потім ледь чутно прошепотів: "Вибачте мене, друзі, я дуже втомився, хочу заснути..." Він покликав медсестру, попросив зробити собі снодійну ін'єкцію та дати кисневу подушку. Після цього Нестор Іванович заснув. Його хриплий рівномірний спокійний подих трохи заспокоював близьких.

Нестор Махно так і не прокинувся. Близько 6-ї години ранку 6 липня він перестав дихати. Волелюбне серце народного ватажка, "батька" Махна зупинилося. Коли Галина побачила свого мертвого чоловіка, найбільше її вразило його спокійне обличчя. На ньому ще була не потрібна вже киснева маска, яку зняв один із друзів Махна.

Тіло "батька" було спалене у крематорії, а урна із прахом похована на цвинтарі Пер-ла-Шез. Її вмонтували у стіну комунарів, поряд із прахом цих видатних французьких революціонерів, борців за свободу. Поховання тут нащадка козацької вольниці, легендарного "батька" Махна було символічним.

Після смерті чоловіка Галина Андріївна з Оленою жила у Парижі. В 1940 р. французька столиця була окупована німцями. Родині "батька" загарбники пригадали опір німецькій окупації на Україні в роки революції. Дружину та дочку Махна угнали на роботу до Німеччини, де вони працювали на заводі фірми "Сіменс". Після війни жінки були захоплені службовцями НКВС і потрапили до Радянського Союзу. За вироком радянського суду Галина Андріївна та Олена Несторівна Махно отримали відповідно 8 і 5 років сталінських таборів. Після відбуття жакливого та несправедливого (принаймні для дочки Махна) покарання вони прожили у місті Джамбул (Казахстан).

Галина Андріївна померла у Джамбулі в 1979 р., надовго переживши свого легендарного чоловіка. Олена Несторівна Міхненко (таке прізвище вона почала носити, щоб не так одіозно виглядати у суспільстві) побачила незалежність України і руйнування радянського тоталітарного ладу, противником якого був її батько. Вона дожила до прижиттєвої реабілітації себе та посмертної своєї матері у 1989 р. Дочка прославленого "батька" Махна померла 16 січня 1993 р. у віці 70 років.

У пошуках космічного щастя (Юрій Кондратюк)

21 липня 1969 р. світ облетіла сенсаційна звістка: перша людина ступила на Місяць. Це був американський астронавт Ніл Армстронг. Ступивши на місячну поверхню? він сказав: "Це маленький крок для людини й величезний стрибок для всього людства". Політ людини на Місяць став найгучнішим науковим успіхом космонавтики після першого польоту в космос Юрія Гагаріна 12 квітня 1961 р. космічну гонитву за першість у висадці на супутник Землі Радянський Союз програв, і це стало першою ознакою відставання у розвитку космічних програм від ідеологічного противника СРСР – США. Рука американського громадянина встановила прапор США на місячній поверхні. Голівудські режисери змонтували фільм, у якому смугасто-зоряне полотнище гордовито майорить над місячним ґрунтом. Відсутність вітру на Місяці і неможливість прапора тріпотіти від колихань повітря, якого там немає, дали підстави говорити про фальсифікацію всієї місячної подорожі. Суперечки з цього приводу тривають і досі, але науковий світ не сумнівається, що американський космічний корабель "Аполон-11" у липні 1969 р. дійсно відвідав поверхню супутника Землі.

Виправдовуючи свою науково-технічну поразку, радянське керівництво заявило, що і збиралося витрачати кошти та зусилля на непотрібний популістсько-пропагандистський проект. Радянські луноходи роботу людини виконують краще, і ризику життю немає. Але гірку пігулку ідеологічної поразки у Кремлі довелися-таки проковтнути.

Очевидно, щоб ще більше дошкулити "товаришам" за "залізною завісою", керівник програми "Аполон" Джон Хуболт заявив світовій пресі, що здійснення польоту на Місяць відбулося за розрахунками та схемою великого російського інженера Юрія Кондратюка. На космодромі мису Канаверал видатному космічному теоретику був поставлений бюст. Пізніше Ніл Армстронг навіть відвідав СРСР і здійснив поїздку у Новосибірськ, де колись жив цей великий росіянин.

Немає пророка у своїй Вітчизні!

Кондратюк? Хто такий Кондратюк? Чому про його проект нічого невідомо?

Почалися довгі та клопіткі пошуки історичної правди про того, хто все життя мріяв і вірив у можливість космічної подорожі і не дожив пару десятиріч до її здійснення.

Дійсно, було знайдено документацію 20–30-х років, де чорним по білому написано, що Кондратюк Юрій Васильович народився 26 серпня 1900 р. у Луцьку. Але всезнаюче око державних установ, таких як МВС, КДБ, почало знаходити нові цікаві свідчення. Виявляється, той Кондратюк, який відкрив американцям шлях на Місяць, ніякий не Кондратюк. А хто ж він?

Письменник Марк Поповський написав, що за псевдонімом Кондратюк приховувався колишній білогвардійський офіцер, уродженець Полтави на прізвище Шамрай.

Так, білогвардієць, полтавчанин, погоджувався громадянин Ізраїля, в минулому СРСР, Зеєв Вольфсон на сторінках однієї з єрусалимських газет, але Кондратюк – не Шамрай, а Самуїл Шингер.

Ходили чутки, що під час війни, чи то у 1941, чи то у 1942 р., Кондратюк потрапив у полон, начебто німці переправили його на військову базу в Пенемюнде, де інженер-ракетник Вернер фон Браун використовував його для обрахування траєкторій руху для ФАУ–1 і ФАУ–2. У 1945 р. він чи то емігрував до США, чи то повернувся до СРСР і був засланий на Колиму, де й помер у 1952 р.

Зараз достеменно відомо: той, хто увійшов в історію як Юрій Кондратюк, народився 21 червня 1897 р. у Полтаві під іменем Олександр Гнатович Шаргей. Це місто завжди славалося своїми історичними і культурними традиціями. В той час вулицями Полтави запросто прогулювалися класики вітчизняної літератури Панас Мирний, Іван Нечуй-Левицький, Володимир Короленко, бігав ними молодий Семен Петлюра. Український колорит відчувався тут з особливою силою.

Батько майбутнього космічного генія Гнат Бенедиктович Шаргей був студентом Київського університету св. Володимира, пізніше навчався у Німеччині, а потім переїхав до столиці Росії Петербурга. Мати Людмила Львівна (у дівоцтві Шліппенбах) належала до старовинного німецького роду. Її далекий предок генерал Шліппенбах командував військами Карла XII у знаменитій битві під Полтавою, містом, де пізніше народиться його видатний нащадок, а після поразки шведів здався у полон і перейшов на службу до Петра I. Незважаючи на те, що Людмила Львівна належала до старовинного заможного роду, вона, захоплена революційними ідеями, пішла зі своєї сім'ї і викладала у школі географію та французьку мову, заробляючи на життя. Згодом одружилася з "вічним студентом" Ігнатієм (Гнатом) Шаргеем, сином бідної єврейки-акушерки з Бердичева, вихованим у родині вітчима, другого чоловіка матері Якима Микитовича Даценка, статського радника, що походив із козацького роду. Саме дідусь Яким Микитович Даценко став хрещеним батьком для малого Олександра. Він же прищепив йому любов і повагу до української культури. Пізніше науковець ніколи не цурався свого українського коріння.

Цікаво, що у ролі хрещеної матері виступила бабуся Олександра Катерина Кирилівна (до охрещення – Фрідріха Розенфельд).

Як можна побачити, кількашлюбність і позашлюбне життя, зміни партнерів були характерні для екстравагантної родини маленького Саші.

Людмила та Гнат Шаргей брали активну участь у революційному русі, допомагали підпільникам, зазнавали утисків і арештів. Вагітна Олександром Людмила Шаргей була заарештована жандармами за участь у студентській демонстрації і два тижні провела за ґратами. В'язниця вплинула фізичне і психічне здоров'я жінки. У 1903 р. вона опинилася у лікарні для душевнохворих і незабаром померла.

Деякий час батько й син жили у Петербурзі. Революційні потрясіння колихали столицю. Гнат Бенедиктович зійшовся з молодого симпатичною жінкою, колишньою киянкою Оленою Петрівною Гіберман. Вона також захоплювалася революційними ідеями і працювала разом із Гнатом Шаргеем. Незважаючи на те, що шлюб між ними не був зареєстрований, народжена від Гната Бенедиктовича у березні 1910 р. донька Ніна була записана на прізвище Шаргей. Сам батько не зміг довго радіти народженню доньки, оскільки через три місяці помер від зараження крові. Молода одинока жінка, якій було ледве двадцять, із немовлям і 13-річним пасинком опинилася у дуже скрутному становищі. Утримувати двох дітей у столиці для неї було надзвичайно важко. Щоб полегшити ситуацію, вона відправила Сашу до родичів у Полтаву. Сама Олена Петрівна скоро вийшла заміж, взявши прізвище нового чоловіка – Кареева.

Дуже швидко здібний юнак стає одним із найкращих учнів 2-ї Полтавської гімназії. Його не по роках розвинений інтелект був помічений викладачами. Один із них пізніше згадував: "Він володів дивовижними здібностями в галузі математики та інших точних наук. Міцно та легко засвоював гімназійний курс". Кімната Саші була завжди завалена книгами, кресленнями, залізяками, інструментами та іншим скарбом. Його кутиром став літературний персонаж – інженер Мак-Аллан – герой роману німецького письменника-фантаста Бернгарда Келлермана "Тунель". Цей роман вийшов у російському перекладі напередодні Першої світової війни. Саші подобався розумний, винахідливий і, разом із тим, хоробрий і відчайдушний інженер Мак-Аллан, який керував проектом трансконтинентального тунелю між Європою та Америкою під водами Атлантичного океану.

На цей час 16-річного юнака захоплює перше відоме романтичне почуття. Віка Гартман була сусідкою Саші та досить привабливою дівчиною. Багато разів хлопець приходив у гості до дівчини. Але дуже часто романтичний візит перетворювався на науковий диспут із її батьком, інженером-механіком за фахом, німцем за національністю. Тоді важко було зрозуміти, чи то хлопець приходить до досвідченого інженера, щоб побачити його дочку, чи то він приходить до дівчини, щоб мати привід подискутувати із приводу нових джерел енергії, розвідування надр планети та можливості космічних подорожей. Високий, майже двометрового зросту, розумний, скромний, талановитий юнак викликав великі симпатії з боку дівчини. Саша не палив, був байдужим до спиртного, з презирством ставився до картярства, ніколи не вживав лайливих слів. Єдиною його, так би мовити, вадою була любов до солодощів. У його кишенях майже завжди були цукерки, котрі, як він уважав, допомагали роботі думки. Однак на фігуру вони згубного впливу не мали, він завжди залишався струнким.

Це юнацьке кохання Олександр зберіг у своєму серці на все життя. Віка Гартман назавжди залишилася втіленням романтичних фантазій, які ніколи не були реалізовані.

Саме тоді у молодого хлопця з'являється тверда впевненість у реальності здійснення польоту на Місяць і повернення назад. У юного Саші Шаргея виникає ідея космічної ракети, на вістрі якої закріплена кабіна з пілотом. Він має зручно розташуватись у кріслі, що повністю відповідає формі його тіла, щоб уникнути перевантажень при виході на навколосезну орбіту. Для висадки на Місяць не потрібно прилунувати весь космічний корабель. Для цього достатньо використати маленьку пілотуему капсулу, енергії якої буде досить для висадки на поверхню супутника Землі та повернення на основну частину корабля.

Знаючи, що платити за вищу освіту за нього навряд чи хто буде, а єдиним шансом отримати її за державний кошт є відмінне навчання у гімназії, Саша Шаргей докладає максимальних зусиль, щоб по закінченні гімназії отримати диплом із відзнакою.

У 1916 р. як володар срібної медалі він без екзаменів поступає на механічне відділення Петроградського політехнічного інституту. 19-річний юнак поселяється на квартирі своєї мачухи Олени Петрівни Карєєвої. Мачуха була лише на десять років старша за пасинка, і коли одного разу хтось із знайомих назвав їх такими словами, обидва дружно розсміялися і використовували ці означення лише у жартівливих виразах.

Навчання в інституті для Олександра виявилось короткотривалим. Йшла війна. Фронт потребував усе більше людей. Здорових хлопців призовного віку масово мобілізували до армії. У листопаді 1916 р. прийшла черга скуштувати солдатської каші і для молодого Шаргея. Він як студент-технар був відправлений до школи прапорщиків при одному з юнкерських училищ Петрограда. Лютнева революція 1917 р. повалила царське самодержавство. Микола II зрікся престолу. Але новий Тимчасовий уряд проголошує війну до переможного кінця.

У березні 1917 р. нова влада відправила молодого прапорщика Шаргея на Закавказький фронт воювати з турками. Сірі солдатські будні. Кров, гвалт, насильство, смерть. А командира взводу Шаргея, якому щойно минуло 20 років, так мантиє далекий і, здається, недосяжний космічний простір.

Фронт руйнується. Більшовики агітують за припинення війни. Мир народам! Землю селянам! Заводи та фабрики робітникам! У жовтні 1917 р. більшовики на чолі з Володимиром Іллічем Леніним здійснили у Петрограді революцію і захопили владу у свої руки.

У лютому 1918 р. у Бресті-Литовському більшовики підписали мирну угоду із країнами Четверного союзу, визнавши незалежність щойно проголошеної Української Народної Республіки на чолі з Михайлом Грушевським.

Для прапорщика Шаргея війна закінчилася. Розбитими дорогами, зруйнованою війною та революцією країною пробирається він додому. У Ростові його захоплює воєнний патруль. Формується Добровольча армія, щоб воювати проти більшовиків за Росію і біле діло. Перед паном прапорщиком постав невеликий вибір: або знову з рушницею до лав білогвардійців, або куля у потилицю чи шибениця. Однак за першої ж нагоди Шаргей дезертирує.

Україна, де одноосібну владу захопив підтриманий німцями гетьман Павло Скоропадський, знаходилася у дещо стабільнішому становищі, Росія, яку роздирали політичні суперечки та громадянська війна. Але квартира Даценків у Полтаві зайнята німцями. Шаргей їде до столиці Української Держави – Києва, де легше знайти роботу та якимось влаштуватися, до того ж, за його розрахунками, серед біженців від більшовицького свавілля до Києва могла повернутися Олена Карєєва. Тут жила її мати.

Розрахунок виявився правильним. Карєєва з донькою Ніною була у Києві. Перед виїздом з Петрограда вона забрала найцінніше для Олександра – зошит із кресленнями і розрахунками космічних траєкторій.

Поселившись у квартирі із трьома жінками, Олександр як може заробляє гроші, щоб прогодувати людей, що його прихистили: рубає дрова, носить вантажі, дає приватні уроки, займається кустарними ремеслами, працює електриком. Дивно, але у цей час він знаходить можливість для продовження своїх космічних розробок.

Влада у Києві постійно змінюється. Синьо-жовті двох мастей (гетьманці, згодом петлюрівці), змінюються на червоних, червоні – на білих. 31 серпня 1919 р. Київ захопили денікінці. Панове офіцери, вам надано велику честь пролити свою кров за єдину та неподільну Росію-матінку! За ухил від військової служби – розстріл!

Прапорщик Шаргей знову опинився під білими прапорами. На станції Сміла він був відправлений за дорученням. Біла армія знову втратила здібного прапорщика, який опинився у становищі дезертира. Становищі, якому не позаздриш. Потрапиш до білих – розстріляють як дезертира, до червоних – як білогвардійця, до петлюрівців – як російського офіцера, до махновців – а ці, може і просто так розстріляють. А так хочеться жити і творити!

Два роки Олександр Шаргей переховувався у знайомих у містечку Мала Виска (нині у Кіровоградській області). Працював слюсарем на кооперативному млині та кочегаром на цукровому заводі. Голодна смерть 1921 р. у зруйнованій війною та революцією Україні тисячами косила виснажених людей. Як міг, Олександр допомагав своїм київським рідним, відправляючи гроші та продукти до Києва, який втратив уже статус української столиці. І вони не залишилися у боргу. Знайомі Олени Петрівни Карєєвої мали на руках метрику нещодавно померлого студента Київського університету Георгія Васильовича Кондратюка. Покійний був лише на три роки молодшим за Олександра, але за життя не зробив нічого, що компрометувало б його перед радянською владою. Документи у заклеєному томі віршів Шіллера були переправлені у Малу Виску.

Схоже, подібна фальсифікація з іменами, прізвищами, датами народження була досить розповсюдженою в той час. 15 серпня 1921 р. молодий чоловік згідно з метрикою про народження отримав у волосному виконкомі нові документи на ім'я Юрія Васильовича Кондратюка, народженого у Луцьку 26 серпня 1900 р. Олександр Гнатович Шаргей помер.

Олександр став Юрієм, Шаргей – Кондратюком. Незмінною залишилася хіба що національність – українець. Про того, чиє ім'я він носив, новий власник майже нічого не знав. Але поки, якщо не висловуватися, це не створювало для нього великих проблем. Гірше було з реальним минулим за умов нової влади, по інший бік фронту до якої, хоча і з не своєї волі, він двічі опинявся. Нащастя, Луцьк опинився у складі вороже

налаштованої до СРСР Польщі, і докопуватися до правди в архівах іноземної держави без особливої потреби ніхто не став.

В анкеті, написаній ним уже як Юрієм Кондратюком, він указав навчання у Полтавській гімназії. Згодом це дозволило встановити особистість космічного генія, оскільки реальний Кондратюк у Полтаві не навчався.

Родина Лашинських, у якій жив Кондратюк у Малій Висці, мала двох дівчат на виданні – Ольгу та Тетяну. Однак молодий механік не звертав уваги на юних красунь. Згодом Тетяна згадувала, що він – зятятий жононенависник.

Але оточеного проблемами космічного мрійника не залишали спогади про ту, єдину. Десь далеко в Німеччині оселилася родина Гартманів. Від Олени Петрівни Карєєвої Юрій Кондратюк дізнався: перед від'їздом на свою батьківщину Віка Гартман передала їй, що буде чекати на нього – Олександра Шаргея. Кохана, мила Віка! Німеччина, мова якої для нього легка! Можливо, там ще живі родичі, які б могли допомогти.

На радянському кордоні схудлого зарослого молодика затримали прикордонники. Порушника відправили до Києва, а звідти, тяжкохворого на сипний тиф, до Малої Виски. Добре, що обійшлося без наслідків.

Прощай, Віко! Прощай назавжди, нездійснена мріє!

У 1921 р. тепер уже Кондратюк дійшов висновку про можливість створення тунелю між Землею і космічним простором. У чому полягала суть його ідеї, досі залишається загадкою. Деякі свої думки автор боявся обґрунтовувати на папері, щоб уникнути їх використання з недобрими намірами.

Кондратюк наполегливо працює над рукописом своєї геніальної праці “Про міжпланетні подорожі”. У середині 20-х років рукопис потрапляє на рецензію світилу тогочасної науки московському професорові Володимирові Петровичу Ветчинкіну, найбільшому фахівцеві у галузі аеродинаміки та космонавтики. Він виховав цілу плеяду талановитих учнів, зокрема “батька радянської космонавтики” Сергія Павловича Корольова. Останній, до речі, теж уродженець України.

Професор Ветчинкін був вражений винахідливістю й геніальністю молодого слюсаря з Малої Виски. Той самостійно осягнув, над якими працюють науково-дослідні інститути у передових країнах. Московський науковець відмітив великий талант Кондратюка і дав позитивний відгук на його дослідження. Самого Кондратюка В.П.Ветчинкін запропонував перевести до Москви. Відповідь на пропозицію авторитетного ученого була у класичному стилі вітчизняної бюрократії: “Питання про “міжпланетні подорожі” не стоїть на черзі”.

Можливо, дехто з тих бюрократів, котрі закрили шлях Кондратюку до великої науки, через три десятиліття будуть щиро радіти польоту Юрія Гагаріна, а згодом сердитися, що американці, обійшовши нас, першими висадилися на Місяці.

Автор, стурбований долею рукопису, їде у Москву, але отримує сумну звістку: для радянської влади питання міжпланетних подорожей не на часі. До Малої Виски засмучений Кондратюк так і не повернувся. Талановитий інженер-механік працював на Кубані, у Сибіру. Де б він не працював, його шлях усіяний геніальними технологічними винаходами, новими механізмами, пристроями. Але, на жаль, едісони можливі лише в Америці. Інженер-винахідник залишався майже не поміченим у себе на батьківщині.

Охоплений бажанням хоч якось донести людям свої думки про можливість космічних проєктів, Кондратюк в останні дні занепадаючого непу за власний кошт у Новосибірську, де він тоді жив, видає книгу “Завоевание межпланетных пространств”. Ця невеличка книжечка, що вийшла в світ у січні 1929 р., ціною в 1 руб., не зробила автора ні багатим, ні щасливим. Але саме вона через кілька десятиріч зробила його всесвітньо відомим.

Книга Кондратюка швидко розійшлася. Авторські екземпляри отримали професор Володимир Петрович Ветчинкін і світило вітчизняної космонавтики Костянтин Едуардович Ціолковський. Але шлях для автора до науки залишався наглухо закритим.

У Новосибірську Кондратюк здружився з родиною Горчакових. Саме завдяки знайомству з Петром Кириловичем Горчаковим, власне, він і опинився тут на посаді заступника головного інженера Новосибірської контори “Союзхліб”. Дружба з Горчаковим вилпилася у наукову співпрацю. Низка наукових винаходів і публікацій має авторство тандему Горчаков-Кондратюк. Науково-технічний геній Кондратюка підкріплювався дипломом інженера Петербурзького технологічного інституту та організаторськими здібностями Горчакова. Кондратюк став бажаним і частим гостем у родині Горчакових. Особливу увагу на нього звернула дружина господаря Ольга Миколаївна. Дружина товариша була ще молодкою привабливою жінкою. Дуже скоро Юрій Васильович став для неї Юрчиком, Юрасиком або чомусь Фиркою. На честь замріяного у космос гостя Ольга Миколаївна написала кілька жартівливих віршів. Напівжартома-напівсерйозно Фирка зробив жінці приятеля сердечну пропозицію: “Ольго Миколаївно, виходьте за мене заміж”. Вона посміхнулася і також пожартувала у відповідь, що згодна, якщо її чоловік не проти. Пізніше, наприкінці 60-х років, коли слава Кондратюка стала всесвітньою, вона залишила про нього спогади “Наш милий фантаст”.

Навесні 1930 р. Ольга Миколаївна знайшла для Фирки непогане житло. Молода господиня Зоя Матвіївна на прізвище Кармен, яка жила самотньо з двома дочками, здавала кімнату у своїй квартирі. Симпатична хазяйка припала до душі Кондратюку. Напевне, в цьому й полягав розрахунок Горчакової, а то вже можна було сподіватися на поширення чуток про амурний зв'язок між нею та “Юрчиком”. Для Кондратюка з'явився реальний шанс створити сім'ю, устаткуватися. Але на пропозицію руки та серця Кармен відповіла відмовою. І як у воду дивилася, незабаром за її квартирантом прийшли.

1930 рік. Йому справжньому, а не за паспортом, 33 роки. Вік Христа. Спаситель страждав за гріхи людей. Він ніс добро. Кондратюк не Христос, але 31 червня 1930 р. за ним прийшли. Трохи раніше заарештували Петра Кириловича Горчакова. З в'язниці Горчаков написав дружині записку, де, зокрема, йшлося: “Про Фирку багато питали, про його родину, але, на щастя, я нічого не знаю, не знаю, де його рідні, хто вони, куди він витрачає гроші, і, нарешті, хто він?..”

По всій країні відбувалися гучні політичні процеси з обов'язковим викриттям шкідників, саботажників, іноземних шпигунів і інших “ворогів народу”.

Кілька місяців на нарах із кримінальними злочинцями, баландою, клопами, парашою, тюремною вонню. Всі звинувачення Кондратюк відкидав. Стійко переносив негоди. Про себе говорив мало, по суті. І загалом сталінський слідчим він здався клієнтом нецікавим. За 21 місяць ув'язнення його допитали лише чотири рази, та й то на початку. Єдиною людиною, яка відвідувала заарештованого Кондратюка у тюрмі, була Ольга Миколаївна Горчакова. Вона приносила йому їжу, одяг, книги. Горчакова навіть наважилася з'їздити до Москви, шукаючи високих покровителів, і до Києва у пошуках родичів. Жінка завітала до Олени Петрівни Карєєвої, але та категорично відкинула родинні стосунки з Кондратюком, сказавши, що для неї він просто знайомий, який інколи допомагав. У цей непевний час треба було вести себе дуже обережно, і просте знайомство з небажаною людиною могло мати негативні наслідки для обох.

Кримінальна справа закінчилася так само швидко, як і розпочалася. Кондратюк отримав три роки концтаборів. Але оскільки кримінал був шитий білими нитками і ніякого натяку на провину за ним і Горчаковим знайдено не було, підсудним було дозволено відбувати покарання тут, у Новосибірську, "розумовою працею", регулярно відмічаючись у міліції. Було безглуздо везти людину із Сибіру до Сибіру. Очевидно, це розумів і слідчий НКВС Заковський, який вів справу Кондратюка. У 1938 р. сам слідчий Заковський став жертвою сталінського терору і був розстріляний.

Кондратюка, який не встиг оговтатися після ув'язнення, керівництво "Союзхлібу" поспішило оголосити "дезертиром праці" і звільнити з роботи у жовтні 1932 р. Заплямовані тавром "ворогів народу" і небажані у суспільстві, Кондратюк і Горчаков більше року працюють у конструкторському бюро ОДПУ № 14, так званій "шарашці", де технічна інтелігенція та інші підозрілі для радянської влади елементи відбували покарання через "розумову працю" на благо соціалізму. Ця "шарашка" розробляла проекти обладнання для вугільних шахт Кузбасу, однієї з новобудов перших п'ятирічок. Один із її співробітників, що працював за вільним наймом – "вольняк" – Микола Васильович Нікітін пізніше згадував: "Юрій Васильович був найталановитішим інженером, якого мені довелося зустрічати за все життя..." Ці свідчення належать авторові відомого технічного дива – Нікітінської голки більш відомої як Останкінська телевежа у Москві. При її розробці М.В.Нікітін використав низку технічних рішень, розроблених і запропонованих Кондратюком.

Конструкторська співпраця тандему Кондратюк-Горчаков була зміцнена необхідністю разом відбувати покарання "розумовою працею". Технічний геній одного, як і раніше, поєднувався з організаторськими здібностями та пробивним характером іншого. Кондратюк став постійним гостем і, краще сказати співмешканцем у квартирі Горчакових. Ольга Миколаївна Горчакова з радістю доглядала за Фиркою, який, як мала дитина, весь час проводив за справою, що його захопила на даний момент, забуваючи про сон, їжу, новий одяг. Хоча, очевидно, жінка не давала чоловікові приводу для підозр у подружній невірності. Принамні дружба і співпраця Кондратюка та Горчакова тривала і надалі.

1932 рік. Кондратюк, нарешті, може дихати повітрям на волі. Необхідність постійно відмічатися у відділі міліції – ніщо порівняно з життям за ґратами. Країна Рад із великим оптимізмом рапортує про успіхи колективізації та індустріалізації. Держава запроваджує паспорти, але селяни їх чомусь не отримують. Дає перший струм велет радянської енергетики Дніпрогес. Введення в дію нових промислових потужностей вимагає все більше енергії. Нарком важкої промисловості Серго Орджонікідзе з надзвичайним завзяттям розглядає проєкт використання нових джерел видобутку електроенергії. Досить цікавою для наркома здалася ідея побудови в енергозалежному і бідному на природні ресурси Криму системи вітряних електростанцій. Наркомат важкої промисловості оголосив конкурс на кращий проєкт вітроелектростанції на горі Ай-Петрі. Кондратюк, за підтримки Горчакова, із захопленням береться за розробку такого проєкту. Весь свій вільний час Кондратюк віддає проектуванню енергетичного вітряка і встигає вчасно подати його на розгляд спеціальної комісії Наркомважпрома, випередивши два столичних профільних інститути – московський і харківський. Нагадаємо, що столицею Радянської України до 1934 р. був Харків.

Основою більшості винаходів Кондратюка були міцність, простота та оригінальність. Його проєкт, незважаючи на інтриги столичних наукових установ, був визнаний кращим. Але визнати, що людина без освіти з сибірської глухомані може виконувати роботу краще за профільний інститут, було неможливо. Тому комісія Наркомважпрома у 1933 р. ухвалила компромісне рішення: взяти за основу проєкт новосибірського умільця й закінчити його остаточний варіант на базі харківського інституту.

Таким чином у 1933 р. Кондратюк разом із Горчаковими переїздить до тогочасної української столиці Харкова. Якою була Україна у 1933 р. зараз добре відомо. Жахливий голодомор забрав мільйони життів простих селян. Небачений геноцид української нації через голодну смерть довів абсолютну владу у країні однієї партії і однієї людини.

Ось вона, довгоочікувана та багатостраждальна Батьківщина!

У Харкові Кондратюк наполегливо відстоює свій проєкт енергетичного вітряка, й місцеві науковці змушені були погодитися з аргументами невизнаного генія.

Працюючи над проєктом побудови і технічного оснащення вітряної електростанції, молодий інженер звернув увагу на гарну дівчину Тетяну Миколаївну Полякову, або просто Таню, яка виконувала креслярські роботи у його конструкторському бюро. Приемні слова з боку молодого конструктора, чарівні усмішки з боку вродливої дівчини – знайомство між ними могло перерости у щось більше. І колеги по роботі уже всерйоз спостерігали за розвитком службового роману. Говорили, що одинак Кондратюк, нарешті, зможе змінити свій холостяцький стан і будує щодо Тані серйозні плани. З'ясувалася ще одна цікава обставина: батько Тані, Микола Васильович Поляков, жив у Полтаві, рідному місті Кондратюка, ще коли він був Шаргеем. Восени 1933 р. молодий інженер провів один вечір у Полтаві, зробивши візит до Полякова, як з'ясувалося пізніше, то були останні відвідини ним рідного міста. Це було ризиковано для візитера, адже у Полтаві багато хто міг упізнати його як Шаргея. Про що йшлося у розмові двох чоловіків, достеменно невідомо, але незабаром Таня поїхала на навчання у Ленінград і стосунки між ними припинилися. Однак ненадовго. Пробиваючи у світ свій проєкт вітряка, Кондратюк вимагає відрядження до Ленінграда для зустрічі з необхідни-

ми спеціалістами і добивається його. Як можна здогадатися, одним із найнеобхідніших спеціалістів у Ленінграді виявилася Таня Полякова, яка мешкала у своїй тітці. Кілька разів Юрій Васильович приходив у гості до Тетяни та її тітки. Гостинний прийом, вічливі розмови, стримана тактовність – схоже, красуня не поділяла перспективи свого залицяльника. Опальний інженер, який постійно відмічається у міліції та приховує своє минуле, мабуть, не дуже підходив для неї. Розчарований Кондратюк повертається на Україну і з подвоєним завзяттям працює над своїм вітряком.

Сам, один, із чужим іменем і фальшивим минулим. Самотність важким тягарем гнітила талановитого винахідника. Він мріяв про нові відкриття і космічні подорожі, а в особистому житті так і не мав щастя.

У 1934 р. столицю України було повернуто до Києва. У різних справах Кондратюк досить часто був змушений долати шлях між колишньою і теперішньою столицями. Але древній Київ подарував йому і радість приємних почуттів. За 15 років до того дезертир-прапорщик Шаргей зупинився у містечку Мала Виска в родині Лашинських, яка його прихистила. Юна дівчина Ольга Лашинська, дочка господаря, з цікавістю спостерігала за Сашком, але згодом вийшла заміж за брата його товариша Бориса – Сергія Арабажина, гарного хлопця, лікаря за фахом. Проте шлюб Ольги та Сергія виявився невдалим, і через кілька років хвора на туберкульоз молода жінка з маленькою дочкою Лідою повернулася до батька у Малу Виску, а пізніше переїхала до Києва. Тут і відбулася зустріч між нею і Кондратюком. Останній зачав до Києва і за найменшої нагоди заходив до Ольги Іванівни і Ліди Арабажиних. Він купував ліки, продукти, речі, часто залишався у них. Не маючи своїх дітей, усю свою нерозтрачену батьківську любов Кондратюк витратив на маленьку Лиду, яку називав хрещеницею. Тісний зв'язок із матір'ю і дочкою Арабажиними тривав до початку війни з Німеччиною у 1941 р. Інколи Ольга Іванівна з Лідою приїжджали до нього у Харків. Майже двометровий Кондратюк велике задоволення отримував сажаючи маленьку Лідочку собі на плечі, підкидаючи її догори, при цьому обіцяючи разом із нею здійснити політ на Місяць. Такі слова ніхто не сприймав усерйоз – жартує людина. У відповідь Ліда Арабажина глузувала з нього: "Выше в свете нет фигуры, чем у Кондратюка Юры".

Мрії про космос, подорож на Місяць – він ніколи не перестав думати про це. Недарма високий зріст Кондратюка ніби робив його ближчим до омріяного космічного простору.

У середині 30-х років йому випав унікальний шанс: сам Сергій Павлович Корльов – голова групи з вивчення реактивного руху – двічі запрошував Кондратюка у Москву для співбесіди і пропонував працювати у його групі. Жартували, що у московській групі ракетників зібрано всю "Хохляндію". Сергій Корльов народився у Житомирі, його заступник Юрій Побєдоносцев – у Полтаві. Юрій Кондратюк, офіційно народжений у Луцьку, прекрасно вписувався в українську ракетну громаду Москви. Одного разу він навіть погодився, але, сівши заповнювати багатосторінкову анкету при вступі на роботу, спохмурнів і сказав, що краще займатиметься вітром. Напевне, розумів, що у Москві його біографічні дані ретельно перевіряють. Якщо дізнаються, що він і так вже під підозрою, колишній білий офіцер, денікінець, живе під чужим іменем?.. А так хочеться жити і творити!

У 1936 р. на плато Бедене-Кир приблизно за 10 км від Ялти почалося будівництво вітряної електростанції за проектом Кондратюка. Був створений фундамент майбутньої Кримської ВЕС. Залишки цього фундаменту можна побачити і зараз як пам'ятник грандіозному технічному проекту геніального інженера винахідника, що так і не був утілений у життя.

18 лютого 1937 р. радянські газети опублікували трагічну новину: помер нарком важкої промисловості Серго Орджонікідзе. Офіційно померлого від серцевого нападу революціонера поховали з великими почестями. Разом із наркомом, який підтримував енергетичний вітряк, були поховані і надії Кондратюка на побудову Кримської ВЕС. Після смерті Орджонікідзе, котрий особисто розпорядився виділити Кондратюку однокімнатну квартиру у Москві, всі плани і перспективи зруйнувалися, були фактично викинуті на смітник науково-технічні розробки.

Намагаючись хоча б якось допомогти знайомому, професор Володимир Петрович Ветчинкін вніс до утвореної Сталіним Вищої атестаційної комісії (спеціального наглядового органу за науковцями) пропозицію про присвоєння "видатному винахіднику й ученому Юрію Васильовичу Кондратюку наукового ступеня доктора технічних наук". Відповідь на клопотання московських науковців була бюрократично холодною: ніяких заслуг Кондратюк не має.

Після смерті Орджонікідзе сталінські репресії в 1937–1938 рр. повністю перетрясли державний і партійний апарат. Кондратюк намагається відстоювати свій проект вітряних електростанцій, але натрапляє на глуху стіну нерозуміння. Після життєвих труднощів Кондратюк оселяється у Москві. Тут він знімає непогану кімнату у літньої жінки. Поряд із ним квартирувала молода приваблива жінка Хадичі Кадиркулівна Виноградова з маленькою дочкою Наташею. Узбецька за походженням, яку знайомі називали Джан, вона була вдовою високого посадовця військової промисловості, котрий був оголошений "ворогом народу" та розстріляний.

Дві самотності, відкинуті на обочину суспільства, дуже швидко знайшли спільну мову. Дві кімнати, що знаходилися поруч в одній квартирі, стали однаково доступними для їхніх мешканців. Фактично Кондратюк і Джан Виноградова з Наташею стали жити у Москві однією сім'єю. У двох столицях – Києві і Москві – утворилися дві майже однакові родини, зв'язуючою ланкою між якими був одним чоловік Юрій Кондратюк: у Києві – Ольга Арабажина з Лідою, у Москві – Джан Виноградова з Наташею.

У Москві проживала і родина давніх друзів Горчакових. Петро Кирилович обійняв непогану посаду, отримав квартиру у столиці. Він і Ольга Миколаївна завжди з радістю приймали Кондратюка у себе. Дружина товариша назавжди залишилася одним з небагатьох найближчих друзів Кондратюка.

Можна побачити, що Кондратюк так і не утворив постійної сім'ї, хоча на життєвому шляху йому траплялися гарні жінки. Чому з жодною з них він так не пов'язав свої долі? Про причини цього можна лише здогадатися.

Одним з останніх захоплень космічного теоретика стала Галя, Галушечка, як називав її сам Кондратюк. Пізніше Галину Павлівну Плетньову називали його громадянською дружиною. Вони познайомилися в Москві у знайомих. Можна припускати, що Кондратюк будував серйозні плани відносно Галушечки, але вони так і залишилися нездійсненими. Чому? Відповіді знов-таки немає.

Кожен рік 21 червня Юрій Кондратюк усамітнювався і підсумовував зроблене. Мало хто знав, чим важлива була для нього ця дата. То був день народження Олександра Шаргея, тобто самого себе, якого він сам же і поховав. На один день Кондратюк знову ставав Шаргеем, щоб хоч у своїй свідомості зберегти своє справжнє минуле.

21 червня 1941 р. йому реальному виповнилося 44 роки. Це був останній день народження у його житті. Була субота. Велика радянська країна готувалася відпочити у неділю. Цього дня Нарком внутрішніх справ СРСР Лаврентій Павлович Берія вірнопіддано доносив “батькові всіх часів і народів” Сталіну, що завжди пам’ятає пророчі слова вождя: у 1941 р. Гітлер на нас не нападе.

21 червня 1941 р. Кондратюк відвідав експериментальний полігон у Підмосков’ї, де будувалися моделі енергетичних вітряків. Вранці 22 червня, повертаючись до Москви електричкою, він дізнався, що німці бомбили Київ, без оголошення війни почали вторгнення на радянську територію.

Почалася найкровопролитніша війна в історії людства.

4 липня, одним із перших, Кондратюк записався добровольцем до народного ополчення. Він був призначений телефоністом у роту зв’язку. Якими мотивами керувався він, відправляючись на фронт? Цей чоловік був суцільною загадкою за свого життя.

Чи було це виконанням патріотичного обов’язку перед Батьківщиною? Згадаймо, що саме так учинив видатний письменник Аркадій Гайдар. Чи намагання вислужитися перед радянським керівництвом на військовому поприщі? Це був шанс покращити свою репутацію у суспільстві. Чи можливість здійснення своєї мрії потрапити до Німеччини, війська якої швидко просуваються до Москви, як він хотів за 20 років до цього? Німці – народ цивілізований, багато воїнів Червоної Армії з цих міркувань здавалися у полон. Чи спроба знайти хоч якийсь вихід з життєвої безвиході? Відповіді дати неможливо.

Перед відправленням на фронт Кондратюк заїхав до своєї давньої подруги Олени Миколаївни Горчакової. Почувши його умовний стук у двері і побачивши його у військовій формі, вона розгубилася. Але гість-велетень схопив жінку в обійми, ледь не задавивши її, почав цілувати і прощатися. Єдиний лист із фронту він відправив саме Олені Миколаївні.

3 жовтня 1941 р. під Калугою Кондратюк прийняв перший бій. Під кулями ворога він налагоджував телефонний зв’язок між військовими з’єднаннями. Втрати Червоної Армії під шквальним вогнем противника були жахливими. Є свідчення, що саме тут і знайшов свою смерть космічний мрійник, теоретик міжпланетних подорожей. Принаймні, у м. Кірове Калузької області серед переліку червоноармійців, полеглих у тому бою, є й ім’я Кондратюка Юрія Васильовича.

Однак, як дата народження була загадкою для його сучасників, так і дата смерті є загадкою для нас. Хоча офіційно Кондратюк загинув 3 жовтня 1941 р., є новорічна листівка, датована 2 січня 1942 р., відправлена коханій Галушечці. Галина Плетньова написала листа у відповідь, але він так і не знайшов адресата.

Мертвим Кондратюка ніхто не бачив!

Трудовий подвиг і життя трагедія великого шахтаря, або Кохання по-стахановськи

Олексій Стаханов народився 21 грудня 1905 р., у час, коли величезна Російська імперія перебувала у вирі революції. Правда, є свідчення, що ім’я хлопчика, можливо, було іншим. Називають варіанти – Олександр і Андрій. Проте в усіх відомих нам офіційних документах фігурує ім’я Олексій. Родина його батька Григорія Стаханова завжди жила бідно. Крім Олексія, тут виростили ще дві доньки. У 1914 р. імперія була втягнута до Першої світової війни. Григорій Стаханов був призваний до лав царської армії і відправлений на фронт. Тільки у 1919 р. він зміг повернутися додому. Але країна змінилася. У своєму селі Лугова Орловської губернії колишнього фронтовика обрали головою сільгоспооперативу. Родина отримала певний достаток, який однак тривав недовго і закінчився зі смертю годувальника. А незабаром померла і мати юного Олексія. Хлопчик отримав початкову освіту, провчившись три роки у сільській школі, але так і залишився малописьменним. З дитинства наймитував. Потім деякий час працював робітником у Тамбові. Він вирізнявся великою фізичною силою. За свідченням дочки Віолети, Олексій міг підсісти під коня й підняти його на своїх плечах.

Багато людей із віддалених місць Росії, переважно молодих здорових чоловіків, їхали на промислові підприємства України: шахти, заводи, фабрики. Саме так на Донбас потрапила родина майбутнього керівника СРСР Микити Хрущова, а на Придніпров’я – сім’я його наступника Леоніда Брежнєва. Молодий Альоша мріяв про гарного коня, і його дядько, який працював на шахтах Донбасу, сказав, що ця мрія може здійснитися, якщо хлопець обере важку та небезпечну, але гарно оплачувану роботу шахтаря.

Спочатку молодого сильного юнака взяли на роботу коногоном до найвідсталішої шахти Луганщини “Центральна-Ірміне” поблизу містечка Кадіївка. Керівництво вважало її безперспективною, а шахтарі називали “смітником”. Рудий веснянкуватий високий молодик цілий день наглядав за старою шкапою, що, ходячи по колу крутила лебідку. Завданням хлопця було вчасно зупинити коняку і слідкувати за її невпинним рухом. Ця нецікава і марудна справа зовсім не відповідала тому, чого він дійсно бажав. Він прагнув отримати в руху шахтарський обушок і спуститися у забій. Ця робота була почесною та давала добрий заробіток.

Із кінця 1920-х років Країну Рад охопила індустріалізація. Радянська держава потребувала все більше вугілля. Однак темпи його видобування залишалися низькими. У 1928–1929 рр. відбулася сумнозвісна “шахтинська справа” – судовий процес над технічною інтелігенцією та керівництвом шахт Донбасу. Кілька десятків чоловік були звинувачені у свідомому шкідництві і зриві планів видобутку вугілля. Їх було оголошено “ворогами народу” і засуджено до тривалих термінів ув’язнення. Насправді, винними у невиконанні поставлених планів були не їх виконавці, а той, хто поставив такі безглуздо високі норми. Цією людиною був “вождь усіх часів і народів” Йосип Вісаріонович Сталін. Звинуватити себе він, звісно, не міг, тому вина була перекладена на виконавців. Перекладання своєї вини на інших, пошук “цапа-відбувайла” стало типовою рисою його правління.

Однак новобудови перших п’ятирічок вимагали електроенергії, металу, вугілля. На Донбасі відбувається технічне удосконалення. Замість застарілих дідівських обушків запроваджуються відбійні молотки. Вага такого інструменту була майже 16 кг. Вібрація, шум, пил – усе це відлякувало шахтарів від нововведення. Багато хто, як і раніше, працював звичним обушком. Але не таким був Стаханов. Він одним із перших взяв у руки відбійний молоток і швидко придивився до цього пристрою. Дуже скоро молодий сильний відбійник став ударником праці, показуючи приклад сумлінної праці на благо Батьківщини.

Характерною ознакою того часу було укладення соціалістичних змагань між підприємствами. Перемога у соцзмаганні дуже рідко давала якісь матеріальні переваги, тим більше, що рівних умов змагання практично не існувало. Як правило, партійне керівництво було зацікавлене у виграші певного підприємства, якому і надавалася матеріальна допомога.

На весь Союз став відомим почин горлівського шахтаря Микити Ізотова, який за зміну у декілька разів перевищував заплановану норму. Ентузіазм охопив багатьох шахтарів. Чим я гірший? Чому я не зможу більше? Ізотовський рух (пізніше його назвуть стахановсько-ізотовським, а потім просто стахановським) розповсюджувався на шахтах Донбасу. У 1935 р. керівництво шахти “Центральна-Ірміне” розглянуло можливість установавання трудового рекорду. Директор був противником такого надлюдського експерименту. Він уважав, що багаторазове перевищення норм порушує техніку безпеки і несе великий ризик для життя і здоров’я працівника. Проте країна потребувала зразкових прикладів соціалістичної праці.

Особливо на встановленні трудового рекорду наполягав парторг шахти Костянтин Петров. Він прекрасно розумів, що в умовах пошуку “козлів відпущення” влада зверне увагу саме на нього як на партійного керівника, який не зміг налагодити на своїй шахті соціалістичну працю. Тоді, дивись, можна самому отримати ярлик “шкідника” й відправитися на комуністичне будівництво до Сибіру чи на Соловки.

Шахтарі до ініціатив трудового подвигу ставилися, здебільшого, байдуже, а то й вороже. Встановлення рекорду видобутку вугілля неминуче тягло за собою підвищення робочих норм і зниження розцінок праці. На шахтарів-рекордсменів дивилися із неприхованою відразою.

Декілька молодих забійників зголосилися на участь у трудовому експерименті. Серед них був і Олексій Стаханов. Дирекція зупинила свій вибір саме на цьому 30-річному шахтареві, що прекрасно володів відбійним молотком і чудово знав свою справу. Він був росіянином за національністю, вихідцем із простої селянської родини. Отже, за походженням ідеально підходив для соціалістичного рекорду.

До того ж, керівництво обіцяло поклопотати про виділення рекордсмену трикімнатної інженерської квартири, путівки у санаторій і довічний безкоштовний пропуск у кіно.

30 серпня 1935 р. Олексій Стаханов разом із двома кріпильниками Тихоном Борисенком і Гаврилом Фігальєвим спустився у забій. Це був відступ від уставлених правил, оскільки, за тогочасними нормативами, помічники забійнику не передбачалися. Але Стаханов правильно розрахував, що, вправно орудуючи відбійним молотком, він буде просто рубати породу, а помічники забезпечать йому безперервність роботи. За 5 годин 45 хвилин праці було зроблене, здавалося б, неможливе. Замість 7,5 т вугільної породи, що становило денну норму для забійника, Стаханов за допомогою Борисенка і Фігальєва видобув 102 т, що у 14 разів перевищувало тогочасну норму. Шість залізничних вагонів можна було загрузити результатами праці одного забійника. Рекорд було встановлено. Навіть організатори рекорду не сподівалися на такий неймовірний результат. Чутки про фантастичний трудовий подвиг швидко поширювалися на Донбасі. Послідовники Стаханова та Ізотова намагалися перевершити ці досягнення. Рекорд у 102 т за зміну був швидко перекрытий, і Стаханов вирішив закріпити рекорд за собою, поставивши його на недосяжну висоту.

19 вересня 1932 р. він спустився у забій із твердим наміром встановити недосяжний рекорд. Протягом робочого дня він видав нагора 227 т вугілля. Коли знесилений молодий шахтар піднявся на поверхню, він був зустрінутий із квітами та великими урочистостями. Про героїчного шахтаря написала центральна радянська газета “Правда”. Приклад Стаханова пропонувалося наслідувати на виробництві, і не лише шахтарям. Відтоді ударників праці, що перевищують заплановані показники, стали називати стахановцями.

Хоча у лютому 1937 р. горлівський шахтар Микита Ізотов за допомогою 12 кріпильників видав нагора 607 т вугілля, ім’я та слава Стаханова затінили його трудовий рекорд. Шахта “Центральна-Ірміне” отримала почесний Червоний прапор. “Смітник” перетворився на одне з найповажніших вугледобувних підприємств Донбасу. Назва шахти тепер тісно пов’язувалася з іменем Олексія Стаханова, який став справжнім героєм свого часу. Невдовзі знаменита шахта отримала ім’я Сталіна, що було неймовірно великою честю для підприємства.

Але не все так гладко було в особистому житті героя-трударя.

Серед жінок, які оточували Стаханова, найбільше в око впала циганка Євдокія, котра працювала куховаркою і своєю чарівною посмішкою та загадовими чорними очима позбавила сну та спокою не одного молодого шахтаря. Весела, безтурботна Дуся причарувала ударника праці Стаханова на початку 1930-х років. Дуже швидко стосунки між ними стали близькими. І хоча формально шлюб між ними так і не був укладений, від Олексія вона народила трьох дітей: двох синів і дочку. Щоправда, один із синів помер ще маленьким. Це була перша родина Олексія Стаханова: цивільна дружина Євдокія, донька Клава та син Віктор. Характер у Дусі був не мед. Вона часто влаштовувала Олексію істерики із сльозами та криками. Інколи вона надовго

пропадала, підкоряючись зову предків, що кликав до розгульного вільного кочового життя. Напередодні 30 серпня 1935 р. вона довго відмовляла Олексія від спроби поставити рекорд у вугледобуванні. Просила, плакала, загрожувала, попереджала про небезпеку. Все було марно! У вересні 1935 р. забійник шахти “Центральна-Ірміне” Олексій Григорович Стаханов став знаменитим на всю країну. Славетного шахтаря запрошували на зустрічі із трудовими колективами, школярки дарували йому квіти, на його честь влаштовувалися концерти. Тепер він уже рідко навідувався до рідної шахти. Стаханов перетворився на кумира, живого ідола епохи, якого так потребувала радянська пропаганда. Феномен Стаханова полягає ще й у тому, що ним зацікавився особисто керівник держави. Сталіну було приємно, що цей молодий шахтар так сумлінно працює і перевиконує навіть ті норми, які поставив сам вождь і які дехто називав недосяжними. А якби кожен працював так, як Стаханов?

У 1936 р. на самодіяльному концерті, влаштованому на його честь у Харкові, Стаханов був зачарований співом прекрасної дівчини Галини Бондаренко. Їй було лише 15 років. Струнка, вродлива, скромна, співуча. Не стримавши свого захоплення, Стаханов повідомив про свою симпатію сусідові, що сидів поруч. Кумедність ситуації полягала в тому, що цим сусідом виявився батько дівчини. На напівжартівливе: “А що? Візьмеш мою Галю заміж?” Стаханов, не вагаючись, відповів: “Візьму!”

Батько Галини Іван Бондаренко був позашлюбним сином якогось російського графа та покоївки. Граф не залишив свого сина напризволяще і навіть відправив його на навчання до Італії. Саме цей епізод у житті Івана Бондаренка дав йому жартівливе прізвище “Бондаріні”. Від батька, який прекрасно грав на акордеоні, гітарі та фортепіано і чудово співав, хист до музики та співу успадкувала і його донька Галя. Вона гарно навчалася у школі і за освітою набагато перевершила свого майже удвічі старшого нареченого, за плечима у якого було лише три класи такої-сякої освіти.

Але Стаханов уже став героєм всесоюзного масштабу. Паспорт його не мав відмітки про реєстрацію шлюбу. Молодий, сильний, гарний, відомий, забезпечений – про такого чоловіка в той час могла мріяти кожна дівчина. На рішучість Галини не вплинуло навіть те, що її наречений фактично перебував у цивільному шлюбі і мав від нього двох дітей. На цей час Євдокія знову чекала дитину. Але Стаханов твердо вирішив одружитися з Галею.

Галина Іванівна згадувала, що одного разу до неї на вулиці підійшла циганка. Дівчина боязко дозволила їй погадати. Слова ворожки насмішили її. Чи могла вона, 15-річна радянська дівчина з Харкова, повірити в те, що буде багатого, житиме у столиці й побачить самого царя. Однак через кілька місяців вона співала на концерті для відомого шахтаря Олексія Стаханова, а незабаром Олексій і Галина зареєстрували шлюб. У відділі ЗАГСу юній нареченій довелося приписати собі півтора роки, щоб відповідати шлюбному вікові.

Проте щасливе подружжя не могло повністю насолоджуватися щастям. На Олексія чекали двоє дітей і вагітна Дуся. Кинута напризволяще циганка не могла пробачити зради. Вона намагалася всіляко отруїти життя молодят. Але невдовзі після невдало зробленого аборт, проведення якого було заборонене тогочасним законодавством, Євдокія померла. Стаханов забрав дітей у свою нову родину. Його дружина Галя, фактично ще сама дитина, була змушена взяти на себе обов'язок по вихованню позашлюбних дітей свого чоловіка. Галина намагалася замінити малюкам матір. А незабаром вона і сама стала матір'ю, подарувавши Олексію двох дочок: Віолету й Аллу.

Подружжя трудового героя за особистим наказом Сталіна отримало гарну квартиру в урядовому будинку на Набережній у Москві. Славетний шахтар закінчив Промакадемію, хоча майже ніякого значення для покращання його освіти це не мало. Та й хто б насмілювався поставити двійку улюбленцю самого Сталіна. Вступив у партію. Мав персональну машину.

Радянський вождь ставився до Стаханова з особливою симпатією і прощав йому деякі гріхи. Цікавим збігом було те, що і Сталін, і Стаханов святкували свій день народження в один день – 21 грудня. Стаханов дуже цим пишався.

Інколи Стаханова та його дружину запрошували на різні урочистості до Кремля. Справдилось пророцтво віщунки: Галина Стаханова жила забезпечена у Москві й інколи бачила самого Сталіна. Чим не цар?

Молода дружина шахтаря-героя, якій ще не виповнилося і двадцяти, привертала увагу жонолюбивих кремлівських правителів. На одному із прийомів Сталін, побачивши юну дружину свого улюбленця, промовив: “Ось такою повинна бути дружина майбутнього наркома!” Здоровий глузд та інстинкт самозбереження підказали Стаханову відразу ж відмовитися від цієї завуальованої пропозиції. Він сказав товаришу Сталіну, що грамоті не навчений і навіть говорити толком не вміє. Стаханов дуже добре розумів, як мінливі фортуна і царська ласка. Сьогодні нарком – а завтра працівник на Біломорканалі! І це ще не в найгіршому випадку, адже може бути й куля в потилицю! А наркоми змінювалися дуже швидко. На місце одних приходили інші, які досить швидко звільняли своє місце для наступних.

Про те, наскільки був Стаханов близьким до “вождя всіх часів і народів”, можна судити хоча б із того, що він був одним із найбільших приятелів Василя Сталіна. Не раз славетний шахтар проводив час у товаристві сина всемогутнього радянського правителя за чаркою міцної горілки. Василь Йосифович занадто рано пристрастився до міцних напоїв, і ця згубна звичка у подальшому вилилася у фатальну пристрассть і хворобу. Одного разу в ресторані готелю “Метрополь” вони з Василем Сталіним дуже гарно погуляли, розтросили велике дороге дзеркало, намагалися ловити рибок в акваріумі й наостанок розбили машину.

Одного разу приваблива дружина Стаханова зникла під час походу до магазину. Олексій відразу запідозрив неладне. Час від часу на московських вулицях зникали симпатичні дівчата та молоді вродливі жінки. Говорили, що це розважається ласий до жінок Лаврентій Берія. Стаханов відразу зателефонував Сталіну та повідомив про зникнення Галини. За кілька годин вона вже була вдома. Дізнавшись, що ця красуня є жінкою улюбленця Сталіна, свавільний нарком тут же наказав доставити її додому. Десятки згвалтованих Берією молодих жінок таких заступників не мали.

Сам Олексій Стаханов уже ніколи не повертався до забою. Він став депутатом Верховної Ради СРСР. Брав участь у з'їздах, зустрічах, концертах. За часів Сталіна головним у його житті було просто жити. Сам він перетворився на плакатний штамп, живий символ радянської ідеології. Живим символом бути набагато важче, ніж неживим! Адже скільки їх, радянських героїв, уже спали спокійно у землі: Павлик Морозов, Валерій Чкалов, Сергій Кіров. Цей список можна продовжувати. Стаханов жив і не висовувався. Головне у своєму житті він уже зробив, а інше продовжувала робити радянська пропаганда. Стаханов як жива людина нікого не цікавив. Стаханов перетворився на героїчний образ комуністичної ідеології.

За часів Сталіна, крім обов'язків депутата Верховної Ради СРСР, Стаханов обіймав непоганий пост у Міністерстві вугільної промисловості, фактично ні за що не відповідаючи, але постійно отримуючи пристойну зарплату. До його обов'язків входило нагороджувати відмінників соціалістичної праці у вугільній промисловості, тобто продовжувачів того руху, який був названий його іменем.

Однак у 1953 р. все змінилося. Сталін помер. Його сина Василя заарештували і потім відправили на заслання. Хрущов, який був не дуже помітною фігурою в оточенні Сталіна, почав зміцнювати керівні посади своїми людьми. Стаханов потрапляє в немилість.

Є переказ, що під час зустрічі між Хрущовим і Морісом Торезом наприкінці 1950-х років лідер французьких комуністів запитав у Микити Сергійовича: "А де ваш славетний Стаханов?" – "Де і треба, – начебто відповів Хрущов. – Вугілля рубає на Донбасі". Правда це чи вигадка, але за наказом першого секретаря ЦК КПРС М.С.Хрущова Олексій Григорович із Москви був переведений до міста Чистякове. У 1964 р. після смерті керівника французької компартії місто було перейменоване на Торез.

Живого ідола Стаханова поселили у шахтарському містечку спочатку у готелі, а потім дали однокімнатну квартиру. Посада його також була досить скромною: керуючий відділом в управлінні "Торезшахтобуд". Типово чиновницький пост для звичайного радянського інженера. Після столичного життя захоплене містечко на Донбасі гнітило Стаханова, який звик до слави та почесей. Сім'я залишилася у Москві. Раз на місяць до нього приїздила дружина Галина Іванівна. Діти виросли і облаштовували своє життя.

Найбільше проблем було з найстаршою – Клавою. Дівчина, ще навчаючись у восьмому класі, оголосила батькові, що вагітна. Батько дитини – Анатолій – навчався у тій самій школі на клас молодше. Очевидно, материнська кров циганки Дусі передалася і її дочці. Стаханову нічого не залишалося, як дати дозвіл на шлюб двох юних сердець, тим більше, що зять, незважаючи на зовсім молодий вік, подавав надії як гарний спортсмен і серйозний чоловік. Але подружнє щастя молодят тривало недовго: якимось, повернувшись додому, Клавдія знайшла свого чоловіка мертвим, а поряд – відкупорена пляшка горілки та недопита склянка. Смерть Анатолія дивина через те, що хлопець взагалі не вживав спиртне і активно займався спортом. Через деякий час красуня Клавдія вийшла заміж удруге, але її наступний чоловік теж помер молодим. Здається, злий рок упав на плечі первістки Стаханова. Єдиною втіхою для Олексія Григоровича став онук Алік, син дочки від першого чоловіка.

Серед інших дітей великого шахтаря найбільш відомою була наймолодша дочка – Алла. Під іменем Ази Ліхтченко вона працювала ведучою на телебаченні.

Усі діти та онуки донецького шахтаря залишилися у Москві.

Спочатку Стаханов розглядав своє заслання у Чистякове, як тимчасове відрядження. Але безвихідь все більше зростала. Тут Стаханов відновив дружбу з партійним чиновником Костянтином Петровим, з яким був знайомий ще під час роботи на шахті. Все частіше колишній герой-трудівник заглядав у чарку, нудгував, скочуючись у прірву. Приятель Петров звів Стаханова з медсестрою Антоніною. Вона була рідною сестрою померлої дружини Петрова і жила самотньо. Стаханов і Антоніна були знайомі ще до війни. Ходили чутки, що, будучи юною дівчиною, вона була закохана в легендарного шахтаря. Тепер старий, забутий і безпорадний Стаханов викликав лише жалість. Жінка почала опікуватися колишнім кумиром.

Під час періодичних наїздів до чоловіка Галина Іванівна помітила наявність у нього ще однієї жінки. Скандали, допити, істерики. Стаханов незабаром уклав шлюб з Антоніною. Але розлучення з Галиною Іванівною оформлене не було. Законна дружина звинуватила чоловіка у двоєжонстві і домагалася визнання другого шлюбу недійсним, що й було зроблене за вироком суду. Антоніна залишила за собою прізвище Стаханова, хоча за законом не могла бути його дружиною. Вона так і залишилася останньою неофіційною дружиною Олексія Григоровича Стаханова.

Стаханов спивався. Декілька разів він лікувався від алкоголізму. У 1964 р. до влади прийшов Леонід Брежнєв. Він частково реанімував традиції сталінізму. Не скупився Леонід Ілліч і на нагороди. У 1968 р. була відновлена справедливість: старий пенсіонер союзного значення Олексій Григорович Стаханов нарешті отримав заслужену Зірку Героя Соціалістичної Праці. Після його трудового подвигу пройшло вже 33 роки, і багато людей не підозрювали, що славетний шахтар ще живий. Перший секретар ЦК КПУ Петро Юхимович Шелест особисто приїхав до Тереза, щоб вручити нагороду ушавленому шахтарю.

Але після нагороди знову персональна пенсія, гарне медичне обслуговування і майже повне забуття. Знову посилюлася тяга до зеленого змія. Сам герой праці дуже страждав через свою долю, яку зламав його трудовий подвиг. 4 листопада 1977 р. хворий і нікому не потрібний Стаханов помер. Ходили чутки, що від алкоголізму. Насправді, смерть героя праці була наслідком фатальної випадковості. Олексій Григорович послизнувся на недогризку яблука, що лежав на підлозі у лікарні, і, упавши, дуже вдарився головою об ліжко. Колись сильний організм тепер не витримав такої травми. Лікарі констатували інсульт, який через деякий час призвів до смерті.

У Торезі на Донечині кожен мешканець знає ім'я великого шахтаря. Тут розташований меморіальний музей його імені. Місто Кадіївка на Луганщині, поблизу якого знаходиться відома на весь світ шахта "Центральна-Ірміне", у 1978 р. було перейменоване на Стаханов. Ім'я людини, що здійснила трудовий подвиг, а пізніше стала заручницею заідеологізованої суспільної системи, досі залишається загальною назвою для тих, хто працює з максимальною самовідданістю й отримує понадпланові результати.

Українка за покликом серця Олена Теліга

У житті цієї жінки багато нез'ясованого. Існують суперечки із приводу дати та місця її народження. Багато невідомого в її біографії. Однак те, що ми про неї знаємо, дійсно вражає. Багато людей склали свої голови у боротьбі за волю України. Але у більшості це були чоловіки. Тому мужніми є подвиги тих жінок, які своїми словами та ділами боролися за визволення Батьківщини. І тим дивовижнішим подвигом є життєвий шлях Олени Теліги, яка, будучи далекою від національних міркувань, згодом визнала себе українкою і присвятила себе Україні.

За більшістю свідчень, Єлена Шовгенова народилася 21 липня 1906 р. (у літературі зустрічаються також дати 8 вересня 1906 р., 21 липня 1907 р.). Це був дуже неспокійний час. У країні вирувала перша російська революція. Місцем її народження, зазвичай, вказується селище Іллінське під Москвою, хоча інколи називають Петербург. Батько майбутньої української поетеси професор Іван Опанасович Шовгенов (Шовгенів) походив з України, був відомим інженером-гідротехніком і працював у столиці Російської імперії Петербурзі та Москві. Мати Уляна (Юліана) Степанівна (у дівочтві Налянч-Качковська) було дочкою священика, за одними – на Поділлі за іншими – в Білорусії. Дочка Лена (російське ім'я) була третьою дитиною. Вона мала двох старших братів Андрія та Сергія. За свідченням сучасників, родина Шовгенових була дуже інтелігентною. Діти були вихованими та розумними. Частими гостями цієї сім'ї були відомі діячі культури. Зокрема, варто зазначити, що хрещеною матір'ю Єлени була відома російська поетеса, письменниця, один із ідеологів символізму Зінаїда Миколаївна Гіппіус (1869–1945), дружина відомого письменника, релігійного філософа Дмитра Сергійовича Мережковського (1866–1941). Час від часу до Шовгенових заходили й гості з України, які перебували в імперській столиці.

Через службові справи Іван Опанасович часто був у Москві. Будував інженерні та гідравлічні спорудження на Москві-ріці, Волзі, Клязьмі, Сіверському Донці. Був одним із авторів проекту зрошення 500 тисяч десятин Голодного Степу поблизу Ташкента.

Вихованням дітей займалася Уляна Степанівна. Маленька Єлена досить швидко навчилася читати. В сім'ї було багато книг. Переважали твори російської словесності. Батьки розвивали й підтримували потяг дітей до літератури. Особливі успіхи на літературному поприщі батьки передбачали у сина Сергія, який досить рано почав писати вірші. Спроби у віршуванні робила і Єлена.

З 1911 р. професор Шовгенов викладав у Петербурзькому університеті. У столиці посилювалися ознаки наближення нової революції. Особливо революційна ситуація загострилася в роки Першої світової війни, коли внаслідок поразок і величезних втрат на фронті населення вимагало змін і покращання життя. В лютому 1917 р. у Петрограді вибухнула революція. Російська інтелігенція радо зустрічала оновлення суспільства, створення Тимчасового уряду. Захоплено зустрічала Лютневу революцію Зінаїда Гіппіус, хрещена мати Єлени Шовгенової, що не завадило їй згодом категорично відкинути більшовицьку революцію й виїхати із країни. Відгомін революційної хвилі прокотився через усю безмежну імперію.

Після зречення царя Миколи II 4 березня 1917 р. у Києві постала Центральна Рада, яку незабаром очолив професор, історик Михайло Сергійович Грушевський.

Однак становище у країні та на фронті продовжувало ускладнюватися. 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. більшовики підняли у Петрограді збройне повстання. Влада Тимчасового уряду була повалена. Почалося встановлення радянської влади на території усієї колишньої імперії. Запеклий опір більшовицькі загони зустрічали на Україні, де 9 (22) січня 1918 р. IV Універсалом Центральної Ради була проголошена державна незалежність.

Як відомо, подолавши опір захисників Центральної Ради під Крутами, загони Червоної армії вступили до української столиці, де почалися жорстокі репресії проти української інтелігенції. Тільки за допомогою німецьких військ Центральна Рада змогла у березні 1918 р. повернутися до Києва та вигнати більшовиків з України. Проте німецькі союзники встановили свій окупаційний лад на Україні, а 29 квітня 1918 р. підтримали державний переворот гетьмана Павла Петровича Скоропадського. Він, колишній царський генерал, великий землевласник, нащадок гетьманського роду, за допомогою німців на короткий час створив острівцеві стабільності у вигляді Української держави на руїнах розбурханої революцією величезної імперії. Від більшовицької диктатури до володінь гетьмана масово тікали дворяни, інтелігенція, буржуазія. Тут, на Україні, вони знаходили прихисток і підтримку.

У 1918 р. до Києва переїхала з Петрограда і родина Шовгенових. Іван Опанасович почав працювати професором Київського політехнічного інституту, викладаючи фахові дисципліни на гідротехнічному та меліоративному відділенні інженерного факультету. Згодом професор Шовгенов як висококваліфікований спеціаліст працював у департаменті шляхів у гетьманському уряді та Раді Народних Міністрів УНР. У травні 1920 р. Іван Опанасович був призначений директором департаменту водного та дорожнього господарства Міністерства шляхів.

Однак незалежність України так і не була збережена. Київ захоплювали то одні війська, то інші. Влада постійно змінювалася. У червні 1920 р. українську столицю остаточно захопили більшовики. Урядовці УНР поспіхом відступали на захід. 14 листопада 1920 р. український уряд був евакуйований до Тарнова (Польща). Разом з іншими петлюрівськими чиновниками у Тарнові опинився і професор Шовгенов разом зі своїм старшим сином Андрієм. Його син Сергій, дочка Олена та дружина Уляна залишилися на Радянській Україні.

Номінально Іван Опанасович Шовгенов обіймав посаду товариша міністра шляхів, а з вересня 1921 р. – ще й міністра пошт і телеграфу. Проте ніякого реального значення ці посади вже не мали, бо Рада Народних Міністрів УНР давно вже перетворилася на уряд без держави.

Про життя родини петлюрівського міністра-вигнанця під владою більшовиків ми знаємо досить мало. Напевне, Шовгенови не дуже афішували свої родинні зв'язки перед комуністичною владою. Відомо, що як-

ийсь час юна Олена Шовгенова жила у місті Ізюм на Харківщині, потім навчалася у приватній Київській жіночій гімназії Дучинської, згодом у Трудовій школі, де мала посередні результати. Потроху вона звикала до української мови, яку майже ніколи не чула у Петербурзі, та набувала практики спілкування нею. Саме на Україні вона потроху звикає до нового звучання свого імені – Олена.

Після від'їзду батька і старшого брата за кордон почалося складна та дуже важка боротьба за виживання. Щоб прогодувати сім'ю, Уляна Степанівна була змушена продавати домашні речі та коштовності. 14-річна Олена Шовгенова влаштувалася на роботу кур'єром до Київського політехнічного інституту. Грошей було так мало, що не вистачало навіть на харчі. Взимку-навесні 1921 р. Україну охопив жадливий голод, що забрав життя понад мільйона людей.

Улітку 1921 р. тендітна Олена разом з іншими українськими дівчатами та жінками працювала на комуністичних полях під спекотним сонцем, щоб отримати харчі для родини. Про її панське життя могла свідчити тепер лише її шляхетність та освіченість. Це був важкий час виживання й очікування, що нова влада згадає, хто був батьком цього збожілого сімейства. Ні на що гарне сподіватися не доводилось.

Ось як згадувала пізніше про своє життя сама Олена: “З таємничою радісною усмішкою мила я підлогу і закопчене начиння, з такою ж усмішкою ганяла і розносила повістки або пиляла дрова. Все це мене мало обходило, і все я робила мов у сні, робила старанно, але не переймаючись всім цим”.

Два роки сім'я Шовгенових жила, розділена радянсько-польським кордоном. Уляна Степанівна з дітьми прагнула його перетнути, щоб з'єднатися з чоловіком і сином. У липні 1922 р. 15-річна Олена з 18-річним братом Сергієм і матір'ю вирушили у ризиковану подорож і змогли з великими труднощами у 1923 р. потрапити до польського Тарнова.

Однак радість була передчасною, батька сімейства там вже не було Іван Опанасович із сином переїхав до Чехословаччини, де у місті Подебради була заснована Українська господарська академія, ректором якої він і став. Через ще кілька місяців поневірянь родина Шовгенових нарешті возз'єдналася.

У 1923 р. Олена Шовгенова проходить матуральні курси у Подебрадах для отримання матури – атестата про середню освіту, щоб продовжити навчання у вищому навчальному закладі. Наступного року вона вступила до історико-філологічного відділу Українського педагогічного інституту імені Михайла Драгоманова, що діяв у Празі, де перебувало на той час багато освічених українських емігрантів і працювало кілька українських наукових і навчальних установ.

Саме тут, у Чехословаччині, Олена поринула у справжній вир українського культурного та політичного життя. До цього вона не дуже переймалася українськими проблемами. У Петербурзі маленька Єлена вважала себе росіяночку. На Україні, розбурханій революцією, вона не могла визначитися із національною самоідентифікацією. І саме на чужині вона щиро й у весь голос своєї відвертої натури визнала себе україночку. Олена на все життя запам'ятала слова свого батька: “Україну кожен носить в серці таку, яку собі викохав, яку собі виборов у важких змаганнях зі світом і з собою. І ти знайдеш її сама. Це буде важче, але зате любитимеш її більше, бо те буде дійсно твоя”.

Олена виборола та викохала в серці свою Україну. Вона шанувала російську мову та російську культуру, яку знала набагато краще своїх близьких знайомих, але коли українці до неї зверталися російською, щоб показати свою освіченість або соромлячись мови своїх батьків, вона просила говорити українською.

У Празі та Подебрадах Олена Шовгенова познайомилася із цвітом української інтелігенції у Чехословаччині: ідеологом українського націоналізму Дмитром Донцовим, поетами Олегом Ольжичем, Леонідом Мосендзом, Євгеном Маланюком, письменником Уласом Самчуком, поетесою Наталею Лівицькою-Холодною та багатьма іншими. 18-річна Олена брала активну участь у житті молоді української громади. Ця струнка білява дівчина прекрасно декламувала вірші, більшість із яких були написані нею самою, гарно танцювала та чудово співала. Викладачі педінституту відзначали великі успіхи Олени у навчанні і пророчили їй гарне майбутнє.

Відомий український діаспорний історик Марко Антонович згадував: “Олена... була вже панночкою; і додамо – дуже гарною панночкою, що була в центрі уваги кавалерів”.

Звичайно, навколо чарівної розумної дівчини юрилися шанувальники. Однак найбільш доленосною для Олени виявилася зустріч із молодим студентом, колишнім старшиною армії УНР, кубанським козаком Михайлом Телігою. Він був слухачем лісового відділу Подебрадської господарської академії, ректором якої був батько Олени. Михайло був дуже цікавим співрозмовником, добре грав на бандурі і зворушливо співав українські пісні. До його чеснот додавалося ще й те, що він із зброєю в руках воював за незалежність України в армії Симона Петлюри.

Роман Олени та Михайла був палким і бурхливим. Перед батьками замайоріла перспектива одруження дочки. Не те, щоб вони чинили запеклий опір цьому, але наполягали, принаймні, на закінченні інституту. Вони всерйоз і небезпідставно побоювалися, що диплому про вищу освіту їхня дочка може так і не отримати. Однак своїх принципових рішень Олена не змінювала.

1 серпня 1926 р. у церкві святого Миколая Олена та Михайло обвінчалися. Цей день став народженням нового імені в українській літературі – Олена Теліга.

Факти свідчать, що Олена стала вірною ніжною люблячою дружиною. Вона вірила, що покликання жінки допомагати чоловікові у його звершеннях, головне з яких боротися за визволення Батьківщини, за свободу своєї нації. Численні вірші вона присвячувала своєму коханому.

Чоловікові

*Не цвітуть на вікні герані –
Сонний символ спокійних буднів.
Ми весь час стоїмо на грані
Невідомих шляхів майбутніх.
І тому, що в своїм полоні*

*Не тримають нас речі й стіни,
Ні на день в душі не холоде
Молодече бажання чину.
Що нам щастя солодких звичок
У незмінних обіймах дому,–*

Може, завтра вже нас відкличе
Канонада грізного грому.
І напружений погляд хоче

Відшукати у темі глибокій
Блискавок фанатичні очі,
А не місяця мрійний спокій.

ВІДПОВІДЬ

О, так, я знаю, нам не до лиця
З мечем в руках і з блискавками гніву,
Військовим кроком, з поглядом ловця
Іти завзято крізь вогонь і зливу.
Ми ж ваша пристань – тиха і ясна,
Де кораблями – ваші збиті крила...
Не Лев, а Діва наш відвічний знак,
Не гнів, а ніжність наша вічна сила.
Та ледве з ваших ослабілих рук
Сповзає зброя ворогам під ноги,

Спиває ніжність легендарний крук –
Жорстокий демон бою й перемоги.
І рвуться пальці, довгі і стрункі,
Роздерти звички, мов старі катари,
Щоб взяти зброю з вашої руки
І вдарить твердо там, де треба вдарить.
Та тільки меч – блискучий і дзвінкий –
Відчує знову ваш рішучий дотик,
Нам час розгорне звиклі сторінки:
Любов і пристрасть... ніжність і турботи.

Гострі очі розкриті в морок,
Б'є годинник: чотири, п'ять...
Моє серце в гарячих зморах,
Я й сьогодні не можу спати.
Але завтра спокійно встану,
Так, як завжди, без жодних змін,

І в життя, як в безжурний танок,
Увійду до нічних годин.
Придушу свій невпинний спогад.
Буду радість давати й сміх.
Тільки тим дана перемога,
Хто й у болі сміється зміг!

ПОДОРОЖНІЙ

Ти – тільки випадковий подорожній
На запашнім, завітчанім шляху.
Л.Могилянська

I

Відпочинеш і підеш знову.
Що ж, заходь до мого дому,
Щоб вином моїм рубіновим
Запопити дорожню втому.
Гостре щастя раптовним блиском
Мою душу до дна пропалить:
Не чужий ти, а свій і близький,
Це ж на тебе я так чекала.
В день звичайний розквітне свято,
Мов бузок запашний у січні,

І кохання, легке й крилате,
Я запрогну змінить у вічність.
Ти відходиш вже? Що ж, не плачу.
Не сумуй і ти, подорожній.
Хтось незнаний нам шлях призначив
І покинуть його не можна.
Біль зламаю, а сльози витру.
В зимну ніч, на твої дороги
Тільки сміх мій весняним вітром
Буде бігти – тобі навздогін.

II

Догоряє, попеліє дивне щастя...
Зажурився день – замріяний і млистий,
А думки мої, надхненні та квітчасті,
Опадають вересневим, жовтим листям...
Ось пішов собі звичайний подорожній.
Більш нічого. Новіть плакати не смію.

Тільки в душу, безборонну і порожню,
Сум летить непереможним, чорним змієм.
Прийдуть люди – не чужі, не випадкові, –
Буду жити і сміятися, як досі,
Хоч життя мого весняну, світлу повінь
Надпила, у перший раз, – холодна осінь.

III

Ох, чому ж це серце б'ється молотом,
А уста мої – розквітла китиця?
І чому це полум'ям і золотом
Кожна річ в моїй кімнаті світиться?
Повернувся, хоч тебе й не кликала.
А слідом весна моя заблукана.
І згоряють у вогні великому
Всі закони, що були розлукою.

Знову осінь утікає злякано
Під травневою рясною зливою:
Перший раз сьогодні я заплакала,
Не сміюся, бо така щаслива я.
Залишайся. Щастя вип'ю келехом,
Однаково, чи своє, чи вкрадене.
Буде шлях тобі без мене скелистим,
А життя моє без тебе – зрадою.

ПОВОРОТ

Це буде так: в осінній день прозорий
Перейдемо ми на свої дороги.
Тяжке змагання наші душі зоре,
Щоб колосились зерна перемоги.
І те, що мрією було роками,
Все обернеться в дійсність і можливість:
Нам буде сонцем кожний куш і камінь
У ці хвилини гострі і щасливі!
Подумай тільки: наші села й люди,
А завтра прийдемо до свого міста!
Захоплять владно зголоднілі груди
Своє повітря, тепле та іскристе.

Та звідкись сум зловіщий вітер вишле,
Щоб кинуть серце у крижаний протяг:
Усе нове... і до старої вишні
Не вийде мати радісно напроти...
Душа з розбігу стане на сторожі,
Щоб обережно, але гостро стежить
Всі інші душі – зимні чи ворожі –
І всі глибокі поміж ними межі.
І часто серце запалає болем,
А щось гаряче аж за горло – стисне,
Коли над рідним, тим же самим полем
Зависне інша, незнайома пісня.

*Чекає все: і розпач, і образа,
А рідний край нам буде чужиною.
Не треба смутку! Зберемось відразу,
Щоб далі йти дорогою одною.*

*Заметемо вогнем любови межі.
Перейдемо убрід бурхливій воді,
Щоб взяти повно все, що нам належить,
І злитись знову зі своїм народом.*

Отже, 19-річна Олена Шовгенова вийшла заміж за колишнього петлюрівського офіцера Михайла Телігу. Напевне, це було не єдине романтичне почуття в її житті, проте ніяких достеменних відомостей про інших чоловіків, що вразили серце Олени Теліги, ми не маємо. Утім, можна стверджувати, що в інтимних стосунках були не лише запашні троянди, але й гострі шипи. Свідченням тому може стати наступний вірш:

*Я руці, що була, – не пробачу –
Не для мене переможний бич!
Знай одно: не каюсь я, не плачу,
Ні зітхань не маю, ні злоби.
Тільки все у гордість замінила,
Що тобою дихало й ціло,*

*А її тверда й холодна сила
Придушила тепле джерело.
Але навіть за твою шпіцруту
Стріл затрутих я тобі не шлю,
Бо не вмію замінити в отруту
Відгоріле соняшне – “люблю”.*

Поетичний хист Олени Теліги був відзначений українським суспільством у Європі. Восени 1928 р. молодша поетеса відправила свої вірші у Львів редактору “Літературно-наукового вісника” Дмитру Донцову для публікації. Той одразу ж почав друкувати лірико-патріотичні поезії Олени Теліги. Її літературний талант здобував все більше поціновувачів.

У 1929 р. виникла Організація Українських Націоналістів (ОУН), яку очолив колишній полковник армії УНР Євген Коновалець. Ідеологічні засади ОУН базувалися на ідеях, сформульованих Донцовим. До керівного ядра ОУН скоро увійшов близький знайомий Олени та Михайла Теліг поет Олег Ольжич. Друзі запрошували Олену та Михайла переїхати до Польщі, третину території якої складали етнічні українські землі.

У вересні 1929 р., так і не закінчивши інститут, Олена разом із чоловіком переїхала до Варшави. Молода жінка працювала вчителькою в українській школі, активно займалася літературною працею. Полум'яні рядки Олени Теліги постійно друкувалися в “Літературно-науковому віснику”.

У цьому ж році померла Уляна Степанівна Шовгенова, мати поетеси.

Олена та Михайло Теліги постійно жили у нестатках. Є свідчення, що для підробітку Олена виступала з музичними номерами у нічних кабаре, працювала манекенницею.

У 1930 р. польський уряд проводив політику “пацифікації” (“умиротворення”) на західноукраїнських землях, що супроводжувалося репресіями проти українців у Польщі та гоніннями на українську культуру.

Але Олена Теліга вже твердо вирішила боротися за свободу свого поневоленого народу. В 1932 р. вона вступила до ОУН. Працювала у культурній референтурі Проводу Українських Націоналістів разом з Олегом Ольжичем. Була автором кількох ідеологічних і програмних творів.

Улітку 1932 р. вона з чоловіком відпочивала у селищі Желязна Жондова неподалік від Варшави. З її листів видно, як вона проводила час: “Вишиваю, шию, трохи читаю. Захоплююся стрільбою в ціль. З кожним днем стріляю все краще і краще”.

Хоча у війни не жіноче обличчя, Олена Теліга не виключала, що, можливо, їй доведеться колись взяти у руки зброю. Першим наставником у військовій справі їй, звичайно, міг слугувати її чоловік Михайло.

У 1933 р. разом із Марією Лівичкою, дружиною президента УНР в екзилі Андрія Лівичкого, та Наталею Лівичкою-Холодною, його дочкою, Олена Теліга бере участь у діяльності Союзу українок-емігранток у Польщі. Були організовані курси медсестер у Варшаві, дипломи яких визнавалися польським урядом, діяли дитячі та молодіжні українські табори, читалися курси української мови та літератури.

Олена Теліга була душею українського визвольного руху. Вона вважала, що українські жінки повинні разом зі своїми чоловіками боротися за волю своєї нації, підтримувати їх та надихати на боротьбу.

Мужчинам

*Не зіреуться слова, гартовані, як криця,
І у руці перо не зміниться на спис,
Бо ми лише жінки. У нас душа криниця,
З якої ви п'єте: змагайся і кріпись!*

*Ще сальви не було, не заревли гармати,
Та ви вже на ногах, і ми в останній раз
Все, що дає життя іскристе і багате,
Мов медоносний сік збираємо для вас.*

*І ми їх даємо не у залізнім гимні,
У сріблї ніжних слів, у вірі в вашу міць.
Бо швидко прийде день і у завісі димній
Ви зникнете від нас, мов згоря вільних птиць.*

*Гойдайте ж кличний дзвін! Крешіть вогонь із кремнів!
Ми ж, радістю життя вас напоївши вицвєть,
Без металевих слів і без зітхань даремних
По ваших же слідах підемо хоч на смерть!*

Хоча у віршах Олени Теліги жінці відводиться роль помічниці чоловіка, найближчого друга мужчини, у реальному житті сама поетеса давала приклади мужності, героїзму та служіння Україні багатьом чоловікам.

Олена Теліга була українською націоналісткою за своїм політичним світоглядом і люблячою жінкою від природи. Проте фактична дійсність зробила так, що, швидше, не вона була помічницею для свого чоловіка, як це оспівувалося в її творах, а він йшов у фарватері її устремління, підтримуючи прагнення до визволення України.

Улітку 1939 р. польське суспільство розуміло, що перспективи війни з Німеччиною стають все більш очевидними. В цих умовах українські націоналісти покладали великі надії, що в разі великого європейського військового конфлікту виникають можливості для відновлення державної незалежності України.

1 вересня 1939 р. німецький вермахт перейшов кордони Польщі. 17 вересня зі сходу те саме зробила Червона армія. Польська держава перестала існувати. Це відбулося згідно з секретними домовленостями у Москві 23 серпня 1939 р., відомими як пакт Ріббентропа-Молотова. Із легкої руки Гітлера Сталін отримав дозвіл на окупацію Західної України радянськими військами.

Майже всі етнічні українські землі опинилися під комуністичною владою. Для українських націоналістів союзником у боротьбі проти радянського ладу міг стати Гітлер і нацистська Німеччина. Проте фюрер III рейху вже кілька разів доводив, що українську карту він розігруватиме, коли йому це буде вигідно, і інтереси самих українців для нього нічого не важать.

На початку 1940 р. в ОУН відбувся остаточний розкол. Визнаючи спільність ідей і програмних засад, найбільш радикальні члени організації визнали своїм провідником молодого лідера Степана Бандеру. Решта продовжувала підтримувати Андрія Мельника, який після вбивства у Роттердамі радянським агентом голови ОУН Євгена Коновальця у 1938 р. здійснював керівництво організацією.

Олена Теліга, хоч і була молодою та радикально налаштованою, підтримала мельниківців, вважаючи, що прихильники Бандери є розкольникими, які руйнують єдність організації. Наприкінці 1939 р. вона з чоловіком переїхала до Кракова, який перетворився на центр українського громадсько-політичного життя в “За-керзонні”, тобто на українських землях, що були розташовані за “лінією Керзона”, якою пройшов радянсько-німецький кордон. У Кракові поетеса очолювала мистецьке товариство “Зарево”, що об’єднувало літераторів патріотичного напрямку.

Усі сучасники зазначають надзвичайну активність і працьовитість Олени Теліги. Один із сучасників згадував: “Олена Теліга – чарівна жінка, повна індивідуальної жіночої принади. Говорила глибоким альтернативним голосом і сміялася часто, закатиисто. Мала регулярні риси обличчя, рівний ніс, виразні уста й живі очі, що вміли кидати блискавиці. Була вище середнього зросту, шатенка, рівномірної будови і пристрасно любила танці”.

А ось свідчення її подруги Марії Бачинської-Донцової: “Сьогодні кожний крок хотів би бути вальсом, а в життя вона входила, як в безжурний танок. Вміла одягатися з вишуканим смаком і любила бути добре одягненою”.

Відомий український письменник Улас Самчук, близький товариш поетеси, давав їй таку характеристику: “...Вибухова, нестримна вдача. Вона вміла бути винятково жіночою, майже наївною, дуже ніжною, але разом... Це був кремінь, що викресував іскри”.

Інший письменник, Євген Маланюк, згадував: “Вона вся, як істота, була якимось протестом проти сірості, безбарвності життя... Це була людина, яка хотіла радості, і ще раз радості...”

І наостанок віршована характеристика Олени Теліги, автором якої є поет Сергій Кушніренко:

*“Природно жива, мов потік, балакуча,
Залюблена в ритміку сонячних днів.
Хоч пройдений шлях – це кряжі, навіть кручі,
Обличчя не знає: що смуток, що гнів,
Глибоко в душі вся іржа, вся гірчавість,
Вона ж молода і фіглярно струнка!..”*

У червні 1941 р. для політиків не була секретом неминучість війни між двома тоталітарними імперіями – Коричневою та Червоною. Хоча підготовку до неї обидві держави проводили приховано. Українські націоналісти сподівалися, що, розпочавши війну з імперією Сталіна, фюрер III рейху просто змушений буде шукати з ними порозуміння, а отже, піде на визнання хоча б формальної незалежності України. Проте, як виявилось, члени ОУН були більшими прагматиками, ніж Адольф Гітлер.

22 червня 1941 р. почалося німецьке вторгнення до Радянського Союзу. Наступ розвивався раптово, хоча окремі загони червоноармійців чинили запеклий опір.

30 червня 1941 р. в щойно захопленому німцями Львові бандерівці проголосили відновлення самостійності України. Однак уже через кілька днів активні діячі ОУН(б) були заарештовані, зокрема Степан Бандера, Ярослав Стецько та інші.

У липні 1941 р. Олена та Михайло Теліги у складі похідної групи ОУН(м) прибули до Львова. Завданням групи було дістатися Києва одразу після його захоплення німцями й почати налагоджувати громадсько-політичне та культурне життя на Україні в умовах окупації.

Проте героїчна оборона Києва тривала два з половиною місяці і продовжувалася навіть тоді, коли це втратило стратегічну доцільність. Затримка вермахту під Києвом зірвала план блицкригу (“блискавичної війни”), зупинила просування на Москву та створила передумови для економічної та військової мобілізації Радянського Союзу.

19 вересня 1941 р. німці увійшли до залишеної радянською владою української столиці. А рівно за десять днів, 29 вересня, в урочищі Бабин Яр почалися перші масові розстріли мирних мешканців – євреїв.

Дії окупантів на українських землях остаточно розвіяли ілюзії щодо планів нацистського керівництва стосовно України. Загарбники принесли Україні голод, смерть, руйнування, приниження і нове, ще тяжче поневолення. Ті, хто виступали за незалежність України, ставали ворогами “Тисячолітнього рейху” та мали зникнути.

Олена Теліга із групою товаришів не полишила думки потрапити до Києва. У складі загонів Культурної референтури ОУН вона вирушила на схід.

22 жовтня 1941 р. на автомашині через Святошин та Брест-Литовське шосе молоді, сповнені надій українські націоналісти в’їхали до столиці України. Зі щемом у серці дивилися вони на місто, яке багато хто з них добре знав. Олена Теліга виїхала звідси 19 років тому. Місто дуже змінилося. Змінилися люди. Приємним фактом для товариства було те, що Київ став більш українізованим містом, ніж до революції.

Приїхавши у місто, Олена Теліга відразу ж взялася до роботи. Була створена Спілка українських письменників, яку вона й очолила у грудні. Молода поетеса увійшла до Української Національної Ради, утвореної за ініціативою Олега Ольжича, що складалася зі 130 осіб, серед яких була і сестра Лесі Українки Ізидора Косач-Борисова.

Олена Теліга вирішувала безліч питань: про друк, харчування, опалення, освітлення, лікування тощо. При цьому нехтувала собою.

У важких умовах війни та руйнації Олена Теліга дбала про розвиток української культури. Готувала до друку збірку своїх поезій, яка так і не побачила світ за її життя.

Спочатку члени Культурної референтури ОУН поселилися в будинку по вулиці Короленка, неподалік від святої Софії. Своє помешкання вони називали “колгоспом”, оскільки вижити у цих холодних і голодних умовах можна було тільки підтримуючи одне одного. Навпроти цього мистецького “колгоспу”, у приміщенні колишнього відділу НКВС знаходилося управління гестапо, що було досить символічно.

Ось що згадував про це спільне життя знайомий Олени Теліги, історик Марко Антонович: “У ті часи Київ був голодний, холодний і досить малолюдний, але деякі середнього віку громадяни, які могли його порівнювати з дореволюційними часами, вказували на те, що ще ніколи Київ не був таким українським містом, як саме тоді, восени 1941-го року. Навіть на улицах загально панувала українська мова.

Найчастіше ми бачилися ввечері, коли всі приходили додому, бо ж у Києві тоді була поліційна година від смеркання до світання. У цілому помешканні була єдина тепла, або, може, краще сказати, не дуже холодна, кімната – кухня, і там ми їли спільну вечерю, яка день-у-день складалася лише з однієї страви: гороху, звареного на воді, без соли й товщу, – а все ж таки це була основна наша їжа на день. Там, за теплим гороховим супом, якщо ту страву можна було так назвати, обговорювалися щоденні переживання, різні зустрічі, справи. І хоч Олена Теліга була найстарша між нами – їй тоді було вже понад тридцять, – вона виявляла себе дуже добрим товаришем, радником, рішуче протестувала проти того, щоб ми брали під увагу те, що вона жінка, й давали їй якісь пільги в тих, до речі, не надто вибагливих господарських обов’язках. Під час всього того періоду я пригадую її в тому самому суворому чорному костюмі й чорному капелюсі. Це викликало враження певної суворості; і справді, вона була суворою до себе й до інших, які пробували свої особисті інтереси поставити понад національну справу, для якої ми всі там були. Крім того, вона була рішуча, безкомпромісова, а при тому дуже невимоглива щодо особистого життя й витривала, якщо мовити про терпіння різних невигод у неопалюваному помешканні, де вночі замерзала вода в шклянках і де лише в кухні, і то ввечері, коли ми трохи топили, було тепліше. Однак у особистому житті вона була дуже мила, тепла, товариська!”

Олена Теліга працювала в редакції газети “Українське слово” Івана Рогача, редагувала літературно-мистецький додаток до неї – журнал “Літаври”.

Незабаром до Києва прибув Михайло Теліга. Чоловік і жінка знову були разом. Вони переїхали до невеличкої квартири “в якомусь провулку, в старому двоповерховому будинку, її помешкання було на першому поверсі. Вікна з усіх кімнат виходили на подвір’я. Господинею була похилого віку бабуса...” У квартирі не було пічки, тому було так холодно, що замерзала вода. Спати доводилося в теплому одязі. Згодом не стало електрики.

У своєму останньому листі з Києва Олена Теліга писала: “...ми йшли вчора ввечері коло засніженого університету, самі білі і замерзли так, що устами не можна було поворухнути, з холодного приміщення Спілки до холодного дому... Але за цим снігом і вітрами відчувається вже яскраве сонце і зелена весна”.

Ніякої допомоги окупаційна влада не надавала. За визволення Батьківщини треба боротися самим, не сподіваючись на допомогу з-зовні. Олена Теліга вірила, що прийде час, і Україна стане вільною. Але за це, мабуть, доведеться заплатити життям.

Поразка німців під Москвою розвіяла міф про непереможність вермахту. Окупанти лютували. Постійно надходили відомості про розстріли у Базарі, Радомислі, Житомирі, Чернігові, Полтаві, Харкові, Дніпропетровську, але, в першу чергу, у Бабиному Яру. Розстрілювали, вже незважаючи на національність, євреїв, циган, українців, росіян, поляків, молдаван.

За німецьким генеральним планом “Ост”, дві третини українців підлягали знищенню, решта – перетворенню на рабів.

У грудні 1941 р. в Києві відбулися арешти перших членів ОУН. Олена Теліга розуміла, що дуже скоро рука гестапо дотягнеться й до неї. Її товариш Олег Ольжич просив її негайно залишити Київ і сховатися. Однак жінка категорично відмовила: “Я з Києва вдруге не виїду”.

Марко Антонович згадував про такий випадок: “Одного дня з бюро, в якому урядувала Олена Теліга (це вже було після першої хвилі терору гестапо проти українських революціонерів у Києві), вискочила на коридор одна молода поетеса й почала голосно вигукувати в коридорі, щоб усі чули: “Ось тут поприїздили з еміграції люди, які виступають проти наших визволителів-німців і не дають нам їх хвалити!” Вигукувала вона ще й інші речі, щось про те, що піде до ГЕСТАПО, тощо. Не знаємо її, бо вона опинилася на еміграції й живе чи не в ЗСА [тобто США – Є.Л.]. Виявилось, що, мабуть, за чиєюсь намовою чи з своєї власної дурноти, вона написала вірш, у якому була похвала переможній німецькій армії. Очевидно, Олена Теліга їй сказала, що цей вірш до ЛІТАВРІВ не надається, а те, на коридорі, була реакція тієї поетки”.

Невдовзі окупаційна влада заборонила “Літаври”.

Місцем зібрання української інтелігенції було приміщення Спілки письменників на вулиці Трисвятельській, 23 (тепер – Десятинна, 9). Тут головувала Олена Теліга. Вона не брала до уваги постанов німецької влади. Ігнорувала вказівки німців зухвало і принципово. Напевне, вона свідомо шукала мученицьку смерть за Україну.

7 лютого 1942 р. почалися арешти. Друзі її попереджали, що гестапо готує засідку у будинку, де розмішувалася Спілка. Але Олена Теліга знала на що їде, тікати не збиралася. Вона пояснювала, що не хоче залишати Київ і не може зрадити людей, які їй вірять.

9 лютого 1942 р. Олена та Михайло Теліги, як звичайно, прийшли до будинку Спілки письменників. Тут уже було кілька товаришів по перу. Подружжя знало, що кожен прихід до української установи є викликом окупаційній владі й може стати останнім. Того дня гестапо заарештувало всіх присутніх.

Одного за одним письменників викликали на допити. Настрій у всіх був траурний. Побачити наступний день небагато хто сподівався. Інакше вела себе Олена. Вона підбадьорювала чоловіків, переконувала, що перед німцями відповідатиме лише вона як голова Спілки.

Слова Олени Теліги для більшості справдилися. Після допитів більшість ув'язнених гестапівці відпустили. Подружжя Теліг залишилося за ґратами. Михайло та Олена вирішили нести свій тяжкий хрест до кінця. На питання слідчих, звернене до Михайла, чи належить той до спілки, він відповів, що входить до тієї ж організації, що і його дружина, і також є письменником.

Це була неправда. Однак Михайло хотів розділити долю своєї дружини. Обоє розуміли, що йдуть на стовідсоткову загибель і самі не залишають собі шансів на порятунок. У цей час німецькі військові могли безкарно убити будь-кого лише за косий погляд.

Олену тримали у камері №34. Михайла – в камері №49. Зустрічатися вони могли лише в коридорі та під час очних ставок. Олена та Михайло Теліги трималися мужньо. Про своїх близьких товаришів вони мовчали, незважаючи на катування та тортури. На тюремному сірому мурі своєї камери хоробро патріотка залишила свій останній автограф – тризуб і напис: “Тут сиділа і звідси йде на розстріл Олена Теліга”.

Через кілька днів Олена та Михайло Теліги були розстріляні у Бабиному Яру під Києвом. В історичній літературі називаються різні дати смерті цих патріотів – 13, 21 або 22 лютого 1942 р.

Героїчне життя та смерть Олени та Михайла Теліг стали подвигом самовідданості за свою поневолену Батьківщину, який спонукав тисячі патріотів боротися за її визволення.

Олена Теліга вірила, що прийде час, і над рідною Україною засяє сонце свободи. Через 50 років після її смерті, 21 лютого 1992 р. на місці розстрілу подружжя Теліг та їх товаришів у Бабиному Яру був встановлений пам'ятний хрест. Ця подія відбулася вже в незалежній Україні, яка має належно вшановувати подвиг своїх героїв.

У 1946 р. товариші Олени Теліги видали у Мюнхені збірку її поезій “Душа на сторожі”, а через рік побачила світ збірка “Прапори духа”. В незалежній Україні творчий спадок поетеси постійно вивчається. Діє Всеукраїнське жіноче товариство імені Олени Теліги. Заснована премія пам'яті цієї жінки, першим лауреатом якої стала поетеса, відома дисидентка Ліна Костенко.

Через багато років ідеолог українського націоналізму Дмитро Донцов так відгукнувся про зворушливо героїчну постать Олени Теліги: “Оригінальна в образах та ідеях, цілісна як рідко хто інший, елегантна у формі своїх віршів, елегантна у своїй статурі “прудконоюї Діяни” (“Кругом пані”, – казав Шевченко), горда в настановленні до життя, вона лишила нам взір справжньої панської поезії в найкращім значенні слова, поезії, позбавленої всього вульгарного, простацького. З'явилася вона, спалахнула і згоріла на тяжкім та сірім, потім криваво-червонім небі війни й революції, неначе блискаucha звізда, лишаючи, хоч згасла фізично, яскраве світло по собі, яке палахкотитиме нащадкам”.

Здобудеш Українську державу або загинеш у боротьбі за неї (Степан Бандера)

13 серпня 1961 р. на 45-кілометровому відрізку, що розділяв Берлін на Західний (вільну зону) і Східний (під радянським контролем), почалося будівництво великого муру з бетону та колючого дроту. Метою цього заходу було перешкодити втечі німців і не тільки їх із радянської зони окупації до зони, що перебувала під наглядом американсько-британських союзників. За день до будівництва муру 12 серпня деяким щасливчикам вдалося вирватися з лабет тоталітарної системи і потрапити до вільного світу. Серед втікачів була і молода пара: спортивного вигляду вишукано одягнений чоловік 30-ти років і приваблива жінка. Таким чином, за межами соціалістичного табору опинилися громадянин СРСР Богдан Сташинський і його дружина німкеня Інге Поль. Свідчення, які дав молодий чоловік у відділі американської поліції, вразили світ. З'ясувалося, що він агент КДБ. Саме він є організатором загадкових убивств керівників закордонного українського визвольного руху Лева Ребета (12 жовтня 1957 р.) та Степана Бандери (15 жовтня 1959 р.).

Саме зізнання Богдана Сташинського остаточно поставило крапку у таємничій смерті Ребета і Бандери. Судовий процес у справі Сташинського, який проходив у містечку Карлсруе з 8 по 19 жовтня 1962 р., привернув до себе увагу всієї світової спільноти. У міжнародних новинах знову замерехтіли слова “Бандера”, “Україна”, “Москва”.

Ім'я Степана Бандери відоме далеко за межами України. Саме з ним пов'язують боротьбу за її незалежність у ХХ ст. Людей, що поділяли незалежницькі погляди в радянські часи, а то й просто говорили чистою українською мовою на вулицях зросійщених міст Східної України, часто презирливо називали “бандерівцями”. Для радянських громадян ім'я Бандери через навіювання офіційної пропаганди повинно було звучати як прокляття, так само, як у Російській імперії проклинали Мазепу.

Степан Бандера народився 1 січня 1909 р. в селі Угрині Старій на Станіславщині (тепер Калуський район Івано-Франківської області) у родині греко-католицького священика Андрія Бандери. У польській мові слово “бандера” означає “прапор”. Мати його Мирослава (уроджена Глодзінська) також походила з родини греко-католицького священика Володимира, що мав парафію в Угринові Старому і залишив її у спадок зя-

теві. Батьки Степана одружилися замолоду: матері Мирославі було близько 17, а батькові Андрію не набагато більше. Молода сім'я Бандер була багатодітною: у 1907 р. народилася первістка Марта-Марія, у 1909 р. – Степан, у 1911 р. – Олександр, у 1913 р. – Володимира, у 1915 р. – Василь, у 1917 р. – Оксана, у 1921 р. – Богдан. Остання дитина у цій родині, Мирослава, народилася у 1922 р., однак незабаром померла. А невдовзі у віці 33 років у тому ж трагічному для Бандер 1922 р. зійшла у могилу і мати, також Мирослава.

У домівці Бандер завжди панував дух українського патріотизму. Отець Андрій Бандера, крім релігійної, активно займався ще і просвітницькою діяльністю. Саме він став першим учителем для своїх дітей. Дитинство Степана було опалене Першою світовою війною. Через Старий Угринів кілька разів прокочувалася лінія австро-російського фронту, і будинок Бандер був частково пошкоджений артилерійськими снарядами.

Коли на руїнах Австро-Угорщини у листопаді 1918 р. було проголошено Західноукраїнську Народну Республіку, Андрій Бандера був послом до Української Національної Ради у Станіславі, а пізніше служив капеланом в Українській Галицькій Армії, у її лавах боровся за незалежність і соборність України. Після поразки національно-визвольних змагань українського народу Андрій Бандера повернувся додому. Старший син, Степан, у жовтні 1919 р. пішов на навчання до Стрийської української гімназії. Тут, у Стрию, жили батьки Андрія Бандери, тож юний Степан жив у будинку діда Михайла та бабусі Розалії. Половина предметів у гімназії викладалася українською мовою, а половина – польською. Українці в Речі Посполитій вважалися недоумкуватими, підозрілими громадянами, людьми другого ґатунку, відповідно ставлення до поляків у Західній Україні також не вирізнялося доброзичливістю. Поляки тут вважалися зайдами, окупантами, утискувачами, гнобителями. Із юних років Степан Бандера, просякнутий ідеями визволення України, бере участь у революційній діяльності. Українські гімназисти шанували золотий тризуб України, а не польського орла, співали українські пісні, зривали урочистості, присвячені офіційним польським святкам. Бандера завжди був душею й активним учасником цих гімназійних антипольських заходів, незважаючи на те, що за віком поступався багатьом товаришам. Серед них його вирізняла впевненість у собі і своїх діях, незламна воля, палкий патріотизм, мужність і хоробрість, але, водночас, розсудливість і розум. Його сестра Володимира згадувала, що коли Степан дізнався, як поляки кували українську дівчину Ольгу Басараб, котра була зв'язковою Української Військової Організації, він вирішив перевірити свою витримку і позаганяв під нігті голки. Розповідали такий факт юнацької біографії: перевіряючи здатність убити заради ідеї, Степан задушив однією рукою декількох котів, показавши приятелям, що може це зробити, хоч як би огидно та мерзенно не було.

У віці 13 років Степан утратив матір.

Навчався юнак гарно. Він входив до юнацької скаутської організації “Пласт”, молодіжного спортивного товариства “Сокіл”, захоплювався баскетболом, хоча і був невисоким на зріст. У бібліотеці Стрийської “Просвіти” Бандера знайшов працю Миколи Міхновського “Самостійна Україна”, яка справила на нього надзвичайно велике враження. Молодий гімназист потрапив під негласний нагляд польської поліції, і тому, коли він вирішив після закінчення гімназії у 1927 р. поступити в Українську Господарську Академію у Подєбрадах (Чехословаччина), закордонний паспорт не отримав.

У 1928 р. Бандера поступає на агрономічний відділ Львівської вищої політехнічної школи. Тут здійснилася його давня мрія. Він був прийнятий до лав створеної полковником Євгеном Коновальцем Української Військової Організації. Невисокий худорлявий Бандера з великим завзяттям бере участь в українському націоналістичному русі. Після утворення на основі УВО у 1929 р. Організації Українських Націоналістів на чолі з Євгеном Коновальцем Степан стає членом ОУН і активно виконує доручення керівництва. У нього з'явилися конспіративні прізвиська “Баба”, “Лис”. Молодий націоналіст, якому було трохи за 20, отримує нові призначення і все більші повноваження. Поєднувати навчання у Львівській політехніці з революційною діяльністю було практично неможливо. Пройшовши майже весь навчальний курс, Бандера так і не зміг отримати диплом агронома. Він був заарештований і ув'язнений. Після короткотривалого арешту до навчання Бандера вже не повернувся. У червні 1933 р. Він був призначений Крайовим провідником ОУН на Західноукраїнських землях. Саме тепер повною мірою він зміг розкрити свої організаторські здібності. Молодий завзятий Провідник готує низку терористичних актів, які мають тримати українське суспільство у стані постійного “революційного кипіння”. Одним із засобів діяльності ОУН мали стати “атентати”, тобто замах на життя польських високопосадовців. Проведення політичних убивств мало стати відповіддю на утиски українців. Західна Україна пережила трагічну пацифікацію (“умиротворення”), що полягала у репресіях, зжйиснених польськими властями проти українців. Терор на Східній Україні був ще страшнішим. Сталінський режим знищував під корінь українську інтелігенцію, провів жажливий голодомор 1933 р., що можна тлумачити як геноцид української нації. Серце провідника обливалося кров'ю.

Разом із керівником бойової референтури Крайової ексекутиви ОУН на Західноукраїнських землях Романом Шухевичем Бандера спланував убивство радянського консула у Львові – як відповідь на небачений за жорстокістю терор голодом у Радянській Україні. Роман Шухевич, який свого часу служив у польській армії і був лише на півтора роки старшим за Бандеру, вже брав участь у підготовці та здійсненні терактів, розумівся на зброї. Шухевич розробив детальний план операції. Неповнолітній (це могло врятувати від страти) терорист Микола Лемик мав зайти до радянського консула на прийом і вбити його з револьвера. План замаху вдався навіть із перевиконанням. Був позбавлений життя спеціальний представник СРСР Андрій Майлов, який робив огляд радянських представництв за кордоном. Політичне вбивство радянського чиновника у 1933 р. стало звинуваченням усього сталінського тоталітарного ладу у знищенні українського народу. Як і передбачалося, Микола Лемик був засуджений на довічне ув'язнення. У 1939 р., коли почалася війна, він вийшов на волю, але з початком радянсько-німецької війни у 1941 р. у складі похідної групи ОУН Лемик вирушив на Велику Україну і був розстріляний німцями у Миргороді на Полтавщині.

Наступний атентат, підготовлений Бандерою, Шухевичем та їхніми товаришами, був ще складнішим і зухвалішим. 15 червня 1934 р. серед білого дня у центрі Варшави пострілом із револьвера був убитий

Міністр внутрішніх справ Польщі Броніслав Перацький, якого українці звинувачували у проведенні кривавої пацифікації. Виконавець атентату Григорій Мацейко зміг уникнути арешту. Однак організатора замаху Степана Бандеру з товаришем було затримано за день до вбивства Перацького під час спроби нелегального перетину польсько-чехословацького кордону. Пізніше було затримано ще декількох учасників замаху. Суд над українськими націоналістами, що проходив у Варшаві у листопаді 1935 р., перетворився на суд польського свавілля проти українського народу перед світовою громадськістю. Світова преса відзначала стійкість, мужність, патріотизм 12 змовників на чолі з Бандерою, що сиділи на лаві підсудних. В'язні віталися словами "Слава Україні!" Гідна поведінка ув'язнених під час судового процесу, любов до поневоленої Батьківщини, відмова їх говорити польською, а лише рідною українською – усе це викликало певні симпатії. На вирок суду Провідник із товаришами вигукнули: "Хай живе Україна!" Бандеру та двох його товаришів було засуджено до смертної кари, інших – до тривалих термінів ув'язнення. Однак, на вимогу громадськості, одразу після суду була проведена амністія, і смертна кара була замінена на довічне ув'язнення.

Не можна оминати увагою зворушливу історію, що мала початок під час підготовки атентату і продовжувалася на лаві підсудних. 25-річний молодик-красень Микола Лебець, один із найближчих товаришів Бандери, не зводив очей із дівчини-арештантки Дарії Гнатківської, молодшої за нього на два роки, колишньої гімназистки. У злочинному полюванні на міністра кохання вразило два серця: тендітне дівоче і запальне парубоцьке. Як і Бандера, Лебець спочатку був засуджений до смертної кари, а після перегляду вироку – на довічне ув'язнення. Його кохана Дарія Гнатківська отримала 15 років тюрми. Через кілька років, коли Микола і Дарія опинилися на волі, вони одружилися.

Бандера та його прибічники перетворилися на героїв української визвольної боротьби. Після арешту ім'я Провідника стало символом незламності, прикладом відданості справі визволення України. Навіть перебуваючи за ґратами, Бандера залишався духовним лідером ОУН на Західній Україні. Продовжувалися атентати. До лав ОУН вливалися нові молоді добровольці.

Серед палких прихильників (і прихильниць) Бандери можна було помітити струнку біляву дівчину Ярославу Опарівську. Біографи не згадують інших жінок у житті Провідника, крім неї. Можна лише припускати, що йому подобалися дівчата, але життя революціонера вимагало повної відданості справі. Розпусне життя було йому огидне. Єдине дівоче ім'я, крім Ярослави Опарівської, яке пов'язують із сердечними уподобаннями Бандери, – це Анна Чемеринська, молода приваблива націоналістка, котра мала багатьох шанувальників у своєму оточенні. Є свідчення, що на початку 1930-х років молодий Степан Бандера також був закоханий у цю вродливу дівчину, проте Анна Чемеринська віддала своє серце молодому та стрункому Ярославові Барановському, члену ОУН із 1929 р. та президенту Центрального союзу українського студентства. Інколи кажуть, що з того часу між колишніми однодумцями Барановським і Бандерою пробігла чорна кішка. Під час розколу ОУН у 1939 р. Ярослав і Анна Барановські пристали до мельниківців, ідеологічних опонентів бандерівців. 11 травня 1944 р. в окупованому німцями Львові Ярослав Барановський, член президії мельниківського Проводу Українських Націоналістів, був убитий. В атентаті тут же було звинувачено бандерівців. Через кілька років після завершення війни, коли його вдова Анна Барановська переїхала до Америки, Степан Бандера надіслав їй листа, де запевняв жінку у своїй непричетності до вбивства її чоловіка. Однак Анна Барановська запевненням колишнього залицяльника не повірила і навіть опублікувала цього листа у місцевій пресі. Мабуть у неї були підстави звинувачувати якщо не особисто Бандеру, то його прихильників у смерті свого чоловіка.

Але повернімося до тієї жінки, яка все своє життя пов'язала із Провідником. Ярослава Опарівська народилася 14 вересня 1917 р. в місті Сянок. Після закінчення гімназії у Коломиї дівчина навчалася, як і Степан, на агрономічному відділі Львівської Політехніки, але пізніше за Бандеру. Як і він, вона була дочкою греко-католицького священика Василя Опарівського, який, як і батько Бандери, був капеланом в українському війську і загинув у бою з поляками. Ярославу і її брата Лева виховувала одна мати, яка працювала учителькою. Молода приваблива білявка Ярослава брала активну участь у житті української студентської громади, а у березні 1939 р. була заарештована поляками. Правда, ув'язнення виявилось нетривалим.

1 вересня 1939 р. німецький вермахт перетнув кордони Польщі, реалізуючи план "Вайс", що передбачав блискавичний розгром Польщі. Почалася Друга світова війна. Відповідно до секретного додатку до пакту Ріббентропа-Молотова про ненапад між Німеччиною та СРСР від 23 серпня 1939 р., Червона Армія 17 вересня того ж року вступила на Західну Україну. Польща як держава припинила своє існування. Охорона в'язниць, де перебував Бандера, розбіглася. Провідник опинився на свободі. Кілька тижнів він провів на Західній Україні, де радянська влада вже почала будівництво "соціалістичного раю". Були закриті майже всі видання, заборонені політичні партії, червоноармійці, немов сарана, змітали всі товари із прилавків крамниць, зупинялися приватні підприємства, почалися депортації населення, гоніння проти уніатів. Національна українська символіка не дозволялась. Щоб не наразити Провідника на небезпеку, товариші восени 1939 р. переправили його через радянсько-німецький кордон у Краків.

Ситуація в ОУН склалася надзвичайно напружена. Після в 1938 р. вбивства радянським агентом у Роттердамі лідера ОУН Євгена Коновальця формальним лідером організації став Андрій Мельник. Він відображав погляди консервативного поміркованого старшого покоління, що брало участь ще в революційній боротьбі 1917–1921 рр. в Україні і у зовнішній політиці орієнтувалося на Німеччину та її союзників. Радикально налаштована молодь в ОУН мала своїм лідером Степана Бандеру і вимагала активної революційної боротьби. У лютому 1940 р. в ОУН остаточно оформився розкол на мельниківців і бандерівців.

Незважаючи на запеклі словесні перепалки з політичними опонентами в ОУН, що руйнували спільну справу, Бандера зміг здобути особисте щастя. В 1940 р. він узяв шлюб із Ярославою Опарівською, яка стала надійним помічником, вірним товаришем і дбайливою дружиною, справжньою берегинею домашнього вогнища. Степан і Ярослава обвінчалися 2 червня 1940 р. у Краківському храмі Воздвиження Чесного і Жи-

вотворящего Хреста. Свідками при цьому були Люба Лемик і Василь Бандера. Молодята жили у Кракові, де знаходився тоді великий осередок неарадянського українства.

Чоловік часто був у роз'їздах, зустрічався з українськими та німецькими політиками. Великим успіхом для Бандери став дозвіл на формування у складі вермахту двох українських батальйонів – “Нахтігаль” (очолив Роман Шухевич) і “Роланд” (Євген Побігуший), котрі, як він уважав, можуть слугувати основою для створення української армії. Перебуваючи у сімейному затишку із коханою дружиною, Провідник ніколи не забував про справу визволення України, задля якої він жив. На початку 1941 р. Ярослава повідомила чоловікові щасливу новину: вона чекає на дитину. Загалом же у подружжя народилося троє дітей: Наталка – 1941 р., Андрій – 1942 р. і Леся – 1948 р.

22 червня 1941 р. війська нацистської Німеччини почали вторгнення на радянську територію. З початком німецько-радянської війни Бандера плевав надії на відродження незалежної України. 30 червня 1941 р. у тільки-но залишеному Советами Львові був проголошений Акт відновлення незалежної української держави і почав формуватися уряд на чолі з Ярославом Стецьком. Перед відступом більшовики залишили безліч трупів політичних в'язнів. Сам Бандера був змушений залишатися у Кракові як із міркувань безпеки Провідника, так і з сімейних обставин. Його дружина Ярослава незабаром народила доньку Наталку. Але батьківського щастя Бандера відчувати не встиг. 5 липня 1941 р. за відмову скасувати проголошений бандерівцями Акт відновлення незалежності України Степан Бандера був заарештований гітлерівцями та вивезений до Берліна. Згодом туди ж доставили і Ярослава Стецька. Нацистський Рейх почав безжалюбну боротьбу проти українського національного руху. Українські батальйони “Нахтігаль” і “Роланд” були незабаром роззброєні та розформовані. На Україні встановлено жорстокий окупаційний режим.

Друга світова війна не обійшла жодну українську родину. Коли сам Бандера поневірявся за колючим дротом, його рідних знищували в ім'я Гітлера та Великого Рейху чи Сталіна та Радянського Союзу. Два його брати Василь і Олександр у 1942 р. були відправлені до концтабору Освенцім (німецька назва Аушвіц) і там загинули. Є звістка, що вони були убиті поляками з обслуги концтабору за мовчазної згоди німців. Найменший брат Богдан брав участь у похідних групах ОУН і загинув за нез'ясованих обставин. Батько Степана Бандери отець Андрій був заарештований разом із дочками Мартою-Марією та Оксаною енкаведистами у травні 1941 р. і розстріляний у липні 1941 р., сестри Бандери були відправлені на заслання. Вже після війни була засуджена і відправлена на заслання до Сибіру його сестра Володимирка.

Під час війни загинула мати і брат дружини Степана Бандери Ярослави. Левко Опарівський був розстріляний німцями у Жовкві за участь в українському націоналістичному русі. В 1944 р. поляками була розстріляна Юлія Опарівська, мати Ярослави. Єдиною провинкою літньої жінки було те, що її донька – дружина Провідника ОУН.

Сама молода мати Ярослава Бандера після арешту чоловіка та друзів не змогла залишатися у Кракові. Вона вирішила поїхати до Берліна, щоб бути ближче до ув'язненого чоловіка. Переїзд до столиці Німеччини із тримісячною дочкою для молодої українки, дружини ворога Рейху був дуже складним. Восени 1941 р. вона оселилася у Берліні. Однак Степан Бандера з берлінської тюрми був переведений до концтабору Заксенхаузен, що було неподалік від містечка Потсдам. Тут він знаходився до кінця 1944 р. Умови життя тут були кращими, ніж у таборах смерті Освенцімі, Бухенвальді та інших. У Заксенхаузені утримувалися важливі для Рейху особи, наприклад, тут перебував син Йосифа Сталіна Яків Джугашвілі.

Інколи Ярославі Бандері дозволяли побачитися з чоловіком. Тоді, непомітно для охоронця, вони намагалися обмінятися листами та записками. Охоронці вимагали розмовляти лише німецькою, боючись, що українською можуть бути передані важливі свідчення. Час від часу Степана Бандеру викликали на допити. З великою радістю Провідник зустрів новину про створення восени 1942 р. Української Повстанської Армії, яку очолив його давній друг Роман Шухевич. Тепер він був відомий як грізний генерал Тарас Чупринка та вів запеклу й відчайдушну боротьбу проти більшовиків і нацистів за визволення України.

Справи у гітлерівців ставали все гіршими і гіршими. Втрачаючи свої завоювання під невпинним натиском Червоної Армії, німецькі війська залишали терени України. Перед генералітетом вже вочевидь поставала примара поразки. Робилися спроби знищення Гітлера і зміни керівництва країною та армією. Шукалися різноманітні засоби подовжити агонію “тисячолітнього” III Рейху. Почалися переговори з Бандерою як із безумовним лідером українського національно-визвольного руху.

Восени 1944 р., Степан Бандера був звільнений із концтабору. Але пом'якшення в українському питанні німці зробили запізно, Україна вже повністю контролювалася більшовицьким режимом, лише Західна Україна стала осередком визвольної боротьби. Тут продовжувала діяльність чисельна УПА на чолі з генералом Тарасом Чупринкою. Бандера одразу налагодив із ним зв'язок, проте сам потрапити на Україну вже так і не зміг.

Деякий час подружжя Бандер із маленькою дочкою Наталкою проживало у Відні, але місто зазнавало постійних нальотів авіації альянтів (союзників), до того ж, до нього наближалася доблесна Червона Армія. Прізвище Провіднику та його родині довелося змінити. Сім'я постійно переїжджала: Берлін, Іннсбрук, Зеєнфельд, Мюнхен, Гільдесгайм, Штарнберг. Клопоту додало і поповнення в родині. У Ярослави та Степана народився син, якого на честь діда назвали Андрієм. Згодом народилася ще одна донька.

Постійні переховування не закінчилися для Бандер і після завершення війни у 1945 р. Бандера відповідно до свого прізвища став прапором визвольної боротьби проти більшовицького поневолення України. Для радянської влади він став одним із найбільших і найнебезпечніших ворогів. Уже на засіданні першої сесії Генеральної Асамблеї ООН у Лондоні 6 лютого 1946 р. представник закордонної делегації УРСР, відомий український радянський поет Микола Бажан, висунув вимогу видати радянському уряду українських націоналістичних діячів і, в першу чергу, Степана Бандеру “як злочинця проти людяності”.

Побоювання Бандер не були безпідставними. Адже на вимогу Сталіна і на вірну смерть радянським властям були видані колишній радянський генерал Андрій Власов, що перейшов на службу Гітлеру, козацький отаман Петро Краснов, який боровся проти більшовиків ще в роки революції і також був на службі у

Гітлера, білогвардійський генерал Андрій Шкуро та ін. Всі вони були повішені за вироком радянського суду у 1946–1947 рр.

Є свідчення, що американські окупаційні власті збиралися розглянути питання про видачу Бандери Москві, і навіть був відданий наказ американській військовій поліції затримати його, якщо він буде виявлений. У 1947 р. старе авто Провідника у Мюнхені зупинили американці й попросили дати документи для перевірки. Він дістав посвідчення часопису “Українська трибуна”. Побачивши на червоній обкладинці великі білі літери “PRESS”, полісмен посміхнувся і дозволив їхати далі. Але двигун старенького автомобіля заглух, і запустити його було дуже важко. Кілька хвилин американські полісмени потішалися над тим, як кумедно представник преси порається навколо своєї машини у надії її завести. На щастя для Степана Бандери, авто завелось, і він зміг поїхати далі.

У Радянській Україні Сталін вимагав від її керівника Микити Хрущова якнайшвидше покінчити з рухом ОУН-УПА на Західній Україні. Хрущов будь-якою ціною намагався знищити бандерівців. У 1947 р. Україну охопив новий масовий голод, що сотнями тисяч косив людей. На Західній Україні відбувалися постійні депортації неблагонадійних углиб країни, а то й просто фізичне їх знищення. Варшавський уряд, контрольований із Москви, провів акцію “Вісла”, тобто переселення з етнічних земель і розпорошення українців у Польщі.

Генерал Тарас Чупринка наказав перейти УПА до партизанської боротьби, а частині загонів пробиватися на захід, до зони окупації союзників.

Самому Бандері також було дуже важко. Його ОУН за кордоном розкололася. Від його прихильників відкололася група “двійкарів” на чолі з Левом Ребетом і Зеноном Матлюю. Остаточо розкол був закріплений у 1954 р. Друзів у Бандери залишалося все менше. Деякі, такі як Роман Шухевич (Тарас Чупринка), поклали свої голови за волю України, інші, як Микола Лебедь, виїхали до Америки. У скрутних умовах зростали діти, які майже не бачили батька. Одного разу, повернувшись додому, Провідник усвідомив, що рідна донька його не впізнає. Дуже рідко вдавалося йому провести час із родиною.

Після того, як уряд СРСР втратив надію отримати голову Бандери від західних союзників, радянські агенти почали справжнє полювання за ним. Служба Безпеки ОУН пильно стежила за агентами Москви, які проникали до Західної Німеччини з метою убити Провідника. Сім'я Бандери постійно переховувалася. Діти не знали, ким насправді є їхній батько, який часто кудись іде у справах, і не розуміли, чому треба знову і знову змінювати місце проживання. В 1948–1950 рр. Ярослава Бандера з дітьми жила у таборі для українських утікачів поблизу містечка Міттенвальд. З 1950 по 1954 рік Бандери жили у маленькому селищі Брайтбрун. У 1952 році з метою безпеки вони жили у селищі Оберлав.

У 1954 р. родина Бандер переїхала до Мюнхена.

Кожного разу, коли Степан Попель таким було конспіративне прізвище Бандери залишав домівку, його дружина Ярослава не знала, чи побачить його живим знову. Небезпека чекала на нього всюди. Та й сам він, організатор атентатів, чудово розумів, що рано чи пізно рука вбивці знайде його.

У 1947 році замах на Бандеру готував прибулий до Мюнхена агент Ярослав Мороз. Перед ним стояло завдання здійснити вбивство так, щоб це було сприйняте як еміграційні внутрішньоукраїнські рахунки. Замах був розкритий Службою Безпеки ОУН.

На початку 1948 року з Польщі до Західної Німеччини прибув агент МДБ Володимир Стельмашук (“Жабський”, “Ковальчук”), капітан підпільної “Армії Крайової”. Стельмашукові вдалося вийти на помешкання Бандери у невеличкій хатинці посеред лісу неподалік від селища Зекінг, але, зрозумівши, що в ОУН стало відомо про його агентурну діяльність, він зник із ФРН.

У 1952 р. Службі Безпеки ОУН стало відомо про підготовку у Празі групи агентів для замаху на Бандеру. Коли два громадянина Чехословаччини, які мали документи на прізвища Легуда та Леман, опинилися восени того року у Мюнхені, на них уже чекала поліція. Обидва агенти були засуджені за шпигунство, хоча основним їх завданням було вбити Бандеру.

Наступного року дані про Бандеру почав збирати агент КДБ, німець із Волині, Степан Лібгольц. Він намагався встановити контакт із найближчим оточенням Бандери, але був викритий Службою Безпеки ОУН і втік до НДР.

Після смерті Сталіна у 1953 році здавалося, що головний замовник вбивства Бандери назавжди ліг у Мавзолей поряд із вождем світового пролетаріату Володимиром Леніним і замаху припиняться. Але новий керівник Радянського Союзу Микита Хрущов мав свої рахунки з головним українським націоналістом.

У 1957–1958 рр. інформацію про Бандеру збирав емігрант з України Никифор Горбанюк, який пізніше зник невідомо де.

У березні 1959 рр. мюнхенська кримінальна поліція заарештувала якогось Вінціка, нібито працівника чеської фірми, який посилено розшукував адресу школи, де навчався 13-річний син Степана Бандери Андрій.

Була також інформація, що КДБ, користуючись досвідом знищення Петлюри, готував молодого поляка, який походив із Галичини, родину якого ніби то знищили бандерівці.

Але виконати наказ Московського керівництва “пошастило” все ж таки українцю. Майбутній убивця Степана Бандери Богдан Сташинський народився 4 листопада 1931 р. у селі Борщовичі неподалік від Львова. Його батько Микола Сташинський був селянином. Старша сестра Богдана Марія допомагала воякам УПА. Сам він, на її прохання, виконував невеликі доручення на користь українських повстанців: збирав медикаменти, харчі, передавав повідомлення, хоча і не брав активної участі в українському визвольному русі. Після закінчення школи Богдан Сташинський поступив у Львівський педінститут. Навчатися у зруйнованій повоєнній Україні було надзвичайно складно. Вічно голодні студенти намагалися економити на всьому. На вихідні Богдан їхав до батьківської хати у Борщовичі, де можна було поїсти та відпочити. Як і багато студентів, дуже часто він намагався проїхати залізницею “зайцем”. У 1950 р. за безквитковий проїзд 18-річного студента Сташинського затримала залізнична міліція, яка входила у підпорядкування МДБ. У львівському відділі МДБ Сташинському змалювали всі його подальші перспективи: кінець навчанню, неможли-

вість влаштуватися на пристойну роботу. Але це ще не все. Тут родина Сташинських за співпрацю з бандерівцями давно вже була під наглядом, і як “ворогів народу” на них чекало або ув'язнення, або заслання до Сибіру. Залюбленому юнаку вказали єдиний шлях для порятунку себе та близьких: допомагати органам державної безпеки у боротьбі із прибічниками “буржуазного націоналіста” Бандери. Незабаром Сташинський почав навчатися у спецшколі КДБ. Він став одним із найкращих агентів, і в 1957 р. йому довіряють перше серйозне завдання. Сташинський був відправлений до Мюнхена, де 12 жовтня 1957 р. пострілом із пістолета особливої конструкції, що стріляв ампулами з отруйним газом, який викликав зупинку серця, убив одного з відомих діячів ОУН Лева Ребета. Унікальна зброя майже не залишила слідів насильницької смерті. Наступне завдання не забарилося. У травні 1958 р. на 20-тих роковинах із дня смерті Євгена Коновальця у Роттердамі він мав підірвати провідних діячів ОУН за допомогою спеціального вибухового пристрою. Але замах не вдавсь через несправність бомби. У квітні 1959 р. Сташинський отримує завдання надзвичайної важливості: він має убити чоловіка на ім'я Степан Попель, що проживає у Мюнхені. Дивно, але цього разу слухняний, вправний і досвідчений агент дуже не хотів виконувати наказ і всіляко зволікав із його здійсненням. То він зламав ключі від під'їзду, де жила родина Попелів, то, зустрівшись віч-на-віч із жертвою, просто не зміг у неї вистрілити і викинув зброю у канал. Пізніше на суді Сташинський казав, що не знав, ким насправді є Степан Попель, і те, що він убив Бандеру, зрозумів лише після його смерті. Але, вочевидь, агент КДБ нездатний виконати доручення, сам тепер опинявся під підозрою, а в подальшому міг просто зникнути з цього грішного світу.

2 жовтня 1959 р. Службі Безпеки ОУН стало відомо про наказ у Москві вбити Провідника і що спеціальна людина направлена до Мюнхена. Готували переїзд Бандери з родиною на інше помешкання, зміна прізвища. 15 жовтня представник ОУН Степан Мудрик-Мечник зустрівся у Мюнхені з німецькими урядовцями з питання забезпечення безпеки Бандери. Вбивство Провідника відбулося якраз під час проведення цих переговорів.

Як завжди, о першій годині Степан Бандера на своєму старенькому авто поїхав додому на обід. Особистий охоронець десь забарився, і Бандера поїхав один. Він заїхав на ринок і купив продукти. Дуже хотілося пригостити дітей на обід у середині жовтня свіжими помідорами. Дружина Ярослава чекала на чоловіка, приготувавши щось смачненьке. Завівши машину у гараж, Бандера відімкнув двері під'їзду у будинку №7 по вулиці Крайтмара і піднімався сходами до своєї квартири. Назустріч йому йшов молодий чоловік зі згорнутою газетою у руці. У центрі Мюнхена зустрілися убивця та жертва, два українця, два галичанина. Переконавшись, що перед ним саме той, на кого він давно полює, Сташинський натиснув спусковий механізм пістолета, створеного винахідниками у КДБ. Дві цівки синильної кислоти виприснулися в обличчя Бандері. Вдихнувши отруйні пари, жертва почала осідати, виронивши з рук пакет із продуктами. Навіть через два роки після атентату Сташинський яскраво згадував убитого лідера українського визвольного руху, поряд із яким валялися розсіпані червоні помідори. Безперешкодно Сташинський вискочив з під'їзду.

На крик і звук падіння тіла визирнули сусіди. Той, кого вони знали як Степана Попеля, лежав на сходах без свідомості, але був ще живий. Бандера помер по дорозі до лікарні. Те, чого так завжди боялися його дружина Ярослава та його діти, про уникнення чого так гаряче вони молилися кожен день, сталося. Степан Бандера, чоловік і батько, помер. Для десятків тисяч українських патріотів його смерть означала втрату духовного вождя.

Поховали Провідника 20 жовтня 1959 р. на цвинтарі Вальдфрдргоф у Мюнхені. Світова преса спостерігала за тим, як закордонне українство прощається зі своїм лідером. Відомі політичні діячі висловили свої співчуття.

Версія про атентат виникла одразу по смерті Бандери. Аналізи показали, що параліч серця наступив у результаті отруєння парами синильної кислоти. Було зрозуміло, що рука Москви, нарешті, дотягнулася до Провідника, але, яким чином було здійснено цей злочин, залишалося нерозкритим.

Хрущов у Москві міг святкувати. Бандера помер. Прапор боротьби за незалежну Україну лежить у могилі. Виконавець цього спецзавдання Богдан Миколайович Сташинський був нагороджений на високому рівні, він отримав орден Червоного Прапора. Указ Президії Верховної Ради СРСР про його нагородження підписав маршал Климент Ворошилов, а нагороду вручав особисто голова КДБ СРСР Олександр Шелепін.

Ось тут і скористався нагодою уславлений убивця-агент. Він звернувся до свого керівника Шелепіна з незвичним проханням: у НДР в містечку Дальгов живе його кохана дівчина Інге Поль, і він просить дозволу на шлюб із нею. Повагавшись, бос дозволив підлеглому одруження з “нашою” німкенєю з соцтабору, але за умови, що вони будуть жити у СРСР. Щасливе німецько-українське подружжя отримало квартиру у Москві. Але, хоч і кажуть, що з милим і в наметі рай, реалії радянського суспільства дуже скоро остогидли звиклій до порядку та комфорту німецькій молодіці. Вона була розчарована соціалістичним раєм у СРСР. Вона описує чоловікові перспективи щасливого життя у вільному світі. Та й сам Богдан досить гарно знав умови життя у країнах “загниваючого капіталізму”. У молодого подружжя виникає зухвала ідея втечі за кордони соцтабору.

На початку 1961 р. Інге завагітніла і поїхала до батьків у НДР. Тут, у Східній Німеччині, вона народила сина Петра. Але хлопчик виявився хворим і незабаром помер. Страшний привід смерті сина Інге використала, щоб викликати чоловіка з Москви та здійснити задуманий план. 9 серпня 1961 р. Сташинський отримав телеграму від дружини про смерть сина. Не пустити батька на похорон дитини було б бузувірством. Сташинський приїздить у Дальгов до будинку батьків Інги. Незважаючи на те, що за будинком стежили радянські спецслужби, молоді чоловік і жінка змогли непоміченими вислизнути з домівки. Недарма Сташинський був одним із найкращих агентів КДБ. На попутній машині вони доїхали до Східного, “нашого” Берліна, де, як уже знав Сташинський, готувалося відгородження “соціалістичного суспільства від західного імперіалізму”. 12 серпня 1961 р., за один день до будівництва Берлінського муру подружжю вдалося вирватися з лабет тоталітарної системи до вільного світу і здатися американській поліції.

Так, завдяки втечі закоханого в німкеню радянського агента була остаточно розкрита таємниця смерті Степана Бандери. За вироком суду у Карлсруе Сташинський отримав 8 років тюремного ув'язнення, хоч дехто обурювався занадто м'яким покаранням, а інші вимагали, навпаки, звільнити виконавця злочину, адже справжні убивці сидять у Кремлі. Відомо, що Богдан Сташинський відсидів весь термін покарання і далі зник. Можна лише припустити, що після тюрми вбивця Бандери змінив прізвище і разом із дружиною виїхав до однієї із західних країн.

Ярослава Бандера пережила чоловіка на 18 років. Вона померла 17 серпня 1977 у канадському місті Торонто.

Сімейні справи першого секретаря Микити Хрущова

З ім'ям Микити Сергійовича Хрущова в нашій історії пов'язано дуже багато. Він був суперечливою особистістю, повним протиріч було і його правління, яке прийняте називати "відлигою". Нагробний пам'ятник на його могилі, виконаний скульптором Ернстом Йосифовичем Неізвестним – це два блоки граніту білого і чорного кольорів, на яких покоїться скульптура золотої голови першого секретаря. Чорне і біле, погане і гарне, зле і добре – основні риси діяльності Микити Хрущова як керівника. Людина, що кинула виклик тоталітарній системі, спробувала її реорганізувати, обмежити всевладдя КПРС, демократизувати. Душевний політик, що постійно дбав про інтереси простих людей і престиж своєї держави у світі, він відкрито виступив проти культу особи покійного "вождя" Сталіна. Радянський Союз став передовою космічною державою і скоротив своє науково-технічне відставання від західних країн. Саме завдяки Хрущову, який передав Україні Крим, з'явилися сучасні кордони нашої держави. Багато людей досі живуть у так званих "хрущовках", яким так раділи у 60-70-х роках. Разом із тим, він не зміг викоринити сталінізм у собі. Хрущов часто не рахувався з раціональними думками навіть своїх найближчих людей. Багато його рішень були не продуманими, а реформи носили незавершений характер. До нашого часу згадують "кукурудзацію" країни, що дуже нашкодила сільському господарству, боротьбу з церквою, підвищення цін, великі кризи на міжнародній арені (угорська, берлінська, карибська тощо). Хрущов був єдиним радянським правителем, який пішов у відставку зі свого посту, залишивши керівництво державою іншим, і став пенсіонером.

Він був корінним росіянином, народився й помер за межами України, проте цю землю він завжди любив і вважав рідною. Тому дехто вважає Хрущова українцем, і навіть він сам жартома називав себе "хохлом". Саме на Україні він зустрів тих двох жінок, які одна за одною стали його дружинами та матерями його дітей.

Микита Сергійович народився 5 (17) квітня 1894 р. у селищі Калиновка Курської губернії в селянській родині. Батьки – Сергій Никанорович і Ксенія Іванівна – жили дуже бідно. Крім Микити, в родині була ще дочка Ірина. Південь Курщини був досить специфічним регіоном, у якому були тісно переплетені російська та українська народні культури. Поряд існували цілі українські села.

Після завершення сільськогосподарських робіт восени Сергій Никанорович Хрущов щороку відправлявся взимку на заробітки, залишаючи родину в селі. Маленький Микита пас громадську худобу, згодом пішов до початкової сільської школи, де навчився грамоті. Проте відвідувати заняття він міг лише тоді, коли не було роботи на землі, тобто взимку. Про систематичну освіту говорити в таких умовах годі, хлопчик так і залишився недоучкою. Втім, пізніше він намагався надолужити прогалини в навчанні за допомогою самоосвіти.

Життя в селі було складним. У 1908 р. Хрущови, як і багато селянських родин із Курщини, переїхали на Україну, де на підприємствах півдня можна було знайти роботу. Сім'я поселилася в робітничому поселенні на Успенському руднику неподалік від Юзівки (нині Донецьк). Місто було назване на честь англійського підприємця Джона Юза (Х'юза), який одним з перших розпочав промислову розробку вугільних родовищ Донбасу та побудував великий металургійний завод, навколо якого швидко виросло робітниче поселення, що отримало назву Юзівка.

14-річний Микита пас худобу на донецьких степових полях, чистив котли на шахтах. Незабаром зміг влаштуватися на завод учнем слюсаря. Допомігав своєму майстрові ремонтувати технічне обладнання для копалень. Після роботи та під час свят худорлявий юнак зі світлою шевелюрою любив поганяти м'яча з дітьми інших шахтарів і робітників. Футболіст він був непоганий. Ще любив співати, танцювати, грав на гармоні. Співав гарно, знав багато російських та українських пісень. Музичні здібності він успадкував від матері, яка мала чудовий голос.

Узагалі, Донбас був дивним регіоном, де майже порівну змішалися переселенці з російської глибинки та місцеве українське населення, нащадки запорізького козацтва та селян-утікачів від панської неволі. Вихованцем цієї незвичайної суміші російської та української культур став Микита Хрущов.

Серед знайомих і приятелів юнака було багато учасників різних робітничих гуртків. Тут читали та розповсюджували заборонену літературу: праці Маркса, Леніна, газету "Правда". Юний Микита прочитав "Маніфест Комуністичної партії" Карла Маркса. Цей твір дуже вплинув на формування політичних поглядів парубка. Він розумів, що суспільство влаштоване несправедливо. Зрівняти всіх людей, поділити порівну всі блага цивілізації, зробити всіх однаково щасливими можна лише шляхом революції. Хрущов брав участь у мавках, демонстраціях, мітингах протесту, зборах коштів для постраждалих від царської сваволі робітників.

28 травня 1912 р. начальник Катеринославського жандармського управління у своєму донесенні повідомляв, що робітники кількох підприємств збирали пожертви для родин розстріляних страйкарів Ленських золоторудних копалень. Серед них згадано і ім'я 18-річного слюсаря на заводі німецького капіталіста Боссе Микити Хрущова. За участь в антиурядових акціях на вимогу поліцейського пристава хлопця звільнили із заводу. Через деякий час після важких пошуків роботи він влаштувався на роботу до Рутченківської шахти №31, що належала французькому підприємцю. Працював слюсарем, машиністом підйомної машини. Продовжував розповсюджувати нелегальну літературу антиурядового спрямування.

У 1914 р. 20-річний Микита Хрущов одружився. Про його першу жінку відомо дуже мало. Її звали Єфросинія Писарєва. Вірогідно, вона була дочкою якогось робітника. У Єфросинії та Микити Хрущових за 5 років шлюбу народилися син Леонід і дочка Юлія.

19 липня (1 серпня) 1914 р. почалася велика війна з німцями, яка невдовзі стала світовою. Хрущова, який на той час працював слюсарем у майстерні Рутченківської копальні, на фронт не взяли. Імперія потребувала вугілля. Тому уряд був зацікавлений, щоб шахти працювали безперебійно.

За роки війни протест проти самодержавства значно посилювався. Цьому сприяли дорожнеча, постійні грошові побори, мобілізації до війська та масові каліцтва і смерті на фронтах незрозумілої народу війни. В лютому 1917 р. вибухнула революція. Цар Микола II зрікся престолу. На Донбасі почали виникати Ради робітничих депутатів. Членом однієї з них у Рутченковому став Микита Хрущов. Робітничі Ради на підприємствах відмовлялися виконувати накази своїх господарів, вимагали підвищення зарплатні та зменшення робочого дня. В дні корнілівського заколоту наприкінці серпня 1917 р. створювалися Військово-революційні комітети. Найбільш рішучу протидію заколотникам, що прагнули встановити військову диктатуру, організовували більшовики. Вони переважали у більшості робітничих і солдатських Рад.

25 жовтня (7 листопада) 1917 р. більшовики на чолі з Леніним повалили владу Тимчасового Уряду і стали на чолі охопленої революцією держави. У грудні 1917 р. головою Юзівської робітничої Ради став більшовик Яків Залмаєв. 23-річного Микиту Хрущова обрали головою профспілки металістів гірничнорудної промисловості.

У Юзівці на одному з мітингів Микита познайомився зі старшим від себе лише на рік більшовиком Лазарем Мойсейовичем Кагановичем. «Я не знав, що його прізвище Каганович, – зазначав Хрущов у своїх мемуарах. – Знав його як Кошеровича. Й не тільки довіряв і шанував, а й, як то кажуть, стояв горою за нього».

Представницькі органи влади робітників Донбасу відмовилися визнавати повноваження київської Центральної Ради, якою керував професор історії Михайло Сергійович Грушевський. Представники уряду Української Народної Республіки виганялися з русифікованого регіону. У шахтарських і робітничих містах та селищах почали утворюватися загони Червоної гвардії. До одного з них вступив і Хрущов. Це військово-формування отримало назву Першого полку Червоної гвардії Донецького басейну.

Ситуація була тривожною. З півдня наближалися війська донського отамана, генерала Олексія Максимовича Каледіна. Його козацькі роз'їзди вже захопили кілька шахтарських поселень. Усіх полонених більшовиків або симпатиків «червоної» влади було публічно розстріляно чи повішено.

Незавбаром червоногвардійський полк, у лавах якого перебував Хрущов, що очолював Рутченківський шахтарський батальйон, взяв участь у боях проти козацького загону осавула Чернецова. Після розгрому білокозацького каледінського загону Хрущов вступив до більшовицької партії.

На території Донбасу на кілька місяців була встановлена Радянська влада. Однак у березні 1918 р., відповідно до угоди з Центральною Радою, регіон захопили німецькі окупаційні сили. 29 квітня на чолі Української Держави став гетьман Павло Петрович Скоропадський, якого підтримали окупанти.

Микиті Хрущову довелося терміново сховатися від нових господарів, почалися розправи з «червоними». Декілька днів молодий комісар переховувався у закинутій шахті. А потім через довгий степ ночами пробирався до рідної Курщини, де була встановлена і зберігалася радянська влада. Очевидно, родину (жінку та двох маленьких дітей) йому довелося залишити в Рутченковому.

Повернувшись на батьківщину, залишену десять років тому, Хрущов працював у волосному ревкомі, а потім вступив до Червоної Армії. Дуже швидко він отримав посаду політкомісара. Брав участь у боях з денікінцями під Царициним. Цікаво, що саме за керівництво обороною цього міста від білогвардійців прославився Сталін. Чому воно й отримало пізніше його ім'я – Сталінград.

Навесні 1919 р. більшовик Хрущов обіймав посаду політкомісара 2-го батальйону 74-го полку 9-ї стрілецької (Кубанської) дивізії. Воював під Ростовом і на Кубані проти Добровольчої армії генерала Антона Івановича Денікіна. Саме ця армія брала участь у розгромі, оточенні та взятті у полон денікінців під Новоросійськом.

Ненависть до своїх політичних опонентів того часу Микита Сергійович зберіг на все життя. Уже будучи керівником Радянського Союзу, він під час офіційного прийому в США зустрівся з американським бізнесменом, утікачем-білоемігрантом. Зі словами «Я з контрою за один стіл не сяду» Хрущов відмовився від урочистої вечері. Й дав згоду лише тоді, коли американця-білоемігранта кудись відтіснили.

У важкому голодному 1919 р. Єфросинія Хрущова померла від сипного тифу, залишивши своїх двох дітей сиротами. Відомо, що її похорон чоловік перетворив на антирелігійну акцію, поховавши жінку без церковного відспівування.

Коли Микита повернувся на Донбас після запеклих боїв проти білогвардійців, йому довелося самотужки опікуватися маленькими дітьми. У 1920 р. поряд із молодим Хрущовим згадується 16-річна дівчина Маруся, про яку майже нічого не відомо. Однак зв'язок між Микитою та Марусею виявився нетривалим і невдовзі перервався. Можливо, це сталося через небажання молодої дівчини доглядати двох дітей Хрущова від першого шлюбу.

У результаті Першої світової, а особливо громадянської війни Україна лежала в руїнах. Не працювали заводи та фабрики, майже повністю зупинився транспорт, узимку було дуже холодно, бо квартири й установи не опалювалися. Велике значення для економіки країни мало відновлення роботи шахт Донбасу. За постановою Раднаркому, була створена Українська трудовармія, на чолі якої певний час стояв Сталін. За його наказом усі чоловіки Донбасу віком від 18 до 46 років повинні були працювати на шахтах або підприємствах. Кваліфіковані шахтарі мобілізувалися у віці до 50 років, а технічні фахівці – до 65. У діловодстві була введена військова термінологія. Шахти називалися полками, об'єднання кількох шахт – дивізіями. У червні 1920 р. юзівська газета «Диктатура труда» писала: «Наше чергове завдання – неухильне проведення трудо-

вої повинності... Поголівна мобілізація всіх нетрудових елементів... В трудовій республіці немає місця паразитам і неробам. Їх або розстрілюють, або перемелюють на великих жорнах праці”.

Улітку 1920 р. на Донбасі були утворені кушкові управління, на чолі яких стояв голова та два заступники – з технічної та політичної роботи. Заступником голови Рутченківського куща, до якого увійшло 16 шахт, з політроботи став Микита Хрущов.

Найважчим періодом був 1921 р. Неврожай, а потім посуха на півдні України призвели до масового голоду, від якого померло понад мільйон людей. Донбас, який був не у змозі себе прогодувати, збезлюднів. Шахтарі й робітники з родинами масово тікали на села до родичів, знайомих, щоб хоч якось прогодуватися. Гроші в умовах шаленої інфляції перетворилися на папірці. Тільки з 1922 р., коли дав свої перші результати неп, ситуація в регіоні покращилася. Донбас отримав 2 млн. пудів зерна, в тому числі й імпортного. На шахтах було висунуто гасло: “Більше працюєш – більше отримуєш хліба та продуктів”.

Рутченківський куш був одним з найпередовіших. Тут швидше відбулося відновлення промислової діяльності. З-за кордону були поставлені гірничовидобувні машини та пристрої. Була створена перша на Донбасі школа гірничопромислового учеництва.

Багато зусиль та енергії доклав до відродження підприємств Микита Хрущов. Він не лише влаштовував збори та мітинги, пояснював політику партії, але й часто сам брав участь у ремонті обладнання, а інколи й спускався у штольні. Пізніше він згадував: “До громадянської війни я працював слюсарем на руднику... Коли повернувся додому, мене призначили заступником управляючого Рутченківським рудником. Ми почали відновлювати коксохімічний завод. Креслень не було. Бельгійці, яким належав завод, поїхали й усі креслення взяли з собою. Ми тоді розшукували старих робітників, радилися з ними, розбирали старі батареї коксових печей, робили креслення, щоб дізнатися, що таке коксохімічне виробництво і як пустити його в хід... І в цих важких умовах ми відновили промисловість Донбасу”.

У своїх спогадах Хрущов нічого не пише про своїх дітей Леоніда та Юлію. Очевидно, що він передав їх на догляд та виховання своїм родичам. Інакше він не зміг би стільки часу та сил віддавати виробництву.

Наприкінці 1921 р. почав набирати студентів Донтехнікум. Він давав гірничу освіту. При технікумі працював робітфак, слухачем якого в 1922 р. став Хрущов. Незабаром його призначили політруком Донтехнікуму та секретарем партійної ячейки. За ініціативою Хрущова при Донтехнікумі було створене навчально-виробниче підприємство, де проходили трудове стажування студенти.

Життя поступово налагоджувалося. В 1923 р. Донбас давав уже половину вугілля від показників 1913-го довоєнного року. У грудні 1923 р. Хрущова делегували на IX Юзівську окружну партконференцію. А в січні 1924 р. у складі делегації Донбасу він брав участь у похороні Леніна в Москві. Авторитет Хрущова постійно зростав.

Відбулися зміни й в особистому житті Микити Сергійовича. Він познайомився з молодою жінкою Ніною Петрівною Кухарчук. Вона була викладачем політекономії Донтехнікуму, а також читала лекції в окружній партшколі та на робітфаку, знала іноземні мови. Ніна була молодшою від Микити на 7 років. Веселий, життєрадісний, товариський студент скоро почав зустрічатися зі своєю молодшою за віком викладачкою. Через якийсь час стосунки між ними стали дуже близькими. З 1924 р. вони постійно жили разом і вважалися подружжям. Хоча у ЗАГСі вони так і не розписалися. Для багатьох прихильників революційних змін реєстрація шлюбу була зайвою, непотрібною формальністю. Головне у взаєминах між чоловіком і жінкою – кохання. Якщо воно є, то більше нічого не потрібне. Через кілька років у Микити Хрущова та Ніни Кухарчук народилася дочка Рада.

У 1925 р. Хрущов полишив навчання у Донтехнікумі, так і не здобувши освіти. Йому запропонували посаду другого секретаря Петрово-Мар'їнського райкому партії у Сталіному (таку назву тепер отримала Юзівка). Покращилися матеріальні та житлові умови його родини.

Роботи у секретаря райкому вистачало. Молодь почала їхати на Донбас у пошуках роботи. Переважно це були вихідці з села. Молоді хлопці жили в бараках із багатоярусними нарами. У цих гуртожитках панували пияцтво, картярство, безкультур'я, бруд та антисанітарія. Хрущов подавав особистий приклад поведінки пролетарської культури. Він не палив, випивав зрідка й ніколи не напивався. Його часто бачили у гуртожитках, на шахтах, у публічних місцях. Він організовував побутові умови для робітників, сприяв утворенню колгоспів у селах.

У грудні 1925 р. Хрущов у складі української делегації взяв участь у роботі XIV з'їзду ВКП(б). Знайшовши після довгих пошуків Кремль, делегат із Сталіного зайняв місце в залі засідань. Коли з'їзд розпочав роботу, Хрущов уперше побачив людину, ім'ям якої було назване його місто. Сталін справив на нього незабутнє враження. Хрущов підтримав на голосуванні його кандидатуру. Разом із тим, на адресу генсека лунали й багато критичних висловів. “Ми проти того, щоб створювати теорію “вождя”, ми проти того, щоб робити “вождя”... Особисто я вважаю, що наш генеральний секретар не є тією фігурою, котра може об'єднати навколо себе старий більшовицький штаб... Саме тому, що я неодноразово говорив це товаришу Сталіну особисто, саме тому, що я неодноразово говорив групі товаришів-ленінців, я повторюю це на з'їзді: я переконався, що товариш Сталін не може виконати ролі об'єднувача більшовицького штабу”, – ці слова виголосив на з'їзді Лев Борисович Каменєв, заступник Леніна по Раднаркому, член Політбюро ЦК ВКП(б). Гостро критикував Сталіна і Григорій Євсійович Зинов'єв, голова виконкому Комінтерну, член Політбюро ЦК ВКП(б). У 1936 р. Каменєв і Зинов'єв були розстріляні.

Хрущов підтримував Сталіна. Збереглася тогочасна фотографія, на якій делегація з України стоїть навколо генерального секретаря. Серед своїх колег збоку стоїть Хрущов. Після з'їзду делегати роз'їхалися по домівках. Важко сказати, чи запам'ятав Сталін тоді Хрущова. Швидше за все, ні.

Приязні стосунки Микита Хрущов мав із новим керівником України. З 1925 по 1928 р. Генеральним секретарем ЦК КП(б)У був його давній знайомий Лазар Мойсейович Каганович.

Хрущов поступово просувався вгору партійними східцями. У грудні 1926 р. його було призначено завідувачим оргвідділом і заступником секретаря Сталінського окружного КП(б)У. Це була важлива посада. Партійна організація Донбасу за чисельністю членів була однією з найбільших у Союзі. На 1927 р. Донбас перевищив довоєнні обсяги вугледобування й мав потенціал для подальшого збільшення показників. У Сталіному з'явилися будинки культури, радіостанція, водогін і трамвай.

У 1927 р. Хрущов знову побував у Кремлі як делегат XV з'їзду ВКП(б) від України. Він і цього разу гаряче підтримав Сталіна виступивши проти троцькістської опозиції.

У квітні 1928 р. на пропозицію Кагановича Хрущова призначили завідувачим оргвідділом Київського окружного партійного комітету. Згадаймо, що столицею УРСР до 1934 р. був Харків. Проте Київ залишався найважливішим центром України після столичного Харкова. Хрущов із родиною переїхав до Києва. Треба сказати, що саме в цей момент на Донбасі розгорнулася «шахтинська справа». Технічна інтелігенція регіону та кілька директорів підприємств звинувачувалися у зриві планів і «шкідництві». Хрущов підтримав партійну розправу на техспеціалістах.

Тим часом керівництво республіки змінилося. На місце Кагановича прийшов Станіслав Вікентійович Косіор, поляк за національністю. Коли в 1929 р. у Москві відкрилася Промислова академія, яка готувала кадри партійно-промислового керівництва, Хрущов звернувся із проханням до нового керівника України, щоб той відпустив його на навчання. Косіор погодився, і Хрущов вирушив до Москви.

Однак поступити до Промакадемії виявилось не так вже і просто. Цей заклад можна віднести до розряду елітних. Брали сюди високих партійних і державних діячів, родичів відомих політиків. Тільки завдяки підтримці свого доброго знайомого Кагановича, секретаря ЦК ВКП(б), справу зі вступом Хрущова швидко залагодили. Тут же, в академії, вчилася Марія Марківна Каганович.

Незабаром Микиту Сергійовича обрали партторгом Промакадемії. Він активно захищав генеральну лінію партії й ім'я товариша Сталіна, домагаючись виключення з навчального закладу тих, хто виступав проти. Дружні стосунки у нього склалися з партгрупоргом Надею, подругою Марії Каганович. Тоді ще Хрущов не знав, що ця молода жінка, яка їздила на заняття трамваєм, є дружиною самого Сталіна. Про це він дізнався трохи згодом. Як зазначав він сам, Надія Сергіївна Аллілуєва стала для нього «щасливим лотерейним квитком».

Ось що згадував Микита Сергійович: «Зі Сталіним часто зустрічався, бував у Сталіна, ...бував на сімейних обідах, коли ще жива була Надія Сергіївна, я вже зрозумів, що про життя Промислової академії та про мою роль в боротьбі за генеральну лінію в академії вона багато розповідала, напевно, Сталіну, і Сталін мені потім багато у розмовах нагадував... Я спочатку навіть не розумів, що вже забув якийсь епізод. А потім я вже згадував. Ах, це, мабуть, Надя, Надія Сергіївна розповіла... Це, я вважаю, визначило й мою позицію і, головне, відношення до мене Сталіна. Ось я й називаю це лотерейним квитком, що я витяг щасливий лотерейний квиток. І тому я залишився в живих, коли мої ровесники, мої однокашники, мої друзі-приятелі, з якими я разом працював в партійних організаціях, більшість склали голови як вороги народу».

Перебуваючи в академії, Хрущов, як він сам це зазначав, підтримував усі ініціативи партійного керівництва: розкуркулення, колективізацію, розправи над політичними опонентами тощо. Це сприяло його кар'єрному зростанню і прихильності з боку Сталіна.

Хрущову знову не судилося закінчити навчання. В 1931 р. його було обрано першим секретарем Бауманського райкому партії в Москві. Його сім'я тепер переїхала до столиці СРСР. По кількох місяцях роботи його перевели на посаду першого секретаря Краснопресненського райкому, яку обіймав перед цим Мартем'ян Микитович Рютін. Цей чоловік доклав багато зусиль до критики сталінізму, колективізації та відродження ленінських ідей. У 1932 р. він був заарештований, а в 1937 р. – розстріляний. Дружина та діти Рютіна були репресовані.

Безумовно, на Хрущова як вірного сталініста був покладений обов'язок з викорінення «рютінщини». Не викликає сумніву, що свою місію він виконував бездоганно. В 1932 р. Хрущова обрали другим секретарем Московського міського партії. На той час столичне партійне керівництво очолював його товариш Каганович. Це, а також прихильність із боку Сталіна, дозволили Хрущову й далі просуватися вгору. Стосунки між Сталіним і Хрущовим не змінилися навіть після трагічного самогубства Надії Аллілуєвої у листопаді 1932 р.

У 1934 р. Хрущов брав участь у роботі XVII з'їзду ВКП(б), на якому його обрали членом ЦК. «З'їзду переможців», – говорили тоді. «З'їзду розстріляних», – говоримо зараз. На цьому з'їзді востаннє була зроблена спроба змінити Сталіна на посту генсека. Найбільш реальним претендентом на це місце був молодий популярний партійний лідер Сергій Миронович Кіров. Однак Сталіну завдяки фальсифікації результатів голосування вдалося домогтися збереження посади. Головою рахункової комісії був Володимир Петрович Затонський, український нарком освіти. На вимогу Сталіна він знищив бюлетені, в яких було подано голоси проти теперішнього генсека. Того ж року Кірова було вбито, а у країні почалися масові політичні репресії. Майже всі делегати з'їзду в 1934 р. були знищені.

У 1935 р. Хрущов став керівником Московської парторганізації, змінивши на цій посаді Кагановича, який посів пост наркома шляхів сполучення. Робота столичним головою була надзвичайно відповідальною. Москва – обличчя Радянського Союзу. Московська область була дуже великою, адже включала в себе нинішні Тверську, Тульську, Рязанську та Калузьку області. Велику роботу Хрущов проводив із благоустрою столиці. З 1935 р. почав діяти Московський метрополітен, будувалися житлові квартали, громадські заклади тощо. Тепер сім'я московського керівника жила у великій урядовій квартирі в будинку на Набережній. Микита Сергійович отримав державну дачу в Підмосков'ї. На той час родина Хрущова зростає чисельно. Народилися син Сергій і дочка Олена. Таким чином, від двох дружин Микита Сергійович мав п'ятьох дітей: Леоніда та Юлію (від Єфросинії), Раду, Сергія й Олену (від Ніни).

Хрущов, здавалося, не наживав собі ворогів. Жвавий, добродушний, веселий, енергійний, товариський – він здобував собі все більше друзів. Серед його товаришів були Микола Олександрович Булганін, голова Московської ради, маршал Климент Єфремович Ворошилов (до речі, син шахтаря з Донбасу, уродженець України), нарком оборони та ін. Хлібосольний, гостинний господар, Микита Сергійович завжди був радий візитерам. Якщо в його оселі з'являлися гості, клопотаннями Ніни Петрівни одразу накривався стіл. Дружина Хрущова була прекрасною господинею. У веденні домашнього господарства її авторитет був недоторканим. З її спокійним, але переконливим тоном змушений був погоджуватися й темпераментний жвавий господар. Ніна Петрівна завжди була впевнена у своїх діях, тримала в сім'ї порядок і дисципліну та не допускала зайвої м'якості навіть відносно своїх дітей, якщо ті бешкетували.

Але найбільше значення для Хрущова мали його взаємини зі Сталіним, якого вже почали називати "великим вождем". Багато зусиль для формування культу особи Сталіна доклав і особисто Хрущов. Сталін не залишався в боргу й надавав йому свою підтримку. Ось витримка з його промови перед москвичами 11 грудня 1937 р.: "Товариші, признатись, я не мав наміру виступати. Але наш шановний Микита Сергійович, можна сказати, силоміць притяг мене сюди, на збори: скажи, говорить, хорошу промову".

У 1936 р. Московському заводу точної електромеханіки постановою ЦВК СРСР було присвоєне ім'я Н.С.Хрущова.

Хрущов не був активною рушійною силою сталінських репресій 30-х років, проте він змушений був брати у них участь, візуючи розстрільні постанови. В 1937–1938 рр. репресії набули масового характеру. Багато відомих партійних і радянських діячів загинули. За свою лояльність до Сталіна та його дій у січні 1938 р. Хрущов став членом Президії Верховної Ради СРСР та кандидатом у члени Політбюро.

У 1938 р. Хрущови переїхали в будинок на вулиці Грановського. Раніше він належав графам Шереметьєвим. Це була велична будівля XIX ст. з ажурними прикрасами. Вона мала вигляд літери "П". Раніше тут жили респектабельні московські буржуа, тепер – радянська компартійна верхівка. Однак Микита Сергійович у новій квартирі так і не встиг освоїтися. Саме в цей час Сталін вирішив повернути його на Україну. Він уважав, що українське парткерівництво тримається занадто незалежно від Москви, тому хотів бачити на чолі республіки людину, цілком і повністю віддану собі. Хрущов ідеально підходив. До того ж, його добре знали на Україні.

27 січня 1938 р. Микита Сергійович узяв участь у роботі пленуму ЦК КП(б)У, на якому попередній керівник України Станіслав Вікентійович Косіор складав свої повноваження й рекомендував замість себе Хрущова. На цьому ж пленумі було ухвалене рішення про виключення з керівних органів республіки групи партійних діячів як "ворогів народу", зокрема і Володимира Петровича Затонського. 29 липня 1938 р. Затонський був засуджений до 10 років ув'язнення, але в той же день його розстріляли. Товаришам по камері він сказав: "У мене немає шансів. Я очолював рахункову комісію на XVII з'їзді".

Косіора було призначено заступником голови Раднаркому СРСР, однак на новій посаді він пробув недовго. Його розстріляли 26 лютого 1939 р. Смертний вирок йому серед інших членів Політбюро завізував і Хрущов. Напевно, він зробив це від страху розділити участь репресованих. Прихований протест проти сталінського терору тривав до смерті "великого вождя". Лише прийшовши до влади в СРСР, Хрущов зміг повернути багатьом репресованим чесне ім'я і зняти тавро "ворогів народу".

Але в ті роки перший секретар ЦК КП(б)У прославляв "Великого Сталіна" і сипав прокляттями на адресу "буржуазних націоналістів", "підлих виродків", "покидьків людства", "фашистських агентів", багатьох із яких він знав особисто й був з ними у дружніх стосунках. У лавах КП(б)У відбулася масова чистка. Про свою успішну боротьбу з "ворогами народу" на Україні Микита Сергійович рапортував у березні 1939 р. на XVIII з'їзді ВКП(б).

Свою квартиру у Москві Хрущов зберіг. Ще одну він отримав у Києві. Це дозволяло його дітям жити то в радянській столиці, то в українській. Ніна Петрівна переїхала до Києва.

Улітку 1939 р. у повітрі вже відчувався запах війни. Хрущов був членом військової ради Київського Особливого військового округу. Жертвою німецької агресії мала впасти Польща. 1 вересня солдати вермахту почали вторгнення на землі Речі Посполитої, а 17 вересня воїни Червоної армії перейшли кордони цієї держави зі сходу. Це відбувалося відповідно до секретної домовленості між двома урядами у Москві 23 серпня 1939 р. Між Німеччиною та Радянським Союзом був установлений кордон. За рахунок приєднання західноукраїнських земель територія республіки, керованої Хрущовим, суттєво зросла. Під його керівництвом на приєднаних землях почав проводитися комплекс заходів, спрямованих на "радянизацію" цих територій. Багато зусиль витрачалося на боротьбу з українським націоналізмом. Кілька разів Хрущов особисто відвідував Західну Україну, зустрічався з місцевими людьми.

Вище парткерівництво СРСР розуміло, що дружба з Гітлером хитка й недовговічна. Радянський Союз готувався до війни з нацистською Німеччиною. Проте Сталін вірив, що вона буде відбуватися "малою кров'ю" й на території ворога. Кремлівське керівництво зовсім не готувало країну до оборонних дій. Сталін не вірив, що Німеччина почне вторгнення в СРСР, не закінчивши війну на заході проти Великої Британії.

Початок літа 1941 р. у народному господарстві України був обнадійливим. Очікувався гарний урожай на ланах. Перший секретар багато їздив по республіці, зустрічався з робітниками та колгоспниками. Микита Сергійович був популярним серед простих людей. Можливо, це відбувалося саме завдяки тому, що сам він був простим, плоть від плоті свого народу. Ходив у вишній сорочці, говорив зрозумілою мовою.

В одному зі своїх численних виступів перед колгоспниками він закликав їх звернути більше уваги на перспективну сільськогосподарську культуру – кукурудзу. Кілька колгоспів і підприємств республіки також носили ім'я першого секретаря. Ім'я Хрущова було присвоєне Індустріальному інституту у Сталіному. У Києві закінчували будівництво великого стадіону імені Хрущова. Його планували відкрити 22 червня, провівши тут великий мітинг і змагання.

У середині червня Хрущов знаходився у Москві. Його турбували часті випадки порушення радянського кордону літаками люфтваффе, а також повідомлення розвідників і німецьких перебіжчиків, що скоро почнеться війна. 20 червня він виїхав із Москви до Києва. Наступного дня він був в українській столиці. Командувач Київського військового округу генерал-полковник Михайло Петрович Кирпонос повідомив, що на завтра, 22 червня, за наявними розвідданими, очікується німецьке вторгнення. Але Радянська країна вступила до війни невідготівленою.

Уже перші бої показали, що наступ німців затримати не вдасться. Вороги рвалися до Києва. З липня по вересень тривала оборона української столиці. Хрущов постійно перебував на командному пункті разом з Кирпоносом. Він керував евакуацією обладнання та населення. Свою сім'ю він вивіз із небезпечного міста до Москви, у свою квартиру в урядовому будинку.

Героїчна оборона Києва закінчилася для Червоної Армії поразкою. Кирпонос загинув. Хрущов намагався керувати обороною неокупованої частини України, переїхавши спочатку до Харкова, а згодом до Ворошиловграда. Він виявляв особисту хоробрість і мужність. Однак 22 липня 1942 р. вся територія республіки опинилася під владою окупантів.

Микита Сергійович у роки війни входив до військових рад Південно-Західного, Сталінградського, Південного, Воронежського та 1-го Українського фронтів. Брав участь у Сталінградській і Курській битвах. Після визволення він одним із перших відвідував міста України. В 1943 р. Хрущов отримав військове звання генерал-лейтенанта. За його пропозицією був уведений орден Богдана Хмельницького, яким нагороджувалися воїни, що брали участь у визволенні України. Хрущов постійно зустрічався із простими людьми – солдатами, робітниками, колгоспниками, людьми, що пережили німецьку окупацію. Він підтримував людей, обпалених вогнем війни. Свою криваву данину цьому страхітливому кошмару віддав і він. В березні 1943 р. під Смоленськом був збитий літак Леоніда Микитовича Хрущова. Пілот загинув, а крилата машина затонула у болотяному трясовищі.

Оскільки тіла льотчика не знайшли, Сталін боявся, що син Хрущова міг потрапити до німців. Саме так сталося зі старшим сином Сталіна Яковом, який у перші дні війни потрапив до німецького полону. Леоніда Хрущова було оголошено пропалим без вісти, а його дружину Любов заарештували й засудили до заслання на 15 років. Свою маленьку онуку Юлію, дочку Леоніда та Люби, Хрущов виховував разом зі своїми дітьми. Ніна Петрівна любила її, як рідну.

6 листопада 1943 р. Хрущов увійшов до щойно визволеного від німців Києва. Квітуче місто перетворилося на згарище й лежало в руїнах. Після визволення української столиці Микита Сергійович не продовжував військової кар'єри. Великим військовим стратегом він себе не вважав, надаючи перевагу господарській роботі. 6 лютого 1944 р. він був призначений головою Раднаркому УРСР. Він суміщав цю посаду з обов'язками першого секретаря ЦК КП(б)У. 17 квітня 1944 р. пролунали здоровиці із приводу 50-річного ювілею Микити Сергійовича.

У 1944 р. за ініціативою Хрущова була відсвяткована 290-та річниця “возз'єднання” України з Росією. Місто Переяслав отримало назву Переяслав-Хмельницький. На його пропозицію відмічалися дні народження Тараса Шевченка, Марко Вовчок, Івана Франка, Лесі Українки та інших діячів української культури. Хрущов пропонував Сталіну передати Крим, із якого влітку 1944 р. були депортовані татари, під юрисдикцію УРСР. Але “вождь” на це не погодився.

Після вигнання загарбників з території України перед керівництвом республіки постала низка проблем. На Західній Україні продовжувалися бої з націоналістичним бандерівським підпіллям – Українською Повстанською Армією. Міста й села перетворилися на руїни. Багато людей, насамперед, молодих чоловіків, загинуло чи було вивезено на примусові роботи до Німеччини. Необхідно було відбудовувати підприємства, електростанції, мости, залізниці, дороги тощо, відроджувати сільське господарство. В той же час уперше за свою історію майже всі етнічні українські землі опинилися у межах єдиної держави.

9 травня 1945 р. Хрущов був у Києві. Звістка про велику Перемогу викликала всенародну радість. 24 червня Микита Сергійович брав участь в урочистому параді Перемоги в Москві. Незабаром він із Ніною Петрівною та дітьми повернувся до Києва. В Москві залишилися лише Рада, яка збиралася поступати в Московський університет.

Повоєнна відбудова народного господарства вимагала великої концентрації зусиль і мобілізації всіх трудових ресурсів республіки. Продовжувалася боротьба з УПА в західних областях. Перевагою Хрущова було те, що на Україні він був наділений майже необмеженою владою, адже поєднував найвищі партійну й урядову посади. Це вже починало дратувати Сталіна. Коли він дзвонив Хрущову, то часто говорив: “Позовіть мене Мыкыту”, називаючи керманича республіки на український манер, що, мабуть, здавалося “вождю” кумедним.

Перший секретар ЦК КП(б)У почав повертати до цивільної роботи людей, що під час війни одягли військову форму. Серед тих людей, що користувалися прихильністю Хрущова, був і Леонід Іллєч Брежнєв, котрий у 1946 р. став першим секретарем Запорізького обкому партії.

Відродження економіки України просувалося форсованими темпами. Однак великого удару по сільському господарству влітку 1946 р. завдала природа, поставивши людей перед фактом голоду через жахливу посуху. Про можливість такої трагедії Хрущов повідомляв Кремль і просив зменшити поставки зерна з України. Проте Сталін вилаяв керівника України й назвав його “м'якотілим”. У цей час СРСР якраз здійснював допомогу країнам “народної демократії”. Взимку-навесні 1947 р. почалися масові голодні смерті українських селян. Хрущов намагався допомогти людям, але при цьому не викликати гніву “великого вождя”.

Сталін вирішив, що Хрущов не виконує своїх обов'язків. 3 березня 1947 р. першим секретарем ЦК КП(б)У став Лазар Мойсейович Каганович. Хрущов зберіг за собою пост голови Ради Міністрів УРСР. Період перебування сталінського емісара в Україні відзначився розгортанням нової хвилі репресій. Від го- нінь дуже постраждала інтелігенція. Розгорнулася боротьба з “безрідними космополітами”, жертвами якої, у

першу чергу, ставали особи єврейської національності. За сприяння керівництва Радянської України у Польщі відбулася “операція Вісла” – переселення українського населення в західні регіони країни й розпоширення його.

Виконавши місію “вождя”, показавши приклад жорсткого керівництва, 26 грудня 1947 р. Каганович залишив пост першого секретаря ЦК КП(б)У й повернувся до Москви. Це місце знову посів Хрущов. Натомість він залишив посаду керівника українського уряду. Головою Ради Міністрів УРСР став Дем'ян Сергійович Коротченко.

1947 рік був важким для Хрущова. Цього року він уперше за довгі роки відпочивав у відпустці на кримському узбережжі. Прихильності Сталіна перший секретар не втрачав. Про це свідчить дозвіл господаря Кремля відпочивати Хрущову з родиною в особистому санаторії Сталіна – Лівадійському палаці. Це місце дуже подобалося “вождю”. Недарма саме тут у лютому 1945 р. відбувалася Ялтинська конференція “великої трійки” – Сталіна, Черчилля та Рузвельта. Одне крило великого палацового комплексу займала велика родина Микити Сергійовича, інше – Світлана Йосипівна Сталіна та її чоловік Юрій Андрійович Жданов. Дві родини майже не спілкувалися, відпочиваючи окремо. Однак Микита Сергійович просто не здатний був пасивно гаяти час. Він постійно комусь телефонував, їздив, зустрічався з людьми, вирішував питання. Це була людина дії, руху.

1948 р. виявився урожайним. УРСР здала державі хліба більше, ніж у довоєнному 1940 р. Відновило свою роботу багато підприємств. Майже завершився розгром останніх осередків УПА. Хрущов виношував ідею укрупнення колгоспів і створення агроміст, що мало стимулювати сільське господарство. В наступному році розгорнулася кампанія із підготовки до 70-річного ювілею Сталіна, день народження якого припадав на 21 грудня. Саме в цей момент “великий вождь” вирішив повернути Хрущова до Москви. Той знову очолив столичне керівництво. У грудні 1949 р. Микита Сергійович залишив Україну, яку полюбив усім серцем, і переїхав до російської загальнорадянської столиці.

У московській квартирі Хрущова в цей час жили 20-річна дочка першого секретаря Рада, студентка III курсу факультету журналістики Московського державного університету, та її чоловік й однокурсник Олексій Аджубей. Рада Микитівна поступила до МДУ одразу після війни. Фактично вона виступала в ролі господині московської квартири, адже батько й мати майже весь час перебували у Києві, зрідка навідуючись до головного міста СРСР. За десять років Хрущов побував у своїй квартирі лише кілька десятків разів. Помешкання так і не позбулося духу казенщини. Тут не було килимів, кришталевих люстр, картин. Стояли масивні меблі, ліжка, столи, стільці, книжкові шафи, тумбочки та дивани у полотняних чохлах. Для Ради й Олексія квартира була завеликою. А повністю сім'я, тим більше у присутності голови, збиралося тут дуже рідко. Тепер Микита Сергійович із дружиною та дітьми назавжди повернувся до Москви. В Києві залишилася лише найстарша дочка Юлія від першого шлюбу з Єфросинією. Вона вийшла заміж за директора одного з київських театрів. Однак Юлія Микитівна майже не працювала, бо була досить хворобливою. Дітей у неї не було. Решта дітлахів – Олена, Сергій та Юлія (дочка Леоніда Микитовича, старшого сина, який загинув в 1943 р.) – були школярами і продовжили навчання в одній зі столичних шкіл. З поверненням великої родини до московської квартири в будинку на вулиці Грановського оселя Хрущових ожила.

У наступні роки Хрущов зосередив свої зусилля на покращанні сільського господарства в Московській області, вирішенні побутових і житлових проблем мешканців столиці. Він залишався наближеною особою в оточенні Сталіна й часто брав участь у його вечірніх застіллях. “Вождь” продовжував виявляти прихильність до Хрущова й навіть доручив тому прочитати в жовтні 1952 р. на XIX з'їзді КПРС (саме з цього моменту була введена така назва, компартія тепер не мала “більшовицького” додатку) доповідь про оновлений Статут партії. Також з'їзд ухвалив замість Політбюро обрати Президію ЦК КПРС, яка була збільшена чисельно й оновилася за рахунок вступу до неї нових молодих членів. Стара сталінська гвардія, Молотов-Маленков-Каганович-Берія-Хрущов, могла непокоїтися за своє майбутнє. “Вождь” у будь-який момент міг скинути їх із вершини політичного Олімпу.

28 лютого 1953 р. Сталін запросив до себе на вечерю Маленкова, Берія, Булганіна та Хрущова. Після бенкету господар був у доброму гуморі. Жартома вдарив кулаком у живіт Хрущова, назвав його “Микитою” і проводив до виходу. Однак наступного дня Сталіна знайшли непритомним. 5 березня 1953 р. він помер, не приходячи до свідомості. Комісію з організації похорон очолив Хрущов. Перед кремлівською верхівкою постало питання: хто очолить державу?

У тіснєві, що виникла в Москві під час похорону Сталіна, загинуло кілька десятків людей. Багато хто плакав. Сльози можна було помітити на очах членів родини Микити Сергійовича і навіть у нього самого.

Хрущов зміг виявити найбільшу політичну далекоглядність і винахідливість. Він був популярним серед народу. Ніхто не вважав його серйозним претендентом на кремлівський трон. Найбільшу небезпеку для себе соратники померлого “вождя” бачили в Лаврентії Павловичу. За допомогою закулісних інтриг Хрущов зміг схилити на свій бік і налаштувати проти всесильного Берія всіх членів Президії ЦК КПРС. 26 червня Берія був заарештований прямо під час засідання у Кремлі. Його звинуватили у перевищенні повноважень, зраді та шпигунстві на користь іноземних держав. Через кілька місяців його розстріляли.

У вересні 1953 р. першим секретарем ЦК КПРС був обраний Микита Сергійович Хрущов. Те, що керівник компартії називався першим, а не генеральним, так само, як і в республіках, областях, було ознакою демократизму нового лідера. Радмін СРСР очолив Георгій Максиміліанович Маленков. Однак владний танDEM Хрущов-Маленков не міг існувати довго. В 1955 р. головою радянського уряду став Микола Олександрович Булганін.

Хрущов розгорнув активну діяльність. У лютому 1954 р. до складу УРСР з-під юрисдикції РРФСР на ознаку 300-річчя “возз'єднання” України з Росією було передано Кримську область. Десять років тому, цю

ідею Хрущова не підтримав Сталін. Цей райський куточок давно вже подобався Хрущову. Він любив відпочивати на півострові.

17 квітня 1954 р. Микиті Сергійовичу виповнилося 60. На його підмосковній дачі був улаштований бенкет. Зібралися члени Президії ЦК КПРС, щоб привітати ювіляра. Іменинник, який сидів у виштитій українській сорочці, був у доброму гуморі. Багато жартував, розповідав кумедні історії з життя, сипав українськими приказками та прислів'ями. Було видно, що поважним гостям застілля вже почало набридати, але Микита Сергійович цього не помічав. Лише Ніна Петрівна, яка відчула зростання напруження за столом, підійшла до господаря й тихо, але впевнено сказала: "Давай відпустимо гостей". Господар, безумовно, послуховався поради дружини.

Радянські війська були виведені з Австрії. Нормалізувалися стосунки з Фінляндією. Шукалося порозуміння з Китаєм. Керівник Союзу вперше в радянській історії почав здійснювати закордонні візити. За рубіж перший секретар їздив сам, хоча йому кілька разів пропонували взяти з собою дружину, як це було прийнято в західних державах. Перед підготовкою першого візиту до США Анастас Іванович Мікоян, товариш Хрущова, сказав: "Микито, візьми з собою сім'ю. Адже там думають, що ми, комуністи, чорти рогаті і хвіст у нас росте. Ніна Петрівна говорить англійською, діти теж..." Проте Микита Сергійович уважав, що буде недемократично возити за державний кошт свою родину у закордонні поїздки.

Із приходом до влади Хрущова почалася реабілітація репресованих. У лютому 1956 р. на XX з'їзді КПРС він відкрито виступив із критикою культу особи Сталіна. Доповідь першого секретаря була кроком особистої мужності. Вона створила у суспільстві ефект бомби, що вибухнула. Почався процес десталінізації, який охопив і інші соціалістичні країни. Восени 1956 р. в Угорщині владу намагалися захопити антикомуністичні сили. Під час придушення народних виступів загинуло кілька тисяч чоловік.

Зростаючий вплив Хрущова дуже непокоїв партійну верхівку. У червні 1957 р. була здійснена спроба урядового перевороту. До числа змовників увійшли Маленков, Каганович, Молотов, Ворошилов, Булганін і декілька дрібніших політичних фігур. Однак на бік Хрущова стало молодше покоління партійців, яке рвалося до влади. Одним із них був Брежнєв, із яким перший секретар познайомився ще на Україні. Спроба змістити Хрущова зазнала невдачі. Він ще більше зміцнив свої позиції, а змовники зійшли з політичної арени.

27 березня 1958 р. Микита Сергійович Хрущов став головою Ради Міністрів СРСР, поєднавши таким чином у загальносоюзному масштабі найвищий партійний пост із найвищим урядовим.

Багато було зроблено за ці роки. СРСР став першою у світі космічною державою. Почала розвиватися атомна енергетика. Важливі досягнення були здійснені у військовій сфері. Прискорення розвитку зазнали технічні та сільськогосподарські науки. Хрущов, як дитина, радів різним винаходам і технічним новинкам. У країні відчувався дух свободи. Дозволялося згадувати про несправедливо репресованих. Створені у 1957 р. ради народних господарств (раднаргоспи) мали на меті дати більше ініціативи регіонам. Важливе значення для народного господарства мало освоєння цілинних земель. У 1961 р. за рішенням XXII з'їзду КПРС із Мавзолею було винесене тіло Сталіна, що покоїлося поряд із тілом Леніна, й поховане біля Кремлівського муру. Міста, що носили у своїх назвах ім'я покійного "вождя" були перейменовані: Сталінабад – у Душанбе, Сталінград – у Волгоград, Сталінірі – в Цхинвалі, Сталінськ – у Новокузнецьк. Рідне для Хрущова місто Сталіне, колишня Юзівка, отримало назву Донецьк.

Але добродійні наміри Хрущова часто поєднувалися з незрозумілим самодурством. Замість п'ятирічок в 1959 р. введено семирічку. В 1963 р. була пропозиція поділити парткоми на сільськогосподарські та промислові. Гасло "Наздогнати та перегнати Америку за виробництвом молока та м'яса" часто призводило до протилежних наслідків, коли під ніж пускалися цілі поголів'я молочних корів. "Царицю полів" кукурудзу сіяли де завгодно. Перший секретар уважав себе компетентним давати поради діячам мистецтва та культури. В 1962 р. пролилася кров мирних демонстрантів у Новочеркаську, які протестували проти зростання цін.

На міжнародній арені діяльність Хрущова була зухвалою. Відомі його погрози показати "кузькину матір", "ухнуть" на весь світ і гупання черевиком по трибуні зали засідань Генеральної Асамблеї ООН у Нью-Йорку. Карибська криза у жовтні 1962 р. між СРСР і США ледь не призвела до Третьої світової війни із застосуванням ядерної зброї.

У 1963 р. у СРСР виникла сильна продовольча криза, вирішити яку вдалося тільки за рахунок термінового імпорту зерна з США та Канади, своїх ідеологічних противників. Це принижувало авторитет радянської держави у світі. У країні посилювалося невдоволення правлінням Хрущова. Про зятя радянського правителя Олексія Івановича Аджубея, який був головним редактором "Комсомольської правди", а згодом "Известий", говорили, що той мріє стати спадкоємцем владного тестя. "Не имей сто рублей, а женись, как Аджубей", – жартували у народі.

Перший секретар ЦК КПРС був людиною киплячої енергії. Він мав багато намірів і думок стосовно покращання добробуту радянських громадян. Здавалося, що цей чоловік майже не потребував відпочинку, проводячи багато часу в роз'їздах. Разом із тим, він дуже любив природу, милувався співом птахів. На його прохання звуки дикої природи були записані київськими спеціалістами, й Хрущов часто вмикав цю фонограму, використовуюче новітнє диво тогочасної техніки – магнітофон. Замилування природою виявлялося ще й у тому, що Микита Сергійович усе більше часу проводив не у переповненій квартирі, де мешкали діти, які виросли і працювали, а на своїй підмосковній дачі в Усово. Тут перший секретар любив робити піші прогулянки лісовими стежками, насолоджуючись тишею, милуючись краєвидами природної панорами й дихаючи свіжим повітрям. У Москві це задоволення було недоступним. Як правило, лісовими маршрутами його супроводжувала Ніна Петрівна або хтось із дітей, із якими він ділився своїми планами на майбутнє й обговорював поточні справи.

Полюбляв перший секретар і добре поїсти, хоча у їжі він був невибагливим. Хрущов надавав перевагу українській кухні: борщі з пампушками, вареники, пиріжки з капустою, риба тощо. Тому Ніна Петрівна за-прошувала до обслуги кухарів з України. На Великдень до столу керівника СРСР, безбожника-матеріаліста, обов'язково подавали традиційну українську паску з білим верхом, посипаним кольоровим зерном, і пофарбовані крашанки.

Любив Микита Сергійович театр і кіно. Багато разів міг дивитися улюблені вистави, особливо патріотичного змісту. Щодо фільмів, то одного разу відбувся такий випадок. Хрущов подивився зарубіжний фільм про радянського розвідника Ріхарда Зорге, який завчасно попереджав керівництво СРСР про початок війни з Німеччиною. За свою діяльність на користь радянської держави мужній розвідник заплатив життям. Хрущов сказав, переглянувши фільм, що ось можуть за кордоном вигадувати цікаві історії. На це його радники повідомили, що історія з Ріхардом Зорге абсолютна правда. Здивований перший секретар наказав присвоїти загиблому розвіднику звання Героя Радянського Союзу посмертно.

У 1964 р. Хрущов внаслідок низки внутрішніх і міжнародних криз значно втратив свою популярність. Проте улесливе оточення, яке дуже боялося свого дещо хамовитого, запального лідера, щоб не втратити його прихильність, продовжувало возхваляти “нашого дорогого Микиту Сергійовича”. Тим часом у головах кремлівських верховод, яких наблизив до себе Хрущов, визрівала змова проти свого шефа. Лідером змовників став Брежнєв, якого Хрущов вважав своїм можливим наступником у керівництві державою.

17 квітня 1964 р. із великими урочистостями в залі для прийомів Кремлівського Палацу з'їздів відбувалося святкування 70-річного ювілею “нашого дорогого Микити Сергійовича”. На Ленінградському проспекті у Москві була встановлена висока металева конструкція, на якій розмістили величезний портрет Хрущова у повний зріст із піднятою у привітанні рукою. Населення з огидою дивилося на об'єкт нового культу особи. Порівняно з “великим Сталіним” постать Хрущова виглядала карикатурно. Цитати з численних промов Хрущова, його портрети та фотографії рясніли в радянських газетах, викликаючи відразу простих громадян. Шикарний ювілейний бенкет у Кремлі відбувся відразу після гострої продовольчої кризи у країні. Але Хрущов уже погано орієнтувався в дійсності. У доповідях своїх підлеглих він бачив тільки прикрашені відретушовані картинки реального життя. За пишним столом в центрі сидів ювіляр зі своєю дружиною Ніною Петрівною. Він був сповнений бадьорості і оптимізму, мав багато планів, якими ділився з гостями. З усіх боків лунали здоров'ячі й побажання успіхів на честь керівника радянської держави. Тости возвеличували мудрість, доброту, мужність та інші чесноти Микити Сергійовича.

Але всіх переплюнув перший секретар ЦК КПУ, призначений із ласки Хрущова рік тому, Петро Юхимович Шелест. Він, піднявшись зі святковим келихом у руці, запропонував присутнім випити “за вождя партії”. В урочистій залі війнуло духом сталінщини. Із простягненим рукою Шелеста келихом деякі вирішили не цокатись. Ніна Петрівна була так обурена вихідкою керівника України, що після закінчення торжества подзвонила йому й сказала все, що думає про нього.

Весну й літо Хрущов провів, зайнятий державними справами. Саме в цей час змова найближчого оточення проти нього почала все чіткіше вимальовуватися. Крім Брежнєва, у ній брали участь Микола Вікторович Підгорний, керівник України до Шелеста, а нині секретар ЦК і член Президії ЦК КПРС; Михайло Андрійович Суслов, секретар ЦК з ідеології та член Президії ЦК КПРС; Олексій Миколайович Косигін, заступник Хрущова в уряді; Володимир Юхимович Семичасний, голова КДБ, керівник комсомолу України в часи правління там Хрущова та багато інших. До змовників проти свого керівника приєднався й Шелест, який пізніше шкoduвав про це.

Наприкінці вересня 1964 р. перший секретар пішов у відпустку. Цим скористалися змовники. На той час Хрущов уже отримав інформацію про якісь закулісні переговори за його спиною серед кола найближчого оточення. Він навіть напяму запитав Підгорного, якому довіряв і котрого добре знав на Україні, чи не затівають, бува, вони щось проти нього. Той відповів негативно. Про змову навколо радянського правителя доповів йому і син Сергій, який отримав свідчення про підготовку урядового перевороту. Але Хрущов не міг повірити у серйозність задуму. Він уважав небезпеку перебільшеною, тому не змінив своїх планів стосовно запланованого завчасно відпочинку.

Хрущов хотів відпочити у Піцунді. Однак на кілька днів завітав до Криму, який десять років тому передав Україні. Тут його люб'язно зустрів й оточив своєю увагою Шелест. Хрущов відпочивав, купався в морі, ходив на полювання. Однак на початку жовтня переїхав до Піцунди. Саме в цей момент переворот почав здійснюватися.

13 жовтня 1964 р. Хрущову подзвонив Брежнєв й запросив його терміново прибути до Москви, де зібралися члени ЦК для обговорення невідкладних питань у сільському господарстві. Перший секретар не охоче погодився. Наступного дня він був у Кремлі. На засіданні Президії ЦК КПРС розгорнулася жорстка гостра критика Хрущова, його особистих вад і політичних прорахунків. Спочатку радянський лідер запекло боронився, а потім здався, сказавши, що за крісло триматися не буде. 14 жовтня на пленумі ЦК КПРС було оголошено, що Хрущов написав заяву про звільнення з посади за станом здоров'я й просив перевести його на пенсію. На чолі партії став Брежнєв, уряд очолив Косигін.

Хрущов тяжко пережив відставку. Він приїхав на дачу й довго сидів нерухомо у кріслі. По щоках 70-річного чоловіка текли сльози. Одного разу він промовив: “Я щасливий, що вони зняли мене простим голосуванням. Натомість Сталін наказав би їх усіх розстріляти”.

Колишнього першого секретаря, а тепер пенсіонера союзного значення позбавили улюбленої державної дачі, хоча й надали іншу – в Петрово-Дальньому під Москвою. За ним зберегли машину, призначили пенсію 400 крб.

Хрущов любив гуляти по парку з собакою Арбатом. Потім зайнявся присадібною ділянкою, пишався власноруч вирощеними помідорами. Зрідка завідувалися гості. Коли було бажання, ходив із дружиною на вистави в театр. Фактично колишній керівник СРСР був під домашнім арештом.

У 1965 р. Микита Сергійович Хрущов і Ніна Петрівна Кухарчук, які мали трьох дітей і понад 40 років прожили разом, офіційно зареєстрували шлюб.

На схилі років Микита Сергійович почав писати мемуари. Ця літературна діяльність дуже схвилювала нове кремлівське керівництво, яке тримало колишнього правителя під пильним контролем. Хрущова викликали у Кремль і наказали припинити друкувати спогади. На це Микита Сергійович відповів, що колись цар теж заборонив Тарасові Шевченку писати, але той не припинив. “І кого тепер більше знають?” – риторично запитав Хрущов.

Переслідування з боку Кремля викликали у старого чоловіка загострення серцевої хвороби. Улітку 1970 р. він пережив перший серцевий напад. Тоді зусилля лікарів змогли поставити його на ноги. Однак на початку вересня 1971 р. хворе серце знову дало про себе знати. Хрущова перевезли до лікарняної палати. Поряд із ним постійно чергувала Ніна Петрівна чи хтось із дітей. Однак самопочуття хворого постійно погіршувалося.

Відчуваючи наближення смерті, Микита Сергійович хотів попрощатися з Ніною Петрівною, яка тоді була відсутня. Поряд із вмираючим була його дочка Рада. Гладячи її руку, Хрущов із важкими зусиллями й сумом промовляв: “Ну де твоя мама, вона так мені потрібна зараз...”

Очевидно, Микита Сергійович хотів щось сказати дружині перед вічною розлукою. Проте побачитися їм у земному світі більше не судилося. 11 вересня 1971 р. він помер.

Через два дні після смерті Хрущова його вдові Ніні Петрівні було передане побажання нового кремлівського керівництва: “Ховайте, як звичайного громадянина...”

Похорон відбувся на Новодівичому цвинтарі без ритуальних урочистостей. Про нього майже не повідомлялося у пресі. Однак провести в останній путь колишнього радянського лідера прийшли тисячі людей.

Ніна Петрівна пережила чоловіка на 13 років і померла у серпні 1984 р. Через рік після її смерті до влади прийшов Михайло Сергійович Горбачов, і у СРСР розгорнулася хвиля перетворень, що отримала назву “перебудова”.

Єдиний генсек-українець, або Бровастий красень Льоня Брежнєв

12 вересня 1999 р. популярний російський телеведучий Євгеній Кисельов у програмі “Ітоги” оголосив результати опитування росіян, кого із вітчизняних правителів ХХ ст. вони хотіли бачити своїм керівником. Несподівано для багатьох лідером цього віртуального рейтинга виявився Леонід Ілліч Брежнєв.

Його називають “правителем золотого віку”, “батьком застою”, “бровеносцем в потьмах” тощо. Багато людей з ностальгією згадують той час, коли величезною радянською країною керував цей чоловік. Брежнєв був і залишається улюбленим персонажем сотень анекдотів. Всі вони висміюють його як тупуватого, недалекого, забудькуватого, маразматичного правителя. Але серед усіх цих коротких гумористичних оповідань – жодного злого, жорстокого. Багато з цих анекдотів були відомі й самому Леоніду Іллічу.

Брежнєв назавжди залишився в пам’яті людей добрим, людяним, м’якосердним, душевним політиком, який навіть після своєї смерті продовжує викликати симпатію. Мабуть, єдиним у радянській історії державним діячем такого типу.

18 років Леонід Ілліч керував Радянським Союзом. Довше нього у Кремлі утримувався тільки Сталін. Але, хоча Брежнєва інколи й називають неосталіністом, він був м’якою, добродушною пародією на “вождя всіх часів і народів”. А ще – багатьох це здивує – він був єдиним із радянських правителів, хто народився й виріс на Україні і в графу “національність” у першій половині свого життя вписував “українець”, яке пізніше змінив на більш корисне – “русский”.

Леонід Ілліч Брежнєв народився 6 (19) грудня 1906 р. у великому селі Кам’янське на Катеринославщині (нині місто Дніпропетровськ Дніпропетровської області) у робітничій родині. 2006 р. був 100-річний ювілей єдиного генсека та взагалі єдиного кремлівського правителя, що народився на теренах нашої держави, але українська влада побоялася його відзначати.

Кам’янське того часу було надзвичайно великим селом на правому березі Дніпра. Назву його пов’язують або з кам’янистими кручами на дніпрових схилах, або з козаком Камеоном, який начебто колись мав тут зимівник. Перші згадки про Кам’янське відносяться до 1750 р. Наприкінці ХІХ ст. у цьому селі під керівництвом франко-бельгійсько-польської адміністрації та працею тисяч українських і російських робітників був побудований великий металургійний завод. Місце було обране вдало, адже Кам’янське розташовувалося на перетині залізничних шляхів, що сполучали донецький вугільний басейн і криворізький залізорудний. Були наявні природні та людські ресурси. Село розросталося, і в 1917 р. наказом Тимчасового уряду отримало статус міста. Тут уже були підприємства, гімназія, розважальні заклади, православні церкви, католицький костіол (у місті жило досить багато поляків, які переважно належали до заводууправління), багато крамниць, перукарень і навіть трамвай. Неповдалі знаходився губернський центр Катеринослав.

Батько майбутнього генсека Ілля Якович Брежнєв був родом із села Брежнєве Курської губернії. Мабуть, назва поселення походила від засновника, рід якого дуже сильно розрісся, так сильно, що навіть родинність визначити було важко. Або від поміщика, що міг володіти цим селом за кріпацтва. Леонід Ілліч пізніше зазначав, що половина односельців батька були Брежнєвими. Згадував дядька Аркадія Брежнєва, який не був родичем, а просто походив із того ж села, що й батько.

У 1900 р. Ілля Якович Брежнєв, як і багато вихідців із російської глибинки, відправився шукати щастя на великі заводи півдня. Влаштувався помічником вальцовщика у залізопрокатний цех металургійного заводу в Кам'янському. Його можновладний син залишив такий портрет батька: "Зросту батько був великою, худорлявий і, як більшість прокатників, фізично дуже сильний. Риси обличчя мав тонкі, у нього були гарні, уважні очі. Він завжди слідував за собою, дома був чисто виголений, підтягнутий, любив акуратність у всьому... Йому у вищій мірі було властиве відчуття власної гідності, він не лукавив, був прямодушним, твердим, і його поважали товариші". На відміну від більшості робітників Ілля Брежнєв був письменним і любив читати.

У тому ж цеху, де працював молодий робітник із Курщини, зварником був Денис Мазалов. Мовчазний, старий, кремезний робітник, родом із Єнакієвого на Донбасі. Довгий час Мазалов працював на заводі в Нікополі, а згодом зі своєю родиною переїхав до Кам'янського. Часто обід йому приносила доросла донька Наталія. Вона була чуйною, привітною, веселої вдачі, мала компанійський характер, але, водночас, було дуже працюютою. Вміла й любила читати й писати, що було не досить типово для тодішніх дівчат. Звичайно, молоді робітники загравали до 19-річної дівчини. Був серед шанувальників Наталки і 27-річний Ілля Брежнєв. Пізніше Леонід Ілліч згадував: "Ось тут-то, біля нагрівальних печей, поблизу стану "280", молоді люди познайомились, а рік по тому одружилися".

У 1904 р. у при заводській церкві 28-річний Ілля Брежнєв і 20-річна Наталія Мазалова обвінчалися у присутності родичів нареченої й товаришів батька та нареченого по цеху. Вже через рік у молодят, які знімали кімнату, народилася дочка. Однак дівчинка невдовзі померла. А 6 грудня 1906 р. народився хлопчик, якого і назвали Леонідом. У країні було неспокійно, вирувала революція. На заводах і фабриках відбувалися страйки, мітинги, демонстрації, робітники вимагали скорочення робочого дня та збільшення заробітної платні. Напевно, Ілля Брежнєв не був активним учасником робітничого руху, бо відомо, що він користувався авторитетом серед заводського керівництва, зміг дослужитися до майстра. Це було можливо тільки завдяки наполегливій бездоганній праці та безумовній відданості начальству. Уже на початку 30-х Іллію Яковича Брежнєва визнають ударником праці, стахановцем. Добробут родини Брежнєвих поступово покращувався. Через кілька років їхня сім'я поповнилася дочкою Вірою та сином Яковом.

За свідченнями Леоніда Ілліча, батько "був людиною стриманою, суворою, ніколи нас не балував, але, скільки я пам'ятаю, й не карав ніколи. Мабуть, в цьому не було потреби..." Від матері ж Леоніду "дісталися у спадок товариськість, цікавість до людей, вміння зустрічати труднощі посмішкою, жартом".

Про високий авторитет Іллі Яковича в заводському середовищі свідчить той факт, що в 1915 р. 9-річний Льоня Брежнєв "був прийнятий у підготовчий клас Кам'янської чоловічої класичної гімназії... Дітей робітників до цього в гімназію взагалі не допускали". Для сімох синів поважних робітників було зроблено виняток. Їх взяли на казенний кошт за умови, що вони будуть добре навчатися. Плата за навчання складала 64 руб. золотом, що для навіть для найкваліфікованішого робітника було непосильно.

Навчався він добре. Однак в імперії загострювалася криза. З 1914 р. держава брала участь у Першій світовій війні, а в 1917 р. вибухнула нова революція. Маленький Льоня Брежнєв встиг отримати лише початкову освіту. Під час революції навчальний процес припинився. У Кам'янському постійно відбувалася зміна влади: Тимчасовий уряд, Центральна Рада, більшовики, гетьманці, петлюрівці, махновці, денікінці, знову більшовики. Про якість освіти в таких умовах краще промовчати. Гімназію було перетворено на Першу трудову школу. У голодному 1920 р. юнак перехворів на тиф, але молодий сильний організм переборов смертельну хворобу. Як згадував після завершення 8-го класу 15-річний Леонід Брежнєв, він отримав свідоцтво про закінчення школи і пішов працювати на завод, розпочавши трудовий стаж. Спочатку був кочегаром, потім слюсарем.

Перші пореволюційні роки були важкими, голодними. Дніпровський металургійний завод у Кам'янському зупинився. Почалося безробіття. Пролетарії в надії вижити поверталися в села до рідних, де можна було хоч якось прохарчуватися. Брежнєви поїхали на Курщину, яку молодий Ілля Якович залишив багато років тому. Тут ще жили його батьки. У 1923 р. 17-річний Леонід пішов на навчання до Курського землеустроїтельного технікуму. Вчився непогано і навіть отримував підвищену стипендію. Вступив до комсомолу. Але, звичайно, грошей не вистачало. Щоб підробити на життя, Льоня працював на місцевому маслобійному заводі, підробляв на косовиці, оранці, засіві.

Комсомолец Леонід Брежнєв, стрункий чорнявий юнак з карими очима й густими бровами, брав участь у суботниках, технікумівських виставах, підготовці стінгазет. Дуже гарно читав вірші, особливо Сергія Єсеніна. Робив і свої спроби у поетичній творчості. У 1927 р. великою подією для курської молоді та інтелігенції став приїзд до міста Володимира Маяковського.

На цей час завод у Кам'янському як один із важливих об'єктів індустріалізації відновив свою роботу. Цьому відновленню значною мірою посприяв Фелікс Едмундович Дзержинський, "залізний Фелікс", який довгий час очолював "караючий меч революції" – Всеросійську Надзвичайну Комісію (Чрезвычайная комиссия – ЧК – чекисти), а з 1924 р. був головою Вищої Ради Народного Господарства і слідував за відновленням промисловості.

Брежнєви повернулися до Кам'янського, а Леонід залишився доучуватися в Курську. В 1925 р. він познайомився на танцях зі студенткою-першокурсницею медичного технікуму Вікторією Денисовою, яку з першого дня знайомства він називав зменшувально-пестливим іменем Вітя, або Вітуса. Вона була на рік молодшою за 19-річного Брежнєва. Дівчина була з Білгорода – міста на російсько-українському порубіжжі. Цей обласний центр у сучасній Російській Федерації відносився то до Курщини, то до Харківщини. А взагалі був ближче до Харкова. Вікторія була старшою із п'яти дітей у родині. Вона мала трьох сестер і брата. Батько Петро Нікіфорович Денисов був машиністом паровоза. Мати Анна Володимирівна гляділа за дітьми й займалася домашнім господарством. Вже після того, як Брежнєв став генсеком, пішли чутки, що його дружина Вікторія Петрівна – єврейка. Очевидно, це пов'язано з зовнішністю.

Не можна сказати, що вона була красунею – крупні риси обличчя, великий ніс, рідкі зуби. Однак вона мала чарівну посмішку, лагідний характер, була надзвичайно скромною. Як пізніше згадувала вона сама,

Льоня підійшов у клубі до її привабливої подруги й запросив на танець, але та відмовилась. Тоді він звернувся до Вікторії й та погодилася. Наступного дня він знову підійшов до подруги Вікторії з тією ж пропозицією й отримав відмову. Вікторія ж запрошення знову не відкинула. Вони почали зустрічатися. Ось що вона говорила про початковий етап їх стосунків: “Леонід танцювати не вмів, і я його вчила: вальс, падеспань, полька... Я гарно танцювала. В театр разом ходили, завжди на галерку і завжди компанією. В кіно на останній сеанс, тому що квитки подешевше. А в суботу обов’язково в клуб, на танці... Жених він був видний, серйозний. Учився старанно – значить, думав життя добре облаштувати. Як його приворожити? Тоді прикрас не носили – буржуазний пережиток! Ні сережок, ні перснів, губ не фарбували, щік не рум’янили – все натуральне. Зачіски робили дівчата без щипців: то на цвяшки, то на папірець накручували. Стрижку носили коротку, називалася – під фокстрот. Ззаду коротко, а зпереду волосся начісували – високий чубчик получався! Леонід своє густе темне волосся з пробором набік носив. Упадав за мною три роки. В 1925 році ми познайомились, а одружилися тільки в 1928-му...”

Вікторія з першого дня знайомства почала виявляти свою турботу за Леонідом. Вона йому зробила нову зачіску, з якою він ходив до кінця життя. У дівчини були кавалери до Брежнєва, але потім стосунки з ними припинилися. На неї почали дивитися як на дівчину Льоні Брежнєва. Однак освідчуватися їй у коханні хлопець не поспішав. Можливо, парубок, у якого вже чітко виявлялися риси великого жонолюбця (а простіше – бабія), не мав спочатку серйозних намірів стосовно Вікторії Денисової. В 1927 р. він закінчив технікум. Кілька місяців працював під Оршею в Білорусії. Потім повернувся до Курська й одружився з Вікторією.

Через багато років, даючи інтерв’ю, Вікторія Петрівна не змогла або не схотіла згадати шлюбну позицію свого чоловіка, пославшись на те, що погано пам’ятає той час. Якщо прийняти це, треба визнати, що жінка забула один із найважливіших моментів свого життя. Ось її слова про одруження з Брежнєвим: “Давно це було, не дуже-то й пам’ятаю... Нічого особливого. Думаю, як і в усіх: час і життя тоді були суворими. Сказав, що любить мене. Спитав: “А ти?” – “Люблю, мов, і я!” Ось і все. Потім, коли він уже отримав призначення, каже: “Давай одружимося”. Я кажу: “Добре”. Пішли в ЗАГС і розписалися”.

Майже не згадував про своє одруження, а тим більше про кохання до Вікторії у своїх спогадах сам Брежнєв. Генсек лише зазначив, що “Вікторія Петрівна завжди була для мене і залишається не лише дружиною та матір’ю моїх дітей, але й справжнім дорогим і чуйним другом”. Звернімо увагу, не коханою жінкою, а “чуйним другом”. Напевно, саме за цю якість Леонід Ілліч і цінував свою Віту.

У березні 1928 р. Брежнєв, одразу після одруження, за призначенням поїхав до Свердловської області. Працював у земельному відділі в Михайловському, а потім у Бісертському районі. Писав, щоб молода дружина наприїжджала до нього. Віта закінчила навчання у Курську в липні й поїхала до чоловіка. Він зустрів її у Свердловську. Потім повіз до міста своєї роботи. Молоді квартирували в Михайловську у багатого непмана, який торгував сільгоспмашинами. Вони знімали кімнату у великій квартирі над крамницею. Кухня була спільною для всіх квартирантів. Вікторія займалася забезпеченням домашнього затишку. Постійно поралася на кухні, ходила на базар, прала білизну. Влаштувалася на роботу акушеркою. Восени молода жінка відчувала, що вагітна. Незабаром подружжя переїхало до Бісерта, де Леонід отримав нову роботу. Тут у квітні 1929 р. народилася дочка Галина. До пологового будинку Вікторія дійшла сама, коли відчувала, що почалися пологи. Увечері того ж дня до породіллі прибіг щасливий чоловік і новоспечений батько. Коли він попросив показати дитину, акушерки йому кивнули на трьох немовлят. Брежнєв без помилки визначив свою чорняву дочку.

Тим часом кар’єра Леоніда почала просуватися вгору. Він став кандидатом у члени ВКП(б), отримав пост заступника завідувачого окружним землеуправлінням у Свердловську. Багато часу Брежнєв проводив на роботі. Віта клопоталася по господарству, доглядала за маленькою дитиною. На вихідних чоловік любив ходити на полювання, інколи брав з собою і дружину. Мисливцем Брежнєв був вправним. Бив без промаху рябчиків, глухарів, зайців тощо. Впольовану дичину смачно готувала Вікторія Петрівна. “Так, як моя Віта готує, ніхто не зможе приготувати”, “Краще моєї Віти ніхто не готує”, – відгукувався Леонід Ілліч про кулінарні здібності жінки. Брежнєв купив коня, на якому їздив у справах на земельні участки. Розумний коник отримав кличку Кролик.

Одного разу Леонід і Вікторія їхали на підводі, у яку був запряжений Кролик. Раптом кінь відчув вовків і захрапів. Жінка стривожилася й запитала чоловіка, що сталося. Той, щоб не злякати її ще більше, сказав: “Нічого особливого”. А сам погнав коня швидше. Коли вони вїхали у місто, Брежнєв пояснив дружині, що відбулося насправді.

Леонід передбачав, що для подальшого кар’єрного зростання необхідно мати вищу освіту. У вересні 1930 р. він поступив у Московський інститут сільськогосподарських машин. Вікторія поїхала слідом за чоловіком до столиці. Півторарічну Галину залишила у Білгороді під нагляд своїх батьків і молодших сестер. Кілька місяців вони прожили у Москві. Однак столична дорожнеча, невирішеність квартирної проблеми були серйозними проблемами для молодої родини. Брежнєв почав клопотатися про своє переведення для продовження навчання в Металургійний інститут імені Арсенічева до рідного Кам’янського. Після отримання такого дозволу в 1931 р. Леонід і Вікторія Брежнєви з 2-річною Галиною переїхали до Кам’янського. Жили у батьків чоловіка, які на той момент вже мали власну квартиру. Леонід, очевидно, за допомогою батька, влаштувався на роботу кочегаром до теплосилового цеху. Після роботи він спішив до інституту, де навчався на вечірньому відділенні. Вікторія Петрівна згадувала: “Бувало, прийде, одні зуби білі: кочегар є кочегар! Вани не було. Воду на плиті нагрівали, кочегара відмивали, на студента перетворювали! Ми плити коксом топили, він добре горить, легкий, від нього менше копоті, він чистіше за вугілля. Потім, правда, зробили душ, ванну... Жили дуже тісно, займатися ніде. В нашій кімнаті коло дверей праворуч плетена етажерка і ліжко – тато з мамою спали [батьки Леоніда – Є.Л.], біля вікна стояла скриня – зелена, оббита залізом, з Уралу привезли. На цій скрині, підставляючи стільці, спали моя сестра Ліда і сестра Льоні – Віра. А ми на полу спали: я і Льоня. Галине ліжечко у кутку стояло, потім ще Юра з’явився. Дід Льоні – Яків Ілліч – спав на

кухні. В іншій маленькій кімнаті жили сестра Льоніної мами з чоловіком і двома дітьми. Ось скільки нас було в двокімнатній квартирі”.

24 жовтня 1931 р. 25-річного кочегара Дніпровського металургійного заводу імені Ф.Е.Дзержинського Леоніда Брежнєва прийняли в партію. Дуже швидко веселий і моторний Льоня став парторгом групи, згодом головою студентського профкому факультету, а потім – секретарем парткому Кам'янського металургійного інституту. У документах цього часу у графі “національність” рукою Брежнєва чітко написано “українець”. Це можна пояснити українізацією, що відбувалася тоді в УСРР і створювала на Україні кращі перспективи для осіб корінної національності. Брежнєв, який був уродженцем України, міг із повним правом називати себе українцем.

У 1933 р. він був призначений керівником робітбфаку, а незабаром – директором Кам'янського металургійного технікуму. В цей час у Леоніда та Галини Брежнєвих народився син Юрій.

Керівні посади, що давали молодому партійцеві пристойну заробітну платню та продовольчі пайки дозволили пережити голод на початку 1933 р., який лютував у навколишніх селах і забирав життя тисяч людей. У подальші роки ситуація в сільському господарстві покращилася. Збільшилися заробітки. Вікторія Петрівна згадувала пізніше, проживаючи в Москві: “У нас на перше, в основному, борщі: борщ український, гарячий і холодний... В ті роки робила борщ з буряка, картоплі, капусти, помідорів, часника, сала. Й ще добрячий шмат м'яса. Іноді трохи квасолі чи грибів додавала. На друге смажила печеню, котлети. На печеню брала свинину, ошийок, найкраще м'ясо, по-моєму: жиру небагато і м'ясо м'яке. На ринок сама ходила. Раніше все на ринку брали. Биту птицю тоді ніхто не купував – раптом вона дохла?! Брали тільки живу. Які базари в Україні! Особливо в суботу та неділю. Кур привозили клітками. Скажеш, ось цю курку – тобі її зловлять. А скільки риби на Україні?! Там же Дніпро! На базар я любила ходити. Борщ варила на два-три дні, добовий – він смачніше, тому як настоюється. М'ясо можна прокрутити через м'ясорубку, цибулю додати... Вареники, млинці з м'ясом зробити, чи пиріжки. Вареники Льоня любив з картоплею та з квашеною капустою, зі смаженою цибулею, пироги любив з горохом. У неділю, коли вся родина в зборі, пироги пекла з м'ясом, але більше з горохом. Любив смажену рибу: сома чи налима без кісток. Тому що ще в молодості подавився якимось кісткою і з тих пір стерігся. Карасів я готувала, але кісточки вибирала, фарширувала рисом, грибами...”

У січні 1935 р. Леонід із відзнакою закінчив інститут, захистивши на “відмінно” дипломний проект на тему “Проект електростатичної очистки доменного газу в умовах заводу імені Ф.Е.Дзержинського” й отримавши кваліфікацію інженера-теплосиловика. Дипломованого спеціаліста, батько якого все життя віддав заводу і був ударником соцпраці, стахановцем, взяли на інженерську посаду – начальником зміни силового цеху.

Однак виробничу кар'єру довелося ненадовго перервати. Наприкінці року Леонід отримав повістку з військкомату негайно з'явитися на призовний пункт. Брежнєву потрібно було пройти службу в лавах Робітничо-селянської Червоної армії. Як технічного спеціаліста його направили до Забайкальської бронетанкової академії, що знаходилася в Читі. Це був неспокійний час. Радянська держава готувалася до можливого військового конфлікту з Японією. Особливі надії в армії покладалися тоді на бронетанкові сили. Згадаймо популярну пісню того часу про трьох танкістів і “броневой ударный батальон”, що охороняли “високі береги Амура” від нахабних “самураїв”. Дуже швидко Брежнєв був призначений політруком курсантської танкової роти. Вивчився гарно водити танки Т-26 і БТ-5, вантажівки, автомобіль. Виявив себе влучним стрільцем і гарним спортсменом. 29-річний Леонід Брежнєв виконував вправи на турніку, грав у волейбол, футбол, добре ходив на лижах. Його відзначали як гарного курсанта.

Через рік армійської служби Леонід повернувся до рідного міста. Воно щойно змінило назву. У стихії перейменувань, що охопила країну, було вирішено назвати Кам'янське більш пристойно, революційному. Оскільки наближалася сумна 10-та річниця від смерті “залізного Фелікса”, який свого часу допоміг у відбудові місцевого металургійного заводу, найголовнішого тут підприємства, було вирішено в 1936 р. дати індустріальному місту назву Дніпродзержинськ.

У цей час вийшов на пенсію Ілля Якович Брежнєв, однак здоров'я його підводило. Він зміг дочекатися повернення з армії свого старшого сина, але незабаром помер, не доживши до 60-річчя.

30-річний Леонід Ілліч Брежнєв був призначений директором металургійного технікуму у Дніпродзержинську. А далі його кар'єра стрімко пішла вгору. Пояснити швидкий злет молодого чоловіка в подальші три роки можна досить просто, якщо згадати про хвилю сталінських репресій у 1937–1938 рр., що вичистила з радянського суспільства багатьох партійних і державних діячів, залишивши багато вакантних місць у керівному апараті. Брежнєва чистки не зачепили. Походження було пролетарське, біографія бездоганна, небезпечні знайомства відсутні.

Леоніда Брежнєва помітив секретар міськкому партії Костянтин Степанович Грушевий і взяв його під своє покровительство. У травні 1937 р. Брежнєва призначили заступником голови міськвиконкому Дніпродзержинська. Він потрапив до середньої ланки партійної номенклатури. Брежнєви отримали нову квартиру. Леонід Ілліч згадував: “Ми переїхали на вулицю Пеліна, в новий заводський будинок, де отримали двокімнатну квартиру на першому поверсі... Жили ми дружно, весело, часто приймали гостей, співали пісні, вели бесіди до опівночі, і мати, бувало, нікого не відпустить, поки не нагодує. Будинок стояв у станції Тритузної, тоді це вважалося окраїною міста, позаду був зелений дворик, цвіли акації, ранок починався зі співу птахів”.

Багато було зроблено в цей час і для Дніпродзержинська. За ініціати́ви Брежнєва була продовжена трамвайна лінія і побудований величний Будинок піонерів. Із ним пов'язана небезпечна для нього історія. На цю споруду пішло багато коштів і Брежнєва звинуватили у невиправданих витратах, йому загрожував судовий процес і всі наслідки, які витікали з цього. Однак, виявивши неабияку винахідливість та дипломатичну майстерність, Леонід Ілліч зміг уникнути проблем і повністю виправдати перед можновладцями свій шляхетний намір подбати про дозвілля дітей. Пізніше люди дякували Брежнєву за справжній палац для розвитку дитячої та юнацької творчості. Як і автор цих рядків, корінний дніпродзержинець, який, будучи піо-

нером, ходив сюди до музичного гуртка. Турбота про людей, добросердечність стали головними рисами керівної діяльності Леоніда Ілліча. Погодьтеся, для парткерівника доби Ягоди-Єжова-Берії це було досить не типово.

Дніпродзержинці, які близько знали Брежнєва, розповідали про нього таку романтичну історію, що відноситься до цього часу. Молодий урядовець познайомився із працівницею міськвиконкому Вірою Сирицею. Це була дуже молода та вродлива жінка. Після невдалого шлюбу вона сама виховувала маленького сина. Брежнєв часто заходив “на вогник” до Віри у її квартиру по вулиці Сировця у будинку, де була розташована їдальня №5. Однак короткий позашлюбний зв’язок Леоніда Ілліча з Вірою перервався після його переїзду до облцентру. Доля жінки склалася трагічно. Кажуть, що, зайшовши у життєву безвихідь, Віра повісилася у власній квартирі. На її похоронах був присутній і Брежнєв.

У травні 1938 р. Брежнєв став завідувачим відділом торгівлі Дніпропетровського обкому. До обласного центру його перетягнув Грушевий, що також пішов на підвищення. У сферу роботи Леоніда Ілліча входили організація громадського харчування, торгівельні бази, склади тощо. Це була висока посада. Леонід і Вікторія з 9-річною Галиною та 5-річним Юрієм переїхали до Дніпропетровська. Брежнєв майже весь час проводив на роботі, повертаючись додому пізно вночі – о другій чи о третій годині. Дуже часто телефонний дзвінок з обкому зривав його з домівки навіть у вихідні дні. 7 лютого 1939 р. Леонід Ілліч отримав пост секретаря Дніпропетровського обкому із пропаганди.

І з цією відповідальною роботою Брежнєв справлявся добре. Проводив ідеологічну роботу, контролював розповсюдження та вивчення сталінського “Короткого курсу історії ВКП(б)”, зустрічався з людьми й пояснював їм політику партії та уряду. Восени 1939 р. під час зустрічі із трудовими колективами Дніпропетровщини молодого партійного функціонера попросили пояснити, як розуміти зміну стосунків із гітлерівською Німеччиною. Раніше таврували ганьбою і викривали німецьких фашистів, а зараз підписали пакт про ненапад і уклали договір про дружбу. “Так що, тепер дружити з фашистською Німеччиною?!” – обурено запитували люди. 33-річний компартійний ідеолог не розгубився: “Будемо дружити, поки від фашистської Німеччини каменя на камені не залишиться”. Відповідь була зустрінута оплесками.

4 квітня 1940 р. перший секретар ЦК КП(б)У Микита Сергійович Хрущов підписав постанову про затвердження Л.І.Брежнєва секретарем Дніпропетровського обкому з оборонної промисловості.

Знайомство Хрущова і Брежнєва відбулося ще у 1938 р., коли Микита Сергійович тільки-но став на чолі України. Обидва мали багато спільного й навіть могли вважатися земляками, адже Хрущов, як і батько Леоніда Ілліча, походив із села на Курщині, але ще в дитинстві переїхав з батьками на Україну, яку став вважати своєю рідною землею.

З огляду на можливі перспективи великої війни з німцями у недалекому майбутньому Брежнєв мав контролювати переведення промисловості Дніпропетровщини на військові рейки та стимулювати зростання обсягів військової продукції та озброєнь. Секретар-оборонщик мусив багато їздити по підпорядкованих йому підприємствах. Брежнєву був виділений новий “б’юік” і персональний водій Олександр Якович Рябенко. Він так описав своє знайомство з шефом. Рябенко сидів і чекав на поважного пасажира. Підійшов якийсь хлопець у білій сорочці із заковченими рукавами й сказав: “Поїхали”. Шофер відповів: “Куди? Я чекаю на секретаря обкома Брежнєва”. Незнайомець весело посміхнувся й відповів: “Я і є Брежнєв”.

У роки війни Брежнєв і Рябенко розійшлися. Однак, отримавши владу у Москві, Леонід Ілліч розшукав свого дніпропетровського водія. Той став генералом, начальником його особистої охорони й одним із небагатьох людей, кому генсек довіряв.

Взагалі, багатьох своїх знайомих із Дніпропетровщини генсек Брежнєв забрав згодом до Москви, наділивши земляків високими посадами. Наприклад, Костянтин Степанович Грушевий обіймав генеральську посаду у Московському воєнному окрузі, Микола Олександрович Тихонов очолював Радмін СРСР, Микола Анисимович Щолоков керував союзним МВС, Георгій Емануїлович Цуканов був першим помічником генсека. В часи Брежнєва жартували, що вітчизняна історія поділяється на три епохи: допетровську, петровську та дніпропетровську. А в роки “перебудови” голосно заговорили про “дніпропетровську мафію”.

Незабаром вибухнула Велика війна. У спогадах Леоніда Ілліча можна прочитати про її перший день наступне: “Вихідних ми не знали, в сім’ї я бував уривками, пам’ятаю, що і в ніч на 22 червня 1941 р. допізна засидівся в обкомі, а потім ще виїхав на військовий аеродром, який ми будували під Дніпропетровськом. Цей стратегічно важливий об’єкт був на контролі у ЦК, роботи йшли вдень і вночі, тільки під ранок я зміг повернутися з будівельного маданчика.

Підїхавши до домівки, побачив, що біля підїзду стоїть машина К.С.Грушевого, який заміщав тоді першого секретаря обкому. Я відразу зрозумів: щось трапилось. Горіло світло в його вікнах, і це було дико у світлі світанкової зорі. Він виглянув, зробив мені знак піднятися, і я, ще йдучи по сходах, відчув щось неладне і все-таки здригнувся, почувши: “Війна!” Ось в цю хвилину як комуніст я твердо й безповоротно вирішив, де мені належить бути. Звернувся в ЦК з проханням відправити мене на фронт – і в той же день моє прохання було задоволене: мене направили в розпорядження штабу Південного фронту”.

А ось слова Вікторії Петрівни: “Льоня пішов на фронт прямо з обкому. В перші дні липня поїхав. А ми залишилися. Через кілька днів приїхав за поповненням уже в формі. В ці дні почали евакуацію заводу. Таке бомбардування було. Від нашого будинку недалеко міст через Дніпро – його й бомбардували! А все, що мимо – по нас! Льоня прийшов прощатися, а тут таке бомбардування! Жаж! Він каже: “Та у вас гірше, ніж на фронті!” Дітей поцілував, зі мною попрощався й поїхав! На чотири роки поїхав!.. Ні разу у відпустці не був. Як пішов у перші дні війни, так до перемоги. Був поранений і контужений, але лікувався, не залишаючи своєї частини, і нам про це нічого не писав”.

Леонід Ілліч отримав чин бригадного комісара (полковника) й був призначений заступником начальника Політуправління Південного фронту.

Сім'ї партійних працівників були евакуйовані разом з обкомом. Дуже вчасно, адже 25 серпня 1941 р. Дніпропетровськ був захоплений німцями. Через кілька тижнів важкої дороги Брежнєви потрапили до Алма-Ати. Їх поселили в одній кімнаті з сім'ями інших евакуйованих. Там було чотири залізних ліжка. На одному спали Вікторія Петрівна з 12-річною Галею та 8-річним Юрієм, на другому – дружина Якова Іллча Брежнєва з дитиною та Наталія Денисівна Брежнєва, на третьому – жінка Грушевого з дочкою, на четвертому – її мати й син. Чотири родини в одній кімнаті. “Порівняно з іншими евакуйованими ми ще непогано облаштувалися – хоч і тісно, але все ж, як говориться, дах над головою”, – зазначала згодом Вікторія Петрівна.

Брежнєви отримували від годувальника допомогу – 1000 крб. на місяць, карточки на 400 г хліба в день і продпайок – цукор, сіль, масло, локшину, вермішель. Влітку збирали ягоди, шавель, дикий часник, овочі, фрукти. Постійно писали листи на фронт, хоча Леонід Іллч відповідав рідко.

А ось батьки Вікторії Петрівни пережили німецьку окупацію в Білгороді. В їхній оселі навіть квартирували німецькі офіцери. Їм пощастило вижити, і це ще один непрямий доказ того, що Денисови не мали єврейського походження, інакше вціліти під німцями у них було мало шансів.

На фронті у Брежнєва справ було по горло. Прийом у партію, випуск стінгазет, адміністративні заохочення та стягнення, видача нагород, проведення мітингів і зборів. На передовій він бував нечасто, хоча ризикувати життям доводилося. Він брав участь в евакуації Одеси у жовтні 1941 р., контрнаступі Червоної Армії навесні 1942 р., за що був нагороджений орденом Бойового Червоного Прапора. Восени 1942 р. був заступником начальника політуправління Чорноморської групи військ Закавказького фронту, брав участь у боях на Кавказі. За це отримав медаль “За оборону Кавказа”.

1 квітня 1943 р. полковник Брежнев (з 15 січня 1943 р. в Червоній Армії були відновлені військові звання та погони) став начальником політвідділу 18-ї десантної армії. Тут він взяв активну участь у боях під Новоросійськом. Брежнев виявив особистий героїзм в обороні плацдарму Станичка, названого його захисниками “Малою землею”. Він кілька разів плавав на плацдарм по водах Чорного моря, щоб підтримати червоноармійців, поповнити їхні запаси харчів та боеприпасів. Одного разу сейнер (невеличке риболовецьке судно), на якому перебував Брежнев, підірвався на німецькій міні. Він ледь не потонув, але, на щастя, був урятований матросами іншого корабля. Брежнєва контузило вибухом. Він отримав поранення щелепи, яке дало про себе знати у старі роки, створивши відомий дефект мови, осміяний в анекдотах.

Підлікувавшись після поранення, Леонід Іллч продовжував воювати. В 1943 р. багатьох партійців почали відкликати із фронту на партійну роботу, але він попросив залишити його в діючій армії.

Однак згадки про полковника Брежнєва були не лише позитивні. Полковий комісар ПУ РККА (Політуправління Робітничо-Селянської Червоної Армії) Верхорубов, перевіряючи політроботу у 18-й армії, залишив таку характеристику: “Чорнової роботи цурається. Військові знання т.Брежнєва – дуже слабкі. Багато питань вирішує як господарник, а не як політпрацівник. До людей ставиться не однаково рівно. Схильний мати любимчиків”. Полковий комісар Синявський зазначав, що багато політпрацівників Південного фронту мають “похідно-польових жінок”.

Ходили переконливі чутки, що мав ППЖ (“похідно-польову жінку”) і полковник Брежнев. Називають навіть ім'я цієї жінки – Тамара Миколаївна. Висока, струнка, чорноброва українка, вона була справжньою красунею і перед тим, як стати полковничою коханкою – “підполковницею” працювала фронтовою медсестрою. Є свідчення, що познайомився з Тамарою Брежнев ще у Дніпропетровську. Зв'язок між ними тривав до кінця війни і навіть продовжився у повоєнному Дніпропетровську. Кажуть, що вона навіть народила сина від нього, а також кілька разів робила аборт. Леонід Іллч навіть думав про офіційне розлучення з Вікторією Петрівною, щоб одружитися з Тамарою. Однак проти цього категорично виступила його мати, яка вважала жінку свого сина дбайливою господинею та гарною матір'ю для своїх онуків. З іншого боку, успішна партійна кар'єра вимагала високих моральних якостей. Тому високопосадовий партієць мав хоча б зовнішньо бути порядним сім'янином. Потім Тамара вийшла заміж за сослуживця Брежнєва Семена Филипповича Ніколаєва, який отримав генеральський чин. За нею Брежнев начебто дуже сумував.

Сам Леонід Іллч у колі друзів згадував про Тамару так: “Яка це була жінка, Тома моя! Кохав її як... Завдяки їй і вижив. Дуже жити хотілося, коли поряд таке диво. Божеволів, від одного її голоса охоплювало тремтіння. Якось вийшов з бліндажу, йду по окопу. Темно було зовсім, ніч була казкова, з місяцем, зірками... Чую, Тамара моя з кимось з офіцерів розмовляє та сміється. Зупинився я, слухаю як зачарований, і таке щастя мене охопило, так серце стиснулося, притулився я до стіни й заплакав”.

Чотири роки війни, проведені Брежнєвим без дружини Вікторії Петрівни, наштотхують на думку, що його інтимне спілкування з особами прекрасної статі було цілком можливе. До того ж, він мав репутацію невинного бабія. Є звістки, що нажив Леонід Іллч від своїх різних коханок кількох позашлюбних дітей. Про деякі любовні пригоди Брежнєва звістки доходили навіть до самого Сталіна.

У жовтні-грудні 1943 р. Леонід Іллч брав участь у визволенні Києва. У ніч на 12 грудня він на чолі групи офіцерів свого політвідділу брав участь у відбитті шаленої атаки німців на Київському шосе. Коли поряд із ним ворожа куля вбила кулеметника, Брежнев сам кинувся до зброї й почав стріляти по фашистах. Він втратив відчуття часу й отямився лише тоді, коли один із солдатів підкріплення взяв його за руку й промовив: “Звільніть місце кулеметнику, товаришу полковнику”.

Брежнев брав участь у боях за визволення Західної України, Чехословаччини. 2 листопада 1944 р. він отримав звання генерал-майора, а одразу після завершення війни, 12 травня 1945 р., – генерал-лейтенанта. Став начальником політуправління 4-го Українського фронту. Брав участь у параді Перемоги в Москві. На грудня 39-річного Брежнєва тоді красувалося два ордени Бойового Червоного Прапора, орден Богдана Хмельницького, орден Вітчизняної війни та кілька медалей. Однак порівняно з іншими кар'єра Брежнєва просулася не досить значно. Він піднявся за всю війну лише на два звання вгору. Та й орденів і медалей у нього було набагато менше, ніж у його бойових побратимів.

Після визволення України в 1944 р. Брежнєва повернулася з евакуації. Про Леоніда Ілліча вони знали мало, у своїх рідких листах він нічого не писав про поранення, про те, що ледь не загинув від вибуху на кораблі. Перша зустріч батька з родиною відбулася у Москві напередодні параду Перемоги. Тиждень Леонід Ілліч, Вікторія Петрівна і діти прожили в офіцерському готелі. Всі раділи, що він як герой-визволитель повернувся з війни, а, головне, живий і здоровий. Після параду родина повернулася до Дніпропетровська, а генерал-лейтенант Брежнєв отримав призначення на посаду начальника політуправління Прикарпатського військового округу й поїхав до Чернівців, де розташовувався штаб. Через кілька днів він забрав свою родину із Дніпропетровська до Чернівців. У цей час відбувся знаменний випадок. Вікторія Петрівна, ображена на чоловіка за постійні подружні зради та нехтування нею, дорікнула йому, що вона як генеральша повинна частіше виходити у світ і мати пристойний одяг. Істерика дружини вивела Брежнєва з рівноваги настільки, що спокійний чоловік схопив сокиру, витяг із гардеробів сукні, пальта та взуття дружини й почав рубати, говорячи, що вона не цінує й те, що має.

Однак не минуло й року, як Брежнєва викликали у Київ. Перший секретар ЦК КП(б)У Хрущов, який уже досить добре знав Брежнєва й симпатизував йому, запропонував стати першим секретарем Запорізького обкому партії. Той погодився. 30 серпня 1946 р. він очолив великий аграрно-індустріальний регіон, повернувшись до партійної роботи. Почався період напруженої, інтенсивної, майже безперервної, виснажливої праці. Новопризначений перший секретар слідував за відбудовою Дніпрогесу, Запоріжсталі та інших великих підприємств, які мали стратегічне значення для всього Радянського Союзу. Кілька разів Брежнєву дзвонив особисто Сталін і питав, як іде хід відбудовчих робіт. Навесні 1947 р. Дніпрогес дав перший струм.

Була ще одна проблема, про яку тоді мовчали. Україну взимку-навесні 1947 р. охопив масовий голод. Померло близько мільйона чоловік. Людський парткерівник намагався допомогти людям у ввіреному йому регіоні. Багато їздив по області, часто сам сідаючи за кермо автомобіля. Зустрічався з робітниками та селянами. Вікторія Петрівна зазначала, що вперше за виснажливий 1947 рік Леонід Ілліч виспався лише восени, коли Запоріжсталь видала перший прокатний лист.

Не встигли Брежнєв і його родина звикнути до Запоріжжя, як з Києва прийшла нова директива: він повинен очолити рідну йому Дніпропетровщину. Керівництво зазначало, що для Брежнєва це буде легко, оскільки регіон він знає з дитинства. 21 листопада 1947 р. Леоніда Ілліча було обрано першим секретарем Дніпропетровського обкому партії. На цій посаді Брежнєв перебував протягом двох з половиною років.

Леонід Ілліч часто відвідував рідний Дніпродзержинськ, де жили його мати Наталія Денисівна, брат Яків і сестра Віра. Тут керівник Дніпропетровщини познайомився з тутешнім головою міськвиконкому Володимиром Васильовичем Щербицьким, із яким у Брежнєва склалися приязні взаємини на довгі роки. Щербицький турбувався про родину свого керівника.

Наталія Денисівна дуже любила Дніпродзержинськ і відмовлялася його залишити, навіть коли її син став генсеком. Корінні дніпродзержинці добре пам'ятали цю просту скромну сиву жінку, яка часто сиділа на лаві у дворі поблизу будинку й розмовляла з сусідками. Леонід Ілліч зміг умовити матір переїхати до Москви лише в 1966 р. Однак життя у столиці їй було дуже важким. По кількох роках вона померла. Ця трагічна подія відбулася в 1975 р.

Ходив переказ, що поблизу дніпродзержинської церкви начебто жив юродивий, який матері Брежнєва сказав, що її син буде правити довго й щасливо, якщо не чіпатиме православних храмів. Саме за правління Брежнєва відбулося зближення держави і церкви. Ухвалене рішення про святкування 1000-ліття хрещення Русі в 1988 р.

Із дніпропетровським періодом життя пов'язано кілька історій про коханок Брежнєва. Можна згадати Тамару, яку називали його ППЖ ще під час війни. Крім того, автор цих рядків особисто чув у Дніпропетровську перекази про амурні пригоди жонолюбного першого секретаря обкому. Якщо це мало місце, то Вікторія Петрівна стоїчно переносила подружні зради з боку свого чоловіка й запліщувала на них очі, задовольняючись становищем законної дружини.

Тим часом 18-річна Галина поступила на історичний факультет Дніпропетровського університету, 14-річний Юрій навчався у 8-му класі загальноосвітньої школи.

Наприкінці 1949 р. Хрущов переїхав до Москви, очоливши Московський міськком партії. Очевидно, він схвально відгукувався про Брежнєва Сталіну. На початку 1950 р. "великий вождь" викликав Леоніда Ілліча до себе і сказав: "Добре працюєте. Партія вважає – можете керувати вже не областю, а цілою республікою. Поїжджайте до Молдавії, там ваш досвід відновлення господарства дуже знадобиться. Познайомтеся зі справами. Думаю, комуністи Молдавії знають про ваше вміння вести справу й оберуть вас першим секретарем".

Із цього моменту у всіх документах Брежнєва у графі "національність" значиться "русский". Хоча в паспорті, виданому 11 червня 1947 р. в Запоріжжі, національність була ще "українець". Очевидно, Брежнєв вчасно зрозумів, що як росіянин він зробить кращу кар'єру, ніж як українець.

У липні 1950 р. Брежнєва було обрано першим секретарем ЦК Компартії Молдавії. Довелося перевезти родину із Дніпропетровська до Кишинєва. На той час Юрій став студентом Дніпропетровського металургійного інституту й не захотів переїжджати до Молдавії. Галина перевелася до Кишинєвського університету на філологічний факультет. Вікторії Петрівни довелося постійно курсувати між Дніпропетровськом і Кишинєвом, щоб готувати і прати за чоловіком і сином.

До цього часу належить дещо авантюрно-романтична історія з 21-річною Галиною Брежнєвою, досить легковажною дівчиною, яка Леоніду Іллічу та Вікторії Петрівні завжди завдавала багато клопоту. Вона заохалася в циркового артиста, еквілібриста-силача Євгенія Тимофійовича Мілаєва під час його виступів у Дніпропетровську. Він був на 20 років старшим за дівчину. Нещодавно овдовів. Його попередня дружина померла після пологів, народивши двійнят – хлопчика й дівчинку. Галина та Євгеній почали зустрічатися і

вже серйозно думали про одруження. Вікторія Петрівна поговорила з ним і переконала, що шлюб між ними немає перспективи. Йому потрібна домогосподарка, а Галині ще треба вчитися. На деякий час їхні стосунки перервалися. Однак після переїзду до Молдавії дівчина, здається, випадково, якось потрапила до Одеси, де якраз гастролював цирк Мілаєва. Без дозволу батьків Галина вийшла заміж. Шлюб тривав 11 років і його результатом стало народження дочки Вікторії.

У Молдавії Брежнєв познайомився з Костянтином Устиновичем Черненком, із яким вони дуже потоваришували.

Давалася взнаки виснажлива робота. У травні 1952 р. Леонід Ілліч переніс перший інфаркт.

У жовтні 1952 р. Брежнєв був делегатом XIX з'їзду КПРС. Побачивши його, Сталін промовив: "Який красивий молдаванин". На цьому з'їзді Леонід Ілліч зробив великий кар'єрний стрибок – його обрали секретарем ЦК і кандидатом у члени Президії ЦК КПРС. Він потрапив у число найвищої партноменклатури. Брежнєви отримали шикарну п'ятикімнатну квартиру на Кутузовському проспекті.

Але триумф тривав недовго. Після смерті Сталіна 5 березня 1953 р. у Кремлі розгорнулася жорстока боротьба за владу між його соратниками. Новопризначені члени Президії та кандидати до неї, зокрема і Брежнєв, були виключені. Леонід Ілліч опинився на посаді заступника начальника Політуправління армії та флоту.

Однак фортуна знову йому посміхнулася. 25 червня 1953 р. він брав участь у арешті всесильного Берія, а в перші години потім особисто охороняв можновладного в'язня з автоматом у руках. Таким чином, Брежнєв підтримав сходження Хрущова на вершину політичного Олімпу СРСР. І той не забув цієї послуги. Укріпившись при владі, той у 1954 р. перевів Брежнєва до Казахстану другим, а через рік роботи – і першим секретарем ЦК Компартії республіки. Тут Леонід Ілліч курирував дві стратегічні державні програми: підняття цілини та розвиток космічної сфери. Саме під його наглядом зводився Байконур.

Із 1957 р. Брежнєв знову став членом Президії і секретарем ЦК КПРС. Це була подяка з боку Хрущова за підтримку під час спроби його зміщення, влаштованої так званою "антипартійною групою" сталіністів Молотова-Маленкова-Кагановича, які не підтримували розгортання критики "культу особи" та деєсталінізації, що розпочалася на XX з'їзді КПРС у 1956 р.

Як особа, що користувалася повною довірою Хрущова, в 1960 р. Брежнєв був призначений головою Президії Верховної Ради СРСР. Саме він вручав орден першому космонавту Юрію Олексійовичу Гагаріну. Фактично, Брежнєв вважався другою особою в державі після Хрущова, й останній кілька разів називав його своїм імовірним наступником.

Брежнєв дуже впливав на Хрущова своїми порадами. Саме за його пропозицією Радмін УРСР очолив в 1961 р. Володимир Васильович Щербицький, до Москви в 1963 р. був переведений з України Микола Вікторович Підгорний тощо.

Родина голови радянської законодавчої влади, неофіційно "президента", тепер постійно жила у Москві. Вона зросла чисельно. Одружився син Юрій. Його жінка Людмила Володимирівна виявилася розумною, лагідною й ніжною дружиною та турботливою матір'ю. Незабаром у них народилися два сини – Леонід (на честь діда) і Андрій. Леонід Ілліч дуже добре ставився до невістки й просив, щоб вона називала його "татком".

На початку 1960-х років галасливі, непродумані й суперечливі реформи Хрущова почали набивати оскомину. В 1963 р. над країною серйозно нависла загроза голоду, яку довелося терміново вирішувати за рахунок імпорту зарубіжного збіжжя із США та Канади. Партійна номенклатура була невдоволена обмеженнями своєї влади. Незрозумілим був розподіл парткомів на промислові та сільськогосподарські. Влітку 1964 р. почала визрівати змова проти Хрущова в середовищі його найближчого оточення, яке боялося через свавілля господаря потрапити в опалу. Лідером змовників став Брежнєв. Він особисто залучав до урядового перевороту довірених людей.

У липні 1964 р. Леонід Ілліч відвідав у Криму Петра Юхимовича Шелеста, тодішнього першого секретаря КПУ. Державні дачі Брежнєва і Шелеста були поруч. Брежнєв завербував того до числа змовників, однак Шелест висловив застереження, що деякі жінки у складі ЦК КПУ зберігають вірність Хрущову. На це Леонід Ілліч, який був трохи "під шофе", сказав: "Не хвилюйся! Я їхнього брата знаю".

У жовтні 1964 р., коли Хрущов перебував у відпустці, в Москві почалося засідання Президії ЦК КПРС, яке ухвалило рішення звільнити Микиту Сергійовича з усіх постів і відправити його на пенсію. 14 жовтня 1964 р. першим секретарем (із 8 квітня 1966 р. Генеральним секретарем) ЦК КПРС і новим радянським правителем став Леонід Ілліч Брежнєв. Дехто із змовників розглядав його як перехідну фігуру, однак він зміг затриматися у Кремлі майже на два десятиріччя.

Не наділений широким інтелектом, Брежнєв мав гостро розвинений інстинкт влади. В ході апаратної боротьби він виключив зі свого оточення своїх потенційних супротивників, таких як Олександр Миколайович Шелепін ("залізний Шурік"), Дмитро Степанович Полянський, завдав удару навіть по найближчим соратникам, що привели його до влади, але показували зайве вільнотдумство Миколі Вікторовичу Підгорному (голові Президії Верховної Ради СРСР), Олексію Миколайовичу Косигіну (голові Радміну СРСР), Петру Юхимовичу Шелесту (першому секретарю ЦК КПУ).

У найближчому оточенні він допускав лише абсолютно лояльних людей – Юрія Володимировича Андропова, Костянтина Устиновича Черненка та ін. У його оточенні було багато вихідців із Дніпропетровщини. За умови абсолютної відданості генсекові високий партноменклатурник міг дозволити собі майже все.

З іншого боку, "застій" став періодом стабільності і сталого розвитку Радянського Союзу. На початку 1970-х років відбувався період розрядки в радянсько-американських стосунках.

Однак показники економічного приросту у СРСР поступово знижувалися, збільшувалося відставання від західних країн. Левову частку коштів поглинав військово-промисловий комплекс. Зросла бюрократизація та корумпованість держапарату. Розгорнулася боротьба з дисидентським рухом, пік якої прийшовся на кі-

нець 60-х – 70-і роки. Він жорстоко придушив демократичні прояви “Празької весни” 1968 р. і увів радянські війська до Афганістану в 1979 р.

У 1977 р. Брежнєв поєднав посади генсека і голови Президії Верховної Ради СРСР, не тільки перебуваючи на керівній посаді в партії, але й отримавши найвищий державний пост.

Досягнувши найбільшої владної величі, Брежнєв міг дозволити собі й деякі інтимні розваги. Хоча поцілунки й постільні сцени в кіно Леонід Ілліч вважав аморальними, у реальному житті, поки дозволяло здоров'я, він був не проти отримання земних задоволень. У сфері обслуговування генсека на різних посадах (стенографістки, буфетниці, медсестри тощо) постійно з'являлися привабливі молоді жінки, й, очевидно, підбором цього специфічного персоналу відала обізнана людина. Наприклад, під час володарювання Брежнєва в Казахстані говорили про особливі симпатії місцевого партійного керівника до своєї секретарки Неллі Джадайбаєвої – розумниці, спортсменки, красуні. Ходили чутки, що свою дочку Неллі народила саме від Брежнєва. Деякі з “дівчат” інколи навіть хвалилися своєю близькістю до генсека. “Льоня до мене дуже добре ставиться, нікуди від себе не відпускає, а мені вже набридло”, – зізнавалася одна з них.

Після улюбленого полювання Леонід Ілліч любив попаритися у лазні, випити пивка. Добре, коли поряд опинялася гарна дівчина. В 70-х уже досить хворий Брежнєв замріяно дивився на Софію Ротару.

Улюбленим місцем відпочинку генсека був Крим – Нижня Ореанда. Затишна місцевість неподалік від Ялти. Навкруги невеликого двоповерхового особняка росли хвойні та листяні дерева. Приїжджаючи сюди, Леонід Ілліч не утримувався від спокуси поганяти за кремом свого авто, як правило, іномарки подарованої йому під час чергового візиту за кордон. Якщо поряд з ним сиділа Вікторія Петрівна, вона завжди просила, щоб не їхав дуже швидко.

Одного разу Брежнєв, посадивши на заднє сидіння свого блискучого авто двох гарненьких молодичок-медсестер, вирішив їх прокатати з вітерцем звивистими гірськими дорогами Криму. Ця прогулянка ледь не завершилася фатально. Леонід Ілліч ледве встиг загальмувати на краю прірви. Жінки довго не могли отямитися від переляку.

Про пристрасть Брежнєва до поцілунків знають усі, але у даному випадку, як правило, об'єктами виступали чоловіки.

Здоров'я генсека значно погіршилося після чехословацької кризи 1968 р. Він переніс мікроінсульт. У 1976 р. – ще один інсульт. З'явилися проблеми з мовленням. Лікарі категорично заборонили йому палити, хоча до цього Брежнєв був пристрасним курцем. Щоб отримати заборонену шкідливу насолоду, він просив своїх охоронців накурювати в кімнаті, де він потім перебував.

Усупереч деяким пліткам, Вікторія Петрівна майже не втручалася в державні справи чоловіка. Лише одного разу вона виступила проти вручення йому вищого ордену “Перемога”, який вручався тільки під час війни. Але Брежнєв, який уже був охоплений орденоманією, не прислухався до поради дружини. Він мав понад 200 різноманітних нагород. Був чотириразовим Героєм Радянського Союзу, зрівнявшись із маршалом Георгієм Костянтиновичем Жуковим. Однак той отримав свої звання під час війни, а Брежнєв – перебуваючи при владі. П'ятою золотою зіркою була зірка Героя Соцтруда. З 1976 р. 70-річний Брежнєв також був маршалом. У рідному для генсека Дніпродзержинську цього року було встановлене його бронзове погруддя. Дніпродзержинці шанують цей бюст і понині. Поряд із ним завжди лежать живі квіти. Це місце є улюбленим для молодят, що бажають вшанувати пам'ять свого земляка покладанням квітів і залишити собі на згадку весільний знімок поряд із пам'ятником.

А у Дніпропетровську в 1976 р., на 11 років раніше урочисто відсвяткували 200-річчя міста. Добре, що історична наука дозволяла з легкістю пересунути круглу дату з 1987 р. на 1976 р. Науковці та партійні діячі, зокрема Щербинський, прекрасно розуміли, що до 1987 р. генсек-земляк може не дожити, а святкування ювілею з особистою участю Брежнєва обіцяло щедрі фінансові субсидії та увагу з боку влади до потреб регіону.

Орденomanія Брежнєва та жага нагород викликала обурення в одних та насмішки в інших. Визначна роль старіючого генсека виділялася в усьому. Бої за “Малу землю” набули ореолу ледь не вирішальної битви Другої світової. До особистих заслуг Брежнєва відносили відбудову Дніпрогесу, підняту цілину, успіхи в космічній галузі. Не випадково в той час з'явився кумедний вірших, гротескно вихваляючий сумнівні заслуги генсека, а можливо, й натякаючий на його численні амурні походи:

“Если девушка упруга
И в постели горяча.
В этом тоже есть заслуга
Леонида Ильича”.

Вікторія Петрівна досить часто хворіла. Вона мала цукровий діабет. Тому рідко супроводжувала чоловіка у закордонних візитах. Радянські телеглядачі її майже не знали. В основному, парафією Вікторії Петрівни були побут і кухня. Вона не полишала готувати, навіть коли з'явилася домашня обслуга генсека.

Згадуючи свої зарубіжні поїздки з чоловіком, Вікторія Петрівна назвала лише Індію та Францію. Правда, в Парижі трапився конфуз. Місцеві євреї зустріли її з гаслами, у яких просили її як соплеменницю допомогти у виїзді радянських євреїв на історичну батьківщину до Ізраїлю.

Набагато більше радянські громадяни були начувані про витівки дочки генсека Галини, у якої вже явно виявлялися ознаки алкоголізму. Після розлучення з Міляєвим у нею було багато амурних пригод. Вона вийшла заміж за Ігоря Емільовича Кіо, відомого фокусника-ілюзіоніста, однак ще одного циркача у своїй сім'ї Леонід Ілліч не потерпів, і шлюб було розірвано. А наступним її чоловіком став підполковник Юрій Михайлович Чурбанов, який завдяки такому шлюбу зробив стрімку військову кар'єру, ставши генералом, заступником міністра внутрішніх справ СРСР. Тоді казали: “Не имей сто баранов, а женись, как Чурбанов”.

Проблеми з алкоголем виявлялися і у Юрія Леонідовича Брежнєва, генсекового сина, який працював у сфері міжнародної торгівлі.

Старість все більше прив'язувала старого генсека до його Віті, Вітусі. Після полювання, яке завжди закінчувалося вдало, він просив її приготувати підстрелену дичину, що жінка й виконувала за допомогою домашньої прислуги. Коли в 1972 р. у Вікторії Петрівни загострився діабет і розвинулася серцева недостатність, Леонід Ілліч дуже переживав, що може втратити дружину. Однак, навпаки, Вікторія Петрівна пережила чоловіка більш ніж на десятиріччя, побачивши розпад країни, якою він керував.

У 1975 р. Леонід Ілліч не міг стримати сліз, коли померла його мати Наталія Денисівна. Здоров'я Брежнєва вже частіше підводило. Наприкінці 70-х він навіть став серйозно говорити про можливість своєї відставки та виходу на пенсію. На своє місце, за деякими свідченнями, він начебто мітив свого земляка й улюбленця Щербицького, який завдяки йому став керівником України. Однак для оточення Леонід Ілліч уже давно перетворився на зручного керівника, тому вони просили не залишати його свій пост.

Останнім серйозним романтичним захопленням старого генсека на початку 70-х років стала Ніна Олександрівна Коров'якова, його медсестра. Це була молода, струнка й дуже вродлива жінка. Приємна, завжди усміхнена, вона швидко завоювала симпатію Брежнєва. Він брав її з собою на відпочинок, радився у політичних питаннях. Вона сиділа поряд із ним навіть при обговореннях державних справ членами Політбюро. Крім того, вона почала пропонувати Брежнєву, який давно скаржився на безсоння, сумнівні медичні препарати. Вони призводили до ще більшого погіршення його здоров'я. Оточення генсека забило на сполох. Однак віддалили медсестру, на яку запав серцем Леонід Ілліч, було непросто. На кілька спроб обережно натякнути про її небажаність поряд із ним він з обуренням відмовлявся. Є згадки, що ті, хто намагався відкрити очі Брежнєву на шкідливість перебування при ньому цієї жінки, наštотувалися на його гнів. Особистий лікар Брежнєвих, академік Євгеній Іванович Чазов, намагався залучити до боротьби з улюбленою медсестрою генсека його дружину. Але Вікторія Петрівна відмовилася впливати на чоловіка. Вона ніколи не забороняла йому розважатися на стороні, дотримуючись принципу "Нехай погуляє, все одно додому повернеться".

Начальник особистої охорони генсека Олександр Якович Рябенко, який знав його більше 30 років і відповідав за життя та здоров'я радянського лідера, розробив із Чазовим і Андроповим (головою КДБ) план з усунення небезпечної фаворитки. Кілька тижнів Брежнєва готували морально до необхідності переведення медсестри на іншу роботу. Та не хотіла здаватися й вимагала останньої зустрічі з генсеком. Їй надали таку можливість, але лише на кілька хвилин і у присутності охорони. Після цього жінку поспішно посадили в авто і відправили подалі від сумуючого Леоніда Ілліча.

У березні 1982 р. здоров'я генсека ще більше погіршилося. Це було пов'язано із травмою, яку він зазнав під час відвідин Узбекистану. На нього впали дерев'яні трибуни, що могли б задавити його на смерть, якби не миттєва реакція охорони. Леонід Ілліч переніс поранення спокійно. Він навіть нікого не карав за інцидент. Потім стан Брежнєва нібито покращився. 7 листопада під час Жовтневих свят його бачили на трибуні Мавзолея. Наступного дня він брав участь у полюванні, хоча стріляти з рушниці сил вже не було.

9 листопада був звичайним днем, який Леонід Ілліч провів на своїй дачі у підмосковному Завидові. Він багато жартував, читав газети. Увечері він ліг спати на ліжко поряд із Вікторією Петрівною. Вранці 10 листопада дружина встала, щоб зробити укол інсуліна. Потім попросила чергового розбудити чоловіка. Той легенько поторсав сплячого, але Брежнєв не прокинувся. Черговий попробував пульс. Він був відсутній. Леонід Ілліч Брежнєв спокійно помер уві сні смертю праведника.

Для величезної радянської держави знову постало питання що буде далі.

За Україну нашу Радянську (З біографії Петра Шелеста)

Майбутній керівник радянської України народився 1 (14) лютого 1908 р. у селі Андріївка на Харківщині в селянській родині. Цікаво, що день його народження припадає на 14 лютого – улюблене свято сучасної закоханої молоді – день святого Валентина.

Батько Юхим Дмитрович Шелест на момент народження сина мав вік понад шістдесят років. Це був його другий шлюб, хоча і перший він узяв у досить зрілому віці. Юхим Шелест більше двадцяти років прослужив у російській армії, дослужився до унтер-офіцера, був героєм російсько-турецької війни 1877–1878 рр., за що нагороджений Георгіївськими хрестами чотирьох ступенів – найвища солдатська нагорода. Після військової служби одружився, мав двох дітей – Якова та Агафію, але незабаром овдовів. Узяв шлюб удруге також з удовицею, що була молодшою за нього на 35 років, Марією Демидівною Павлюк, яка мала сина Семена. У Юхима з Марією народилося ще четверо дітей – Марія, Петро, Дмитро та Юлія. Різниця між дітьми від перших шлюбів була великою. Коли народився Петро Шелест, його старший брат по батькові Яків якраз одружувався.

Велика родина Шелестів за сільськими мірками жила пристойно. Батько – георгіївський кавалер – отримував від імперського уряду деяку допомогу. Сам він був майстер на всі руки, міг і віз полагодити, і грубу скласти, й петицію написати, й балалайку змайструвати. Був він чоловіком письменним, що в тодішніх українських селах було нечастим явищем. Андріївка була досить великим селом за 60 км від Харкова. Тут була гімназія, три початкових школи, дві церкви, 5 тисяч дворів і великий базар. Селяни їздили до міста у різних потребах, багато молоді уходило до Харкова на роботу, так зробила і Агафія, старша сестра Петра.

Часто, курячи люльку, відставний солдат Юхим Шелест розповідав маленькому Петрикові про труднощі військової служби, про бої з турками, про славний рід Шелестів, що брав свої корені від козацьких лицарів. Із розповідей батька, Петрик знав, що його прапрадід Степан Шелест був запорозьким сотником і з

почестями похований у Холодному Ярі під Чигирином. Дід Дмитро, за козацькими традиціями, служив у царському війську. Мав величезну силу. Після служби він займався чумацьким промислом і вивозив горщики на продаж. Якщо його стара шкапа застрягала у багні, Дмитро Шелест сам упрягався у віз і витягував його на дорогу. При цьому приказував: "Куди їй, бідолаші, потягнути такий тягар, я ледве сам його витягнув". Пізніше фізична сила відзначала і самого Петра Шелеста. Працюючи залізничником, він загоняв з одного уда-ру здоровий сталевий костиль у дерев'яну шпалу.

Батько навчив дітей грамоті. Коли у шість років Петро пішов до чотирирічної школи, хлопчик уже добре вмів читати і рахувати, що було ще недоступне багатьом його старшим ровесникам. Саме в оточенні таких "великовозрастних" однокласників, які знущалися над малечою, Петро Шелест пройшов першу школу виживання у важких життєвих ситуаціях. Він умів не провокувати конфлікт, якщо це могло обернутися погано, але, водночас, міг постояти за себе, не дати скривдити.

Навчання у школі співпало з початком Першої світової війни. З 1914 р. багатьох чоловіків забрали на фронт. Скоро почали повертатися перші жертви війни: скалічені чоловіки, надходили звістки про загиблих. Проводилися грошові збори на потреби фронту. Без руки повернувся молодий дядько Ульянов, брат матері Петра.

Одного разу вся Андріївка була охоплена величезним жахом, коли по небу над селом пролітав дирижабль. Старі люди тлумачили це як початок кінця світу. Тільки бувалий солдат Юхим Дмитрович Шелест пояснив наляканим односельцям суть дива. Натопт недовірили розійшовся.

У 1917 р. почалася революція. Зі школи зняли портрети царя та його родини. На сільському майдані звичайними стали збори та мітинги. На Україні відбувалися великі зміни. Чули про Тимчасовий уряд у Петрограді, Центральну Раду у Києві. У грудні 1917 р. Харків захопили більшовики, але вже навесні 1918 р. прийшли німці. В Україні почав правити гетьман Скоропадський. Повернулися поміщики, цукрозаводчики. Потім німці, як з'явилися, так і пішли у 1919 р. У країні панував хаос. Більшовики висунули гасло: "Грабуй нагробоване!" Відбувся переділ панської землі. По всій Україні нищили банди, які жили за рахунок грабунку. Час від часу в селі встановлювалася якась влада, щоб поступитися своїм місцем іншій. Це був важкий час. Голод, руйнування, смерть.

Восени 1919 р. Андріївку захопили білогвардійці генерала Денікіна. Один із вершників почав вимагати у Юхима Шелеста фуражу для коня, але той відмовився дати. Погрожуючи вбити, білий офіцер вийняв із піхов шаблю. Старий розпахнув верхній одяг і сказав: "Рубай, шмаркачу, георгіївського кавалера". Нападник побачив солдатську гімнастерку увішану хрестами й знітився. Найвища солдатська відзнака викликала пошану як у білих, так і у червоних.

Петро Шелест таки зміг закінчити початкову школу і навіть отримав похвальну грамоту. Сім'я жила надголодь. Діти були змушені тяжко працювати, заробляючи на шматок хліба. Петро працював у полі, пас худобу, допомагав у господарстві. В 1920 р. 12-річного Петра відправили на хутір Пришиб за 20 км від Андріївки до заможного селянина. Тут хлопчик працював цілий рік, отримуючи лише харчі. Якось він провинився перед господарем, і той ударив його батою по спині, від чого залишився шрам на все життя.

Сім'я Шелестів пережила великий голод 1921 р. Навесні того року радянська влада проголосила нову економічну політику. Приватне підприємництво було узаконено. Але наймані робітники опинилися під захистом держави. Юного Петрика представник нової влади розпитував, як до нього ставиться господар, та обіцяв захист і підтримку у разі потреби. Уперше юнак відчув повагу до гуманної влади.

Повернувшись додому, 13-річний Петро почав працювати листоношею. Час був небезпечний. На дорогах діяли банди. Шлях був дуже довгий, а його доводилося долати і в жахливу спеку, і в суворий мороз.

Із 1922 р. Петро працював на залізниці спочатку помічником майстра, постім костильником, тобто забивав металеві костилі у шпали. Жили робітники надголодь, завжди в походних умовах, будуючи та ремонтуючи залізничні колії навколо Харкова – столиці Радянської України. Юнак багато читав, коли випадала нагода, цікавився політикою, серед його знайомих були партійці. Це були людяні поважні люди, що користувалися великим авторитетом. Робітниче юнацтво вступало до комсомолу. Ставлення до комсомольців – "крисомольців" – у суспільстві було зневажливо-насторожене, але, з іншого боку, комсомол відкривав перспективи до кращого майбутнього на службі радянській владі.

Комсомольці влаштовували мітинги, політичні дискусії, займалися просвітницькою роботою, співали революційні пісні, активно проводили антирелігійну пропаганду, що посилювало відразу громади до них як до безбожників.

У жовтні 1923 р. Петро Шелест був прийнятий до комсомолу. Спочатку цю новину він приховував від батьків, але пізніше правда відкрилася. Мати довго плакала, а батько її заспокоював, що син розумний і сам розбереться, як краще.

Саме на цей час, як пізніше згадував Шелест, припадає його перше юнацьке кохання. Молодий, стрункий, кремезний, сильний хлопець, хоча й був невисокого зросту, завжди приваблював представниць прекрасної статі. Серед ватаги ровесників він мав авторитет лідера, вольового, розумного та сильного. 15-річний Петро закохався у дівчину зі свого села Пашу Шморгнунову. Ця білява красуня була веселою, стрункою, усміхненою дівчиною. Вона мала чудовий мелодійний голос і була солісткою у церковному хорі.

Юнацькі обійми, поцілунки, зізнання у коханні, прогулянки вночі у світлі місяця... Петро розповідав дівчині про політичну ситуацію у країні, справу Леніна, зазіхання імперіалістів, сутність непу тощо. Паша уважно слухала його і посміхалася. Хлопець переконував дівчину перейти з церковного хору до хору "Просвіти". Співаючи в церкві, вона сприяє роботі попів в одурманюванні людей релігійним опіумом. Паша погоджувалася, але казала, що батьки будуть проти. На очі веселунки Паші наверталися сльози. А Петро говорив, що майбутнє за ленінською партією та його передовим молодіжним загonom – комсомолом. Він пропонував дівчині також вступити до цієї організації. Паша пообіцяла поговорити з батьком, хоча заздалегідь могла передбачити наслідки цієї розмови. Через кілька днів заплакана Паша розповідала засмученому коханому, що батько пообіцяв проклясти її та вигнати з дому, якщо вона зв'яжеться з комсомолом. Юнак і дівчина бу-

дували плани на майбутнє, як вийти зі скрутного становища. Він обіцяв заробити гроші й повернутися до коханої.

21 січня 1924 р. помер Ленін – лідер комуністичного руху, вождь більшовиків. Юний Шелест розумів, що країна втратила видатного діяча. В цьому році Петро став чоновцем. ЧОН – “части особого призначення”. Це були молодіжні воєнізовані формування, які дозволяли радянській владі тримати під контролем неспокойні райони. Важкою радянською республікою була Україна. 16-річний комсомолец Шелест часто буває в Харкові. Кохана Паша відходить у дитяче минуле, а у великому місті розгортається бурхливе майбутнє.

Мати Петра – Марія Демидівна – працювала у великому будинку “вдови Чаговчихи”. Вона прала та прасувала білизну, прибирала в хаті, готувала їжу, отримуючи за це невелику платню. Вдова Чаговець мала сина Михайла, який працював телеграфістом на залізниці, та доньку, 16-річну Юлію. Одного разу Марія Демидівна попросила Петра допомогти їй. Юнак прийшов до великого будинку заможної господині та почав рубати дрова на дворі. Петро працював цілий день, очевидно, думаючи не дуже гарні слова про родину непманів, на яких він, син трудового народу, має горбатитися за копійки. Поскладавши дрова у сарай, Петро сів відпочити. В цей час “Чаговчиха” вийшла з оселі та запросила юнака на обід. Будинок вразив молодого пролетарія своєю розкішшю. Тут були віденські стільці, килими, дзеркала, картини і навіть найбільша ознака буржуазного добробуту того часу – грамофон. Розглядаючи небачену панську розкіш, парубок остовбенів, коли побачив перед собою струнку вродливу дівчину з довгою чорною косою та великими розумними очима. Це була Юлія. Красуня справила на хлопця таке казкове враження, що Петрові важко було оговтатися, щоб нормально поспілкуватися з нею. Вперше у своєму житті юний Шелест пив чай із лимоном. Юлія розпитувала його про роботу, життя, політику, комсомол, літературу. Петро відчув, що своїми знаннями він сильно поступається інтелігентній дівчині, а та, не зводячи своїх прекрасних очей із замороженого візаві, продовжувала вічливу розмову. Коли Петро зацікавився деякими книгами, Юлія люб'язно дозволила йому їх почитати. Юнак із радістю взяв деякі твори. Тепер він мав формальний привід знову завітати до цього будинку.

У вихідні після важкої роботи на залізничній станції Петро йшов до Юлії. Дівчина закінчувала гімназію і збиралася поступити у Харківський педінститут. Петру та Юлії було цікаво удвох. Інколи вони виходили прогуляти. Хлопець переконував дівчину вступити до комсомолу, але та із сумом відповіла, що її не приймуть, бо вона походить із непманівської родини. Обидва вважали це несправедливим, адже діти не відповідають за батьків, але порядок є порядок.

За короткий час юнацькі симпатії уже переросли у бурхливе сильне почуття. Петро та Юлія почали міркувати про те, щоб пов'язати свої долі назавжди. У своїх зустрічах вони мали спільників. Брат дівчини, Михайло, співчував їхньому коханню і прикривав Юлію перед матір'ю у час її побачень із Петром. Довіреною особою Юлії була її найкраща подруга Галя Крайнюк. Вона допомагала двох закоханим серцям зустрічатися.

Але шила в мішку не приховаєш. Незабаром про захоплення їхніх дітей одне одним дізналися їхні матері. Обидві були категорично проти їхнього одруження. По-перше, ранній вік молодят – по 17 років, по-друге, різне майнове становище. Марія Демидівна казала, що нічого гарного у Петра з тією панянкою не вийде. Мати Юлії говорила дівчині, що хлопець – неосвічений робітник, із якого не буде нічого путнього. Шлюбні наміри молодих були розбиті вщент за допомогою їхніх матерів.

Юлія Чаговець пізніше закінчила педінститут, поступила до комсомолу, учителювала, стала директором школи. Хоча вони з Шелестом так і не одружилися, але пізніше інколи зустрічалися, підтримуючи дружні стосунки та згадуючи свої юнацькі романтичні почуття.

Петра Шелеста в 1925 р. відправили по комсомольській лінії завідувати хатою-читальнею у віддалене село Петровське з окладом 45 крб. Село було напівкуркульське, до влади ставилося з недовірою. Молодий привітний комсомолец намагався показати перспективи нового соціалістичного життя, але петровчани, здається, його не зрозуміли. Коли якось уночі Шелест із групою товаришів-комсомольців проходив через парк, хтось вистрілив у нього з обрізу. Куля пробила будьоновку, що була на голові Петра, а порох, оскільки постріл був зблизька, вдарив у вчі. Майже два тижня хлопець провів у лікарні, відновлюючи зір.

Навесні 1927 р. Петра Шелеста відправили на навчання до Ізюмської окружної радянської партшколи. Серед майже 300 курсантів він був одним із кращих. Шелест отримував гарну стипендію – 75 крб., був пристойно одягнений: шкіряна тужурка, хромові чоботи, галіфе, гімнастерка, пасок, шапка-вушанка, були ще черевики, штани, сорочки та піджак. Коли бравий молодий радянський діяч завітав до рідної Андріївки, то батьки не впізнали свого двадцятирічного сина.

Як порядний син разом із молодшим братом Митьою Петро, за відсутності батька, зруйнував стару хату й побудував за кілька днів новий будинок, чим довів односельцям, що комсомольці можуть не лише горланити пісні та руйнувати храми, але і дбати про батьків.

У квітні 1928 р. Петро Шелест був прийнятий до лав ВКП(б). Перед молодим комуністом відкривалися широкі перспективи. Партія готувалася до рішучого наступу проти буржуазних пережитків минулого. Велася активна боротьба з непманами, ліквідовувалися приватні підприємства, почалося будівництво великих промислових об'єктів і, нарешті, з 1929 р. стартувала суцільна колективізація. Селян змушували об'єднуватися у колгоспи, приймати “добровільне” самообкладання. Фактично готувалося нове закріпачення селян. Як казав Йосиф Сталін: “Кадри вирішують все”. Влада була зацікавлена у молодих партійних робітниках. Комуністи керували всіма процесами, що відбувалися у країні Рад. Активним виконавцем цієї політики став Петро Шелест. Він описував сільські подвір'я, змушував селян об'єднуватися у колективні господарства, проводив розкуркулення, вилучав церковні цінності та здійснював антирелігійні акції.

Старий світ руйнували безоглядно. В цей час у житті молодого Шелеста було все: і трагічне, і комічне. Під час проведення колективізації у селі Нижня Солона Шелест із чотирма товаришами залишилися ночувати у сільраді, боючись розійтися по різних домівках. Уночі партійців розбудив запах чадного диму. Вони зрозуміли, що їхнє помешкання підпалено. Двері були замотані міцним дротом. Двоє кинулися через шибки на двір, але

ударами сокир одного з них було вбито, а іншого покалічено. Шелест з двома товаришами почали стріляти у темряву з палаючої сільради. На щастя, прибув загін підмоги із сусіднього села, і вони були врятовані.

У іншому селі було вирішено зняти церковний дзвін, який "отруював свідомість людей релігійним опіумом". Коли Шелест із товаришами наблизився до храму, там уже стояв великий натовп народу. Чоловіки стояли збоку, а перед церквою були жінки. Молоді комуністи почали підходити. За певним сигналом жінки повернулися до них спиною, нахилилися та підійняли вгору подоли своїх спідниць, оголивши деякі інтимні частини тіла. Сільські чоловіки підняли шалений регіт. Осоромлені партійці вирішили за краще піти звідси. Антирелігійна акція була зірвана.

У радянській державі невпинно встановлювалася диктатура комуністичної партії. Число членів ВКП(б) зростало з кожним днем. Партійність відкривала зелене світло для просування вгору. Але Сталін твердо пам'ятав заповіт великого Ілліча: берегти як зіницю ока партійну єдність. Час від часу проводилися масові партійні чистки. Неблагонадійні позбавлялися партквитків, а це, як правило, означало кінець кар'єри.

Із молодим Шелестом напередодні чистки відбувся неприємний інцидент. Із Борівського району на нього поступила анонімка. У ній йшлося, що начебто, будучи там секретарем райкому комсомолу, він посягав там на честь дівчини-комсомолки на ім'я Клава, котра працювала машиністкою в райкомі. Сам Шелест стверджував, що це наклеп, до такого висновку прийшла і спеціальна комісія, споряджена до району. Підозри у злочині з нього були зняті.

У 1930 р. Шелест поступив до Харківського інституту народного господарства, який випускав технічну інтелігенцію. Цей тоді столичний вуз був в Україні найпопулярнішим. Країна в умовах індустріалізації відчувала гостру потребу у кваліфікованих технічних працівниках. Молодий комуніст зрозумів, що це йому допоможе у житті. Поступити для Шелеста виявилось непросто, він і група партійців на екзаменах провалилися, але врятував партквиток. Ректор інституту Содін в умовах, коли по всій Україні гриміли політичні процеси над "шкідниками", "шпигунами", "націоналістами" та іншими "ворогами народу", вирішив не ображати членів всесильної партії і дозволив їм навчатися в його закладі.

Стипендія була малою – 35 крб., доводилося підробляти на розвантаженні вагонів, що додавало ще 20–25 крб. на місяць. Пізніше мав тимчасові підробітки. Під час навчання одержав звістку, що помер батько. Петро поїхав додому разом із братом Дмитром, який теж навчався у Харкові. Брати заїзнилися на день, старого Юхима Дмитровича вже поховали. Не маючи забобонів щодо релігії, сини розкопали батькову могилу та відкрили труну, щоб попрощатися з померлим. Їх звинувачували у тому, що вони потурбували спокій мертвого, але ті відповідали, що не могли не побачити свого батька в останній раз.

Залишивши старенькій матері трохи грошей, брати повернулися до навчання в Харків. Петро Шелест, незважаючи на досить молодий вік, користувався в інституті великим авторитетом. Він був перспективним партійним функціонером, працював рік редактором радіогазети "Комсомолец України", потім начальником відділу крупного промислового тресту "Південсталь", став автором публікацій з ідейного виховання молоді та технічного оснащення підприємств. І, звичайно, він молодий і гарний чоловік. Студентки, які навчалися в інституті, звертали свою увагу на Шелеста. Але з-поміж гурту дівчат Петро вирізнив Любу Банну – студентку-відмінницю. Вона була родом із робітничого містечка Кам'янського (з 1936 р. Дніпродзержинськ) неподалік від Дніпропетровська. Народилася в сім'ї металурга. Після школи працювала на заводі. Люба була на два роки молодша за Петра. Крім неї, у родині були ще дві сестри – молодша Олена та старша Віра і старший брат Микола. З Миколою Павловичем Банним Петро був уже знайомий, оскільки той викладав в інституті політекономію.

Любов Банна виділялася своєю інтелігентністю, порядністю, мала чудовий голос, брала активну участь у студентській самодіяльності. Коли Шелеста відправили у відрядження до Брянської області з інспекцією лісозаготівлі для металургійного комплексу країни, він випросив дозвіл відправити з ним групу студентів на практику. Серед кількох студентів була і Люба. Стосунки між ними уже не були просто дружніми.

Під час літніх канікул Шелеста відправляють у справах до Кам'янського на металургійний завод. Про нове відрядження Петро повідомив Любі та запропонував їй з'їздити до рідного міста. Дівчина охоче погодилася. Пристрасть розгоралася з великою силою. Всю дорогу Петро та Люба розмовляли, сміялися, жартували.

Виконавши завдання на металургійному заводі, Шелест зупинився у родині Люби. Павло та Варвара Банні, батьки дівчини, прийняли його дуже гостинно. Він сподобався рідним Люби. Провівши кілька днів у містечку металургів, Петро повернувся до Харкова. Стосунки з Любою продовжувалися.

У 1932 р. Шелеста відправили на Донбас. Він отримав відповідальну посаду на великому Маріупольському металургійному заводі імені Ілліча, де працювало близько 30 тисяч робітників. Прощаючись з Любою, він обіцяв не забувати її. Дівчина не могла стримати сліз. Вона сказала, що хоче поїхати з ним. Було домовилися, що коли Петро влаштується на новому місці, вона до нього приїде.

На металургійному гіганті Шелеста прийняли добре. Завершувалася перша п'ятирічка. Дав перший струм Дніпрогес – гордість радянської енергетики. Завод Ілліча в Маріуполі був важливим об'єктом індустріалізації. Він знаходився під особливим пильним наглядом наркома важкої промисловості СРСР Серго Орджонікідзе. Країна потребувала танків, кораблів, літаків, автомобілів. Із прославленим наркомом, який особисто відвідував Маріуполь, довелося зустрічатися й молодому Шелесту.

Листування з Любою не переривалося. Вона сумувала за коханим. Той, обжившись на новому місці, запросив її до себе. Незабаром закохана дівчина приїхала. Кілька днів Петро з Любою провели в готельному номері. Шелест зробив дівчині шлюбну пропозицію, і та охоче погодилася. Наприкінці 1932 р. Люба остаточно переїхала до нього, і молоді розписалися у місцевому ЗАГСі. Їхнє навчання в інституті закінчувалося, але завершити його в Харкові не було можливості. Молодята Шелести разом перевелися до Маріупольського металургійного інституту, отримали кімнату в гуртожитку. Але веселощі студентського життя вже заважали молодому подружжю. На початку 1933 р. Люба повідомила чоловіку, що чекає на дитину. Молодята чомусь одразу вирішили, що це неодмінно буде хлопчик. Петро почав домагатися від кері-

вництва заводу, де був на гарному рахунку, окремого помешкання для своєї родини і врешті-решт отримав його.

Весна 1933 р. була жакливою. З українських сіл поступали страшні новини про голодомор, що охопив селянські родини. Були зафіксовані масові випадки людоджерства. У містах трагедія не відчувалася так, як на селі, хоча на міських вулицях України з'явилися виснажені люди, безпритульні діти, почастішали кримінальні злочини. Шелести отримували достатній пайок, щоб пережити жакливий час. За продовольчими картками Петро отримував 600 г хліба на день, а Люба – 400 г, також консерви, яєчний порошок, овочі, рибу. Майбутній батько знаходить додаткові підробітки, щоб забезпечити сім'ю. 16 серпня 1933 р. Люба народила сина. Хлопчика назвали Борисом.

Із ранку до ночі щасливий батько крутився на роботі. Молодій жінці з немовлям доводилося дуже важко. Трохи полегшив її становище приїзд з Кам'янського 16-річної сестри Олени, яка допомагала по господарству та догляду за дитиною. Як могли, допомагали батьки Любові. Кар'єра Шелеста поступово йшла вгору. Він став начальником цеху. В 1935 р. чоловік і жінка Шелести захистили дипломи в Маріупольському металургійному інституті. Життя потроху налагоджувалося. Подружжя з маленьким Борею провело літню відпустку 1935 р. на узбережжі Азовського моря, яке було неподалік.

Наступного року, за пропозицією друзів, Петро Шелест повертається на інженерську роботу до Харкова. Оскільки за власним бажанням спеціаліст не міг перевестися на іншу роботу, зрозуміло, що у нього вже на той час були високі покровителі, які могли поклопотатися про перевід Шелеста до Харкова.

Харків, можна сказати – рідне місто Шелеста. На той час воно вже втратило столичний статус, бо в 1934 р. столицю України повернено до Києва, але залишалося другим за важливістю містом республіки.

Дружина не була в захваті від переїзду, зміни обстановки. Тим більше, що на початку у Шелестів і нормальне житло було відсутнє. У Харкові за політичними мотивами був заарештований Микола Павлович Банний, викладач інституту. Починалася велика хвиля репресій серед партійних і радянських діячів. Не минула вона і близьких родичів Шелеста, був заарештований Володимир Коробко, племінник, син сестри Агафії. Він зник безслідно. Миколу Банного відпустили лише в 1940 р.

Люба із сином влітку поїхали до батьків у Дніпродзержинськ (так із 1936 р. почало називатися Кам'янське). Повернувшись восени до Харкова, Любов Шелест із великими труднощами як сестра “ворога народу” влаштувалася на патефонний завод. А Петра незабаром призвали до лав Робітничо-селянської Червоної армії. Спочатку його з новобранцями збиралися відправити на Далекий Схід, де очікувалася війна з японцями та були постійні провокації з їхнього боку, але пізніше Шелеста відправили до Дніпропетровська у навчальний танковий батальйон. Неподалік від місця служби жила родина Банных, які навідували зятя. За час перебування в армії Петро навчився гарно водити автомобіль, досконало вивчив техніку, навчився вправно володіти зброєю. Коли в армії дізналися, що свояк Шелеста “ворог народу”, з особливої частини в 1937 р. прибув офіцер, який допитував Петра про розмови та зустрічі з Миколою Банним. Однак нічого протизаконного у його діях не знайшли (чи не захотіли знайти). Командування батальйону було задоволене Шелестом, після проходження служби йому пропонували залишитися в армії кадровим офіцером із гарним окладом і квартирою. Однак той розумів, що військова справа – не його стихія, у грудні 1937 р. його демобілізували.

Тепер Петро Шелест уже не тільки як давній партієць, дипломований інженер, а ще й як офіцер запасу повернувся до Харкова. В умовах, коли відбувалася величезна кадрова чистка в усіх структурах влади, для молодих партпрацівників відкривалися перспективи швидкого кар'єрного зростання. Відразу після служби Шелесту у відділі кадрів Харківського обкому КП(б)У запропонували кілька вакансій. За його бажанням, він був призначений начальником цеху на великий харківський завод “Серп і молот”. Прибувши на нове місце роботи, 30-річний начальник як недавній військовий навів суворий порядок, зміцнив дисципліну, посилив відповідальність. Його авторитет стрімко зростав. Протягом року він став членом парткому заводу, членом Сталінського райкому КП(б)У у Харкові, начальником виробництва заводу, головним інженером. Покращилося матеріальне становище сім'ї Шелестів. Подружжя отримало велику однокімнатну квартиру в центрі Харкова з усіма зручностями. З'явилася можливість для гарного відпочинку за містом. Покращилося харчування. Але обстановка була неспокоїною, майже кожен день когось із знайомих забирали “чорний воронок”, дехто з них повертався, але нічого не розповідав, інші зникали назавжди. Члени партії змушені були таврувати своїх колишніх товаришів, викриваючи їх як “ворогів народу”, яким довго вдавалося приховувати своє справжнє політичне обличчя. Доводилося це робити й Шелесту.

У 1939 р. Петро Шелест був присутній на XVIII з'їзді ВКП(б) у Москві, де вперше чув і бачив “вождя всіх часів і народів” Сталіна. Вождь говорив про внутрішні та зовнішні небезпеки, які загрожують першій у світі соціалістичній державі, про необхідність покращувати дисципліну та обороноздатність країни.

Трудова дисципліна ставала дедалі суворішою. За запізнення на 5 хвилин, випуск бракованої продукції робітника могли засудити до кількарічного ув'язнення або спецтаборів. Залізною рукою у країні Рад був наведений жорсткий порядок. Покращилися забезпечення населення товарами, робота транспорту, добробут. З великим захватом населення України зустріло возз'єднання з західною частиною країни, яка до 1939 р. перебувала під польським ярмом.

У 1939 р. подружжя Шелестів пережило кілька потрясінь. Дуже сильно захворів маленький Борик. Лікарі діагностували серйозне запалення середнього вуха, врятувати хлопчика могла тільки термінова операція. Петро Шелест підняв на ноги всіх товаришів, знайомих і через партійні зв'язки домігся того, що його син був відправлений на лікування в Інститут охорони матері та дитинства (ОХМАТДИТ). Від загорьованого батька вимагали розписку про згоду на ризиковану операцію, результат якої передбачити було неможливо. Він погодився. 5-річна дитина перенесла важку операцію. Петро та Любов Шелести постійно справлялися про стан здоров'я маленького сина. Їм повідомили, що операція пройшла успішно і хлопчик одужує. Через два дні після операції Петро та Любов прийшли до сина, вони принесли подарунки, фрукти, цукерки та осо-

бливий сюрприз – механічну заводну залізницю. Побачення з сином лікарі дозволили лише батькові. Коли Шелест побачив свого Борика з забинтованою голівкою, серце його стиснулося. Але хлопчик посміхнувся та потягнувся до батька. Петро Юхимович завів іграшковий потяг на маленькій залізничці, і той вирушив у путь, що викликало у хлопчика захоплення. Лікарі констатували, що після такої важкої операції, дитина на подив одужує доволі швидко. Здоров'я Борі було врятоване.

Але біда не приходить одна. Незабаром після хвороби сина трапилася ще одна катастрофічна пригода, якій Шелести спочатку не надали особливої значення. Під час поїздки за місто сталася автомобільна аварія на дорозі, внаслідок якої Любов Павлівна отримала серйозну травму спини. Начебто нічого пошкоджено не було. Жінка могла рухатися. Але спина дуже сильно боліла. Шелести вирішили, що біль утихне з часом сам по собі. На початку 1940 р. Люба повідомила чоловіка, що знову вагітна.

Петро Юхимович уже міцно влився до лав вищої партійної номенклатури. Він отримав велику трикімнатну квартиру в центрі міста, користувався великим авторитетом серед чиновників і мав підтримку впливових партійних діячів. У 1940 р. він відкрито пішов на конфлікт із новопризначеним на завод директором Полевським. Протистояння директора та головного інженера відбувалося у різних вагових категоріях і не на користь Шелеста. Однак він довів, що за потреби може продемонструвати силу волі та незламність духу. Через наполягання Полевського Петро Юхимович був змушений перейти на інший завод на гіршу посаду. Проте незабаром свавільного директора було знято й засуджено. Шелест навіть надав деяку допомогу колишньому ворогу, підписавши клопотання про звільнення того.

Незламного Шелеста запримітили у Києві. Влітку 1940 р. його викликали до столиці УРСР. З ним зустрівся особисто перший секретар ЦК КП(б)У Микита Сергійович Хрущов. Шелесту запропонували стати секретарем Харківського міськкому партії. Після недовгого вагання той погодився. 3 серпня 1940 р. він приступив до нових обов'язків.

Тоді ж у родині відбулося поповнення – 24 жовтня 1940 р. народився син Віталій. Важкі пологи дуже сильно підірвали здоров'я і так вже ослабленої жінки. Люба схудла, не могла годувати немовля. Маленького Віталіка відвезли до Дніпродзержинська під нагляд бабусі та дідуся. Колись життєрадісна, енергійна Люба тепер проводила весь час у лікарні, вона змарніла, кожен рух викликав біль у її тілі, почали відмовляти ноги. 30-річна Любов Павлівна могла тепер пересуватися лише за допомогою милиць. Було встановлено, що через автомобільну аварію у жінки пошкоджено хребет і потрібна термінова складна операція. Наглядаючи за 7-річним Борею та хворою Любою почали напереміно викликані до Харкова старенька Марія Дем'янівна та старша сестра Люби Віра.

Петро Юхимович робить усе можливе, щоб врятувати тяжко хвору дружину. Він через численних знайомих запрошує для проведення операції основоположника радянської нейрохірургії, академіка Миколу Ниловича Бурденка. 1 травня 1941 р. московський академік прибув до Харкова. Прямо з вокзалу Шелест відвіз його до лікарні. Після огляду Любові Павлівни Бурденко повідомив, що стан пацієнтки дуже важкий, у неї саркома спинного мозку, і шансів на одужання мало, але операцію він зробить.

Три години світило вітчизняної медицини Микола Нилович Бурденко оперував ушкоджений хребет молодої жінки. Петро Юхимович був у розпачі, його підтримували вірні друзі.

Увечері на честь видатного медика був улаштований бенкет на квартирі відомих харківських лікарів братів Гельфердів. На нього запросили й Шелеста. Відкликавши убик того, Бурденко сказав, що проведення хірургічного втручання в область хребта було єдиним шансом на порятунок жінки, але тепер треба сподіватися лише на її молодий організм. Розмова із прославленим лікарем вразила Петра Юхимовича, він зрозумів, що, можливо, скоро овдовіє.

На вечері у квартирі Гельфердів засмучений Шелест познайомився з молодою гарною жінкою-медиком Іраїдою Павлівною Поповою (у дівочтві Мозговою). Вона була на п'ять років молодшою за Петра Юхимовича. Її 9-річний шлюб з економістом, кандидатом наук Іваном Денисовичем Поповим не приніс їй щастя. 18-річною дівчиною вона вийшла заміж. Чоловік був егоїстом, постійно вимагав від жінки все нових жертв і абсолютного послуху. Коли Іраїда завагітніла, чоловік змусив зробити їй аборт, внаслідок якого вона вже ніколи не могла мати дітей. Молода жінка тяжко переживала свавілля домашнього тирана, у квартирі якого вона жила. Петро Юхимович та Іраїда Павлівна пережили різні особисті сімейні трагедії, що незабаром їх і зблизило.

Шелест турботливо дбав про дружину. Він приховував від неї справжній стан її здоров'я, але серце стискалося, коли він бачив, як поступово згасає на лікарняному ліжку близька людина. Він говорив Любі, що вона неодмінно одужає і вони з Борею та Віталіком знову будуть разом. Молодій жінці дуже хотілося в це вірити, але її життєві сили постійно танули. Шелест буквально розривався в ці дні між роботою, домом і лікарнею. У той час ніхто не здогадувався, що велика загальна біда ще попереду.

У неділю, 22 червня 1941 р., війська гітлерівської Німеччини перетнули радянський кордон без оголошення війни. На весь Союз пролунав виступ наркома закордонних справ В'ячеслава Михайловича Молотова про віроломний раптовий напад німецьких військ. Промова закінчувалася обнадійливо: "Наше діло праве! Ворог буде розбитий! Перемога буде за нами!" Народ був розгублений: де Сталін, чому виступав не він, чому почалася війна, адже був пакт про ненапад між СРСР і Німеччиною, чому відступає доблесна Червона Армія, чому такі тяжкі втрати та поразки? І ще десятки і сотні "чому".

Тільки через два тижня після початку війни Сталін оголтувався. Він виступив по радіо 3 липня. Його виступ трохи підбадьорив людей: великий вождь знову з нами. Але до цього часу величезні простори Радянського Союзу: Західна Україна, Молдавія, Білорусія, Прибалтика – були захоплені ворогом. У перший день війни було знищено на аеродромах 1200 радянських літаків новітніх конструкцій, німці захопили панування у повітрі. Радянські полки, дивізії, цілі армії опинилися у "казанах"-оточенні. 3 липня по вересень тривала героїчна оборона Києва. Мужньо оборонялися мешканці Одеси, Севастополя та інших міст України. Такої війни вермахт ще не знав. Але німецька армія вперто просуvalася вперед. Радянська влада вивозила

майно з територій, яким загрожувала окупація. Те, що не можна було вивезти, знищували. Про простих людей влада дбала не так. У першу чергу, вглиб країни вивозилися представники партійної еліти та їх сім'ї, але не треба вважати це цинізмом, адже саме їм, насамперед, загрожувало миттєве знищення. Проте неорганізовані хаотичні оборонні дії радянського керівництва породжували обурення та зневіру в населення.

До осені 1941 р. уся Правобережна Україна була захоплена німцями. Обіцянки радянського керівництва втримати Київ за будь-яку ціну виявилися марними. Серед населення панували панічні настрої. Ніхто не знав, що робити. Харків постійно зазнавав бомбардувань. Під час ворожих нальотів руйнувалися житлові будинки, заводи, державні установи, транспорт, тисячами гинули люди. Влада організовувала оборону міста. Говорили, що Харків – другу столицю України – не здадуть ворогові. Харків'яни будували багатокілометрові захисні смуги. Проводилася евакуація підприємств на схід.

Петро Юхимович, секретар Харківського міськкому, готував до евакуації свою родину. Через місяць після початку війни Шелест з'їздив на автомобілі до Дніпродзержинська та забрав звідти сина Вітасика та його бабусю Варю, матір дружини. Кілька разів їхнє авто зазнавало нальотів ворожої авіації. Після повернення до Харкова вони дізналися, що Дніпродзержинськ захоплений німцями.

Госпіталь, у якому перебувала Любов Павлівна, відправлявся до Челябінська. Влаштувати її евакуацію на схід Шелесту допомогла Іраїда Павлівна Попова через свого знайомого, який був начальником цього госпіталю.

Петро Юхимович привів дітей до дружини, щоб вона могла побачити їх перед далекою дорогою та розлукою. Не було впевненості, що вона зможе їх ще коли-небудь побачити. Безсила жінка не могла вже підвестися з ліжка, щоб поцілувати своїх дітей. Медсестри, санітарки, весь обслуговуючий персонал плакали, бачучи цю трагедію нещасної вмираючої жінки. Шелест згадував пізніше, що Люба вже майже не плакала, вона приречено змирилася з таким жахливим поворотом долі. Поїзд із пораненими відправився до Челябінська, зазнаючи бомбових ударів ворожої авіації.

Сім'ї партпрацівників, високих посадовців готувалися до вивезення з Харкова. Транспорту не вистачало. Неподалік від міста уже було чути гуркіт артилерійської канонади. Було вирішено відправляти родини визначених високопосадовців уночі, щоб не викликати паніки серед населення. В обстановці суворої секретності утаємничені у справу люди прийшли увечері до будинку міськкому партії. Простоявши всю ніч, але так і не дочекавшись евакуації, вони розійшлися.

Серед евакуантів була й Іраїда Павлівна. Шелест запропонував їй супроводжувати його дітей до Челябінська. Та, поміркувавши, пристала на його пропозицію. Її сестра жила в Омську, тому вона могла довести дітей Шелеста до Челябінська, а далі відправитися до сестри.

Іраїда почала готуватися в дорогу. Побачивши, що дружина його залишає, її законний чоловік Іван Денисович Попов влаштував їй скандал. Він сказав, що палко кохає її, нікуди не відпустить, що треба залишитися у Харкові, і нічого страшного, якщо місто захоплять німці. Вони культурний народ, і можна буде знайти з ними спільну мову. Але жінка рішуче зачинила двері і відправилася до міськкому. Простоявши холодну ніч на площі, вранці вона повернулася додому. Чоловік зрадив, що дружина не поїхала. Він почав наполягати, щоб Іраїда залишилася, але в цей момент у двері квартири хтось подзвонив. На порозі стояв Петро Юхимович. Він сказав, що на подвір'ї чекає машина й Іраїда Павлівна має терміново збиратися й виходити. Чоловік почав обурюватися, по якому праву тут розпоряджається цей зайда, але Шелест рішуче взяв речі чужої дружини і пішов униз. Іраїда Павлівна послідувала за ним. Через кілька хвилин вона була на вокзалі. Тут уже були баба Варя, Вітасик, Любина сестра Віра з сином. Познакомивши жінку зі своєю родиною, Петро Юхимович повернувся додому, де залишався старший син Боря та деякі речі. Забравши сина, Шелест сів за кермо свого "Мерседеса" і вирушив на вокзал. На півдорозі двигун машини зупинився. Мотор інколи капризував і треба було долити бензин у поплавкову камеру карбюратора, щоб він завівся. Батько відправив сина до міськкому партії, неподалік якого вони перебували, щоб той приніс пляшку бензину. Коли Боря побіг, над містом почали кружляти німецькі бомбардувальники. Шелест дуже переживав за сина. Проте хлопчик добре зорієнтувався у ситуації, переcheckав авіаналіт у підворотті і повернувся з бензином до батька. Автомобіль завівся і на шаленій швидкості полетів у напрямку вокзалу. Вони приїхали туди за кілька хвилин до поїзда.

Сам батько сімейства залишився у палаючому місті. На околицях Харкова вже точилися запеклі бої, спеціальні загони НКВС почали знищення важливих об'єктів, щоб не дати захопити їх ворогові. Серед багатьох харків'ян панували панічні настрої. Микита Сергійович Хрущов, який перебував тоді в місті, викликав до себе Шелеста й наказав йому летіти до Тули, щоб привезти звідти креслення дуже потрібної для Червоної Армії автоматичної зброї – ГПШ (пистолет-пулемет Шпагіна), яку планувалося виробляти на підприємствах Харкова. Повітряна подорож була небезпечною, при підльоті до Тули літак із Шелестом ледве не збили радянські кулеметники, але доручення Хрущова Шелест виконав.

Налагодили виробництво серійних автоматів у Харкові так і не вдалося. 22 жовтня 1941 р. місто було захоплене німцями. З великими труднощами група високопосадовців, у якій був і Шелест, була вивезена з міста єдиною не захопленою ворогом автомагістраллю до Куп'янська, звідти Шелеста та багатьох чиновників відправили залізницею до Челябінська.

12 грудня 1941 р. Петро Юхимович прибув до Челябінська. Зустріч із родиною була важкою. Сини Боря та Вітасик, баба Варя та Віра з сином жили у маленькій кімнатці на шести квадратних метрах. За три місяці Борик так забув батька, що не відразу впізнав його. Але всі зраділи його приїзду. Зголоднілі діти й жінки накинулися на харчі, які він привіз.

Шелест провідав дружину в лікарні. Жахливе видовище, у якому він застав близьку людину, йому було важко згадувати й через багато років. Люба лежала на старому ліжку худя, бліда, виснажена. Вона вже зовсім не могла рухатися. Побачивши коханого чоловіка, жінка дуже зраділа. Питала про дітей, просила дба-

ти про них після її смерті. В тому, що її життя добігає кінця, вона вже не сумнівалася. Під час розмов з чоловіком вона часто непритомніла. Лікар сказав Шелесту, що жити його дружині залишилося недовго.

Петро Юхимович був призначений завідуючим відділом оборонної промисловості у Челябінську. Майже весь час він проводив на місцевому танковому заводі, куди влився Харківський танковий завод. Люди працювали на відкритому морозному повітрі по 16–18 годин на добу. Біля верстатів розводили вогнища, ставили грубки, щоб відігріти руки та погрітися. Шелест отримав непоганий номер у готелі. До нього часто приходив маленький Борик.

Було очевидно, що Люба помре. Але втрата її в січні 1942 р. була дуже болючою. Він овдовів, діти стали сиротами. У спогадах Шелест писав, що удари лопатами об замерзлу землю відбивалися у його скронях, немов по голові били молотком. Він простився з тілом померлої. У важкі моменти Шелест приходив на могилу дружини. Любов Павлівна прожила лише тридцять років.

Ця трагедія втрати жінки була нестерпною для Шелеста. Пережити її могла допомогти лише близька людина. Він гостро потребував допомоги і відчував, що зможе отримати її від доброї, ніжної, щирої, турботливої Іраїди Павлівни Попової. Молодий удівець написав їй листа, у якому просив приїхати та допомогти йому по догляду за дітьми, по господарству та підтримати його. Іраїда Павлівна жила у сестри в Омську. Важке життя в евакуації: холод, голод, виснажлива робота, темрява – усе це гнітило молоду жінку. Попова відповіла Шелесту. Зав'язалася переписка. Переїзд до Шелеста polegши би нестерпні умови її життя, але він тільки-но втратив дружину, і зайняти її місце було б лицемірним. Але доля штовхала Петра та Іраїду назустріч. Свої дії вони могли цілком виправдати тим, що допомагають одне одному у скрутну мить.

Іраїда, яка не могла мати своїх дітей, дуже прив'язалася до синів Шелеста ще під час довгої подорожі. Вона доглядала за ними, прала одяг, забавляла їх. Маленький Борик не хотів із нею розставатися і просив взяти його з собою в Омськ. Коли жінка поселилася у сестри, несподівано до неї завітав Іван Денисович – законний чоловік. Він виїхав із Харкова, а її мати Дарину Петрівну залишив у місті стерегти квартиру. Іраїда розлютилася на нього й викинула його валізу з речами на сходи. Але Іван продовжував тероризувати дружину. Він постійно приходив до неї, вистежував її, умовляв повернутися до нього, обіцяв, що усе буде добре, погрожував. Про свої страждання Іраїда Павлівна повідомляла у листах Шелесту. Незабаром той був направлений (або напросився) у відрядження до Омська. Він заїхав до Попової, привіз продукти, подарунки, пропонував їхати з ним до Челябінська. Іраїда спочатку відмовлялася. Але переслідування Івана, поради сестри, яка казала, що так буде краще для всіх, перспектива можливого шлюбу з молодим гарним впливовим партійним функціонером, турбота про його дітей схилили терези у бік переїзду.

У березні 1942 р. Іраїда переїхала до Шелеста. Спочатку жінка уникала близьких стосунків із ним. Він не наполягав. Іраїда жила в готелі з Борицом, а Петро Юхимович був постійно в роз'їздах. Однак він часто заходив у готель навістити Іру (скорочення від Іраїди) та сина. Вона готувала, якщо була можливість смачний обід. Через деякий час вони вже ночували разом. Іван Денисович поїхав за дружиною у Челябінськ. Якимсь Шелест, поцілувавши Іру, відправився на роботу та пішов вниз сходами. Але за мить повернувся і сказав, що внизу стоїть Іван і скоро буде тут. Шелест розгубився. Від чоловіка його коханки можна було очікувати чого завгодно. Коли Попов постукав у двері готельного номеру, який знімав Шелест, йому відчинила Іраїда. Він сказав дружині, що хоче з нею поговорити. Однак жінка рішуче сказала, що за дев'ять років шлюбу вона вже з ним досить наговорила й не має бажання продовжувати розмову. Нехай Іван забирається геть. У неї тепер інший чоловік Петро Шелест. Якщо Іван хоче, нехай говорить при ньому, від нього в Іраїди секретів немає.

Насправді законною дружиною Іраїди Павлівни для Шелеста ще не була і видавала бажане за дійсне, але сам Петро Юхимович підтримав слова коханки і сказав, що вона його жінка. Він запропонував гостю побідати, випити з ними, а потім повертатися назад. Перемога над чоловіком Іраїди була досягнута.

Відчуваючи якусь моральну провину перед померлою дружиною, морозним ранком Шелест сказав Ірі, що піде на її могилу. Але та відповіла, що піде з ним. Петро з Іраїдою сходили на Любину могилу разом. Вони немовби просили у неї благословення на їхній шлюб. Повертаючись додому через засніжений ліс, молоді були сповнені щастя. Вони мали нещасливий перший шлюб і були переконані, що знайдуть щастя в другому. Іраїда та Петро цілувалися, обнімалися й раділи, як діти.

16 квітня 1942 р. у Радянському районному ЗАГСі Челябінська Петро Юхимович та Іраїда Павлівна зареєстрували свій шлюб. Іраїда стала вірною подругою та супутницею йому на все життя. Вона виявилася доброю господинею, чуйною жінкою, турботливою матір'ю для чужих дітей, які стали для неї своїми. Вона пишалася, що походить із козацького роду Мозгових. Це дуже подобалося козакофілу Шелесту. Шлюб, укладений у перший рік війни, тривав до кінця життя Шелеста. 18 березня – день народження Іринки Петро Юхимович святкував із великою радістю, як важливу подію, що подарувала йому кохану людину.

Петро Юхимович постійно їздив у відрядження. Тепер він міг бути спокійним за дітей. Нова матір дбала про них, як про власних. Родина Шелестів знову стала повною. Кілька разів Шелест подавав заяви про відправлення його до діючої армії, проте він мав броню й, очевидно, не дуже наполягав на відправці на фронт. У нього двоє малих дітей і молода дружина. Від призову в Червону Армію його захищала “броня” наркомату оборони. Неодноразово Шелест зустрічався з секретарем ЦК ВКП(б) Георгієм Максиміліановичем Маленковим, який опікувався оборонною промисловістю. Армія потребувала великої кількості танків, літаків, автомобілів і новітньої зброї – реактивних снарядів “Катюші”. Всю цю техніку у величезній кількості поглинала Сталінградська битва, яка точилася з липня 1942 р. по лютий 1943 р. і стала переломною у війні. Розвиваючи успіх, здобутий під Сталінградом, Червона Армія 18 грудня 1942 р. вступила на терени України. Почалося визволення її території від загарбників. Від ворога були очищені північно-східні регіони України. 16 лютого 1943 р. був визволений Харків. Але на цьому переможна хода радянських військ вичерпалася. Наступальні дії були вичерпані. Червоноармійці перейшли до оборони, сподіваючись закріпитися на досягнутих рубежах.

Шелеста із групою урядових і партійних діячів відправили у лютому до щойно визволеного Харкова. Місто було охоплене полум'ям пожеж, жилі квартали перетворилися на згарища, де-не-де ще лунали постріли, увсюди валялися трупи убитих ворогів. Харків'яни, що пережили окупацію, дивилися на повернення радянської влади з пересторогою. Почалися арешти тих, хто був змішаний у співпраці з німцями або підозрювався в цьому. Петро Юхимович завітав до Дарини Петрівни, матері Іраїди. Повідомив про свій шлюб із її донькою та пообіцяв вивести її до Челябінська. Теща не знала, як дякувати новоявленому зятю.

Майже без відпочинку Шелест вирішував питання з відновлення роботи підприємств, енерго- та водопостачання, транспорту тощо. Часто у поїздах визволеною територією України він супроводжував першого секретаря ЦК КП(б)У Хрущова. Але військова фортуна відвернулася від радянського керівництва. Наприкінці лютого 1943 р. велике угруповання Червоної Армії потрапило в оточення під Барвінковом. Декому пощастило вирватися, але більшість загинули або потрапили в полон. Німці розгорнули великий наступ на Харків. Підготувати місто до оборони радянська влада не встигла. Над Харковом замайоріла перспектива повторного захоплення ворогом. Харків'яни з болем у серці запитували владу: "Невже ви знову нас кинете на поталу німцям?" У Шелеста щемило в грудях, але що він міг сказати?

На початку березня 1943 р. він організовував евакуацію політичних діячів, інтелігенції, промислових спеціалістів. Напівзруйнований Харків знову піддавався жорсткому бомбардуванню. 15 березня у місті вже господарювали німці. Шелеста відправили до Москви, а звітди – до Саратова на авіаційний завод. Зі своєю Іринкою Петро Юхимович постійно листувався, а час від часу вдавалося навіть поговорити по телефону. З Москви Шелест заїхав до Челябінська, забрав дружину та дітей і відправився на нове місце призначення.

Шість років Шелести прожили у Саратові. Сім'я складалася з шести осіб: Петра Юхимовича, Іраїди Павлівни, баби Варі, Борика, Вітасика та Дарини Петрівни. З великим захватом вони зустріли звістку про друге, і цього разу остаточне, визволення Харкова 23 серпня 1943 р. унаслідок переможної битви на Курській дузі. Із захопленням уся країна спостерігала за форсуванням Дніпра та визволенням Києва 6 листопада 1943 р. Червона Армія стрімко просуvalася на захід. У жовтні 1944 р. Хрущов оголосив довгоочікувану новину – вся Україна визволена від німецько-фашистських загарбників. На той час визволення УРСР у довоєнних кордонах відбулося 8 жовтня, але з урахуванням Закарпаття днем визволення України стало 28 жовтня 1944 р. Тепер уже майже всі вірили, що не за горами день великої перемоги. І він нарешті настав 9 травня 1945 р. Німеччина капітулювала. Вітаючи людей із перемогою, Сталін відмітив, що її здобув у цій важкій війні "великий русский народ". Але у триумфі загального свята всі розуміли, що це була спільна перемога. Адже майже чотири роки країна жила за гаслом "Все для фронту! Все для перемоги!"

Люди масово поверталися з евакуації на Україну. Повернулася до Дніпродзержинська і баба Варя, мати покійної Люби. Чоловіків масово знищила та покалічила війна. Тяжка праця з відбудови народного господарства лягла на тендітні жіночі плечі.

На рівні простих людей Шелести жили забезпечено. Як чиновник партноменклатури Петро Юхимович отримував продпайки, талони, картки. Його сім'я жила у великій трикімнатній квартирі, про яку тоді можна було лише мріяти. Але, звичайно, Шелести не шикували. Іраїда Павлівна мала тільки одне шкіряне пальто. Якось, коли вона скуплялася на базарі, його порізали, очевидно, з метою крадіжки грошей. Іраїда так сумувала за своїм пальтом, що Петро Юхимович не витримав. Коли всі полягали спати, він, згадавши своє пролетарське минуле, так майстерно зашив поріз, що дружина не могла його знайти. Вона була щаслива і не могла нахвалитися майстерністю рук коханого чоловіка.

Гардероб Петра Юхимовича теж не був дуже різноманітним: чоботи, брюки, гімнастерка, шинель. У квартирі не було навіть нормальних меблів. Петро з Ірою спали на залізній сітці, поставленій на цеглини. Під час холоду квартири опалювали за допомогою електроплиток. Якось маленький Вітасик, бешкетуючи, поставив батьків чобіт на розпечену електроплитку. Це було єдине взуття Петра Юхимовича. Коли по квартирі пішов сморід паленої гуми, Петро та Ірина побігли на кухню й побачили нагрітий дочервона гумовий чобіт. Батько сняв пасок і хотів покарати сина, але Іраїда схопила дитину і повернулася до нього спиною. Удар прийшовся їй якраз нижче талії. Розсерджений Шелест припинив ексзекуцію. Це був єдиний раз, коли він необачно вдарив кохану дружину. З його спогадів видно, з якою ніжністю він ставився до своєї Ірочки.

У 1949 р. Шелести переїхали до Ленінграда, де Петро Юхимович отримав призначення на посаду директора авіаційного заводу. Тут вони мали гарну квартиру з телефоном. Відпустку проводили на курортах Чорного моря. Життя у країні налагоджувалося. Однак вологий клімат руйнував здоров'я Вітасика. Хлопчик почав хворіти. Він був досить розумний, вчився на "відмінно", але важкі хвороби, що майже прикували його до ліжка, вимагали зміни клімату. Лікарі пропонували переїхати на південь. Шелест почав клопотатися про перевід до іншого міста. Йому запропонували роботу в Києві.

17 квітня 1950 р. Шелест був призначений директором авіаційного заводу №473 у Києві. Він був добрим господарником. Провів удосконалення обладнання, реконструкцію заводу, налагодив серійне виробництво літаків АН-2. Цей завод із занедбаного перетворився на передове підприємство. Колектив заводу почав отримувати нагороди. Петро Юхимович особисто контактував із відомим авіаконструктором Олегом Костянтиновичем Антоновим.

Шелести жили в готелі по вулиці Леніна у двокімнатному номері люкс: дві кімнати, балкон, усі зручності. Але, звичайно, хотілося мати свою квартиру. Жили втрьох – Петро з Ірою та Вітасик. 17-річний Борис поступив до Одеського мореходного училища. А молодший син майже весь час хворів, хоча продовжував навчатися на "відмінно". Іраїда Павлівна турботливо доглядала за Вітасиком. У 1952 р. Шелести отримали велику квартиру у центрі української столиці. Петро Юхимович зміцнив свій авторитет у Києві. Його обрали першим заступником Київської міськради. В березні 1953 р. він із дружиною за спецперепусткою побував на похороні Сталіна у Москві. У величезній давці навколо тіла вождя тоді загинули сотні людей. У почесній варті біля померлого Сталіна Шелест бачив свого високого покровителя Микиту Сергійовича Хрущова, багаторічного керманіча України.

Літо 1953 р. Іраїда з Вітасиком провели в Гаграх. Петро Юхимович був дуже поглинутий роботою – керівництво заводом, міські справи, партійні питання. Але частину літа він вирішив провести з родиною. Взявши відпустку, Шелест за 16 тисяч карбованців придбав новеньку “Победу”, мрію тодішнього автомобіліста. Такі гроші багатьох людей тоді і в руках не тримали. Тепер на власній машині він відправився у південне місто. Це був незабутній відпочинок. Петро, Ірина та Вітасик купалися, загорали, розважалися. У цей час влада в країні поступово до своїх рук перебирав Хрущов, який непогано знав Шелеста.

Хрущов любив Україну, яку вважав своїм рідним краєм. За його пропозицією, в 1954 р. Крим був переданий зі складу РРФСР до складу УРСР. З 1953 р. на чолі України стояли лише українці. Спочатку Олексій Іларіонович Кириченко, а з 1957 р. – Микола Вікторович Підгорний. Кар’єра Шелеста йшла вгору. В лютому 1954 р. його перевели із заводу на посаду другого секретаря Київського міськкому КПУ. Він опікувався розбудовою української столиці, транспортом, суспільно-побутовими проблемами. Після XX з’їзду КПРС і приголомшливої доповіді Хрущова про культ особи Сталіна в лютому 1956 р. Шелест працював головою комісії Президії Верховної Ради СРСР з реабілітації у Київській і Вінницькій областях. Комісія працювала із квітня до грудня 1956 р. інколи по 15–16 годин на добу, розглядаючи в день 35–40 справ ув’язнених. У січні 1957 р., за згодою Хрущова, Шелест потрапив до рангу вищої партноменклатури республіки, його призначили першим секретарем Київського обкому КПУ. Новий керівник області, як добрий, працьовитий і дбайливий господар, намагається вирішувати весь комплекс проблем. Він має підтримку Хрущова. У 1957 р. Шелест підтримав хрущовську ідею про створення раднаргоспів – регіонально-господарських комплексів. У 1958 р. Хрущов особисто вручив у Києві орден Леніна області за досягнення у розвитку народного господарства, який з рук першого секретаря ЦК КПРС отримав Шелест. Керівника столичного обкому тепер включають до складу закордонних делегацій, він “обраний” депутатом Верховної Ради СРСР, його самого нагородили орденом Леніна в 1958 р. у зв’язку з 50-річчям. Добрі стосунки у Шелеста склалися і з першим секретарем ЦК КПУ Миколою Вікторовичем Підгорним.

Петро Юхимович працював майже без відпочинку: зустрічі, прийоми, вирішення питань, відрядження, виступи і т.п. Інколи у поїздках його супроводжувала Ірина. З Москви надходили постійні накази-гасла: “Наздогнати та перегнати Америку!”, “Нинішнє покоління буде жити при комунізмі!” Навіть жарт з’явився: “Хай живе радянський народ – вічний будівник комунізму!”

У 1958 р. померла Марія Демидівна, мати Петра Юхимовича. Сам він був сильно хворий, тому на похорон його матері поїхала Ірина. Вона завжди була довіреною особою чоловіка, і він міг на неї покластися.

У 1960 р. одружився син Борис, через рік у нього та його молодшої дружини Людмили народився хлопчик, якого на честь діда назвали Петром. Радував і Віталій, який прекрасно навчався в Київському університеті імені Т.Г.Шевченка, потім в аспірантурі, писав дисертацію. У серпні 1962 р. Віталій також одружився.

У 1962 р. Шелест став секретарем ЦК КПУ з важкої промисловості.

Робота виснажувала Петра Юхимовича, забирала всі сили, але й без неї він уже жити не міг. Інколи влітку разом з Іриною йому вдавалося вирватися у санаторій ЦК КПРС “Форос” на південному узбережжі Криму.

Недоброзичливі стосунки у Шелеста склалися з Володимиром Васильовичем Щербицьким, уродженцем Дніпропетровщини та земляком Леоніда Ілліча Брежнєва, який був головою президії Верховної Ради СРСР і фактично другою особою у державі після Хрущова. Щербицький у 1961–1963 рр. був головою Радміну УРСР, але за критику поділу парткомів на промислові та сільськогосподарські був знятий із високої посади і відправлений на Дніпропетровщину. Не підтримував цю ідею і Шелест, однак уголос не висловлював негативної думки щодо хрущовської ідеї.

Хрущову подобався Шелест. За манерами, поведінкою і зовнішністю він був схожий на Микиту Сергієвича. Невисокий, лисий, усміхнений, людяний, але з деяким самодурством, завзятий, ініціативний Шелест став висуванцем хрущовської епохи. В липні 1963 р. керівника України Підгорного забрали до Москви. Виникло питання, хто стане його наступником на посту першого секретаря ЦК КПУ. За підтримки Хрущова, Підгорного та інших вищих урядовців цю посаду обійняв Шелест. 2 липня 1963 р. він на пленумі ЦК КПУ у Києві був обраний першим секретарем. Мабуть, тоді і виник анекдот про Хрущова, Шелеста і кукурудзу: “Що буде, якщо Хрущов пробіжить по кукурудзі? – Буде Шелест!”

1963 р. був дуже неврожайним, частково через погодні умови, частково через недбалість радянського керівництва. Про лису голову Хрущова жартували, що його зачіска називається “врожай 63-го”. Посилювалося невдоволення політикою Хрущова, проти нього визрівала змова серед найближчого оточення, до якої був втягнутий і Шелест. Душею антихрущовської змови був Брежнєв, який останнім часом впав у немилість у Хрущова. В липні 1964 р. Шелест із дружиною, невісткою Людмилою та онуком Петриком відпочивав у Криму. 3 липня до Шелестів завітав Брежнєв. Сидячи з господарями, Брежнєв жартував, розповідав кумедні історії. Не обійшлося без комічного. На запитання 3-річного Петрика, хто він такий, Брежнєв просто відповів: “Дядя Льоня”. На це хлопчик сказав: “А я знаю, ти дядя Льоня з кінобудки”. Виявилося, що йому був відомий саме такий “дядя Льоня”. Відвідуючи Шелестів, Леонід Ілліч завжди надалі передавав привіт Петрикові “від дяді Льоні з кінобудки”. Але, звичайно, не розважатися приїхав сюди Брежнєв. Змова проти Хрущова не могла обійтися без партійної організації України, другої за значенням республіки у Союзі після Росії. Представники КПУ відігравали важливу роль у ЦК КПРС. Шелест мав стати однією із ключових фігур антихрущовської змови. Попередньо він не дав своєї згоди, але після зустрічі наступного дня з Підгорним, який був уже в “справі”, Шелест погодився. Він вірно піддано рапортував Хрущову про битву за врожай, будівництво Північно-Кримського каналу тощо. 1 жовтня 1964 р. зустрічав його в Сімферопольському аеропорту, коли той прилетів відпочивати, полював із ним наступного дня, а ще через день проводжав його до Піцунди. Тим часом Петро Юхимович вибірково проводив в Україні розмови із членами ЦК КПРС, а це 36 осіб. Він постійно консультувався із Брежнєвим і Підгорним. Шелест бачив, що до “справи” залучено вже дуже багато осіб, тому зволікання може її загубити. Він наполягав на тому, що треба діяти негайно. 12 жовтня змова почала здійснюватися. Шелест прилетів до Москви. Лідер змовників Брежнєв подзвонив Хрущову до Піцунди і під вигаданим приводом викликав

його до Москви. Той неохоче погодився. План змови почав діяти. Було вирішено, що на засіданні Президії ЦК КПРС першим виступить Шелест, висуванець Хрущова.

Коли Хрущов 13 жовтня прилетів, його охорона була одразу замінена. З перших слів на нього линув шквал звинувачень у волюнтаризмі, створенні культу своєї особи, непродуманих політичних та економічних рішень, порушенні партійної дисципліни. Під час доповіді Шелеста Хрущов декілька разів обривав свого висуванця гострими репліками, але той сказав, що всі завжди слухали Хрущова, нехай і він хоч раз послухає інших. Шелест, Брежнєв, Підгорний, Косигін, Суслов – усі ті люди, яких Хрущов возвисив, тепер об'єдналися проти нього. Він був морально зломлений і погодився підписати заяву про свою відставку. До влади прийшов новий генсек Брежнєв.

Усі ті люди, які привели до влади Брежнєва, поступово були прибрані зі своїх посад. Шелест був одним із них. Уже в 1965 р. головою Радміну УРСР знову став ставленник Брежнєва Щербицький, проти якого виступав Шелест. Були ліквідовані раднаргоспи і відновлені міністерства. В економіці голова Радміну Олексій Миколайович Косигін здійснив низку реформ, що дозволило повністю виконати план VIII п'ятирічки (1966-1970), яка була названа "золотою".

Шелест лояльно ставився до Брежнєва, однак той не забував, що перший секретар ЦК КПУ допоміг прийти йому до влади і вважає Брежнєва своїм боржником. Шелест виявляв самостійність у прийнятті рішень, підтримував розвиток української мови та культури, відновлення історичної спадщини. Він завжди підкреслював своє козацьке коріння. Деякі дисиденти знаходилися під його особистим патронатом, наприклад, літератор Іван Дзюба, автор відомої праці "Інтернаціоналізм чи русифікація?", у якій на ленінських принципах обґрунтовувалося порушення національної політики в СРСР. Такі захоплення першого секретаря республіканської компартії в умовах проголошеного курсу на злиття націй і утворення єдиної спільноти "радянського народу" межували з націоналістичним ухильництвом.

Але Шелест був відданим комуністом. Він підтримував більшість ініціатив Москви, хоча часто без бажання. Так, його дратував зорепад нагород, що линув на Брежнєва. Нового генсека він вважав нікчемою та демагогом. Інколи міг не погодитися з рішенням Брежнєва, розкритикувати його, висловити своє негативне ставлення.

Проте Леонід Ілліч на початку свого правління не забував обласкати придворних. У лютому 1968 р. із нагоди 60-річчя Шелест отримав орден Леніна та Золоту Зірку Героя Соціалістичної Праці. Навесні-влітку 1968 р. Петро Юхимович особисто взяв активну участь у придушенні Празької весни, спроби демократичних перетворень у Чехословаччині. Шелест став активним діячем не лише у внутрішній політиці СРСР, але й у зовнішній. Це непокоїло Брежнєва. Під його натиском в апараті ЦК КПУ поступово формувався міцний кістяк, що мав в основі дніпропетровський клан і виконував усі вказівки Брежнєва. Лідером цього неформального об'єднання став Щербицький, якого Шелест не любив і не поважав. Усунення Шелеста з посади було лише питанням часу.

Політика – брудна справа. Шелест у цьому все більше переконувався. Він втрачав близьких людей. Їх видаляли з його оточення й відправляли подалі з України, на їхнє місце проходили інші, які не були прив'язані до Шелеста і могли виступити проти нього.

Єдиним вірним помічником і другом залишалася кохана Іринка. Вона завжди підтримувала свого чоловіка, давала йому натхнення для подальшої роботи, створювала затишок удома. Про турботу дружини свідчить і такий факт. Коли вони удвох поїхали відпочивати у Трускавець, Іраїда Павлівна наполягла на тому, щоб корова, молоко якої постійно пив її чоловік, також поїхала у "службове відрядження", оскільки змінювати молоко шкідливо для ослабленого організму Петра Юхимовича. До спецпоїзда був причеплений вагон із коровою та запасом сіна для неї, який послідував на курорт разом з Шелестами.

У червні 1970 р. Петро Юхимович із болем у серці дізнався про смерть після важкої та довгої хвороби Дарини Петрівни, матері своєї дружини. Цю жінку Шелест називав своєю другою матір'ю.

У липні 1970 р. замість Шелестового доброго знайомого Віталія Федоровича Нікітченка КДБ УРСР очолив Віталій Васильович Федорчук. Посилилася боротьба з інакودумством, яку Шелест стримувати вже не міг, бо вона була санкціонована Москвою. Шелеста почали критикувати за те, що його син Віталій у 30 років уже став доктором фізико-математичних наук, членом-кореспондентом АН УРСР, мав постійні закордонні відрядження, що його дружина Ірина робила вояжі до інших країн за державний кошт.

На початку 1971 р. вийшла у світ книга Шелеста "Україно наша Радянська", якій судилося стати ще одним чинником у низці звинувачень керманіча України. Шелест відчуває, що Брежнєв плете навколо нього інтриги. До нього доходять чутки про можливий перевід його до Москви, але напяму генсек з ним не говорив. У квітні 1971 р. Щербицький, фаворит Брежнєва, був введений до складу Політбюро ЦК КПРС. Було зрозуміло, що два ведмеда в одній барлозі – це ненадовго. Брежнєв пояснював Шелесту необхідність подвійного представництва України в Політбюро великою значимістю республіки, однак той зрозумів, що почалася кампанія його підсидки. Шелест усе більше переконувався, що в жовтні 1964 р. підтримав не того і дуже жалкував про зняття Хрущова. Смерть 11 вересня 1971 р. Микити Сергійовича, свого покровителя якого він сам зрадив, стала для нього особистою трагедією. Він передчував, що незабаром і сам стане політичним трупом. Спроби Брежнєва примирити Шелеста із Щербицьким були марними. Навіть на весіллі до сина Щербицького Валерія 26 грудня 1971 р. Петро Юхимович не пішов.

Навесні 1972 р. у Москві почалася критика Шелеста. Його звинувачували у байдужості до націоналістичних антирадянських виступів окремих осіб і цілих організацій. В Україні начебто переслідуються росіяни та російська мова. Особливо дісталось йому за книгу "Україно наша Радянська". Говорилось, що він ідеалізує козацтво, припускається націоналістичних ухилів, відійшов від традицій пролетарського інтернаціоналізму. 30 березня 1972 р. на засіданні Політбюро ЦК КПРС Шелест почув цілу зливу безпідставної необґрунтованої критики на свою адресу. Безумовно, все це було інспіроване Брежнєвим, хоча той і робив вигляд, що не причетний до цькування Шелеста. Тепер той опинився майже у становищі Хрущова.

Повернувшись до Києва, Шелест 3 квітня відправив Ірину та Бориса із дружиною до Італії. Він відчував, що, можливо, це їх останній закордонний візит. Шелест намагався поринути в роботу, виправити становище. Він передчував, що на Україні йому залишатися доведеться недовго, але розставатися з рідною землею він не хотів.

19 травня 1972 р. під час засідання Пленуму ЦК КПРС до Шелеста підійшов Брежнєв і сказав: "Петю, ти вже десять років керуєш Україною і всім там набрид. Дай іншим покерувати. А ти мені потрібен у Москві". Шелест довго опирався, доводив необхідність залишатися в Україні. Якщо він старий, то нехай його відправлять на пенсію, але переїздити до Москви він не хоче. Але генсек наполягав, і Шелест здався. На засіданні Політбюро Брежнєв із тріумфом оголосив, що Петро Юхимович погодився переїхати на роботу до Москви, хоча спочатку волів залишитися на Україні. Дехто вітав новопризначеного з посадою заступника голови Радміну СРСР. Сам Шелест лише пробурмотів собі: "Всьому є початок і кінець".

Він повернувся до Києва. Кохана Іринка вже чекала на змороженого та сумного чоловіка. Як могла, вона намагалася його розрадити, підтримати. Наступного дня Шелести почали збирати речі. Петро Юхимович хотів бути присутнім на Пленумі ЦК КПУ, який був запланований на 25 травня, щоб по-людськи попрощатися з товаришами. Але в Москві вимагали негайного приїзду. Обіцяли, що Пленум у Києві перенесуть.

Увечері 24 травня Петро Юхимович з Іраїдою Павлівною сіли в поїзд до Москви. Коли вони прибули в російську столицю, дізналися, що в Києві 25 травня негайно був скликаний Пленум, на якому Шелеста звільнили від обов'язків першого секретаря КПУ і обрали на його місце Щербицького.

У Москві на Шелестів чекав не дуже гостинний прийом. Посадові обов'язки Петра Юхимовича не були визначені, була відсутня квартира. Наступного дня, 26 травня, Шелест написав заяву про відставку і вихід на пенсію, але вона була сприйнята як демарш проти Брежнєва. Його умовили не давати їй ходу. Ірина боялася залишити свого милого. Він був у непередбачуваному стані. Коли вона поїхала на кілька днів до Києва улагодити справи, він дуже сумував за нею. Ірина постійно дзвонила йому й заспокоювала його. Пізніше сам Шелест згадував, що думав про можливість покінчити з цією ганьбою одним махом, і тільки кохана жінка та діти утримували його тоді на цьому грішному світі.

В Україні розгорнулася кампанія травлі Шелеста. Його книга вилучалася й нищилася. Почалося гоніння на українську інтелігенцію, розгорнулася тотальна русифікація. А Шелест відчував у Москві свою непотрібність. Йому давали зрозуміти, що його час минув, він зайвий. Але відправити його у відставку відразу для Брежнєва означало принизити свій авторитет доброго та дбайливого царя.

Шелест бачив, як один за одним вибувають із вищих ешелонів влади ті люди, які посадили Брежнєва на трон. Він більше часу намагається відпочивати. У важкі моменти поряд із ним мила Іринка. В лютому 1973 р. Шелести відпочивали у Кисловодську. Петро Юхимович зазначив у спогадах, що молодий перший секретар Ставропольського крайкому партії Михайло Сергійович Горбачов приймав його дуже добре.

Звістки про цькування його в Україні Шелест приймав болюче. Декілька разів він звертався до Брежнєва із проханням втрутитися, і той обіцяв розібратися, але паплюження колишнього керівника України продовжувалося. Шелест написав заяву про вихід на пенсію. Здоров'я його похитнулося. Лікарі діагностували передінфарктний стан.

26 квітня 1973 р. на Пленумі ЦК КПРС Шелеста звільнили від обов'язків члена Політбюро та заступника голови Радміну СРСР. Петро Юхимович лежав хворий удома, поряд була Іраїда Павлівна. Вона підтримувала та підбадьорювала його. Наступного дня на дачі Шелеста був відключений урядовий телефон, припинилося постачання продуктами, була відібрана машина з водієм.

Потроху Петро Юхимович відійшов від завданого болю. Він не звик сидіти без діла і звернувся до Брежнєва із проханням призначити його на якусь роботу. З 1974 по 1985 рік він працював директором Долгопрудненського конструкторського дослідно-виробничого бюро. Зарплата його складала 50 крб., більше за законом призначити було не можна, оскільки персональна пенсія дорівнювала 450 крб., а межа у зарплаті в цій галузі становила 500 крб. За Шелестом був постійний нагляд КДБ. Звернення до Брежнєва про матеріальне покращення життя не давали результатів. Лише із приходом до влади Горбачова та початком перебудови життя родини Шелестів покращилося. Шелест давав інтерв'ю, розповідав про Хрущова, Брежнєва та їхнє оточення. В 1990–1991 рр. він виступав проти відокремлення України і розпаду СРСР, але коли незалежність України стала історичним фактом, він привітав її. В квартирі Шелестів у Москві висів портрет Тараса Шевченка.

У квітні 1992 р. Петро Юхимович та Іраїда Павлівна відсвяткували золоте весілля.

Коли Шелеста брутально викинули із владної верхівки, він у безсилій злості дуже хотів побачити, як труни з тілами його кривдників поховать біля кремлівського муру. Він пережив Брежнєва, Суслова, Щербицького та багатьох інших своїх політичних опонентів і помер 22 січня 1996 р. Символічно, що 22 січня – день соборності України. Все життя Шелест намагався віддавати землі своїх предків. За його заповітом, тіло Петра Юхимовича було поховано на Байковому цвинтарі у Києві 13 червня 1996 р. До останнього дня свого життя Шелест, перебуваючи в Москві, слідкував за політичними, економічними та культурними процесами, що відбувалися на його батьківщині. Поряд із цим відданим патріотом України завжди була його вірна дружина, кохана та любляча жінка Іраїда Павлівна.

Зразковий радянський чоловік Володимир Щербицький

Майже всі люди, які особисто знали Володимира Васильовича, з повагою говорили про нього як про винятково чесну, скромну, порядну та розумну людину. На жаль, докладної біографії Щербицького поки що немає. Хоча, очевидно, ця людина, яка 17 років керувала Радянською Україною, фактично до кінця існування радянської влади, заслужила на пам'ять серед громадян незалежної України. Серед керманичів України він установив рекорд знаходження при владі. Щербицький був відданим слугою системи, яка його

породила і яка, поза усяким сумнівом, його згубила, коли терпіла крах. Знаменно, Володимир Васильович (1918–1990) народився в перший рік встановлення радянської влади на Україні, а помер в останній рік її панування.

Він не любив надмірної уваги до себе, тому уявлення про особисте життя Щербицького можна побудувати лише на підставі нечисленних свідчень тих людей, які його знали.

Володимир Васильович Щербицький народився 17 лютого 1918 р. у невеличкому містечку Верхньодніпровськ на Дніпропетровщині (до 1926 р. Дніпропетровськ мав назву Катеринослав) у робітничій родині. Він був первістком у батьків Василя Григоровича та Тетяни Іванівни (у дівоцтві Чепа). Щербицькі жили у маленькій глиняній хатинці під солом'яною стріхою. Батько Василь Григорович працював на електростанції. Він не мав спеціальної освіти, але для свого часу й оточення вважався ерудованою й освіченою людиною. Мати Тетяна Іванівна була на 9 років молодшою за чоловіка, завжди поралася по господарству й була скромною роботящою жінкою. Розмовляла лише українською. У хаті на почесному місці висів перевитий рушниками портрет Тараса Шевченка. Володимир Щербицький на все життя зберіг шанобливе ставлення до Великого Кобзаря і часто цитував рядки з його поезій.

Переживши страшний повоєнний голод 1921 року, на початку 20-х років, коли життя на Україні почало налагоджуватися, сім'я Щербицьких переїхала до просторнішого будинку. Місце, де він був розташований, нині знаходиться на дні Дніпродзержинського водосховища. В 1922 р. народився син Георгій (Жорж), а в 1931 р. – син Борис. Маленький Володя як найстарший у сім'ї намагався допомагати батькам. Працював на городі, косив сіно, ловив рибу в Дніпрі, рубав дрова тощо. У школі хлопець навчався добре. Грав на трубі. Тримав голуб'ятню. Це захоплення збереглося на все життя. Ганяв із хлопцями м'яча. У старших класах вступив до комсомолу й активно працював у цій організації. Пропагував ідеї комунізму, індустріалізації, відданості справі Леніна-Сталіна.

Взимку-навесні 1933 р. на Україні лютувала голодна смерть. Щоб прогодувати дітей, часто Тетяна Іванівна за жменьку кукурудзяного борошна віддавала необхідні речі. Їли гарбузяну кашу та кабачки. Рятуював Дніпро, який давав рибу. Сяк-так можна було прогодуватися і на невеличку зарплату Василя Григоровича. Сім'я вижила. Молоді сини росли міцними, статними, здоровими. Ріст Володимира був 183 см, Жоржа – 190. Не поступався зростом братам і менший Борис. Богатирі, а не хлопці!

Після закінчення школи в 1936 р. Володимир поступив на механічний факультет Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту. Напевне, дався взнаки технічний профіль батька. Вчився молодий Володя сумлінно, його конспекти вирізнялися докладністю та акуратністю.

Звичайно, на студентську стипендію прожити було важко, тому час від часу Щербицький підпрацьовував на заводах Дніпропетровська робітником, креслярем, конструктором. Допомогало те, що Верхньодніпровськ знаходився за 60 км від обласного центру, і батьки допомагали синові-студентові, як могли. Їдучи додому залізницею, як правило, “зайцем”, Володимир часто був змушений тікати від контролерів на дах вагону. Під час одного з таких вояжів нагору поїзда він загубив фуражку, що запам'яталося на все життя, адже наближалися холоди. Мабуть, на студентські роки припадає перше серйозне романтичне захоплення Щербицького. Пізніше він дуже любив цитувати ліричний вірш Кобзаря “Неначе цвяшок, в серце вбитий, оту Марину я ношу”. Дівчину, якій симпатизував Володимир, звали інакше. Про неї, як і взагалі про особисте, Щербицький говорити не любив. Але фото цієї молодієї красуні він зберіг на все життя.

30 листопада 1939 р. почалася війна з Фінляндією. Радянський уряд на чолі із Йосипом Сталіним був переконаний у швидкоплинності переможної війни на зразок воєнної кампанії із захоплення Західної України, що відбулася перед цим. Але не так сталося, як гадалося. Маючи великі втрати вбитими, пораненими та обмороженими, Червона Армія застрягла на непробивній лінії Маннергейма. Ряди втрачених бійців постійно поповнювалися і переважно українцями. Щербицький згадував, як на початку 1940 р. їх – студентів із Дніпропетровська – терміново зібрали і відправили на північ, не давши навіть часу на збори. Але 12 березня 1940 р. радянсько-фінляндська війна закінчилася, і дніпропетровчан повернули додому.

У квітні 1941 р., незадовго до закінчення інституту, Щербицького прийняли до лав КП(б)У. Переддипломну практику він проходив на металургійному заводі у Дніпродзержинську, який знаходиться між Верхньодніпровськом та Дніпропетровськом. У червні 1941 р. Володимир отримав диплом інженера-механіка і був призначений за розподілом на посаду заступника механіка Верхньодніпровського дослідного заводу. Але працювати на цій посаді йому не довелося. 22 червня почалася Велика війна.

Як спеціаліста-техніка Щербицького призвали до Червоної Армії і відправили до Військової академії хімічного захисту у Москві. Безпосередньої участі у боях він майже не брав, хоча під час оборони Москви молодих курсантів кидали на захист столиці СРСР. Але боягузом Щербицький точно не був. На початку 1942 р. 24-річного лейтенанта Щербицького перевели у розпорядження Закавказького військового округу, де він був призначений начальником хімслужби полку. Його полк охороняв кордон із Туреччиною, звідки очікували можливого вторгнення, тому повоювати з німцями йому не довелося. Але криваву данину війні родина Щербицьких все ж таки заплатила: в 1944 р. у Білорусії загинув середній брат Жорж.

Батьки і менший брат Борис пережили жакливу німецьку окупацію. В їхній хаті була влаштована підпільна явка. Деякий час Щербицькі переховували у себе жінку-єврейку. Зв'язок із підпільниками не обірвався навіть тоді, коли у хаті Щербицьких зупинився німецький офіцер із денщиком.

Восени 1943 р. почалося визволення Правобережної України. Був визволений від загарбників рідний Верхньодніпровськ. За сумлінну службу у 1944 р. Володимир був нагороджений поїздкою додому. Рідні не тямали себе від щастя, побачивши його живим і здоровим в офіцерських погонах. Після кількох днів перебування в рідній оселі Щербицький повернувся на Кавказ. Тут він незабаром зустрів ту, із якою прожив усе своє життя.

У середині 1944 р. Щербицький був присутній на похоронах свого друга, який помер у тбіліському шпиталі. Поряд зі шпиталем знаходився будинок. На балконі першого поверху цього будинку він помітив

двох дівчат, які спостерігали за траурною процесією. Одна з них, симпатична струнка чорнявка, також спостерігала за цим високим струнким молодим лейтенантом із пишною шевелюрою на голові. Незабаром, восени 1944 р., товариш Щербицького, військовий лікар Яша Рубанов, познайомив його з дівчиною, в якій той з подивом впізнав ту красуню, що бачив на балконі під час похорону друга.

Дівчину звали Рада (Аріадна) Жеромська. Їй було трохи за двадцять. Тут, у Тбілісі, вона навчалася на філологічному факультеті університету, потім перевелася до педінституту, який щойно закінчила. Тепер працювала вчителькою російської мови та літератури у невеличкій школі у передмісті грузинської столиці. Про свою родину Рада розповідала, що її батько Гаврило Сигізмундович за національністю поляк, мав два університетських дипломи, один із яких отримав за кордоном. Після революції працював у Ростові, де і познайомився з гарною дівчиною з Таганрога. Незважаючи на те, що він був старшим за неї на 18 років, вони одружилися, і в них народилася дочка Рада, яка була єдиною дитиною в родині. У 1936 р. сім'я Жеромських переїхала до Тбілісі, де Гаврило Сигізмундович працював на великому заводі головним інженером. Але в 1937 р. за безпідставним звинуваченням його заарештували. Провівши рік в ув'язненні, він був відпущений на волю. Та тюрма зламала людину. Гаврило Сигізмундович почав хворіти і в 1942 р. помер. Рада жила удвох із матір'ю.

Тепер у години відлучення з військової служби Щербицький часто заходив до молодой привабливой вчительки. Рада виділялася не лише природною вродою, вишуканим смаком, скромністю та порядністю, вона була дуже розумною і цікавою у спілкуванні. Одного разу Володимир із Радою пішли на танці до тбіліського Будинку офіцерів. Виявилося, що хлопець зовсім не вміє танцювати. Він не заперечував, щоб дівчина, яка любила це, танцювала з іншими. Коли, потанцювавши з галантним кавалером, Рада почала розшукувати Володимира, довго не могла побачити, куди він дівся. Виявилося, що її хлопець заліз до оркестру і грав на трубі "Чардаш" Монті. Це був останній випадок, коли Щербицький грав на музичному інструменті. Пізніше він до цього не повертався, втратив навички гри та жартома казав, що треба було більше цілуватися, щоб вправно грати на трубі.

Щербицький розповідав дівчині про своїх рідних, Україну, Дніпропетровщину. Із захопленням він описував красу ливарного виробництва на Дніпродзержинському металургійному заводі, де працював перед війною. Розплавлений метал, що нагадує гарячу рожеву річку, розтікається по формах, іскриться і переливається. Володимир казав, що в Дніпродзержинську навіть повітря якимось особливе. Звичайно, ніхто тоді не міг уявити, що величезне індустріальне навантаження таких промислових центрів, як Дніпродзержинськ, за роки правління цього чоловіка зросте ще більше і екологічне лихо стане однією з найактуальніших проблем України. Забруднення повітря, води, ґрунту досягне критичної межі саме за Щербицького.

Але тоді Рада разом з Володимиром раділи успіхам наших військ при просуванні на захід. 9 травня 1945 р. Німеччина капітулювала. Великій війні настав кінець.

Лейтенант Щербицький продовжував ще нести військову службу у штабі Закавказького військового округу до кінця цього року. За весь час війни він отримав одну медаль. Але він і не прагнув нагород.

Восени 1945 р. Володимир і Рада вирішили поєднати свої долі назавжди. Це була дуже гарна пара. Обидва були молоді, гарні, стрункі. Кохали одне одного. Правда, мав наречений одну ваду – багато палив, не беріг легені.

Оскільки вихідним днем була тільки неділя, Щербицький відпросився на службі на суботу 13 жовтня, щоб зареєструвати свій шлюб із коханою Радою і весь наступний день провести з молодого дружиною. Незасливе число злякало матір Ради, і та намагалася відрадити молодят від розпису в цей день. Але Володимир сказав, що не вірить у забобони і не хоче відтягувати своє щастя на тиждень. 13 жовтня 1945 р. о 13 годині Володимир і Рада одружилися. Пізніше, працюючи в Києві на чолі України, Володимир Васильович завжди дзвонив дружині 13 жовтня о 13-й і казав: "Привіт із 45-го".

Наприкінці 1946 р. у званні капітана Щербицького демобілізували. Разом із молодого дружиною він повернувся до Верхньодніпровська напередодні нового 1946-го року. Батьки чоловіка нічого не знали про його одруження і зраділи поверненню сина. Деякий час молодята жили в батьківській оселі, а на початку 1946 р. Володимир влаштувався на роботу в Дніпродзержинську. Він працював інженером на коксохімічному заводі. Майже кожен день із ранку до ночі чоловік пропадав на роботі. Молода сім'я жила у просторій боковій кімнаті на останньому поверсі 4-поверхового будинку. Житло було дуже холодним, і вони жартома його називали "мансардою на семи вітрах". Сімейний скарб Щербицьких був дуже нехитрим: залізне армійське ліжко, сіра солдатська ковдра, маленький стіл, подушки, які подарувала мати чоловіка. Рада чекала на дитину. Незабаром на світ з'явився син, якого назвали Валерієм. Погодувавши, немовля ретельно пеленали та клали спати у велике корито. Молодята пережили важкий 1947 р., коли від голоду вмирали десятки тисяч селян. Місто краще забезпечувалося продуктами, але жили надголодь. Продпайки для партпрацівників рятували молоду сім'ю. Через деякий час родина Щербицьких поповнилася і дочкою Ольгою. Рада Гаврилівна згадувала життя у Дніпродзержинську як найщасливішу пору їхнього подружнього життя.

Сумлінного працівника, відданого партії запримітило керівництво. Володимира Щербицького обрали секретарем партбюро заводу, потім – заввідділом, другим секретарем і, нарешті, першим секретарем Дніпродзержинського міськкому КП(б)У. Основні риси характеру Володимира Васильовича: працьовитість, скромність, чесність, порядність, інтелігентність – викликали шанобливе ставлення до молодого партійного чиновника. На цей час припадає знайомство Щербицького з Леонідом Іллічем Брежнєвим, родом дніпродзержинця, який був першим секретарем Дніпропетровського обкому КП(б)У і часто відвідував рідне місто, де жили його мати та брат. До свого патрона Щербицький завжди ставився з повагою, і той намагався не обділяти увагою свого підлеглого, підтримувати його.

Рада Гаврилівна влаштувалася на роботу до середньої школи №1 учителькою російської мови та літератури. Шкільний двір був розташований перед вікнами міськкому партії. Володимир Васильович часто спостерігав, як його дружина виходила на подвір'я, наглядаючи, щоб галаслива дівтора не дуже бешкету-

вала. Зрідка вона могла зайти до чоловіка у кабінет, але той майже завжди був зайнятий, і жінка не хотіла його відволікати від важливих справ. Інколи вони разом прогулювалися проспектом Пеліна, до якого виходили будівля міськкому і школа, де працювала Рада Гаврилівна.

У жовтні 1949 р. після року хвороби помер Василь Григорович, батько Володимира, який отримав важку травму хребта на виробництві. Менший син Борис поїхав на навчання. Тетяна Іванівна сама продовжувала тягнути на собі все господарство.

У лютому 1954 р. Щербицького перевели до Дніпропетровська на посаду другого секретаря Дніпропетровського обкому КПУ. Він зі своєю сім'єю переїхав до обласного центру. Через рік Щербицький став першим секретарем обкому. Очоливши Дніпропетровщину, надзвичайно важливий регіон не лише в межах республіки, але Радянського Союзу, він із головою поринув у нову роботу. У Дніпропетровську розгортався секретний оборонний об'єкт "Південмаш" – серце вітчизняної ракетної індустрії. Відбувалося будівництво каскаду гідроелектростанцій на Дніпрі. Щербицький із великим старанням виконував вказівки керівництва. Він пізно приходив додому. Міг заночувати в дорозі. Це була людина величезної енергії. Здібного організатора відмічали у Києві та Москві. У лютому 1956 р. Щербицький брав участь у доленосному XX з'їзді КПРС, де пролунала доповідь Хрущова про культ особи Сталіна та його наслідки. Керівника Дніпропетровщини навіть обрали до Центральної ревізійної комісії.

У 1957 р., коли першим секретарем ЦК КПУ був Олексій Іларіонович Кириченко, відбулися деякі зміни у керівній верхівці. Щербицький став членом президії та секретарем ЦК КПУ. Володимир Васильович із Радою Гаврилівною та дітьми переїхали до української столиці. Але йому запропонували ще більш відповідальну роботу – послом в Угорщині, де щойно було придушено великий антирадянський виступ. Щербицький почав опиратися, він просив залишити його в Україні. Хрущову, який сам любив Україну, така поведінка сподобалася. Щербицького залишили у спокої. Однак у перспективного партапаратчика вже в ті часи з'явився досить впливовий недоброзичливець і супротивник – Петро Юхимович Шелест. Шелест, який був на 10 років старшим за Щербицького, небезпідставно вважав того своїм конкурентом у боротьбі за керівництво Україною.

Сім'я Щербицьких почала обживатися в Києві. Володимир Васильович цілими днями допізна пропадав на роботі. Рада Гаврилівна працювала у школі. Діти вчилися.

У 1957–1963 рр. першим секретарем ЦК КПУ був Микола Вікторович Підгорний, який із повагою ставився до гарного організатора Щербицького.

У 1961 р. 43-річний Щербицький досяг небуваної висоти. Його призначили головою Ради Міністрів УРСР. Це був надзвичайно швидкий кар'єрний зліт. Очевидно, його кандидатуру Хрущову підказав Брежнєв, який на той час був головою президії Верховної Ради СРСР і фактично другою особою в державі.

Однак, незважаючи на надзвичайну працюватість і зусилля, новий голова українського уряду не міг виконати авантюрих планів Микити Хрущова "наздогнати та перегнати Америку", вважав безглуздом тотальне насаджування "цариці полів" кукурудзи і категорично виступив проти поділу парткомів на промислові та сільськогосподарські. Останнє нововведення Хрущова не підтримував майже ніхто. Однак лише завзятий Володимир Васильович наважився відверто сказати загальну думку вголос. Це дуже дорого коштувало Щербицькому. "Не ти партію створював, не тобі її ділити", – начебто грубо крикнув на слова Щербицького Микита Сергійович. Той 28 червня 1963 р. був звільнений із посади голови Радміну УРСР і відправлений до Дніпропетровського промислового обкому КПУ. Так, шість років провівши в Києві, Щербицькі змушені були повертатися до Дніпропетровська.

Падіння й опала сильно позначилися на здоров'ї Володимира Васильовича. Він переніс інфаркт і лише завдяки старанню лікарів його змогли швидко поставити на ноги. Але навіть не пройшовши повного курсу реабілітації після важкої хвороби, Щербицький знову поринув у роботу.

14 жовтня 1964 р. унаслідок урядового перевороту у Кремлі Хрущов був відправлений на пенсію, а до влади прийшов Леонід Ілліч Брежнєв, давній знайомий Щербицького. Брежнєв одразу почав домагатися відновлення справедливості щодо свого скривдженого здібного земляка та повернення його на пост керівника українського уряду. Великий опір цим намірам Леоніда Ілліча чинив Шелест, який одночасно з падінням Щербицького перейняв естафету керівника України від Миколи Вікторовича Підгорного. Шелест уважав Брежнєва собі зобов'язаним, бо підтримував його прихід до влади. Але, врешті-решт, керівник України здався.

15 жовтня 1965 р. Володимир Васильович Щербицький удруже обійняв пост голови Радміну УРСР. Він був уведений до складу політбюро ЦК КПУ і був обраний кандидатом у члени політбюро ЦК КПРС. Тепер уже він міцно облаштувався в Києві, став обережнішим та обачнішим. В апаратних колах за ним твердо закріпилося прізвище "ВВ", утворене від ініціалів.

Сім'я Щербицьких знову переїхала з Дніпропетровська до української столиці. Тепер уже назавжди.

Як здібний керівник, талановитий організатор і просто чуйна людина Щербицький був повною протилежністю свавільному, хамовитому, грубуватому Шелесту. Навіть за зовнішніми ознаками вони були абсолютно протилежними: високий, стрункий Щербицький із пишною шевелюрою та маленький, кругленький, лисий Шелест. Якщо перший секретар ЦК КПУ жив у досить розкішних апартаментах і звик до комфортного життя, то голова Радміну був дуже скромним у своїх запитах. Його сім'я жила у невеликій, але затишній квартирі. На столі завжди були прості блюда без усіляких кулінарних вигадок. Ніхто з родичів Щербицького ніколи не відчував на собі покровительства Володимира Васильовича, для якого важливим критерієм діяльності було мірило "А що люди скажуть?"

Говорив Щербицький переважно російською. Він звик до неї за роки війни та роботи на заводі. Російська була мовою спілкування вдома. Згадаймо, що Рада Гаврилівна за фахом – учитель російської мови та літератури. Це була відмінність від Шелеста, який у виступах частіше був україномовним, хоча і він удома розмовляв російською. Проте за потреби Щербицький міг говорити й українською. Його російська завжди страждала українськими та українським акцентом.

Були у Шелеста та Щербицького і спільні риси: обидва щиро та самовіддано любили Україну та свій народ, віддано служили компартії та святкували свої дні народження майже одночасно. Шелест 14 лютого, а Щербицький – 17-го.

VIII п'ятирічка ("золота") 1966–1970 рр. відобразила великі заслуги керівника уряду України. Зростає добробут населення. Велика увага приділялася розвитку культури. Будувалися нові підприємства. Шелест з острахом спостерігав за зростаючою популярністю Щербицького і не міг йому доіти. Стосунки між першим секретарем і головою Радміну постійно були напруженими. То Шелест обурювався, що у газеті його портрет подавали такого ж розміру, як і портрет Щербицького, хоча за партноменклатурою ранг Шелеста був вищим. То сердився, що Щербицький не узгодив із ним якихось питань, хоча той ніколи не переступав межі своїх повноважень. Шелест із зневагою відкидав можливість навіть видимого примирення і завжди ставився до Щербицького зверхньо. Навколо голови Радміну почала формуватися опозиція до Шелеста, яку, насамперед, вихідці із Дніпропетровщини, яких підтримував із Кремля їх усесильний земляк. Не пішов Шелест і на весілля до сина Щербицького Валерія 26 грудня 1971 р., хоча його дуже запрошували.

У Кремлі помічали здібності та гарні якості Щербицького. Брежнєв уже твердо вирішив, що Шелеста треба прибрати з України, і знав, хто буде йому заміною. Брежнєв завжди цікавився справами Щербицького. Цікаво, що в його документах у графі "национальность" генсек власноруч викреслив слово "украинец" і натомість зверху написав "русский". Подібну річ Брежнєв колись зробив і зі своїми документами, коли до війни позначав себе українцем, а під час війни та після неї – росіянином. Брежнєв усерйоз розмірковував, що згодом Щербицький зможе замінити й самого його на посаді керівника могутньої світової наддержави. А для цього краще бути росіянином.

У квітні 1971 р. Щербицький був уведений до складу політбюро ЦК КПРС. Він став членом найвищої партноменклатури. Одночасно від України в політбюро були два члени – Шелест і Щербицький. Одному з них належало незабаром зійти з політичного Олімпу. Враховуючи те, що улюбленцем Брежнєва був Щербицький, за бортом вищої партійної ієрархії мав опинитися Шелест. Після виходу у світ книги останнього "Україно наша Радянська" почався шквал критики на його адресу. Брежнєв змусив Шелеста погодитися на переїзд до Москви, а на травневому пленумі ЦК КПУ в 1972 р. першим секретарем одноголосно був обраний Щербицький. Хоча під час виборів існувала обстановка деякої напруженості, бо пленум збирався в авральному порядку і була не зрозумілою причина відставки Шелеста.

Очолити Україну, Щербицький твердо вирішив залишитися на своїй рідній землі, хоча перед ним часто відкривалися спокусливі перспективи загальносоюзного масштабу. У перші роки свого керівництва республікою новий перший секретар ЦК КПУ намагався виправдати високу довіру центру. Шелеста звинуватили у надмірному вихваліні всього українського, захопленні історією та культурою українського народу. Відповідно почалася кампанія з паплюження Шелеста та його прибічників, яку очолив новий секретар з ідеології в апараті Щербицького Валентин Юхимович Маланчук ("маланчуківщина"). Мабуть, у Щербицького долучалася й особиста образа на попередника. Втім, він міг опанувати себе і залишив у спокої сина Шелеста Віталія, який був відомим науковцем і працював у Києві.

За Щербицького був зроблений великий удар по розвитку української культури. Посилилася русифікація. На російську мову переходили преса та освіта. На сході України українська мова майже повністю була витіснена. Пропагувалася концепція злиття націй у єдину спільноту – радянський народ. Голова КДБ УРСР Віталій Васильович Федорчук, колишній СМЕРШовець (відділ контррозвідки під час війни "Смерть шпionам"), залізною рукою підтримував спокій у республіці, придушуючи дисидентський рух і будь-які прояви невдоволення радянською владою. У 1977 р. вийшла книга Щербицького "Радянська Україна", яка була повністю побудована в руслі офіційної компартійної ідеології. Керманич України мав велику підтримку свого генерального земляка і двічі був нагороджений званням Героя соцпраці.

Не можна сказати, що перший секретар був маріонеткою в руках Кремля. Відчувши свій авторитет і зміцнивши свої позиції, Щербицький міг виступити всупереч волі московських "бояр", захистити інтереси України. Це стосувалося постачання продукції до загальносоюзного бюджету, переводу кваліфікованих кадрів до Москви, розвитку народного господарства України. На вимогу Щербицького в новій конституції УРСР, ухваленій 20 квітня 1978 р., було записано, що УРСР є суверенною державою та зберігає за собою право вільного виходу із СРСР. Звичайно, Щербицький і гадки не мав, що колись Україна скористається цим правом, фіксацію якого він обстоював. У 1979 р. Щербицький звільнив Маланчука. Припинилося цькування відомих українських культурних діячів: Олеса Гончара, Івана Дзюби, Ліни Костенко та інших. Особливою повагою серед письменників у Щербицького користувався Павло Загребельний. Перший секретар у 1973 р. категорично відмовився закрити єдину в Криму україномовну газету "Кримська правда", яка не мала передплатників і відчувала фінансові труднощі. Він дав життя відомій українській кінокартині "Пропаля грамота", яка припадала пилком у запасниках. Підтримував дослідження історії України. Але, звичайно, роблячи всі ці дії, він прораховував межу дозволеного і намагався не вступити у гострий конфлікт із центром. Брежнєв кілька разів пропонував "Володі" очолити радянський уряд, тобто стати головою Радміну СРСР, але Володимир Васильович тактовно відмовлявся і волів залишатися в Україні. "Я в кремлівські ігри не граю", – казав він найближчому оточенню. Незадовго до смерті у 1982 р. у колі наближених Брежнєв часто називав Щербицького своїм спадкоємцем, але було очевидним, що той не прагнув крісла генсека.

В особистому житті Щербицький був надзвичайно скромною людиною. Ніякого блату для своїх родичів. Це була вимога до самого себе і своїх підлеглих. Рада Гаврилівна учителювала у звичайній київській школі № 57, користувалася заслуженою повагою серед колег і учнів. Коли Щербицькому натякнули, що, можливо, треба, щоб його дружина посіла директорське крісло, той рішуче відказав, що поки він при владі, його жінка залишиться простою вчителькою. Своє звання "Заслуженого вчителя України" та орден Трудового Червоного Прапора Рада Гаврилівна заслужила самовідданою наполегливою працею на освітній ниві.

Дружина Щербицького ніколи не втручалася в політичні справи і не відволікала чоловіка від роботи. Для неї це було табу. Навіть подзвонивши у разі крайньої потреби до приймальні першого секретаря, Рада Гаврилівна чомно цікавилася у чергового, чи не зайнятий Володимир Васильович. Вона була дуже вродливою жінкою і повністю під ставь своєму високому статному чоловіку, але на офіційні зустрічі Щербицький майже ніколи її не брав, розглядаючи їх як роботу. Він дуже любив свою жінку, але майже весь час і сили в нього відбирала робота. Коли Рада Гаврилівна хворіла, він дуже переживав за її здоров'я і робив усе можливе, щоб допомогти їй одужати. Тільки під час великих державних свят і на Новий рік сім'я Щербицьких збиралася разом. Хтось із молоді на Новий рік наряджався в костюм Діда Мороза та Снігуроньки. Жартували, веселилися. Співали пісні. Володимир Васильович любив пісні часів війни і навіть підспівував їх.

Своїм особистим життям Володимир Васильович та Рада Гаврилівна немовби давали високий зразок того, як треба жити гідно: без розкоші, не викликаючи заздрощів інших і звинувачень у зловживанні службовим становищем.

Не вмів Володимир Васильович і відпочивати. Проводячи відпустку у Трускавці чи на узбережжі Криму, він майже ніколи не відгулював її до кінця. Та й відпочинком це назвати було важко, оскільки важливі папери приходили до нього і тут, а телефон постійно повідомляв про нові поточні питання.

Київ часто відвідували високі закордонні гості: Ніксон, Кастро, Жискар д'Естен, Кім Ір Сен, не кажучи вже про керівників країн соцтабру.

Рада Гаврилівна добре відчувала настрій чоловіка й давала йому спокій, коли на роботі щось не ладналося. Він сідав за робочий стіл і багато палив, не помічаючи, що попільничка вже повна.

Невибагливість стосувалося і житла Щербицьких. Особливих житлових пілг його родина не мала. Ще коли "ВВ" уперше призначили головою уряду України, йому запропонували великий 16-кімнатний особняк по Тимофіївській вулиці, але Щербицький відмовився. З дружиною та дітьми він переїхав до чотирикімнатної квартири, а в особняку незабаром був розміщений дитячий садочок. Великий будинок Шелестів по вулиці Герцена після їх від'їзду до Москви в 1972 р. Щербицький передав під дитячу лікарню. Посуд і меблі у квартирі Щербицьких були казенними. За достатком Володимир Васильович не гнався.

У спілкуванні "ВВ" був завжди ввічливим і коректним. Міг випити чарку за компанію, проте ніхто не бачив його сп'янілим.

Любив футбол, та взагалі спорт, із захопленням відвідував матчі, підтримував київське "Динамо" та його тренера Валерія Васильовича Лобановського.

Тримав у дворі голуб'ятню. Захоплення цими птахами він проніс через усе життя. А от полювання Щербицький не любив. Це було улюблене заняття Хрущова, Брежнєва, Шелеста, яким інколи доводилося складати компанію. Хоча стріляв Володимир Васильович непогано, але вбивати тварин йому було неприємно.

На жаль, особисте життя дітей Володимира Васильовича не склалося. Перші шлюби сина Валерія та доньки Ольги були невдалими. Валерій закінчив Київський політех (КПІ), захистив кандидатську дисертацію та очолював науково-дослідний інститут. Однак через негативне оточення в нього почала розвиватися згубна пристрасть до оковитої, що підривало життєві сили молодого організму та руйнувало життя. Ольга закінчила Київський державний університет імені Тараса Шевченка і пішла шляхом матері.

Щербицький дуже любив своїх онуків Володимира, Юрія та Радославу, старший із яких був названий на честь діда.

10 листопада 1982 р. помер високий покровитель Щербицького, що 18 років керував світовою наддержавою, Леонід Ілліч Брежнєв. Щербицький підтримав нового генсека Юрія Володимировича Андропова. Після смерті того 9 лютого 1984 р. Щербицький підтримав Костянтина Устиновича Черненка. Було зрозуміло, що він не влезить у кремлівські інтриги. Головне, аби йому надали можливість спокійно працювати в Україні.

Авторитет Щербицького був надзвичайно високим не лише в Україні. У сусідніх республіках українцям часто говорили: "Вам добре – у вас є Щербицький". Після Росії Україна вважалася найважливішою республікою СРСР і до голосу її шанованого керманіча завжди прислухалися. На початку 1985 р. загострилася хвороба генсека. Черненко вже майже не підводився з лікарняного ліжка. Візит радянської делегації до США, запланований заздалегідь, було вирішено очолити Щербицькому. Можливо, Горбачов, який мав найбільше шансів сісти у крісло генсека, вирішив підстрахуватися й відправити авторитетного українського лідера до Америки, а самому залишитися в Москві, зважаючи на швидкий кінець Черненка.

Щербицький вразив американську публіку своїми ввічливими манерами, розумом і винахідливістю. Перебуваючи в Даласі, на репліку американського бізнесмена, що його син боявся відпускати батька на зустріч із комуністами, Щербицький не розгубився і відповів, що його онук казав те саме, адже в Даласі вбивають навіть президентів. Виступаючи перед аудиторією в Смітсоновському інституті, Щербицький сказав, що краще говорити тут, аніж дивитися одне на одного через приціл Сміт-Вессона. Публіка зустріла цю репліку оваціями. Відчувався кінець напруженості у "холодній війні". Під час візиту Щербицький отримав звістку про смерть Черненка.

На березневному пленумі ЦК КПРС Генеральним секретарем обрали відносно молодого як на той час 54-річного Михайла Сергійовича Горбачова. Щербицький до цього часу повернутися не встиг, але прихід до влади Горбачова підтримав. Свій перший візит молодий генсек здійснив на Україну. Він зустрічався з киянами та дніпропетровцями, постійно посміхався, вів себе розкуто й невимушено. У поїздах його супроводжувала дружина Раїса Максимівна. Це було так незвично для поведінки радянського лідера. Дружина генсека була повною протилежністю скромній Раді Гаврилівні. Раїса Максимівна активно втручалася у політичні справи, тримала себе зверхньо і викликала антипатію переважно у жіночій публіці своєю постійною появою на телеекранах у супроводі чоловіка.

У червні 1985 р. подружжя Горбачових відвідало Київ. Хоча для дружини генсека була підготовлена культурно-розважальна програма – Києво-Печерська Лавра, Софійський собор, Палац піонерів, проте Раїса Максимівна рішуче заявила, що піде разом із чоловіком на засідання українського політбюро. Михайло Сергійович мовчазно підтримав забаганку своєї дружини. Ошелешений такою поведінкою дружини генсека, Щербицький, нервово підпалюючи цигарку, вдома саркастично запитав Раду Гаврилівну: “Може, й ти збираєшся допомагати мені Політбюро проводити?”

Коли Михайло Сергійович зазначив, що Україна живе дуже добре, краще за інші республіки, і треба їй урізати фонди на молоко та м'ясо, Володимир Васильович обурився і сказав, що, може, й повітря українцям за талонами відпускати. У керівника передової провінції почалися перші розходження із правителем усієї імперії.

Світова наддержава стояла на порозі великих змін.

Щербицький не відмовлявся, що лад потребує перебудови. Проте галасливу кампанію, розгорнуту Горбачовим, він не підтримав і опирався їй. Керманич України був противником бездумної антиалкогольної боротьби, що полягала у знищенні цілих галузей економіки та дірках у бюджеті країни.

26 квітня 1986 р. відбулася найбільша трагедія у житті Щербицького. Вибухнув реактор на четвертому енергоблоці Чорнобильської АЕС. Реальної вини за першим секретарем ЦК КПУ не було. ЧАЕС підпорядковувалася напряму Москві. Експерименти, які проводилися тут, не узгоджувалися з Києвом. Кілька разів Щербицький попереджав центр про можливість аварії. Однак екологічної катастрофи такого масштабу світ ще не знав.

Рада Гаврилівна згадувала, що під час ліквідації наслідків аварії Володимир Васильович майже не спав. Він схуд, зблід, змарнів. Постійно слідкував за ходом робіт. Домігся евакуації людей із забрудненої території. Радянський уряд приховував від свого народу і від світового співтовариства факт найбільшої техногенної катастрофи, поки це було можливо. Не знав усієї правди і сам Щербицький. Уся інформація йшла в центр.

На вимогу Горбачова Щербицький змушений був проводити першотравневу демонстрацію на Хрещатику, хоча просив скасувати цей захід. Генсек сказав: “Зірвеш демонстрацію – виключимо з партії”. Сотні тисяч людей, не знаючи про біду, виходили на вулиці міст зі своїми дітьми, отримуючи шкідливі дози радіаційного випромінювання. У цю лиху годину Щербицький вирішив повністю розділити страждання свого народу, про які той ще навіть не здогадувався. Зі своєю дружиною та онуком Володимир Васильович стояв на демонстрації у Києві, чого раніше не робив, показуючи народу, що все нормально і він із ними. На цей час багато партійних чиновників відправляли свої сім'ї якомога далі. 9 травня 1986 р. перший секретар із дружиною та онуками поклали квіти до пам'ятника Слави. Тільки в середині травня, коли почалася евакуація дітей із постраждалих територій, онуки Щербицького виїхали з Києва. Горбачов назвав керівника України панікером, але той радів, що більшість дітей залишили українську столицю та область.

Чорнобиль відібрав у Щербицького здоров'я. Цю трагедію він сам ставив собі у провину. В останній рік свого керування Україною Щербицький із Горбачовим домовилися відвідати нове місто Славутич, де проживали мешканці колишнього міста Прип'яті, що працювали на ЧАЕС. Була запланована зустріч із чорнобильцями, підготовлена зустріч. Але в останній момент Раїса Максимівна сказала чоловікові кілька слів, і той відмовився їхати до чорнобильців. Щербицького це обурило дуже сильно, адже люди готувалися, чекали, сподівалися.

На відміну від інших республік в Україні за часів Щербицького зберігалася стабільність. Працювали підприємства, були відсутні міжнаціональні, міжконфесійні та інші суспільні конфлікти. Щербицький гальмував створення неформальних організацій. Горбачов, навпаки, їх підтримував здобуваючи собі тимчасову популярність. На початку 1989 р. генсек, прибувши до Києва, підтримав ідею створення громадської організації “Народний рух України за перебудову”, проти якої виступав Щербицький. Тоді ж Володимир Васильович уперше звернувся до московського правителя із проханням про відставку та вихід на пенсію. Це викликало розгубленість у Горбачова. До такого повороту подій він не був готовий і завірив Щербицького у своїй підтримці та передчасності такого рішення. На фоні тихого, спокійного, врівноваженого Щербицького молодий енергійний усміхнений Горбачов явно вигравав. У своєму найближчому оточенні Володимир Васильович печально зітхав: “Зазнаємо ми ще з ним лиха”.

На відміну від роботящого Щербицького, який не знав відпочинку, Горбачов відпочивав більше і за цим процесом пильно слідкувала його дружина. Одного разу влітку Горбачов і Щербицький зі своїми сім'ями майже одночасно відпочивали у Криму. Щербицький прилетів на “відпочинок” за п'ять днів до генсека. Слідкував, щоб належним чином організували прийом. Тримав під контролем “битву за урожай”. Коли прилетіло подружжя Горбачових, керманич України подзвонив Михайлу Сергійовичу поцікавився, як здоров'я, дорога. Далі Володимир Васильович почав розповідати про стан справ на Україні, жнива. Сказав, що план хлібозаготівлі для республіки безпідставно завищений, а це може погубити тваринницький комплекс. І тут із рук Горбачова трубку вирвала Раїса Максимівна і почала відчитувати Щербицького, як школяра:

– Володимире Васильовичу, як вам не соромно! Ви вже п'ятий день відпочиваєте, а людина щойно приїхала на відпочинок. Залиште Михайла Сергійовича у спокої на час відпустки.

Щербицький зблід, з його носа почала капати кров. Судини не витримали нервового напруження. Рада Гаврилівна турботливо підійшла до чоловіка, дала йому носову хустинку й почала заспокоювати.

У вересні 1989 р. Володимир Васильович твердо заявив, що йде у відставку. 28 вересня 1989 р. на пленумі ЦК КПУ у Києві його звільнили від обов'язків першого секретаря і натомість обрали Володимира Антоновича Івашка. На пленумі був присутній і Горбачов, який сказав кілька теплих слів на адресу лідера, що ухорив із посади. Авторитет Щербицького стримував сплеск новаторських ідей Горбачова. Тепер він йому вже не міг завадити. Але генсек не помітив, що, усуваючи надійного захисника старого ладу, він руйнує вісь, яка поєднує Росію та Україну. А саме поєднання цих двох республік було основою єдності всього Союзу.

Україна була кинута у вир політичних пристрастей. На заході республіки почалося вигнання православних із церков і захоплення їх греко-католиками. Почали підійматися вгору синьо-жовті національні прапори. Лунали заклики до відродження української мови, яка з вересня 1989 р. набула статус державної, та відновлення самостійності України. Компартія втрачала свою монополію на владу. Руйнувався той уклад, який десятиріччями зміцнював і оберігав Щербицький. Усе це йому було дуже боляче бачити.

Недоброзичливці розповсюджували химерні чутки про те, що він має величезні рахунки у закордонних банках, маєтки по Україні, перевіз свою дружину, дітей і нагробоване за довгі роки влади майно за кордон. Що Валентина Семенівна Шевченко, яку він висунув на голову Президії Верховної Ради УРСР і ввів до складу політбюро ЦК КПУ, насправді його коханка. Що Чорнобиль вибухнув через його недбалість. Що він постійно плазував перед Москвою і нищив українство.

Щербицький дуже постарів і змарнів. Тепер він ходив, спираючись на палицю. Він не міг захистити свою честь та ім'я від безпідставних наклепів. Він дуже переживав. Не шкодуючи легенів, він постійно палив. Було важко бачити, що людина губить себе, бо втратила сенс жити. У Володимира Васильовича було хворе серце, і всі, в тому числі й він, про це знали. Поряд із ним залишалися віддані друзі та рідні. Рада Гаврилівна намагалася підтримати скривдженого та приниженого ворогами чоловіка.

Незабаром, 12 лютого 1990 р., Щербицького вивели зі складу політбюро ЦК КПРС, а перед тим – зі складу політбюро ЦК КПУ. 13–14 лютого він ще був присутній на сесії Верховної Ради УРСР, але 15-го він уже лежав удома з підвищеною температурою. Наступного дня Щербицького госпіталізували з підозрою на запалення легенів. У невеличкій валізці хворого не було нічого, крім кількох пачок цигарок.

16 лютого 1990 р. у центральній клінічній лікарні у Феофанії Володимир Васильович Щербицький близько 17-тої години помер. Він не дожив одного дня до свого 72-річчя. Друзі готувалися привітати його з днем народження наступного дня, а натомість прийшли на похорон.

Обставини його смерті не опубліковані, але його найближчий помічник Віталій Костянтинович Врублевський засвідчив, що колишній керманіч України пішов із життя свідомо. Це дає підстави зробити припущення, що він прийняв перевищену дозу медичних препаратів, які зупинили його хворе й багатостраждальне серце.

Похорон Володимира Васильовича Щербицького 19 лютого перетворився на багатолюдну демонстрацію. До Байкового цвинтаря потягнулися тисячі людей, які знали його, поважали. Панахида мала закінчитися о 13-й годині, але розтяглася ще на дві години. Люди прощалися з великим керівником Радянської України. Разом із Щербицьким померла ціла епоха. Він не бачив розпаду СРСР, заборони компартії, проголошення незалежності України та синьо-жовтого прапора над Києвом. Сотні голубів, птахів, що символізують мир, яких так любив він за життя, пустилися в небо над його тілом.

Втрату близької людини не змогли пережити його мати Тетяна Іванівна та син Валерій, які незабаром померли. Сина поховали поряд із батьком.

Рада Гаврилівна часто приходила на могилу чоловіка, на якій завжди можна побачити живі квіти.

Після смерті Володимира Васильовича серед його паперів знайшли наступний документ.

На всякий випадок

Дорога Радусю!

1. Це всі наші багаторічні заощадження – 55–60 тис. крб. у сейфі, якими ти повинна розумно розпорядитися (мама, ти, Вовочка, діти).

2. Ордени, медалі, грамоти, військовий ремінь, польову сумку та військовий кашкет – прошу зберегти як сімейні реліквії.

3. Пістолети іменні, які треба зробити недієздатними, – теж.

Решту – треба здати.

Рушниці – подарувати друзям.

Карабіни – здати в МВС.

В іншому розберись, будь ласка, сама.

Друзі допоможуть.

Цілюю тебе, моя дорога, міцно, міцно.

В.Щербицький

Подружжя напівукраїнців Михайла та Раїси Горбачових

Ім'я останнього радянського правителя, як правило, згадують із деякою долею злої іронії – “таку країну розвалив”. Більш зважені критики згадують, що саме він розпочав процес демократизації країни, закінчив війну в Афганістані, сприяв завершенню протистояння із Заходом, підняв “залізний занавіс”, що відокремлював його країну від усього світу, ліквідував усеваддя КПРС. Зрештою, саме реформи Горбачова створили передумови для проголошення незалежності України. Не забувають і про недоліки його правління: “сухий закон”, Чорнобиль, зростання організованої злочинності, падіння моральності в суспільстві, зниження життєвого рівня, крах звичного радянського ладу.

Горбачов був єдиним керівником Союзу, що народився за радянської влади. Так би мовити, продукт радянської системи.

Досить часто згадують і ще про одну рису останнього генсека ЦК КПРС та єдиного президента СРСР: він першим із радянських керівників почав публічно з'являтися зі своєю дружиною Раїсою Максимівною.

Напевно, Марія Пантеліївна Горбачова, уроджена Гопкало, яка сповила свого первістка 2 березня 1931 р. в селі Привольному Красногвардійського району Ставропольського краю, і в найфантастичніших мріях не могла уявити, що її син очолить величезну радянську державу, сівши у Кремлі, де на момент його народження перебував "великий вождь партії та народу" Сталін. Ніхто не міг подумати, що саме з цим хлопчиком, коли він виросте, будуть пов'язувати зруйнування "нерушимого" Радянського Союзу.

Марія Пантеліївна Гопкало була україною. За свідченнями знайомих, у побуті вона завжди говорила рідною мовою. Так само українською говорили і її батьки – Пантелій Юхимович, що походив із Чернігівщини, та Василиса Лук'янівна родом з Харківщини. У Гопкалів завжди висіли старовинні ікони, привезені з Києво-Печерської лаври. Їх не зняли навіть тоді, коли поряд на стіні з'явилися портрети Леніна та Сталіна.

Злидні та скрута гнали українських селян на початку ХХ ст. з обжитих місць. Багато з них осідали на Кубані, де ще з XVIII ст. проживало багато вихідців з України. У Привольному на Ставропольщині українські говірки були дуже поширені й не поступалися російській мові, часто лунали українські пісні.

Українці, росіяни та корінне місцеве населення – кубанські козаки – постійно між собою змішувалися, створюючи дивовижне переплетіння мов, культур, традицій. Марія Пантеліївна Гопкало вийшла заміж за Сергія Андрійовича Горбачова, батько якого, Андрій Мойсейович, був селянином із-під Воронежа. Саме він при охрещенні свого онука замість пропонованого імені Віктор назвав хлопчика Михайлом. Єврейське ім'я Михайло – "Подібний до Бога" – має цікаві паралелі в російській та українській історіях. Михайло Федорович – перший цар із династії Романових. Михайло Сергійович Грушевський вважається першим президентом України. Михайло Сергійович Горбачов...

Родини Гопкалів і Горбачових дуже різнилися між собою не лише за національністю та культурою, але й за політичним світоглядом. Якщо Пантелій Юхимович Гопкало, на якого, до речі, за свідченнями рідних, був дуже схожий онук Михайло, прийняв революцію, вступив до партії, підтримував колективізацію й очолював створений ним самим колгосп; то Андрій Мойсейович Горбачов був переконаним одноосібником і не сприйняв, коли його син Сергій пішов до колгоспу та став комуністом. Утім, незважаючи на такі розбіжності у поглядах, це не завадило радянській владі під час репресій покарати обох Михайлових дідів. Пантелія Гопкала засудили, як "активного учасника правотроцькістської організації", правда, через кілька місяців відпустили. Андрія Горбачова "за саботаж" відправили на лісопавал до Сибіру. Однак ця пляма в сімейній біографії не завадила пізніше Михайлові Горбачову зробити стрімку партійну кар'єру.

Сергій Андрійович Горбачов усупереч волі батька став активістом комуністичного будівництва. Родина Сергія та Марії Горбачових мала непоганий, за сільськими мірками, достаток. Були корова, птиця, присадібна ділянка. Марія Пантеліївна, проста, роботяща, трохи грубовата жінка, тримала все домашнє господарство на собі. Михайло пішов до школи, де вирізнявся гарними успіхами у навчанні. Хлопчик багато читав. Перечитав усі книги, що міг дістати у селі, серед них і українські.

Однак мирний ритм трудових буднів був несподівано перерваний жахливою новиною. 22 червня 1941 р. почалася війна з німцями. Сергія Андрійовича незабаром забрали на фронт. 10-річному синові він перед відправленням на війну купив балалайку та морозиво. Тужно голосила Михайлова мати, прощаючись із чоловіком.

Улітку 1942 р. гуркіт канонади почав наблизитися до Ставропольщини. За відступаючими червоноармійцями до краю слідом прийшли німці. На щастя, їхнє господарювання було недовгим. Однак за кілька місяців свого панування вони принесли місцевим людям багато горя: розстріли, спалення, побиття, гвалт, приниження, пограбування. Якось пішла чутка, що будуть розстріляні сім'ї всіх комуністів і червоноармійців. 11-річного Михайла сховав у себе на горищі дід Андрій, який незадовго до війни повернувся з Сибіру. Все обійшлося. Прийшло визволення. Але війна тривала до травня 1945-го. Михайло та Марія Пантеліївна з тривогою та насторогою очікували листів-трикутничків із фронту. Одного разу до Горбачових прийшла навіть "похоронка" на Сергія Андрійовича, але, як згодом виявилось, помилкова.

І ось прийшов травень 1945 р. Вісники на замилених конях, скачучи через села та станиці, радісно виголошували: "Перемога! Кінець війни!" Щастю людей не було меж. Незабаром із фронту повернувся Михайлів батько. Воїна-переможця, груди якого були прикрашені орденами та медалями, шанобливо зустрічали в селі. Син дуже пишався своїм батьком-героєм. Горбачови були щасливі, адже багато сімей так і не дочекалися своїх батьків, чоловіків, братів, синів із війни. Пізніше Михайло Сергійович Горбачов згадував, як у 1946 р. гучно відсвяткували першу річницю великої Перемоги. Тоді до його батька прийшли товариші-фронтовики, як годиться, сіли за стіл. Налили й 15-річному Михайлові, щоб випив за Перемогу. Для хлопця застілля закінчилося тим, що він, перебуваючи вже в іншому вимірі, десь звіддала чув голос бабусі Василиси Лук'янівни, яка несамовито лаялась на захмелілих мужиків українською: "Що ж ви з хлопцем зробили, іроди!?" Здається, це був перший і останній раз, коли його бачили п'яним. Михайло Горбачов надалі, хоч і був активним учасником застіль, залишився малоп'яним.

У 1947 р. у родині Горбачових народився ще один син Олександр. Різниця між старшим і молодшим братами складала 16 років.

Повоєнне життя у селі поступово поверталось в мирне русло. Михайло з 13-річного віку допомагав колгоспникам. Із 1946 р. він уже був помічником комбайнера, сам вмів працювати на комбайні. Юний Михайло Горбачов добре зарекомендував себе під час жнив. В 1948 р. за особливі успіхи у битві за врожай 17-річний юнак був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Відновилися заняття у школі, перервані війною. У зв'язку з цим Михайло був переростком, на один-два роки старшим за деяким однокласників. Проте у навчанні він був одним із найкращих. До школи доводилося йти кілька кілометрів. Брав участь у шкільному активі. А ще грав у шкільному театрі, гарно співав. У подальшому житті любов до публічних виступів і акторська майстерність постійно відзначалися у Горбачова-політика.

Саме до юнацьких років належить перше серйозне романтичне захоплення Михайла Горбачова. Її звали Юля Карагодіна. Вона була ровесницею юнака, хоча вчилася на клас старше. Разом із Юлею вони грали на шкільній сцені. Дівчина була красунею. За нею увивалося багато хлопців. Однак пощастило Миші Горбачову. Вони разом гуляли літніми вечорами. Освідчувалися в коханні і навіть мали намір поборитися за кілька років. Але між ними відбувся розрив. Пізніше Горбачов згадував, не зазначаючи подробиць, що клятви вірності йому Юля не дотрималася, швидко пошкодувала про це, просила у нього пробачення, плакала. Та все марно, Михайло зради не вибачив. Хоча це перше юнацьке кохання стало для парубка дуже серйозною душевною ранаю.

Тим часом 19-річний Михайло Горбачов в 1950 р. закінчив школу із срібною медаллю. Єдина четвірка в атестаті у нього була з німецької мови. Незважаючи на вік, юнак уже мав високу нагороду – орден Трудового Червоного Прапора – та був кандидатом у члени ВКП(б). Як медаліст він мав пільги при вступі до вищого навчального закладу. Свою можливість хлопець використав максимально: він подав документи до Московського державного університету на юридичний факультет. Найпрестижніший факультет найпрестижнішого вузу. Зваживши на досягнення юнака з російської глибинки, університетська приймальна комісія зарахувала його без вступних іспитів і співбесіди з виділенням гуртожитку. Це був триумф для сільського парубка. У вересні 1950 р. у єдиному костюмі з невеличкою валізою в руках він сів на поїзд і вирушив до столиці.

Уперше Михайло залишив рідний край. Москва шокувала провінціала. Він захоплено вивчав величезне місто. Досить важко доводилося спочатку при студіюванні університетських курсів. Він постійно дізнавався багато нового. Однак Горбачов завдяки активності, старанню та наполегливості швидко вирізнявся серед своїх однокурсників-юристів. Його обрали комсоргом групи, потім – секретарем факультетського бюро. На одному факультеті з майбутнім президентом СРСР учився відомий незабаром український дисидент Левко Лук'яненко, який поступив до МДУ на три роки пізніше за Михайла. В 1952 р. Горбачов став членом компартії.

Природна цікавість, працьовитість, почуття гумору, душевна простота, товариськість – усе це викликало симпатію до руського Горбачова. Родимка пляма на чолі тоді була не помітною під волоссям. “Мішка”, як називали його товариші, був завжди в центрі компанії. Особливо дружні стосунки склалися у нього із Зденеком Млинаржем, студентом із Чехословаччини, в майбутньому активним діячем “Празької весни”. Вони разом проводили вечори, дискутували, ходили в театр, на стадіон, в кіно, на танці. Мав популярність молодий Горбачов і серед осіб протилежної статі. Гарненькі студентки привітливо посміхалися цікавому й веселому компаньйону. Однокурсники згадували про два романтичних захоплення Михайла на факультеті. Одним із них була інтелігентна дівчина з професорської родини, москвичка, у товаристві якої часто бачили Горбачова. Вони ходили на концерти та виставки. Чарівна супутниця навіть познайомила чорноокого ставропольця зі своєю родиною. А потім їхні стосунки перервалися. Михайло дуже переживав. Мабуть, дівчина сама або під впливом батьків, зрозуміла, що цікавий хлопець із півдня їй не пара.

Іншим захопленням Горбачова була перша красуня факультету, дівчина весела, проте дещо легковажна. Однак цей роман не встиг набрати обертів, оскільки на горизонті почуттів Михайла восени 1951 р. з'явився новий чарівний об'єкт – студентка філософського факультету Раїса Титаренко.

Вона навчалася на курс старше від Горбачова, хоча була на рік молодшою від нього. В 1949 р. 17-річна відмінниця Рая поступила до Московського державного університету одразу після школи у башкирському Стерлітамаку, яку вона закінчила із золотою медаллю. Дівчина народилася в Рубцовську, залізничному місті на Алтаї, в сім'ї інженера-залізничника Максима Андрійовича Титаренка та його жінки Олександри Петрівни (у дівоцтві Паради). Батько Раїси був українцем, мати – росіянкою. Трагічно склалася доля материного батька, Петра Степановича Паради: у зловіщому 1937 р. за постановою “трійки” він був розстріляний на Алтаї.

Про своє знайомство з Раїсою Михайло Сергійович згадував так: “Друзів у мене насправді було багато. Ми дуже дружили з Володею Ліbermanом... Володя – москвич, жив на Красносільській вулиці, але завжди приїжджав на Строминку, де була наша альма-матер. Та що там – весь наш студентський світ: і бібліотека, і гуртожиток, де жили всі, хто з периферії, і клуб. Там концерти йшли гучні, але головне – можна було потанцювати. Захоплення бальними танцями було повальне, до запаморочення якогось. Розучували і краков'як, і польку, і падеспань, і вальс фігурний – все крутили. Але в той вечір я сидів і наполегливо займався. Володя каже: “Слухай, та кидай ти ці книжки до дідька! Там така дівчина...” Я відмахнувся: “Ну й ладно, подумаєш, дівчина. Хіба мало їх в університеті?” ...Але Володя не відчепився, поки я не здався. Прихожу на танці, а там Юра Топілін, ще один фронтовик, два метри заввишки, якраз з Раєю витанцювує. Вона мені сподобалася: струнка, худенька (в ній було кілограмів 45–47), спортсменка, гімнастка. Коли вони закінчили, я тут же підійшов, привітався – і все! Ось як спрацювало, так і залишилося на все життя”.

Після гарно проведеного вечора Михайло деякий час з Раїсою не бачився. Однак у грудні 1951 р. він знову побачив уподобану ним красуню. Це було у клубі, де йшов концерт. Він підійшов до дівчини, привітався й запитав, чи немає поряд з нею вільного місця. Та відповіла: “Сідай на моє, я як раз уходжу”. Однак із клубу вони вийшли разом. Вони почали зустрічатися. Їм було дуже цікаво у товаристві одне одного. Він підтянутий чорноокий красень, вона тендітна вродлива дівчина. Багато було спільного: обидва приїхали з глибинки і власними силами поступили до найпрестижнішого університету, обидва були напівукраїнцями-напівросіянами, обидва мали у своїй родині репресованих, що тоді було чорною плямою в біографії, обидва були старшими в родині: Михайло мав брата Олександра молодшого від нього на 16 років, Раїса мала брата Євгена молодшого, на 3 роки, та сестру Людмилу, молодшу на 6 років.

Їхні зустрічі ставали дедалі довшими. Михайло заходив до дівчат-філософічок і забирав свою Раю. Вони подовгу ходили вулицями столиці, розмовляли й не хотіли розставатися. Їхні спільні довготривалі вечірні мадри загрожували тим, що студентський гуртожиток на Строминці міг зачинитися і двом голубкам

довелося б ночувати на вулиці. Власне кажучи, якогось червневого вечора 1952 р. так і сталося. Михайло та Раїса просиділи на лаві у сквері поблизу гуртожитку до ранку.

Коли Раїса захворіла на ангіну, Михайло смажив для неї картоплю, купував на невеличку стипендію делікатеси та приносив своїй дівчині у палату.

Незвичним доповненням до природної краси Раїси Титаренко був гострий розум і жага пізнання. Дівчина не була схожа на інших ровесниць. Вона навіть губи фарбувати почала вже у 30 років, як згадував її чоловік. Походячи з родини з невеликим достатком, не могла вона похвалитися й великим гардеробом. Взимку, частково через нестачу грошей, частково через бажання “пофорсити”, Раїса бігала по снігу в капронових панчішках та легких тфельках, що могло стати причиною ревматизму, який виявився пізніше. Найдорожчою річчю серед її одягу було модне пальто, куплене її батьком на гроші виграні за облігацією.

Поєднання Михайла та Раїси стало тим союзом, про який можуть лише мріяти закохані. “Адже вони навіть схожі були”, – зазначала згодом дочка подружжя Горбачових Ірина. У Радянському Союзі, де, як відомо, “сексу не було” (правда, та ж фраза в повному варіанті звучала так: “В Радянському Союзі сексу немає, але є кохання”), вияв романтичних почуттів між чоловіком і жінкою вважався аморальним. Подружжя Горбачових стало унікальним феноменом найвищої радянської сім’ї, яка поєднувалася до останнього дня свого існування силою кохання. І вони самі, і їх знайомі називали їх “двома половинками одного цілого”. Михайло Сергійович і Раїса Максимівна так сильно вирізнялися серед інших керівних радянських подружніх пар, що потрапили до безлічі популярних анекдотів.

Ось один з них.

У армянского радио спрашивают:

- Почему на советских плакатах постоянно пишут “Да здравствует мир!”?

Ответ:

– Ну не может же ЦК КПСС откровенно писать “Да здравствуют Миша и Рая!”

Навіть через багато років Юрій Лізунов, офіційний фотограф ТАСС, який супроводжував Горбачових у різноманітних турне згадував, що, коли вони були поруч, у них навіть по-особливому світилися очі.

Раїса назавжди стала для Михайла найвищим авторитетом. Із коханою жінкою він радився в усіх справах. “У нього була манія її величі” – згадував пізніше сучасник, який добре знав подружжя Горбачових.

Ще до Михайла у Раїси Титаренко вистачало залицяльників. Михайло Сергійович згадував “фізика”, аспіранта з Литви, та якогось “югослава”. Однак дівчина надала перевагу саме йому, хлопцю з далекої провінції, повіривши, що з ним буде щасливою.

Через рік після знайомства вони вирішили одружитися. Влітку 1953 р., як і завжди, Михайло відпрацював на колгоспних ланах рідного Привольного, заробив більше тисячі карбованців, що дорівнювало п’яти його стипендіям. 25 вересня 1953 р. вони без особливих урочистостей розписалися в Сокольницькому ЗАГСі Москви.

Першу шлюбну ніч молодята провели в кімнаті Михайла, товариші якого благородно пішли до друзів або тинялися гуртожитком. Однак із наступного дня чоловікові та жінці довелося жити окремо, з’єднуючись лише час від часу. До речі, товаришка Раїси по кімнаті вийшла за Михайлового друга Зденека Млинаржа.

Молоде подружжя було створено в дещо оновленій країні. 5 березня 1953 р. помер Сталін. Усі були схвильовані питанням: “Що буде далі?” Величезний похорон померлого “вождя” у Москві, тіло якого було покладено до мавзолея біля тіла Леніна, призвів до загибелі у тіснєві сотень людей. Сталінські соратники счепилися між собою за трон. Однак після нетривалої внутрішньопартійної боротьби перемогу здобув Хрущов, який і став керівником СРСР на наступні роки.

Тим часом Раїса, тепер уже Горбачова, закінчила університет. Здобу студентку взяли до аспірантури. Великим щастям для молодшої сім’ї став переїзд до аспірантського гуртожитку на Ленінських горах, де був туалет і душ на кожні дві кімнати.

У 1955 р. Михайло на “відмінно” захистив диплом, однак залишитися в аспірантурі, на що молоді так сподівалися, йому не пощастило. Роботу за розподілом випускнику юрфаку пропонували де завгодно, але тільки не в Москві. Обговоривши проблему на сімейній раді, Михайло та Раїса вирішили поїхати до Ставрополя, батьківщини її чоловіка, де Горбачов проходив колись практику у місцевій прокуратурі, у якій йому запропонували роботу. Молода жінка, що мала перспективи в науці, кинула навчання в столичній аспірантурі й послідувала за чоловіком у глибоку провінцію.

Перші роки Горбачови проживали у винайманій кімнатці з півним опаленням, зручностями у дворі. Всі меблі подружжя – це ліжко із залізною продавленою до полу сіткою, великий ящик, що виконував роль столу та шафи, два стільця. З батьками чоловіка у Раїси стосунки склалися не досить вдало. Якщо Сергій Андрійович радо зустрів невістку, то Марія Пантеліївна вважала її ледачою, пихатою, зарозумілою. Замість того, щоб, як інші жінки, працювати на городі чи поратися по господарству, вона багато гуляла з її сином і весь час говорила про щось незрозуміле.

Раїса Максимівна працювала в бібліотеці, учителювала, потім змогла влаштуватися викладачем до медичного, а згодом до сільськогосподарського інституту, до якого на заочне відділення економічного факультету поступив і її чоловік, щоб отримати другу вищу освіту. Диплом економіста він отримав в 1967 р. Жінка почала писати дисертацію з соціології.

У Михайла Сергійовича кар’єра просуvalася більш успішно. Він, виявивши себе активним прибічником хрущовських перетворень, почав просуватися вгору по комсомольській лінії. В 1956 р. став першим секретарем Ставропольського міськкому ВЛКСМ, в 1958 р. – другим, а в 1961 р. – першим секретарем Ставропольського крайкому ВЛКСМ. Покращувався поступово добробут сім’ї, яка чисельно зросла. У січні 1957 р. у Михайла та Раїси народилася дочка Ірина. Горбачови отримали двокімнатну комуналку.

Завзятість і активність 30-річного крайового комсомольського лідера відмічало місцеве партійне керівництво, помічали його і в Москві. В жовтні 1961 р. Михайло Горбачов брав участь у роботі XXII з'їзду КПРС, на якому було ухвалено рішення про винос з Мавзолея тіла Сталіна та захоронення його біля Кремлівського муру. Дружні відносини склалися у Горбачова з комсомольським лідером із сусідньої Грузії Едуардом Амвросійовичем Шеварднадзе. Особливу підтримку Горбачову надавав Федір Давидович Кулаков, перший секретар крайкому. Саме він увів молодого Михайла в середовище вищої партійної номенклатури. Через нього Горбачов познайомився ще з одним впливовим земляком, Юрієм Володимировичем Андроповим, який часто приїжджав на відпочинок до рідного краю. Незабаром Кулаков узяв Горбачова до свого апарату.

Під час відпусток Михайло з Раїсою любили відпочивати у горах. Брали намети та сухий пайок і вирушали у турпохід. Маленьку Іринку відправляли у Привольне до дідуся та бабусі. Всупереч волі сина Марія Пантеліївна крадькома охрестила онучку.

У сім'ї Горбачових усім відала Раїса Максимівна, або "Райчонок", або "Захарка". Михайло називав дружину "секретарем сімейної партійної ячійки". "Мі", або "Іжачок" ("Ежик"), як називала вона чоловіка, завжди прислухався до думки жінки. Протягом дня він кілька разів телефонував їй із роботи. За свідченням дочки Горбачових, батьки бувало сварилися, кілька годин не розмовляли, але довго бути окремо вони не могли і швидко мирилися.

Зміщення Хрущова з посад першого секретаря ЦК КПРС і голови Радміну СРСР та прихід до влади Брежнєва дозволили піднятися нагору Кулакову. Він став підтягувати й Горбачова. В 1966 р. той став першим секретарем Ставропольського міського партії, в 1968 р. – другим, а в 1970 р. – першим секретарем Ставропольського крайкому КПРС. З 1971 р. Михайло Сергійович став членом ЦК КПРС.

40-річний Горбачов (наймолодший серед партійних функціонерів свого рангу) керував величезним індустріально-аграрним регіоном із 3-мільйонним населенням. Він увійшов до складу вищої партійної еліти, зробивши швидко блискучу нечувану кар'єру. Очоливши Ставропольщину, він зміг розширити коло своїх впливових знайомих. На відпочинок до курортів Мінеральних Вод, Пятигорська, Кисловодська, Єсентуків, Железноводська приїжджали високі партійні діячі: Юрій Володимирович Андропов (голова КДБ СРСР), Михайло Андрійович Суслов (завідувач ідеологічним відділом ЦК КПРС), Петро Юхимович Шелест (перший секретар ЦК КПУ), Костянтин Устинович Черненко (завідувач оргвідділом ЦК КПРС), Олексій Миколайович Косигін (голова Ради Міністрів СРСР), Дмитро Федорович Устинов (міністр оборони СРСР) та інші. Всіх високих гостей люб'язно приймав Горбачов. Доводилося йому обдаровувати гостинністю й самого генсека Леоніда Ілліча Брежнєва. Одного разу Горбачов разом з Андроповим, що тут відпочивав, зустріли в Мінеральних Водах поїзд, на якому їхали на відпочинок у Баку Брежнєв і Черненко. Так волею випадку на невеличкій станції курортного містечка ненадовго зустрілися чотири чоловіки, яким судилося послідовно очолювати Радянський Союз.

Підтримував добрі стосунки ставропольський перший секретар і з сусідами, зокрема, зі своїм колегою у Свердловській області Борисом Миколайовичем Єльциним.

Михайло Сергійович почав лисіти. Стала помітною родимка на високому чолі. Раїса Максимівна захистила кандидатську дисертацію. Закінчувала школу дочка Ірина. Сім'я першого секретаря крайкому намагалася сильно не вирізнятися від звичайних людей. Ірина ходила до звичайної школи. Михайла Сергійовича часто бачили у переповненому міському транспорті. Раїсу Максимівну могли побачити в черзі за дефіцитним товаром. За особливою розкішшю Горбачови не гналися, хоча цінні книги постійно поповнювали їх сімейну бібліотеку. Ще одним привілеєм для чиновників вищої партноменклатури стала можливість закордонних вояжів. Михайло та Раїса відвідали країни соцтабору: НДР, Болгарію, Чехословаччину, Угорщину, а також капіталістичні держави: Францію, Італію, Бельгію, ФРН. Ці подорожі відкривали перед ними реальний стан речей за кордонами СРСР. Вони обговорювали побачене й погоджувалися з тим, що потрібні зміни й у СРСР.

У 1978 р. Горбачова обрано секретарем ЦК КПРС. Цей стрибок вгору пояснюється раптовою смертю його давнього опікуна й покровителя Федора Давидовича Кулакова, місце якого в ЦК Михайло Сергійович і зайняв. У жовтні 1980 р. він став наймолодшим членом Політбюро ЦК КПРС.

У грудні 1978 р. подружжя Горбачових повернулося до радянської столиці. На цей час їх дочка Ірина вийшла заміж за свого однокурсника по медичному інституту у Ставрополі Анатолія Віргінського. Спочатку урядову квартиру Горбачовим не виділили, й вони жили на державній дачі. Потім отримали квартиру. Будучи значно молодшими за віком, Михайло та Раїса не змогли налагодити дружніх взаємин із родинами інших членів Політбюро.

Горбачов вів себе досить обережно. Не висувався уперед, коли це могло мати негативні наслідки. Він не несе відповідальності за ввід радянських військ до Афганістану, оскільки його думки ніхто не запитував, а рішення було прийняте вузьким колом осіб з найближчого оточення Брежнєва.

Новим покровителем Михайла Сергійовича у Кремлі став Андропов. Він підкреслював, що цей моторний молодик зможе у майбутньому дуже прислужитися радянській державі, вирішивши вузлові проблеми її політики та економіки.

10 листопада 1982 р. помер Брежнєв. Його наступником у Кремлі став давній покровитель Горбачова Юрій Володимирович Андропов, який 15 років керував КДБ. Новий генсек наблизив до себе молодого земляка. В Політбюро говорили, що Андропов готує Горбачова як свого наступника й спадкоємця. У СРСР почалася боротьба за підвищення трудової дисципліни, гучні корупційні скандали. Було урізане всевладдя партноменклатури. Однак Андропов, обраний на найвищу посаду уже тяжкохворим, 9 лютого 1984 р. помер. Постало питання про нового генсека. Допускати до влади Горбачова у Політбюро поки що не наважувалися, тому керівником держави як компромісну фігуру було обрано смертельно хворого напівпаралізованого Черненка. Але після смерті останнього 10 березня 1985 р. потужної конкуренції Горбачову у Політбюро не було. Уже менше ніж за добу після смерті Черненка, вранці 11 березня 1985 р. 54-річний

Горбачов був одностайно обраний Генеральним секретарем ЦК КПРС на засіданні Політбюро. Пленум ЦК КПРС у той же день затвердив це рішення. Як тоді жартували, ще одних похоронів генсека СРСР не витримав би. В цей момент у Москві був відсутній Володимир Васильович Щербицький, керівник України, який знаходився з офіційним візитом до США й зустрічався із президентом Рональдом Рейганом. Дехто говорить, що Щербицький, якому дуже симпатизував Брежнєв, міг стати конкурентом Горбачову у боротьбі за престол, тому обрання його було таким поспішним. Однак факти свідчать, що залишати Україну заради Москви Володимир Васильович ніколи не збирався.

Ще одним можливим конкурентом для Михайла Сергійовича був перший секретар Московського міського партії Віктор Васильович Гришин, проте шансів у нього було небагато. Він не виступив проти Горбачова, а незабаром новий генсек замінив його на свого знайомого Бориса Миколайовича Єльцина.

Найбільшу підтримку новообраному генсеку висловив Андрій Андрійович Громико, міністр закордонних справ і заступник голови уряду СРСР. За таку допомогу він уже в тому ж році став головою Президії Верховної Ради СРСР. Горбачов потроху вичистив із Політбюро можливих опозиціонерів, увівши до нього своїх прихильників.

Уже у першій своїй промові Горбачов зазначив, що потрібні докорінні зміни в економіці. Слово “перебудова” тоді не вживалося. Однак уже незабаром в обіг починають входити слова “прискорення”, “держприймка”, “науково-технічний прогрес” та “перебудова народного господарства”. Слово “перебудова” згодом стало синонімом усього періоду правління Михайла Сергійовича Горбачова, і в російському звучанні “перестройка” увійшло до інших мов. Світ уважно придивлявся до нового жвавого ініціативного радянського лідера.

Перший свій візит по країні Горбачов здійснив улітку 1985 р. на батьківщину своїх предків по материнській лінії – Україну. Населення з великим ентузіазмом зустрічало молодого активного правителя. Він посміхався, тиснув руки людям із народу. Оголошував палкі промови. Такого генсека радянські громадяни давно не бачили. На його фоні дуже контрастно сприймалася висока похмура постать тодішнього українського керівника Щербицького.

Завдяки налагодженій системі радянської пропаганди, а також політичній майстерності самого генсека, у СРСР дуже швидко був створений культ Горбачова. Всі починання свого популярного очільника радянські громадяни зустрічали із захопленням. Для багатьох із них було незвичним та інтригуючим, що розумний енергійний генсек виявився до того ж і відданим чоловіком. У багатьох поїздках країною та за рубіж його супроводжувала рудоволоса дружина Раїса Максимівна. Це звична практика для західних держав, але в Союзі багатьох це дратувало. Особливо була невдоволена правляча верхівка, яка не звикла до такої поведінки свого лідера. Дружини попередніх генсеків рідко з'являлися на телеекранах, і в обличчя їх мало хто знав. Із приходом до влади Горбачова все змінилося. Один з університетських товаришів генсека, журналіст Михайло Голованов якось йому по-дружньому сказав: “Послухай, Мишо, ти б сказав Раї, щоб вона не дуже лізла за тобою під телекамери”. На що отримав гнівну відповідь, щоб не ліз не в своє діло.

Мало того! Раїса Максимівна не лише завжди була поряд із чоловіком, але й виступала в ролі його найближчого радника. За свідченнями людей з оточення Горбачова, він міг увечері погодитися з одним рішенням, а вранці прийти й говорити протилежне. Вона ретельно вичитували всі його доповіді. Брала активну участь в обговоренні політичних питань. Є свідчення, що введення пресловутого “сухого закону” відбулося не без її порад. Вона стала заступницею голови Радянського фонду культури.

Під час американсько-радянських зустрічей на найвищому рівні об'єктиви фото- та телекамер були націлені не лише на керівників СРСР і США Горбачова та Рейгана, але й на їх дружин – Ненсі Рейган і Раїсу Горбачову. Репортери з усього світу уважно розглядали одяг і поведінку першої радянської леді. У листопаді 1985 р. між Ненсі Рейган і Раїсою Горбачовою відбулася навіть словесна дуель про переваги західної чи соціалістичної системи.

Тепер для створення іміджу першої радянської жінки був підключений увесь штат кремлівських модельєрів, перукарів, косметологів. Жінка перукар, яка робила зачіски Раїсі Максимівні згадувала, що її волосся було дуже пошкоджене недбалими хімічними завивками та фарбуванням у домашніх умовах.

Велике враження своїм розумом і ерудицією Раїса Максимівна справила й на “залізну леді” – прем'єр-міністра Великої Британії Маргарет Тетчер. Із 1989 р. Раїсі Горбачовій протистояла Барбара Буш.

Однак постійні вояжі генсека та його дружини країною та за її межі, нові наряди, прикраси почали викликати нехвальні оцінки. Згадую радянський анекдот того часу, розказаний мені батьком. Подружжя Горбачових відвідало якусь африканську країну. Радянському лідеру подарували мавпу і призначили провідника-негра який мав доставити її в Москву. Генсек відправив урядовий літак із мавпою у червоному платтячку та негром до СРСР. Чинovníки прибули на аеродром, щоб зустріти своє керівництво, однак побачили, що по трапу літака сходять чорношкірий чоловік, а за ним у червоній сукні мавпа. Вони спочатку розгубилися, а потім підбігли до негра й невперейбій застрочили: “Михайле Сергійовичу! Ви так засмагли, що ми Вас навіть не впізнали”. І, показуючи на мавпу, додали: “Якби не Раїса Максимівна”.

Тим часом небачені до того зміни в СРСР продовжувалися. Суспільство переживало докорінне перетворення. Молодь словами свого рок-ідола Віктора Цоя співала: “Перемен! Мы ждём перемен!” Вислови самого Михайла Сергійовича “Процесс пошёл!”, “Всё идёт по плану!” та ін. стали крилатими.

Реформи охопили всі структурні елементи суспільства. Відбувалася поступова демократизація ладу. Дозволявся плюралізм (слово того часу) думок. Поверталися з ув'язнень колишні дисиденти. Розкривалися архіви. Вивчалися “білі плями” історії. Була проголошена політика гласності, відкритості. Пізніше почалися зміни в економіці: сімейний підряд, оренда, самофінансування, госпрозрахунок, кооперативний рух. Припинено боротьбу з релігією.

У березні 1986 р. над Землею у космічній безодні пронеслася комета Галей, яку здавна вважали передвісницею всіляких лих. Атеїстична пропаганда кепкувала з містичного переляку забобоних людей, пояснюючи космічне явище з точки зору науки. Вчені переконували, що боятися комети не варто.

Сильним випробуванням для “нового мислення”, проголошеного Горбачовим, стала Чорнобильська катастрофа, що відбулася 26 квітня 1986 р. Це була найбільша техногенна катастрофа в історії людства, яку радянське керівництво спочатку хотіло приховати, але, зрозумівши, що наслідки її очевидні, генсек після травневих свят, 14 травня 1986 р., виступив по телебаченню і стисло повідомив про трагедію. З того часу інформація про техногенні катастрофи, аварії, стихійні лиха, угони літаків, гучні злочини почала постійно з'являтися у пресі.

“Перебудову” можна поділити на три етапи: розгортання (1985–1987), найвищий розквіт (1987–1989), втрата контролю керівництва над суспільними процесами (1989–1991).

1 жовтня 1988 р. Горбачова обрано головою Президії Верховної Ради СРСР замість Громика, якого відправлено на пенсію. Таким чином, генсек отримав ще й формально найвищий державний пост у Радянському Союзі. Він став дуже популярним на Заході: вивів війська з Афганістану, дозволив зруйнувати Берлінський мур і возз'єднати Німеччину, розпустив Організацію Варшавського Договору, припинив гонку озброєнь, не стримував розвиток демократичних процесів у країнах соцтабору. В 1990 р. він був удостоєний Нобелівської премії миру. Був визнаний людиною десятиріччя.

В 1989 р. вперше в СРСР відбулися вибори народних депутатів на демократичній альтернативній основі. Почала лунає критика на адресу не лише системи, але й персонально Горбачова, яка постійно зростала. Лідером демократичної опозиції Кремлю став Єльцин.

Намагаючись зміцнити своє становище в Україні, генсек ЦК КПРС у вересні 1989 р. сприяв уходу з політичної арени Щербицького. Ідейні розходження між ними існували давно. Але з 1988 р. протиріччя ще більше загострилися. Люди з оточення Щербицького згадували такі факти. Коли Горбачов відпочивав на своїй кримській дачі у Форосі, Щербицький зателефонував йому, щоб звітувати про хід жнив на Україні. Трубку несподівано з рук генсека вихопила Раїса Максимівна й почала відчитувати першого секретаря ЦК КПУ як останнього школяра, за те, що той не дає її чоловікові спокою навіть на законному відпочинку. Іншого разу Горбачов мав відвідати місто “чорнобильців” Славутич. Усе було готове для зустрічі. Але він раптово передумав. Говорили, що й тут не обійшлося без порад його дружини. Згадувався ще один інцидент. Коли на фороській дачі несподівано обірвався карниз і ледь не впав на маленьку онуку, схвильована Раїса Максимівна заклала істеричу генералові, що мав відповідати за безпеку родини генсека. Через кілька днів його звільнили зі служби.

Після зміщення Щербицького демократичні процеси в Україні розгорнулися повним ходом. Восени 1989 р. на Західній Україні відзначали 50-річчя радянської окупації. Почалося відновлення греко-католицької церкви та захоплення православних храмів уніатами. 21 січня 1990 р. була відзначена 71-ша річниця возз'єднання УНР і ЗУНР. Цього дня вишикувався живий ланцюг між Києвом і Львовом. А 16 липня 1990 р. нова Верховна Рада УРСР під тиском некомуністичної опозиції прийняла декларацію про державний суверенітет. Замайоріли синьо-жовті прапори. Компартія втратила монополію на владу.

На той час Радянський Союз уже почав втрачати державну цілісність. Спалахнули міжнаціональні конфлікти в окремих республіках. Руйнувалися усталені зв'язки. 11 березня 1990 р. Литва проголосила відновлення незалежності. Країни Балтії оголосили про своє відокремлення від СРСР.

Горбачов бачив, що країна розпадається. 15 березня 1990 р. на позачерговому III з'їзді народних депутатів СРСР він був обраний Президентом СРСР. Радянський президент – унікальне явище у вітчизняній історії. Це дозволило Горбачову стати в один рівень з іншими західними лідерами. Однак розпочата ним “перебудова” вже захлиналася. Процес демократизації став некерованим.

Союзний президент докладав всіх зусиль, щоб зберегти країну. Однак силові акції у Тбілісі, Вільнюсі та інших місцях зазнали невдачі й завершилися пролиттям крові. 17 березня 1991 р. у 9 республіках був проведений “загальносоюзний” референдум, який начебто підтвердив бажання радянських громадян зберегти єдину державу. На 20 серпня 1991 р. було призначено підписання в Ново-Огарьово керівниками республік нового союзного договору. Перед цією урочистою подією, президент СРСР вирішив відпочити й відправився з сім'єю на улюблену кримську дачу у Форос.

Те, що відбулося у наступні дні в серпні 1991 р., має суперечливі оцінки серед істориків. Із одного боку, здається дуже дивним, що майстер політичних інтриг Горбачов не помітив визрівання за своєю спиною змови свого найближчого оточення, людей, яких він сам і висунув на ключові посади. Радянський керманич у найвідповідальніший момент перед підписанням союзної угоди самоусунувся від політичних справ, втратив контроль над оточенням і замкнувся на дачі, даючи змовникам можливість його легко ізолювати. Прихильники цієї думки обґрунтовують такі дії Горбачова його фізичною та нервовою виснаженістю, прорахунком у кадровому підборі найближчих соратників. Із іншого боку, є думка про те, що серпневі події були якоюсь мірою спланованою акцією Горбачова, який прагнув відсидітися у Форосі, поки його заступники у Кремлі відновлять єдність і порядок у державі. Звичайно, що тоді не обійшлося б без кровопролиття, але руки радянського президента були б чистими. Якщо задум був дійсно таким, то він реалізувався зовсім не так, як того міг бажав Горбачов.

Як згадувала Раїса Максимівна, 3 серпня 1991 р. Михайло Сергійович повернувся додому надзвичайно рано – в 7 годин вечора. Він сказав: “Завтра летимо в Крим. На скільки вийде. Якщо зараз не відпочинемо, то невідомо, коли зможемо...” Повернутися до Москви він розраховував 19-го в понеділок. Разом із батьками була і дочка Ірина з чоловіком та дітьми – Ксюшею і Настею.

На фороській дачі панував розпорядок, заведений Раїсою Максимівною. Дружина дуже турбувалася за здоров'я свого знесиленого великодержавного чоловіка. Добу вона поділила на три частини: відпочинок, тобто плавання у морі, прийняття сонячних ван, прогулянки горами, читання, перегляд фільмів і телепрог-

рам; робота, тобто дзвінки, перегляд документів, написання статей; сон. Головну свою турботу жінка вбачала у тому, щоб Михайло міг якомога більше поспати. Адже нервова система чоловіка від постійного напруження була виснажена.

В один із днів до подружжя Горбачових завітав Леонід Макарович Кравчук зі своєю дружиною Антоніною Михайлівною. Кравчук був тоді головою Верховної Ради УРСР і відпочивав разом із дружиною в Чорноморському, що неподалік від Форосу. Тоді подружжя Кравчуків і Горбачових провели вечір дуже люб'язно. Антоніна Михайлівна та Раїса Максимівна разом прогулювалися морським узбережжям, а Михайло Сергійович і Леонід Макарович обговорювали політичну та економічну ситуацію в Україні. Незабаром після цієї розмови весь радянський лад полетить шкереберть, а Кравчук і Горбачов стануть запеклими антагоністами.

Була неділя 18 серпня 1991 р. Близько 17.00 на дачу прибула делегація із Кремля у складі політиків і військових О.Шеніна, О.Бакланова, В.Варенникова, В.Болдіна. Вони повідомили Президенту СРСР, що у Москві створено ГКЧП (Государственный комитет по чрезвычайному положению; українська аббревіатура ДКНС (Державний комітет із надзвичайного стану)). Цей орган бере на себе всю відповідальність за наведення порядку у країні. Горбачову пропонувалося оголосити надзвичайний стан у Прибалтиці, Вірменії, Грузії, Азербайджані і деяких областях Росії та України або передати свої повноваження віце-президенту Геннадію Янаєву, який був визнаний головою ГКЧП. До нього, крім Янаєва, увійшли найвищі радянські урядовці: прем'єр-міністр СРСР Валентин Сергійович Павлов, міністр оборони Дмитро Тимофійович Язов, міністр внутрішніх справ Борис Карлович Пуго, голова КДБ Володимир Олександрович Крючков. Фактично все вище керівництво країни. Заколотників підтримав і очільник законодавчої влади в СРСР – голова Верховної Ради СРСР Анатолій Іванович Лук'янов (із ним Горбачов познайомився ще під час навчання в МДУ). Близьким до них був і Володимир Антонович Івашко, заступник Горбачова у партійних справах.

Президент СРСР рішуче відмовився підтримати заколотників, хоча, прощаючись з їх емісарами, потис ім руки. Він опинився в ізоляції. Був відключений телефон. Тепер від нього у державі мало що залежало. Залишалося чекати. Найбільше він боявся “хрущовського варіанту”, що буде скинутий із посади.

Тим часом у Москві події розвивалися бурхливо. 19 серпня активну протидію заколотникам-путчистам очолив Борис Миколайович Єльцин, на той час уже Президент Росії. На його заклик до Білого дому у Москві почали тисячами сходитися захисники демократичних свобод. По телевізору п'яний Янаєв із тремтливими руками оголосив народу, що Горбачов тяжко хворий, тому всю владу в СРСР взяв на себе ГКЧП. Тодішній голова Верховної Ради УРСР Леонід Макарович Кравчук закликав український народ до витримки, виявити спокій і не втручатися у московські події. На бік ГКЧП встав перший секретар ЦК КПУ Станіслав Іванович Гуренко. Рішучу протидію заколотникам організовував В'ячеслав Максимович Чорновіл, один із лідерів Українського народного руху.

Драматичні події, що розгорталися у столиці, найбільше вдарили по здоров'ю Раїси Максимівни. Після розмови Михайла Сергійовича з кремлівськими посланцями від ГКЧП вона з Іриною увійшла до кімнати і ледь не знепритомніла від жаху, не побачивши там чоловіка. Як з'ясувалося потім, він просто вийшов на балкон подихати свіжим морським повітрям.

За кілька днів вимушеної бездіяльності Горбачов записав на домашнє відео чотири касети зі своїм зверненням до народу, які мали бути оприлюднені у випадку його раптової смерті. Своїй особистій охороні він наказав без його дозволу нікого до нього не допускати, виконувати тільки його доручення, а в разі необхідності застосувати табельну зброю. Президента часто бачили на балконі фороської дачі. Це повністю спростовувало версію ГКЧП про начебто його тяжку хворобу. Ці публічні виходи ледь не спровокували моряків сусіднього гарнізону на визволення свого президента з оточення. Горбачов постійно вимагав увімкнути телефон і припинити заколот. Уся надія фороських в'язнів була тепер лише на Єльцина та його прихильників. Усі новини ізольована від світу сім'я Горбачових дізнавалася з телебачення та з радіопрограм “Голосу Америки”, який саме за його наказом припинили глушити. Весь світ був стривожений подіями у російській столиці, до якої була прикута увага інформаційних агенств.

Уночі з 20 на 21 серпня, побачивши кількість захисників Білого дому, міністр оборони маршал Язов сказав іншим членам ГКЧП, що в народ стріляти не буде. Й наказав відвести бронетранспортери, під гусеницями яких загинули перші жерви, від резиденції Єльцина. Пізніше при штурмі Білого дому в 1993 р. уже сам Єльцин буде більш рішучим, не зупинившись перед жертвами.

Удень 21 серпня Крючков, Язов та інші учасники невдалого путчу вилетіли у Крим до Горбачова “винитися”. Разом із ними полетіли у Форос Лук'янов та Івашко. Втомлений від безсонних ночей Горбачов, не знаючи ситуації, відмовився їх прийняти. Він остерігався, що може бути вбитий разом із родиною, як це відбулося, наприклад, недавно в Румунії з Ніколаєм і Єленою Чаушеску. Він наказав шефу КДБ негайно увімкнути йому телефон, а до цього ніяких переговорів він вести не буде. Коли зв'язок відновився, Президент СРСР одразу ж подзвонив Єльцину й попросив вислати за ним літак. Потім зателефонував республіканським керівникам. І, нарешті, зв'язався з американським президентом Джорджем Бушем, повідомивши тому, що знову контролює ситуацію у країні.

Тим часом до Фороса прибула делегація від Єльцина: Іван Степанович Сілаєв, Олександр Володимирович Руцкой, Євген Максимович Примаков, Вадим Вікторович Бакатін. Тільки в її присутності Президент СРСР вислухав виправдовування Лук'янова та Івашка. Після цього з сім'єю піднявся на борт літака, надісланого Єльциним. Як заручника захопили з собою Крючкова, щоб його люди раптом не надумали збити літак у повітрі.

Ксюша та Настя спали на матрацах, постелених на підлозі літака. Горбачов обмірковував своє повернення із Криму. Гірше за всіх фороська драма вплинула на здоров'я Раїси Максимівни. Ці події вона пере-

жила, як найбільшу трагедію. Повернення Горбачових із кримського ув'язнення 22 серпня стало політичним триумфом Єльцина. Його авторитет після серпневого путчу ще більше зріс.

Що буде далі, важко було уявити. По приїзді до своєї московської квартири Раїса Максимівна спалила все своє багаторічне листування з коханим чоловіком. Йому вона пояснила це небажанням, щоб чийсь руки ворушили їхнє минуле. Жінка багато плакала. Майже нічого не їла. Письменниця Лариса Васильєва дала таку характеристику поведінці дружини президента під час путчу: "Вона вела себе не мужньо, а по-жіночому: злякалась за родину. Та так, що сама захворіла... На жаль, її переляк нічому не навчив загравши́й світ. Але це вже не її вина".

Серпневі події негативно вплинули й на здоров'я Марії Пантеліївни Горбачової, яка дуже переживала за сина. А він, звільнившись з-під кримського арешту, не здогадався подзвонити матері й повідомити, що все добре. За це вона йому дуже дорікала. Незабаром Марію Пантеліївну, яка давно вже жила сама, забрали в Москву, де вона невдовзі й померла. Хату у Привольному продали відомому односельцю, солісту групи "Ласковый май" Андрію Разіну.

24 серпня Горбачов склав із себе обов'язки Генерального секретаря ЦК КПРС і запропонував партії саморозпуститися. Через два дні було ухвалене рішення про призупиненні діяльності компартії на території СРСР.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада України прийняла Акт проголошення незалежності України. Було постановлено провести референдум і вибори Президента України 1 грудня. Голова українського парламенту Леонід Макарович Кравчук оголосив, що ще у дні путча вийшов із лав КПРС.

З вересня по грудень 1991 р. Горбачов намагався зберегти СРСР. Пропонував створити федеративне чи конфедеративне об'єднання. Обіцяв скласти з себе повноваження президента й передати їх новому загальноєвропейському лідеру. Вимагав підписання нового союзного договору. Але в Україні, схоже, керівництво взяло курс на остаточне відокремлення. Без України Союз був неможливим. Це Горбачов прекрасно розумів, і про це він постійно говорив. Перед проведенням загальноукраїнського референдуму на підтримку незалежності він виступив по телебаченню, згадав про своє українське коріння й закликав громадян України зберегти єдність із Росією. Однак його заклик було проігноровано. 91% громадян, що взяли участь у голосуванні 1 грудня 1991 р., висловилися за незалежність своєї країни. Президентом було обрано Кравчука.

Проте навіть після цього Горбачов не залишав надій на можливість збереження Союзу в будь-якій формі. Були пропозиції, що зе буде Союз Суверенних Соціалістичних Республік (зберігалася традиційна абревіатура ССРСР), або Союз Суверенних Держав (ССД).

Однак усі надії радянського президента розлетілися, як карточний дім, коли в ніч з 7 на 8 грудня 1991 р. лідери України, Росії та Білорусії (Леонід Кравчук, Борис Єльцин і Станіслав Шушкевич) підписали в Біловезькій Пущі договір про припинення існування Радянського Союзу та створення Співдружності Незалежних Держав (СНД).

Горбачов перетворився у правителя без держави. Із Кремля його наполегливо просив Єльцин. Єдине, чого зміг досягти президент СРСР, це підписання 21 грудня 1991 р. Алма-Атинської угоди лідерами 11 республік про саморозпуск СРСР і утворення СНД.

25 грудня 1991 р. президент СРСР востаннє вийшов в ефір, щоб оголосити про свою відставку й проситися із громадянами держави, якої вже не існувало. Перед початком телезверення він сказав своєму оточенню, піднявши вгору руки: "Я ухожу, але на моїх руках крові немає".

Горбачов намагався залишитися в політиці. Він створив Міжнародний громадський фонд соціально-економічних і політичних досліджень (Горбачов-фонд). Писав книги, читав лекції у зарубіжних університетах. Критикував політику Єльцина. Кілька разів у Росії обговорювалася можливість початку судового процесу над Горбачовим за розвал СРСР, але ці розмови не мали якогось продовження.

Навесні-влітку 1996 р. Михайло Сергійович взяв участь у президентській кампанії в Росії, проте набрав лише 0,5% голосів виборців. Під час передвиборчих турів в Омську безробітний М.Малюков сильно вдарив экс-президента по голові. Як пізніше говорив автору цих рядків близький до Горбачова Віктор Іванович Мироненко, який був одним із керівників проведення його передвиборчої кампанії, участь у ній для экс-президента була зумовлена бажанням сказати людям те, чого він не мав можливості говорити протягом п'яти років. Горбачов хотів поспілкуватися з народом, висловити свої думки із приводу теперішньої ситуації у країні та світі, спростувати наклепи, які накопилися навколо нього та його родини.

Раїса Максимівна, здоров'я якої дуже похитнулося після кримської трагедії, брала участь у добродійній акції з допомоги дітям, хворим на лейкомію. Вона дуже переживала за свого чоловіка, за дочку Ірину, шлюб якої розпався. Хоча Ірина Віргінська стала досить успішною бізнес-леді. Раїса Горбачова написала книгу "Я сподіваюсь", на обкладинці якої було її усміхнене обличчя. На запитання про своє самопочуття жінка відповідала: "Сьогодні, звичайно, я почуваюся гірше, ніж до Фороса, але набагато краще, ніж могло бути".

У 1997 р. у Раїси Максимівни гостро виявилася смертельна хвороба – лейкомія. Ірина Віргінська зазначила: "Мама дуже важко все переживала, і, мабуть, у цьому плані лейкомія була розплатою... За те, що вона відкрито була поряд зі своїм чоловіком, вона заплатила власним здоров'ям". Улітку 1999 р. хвороба посилася й загрожувала життю. За допомогою друзів (уряд Єльцина допомогти відмовився) Горбачов перевіз Раїсу Максимівну до німецького міста Мюнстер, де знаходилася клініка, фахівці якої спеціалізувалися на лікуванні лейкомії та пересадках спинного мозку. Жінка страждала від нестерпного болю. Протягом двох місяців Михайло Сергійович не відходив від ліжка помираючої дружини. Батькові допомагала Ірина. Хвору треба було постійно перевертати. Чоловік весь час розмовляв із коханою, підтримував її, наспівував улюблені пісні, згадував приємні моменти минулого.

Лихо, що прийшло в родину Горбачових, викликало небувалу хвилю співчуття до колишнього радянського правителя та його жінки. Поблизу клініки в Мюнстері постійно збиралися люди, що приносили квіти й намагалися підтримати хвору. Навколо Горбачов-фонду у Москві виросли справжні завали із квітів і листів зі словами підтримки. У російській "Общей газете" стаття про хоробу Раїси Максимівни мала назву "Виявляється, ми її любимо".

Горбачов читав дружині співчутливі телеграми з різних куточків земної кулі. Яюсь на очах Раїси Максимівни заблищали сльози. Лесть чутно вона промовила: "Невже я маю померти, щоб заслужити їхню любов?!"

Дива не відбулося. 20 вересня 1999 р. близько 3.00 за місцевим часом серце Раїси Максимівни зупинилося.

Михайло Сергійович, який у 2006 р. зустрів своє 75-річчя, продовжує слідкувати за політикою, дає інтерв'ю, пише книги. В 2001 р. під час зустрічі з давніми знайомими Віталієм Коротичем і Дмитром Гордоном на питання, чи багато в нього вільного часу, Горбачов відповів, що достатньо, особливо вночі. І з сумом додав: "Адже нікого поряд немає".

Підсумком 46-річному шлюбу "двох половинок єдиного цілого" – Раїси та Михайла Горбачових – можуть стати слова їхньої дочки: "Вони взяли шлюб із визнанням взаємної відповідальності одне за одного. Між татом і мамою було саме те, що називають справжнім коханням. І від того, що я бачила своїми очима, в мені назавжди залишилася віра в кохання..."

Це почуття виглядало так, що ніби вони – одна людина... Пам'ятаєте старий міф про те, як Зевс розрубив андрогінов на дві половинки – чоловіка та жінку, – вони або зустрінуться, або ні? Їхні половинки зустрілися".

Катерина Чумаченко-Ющенко: "дружина народного президента"

Ця жінка при всій своїй скромності й віддаленості від політики не може бути відокремленою від суспільного життя нашої держави. Цей нарис поміщено у даний твір не через пієтет до сучасної влади, а завдяки щирому захопленню мужністю, розумом і рішучістю цієї жінки, яка досить наочно втілює зразок вірної дружини, дбайливої господині та турботливої матері. Цій білявій жінці з великим виразними блакитними очима та чарівною посмішкою судилося вперше в історії незалежної України стати публічною першою леді держави, яку можна було постійно побачити поряд зі своїм чоловіком. Українські громадяни майже не мають уявлення про дружину президента Леоніда Кравчука Антоніну, лише зрідка бачили дружину президента Леоніда Кучми Людмилу разом з чоловіком, однак Катерині випала велика честь і ще більший тягар бути завжди в центрі уваги громадськості. Її постать стала об'єктом найрізноманітніших і найнеймовірніших пліток і пересудів. Ця жінка волею долі змушена була опинитися на вістрі політичного протистояння в Україні.

Родина Віктора Ющенка, незважаючи на намагання багатьох зазирнути за лаштунки офіційної інформації, зберігає багато секретів. Утім, це явище є нормальним і цілком зрозумілим для будь-якої сім'ї. Кому буде приємно, коли хтось чужий копірситиметься у твоєму минулому. Свідчення, що покладені в основу цього нариса, є досить відомими і, сподіваюся, не викличуть негативної реакції.

1 вересня 1961 р. у передмісті Чикаго (штат Іллінойс у США) у родині українських імігрантів Михайла та Софії Чумаченків народилася донька. Назвали її Катериною. Проте на американський манер її ім'я мало й інше звучання – Кетрін-Клер.

1 вересня – День знань в Україні. Діти цього дня починають навчання. Можливо, день народження 1 вересня став символічним для Катерини. Вона отримала прекрасну освіту й вирізнялася серед інших як розумна жінка, яка, однак, ніколи не хизувалася своїми знаннями та освітою, будучи зразком скромності, тактовності та вихованості.

Родина Чумаченків жила по-американським міркам посередньо. Батько працював електриком. У родині завжди існував культ праці. Катерина змалечку привчилася до наполегливої праці, лише завдяки якій можна було чогось досягти у житті. Вона була не єдиною дитиною в сім'ї, мала старшу сестру Лідію, старшу за неї на 16 років. Ліда народилася у 1945 р. у Німеччині, коли закінчилася Велика світова війна.

Саме ця війна закинула Михайла та Софію на чужину, де і звела їх.

Михайло Чумаченко народився 1917 року в селі Зайцівка на Харківщині (північ нинішнього Донбасу) у великій селянській родині. Він став одним із небагатьох щасливців у своїй родині, хто вижив під час голодомору 1932–33 рр. У 1934 р. був розстріляний його батько. Згодом хлопець навчався на інженера-електрика у Лисичанську Луганської області. Пізніше служив у Червоній Армії. Коли почалася війна з німцями, воював на фронті. Його полк потрапив в оточення на Черкащині в 1941 р. Як і сотні тисяч червоноармійців, Михайло потрапив до ворожого полону і був вивезений до Німеччини на примусові роботи. Саме тут він і познайомився з молодшою від себе на 10 років дівчиною Софією Пунько, що народилася 1927 року у селі Літки на Київщині. У 14-річному віці разом із багатьма своїми односельцями, переважно молодими дівчатами, вона була вивезена на рабську працю до нацистської Німеччини.

Із великою надією українські раби-остарбайтери очікували закінчення жадливої війни. У травні 1945 р. Німеччина зазнала поразки. Територія, де перебували ці українці, потрапила до зони окупації західних союзників.

Михайло та Софія побралися. Незабаром у них народилася дочка Лідія.

Унаслідок тяжкої праці та виснажливих умов життя Михайло захворів на сухоти. Він поривався повернутися на Батьківщину, проте серйозна хвороба, що вимагала негайного лікування, а також дружина та маленька новонароджена дитина не давали змоги для здійснення цього наміру. З іншого боку, американці говорили, що кожен червоноармієць, який потрапив до німецького полону, згідно з наказом Сталіна

вважається зрадником. На багатьох колишніх військовополонених, остарбайтерів чекав ГУЛАГ (Главное управление лагерей). Чумаченки залишалися в Німеччині у сфері впливу західного окупаційного командування. Михайло майже два роки провів у лікарні, а згодом проходив упродовж ще кількох років курс лікування у протитуберкульозному санаторії. Він переніс складну операцію. Йому видалили частину легені та десять ребер, уражених хворобою. Потім ще кілька років працював у Західній Німеччині. Софія Чумаченко погоджувалася на будь-яку роботу, щоб заробити чоловікові на лікування та годувати сім'ю.

У 1956 р. на запрошення Української Православної Церкви у Чикаго родина Чумаченків емігрувала до Сполучених Штатів Америки. До свого виходу на пенсію у 1984 р. Михайло Чумаченко працював електриком у Чикаго. Він дуже хотів, щоб його доньки здобули гарну освіту, що могло бути запорукою вдалої кар'єри в Америці. Саме тому в родині весь час відкладалися гроші для майбутньої освіти дітей. Економили на одязі та харчах. У 1987 р. родина Чумаченків переїхала до Флориди.

У сім'ї постійно шанували українські традиції та завжди ставилися з повагою до своєї далекої Батьківщини, слідували за подіями в Радянському Союзі та в Україні. Розмовляли українською. Мріяли, що колись Україна звільниться від комуністичної диктатури, й вони повернуться назад, на рідну землю. Дочки, хоч і народилися поза межами України, навчалися в американських школах, але прекрасно знали мову батьків і ходили до української православної церкви. Брала участь в українських аматорських театральних гуртках.

Катерина Михайлівна згадувала, що англійською вона почала говорити як слід лише тоді, коли пішла до школи. Тут же досить гарно вивчила російську. Вчилася вона добре і дуже сумлінно. Проте ніколи не забувала про своє походження. В 1975 р. 14-річна американська громадянка Кетрін-Клер Чумаченко вперше здійснила подорож до країни своїх батьків – України. Радянська Україна вразила дівчину – компартійною заідеологізованістю, страхом перед владою, русифікацією. Проте дівчина відчувала, що ця земля є рідною і для неї. У Катерини виникло бажання працювати для блага України. Вона мріяла вивчитися в США, здобути вищу освіту й повернутися сюди як дипломат чи бізнес-леді. Чи могла вона тоді уявити, що буде дружиною Президента незалежної України?

У 1979 р. Катерина знову відвідала Україну.

Щоб допомогти батькам і заробляти свої гроші, дівчина під час канікул працювала. Ось як згадувала сама Катерина Михайлівна про початок свого трудового стажу: «В день народження, коли мені виповнилося 15 років, я пішла працювати. Три роки, як більшість старшокласників, підробляла офіціанткою. Все зароблене – а в основному, це були чайові – віддавала батькам. Ставши студенткою, я вечорами теж працювала: нянчила дітей. А ще разом із подружками ми організували бригаду й наймалися фарбувати стіни. В університеті в мене ніколи не було канікул – кожного літа влаштовувалася попрацювати».

Вищу освіту Кетрін-Клер Чумаченко здобула на факультеті дипломатичних відносин Університету Джорджтауна у Вашингтоні, який вона закінчила у 1982 р., отримавши диплом із відзнакою. Це дуже престижний вищий навчальний заклад у США. В 1968 р. його випускником став Уільям Джефферсон Клінтон, 42-й президент США, відомий більше як Білл Клінтон.

Першим місцем роботи у професійній кар'єрі Катерини Чумаченко став Офіс прав людини та гуманітарних справ при Держдепартаменті США. Також Катерина працювала представником Українського комітету у Вашингтоні. Була засновником Українського інформаційного центру. У 1984 році Катерина отримала посаду спеціального асистента управління міжнародних відносин митної служби США, де два роки керувала освітніми організаціями. З 1986 року вона працювала у державному департаменті США – Bureau for Human Rights, потім – помічником директора міжнародного департаменту.

У 1983 р. світова громадськість у країнах, де були потужні українські діаспори, відзначала сумну 50-ту річницю жакливого трагедії голодомору 1933 р. на Україні. Родина Чумаченків знала про цей жах не з чужих слів. Михайлові та Софії Чумаченкам пощастило вижити в ті голодні місяці, штучно створені комуністичним сталінським режимом для українців. Про голодомор вони не раз розповідали і своїм дітям – Лідії та Катерині.

Катерина продовжувала навчання. В 1985 р. пройшла українські літні студії при Гарвардському університеті. В 1986 р. здобула ступінь магістра за спеціальністю «бізнес-адміністрування» у Чиказькому університеті.

Головною мрією дівчини було поїхати працювати на Україну. Проте хтось зі знайомих, дізнавшись про намір Катерини, повідомив їй, що американський уряд навмисно не відправляє на Україну своїх службовців, що мають українське походження. Тому Катерина може потрапити майже до будь-якої країни, крім України. Романтичні юнацькі мрії були зруйновані, але бажання працювати для України залишалось.

З 1986 по 1991 р. Кетрін-Клер Чумаченко обіймала різні посади в Держдепартаменті США, у відділі громадських зв'язків Білого дому, Міністерстві фінансів та Загальному економічному комітеті Конгресу. Молода жінка виявила себе як прекрасний фінансист.

Із сумом і болем Катерина та її рідні в 1986 р. дізналися про жакливу екологічну катастрофу на Чорнобильській атомній електростанції під Києвом. Великі масиви української землі виявилися внаслідок цього радіоактивно забрудненими. Українська діаспора у США і Канаді почала активно збирати кошти для допомоги своїй Батьківщині, яка потерпала від лиха.

Катерина Михайлівна згадувала в 2005 р., після перемоги свого чоловіка на президентських виборах: «Коли я навчалася в Чиказькому університеті, більшість людей не знали, що Україна існує. Я розповідала моїм колегам-студентам про Україну. Я пам'ятаю, що в той час, коли я була в Чиказькому університеті стався Чорнобиль і ніхто не міг зрозуміти, чому моя душа болить за настільки далеку країну. Однак, нині, гадаю, всі знають про Україну, тому що минулої осені сам народ повстав і заявив, що хоче демократії, хоче свободи, хоче нового способу життя. Вони не просили стати частиною Європи, вони довели, що заслуговують бути в Європі».

У другій половині 80-х років весь світ із подивом, тривогою та надією слідкував за політичними перетвореннями в Радянському Союзі, які розпочав енергійний комуністичний лідер Михайло Горбачов. Ці реформи увійшли в історію під назвою “Перебудова” (“Перестройка”). Вперше в радянській історії почав руйнуватися “залізний мур”, що відгороджував Україну від зовнішнього світу. З’явилися надії на демократизацію суспільства та відродження української культури.

16 липня 1990 р. Верховна Рада ще Радянської України прийняла Декларацію про державний суверенітет республіки. Це був перший важливий крок на шляху до державотворення і відновлення незалежної України. Комуністична партія втрачала авторитет і владу. Посилилися опозиційні прагнення у суспільстві. Михайло Андрійович та Софія Юхимівна Чумаченки разом із дочкою Катериною вирішили відвідати рідну землю, яку залишили півстоліття тому. Навесні 1991 р. батьки з дочкою прибули до України. Михайло Чумаченко відвідав рідне село, побачив те місце, де колись була його хата, зустрівся з дядьком і сестрою. Старі люди не могли стримати сліз. Вони не могли повірити в те, що їх не розділяють віднині різні політичні системи. Показавши Катерині ділянку землі поблизу зруйнованої хати, батько сказав: “Тут, на цьому місці похований мій пуп”. Чумаченки сходили на цвинтар і вшанували могили предків.

Повертаючись до США, Михайло Андрійович Чумаченко плакав і казав, що Україна ще довго не буде незалежною. Він сумував, як бідно, зuboжіло живуть люди на Україні порівняно з Америкою. Йому боляче було чути в українських містах лише російську мову. “До чого довели народ”, – плачучи, промовляв старий чоловік, дивлячись як літня бабуса продавала за копійки в’язаний светр, щоб не померти з голоду.

24 серпня 1991 р. тріумфуюча Катерина подзвонила батькові. Молодиця аж підстрибувала з радості: “Тату, ми незалежні!”

Батько ще двічі з’їздив на Україну – в 1994 і 1995 роках. Його мрією було повернутися до рідного села і завести там невелике господарство. Михайло Андрійович Чумаченко упокоївся в 1998 р. Згідно з заповітом похований на Лісному цвинтарі у Києві.

Із 1991 р. Катерина Чумаченко почала працювати в Україні як співзасновник, віце-президент і представник Фонду “США – Україна”, представляла Інститут Пилипа Орлика, USAID, була радником Національного центру навчання банківського персоналу. В 1993 р. почала працювати постійним радником проекту “Навчання банкірів” KPMG “Барентс Груп”.

Під час однієї з ділових подорожей до США із групою українських банкірів відбулася доленосна зустріч у житті Катерини Чумаченко, яка змінила все її життя.

26 січня 1993 р. головою правління Національного банку України за підтримки колишнього головного банкіра країни Вадима Петровича Гетьмана та голови Верховної Ради Івана Степановича Плюща в роки президентства Леоніда Макаровича Кравчука (1991–1994) став молодий енергійний економіст, який дуже швидко потрапив до когорти найкращих банкірів світу – Віктор Андрійович Ющенко. Він одразу розпочав активні заходи зі зниження темпів гіперінфляції в Україні та стабілізації валютного ринку в державі. Тільки це могло стати передумовою для запровадження постійної грошової одиниці – гривні. Для ознайомлення з американською банківською системою молодий банкір Віктор Ющенко здійснив 10-денну ділову поїздку до США. В одному літаку опинилися двоє молодих людей, фінансистів, патріотів України – чоловік і жінка – Віктор Ющенко та Катерина Чумаченко.

Ющенко розмовляв із приятелем Олегом Рибачуком. Потім підсів до блакитноокої білявки Катерини. Під час подорожі вони жваво розмовляли. У них було багато цікавих тем для розмов. Катерина Чумаченко тоді очолювала представництво в Україні компанії “Барентс груп”, яка виграла тендер Агентства США з міжнародного розвитку на проект реформування банківської системи України.

На момент зустрічі Катерина мала 31 рік, Віктору вже виповнилося 39. Поступово ділові взаємини між Віктором і Катериною почала переростати в романтичні.

Біографія Віктора Ющенка відома досить добре. Наведемо її коротко. Віктор Андрійович народився 23 лютого (цей день відомий як свято радянської армії) 1954 р. у селі Хоружівка Недригайлівського району Сумської області неподалік від кордону з Росією. Його батьки були шкільними вчителями. Андрій Андрійович Ющенко (1919–1992), колишній фронтовик, військовополонений, в’язень Освенціма (на все життя на його руці залишився викарбуваний у концтаборі №11367), працював учителем англійської мови. Мати Варвара Тимофіївна (1918–2005) викладала математику та фізику. Родина пережила два жахливих голодомори – в 1932–1933 і в 1946–1947 рр. Крім Віктора, в сім’ї був ще старший брат Петро. Незважаючи на офіційні заборони, родина Ющенків вирізнялася особливою релігійністю. А ще серед односельців їх вирізняли інтелігентність, працелюбність і гостинність. Ющенко шанували українські народні звичаї та традиції, пишалися козацьким родоводом. Віктор Андрійович завжди носить на руці козацький перстень із підковою – символом щастя. Варвара Тимофіївна до останніх днів життя поралася по домашньому господарству, навіть коли її син був обраний Президентом. Хоча жили скромно, однак в оселі Ющенків завжди були раді гостям.

Віктор у школі вирізнявся скромністю, наполегливістю і гострим розумом. Не цурався простої роботи. Досі притчею во язицех є його пасіка. Після закінчення школи в 1970 р. Віктор продовжив навчання у Тернопільському фінансово-економічному інституті за спеціальністю “Бухгалтерський облік у сільському господарстві”. Навчався добре. Був активним членом комсомолу, проформом групи. Малював шаржі для стінгазети. Вмів куварити для спільного студентського гурту. Завжди підтримував у своїй кімнаті в гуртожитку чистоту й порядок. Любив співати під гітару у компанії. Мав чудовий чистий голос. Збирав охочих для подорожей у Карпати. Разом із товаришами їздив до Хуста, Мукачєвого, Виноградова.

Юний Віктор завжди потрапляв у поле жіночого зору. Це був високий (зріст 187 см) статний красень. Розумний, відкритий, щирий, чемний, перспективний, скромний, охайний. Проте про романтичні взаємини в його житті відомо дуже мало. Його колишня однокурсниця Ольга Марцих згадувала, що дуже багато часу Віктор проводив у бібліотеці за книгами. Хоча й отримав диплом звичайного зразка.

По закінченні інституту в 1975 р. працював заступником головного бухгалтера колгоспу “40-річчя Жовтня” в Косівському районі Івано-Франківської області, після чого у вересні 1975 р. був призваний до армії. Службу в Радянській Армії проходив у прикордонних військах на радянсько-турецькому кордоні, неподалік від вірменського міста Ленінакан (нині Гюмрі). Після демобілізації в жовтні 1976 р. працював економістом, за чотири місяці – головою Ульяновського селищного відділення Держбанку СРСР у Білопольському районі на Сумщині.

Саме в Ульяновці відбулася подія, яку Віктор Андрійович і Катерина Михайлівна дипломатично намагаються не згадувати. Те, що їм не дуже приємно. Це наводить ауру таємничості та підозрілості на минуле Президента. У біографічних даних чомусь навіть не згадують подій тих років. Подано лише приблизні хронологічні орієнтири.

Утім, цілком нормальною подією в житті молодого чоловіка є те, що економіст Віктор Ющенко познайомився в Ульяновці з симпатичною дівчиною Світланою Іванівною Колесник, студенткою Сумського педуніверситету. Вона була, як прийнято було тоді говорити “студентка, комсомолка, активістка й, нарешті, просто красуня”. Усупереч розповсюдженим пліткам, Світлана Колесник не була родичкою Вадима Петровича Гетьмана, який відіграв важливу роль у кар’єрі Ющенко.

Світлана народилася 12 квітня 1959 р. в Ульяновці. 12 квітня – День космонавтики. Цікавий збіг! Президент України й обидві його дружини (Світлана та Катерина) народилися у визначні радянські свята.

Світлана Колесник із дитинства захоплювалася спортом, історією, літературою та іноземними мовами. Навіть отримала другий розряд із волейболу та настільного тенісу, писала сценарії для своєї студентської команди КВН. Гарно вишивала. Відомо, що вона сама зшила та вигаптувала візерунками сорочку-вишиванку для чоловіка.

Після одруження з Віктором Ющенко (цю подію відносять в офіційних повідомленнях до кінця 1970-х років, вірогідним видається 1979 р.) та закінчення інституту Світлана Іванівна (тепер уже Ющенко) викладала українську мову та літературу в рідній Ульяновці. У подружжя народилося двоє дітей – дочка Віталіна (1980) та син Андрій (1985). Ім’я сина було невинуватим. Відомо, що Віктор Андрійович завжди з повагою ставився до свого батька й назвав свого сина на його честь.

У 1984 р. Віктор Андрійович закінчив аспірантуру НДІ економіки та організації сільського господарства УРСР. У липні 1985 р. Ющенко призначили заступником начальника управління кредитування і фінансування колгоспів, агропромислових об’єднань і міжгосподарських підприємств Сумської області. А незабаром перспективного фінансиста перевели до Києва. Ющенко жили у Києві на вулиці Інститутській, 20. Згадують і про автомобіль марки “Жигулі” коричневого кольору. До речі, Ющенко гарний водій.

У 1986 р. Ющенко став заступником начальника управління кредитування сільського господарства агропромислового комплексу в Українській республіканській конторі Держбанку СРСР. Далі – робота в Агпропромбанку СРСР. Кар’єра просувалася вгору. В 1988–1990 рр. він начальник управління, заступник голови Правління Українського республіканського банку Агпропромбанку СРСР.

У добу тотальних суспільно-політичних та економічних перетворень на Україні в добу “Перебудови” Ющенко виступав одним з ініціаторів реформування банківської системи в республіці. Він підтримував реформаторські прагнення одного з головних банкірів тогочасної України Вадима Петровича Гетьмана і працював у його команді.

У жовтні 1990 р. на Жовтневій площі у Києві відбувся студентський страйк і голодування студентів, які вимагали політичних і економічних перетворень у державі. Це місце незабаром отримало назву Майдан Незалежності. Через 14 років, у листопаді-грудні 2004 р. це місце стало всесвітньо відомим центром Помаранчевої революції.

Україна стала на шлях державної незалежності та економічної самостійності від Москви. В листопаді 1990 р. українське відділення Агпропромбанку СРСР було перетворено на акціонерний комерційний агропромисловий банк “Україна”. До свого призначення на посаду голови правління Нацбанку України діяльність Ющенко була пов’язана саме з АК АПБ “Україна”.

24 серпня 1991 р. був прийнятий Акт проголошення незалежності України.

Банківська система в незалежній Україні лише переживала своє становлення. Фінансову галузь лихоманило. Курс купоно-карбованця постійно знижувався. Інфляція з’їла багаторічні вклади населення в Ощадбанку. Ціни зростали щоденно. Якщо в 1990 р. за 1 крб. можна було купити близько 7 буханців хліба, то в 1996 р. за 1 хлібину треба було віддати близько 70 000 купоно-карбованців. Автор цих рядків у 1996 р. отримував підвищену стипендію в розмірі 1,5 млн. купоно-карбованців (із вересня 1996 р. це становило 15 грн.). Ваш покірний слуга, студент-мільйонер, за 1,4 млн. купонів постійно купував проїзний квиток на трамвай-тролейбус, щоб не їздити “зайцем”, як інші товариші-студенти. За відсутності паперу в туалеті інколи використовували дрібні купюри. Вартість найменших грошових одиниць була ненабагато більшою за папір, на якому вони були надруковані.

Рівень життя населення знизився катастрофічно. Але водночас виник клан багатіїв. Будувалися фінансові піраміди. Створювалися олігархічні клани, великі промислові підприємства під контролем обмеженого кола осіб. Розірвалися усталені й налагоджені зв’язки між республіками колишнього СРСР. Необхідно було виводити молоду державу з економічної кризи.

З 1993 по 2000 р. Ющенко очолював Нацбанк України. Він швидко став відомим не лише у фінансово-економічних, але й у політичних колах. Молодий привабливий банкір викликав прихильність людей. Велику популярність йому давали кроки назустріч простим людям. Чарівна посмішка, відкритість, увага до кожного – усе це викликало повагу й симпатію до головного банкіра України. Він міг особисто пройтися по обмінних пунктах, щоб перевірити курс обміну валют і викрити зловживання та порушення в цій сфері.

1 вересня 1996 р. в обіг була введена національна українська валюта – гривня. Її курс деякий час залишався більш-менш сталим. Віктор Ющенко був визнаний одним з найкращих світових банкірів.

Проте на фоні зростання родинного добробуту та успішного просування кар'єри Віктора Андрійовича в подружжі Ющенко все частіше виникали розбіжності між Віктором і Світлою. Подружнє життя практично припинилося, перетворившись на співіснування під одним дахом. Романтика стосунків залишилася в минулому. В 1993 р. між Світлою і Віктором відбувся остаточний розрив. Серед речей чоловіка дружина побачила фотокартку чарівної американки Катерини Чумаченко. Спростовувати наявність коханої жінки не мало сенсу. На подружніх взаєминах треба було поставити крапку.

Розлучення Ющенко для родини було сильним моральним ударом. Особливо негативно воно вплинуло на здоров'я Світлани Іванівни. Очевидці казали, що жінка змарніла, ходила в чорному, намагалася ні з ким не спілкуватися. Вона була схожа на черницю. Довга чорна спідниця, чорний плащ, чорна хустка, а зверху чорна, схожа на чернеча шапочка. Деякий час до офіційного розлучення Віктор Андрійович ще жив в одній квартирі з уже фактично колишньою дружиною, а потім переїхав до іншої квартири, залишивши квартиру по вулиці Інститутській Світлані.

Можна лише уявляти, які сумніви та вагання терзали Катерину Чумаченко, що опинилася в непривабливій ролі розлучниці та руйнівниці домашнього вогнища. Однак моральним виправданням для неї було те, що стосунки між Віктором і Світлою були напруженими ще з кінця 1980-х років, тобто ще до знайомства Катерини з Віктором. Відомо, що Катерина Михайлівна зустрічалася зі Світлою Іванівною. Зрозуміло, що таке randevu не приносило задоволення ні тій, ні іншій.

Сам Віктор розумів, що жити з жінкою, не кохаючи її, лише заради зовнішнього спокою – аморально, нечесно, нещиро. Удавати видимість подружніх взаємин – лицемірство. Це було не в характері Ющенко. Така жертва не принесла б користі ні йому, ні Світлані, ні дітям. Зрештою, вони зрозуміли крок батька й не засуджували його.

Катерина Чумаченко тепер майже весь час проводила на Україні, в Києві. Її бізнес був доволі успішним. Вона очолила українське представництво однієї з найвідоміших у світі консалтінгових фірм "Barents Group LLC". Активно співпрацювала із благодійною організацією "Друзі дітей". Катерина Михайлівна успішно розвивала свій бізнес. Незабаром вона мала у своїй власності кілька квартир у центрі української столиці.

Вона запрошувала переїхати до України свою мати Софію Юхимівну та сестру Лідію Михайлівну. Жінки кілька разів відвідали Україну. Але на постійне місце проживання тут залишився син Лідії Данило, який одружився з киянкою і зайнявся в Україні власним бізнесом.

Батьки Катерини з розумінням поставилися до зв'язку дочки з одруженим відомим українським банкіром і політиком, а згодом і до заміжжя з ним.

Катерина Михайлівна і Віктор Андрійович одружилися у січні 1998 р. Урочистого гучного весілля не було, натомість було скромне вінчання у православній церкві.

Тепер вони могли, не ховаючись, бути разом. Як законне подружжя. Вони були щасливі. Увесь вільний від роботи час, якого, на жаль, було дуже мало, вони проводили разом.

Діти Віктора від першого шлюбу досить добре сприйняли Катерину Михайлівну. Прихильно поставилася до нової невістки і його мати Варвара Тимофіївна. Вона, як і раніше, жила в Хоружівці, категорично відмовляючись переїжджати до Києва. Тут був похований її чоловік, і стара жінка говорила, що її місце поряд із ним. Варвара Тимофіївна мала город і господарство. Катерина Михайлівна згадувала, як уперше в житті вона вибирала буряки. На той момент вона була ще й вагітною. Наступного дня від важкої сільської праці дуже боліла спина.

Жінці, що виросла у США, довелося звикати до багатьох українських традицій, зокрема до традиційної української гостинності. Гість може завітати будь-якої миті, тому господариня має бути завжди наготові накрити на стіл, щоб пригостити його.

Однак із радістю поєднання у законному шлюбі 1998 рік приніс і горе втрат. Помер Михайло Чумаченко, батько Катерини. У квітні був підступно убитий Вадим Петрович Гетьман, давній покровитель і радник Віктора Ющенко.

Справжня родина не може бути щасливою без дітей. Відомо, що Катерина і Віктор стали батьками трьох дітей: Софії (1999 р.), Христини (2000 р.) та Тараса (2004 р.). Сім'я Ющенко поповнилася й онукою. У 2000 р. Ліна (Віталіна) народила дочку Дарину.

Віктор Андрійович, за свідченнями багатьох очевидців, – дуже люблячий батько. Він любить гратися і спілкуватися з дітьми. Вдома розмовляє лише українською. Виховує їх у дусі чемності та патріотизму. Хоча часу для сім'ї у Віктора Ющенко завжди не вистачає. Колись Катерина Михайлівна зазначила, що діти бачать батька частіше на екрані телевізора, ніж удома. Перша фраза, яку сказала маленька Софійка (названа так, очевидно, на честь своєї бабусі по материнській лінії): "Татка ма!" Тобто "Татка нема!"

Катерина Михайлівна відчувала, що тепер її головне покликання – бути дружиною, матір'ю та господинею. Вона відійшла від активної участі в бізнесі, щоб зосередитися на своїй сім'ї. Державні справи виснажували її чоловіка, і лише в колі родини він міг знайти насагу, душевний спокій та сили. Вона стала Берегинею.

Її чоловік був фізично й духовно сильною людиною. Багатьом відомі його сходження на Говерлу, купання у крижаній воді на Водохрещу, ігнорування головних уборів і рукавиць навіть у найлютіші морози. Завжди ходив розхристаний, розпахнувши пальто холодному повітрю. Шарф, який двома кінцями звисав з шиї, був, швидше, прикрасою, ніж захистом від морозу. Ющенко згадував, що цю зневагу до холоду він успадкував від батька. Андрій Андрійович говорив синові, що справжній козак морозу не боїться. Ці слова Ющенко часто повторював дружині. Проте Катерина Михайлівна, посміхаючись, відповідала, що гарним же він буде козаком, коли все-таки захворіє.

Щорічно родина Ющенків вшановувала пам'ять загиблих від голодомору 1933 р. українців, запалюючи свічки.

Восени 1999 р. відбулися нові президентські перегони. Перемогу на них у другому турі здобув Леонід Данилович Кучма. Головним гаслом його президентської кампанії стало те, що за роки його президентства було зупинено економічний спад і почався вихід кризи, була прийнята Конституція, введена національна валюта, почалося реформування всіх державних управлінських структур. Велика заслуга в економічних успіхах належала молодому харизматичному голові Нацбанку Віктору Ющенку. Йому самому деякі політичні сили пропонували взяти участь в перегонах, але Ющенко відмовився.

22 грудня 1999 р. Кучма підписав указ про призначення Ющенка головою українського уряду. Його Кабінет Міністрів зміг досягнути суттєвих успіхів. Уникнувши зовнішніх фінансових запозичень, новий уряд почав наводити лад у бюджетній галузі, усунув бартерні розрахунки, проводив боротьбу з тіншовими схемами в паливно-енергетичному комплексі. Була ліквідована заборгованість із виплати зарплат, пенсій і стипендій, підвищено соціальні виплати.

В уряді Ющенка можна було побачити багато знакових політичних фігур нашої сучасності: Юлію Володимирівну Тимошенко, Юрія Івановича Єханурова, Бориса Івановича Тарасюка та ін. Рішучі кроки молодого прем'єр-міністра викликали потужний опір групи олігархів, що сформували в 90-х роках свої статки. Тепер їхнє безконтрольне нагромадження капіталів опинилося під загрозою. З боку великих підприємців почали лунати вимоги про усунення уряду Ющенка. 26 квітня 2001 р. Верховна Рада висловила недовіру цьому Кабінету Міністрів. 29 травня того року він пішов у відставку. Остання промова Ющенка як прем'єр-міністра у стінах парламенту виявилася дуже ефектною. “Я йду, щоб повернутися!...” – виголосив він.

Навесні наступного 2002 р. “Наша Україна” – блок політичних партій, що підтримали Віктора Ющенка, набрав найбільшу кількість голосів виборців на парламентських виборах, сформувавши найбільшу опозиційну до влади політичну силу.

Опала Ющенка викликала пересуди. Це було незрозумілим на фоні економічного зростання та покращання добробуту населення. Відставка досить популярного в народі уряду Ющенка була невмотивованою і викликала невдоволення у суспільстві. Такою ж незрозумілою виявилася і відставка наступного уряду – Анатолія Кириловича Кінаха та призначення новим прем'єр-міністром Віктора Федоровича Януковича, як виявилось, у минулому кримінального злочинця.

Під час другої каденції Леоніда Кучми політичну ситуацію в Україні постійно лихоманило. Одна за одною в 2000–2004 рр. спливали на поверхню політичні кризи: “справа Гонгадзе”, “касетний скандал”, акція “Повстань, Україно!”, “Україна без Кучми”, Тузлинська проблема, паливна криза. Рівень довіри до влади у суспільстві був близьким до нуля. Соціальне напруження було доведено до точки кипіння. Владу одночасно не поважали і боялися.

Улітку 2004 р. в Україні стартувала нова президентська кампанія. 4 липня 2004 р. Віктор Ющенко на Співочому полі у Києві в оточенні тисяч прихильників під помаранчевими прапорами урочисто заявив: “Нас об'єднала любов до України і тривога за її долю. Наша країна стоїть між минулим і майбутнім. Ми зібралися тут, бо настав час вибору, який змінить наше життя. Сьогодні вся Україна – від Луганська до Львова, від Чернігова до Криму – вимагає змін... Ми не боїмося влади. Це вона нас боїться! Вона боїться свого народу, боїться правди та свободи, які є в серці кожного з нас! Я спираюся на силу народу. Я вірю у свої й ваші сили. Я прошу в Бога милості для України! Я прийняв рішення. Я йду в Президенти. Я виграю вибори! Моя перемога – це перемога всіх! Скажіть усім – я вірю в Україну, я знаю свій обов'язок, разом ми переможемо!”

Цей день був обраний не випадково. 4 липня – це день, святий для кожного американця, День незалежності США. Ющенко презентував себе як прозахідного політика, орієнтованого на демократичні цінності. Перед початком перегонів він з'їздив до матері й узяв у неї благословення.

Головними претендентами на найвищий пост у державі виявилися два Віктори: тодішній прем'єр-міністр Янукович і лідер демократичної опозиції Ющенко. Обидва табори використовували брудні технології, проте арсенал владних структур був ширшим і впливовішим. З іншого боку, позиція провладного кандидата Януковича якраз і мала головний недолік у тому, що підтримувалася дискредитованим оточенням Кучми. Саме це дозволяло іміджмейкерам Ющенка подавати його як “народного президента” на протигагу кучмівського кандидату.

Для досягнення мети всі засоби придатні. Тогочасна влада дозволяла собі майже все: від поширення наклепів до фальсифікації кримінальних справ і фізичного впливу на своїх політичних конкурентів. Висвітлення діяльності кандидатів у державних ЗМІ було нерівномірним. Тоді як кожен крок Януковича представлявся досить урочисто, зустрічі Ющенка показувалися як невеличкі збори маргіналів. В деяких східних містах України зустріч кандидата в президенти від опозиції з виборцями була зірвана. Інформація про дії Ющенка постійно приховувалася і спотворювалася. На сході нагніталася справжня антиукраїнська істерія.

Одночасно з цим в антиющенківському піарі почав використовуватися образ його дружини Катерини, на той час ще громадянки США. Ця жінка подавалася як українська націоналістка, американська шпигунка, агентка ЦРУ, яка на Україну приїхала лише для того, щоб впливати на українську політику, посварити Україну з Росією, поширити американський контроль над українською економікою, зруйнувати традиційні релігійні святині, поділити українців на громадян вищого і нижчого ґатунку залежно від мови, розколоті Україну тощо. Такі наклепи поширювали офіційні видання та телеканали. Відомі російські політики й журналісти (Володимир Жириновський, Михайло Леонтьєв та ін.) і не лише вони дозволяли привселюдні образливі брехливі вислови на адресу цієї жінки, на той час матері трьох дітей.

Кандидат на пост Президента України від опозиції Віктор Ющенко із природним гумором відповідав на закиди виборців про свою дружину: “А що дружина моя американка – це правда! І прізвище в неї американське – Чумаченко... Мій тесть Чумаченко Михайло Андрійович народився в селі Зайцівка. Це один з аме-

риканських штатів на півночі Донецької області. Теща в селі Літки – це теж така назва американська – під Києвом”.

Говорили, що Ющенко навчав свою дочку Віталіну за кордоном на державний кошт. Його звинувачували у фінансових махінаціях, що призвели до банкрутства банку “Україна”, до організаторів і керівництва якого Ющенко колись належав.

Антиющенківська пропаганда переконувала, в першу чергу, населення східних російськомовних регіонів держави у ворожому ставленні до них Ющенка та його команди, у його прагненні в разі перемоги знищити традиційні особливості цих областей України. У цих регіонах було обмежене або й унеможливлене розповсюдження опозиційних ЗМІ. З’являлися плакати, де Ющенко зображувався то у вигляді американського ковбоя, то у формі есесівця. Це бузувірство торкалося людини, патріотизм якої щодо України доводився всім її життям, а батько якої воював проти фашизму й був в’язнем німецького концтабору та дивом вижив.

Віктор Андрійович отримав кілька загроз фізичної розправи над ними та його родиною. Невідомі зловмисники лякали, що незабаром він піде за своїм добродієм Вадимом Гетьманом. Проте він не був такою людиною, щоб злякатися, зламатися й відступити. Він ще в 2002 р. говорив у інтерв’ю, що не боїться фізичної смерті, й наводив вислів Мартіна Лютера Кінга: “Якщо не знаєш, за що вмерти, – не знаєш, заради чого жити”.

Велика увага преси була прикута до дружини головного кандидата на президентський пост від опозиційних сил. Катерина Михайлівна як могла підтримувала чоловіка: їздила з ним по Україні, давала інтерв’ю, виступала перед громадськістю. Проте головну роль вона відігравала вдома, підтримуючи чоловіка у його виснажливій нелегкій боротьбі.

Дуже часто з вуст журналістів Катерині Михайлівні доводилося чути провокативні запитання типу: “Ви американка чи українка?”, “Чому ви не прийняли українське громадянство?”, “Чи прислухається чоловік до ваших порад?”, “Як ви ставитеся до того, що ваш чоловік подобається багатьом жінкам?”

На всі подібні запитання Катерина Михайлівна відповідала чемно, дипломатично, але впевнено, з почуттям власної гідності. Вона пояснювала, що, хоча народилася на американській землі, завжди відчувала себе україночку. Громадянство не могла прийняти раніше через певні процедурні перепони, які зараз мають бути подолані. Ющенко не такий чоловік, щоб дозволяти собою маніпулювати, та і вдома про політику подружжя намагається не говорити. А щодо інших жінок... “Я дуже горда тим, що мій чоловік подобається багатьом жінкам. Водночас, також горда й тим, що кожного вечора він приходить до мене”, – відповіла дружина Віктора Ющенка.

Щодо своєї начебто належності до американських спецслужб Катерина Михайлівна в інтерв’ю газеті “Дзеркало тижня” ще 23 червня 2001 р. зазначила: “Мене коробить від однієї думки, що люди можуть повірити у цю брехню, що я була агентом ЦРУ і що моя сім’я – це не любов, взаєморозуміння і повага, а начебто якась спецслужбівська операція”.

У серпні 2004 р., коли стартувала президентська кампанія, у якій брав участь її чоловік, в одному з інтерв’ю Катерина Михайлівна заявила: “Мій фах – дружина і мати, і повірте, це абсолютно не легше, ніж досягати висот у царині професійній. Моя мати теж більшу частину свого життя була домогосподаркою, і я замалечку бачила, як це складно – бути гарною господинею, розуміючою жінкою для чоловіка, ніжньою матір’ю дітям”.

Серед наклепів, що розповсюджувалися під час президентської кампанії, була й чутка про нібито загибель першої дружини Ющенка Світлани. Це була відверта неправда. Колишня жінка Ющенка дійсно потрапила в аварію, проте життя її було в безпеці. Під час виборів вона агітувала на Сумщині голосувати за свого колишнього чоловіка.

У вересні 2004 р. не лише українську, а й світову громадськість сколихнула жаклива звістка. Кандидата на пост Президента України отруєно. Населення України із тривогою, надією та співчуттям слідкувало за новинами про стан здоров’я опозиційного лідера. В ці важкі години Катерина Ющенко діяла активно. За підтримки товаришів вона переправила чоловіка до австрійської клініки “Рудольффінерхауз”, де було вжито всіх необхідних заходів для його порятунку, проведено комплексне очищення організму від отрути.

Люди в різних кінцях України ставили в церквах свічки за якнайшвидше одужання свого лідера, який вирішився кинути виклик владі.

Відразу почалися політичні спекуляції на тему отруєння Ющенка, спрямовані на його дискредитацію. Чутки були одна неймовірніша за іншу: Ющенко отруївся, поївши сухі в японському ресторані; він випив саморобну горілку сумнівної якості; Ющенко робив ін’єкцію для омолодження організму, яка дала такий побічний ефект і т.п.

Повернення Ющенка живим було зустрінуте з піднесенням. Однак унаслідок дії отрути свіже, чисте і вродливе обличчя цього чоловіка спотворилося, стало навіть страшним. Люди із жалем дивилися, як молодий квітучий красень перетворився на постарілого змарнілого хворого чоловіка. Поширювалися чутки, Ющенко довго не житиме. Сам Віктор Андрійович говорив, що як справжній чоловік він не повинен переїматися красою свого обличчя.

Проте Віктор Андрійович виявив силу й витримку. Він активно виступав із трибуни, звертався до народу. Він гнівно звинувачував владу у злочинах: “Всіх не отравите!.. У вас не вистачить куль і КАМАЗів!..” Кожне слово Ющенка ловилося мільйонами людей перед екранами телевізорів, на площах міст, де встановлювалися великі екрани. На його підтримку виступали зірки естради: групи “Океан Ельзи”, “ВВ”, співаки Оксана Білозір, Олександр Пономарьов тощо. Про свою підтримку Ющенка оголосив відомий боксер, популярний спортсмен Віталій Кличко, який у поєдинку проти південноафриканця Корі Сандерса мав на собі помаранчеву стрічку. Після перемоги Кличка телеглядачі усього світу побачили напис на помаранчевому тлі “Так! Ющенко”.

Сильний інтелігентний чоловік, щирий патріот, який вистояв перед смертоносною отрутою, здобував усе більше прихильників. Імідж Юценка був привабливішим, ніж у його головного конкурента, який був зіпсований інцидентом в Івано-Франківську, де Янукович втратив свідомість від кинутого у нього яйця.

Під час публічних виступів Ющенко тримався впевнено, говорив переконливо, аргументуючи свої відповіді цифрами.

31 жовтня відбувся перший тур президентських виборів. Результати його влада приховувала від населення упродовж декади, говорячи в мас-медіа, що лідирує Янукович. Правда, ще не підрахована якась доля відсотка голосів. Лише в останній для оголошення результатів день було повідомлено, що з невеличким відривом у першому турі переміг Ющенко. Проте обидва кандидати тепер мали позмагатися у другому турі.

Напередодні виборів 21 листопада країна була в напруженні. Обидва табори готувалися лише до перемоги. Опитування залежно від того, хто їх проводив, показували підтримку більшості то на користь Януковича, то на користь Юценка. На повну потужність використовувався так званий "адмінресурс", коли керівництво підприємств вимагало від підлеглих голосувати за провладного кандидата. Відомо також про підготовку широкомасштабних фальсифікацій результатів виборів. Президент Кучма сказав на адресу опозиції: "Вони ніколи не виграють вибори... Вони так нічого й не зрозуміли". Про свою підтримку Януковича оголосив і перший президент незалежної України Кравчук.

Уже наступного дня після другого туру Центральна виборча комісія на чолі з Сергієм Ківаловим оголосила результати опрацювання 99,33% бюлетенів. За цими даними, Янукович набрав 49,42% голосів виборців, а Ющенко – 46,7%. Така оперативність ЦВК насторожувала.

У той же день в Києві почалися заворушення. Прихильники Юценка вийшли на Майдан Незалежності й почали закликати висловити недовіру ЦВК. Почалася Помаранчева революція. Незабаром Київ перетворився на помаранчеве місто. Перед мітингуючими постійно виступав Ющенко та члени його команди, а також закордонні політики. Тут можна було побачити і Катерину Ющенко, яка завжди стояла поряд із чоловіком. На Майдан приходила навіть на останніх місяцях вагітності Віталіна, дочка Юценка.

До Києва з'їжджалось все більше опозиційно налаштованих людей. Підтримка Юценка йшла знизу, від народу. Натовп у багатьох містах скандував: "Кучму геть!, Кучму геть!", "Ющенко!, "Ющенко!" Спроба влади показати таку ж широку підтримку Януковича мала деякий успіх лише у східних областях. Країна опинилася на межі розколу. На сході нагніталися антиукраїнські настрої. Навіть апельсини (помаранчі) тут виявилися забороненим й ідеологічно заангажованим продуктом.

Місцева верхівка погрожувала утворенням Південно-Східної Української Автономної Республіки. Жартома це гіпотетичне утворення прозвали ПіСУАР. Проте кількість прихильників Юценка постійно збільшувалась. Ситуація в Україні починала всі випуски новин у різних країнах світу.

Кучма зрозумів, що треба шукати вихід із ситуації, яка зайшла дуже далеко. Леонід Данилович вирішив піти з посади, не заплямувавши своїх рук кров'ю співвітчизників. Хоча до силового вирішення проблеми закликало багато людей в оточенні Кучми.

Під тиском світової громадськості українська політична влада була змушена піти на повторне проведення другого туру президентських виборів – переголосування другого туру. Був сформований новий склад ЦВК. 26 грудня відбувся так званий "третій тур". Президентом було обрано Віктора Андрійовича Юценка.

23 січня 2005 р. була проведена урочиста інавгурація нового президента, яка транслювалася в багатьох країнах світу. Всі бачили Президента з родиною. Віктор Ющенко, його дружина та діти випустили в небо голубів – символ миру.

Під час перших візитів глави держави за кордон його супроводжувала дружина Катерина. Тепер вона відвідувала інші держави, маючи український паспорт. Вона завжди була поряд з чоловіком, часто їй доводилося виступати в ролі перекладача з англійської на українську при спілкуванні її чоловіка з іноземними політиками та бізнесменами.

Цю біляву блакитнооку жінку можна було часто побачити поряд із Президентом. Ця демонстрація свого чистого кохання може слугувати прекрасним прикладом для наслідування. Чоловік і жінка кохають одне одного, чи є щось погане в тому, що вони завжди разом?

Крім участі в офіційних церемоніях, де завжди обговорювався її одяг, створений вітчизняними кутюр'є, такими як Аня Бабенко, Вікторія Гресь, Лілія Пустовит, Катерина Михайлівна активно займається добродійною діяльністю, закупаючи медикаменти та обладнання для лікарень.

Проте головним своїм обов'язком вона завжди вважала бути поряд із чоловіком і дітьми. Інколи їй із чоловіком вдається відвідати театр чи музичний концерт. Особливо шанують у президентській родині традиційні українські свята. У грудні-січні вони йдуть безперервно: день Святого Миколая, Різдво за католицьким обрядом, Новий рік, Різдво за православним обрядом, Старий новий рік, Водохреща... Дуже люблять Ющенко відпочивати всією сім'єю в Карпатах.

Катерина Михайлівна любить пригостити чоловіка чимось смачненьким, хоча той і невибагливий столовню їжі. Віктор Андрійович любить просту здорову їжу – супи, борщі, салати, каші, без усіляких там заморських вигадок. Не раз доводилося їй почути від Віті критику на адресу своїх кулінарних намагань.

Жінка згадувала й такий випадок: "Пам'ятаю, як приготувала дуже гарну вечерю: паштет, м'ясо, печеню... Запросили Івана Степановича Плюща. Він приїхав, подивився на це, розкритикував усе і відправив водія за огірками, помідорами, ковбасою та хлібом. Це вони і їли".

Про першу дружину Юценка відомо, що вона зайнялася бізнесом. Продала свою квартиру на Інститутській і переїхала у передмістя Києва у селище Іванковичі. Світлана Іванівна вийшла заміж удруге за підприємеця на ім'я Сергій, який на 10 років молодший за неї. Це дало привід Андрію Юценку сказати, що "батьки подуріли", одружившись із людьми, молодшими від них самих. Світлана зі своїм чоловіком живе у двоповерховому будинку. Подружжя має ділянку землі 20 соток. Жінка є дуже віруючою, поряд із нею пос-

тійно проживає черниця Варвара, що допомагає по господарству. Сама Світлана Іванівна бажає збудувати церкву. Її часто навіщають діти – Віталіна та Андрій.

Перший рік президентства Ющенка виявився дуже складним і в особистому житті, і в політиці. Помаранчева команда розсварилася. Уряд Юлії Володимирівни Тимошенко, триумфально утворений у січні 2005 р., був скандально відправлений у відставку у вересні того ж року. Між Тимошенко та Ющенком пробігла чорна кішка. Новий уряд Юрія Івановича Єханурова з великими зусиллями балансував на межі нових економічних криз.

Найбільшою особистою втратою Президента стала смерть його матері Варвари Тимофіївни.

У цьому ж році сім'я поповнилася ще одним онуком. У Віталіні народився син, якого на честь діда назвали Віктором.

Ім'я Андрія Ющенка декілька разів ставало об'єктом політичних скандалів і спекуляцій. Говорили, що син Президента має прибутковий бізнес, їздить на розкішному авто та веде шикарне безтурботне життя. Цей парубок був віднесений до десятки найпривабливіших наречених світу.

Про чарівну красуню Віталіну, яка стала матір'ю двох дітей, але не втратила стрункості і граціозності, в 2006 р. було повідомлено, що вона стала співачкою і навіть знялася в кліпі. Це був подарунок Віталіні для свого чоловіка на 28-річчя. Віталіна заспівала українську пісню "Я твоя пташинка" й знялася у відеороліку до неї. Зйомки відбувалися в аеропорту, біля літака, на літаку, навіть на крилі повітряного лайнера.

У листопаді 2006 р. рішенням парламенту голодомор 1933 р. був визнаний геноцидом українського народу, на чому так наполягав Президент.

Віктор Андрійович, незважаючи на катастрофічне падіння свого рейтингу, продовжує впевнено почуватися на своїй посаді. На початку січня 2007 р. він відвідав австрійську клініку Рудольффінерхауз для обстеження та лікування. Як завжди, його супроводжувала Катерина Михайлівна.

Новорічною новиною на 2007 рік став подарунок дружини Президента своєму чоловікові. Жінка подарувала йому мотоцикл 1942 року випуску. Звичайно, практична цінність його невисока, хоча й відомо, що Ющенко давній автолюбитель і водій зі стажем. Свій подарунок Катерина Михайлівна пояснила не бажанням зарахувати Віктора Андрійовича до клубу байкерів, а напівжартівливим здійсненням його юнацької мрії мати мотоцикл, яка так і не була до цього часу реалізована.

Своє життєве кредо Катерина Михайлівна сформулювала так: "Як українка я буду щаслива, коли стане щасливою, заможною, сильною моя країна. Як жінка – якщо мій чоловік буватиме частіше дома, поряд зі мною та дітьми".

Окремі факти, що свідчать про взаємини між чоловіком і жінкою з минулого України

Уважається, що в давньому суспільстві головну роль відігравали жінки, панував так званий матриархат. Це пов'язано з тим, що основним заняттям чоловіків було полювання, а отже, вони більшість часу проводили поза межами племені. Також непорядкованість шлюбних стосунків робила незрозумілим поняття батьківства, тоді як матір була завжди вдома. Рід вівся по матері. Про величезну повагу до жінки-матері свідчить величезна кількість жіночих статуєток і зображень у первісних культурах. Із переходом від привласнюючого господарства (полювання, збиральництво) до відтворюючого (скотарство, землеробство) полегшується життя людей. Важка фізична праця тепер була повністю покладена на чоловіка. Життєзабезпечення людей перестало бути загальною справою. З'являються парні сім'ї, які були цілком самодостатніми. Головну роль починає відігравати чоловік. Виділяється розуміння батьківства. Чоловік стає годувальником родини, її захисником. Жінка залишається хранителькою домашнього вогнища. Влада поступово переходить до сильної статі – виникає патріархат. Проте повага до жінки-матері завжди була обов'язковим елементом усіх культур.

У давньогрецькій міфології богинею кохання та жіночої вроди була Афродіта. Вона була найбільш шанованою богинею серед мешканців античних полісів Північного Причорномор'я. Зображення і жертвенники Афродіти знаходили у боспорських містах Пантікапеї, Фанагорії, Німфеї та Кітеї, а також в Ольвії, Херсонесі, Борисфеніді та ін. Жрицями цієї богині, як правило, ставали жінки з визначних аристократичних родів. Афродіта також була покровителькою моряків, тому їй молилися і приносили в жертву чайок перед відплиттям. За деякими міфами, чоловіком Афродіти був син Зевса-Громовержця Гермес, бог торгівлі та ділових подорожей. Від шлюбу Афродіти з Гермесом народився Ерот – маленький бешкетливий хлопчик із невеличкими крильцями за спиною. Своїми золотими стрілами він вражає серця закоханих, викликаючи величезний потяг до об'єкта своїх уподобань.

Давні греки виділяли чотири види любові. Агапе – м'яка, співчутлива, жертвенна любов до ближнього. Філія – прагнення, потяг. Сторге – сімейна любов, прив'язаність. Ерос – тілесна любов, пристрасть, палке кохання.

Віслів "узи Гіменей" (або "пута Гіменей"), що означає шлюбний союз чоловіка та жінки, має давньогрецьке походження. За віруваннями античних греків, Гіменей був богом шлюбу. Він уявлявся як оголений красень-юнак, прикрашений квітами, який, танцюючи та співаючи, несе перед весільною процесією запалений смолоскип – символ кохання молодят. Чим сильніше горить вогонь, тим більше їхнє почуття одне до одного.

Богинею подружнього життя та сімейного благополуччя у давніх греків була Гера, найвища богиня давньогрецького пантеону, дружина (і одночасно сестра) самого Зевса-громовержця. Незважаючи на постійні зради з боку свого чоловіка, Гера, згідно з міфологією, завжди була йому вірною дружиною. За міфами, Зевс закохався у свою красуню сестру ще в дитинстві, й та відповіла йому взаємністю. До певної пори Гера уникала статевої близькості з братом, але той горів бажанням домогтися її. Щоб отримати тілесне кохання Гери, Зевс пішов на хитрість. Побачивши, як сестра відпочиває під деревом, він напустив раптовий дощ, а сам перетворився на зозулю. Дівчина пожаліла пташку й притулила її до своїх грудей, щоб зігріти. Тоді Зевс прийняв свій звичайний вигляд і пообіцяв Гері одружитися з нею. Дівчина здалася. Зозуля стала символом Гери. Давньогрецькі дівчата просили її подарувати гарне заміжжя і називали Парфенос (Діва). Жінки зверталися з проханням дати їм щасливе материнство і спокійне шлюбне життя, називаючи Телейя (Мати). Літні жінки просили її подарувати їм забезпечену старість, називаючи іменем Гера (Вдова).

Давні греки мали спеціальну богиню, що повинна була допомагати породіллям. Звали її Ейліфія, вона вважалася дочкою Зевса та Гери. Вагітні жінки молилися Ейліфії, щоб та допомогла їм виносити й народити здорову дитину.

У скіфів богиня кохання звалася Аргімпаса. Вона була однією з найбільш шанованих богинь скіфського пантеону.

Сарматську богиню кохання звали Апутара, що означає "обманщиця". Можливо, сармати розуміли, що любов сліпа й кохана людина зовсім не така, якою вона видається.

Сарматські дівчата не могли вийти заміж, поки не вбивали на полі битви трьох ворогів. У битвах сарматів жінки брали участь нарівні з чоловіками. Поряд з померлою сарматкою у могилу клали меч. Взагалі, у сарматському суспільстві жінки користувалися тими ж правами, що й чоловіки. На чолі сарматів, як правило, стояли цар і цариця, які керували одночасно. Це було незвично для тогочасного суспільства, тому греки прозвали сарматів "ті, що керуються жінками". За грецькими переказами, сармати пішли від шлюбу скіфів з амазонками.

В I ст. до н.е. – III ст. н.е. Північно-Західне Причорномор'я контролювалося могутньою та войовничою Римською імперією. На узбережжі Чорного моря виникло кілька десят римських фортець, до великих грецьких полісів, зокрема, до Ольвії, Херсонеса, Тіри, було введено римські залоги. На цих землях запанували римські порядки. Незважаючи на войовничість, давні римляни зналися на мистецтві кохання. Важливу роль у їхньому житті відігравали поцілунки, які вони поділяли на три види: *basium* (базіум) – звичайний поцілунок, як знак дружби, приязні, *osculum* (оскулум) – ритуальний поцілунок. Однак лише *saevium* (севіум) мав ознаку шаленої пристрасті, нестримного почуття між закоханими.

Демографічна проблема має давні коріння. На рубежі I ст. до н.е. - I н.е. в Римській імперії був прийнятий закон, за яким чоловікам з вищих родин заборонялося одружуватися з вільновідпущенницями (колишніми раби-

нями), а іншим римським громадянам було заборонено одружуватися з жінками, що мали погану репутацію. Згідно з іншими положеннями цього закону, права на спадщину батьків позбавлялися дорослі, але неодружені діти. Одружені, але бездітні чоловіки, отримували лише половину спадщини. Жінки також отримували тільки половину спадщини, якщо мали менше трьох дітей. На противагу їм, особи, що мали трьох і більше дітей, підтримувалися державою, могли претендувати на вищі посади та мали різноманітні майнові пільги. Це юридичне положення називалося *ius trium liberorum* (юс тріум ліберорум) – “право трьох дітей”. У виключних випадках це право дарувалося імператорами бездітним громадянам за особливі заслуги перед імперією.

У давніх римлян богинею кохання та жіночої краси була Венера (аналог грецької Афродіти). Саме вона спрямовувала свого крилатого сина-пустуна, якого звали Амур або Купідон (аналог грецького Ероса), вразити серця закоханих золотою стрілою.

У язичницькій міфології давніх слов'ян вважалося, що за кохання відповідає богиня Лада – прекрасна молода жінка, яка надсилає людям це піднесе почуття. Одночасно Лада була і богинею весни. Її чоловік – Лель (Лад, Ладо) – був богом тілесного кохання і уявлявся в образі молодого статного чоловіка, який запалює вогонь пристрасі у жіночих і чоловічих тілах. Свято Леля відмічалося щорічно 22 квітня (6 травня). Лелека – птах, який за повелінням Леля, приносив дітей. Лель і Лада мали дочку Лялю, яка була покровителькою дітлахів. Її уявляли маленькою дівчинкою, яка постійно грається на галявині, уквітчена вінком із живих квітів. До відповідних богів зі своїми проханнями зверталися за потреби.

Пережитки язичницьких слов'янських вірувань збереглися в багатьох звичаях. Улюбленим святом юнаків і дівчат, незважаючи на опір церкви, до нашого часу залишається день Івана Купала. Увечері цього дня юнаки та дівчата розважалися, співали пісні та стрибали через вогонь. Розбившись на пари, вони йшли до лісу шукати квітку папороті (жар-квітку). Вважалося, що папороть зацвітає лише раз на рік у купальську ніч. Ця чарівна квітка вказує місце, де схований скарб. Свято Купала передувало порі весіль, яка наступала після жнив.

Інколи шлюби у давніх слов'ян робилися “умиканням” дівчат, коли закоханий парубок тікав разом зі своєю обраницею, а потім молодята через кілька днів ставили батьків перед фактом, змушуючи визнати їхній шлюб. У XII ст. літописець зазначав: “...игрища межю селы, схожахуся на игрища, на плясанье и на вся бесовская песни, и ту умыкаху жены собе, с нею кто съвещашеся”.

Язичницька традиція щодо укладення шлюбу виявилася дуже живучою і після прийняття християнства. Церковне вінчання, обов'язкове для християнина, простими мирянами не завжди виконувалося. Митрополит Іоанн II у XII ст. зазначав: “...не бывает на простых людех благословенье и венчанье, но боляром токмо и князем венчати; простым же людем, яко и меньшице поимають жены своя с плясаньем, и гуденьем, и плесканьем”. Як бачимо, тільки давньоруська знать виконувала безумовно всі настанови церкви. Духовенство намагалося боротися за повний контроль над своєю паствою. У священницьких приписах наголошувалося: “Без венчания жен не поимати никому ж, ни богат, ни убог, ни нищ, ни работен. Без венчания бо женитьба незаконна есть, и неблагословенна, и нечиста”. Церква вимагала узаконення вже реально існуючих подружніх стосунків навіть і за наявності дітей: “Аже кто покается у вас, ти будеть не венчался с женою, но любо будеть в вечере привел, или умчал [тобто викрав наречену], или положил девку жене, любо съблялеться [тобто зробив дівчину дружиною, вступивши у фактичний шлюбні стосунки], то не мозите такого оставити, но испытавше добро [тобто перевірили дійсність фактичного шлюбу], оже хочеть водити жене, въведше в церковь, венчайте же, аче и с детми”.

За свідченнями арабських авторів, у давніх слов'ян була розповсюджена полігамія (багатоженство). Знатний чоловік міг мати кілька десятків жінок. За звичаєм, після смерті чоловіка жінка мала слідувати за ним на той світ. Тому часто жінок убивали та ховали разом зі своїми чоловіками. Єдиною обставиною, яка могла дати можливість жінці залишитися живою після смерті чоловіка, була наявність маленьких дітей. Схожі звичаї спостерігалися у скіфів та деяких інших народів.

Символом кохання у давніх слов'ян вважалася бджола, оскільки це почуття поєднувало у собі солодощі меду та гіркоту жала. Бог тілесного кохання Лель був одночасно і покровителем бджолярства (бортництва).

За віруваннями давніх слов'ян верховний бог Перун (бог грому та блискавки) дуже любив гарненьких дівчат. Облюбувавши якусь, він спускався до неї з неба, як правило, змінюючи свій вигляд. Найчастіше він перетворювався на крилатого змія. Очевидно, тут можна побачити аналогії з переказами про Змія Горинича, якому в жертву віддавали прекрасних дівчат. Кожного року у травні святкувався Перунів день. Найвродливішу в селі дівчину обирали Додолю, тобто Перуновою нареченою. Її роздягали, прикрашали вінками з живих квітів і з піснями вели через село. Восени Додола мала виняткове право свататися до юнака, який прийшовся їй до вподоби. Відмовити Додолі вважалося неприпустимим.

На Русі дуже любили цілуватися. Поцілунок вважався знаком довіри, миру та злагоди. Чоловіки цілували жінку і навпаки, батьки – дітей. Існувало повір'я, що поцілунок вродливої жінки виліковує головний біль. Не вважалося чимось незвичним поцілунок між двома чоловіками чи жінками. Трикратний поцілунок був обов'язковим при довгоочікуваному вітанні давніх знайомих. Цілували також неживі предмети землю, хрест, ікони, зброю. Запорозький козак, отримавши в подарунок шаблю, обов'язково цілував смертоносну сталь. Але, звичайно, тільки поцілунок між чоловіком і жінкою мав присмак справжньої пристрасі.

Православна церква не визнавала шлюби між православними та іновірцями. Представники іудейства, мусульманства чи язичництва для законного одруження з християнами мали обов'язково охреститися.

На Русі вік князів не часто бував довгим, тому що дожити до старості було важко. Якщо взяти до уваги, що золоте весілля відзначається після 50 років спільного життя, то, з урахуванням відомостей про давньоруських князів і їх жінок, його міг відсвяткувати галицько-волинський князь Лев Данилович (1228–1301) із Констанцією Бєлвною, дочкою угорського короля.

Дикі кочовики-половці, що постійно нападали на Русь, шанували своїх жінок. Про це свідчить велика кількість жіночих скульптур в українських степах, так званих кам'яних баб. Жінка-матір користувалася великою повагою в кочовому суспільстві. У скульптурах підкреслювалися саме материнські риси: великі груди, круглий живіт тощо.

Досить часто половчанки ставали дружинами давньоруських князів. Так, у 1094 р. із дочкою могутнього половецького хана Тугоркана одружився великий князь Святополк Ізяславич. У 1107 р. Володимир Мономах одружив своїх синів зі знатними половчанками: з дочкою хана Аєпи взяв шлюб Юрій (у майбутньому – Долгорукий), а з онучкою Тугоркана – Андрій. У 1163 р. Рюрик Ростиславич одружився з дочкою хана Бєлука. У 1187 р. Ігор Святославич, оспіваний у відомому “Слові”, одружив свого сина Володимира з дочкою хана Кончака. З дочкою хана Котяна був у шлюбі князь Мстислав Мстиславич Удалий. Щодо простого люду, то можна припускати, що змішування крові між русичами та степовиками відбувалося постійно. Руські жінки захоплювалися кочовиками під час нападів, а русичі приводили собі степовичок у наслідок відповідних військових акцій. Звичайно, для узаконення шлюбу жінки кочових народів проходили хрещення.

У добу Середньовіччя дуже рідкими були розлучення. На сторожі сім'ї та шлюбу стояла церква і суспільна мораль. Утім, за певних умов розлучення-таки дозволялися, а інколи й вимагалися. Наприклад, у випадку подружньої зради жінки священика останній мав із нею розлучитися, інакше втрачав свій прихід. Також у разі чернецтва одного з подружжя. Дозволялося розлучення чоловіку, якщо дружина йому зраджувала, замишляла лихе проти нього, не народжувала дітей. Якщо чоловік залишав жінку без поважних причин, він мав забезпечити їй пристойне існування та дбати про своїх дітей. Жінка могла вимагати розлучення тільки у випадку, якщо чоловік не міг або не хотів виконувати подружній обов'язок (“аще муж не лазить на жену свою”), якщо він приховав від неї свій невільний стан (“по рабе-холоп, по холопу-раба”, тобто дружина раба сама ставала рабинею, чоловік рабині ставав рабом-холопом), якщо чоловік зникав без вісти більш ніж на три роки. Жінка не могла вимагати розлучення у разі подружньої зради чоловіка. Взагалі, чоловіча невірність засуджувалася у суспільстві набагато менше, ніж зрада з боку жінки.

У 1095 р. на церковному соборі у П'яченці (Північна Італія) у присутності римського папи Урбана II відбувся незвичний судовий процес. Дружина німецького імператора Генріха IV (1050–1106) Адельгейда вимагала засудження свого розбещеного та сексуально збоченого чоловіка. На соборі були присутні 4 тис. священослужителів із Франції, Італії, Німеччини та Польщі та більше 30 тис. мирян із різних країн. Виступ Адельгейди спричинив європейський скандал. Генріх IV, який і так мав проблеми з Ватиканом (згадаймо “ходіння в Каноссу”), тепер остаточно був осоромлений. Несчасною жінкою, що наважилася кинути виклик тогочасному всевладдю чоловіка над дружиною, була дочка великого київського князя Всеволода Ярославича Євпраксія. Після скандального церковного процесу вона повернулася до Києва, де правив її брат Володимир Мономах, і постриглася у черниці.

Подружня зрада з боку жінки була дуже тяжким гріхом. Проте, якщо звинувачення у ній були безпідставними, жінка могла вимагати привселюдного вибачення. Особливо неприпустимою вважалася необгрунтована словесна образа чужої дружини чи зведення наклепу на неї: “Аще кто зовет чужую жену блядию [блудницею], а будет боярская жена великих бояр, за сором 5 гривен золота, а митрополиту 5 гривен золота, а князь казнить [карати]; а будет меньших бояр – 3 гривны золота, а митрополиту рубль; селенце [селянці] – 60 резан [дрібні монети], а митрополиту 3 гривны”.

У князівських родинах на Русі романтичні почуття між подружжям не вважалися обов'язковою складовою відносин, головними були політичні вигоди. Проте траплялися випадки, коли між князем і княгинею все життя зберігалися ніжні взаємини. Як приклад можна навести шлюб волинського князя Володимира Васильковича та Ольги Романівни, дочки брянського князя. Володимира Васильковича, який правив у 1270–1289 рр., в Галицько-Волинському літописі названо “книжником великим і філософом”. Його подано в образі висококультурного гуманного правителя, який не лише зміцнював свої міста, допомагав бідним людям, але й власноруч перепишував книги. Володимир Василькович, згідно літописним свідченням, був зразковим чоловіком. Він палко любив свою “княгиню милу Ольгу” й дозволяв чинити їй “како ей любо”. Оповіданням про смерть Володимира Васильковича закінчується Галицько-Волинський літопис.

Чоловік був повним господарем своєї жінки. За Святим Писанням, “да убоїться жона мужа свого”. Чоловік міг наказувати жінці та карати її. Побиття дружини чоловіком не завжди мало моральний осуд, а інколи навіть заохочувалося. Вважалося, що чоловік, який не б'є свою жінку, “будинок свій не буде” і “про свою душу не дбає”. Саме жінка розглядалася у християнському суспільстві як причина первісного гріхопадіння та вмістилище зла та плотських спокус, які за привабливою оболонкою приховують для чоловіка пекельні муки. Середньовічні рекомендації для чоловіків про поводження з жінками радили не бити дружину через дрібниці (“по всяку провину”), зокрема, не бити по голові, по обличчю, під серце, не бити цілком залізним чи дерев'яним. При цьому такий своєрідний напівзахист жінок пояснювався вигодою свого чоловіка, бо з побитою ним жінкою може статися сліпота, глухота, вивихнуті руки чи пальці, головний біль, зубна хвороба, а у вагітних жінок (отже, і вони зазнавали насильства) може бути ушкоджена дитина в утробі. Якщо вже дійсно жінка серйозно провинилася, то належало її “знявши сорочку, батою ввічливо побити, за руки тримаючи”.

Святим обов'язком заміжньої жінки було народження дітей. Церква вимагала народжувати стільки, скільки дає Бог. Вагітна жінка та матір були під її опікою. Про опікування ненародженою ще дитиною свідчить церковна

заборона кланятися вагітним жінкам: “а егда во утробе кая жена носить младенецъ, не вели кланятися ей до земли, но токмо до пояса, аще [навіть] и в великий пост. Мнози бо вережаются [отримують ушкодження], до земли кланяясь и младенецъ измещуть”.

Тяжким гріхом у наших пращурів було штучне переривання вагітності. Вагітна жінка, що навмисне позбулася ненародженої дитини, прирівнювалася до вбивці: “Всяка жена скажаючи в собе отроча душегубица наречется”.

В добу Середньовіччя для любовних утіх чоловіка та жінки церква дозволяла лише одну позу: чоловік згори, а жінка низу. Всі інші способи статевих контактів були забороненими.

Кількість можливих шлюбів на Русі для мирян обмежувалася трьома (для священиків – одним). При цьому, якщо для першого шлюбу великих моральних перепон не існувало, другий, а особливо третій, ставали надзвичайно складними. На їх узаконення церква йшла неохоче. Перший шлюб – від Бога, другий – від людей, а третій – від диявола. Або: перший шлюб – закон, другий – прощення, третій – гріх. Утім, були випадки, коли ці заборони переступалися. Цар Іван Грозний мав вісім дружин.

Статеве життя у Середньовіччя обмежувалося релігійними нормами. Необхідно було уникати статевих контактів під час постів, великих церковних свят, а також у п'ятницю, суботу та неділю. Проте реальне життя часто відходило від церковних догм. Про це свідчить запитання священика до свого начальства: “Достоить ли дати тому причащение, аже в великий пост съкуплять с женою своею?”

Церква турбувалася про здоров'я породіль. Але інтереси чоловіка як володаря жінки переважали. Після пологів церковними настановами приписувалося “не совокуплятися с нею мужу 40 дней. Аще нетерпелив то 20 дней. Аще велми нетерпелив то 12 дней”.

Еротичні сни, що снилися вночі молодим людям у Середньовіччя, вважалися породженням нечистої сили, тому вранці хтиву плоть треба було усмирити омовінням та святою молитвою.

“Любов зла – полюбиш і козла”. Цей вислів, напевно, відомий усім. Він означає, що кохання вибирає об'єктом уподобань часто тих, кого й уявити собі в цій ролі важко. Втім, мало хто задумувався, чому тут виступає саме ця тварина. Безумовно, слід зважити на зариммованість приказки. Однак, чому не кажуть “Любов зла – полюбиш і осла” або “Любов погана – полюбиш і барана”. Ймовірно, ця приказка пов'язана зі старовинною казкою “Муж-козел”, де чоловік був перетворений на цапа і лише любляча жінка, над якою кепкувала вся громада, своїм коханням змогла повернути йому справжній вигляд. Аналогії цієї казки можна побачити й у іншій “Сетриця Оленка та братець Іванко”, щоправда, там менший братик перетворюється на цапенятко, а любляча сестриця дбає про нього й намагається допомогти. До слова, нещодавно з'явилася кумедна модифікація наведеної приказки: “Любов добра – полюбиш і бобра”.

На теренах стародавнього Луцька досі можна побачити величний напівзруйнований замок Любарта. Із ним пов'язана романтична легенда. Одного разу волинський князь уподобав на берегах Стиру прекрасну дівчину. Він хотів заволодіти нею, але горда красуня відкинула залицяння старого князя, бо кохала свого нареченого. Тоді ображений володар вирушив силою заволодіти нею. Його слуги викрали дівчину і привезли її до замку. Князь примушував дівчину до шлюбу. Дізнавшись про це, наречений викраденої дівчини зібрав своїх побратимів і пішов її визволяти. Дванадцять сміливців перебралися через водяні рови, перелізли через високі замкові мури й опинилися на подвір'ї. Їх побачила варта. Почалася бійка. Воїнів князя було значно більше, ніж хоробрих визволителів. Ті відступили і знайшли прихисток у неприступній пороховій вежі. Кілька разів кидалися воїни князя на штурм вежі, але нічого не могли вдіяти. Тоді князь наказав спалити дівчину живцем перед вежею на очах у її визволителів. Все було готове для страшного злочину. Князь і його слуги вишикувалися на площі перед вежею, втішаючись горем дівчини та її невдалим визволителів. Але тільки-но кат узав смолоскип, щоб виконати наказ правителя, як пролунав потужної сили вибух, який розніс ущент вежу та засипав її уламками всіх, хто стояв поблизу неї. То коханий дівчини підпалив порох, щоб смерть урівняла всіх. Загинули жорстокий князь, його челядь, дівчина, хлопець і його побратими. Так говорить легенда.

У 1382 р. помер король Людовик (Лайош) Угорський (Великий), який був одночасно королем Угорщини та Польщі. До складу володінь померлого входили Галичина, Поділля та Закарпаття. Після його смерті залишилися дві дочки – Марія та Ядвіга, які вважалися сусідніми можновладцями дуже жаданими нареченими, адже, крім подружніх обов'язків, вони принесли б своєму чоловікові корони двох об'єднаних королівств. Проте польська шляхта вимагала скасування унії з Угорщиною та погоджувалася визнати своєю королевою котрись із сестер. Старша сестра Марія незабаром вийшла за Сигізмунда Люксембурга, який був проголошений королем Угорщини, а в 1410 р. ще й імператором “Священної Римської імперії”. Сигізмунд відомий тим, що відправив на вогонь Яна Гуса, а пізніше вів боротьбу з гуситами в Чехії. Таким чином, у 1384 р. польською королевою була визнана Ядвіга. Вона була коронована у Кракові. На руку (та корону) юної Ядвіги одразу з'явилося кілька претендентів. Однак 14-річна королева була ще за батька заручена з набагато старшим за неї австрійським герцогом Вільгельмом Габсбургом. Молодята нашвидкоруч обвінчалися і втішалися юнацьким щастям кохання. Однак інші впливові претенденти на руку юної королеви не змирилися навіть із фактом офіційного шлюбу. Князь Земовит Мазовецький був готовий силою захопити тепер уже Вільгельмову дружину й обвінчатися з нею. З іншого боку, переважна частина польської шляхти також була невдоволена невідгідним для держави шлюбом своєї королеви. Більш корисним вони вважали союз із Великим князівством Литовським. Його правитель, великий князь Ягайло, який володів землями Білої Русі та центральною Україною, був готовий на одруження і навіть погоджувався принести в жертву цьому союзу свою віру. Він був охрещений в православ'ї під ім'ям Якова, але погоджувався перейти в католицизм та покатоличити всіх своїх підданих. Ягайло уже мав жінку, якусь руську княжну, але чи то вона померла, чи то си-

лою була пострижена у чорниці. Він був вільний. Від такої спокуси польським феодалам і католицькій церкві важко було відмовитися. Юного чоловіка Ядвіґи Вільгельма польські шляхтичі змусили зректися шлюбу та вигнали із Кракова. Одночасно з цим вони звернулися до Ватикану, щоб римський папа визнав шлюб Ядвіґи з Вільгельмом недійсним. Приваблений перспективою розповсюдження свого впливу на руських землях папа Урбан VI задовольний вимогу польської шляхти й наказав вважати Ядвіґу незайманою дівчиною. У цей же час у Кракові велася психологічна обробка священиками та магнатами нещасної нареченої. Ядвіґу переконували, що її шлюб це свята жертва, необхідна для держави і церкви. 14 серпня 1385 р. була укладена Кревська унія. Ягайло в обмін на шлюб із Ядвіґою погодився у католицтво і прийняв ім'я Владислав, також зобов'язався розповсюдити нову віру у своїх володіннях. Невдасі Вільгельмові сплачувалося 200 тисяч флоринів за розірваний шлюб. У лютому 1386 р. 47-річний Ягайло та 15-річна Ядвіґа обвінчалися. Ні про які романтичні почуття у подружжя говорити не доводиться, тут були лише прагматичний розрахунок та обов'язок. Ядвіґа та Ягайло після одруження продовжували жити окремо. Дітей не мали. Ядвіґа сама керувала королівством, відтісняючи чоловіка від влади, його сприймали лише як чоловіка королеви. В 1387 р. Ядвіґа здійснила військовий похід на Галичину, яку хотіла приєднати до своїх рук її старша сестра Марія, й утвердила там свою владу. Лише після смерті Ядвіґи в 1399 р. Ягайло зміг укріпитися на польському престолі, ще двічі одружитися і заснувати династію Ягеллонів, що правила у Польщі з 1386 по 1572 р.

Українські дівчата дуже любили гадати на свого нареченого. Серед таких гадань можна назвати пускання вінків на воду, кидання чобітка через хату, залишення певних речей на дворі. До нашого часу розповсюджена приворотна магія, яка покликана привернути увагу представника протилежної статі до конкретної особи. Щоб привернути увагу коханого до себе, дівчина давала йому випити води, якою умивалася, або скуштувати приворотне зілля чи їжу, над якою були здійснені певні чаклунські дії.

За свідченням французького письменника Гійома Левасера де Боплана, який перебував на Україні в першій половині XVII ст., він бачив в деяких українських селах дивний звичай, коли не хлопець обирав дівчину для шлюбу, а навпаки, дівчина приходила до родини хлопця сваталась до нього.

Той же Боплан згадував про звичай, коли під час святочних забав хлопець міг украсти облюбвану ним дівчину (очевидно, за її згодою). Якщо протягом доби їх не знаходили, батьки дівчини змушені були дати згоду на шлюб молодят. Утім, подібне траплялося нечасто. Загалом, українські дівчата дуже берегли цнотливість.

За українськими традиціями, дівчина, яка не бажала виходити за певного парубка, давала йому гарбуз. Після цього звертатися до неї зі шлюбними пропозиціями не мало сенсу.

Українські дівчата, як правило, носили довгу косу, перевиту барвистою стрічкою. При заміжжі косу розплітали. Не личило заміжній жінці показувати своє волосся. Воно покривалося хустинкою.

Якщо за згвалтування на Київській Русі за статтями "Руської Правди" передбачався великий грошовий штраф, то на Запоріжжі козака-злочинця забивали до смерті кийками. Як правило, на місцях громада вимагала одруження парубка зі збезчещеною ним дівчиною. Церква могла оголосити згвалтовану дівчину "дівцею", але за умови, що під час насильства вона опиралася і кричала. Хоча все одно згвалтована дівчина в очах суспільства була "зіпсованим товаром" і часто мала труднощі із заміжжям.

На Київській Русі чоловіки, як правило, мали бороди. Пізніше українці вже частіше голили підборіддя, що відрізняло їх від росіян, котрі, як і раніше, продовжували відпускати довгі бороди. Петро I заборонив російській знаті та міщанам носити бороди, щоб наблизити їх зовнішній вигляд до європейського. Українські чоловіки від цієї прикраси відмовилися на кілька століть раніше, чим, мабуть, порадували своїх жінок.

Під час походів за ясиrom, тобто полоненими, на Україну татари дуже цінували молодих українських дівчат, яких продавали до гаремів знатних вельмож або залишали собі. Українки-полонянки у Кримському ханстві часто зустрічалися в татарських родинах. За свідченням середньовічних мандрівників, татарин розмовляє з мулою арабською, з батьком – татарською, з матір'ю – руською (тобто українською).

На Бурунчуку, місцевості неподалік від Чуфут-кале у Криму, за легендами, колись у Середньовіччя була могоутня фортеця. Тепер про неї нагадують лише руїни. Тут правила дівчина – гордовита Айше. Вона була прекрасною, як квітка, і сильною, як богатир. Нікого вона не любила. Однак якось поблизу гірського джерельця вона побачила чарівного світловолосого і блакитноокого парубка. Юнак був володарем сусідньої фортеці Тепе-Кермен, що була розташована на високій куполоподібній горі за 7 км від Бахчисарая. Дівчина закохалася у парубка, і він також сильно покохав її. Хлопець-красень запропонував їй вийти за нього заміж і прийти до його володінь. Але гордість не дозволяла Айше йти до нього. Одного разу вона прийшла до прекрасного обранця й зізналася, що палко кохає його. Проте після цього вона встромила йому гострий кинджал у самісіньке серце. Дуже гордовитою була Айше.

Незважаючи на велику спорідненість української та російської мов, термінологія, що означає в них стосунки між чоловіком і жінкою, майже усе різниться. Насамперед, у російській мові відсутнє конкретне слово, що означає палке почуття між протилежними статями – "кохання". Російське слово "любовь" – поняття багатозначне і має відповідник в українській мові – "любов". Любити можна людину, країну, річ, партію тощо. Російське "брак", що означає союз між чоловіком і жінкою, має ще одне значення – "зіпсована річ". Подібна двозначність у російській мові дає можливість для каламбурів із цього приводу. Насправді, "брак" походить від слова "брати", тобто взяти у чоловіки або у жінки. На відміну від російської, де процес укладення спільного союзу чоловіка та жінки сприймається лише як механіка дій, в українській мові відповідне слово має більш чуттєвий характер – "шлюб", тобто "злюб". Укласти шлюб – злюбитися. По-різному у двох мовах називаються і діячі цього процесу. Якщо українці

називають цих людей “нареченими”, тобто названими, тими, чиї імена вже відомі, росіяни мають окремі поняття для представників різних статей “жених” – тобто, той, що готується жити з жінкою, та “невеста” – тобто, невістка хто, невідома особа, та, про яку ще нічого не знають. Урочисте свято на честь укладення союзу росіяни називають словом “свадьба”. “Свадить”, тобто привадити, спокусити. Українці називають це “весіллям”, що передає сутність свята. Після укладення союзу між чоловіком і жінкою у росіян пару прийнято називати “супругами”, тобто, ті, що знаходяться в одній упряжі. Українці називають їх “подружжям” – це промовисте слово говорить саме за себе. Звідси одружена жінка – “дружина”. Також можна порівняти російське “жениться” та українське “одружитися”. І, нарешті, в російській мові подружжя невірність, як правило, має назву “измена”, “изменить”. Українське “зміна”, “змінити” немає ніякого негативного зафарблення. Невірність українською – “зрада”. Це повністю відповідає російському “предательство”, яке рідко використовується у шлюбному контексті. Обидва слова (“зрада” – “предательство”) означають порушення моральних норм, своїх обіцянок, невиконання зобов’язань.

Деякі населені пункти України мають у своїй назві слово “любов”. Це Любомль, Любешів та Любче на Волині, Люботин та Любовка на Харківщині, Любар на Житомирщині, Любашевка на Одещині, дві Любимовки на Запоріжжі та одна на Київщині, а також Любеч і Перелюб на Чернігівщині.

За українськими повір’ями, дівчина, що втопилася до шлюбу, перетворювалася на русалку. Русалки – гарні молоді дівчата, які мають блакитне чи синє тіло, зелені або чорні пухнасті вії, великі блискучі очі і довге темно-зелене волосся. Теплими ночами русалки купаються у світлі місяця і співають чарівні пісні, заманюючи до себе молодих юнаків солодкими голосами, щоб залоскотати їх у воді до смерті. Русалки, за народними переказами, жили у річках і водоймах. А в лісах жили мавки (нявки) – гарні лісові діви, які на спині не мали шкіряного покрыва. Солодким співом мавки заманюють хлопців у лісові хащі.

У козаки брали переважно неодружених чоловіків. Козак мав бути здоровим, сильним воїном, у будь-який момент готовим віддати своє життя задля інтересів товариства, виконати свій обов’язок перед Батьківщиною. “Лицарю й лицарська честь: йому треба воювати, а не біля жінки пропадати”, – говорили запорожці. Ставлення до одружених козаків було кепкувато-жартівливе. Вхід жінкам на Запорізьку Січ був суворо забороненим. Але існував звичай: якщо козак засуджений до страти, врятувати його могла лише кохана дівчина. Наречена мала прийти до товариства в день страти і забрати його з собою. За рішенням громади, злочинця могли відпустити з нею, але повернення на Січ для нього було заборонене. До чоловіка, врятованого таким чином, козаки ставилися із презирством. Бували випадки, коли козак обирав смерть, ніж ганьбу порятунку ціною нареченої.

Дещо зневажливе ставлення до власних жінок у козаків виявляється у пісні “Ой, на горі та й женці жнуть”. Тут згаданий славетний гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, що проміняв жінку на тютюн та люльку, необачний”. Свої дії гетьман пояснив так: “Мені з жінкою не возитись, а тютюн та люлька козаку в дорозі знадобиться”. Звичайно, у дійсності такого обміну він не робив. Проте, можна вважати, що насправді між Сагайдачним і його дружиною Настею (у дівочтві Повчинською) не все було до ладу. Адже, помираючи в 1622 р., він заповів усе своє майно Київській і Львівській братським школам. Настя не довго була вдовою, бо вже в 1624 р. вийшла заміж за шляхтича Івана Піончина.

У патріархальному суспільстві жінка мала суспільний статус того чоловіка, з яким жила і від якого залежала. До одруження вона мала статус батька, а після – свого чоловіка. Шлюб міг підвищити її положення або понизити: селянка могла стати бояриною, шляхтянка – козачкою, княгиня – королевою. Відповідно, до заміжжя жінку іменували по батькові (Ярославна, Володимирівна, Іванівна), а після – по чоловікові (Матвіїшина, Петрова, Павлишина). За часів кріпацтва на Україні вільна жінка, що виходила заміж за кріпака, ставала кріпачкою. Така ситуація відбулася з батьками Тараса Шевченка.

Козаків, як правило, уявляють благородними лицарями, сповненими шляхетних чеснот. Дійсно, в часи, коли Україні загрожували іноземні загарбники, саме козацтво виступило на її захист. Честь дівчини, жінки для козаків була святою. Вони як віруючі люди не могли допустити знущання над жінкою. Але не завжди реальні козаки поводитися з жінками шляхетно. Свідчення про ганебну поведінку цих вояків можна побачити у народній пісні про Галю, де козаки відіграють роль відверто негативних персонажів: вони “підманули Галю, забрали з собою”, а потім завезли до лісу, прив’язали до сосни та підпалили дерево. Трапляються згадки про співпрацю козаків із татарами у походах за ясиром, коли вірні захисники України спостерігали за тим, як вузькооки побратими вводять полонених дівчат у неволю.

Нині популярне свято всіх закоханих День святого Валентина святкують 14 лютого. Цього дня пам’ять священномученика вшановує католицька церква. Православні відзначають його пізніше – 19 липня.

На відміну від католиків, де покровителем закоханих вважається святий Валентин, православні більше шанують святих Петра та Февронію. За легендою, Петро був муромським князем, якого від смертельної хвороби врятувала селянська дівчина Февронія. Вдячний князь одружився з нею. Їхнє подружнє життя було сповнене благочестя та християнської доброчинності. Перед смертю Петро та Февронія прийняли чернечий постриг. Померли вони в один день 25 червня 1228 р. Після їхньої смерті бояри хотіли поховати тіло князя окремо від його дружини простолюдинки, але дивовижним чином тіла померлих жінки і чоловіка постійно опинялися одне біля одного. Тому Петра та Февронію поховали у спільній труні. У XVI ст. вони були канонізовані православною церквою. Ці святі оберігають шлюбні стосунки чоловіка та жінки і вшановуються 25 червня (8 липня за новим стилем).

Звичай при одруженні обмінюватися кільцями сягає сивої давнини. Давні римляни одягали каблучку, подаровану коханою людиною, на безіменний палець лівої руки, вірячи, що саме від цього пальця вена веде кров прямо до серця. Християнство зберегло цей обряд. З IV ст. згадуються шлюбні каблучки при вінчанні молодят. Ці прикраси були символами вічної належності чоловіка та жінки одне одному. В XVI ст. Тридентський собор (1545-1563)

офіційно затвердив обмін шлюбними каблучками під час вінчання, як знак твердого рішення чоловіка та жінки раз і назавжди зв'язати своє життя в горі та радості. На Русі вінчання не передбачало формального обміну каблучками. Як правило, церква лише освячувала те, що було вирішено під час заручин. Саме на заручинах (російське - обручение) батьки хлопця й дівчини вдарили по руках, тобто погоджувалися на одруження дітей. Наречені обмінювалися каблучками, які звідси й отримали назву обручок. Тільки за правління Катерини II у XVIII ст. Святийший Синод Російської імперії затвердив обов'язковий обряд обміну обручками при вінчанні в церкві. Проте, на відміну від католиків, православні при одруженні одягали обручки на безіменний палець правиці. Це закріпилося в традиції. Хоча після революції 1917 р. обряд церковного вінчання радянською владою почав викорінюватися, однак нова влада змушена була зберегти процедуру старовинного й красивого обряду при реєстрації шлюбів у відділах ЗАГС (записів актів громадянського стану).

Серед усіх українських гетьманів найбільш авантюрою є постать Івана Мартиновича Брюховецького. Обраний гетьманом на Чорній раді (про яку писав згодом Пантелеймон Куліш) у Ніжині в 1663 р., колишній джуря Богдана Хмельницького, згодом кошовий отаман на Запоріжжі, а потім лівобережний гетьман, він прославився як найбільший руйнівник автономії України та прислужник московського царя. У донесенні царю Олексію Михайловичу князь Данило Степанович Велико-Гагін, який підтримував Брюховецького у боротьбі за гетьманську булаву, давав йому таку характеристику: "Иван Мартынович – есть честный человек и годится быть гетманом, понеже он, хотя не учен, да умен и – ужасъ как вороват и исправен!" Звівши на гетьманство свого ставленика, Москва домоглася від нього посилення свого впливу на Україні. За титули та маєтки Брюховецький передавав Москві контроль над своєю Батьківщиною. Він першим із гетьманів у 1665 р. відправився до Москви. Щоб показати свою вірнопідданість, принижував себе і возвеличував царя Олексія Михайловича, за що отримав боярський титул. Крім свободи України, Брюховецький пожертвував і власною волею, висловивши бажання женитися "на московской девке". За більшістю свідчень, він одружився з Дарією Ісканською з роду князів Долгоруких. Проте розкішне життя його виявилось нетривалим. 7 (18) червня 1668 р. він був убитий повсталими козаками.

Московський цар Федір III Олексійович (1661-1682), що правив лише шість років з 1676 по 1682, залишається маловідомим. Всі добре знають його молодшого брата й притеснителя України царя Петра I. Втім, низку прогресивних реформ започаткував у державі саме Федір Олексійович. Та й відношення юного царя до українців було значно кращим, ніж пізніше у його відомого брата. За свідченням сучасників, цар Федір наближав до себе освічених "малоросів", наказав увести київські церковні наспіви в московських церквах і монастирях, полюбував, коли придворні з'являлися в українських нарядах, захоплював чоловіків голити бороди та стригти волосся, як це давно було прийнято в Україні. Дбав він про розвиток освіти, відкриваючи школи західного зразку, по типу українських колегіумів. Задумав він створити й академію. Багато й іншого зробив юний цар по вдосконаленню своєї держави. Є свідчення, що значний вплив на нього мала його дружина Агафія Семенівна Грушецька, дочка смоленського шляхтича (Смоленськ з 1611 по 1667 р. входив до складу Речі Посполитої й був приєднаний до Московського царства внаслідок Андрусівського перемир'я, за яким ці дві держави поділили Україну по Дніпру). Більшість російських істориків визнають її полькою, проте, зважаючи на те, що шляхетських рід Грушецьких був здавна тісно пов'язаний з Україною, є підстави бачити в неї й українське походження. Юний цар побачив гарну дівчину під час хресного ходу. Придворні Федора – постільничий Іван Максимович Язиков і стольник Олексій Тимофійович Лихачов – помітили зацікавленість 18-річного царя цією красунею. Рідним дівчини було наказано гнати від неї женихів. Родичі царя по матері Милославські почали зводити наклепи на дівчини, щоб не допустити шлюбу, проте Федір проявив твердість. За старовинним звичаєм, відбулися смотрини (оглядини). Царю привели кілька десят дівчат, з яких він обрав свою кохану Агафію. Весілля відгуляли 18 липня 1680 р. Хворобливий 19-річний цар, який страждав від цинги й ледь пересував ноги, спираючись на палицю (наслідок важкої травми у дитинстві, коли важкі сани переїхали йому каблуки), почав проявляти активність. З'являвся з молодіжкою красунею-царицею, яка невдовзі завагітніла. При дворі казали, що повертаються часи Марини Мнішек, натякаючи на польське походження цариці. 11 липня 1681 р. Агафія народила сина Іллю. Проте радість була короткою. Пологи виявилися тяжкими. 14 липня цариця померла. А через шість днів не стало й маленького царевича. Смерть коханої та сина вразили й зломали Федора. Придворні вмовили його через півроку одружитися з Марфою Матвіївною Апраксіною. Однак шлюб тривав лише трохи більше за два місяці. 27 квітня 1682 р. Федір Олексійович помер. Йому не виповнилося й 21-го року.

Здається, єдиним гетьманом України, який міг би відсвяткувати золоте весілля зі своєю дружиною, був Данило Павлович Апостол (1654–1734). У шлюбі з Уляною Василівною (у дівоцтві Іскрицькою) вони мали семеро дітей: двох синів і п'ятьох дочок. Прожили у шлюбі 57 років (1677–1734).

Гетьман Іван Іллєч Скоропадський (1646–1722) у середовищі козаків вважався слабкодушним, покірним своїй другій дружині Анастасії. У гетьманському домі завжди верховодила ця жінка, неодноразово втручаючись і в політичні справи. Тому і пішла приказка "Настя носить булаву, а Іван плахту". Дочка Івана та Анастасії Скоропадських вийшла заміж за російського графа Петра Андрійовича Толстого (1645–1729). Далекими нащадками цього шлюбу були відомі російські письменники Лев Миколайович Толстой (1828–1910), Олексій Костянтинович Толстой (1817–1875) та Олексій Миколайович Толстой (1883-1945).

Легендарний ватажок карпатських опришків, гроза польських панів Олекса Довбуш (1700–1745), за переказами, загинув від руки Степана Дзвінчука, ревнивого чоловіка своєї коханки. 24 серпня 1745 р. Дзвінчук смертельно поранив із рушниць народного ватажка поблизу свого будинку в селі Космач. Це відбулося, коли Довбуш із товаришами намагався вдертися до оселі ображеного чоловіка, щоб з'ясувати стосунки.

Французький історик Жан Кастер підрахував суму витрат імператриці Катерини II Великої на своїх фаворитів за час свого тривалого правління (1762–1796). За його підрахунками, на улюбленців цариці було витрачено 92 млн. рублів. Близько половини цих видатків пов'язані зі світлішим князем Григорієм Олександровичем По-

тьомкіним-Таврійським (1739–1791), який, за однією з версій, був морганатичним чоловіком цариці. Річний бюджет Російської імперії цього часу складав близько 35 млн. рублів, а видатки на її переможну армію рідко перевищували 10 млн. рублів на рік.

Якось, входячи до Зимового палацу на виклик імператриці Катерини II, відомий російський полководець Олександр Васильович Суворов низько вклонився молодому лакею. Коли його запитали, чому він так зробив, Суворов відповів: “Сьогодні – лакей, а завтра, дивись, граф”.

Син останнього гетьмана України, світліший князь Андрій Кирилович Розумовський (1752–1836), народився у Глухові на Сумщині, однак майже все своє життя провів за межами Батьківщини на військовій, а згодом дипломатичній службі у російських монархів. Природа щедро нагородила його політичним хистом, музичним талантом і здатністю підкоряти жіночі серця. В 1773 р. він виконав важливе державне доручення, привізши до Петербурга на своєму фрегаті гессен-дармштадтську принцесу Вільгельміну, наречену великого князя Павла Петровича, майбутнього імператора Павла I. Морська подорож зблизила Розумовського та Вільгельміну, між ними розпочався бурхливий роман, який продовжувався після її одруження з Павлом. Розумовському вдавалося підтримувати дружні стосунки з ним і одночасно бути коханцем його дружини. Павло так довіряв другові, що довго невірив у можливість його зради та любовних інтриг за своєю спиною. В 1776 р. під час пологів Вільгельміни (у православ'ї – Наталія Олексіївна) померла. Чию дитину виношувала дружина спадкоємця престолу – невідомо. У скринці покійної були знайдені романтичні листи до неї Розумовського. Однак правляча тоді Катерина II м'яко покарала здібного дипломата: він був відправлений послом до Неаполя. Через кілька років, подорожуючи Європою із другою жінкою Марією Федорівною, Павло відвідав Неаполь, де зустрівся зі своїм кривдником. Побачивши Розумовського, який, до речі, вже встиг причарувати неаполітанську королеву, він вихопив шпагу, й лише втручання придворних завадило кровопролиттю. Розумовський прославився як відомий дипломат, брав участь у переговорах про поділи Речі Посполитої в 1793 і 1795 роках, був однією із ключових фігур на Віденському конгресі 1814–1815 рр., відзначився як меценат і добрий знайомий Франца Йозефа Гайдна, Вольфганга Амадея Моцарта, Людвіга ван Бетховена та ін. Розумовський помер у Відні. За кілька років до смерті під впливом своєї дружини графині Тюргейм прийняв католицтво. Нині у Відні є вулиця Розумовського, а в музеї Бетховена знаходиться його портрет.

Серед дворянських родів із різних причин (тяжкий злочин, суспільна образа, сумнівне походження) могли з'являтися родини-ізгой, із представниками яких шлюб вважався небажаним, принизливим. Такий рід-ізгой не мав продовження і припинявся. Однак частіше дворянські роди припинялися через відсутність спадкоємців чоловічої статі, оскільки у спадкування прізвищ, титулів і маєтків відбувалося по чоловічій лінії. Інколи діти двох відомих родів мали подвійне прізвище як поєднання родових імен батька й матері. Звідси виникли Бантиші-Каменські, Репніні-Волконські, Муравйови-Апостоли та ін.

Продовженням усім відомого революційного подвигу декабристів став не менш відомий сімейний подвиг їхніх дружин. За вироком царя Миколи I, діячі Південного товариства декабристів, що виникло на основі Тульчинської управи “Союзу благоденства”, генерал-інтендант Другої армії Олексій Петрович Юшневський (1786–1844), полковник Василь Львович Давидов (1793–1855), генерал-майор, брат останнього генерал-губернатора Малоросії Миколи Григоровича Репніна-Волконського князь Сергій Григорович Волконський (1788–1865) були засуджені до довічного заслання до Сибіру. Вони оголошувалися державними злочинцями, позбавлялися звань і титулів, що по суті, означало громадянську смерть. Але їхні дружини не зрадили подружнього обов'язку і розділили гірку долю своїх чоловіків до кінця. Залишивши п'ятьох дітей, поїхала слідом за чоловіком до нерчинських копалень О.Давидова. 20-річна Марія Миколаївна Волконська (1805–1863), дочка героя 1812 р., ушлявленою генерала Миколи Миколайовича Раєвського, яка лише рік була у подружньому житті й недавно народила сина, покинувши рідних, поїхала за чоловіком із благодатної України до похмурого холодного Сибіру. Марія Казимирівна Юшневська (1790–1863), їдучи на далеку чужину, на слова, що вона нещасна жінка нещасного чоловіка, відповіла: “Я найщасливіша дружина у світі”. Марія Юшневська витримала всі незгоди важкого життя на засланні. Коли помер її чоловік, вона звернулася до уряду із проханням повернутися їй на батьківщину, але отримала відповідь: “Вас до Сибіру ніхто не змушував їхати”. Марія Казимирівна змогла повернутися назад лише через тридцять років після від'їзду, уже за нового царя Олександра II.

Відомий російський композитор Михайло Іванович Глінка (1804–1857), перебуваючи в 1838 р. у мальовничій Качанівці на Чернігівщині, маєтку українського поміщика Григорія Степановича Тарновського (1784–1853), закохався в небогу дружини господаря – 14-річну дівчину Марію Задорожню (1824–1905). Це кохання до юної українки – красуні та розумниці – надихнуло російського композитора на творчість. У Качанівці він написав основні частини своєї відомої опери “Руслан і Людмила”, а також романси на вірші українського поета Віктора Миколайовича Забіли (1808–1869): “Гуде вітер вельми в полі” та “Не чебечи, соловейко”. Пам'ять про романтичного композитора зберігається в одному з мальовничих куточків Качанівки – альтанці Глінки.

У 1839 р. на теренах Підросійської України була ліквідована унія. Всі греко-католики за віросповіданням оголошувалися “руськими” та примусово наvertsалися до православ'я. Шлюб, де з однієї чи обох сторін були “руськими”, мав обов'язково узаконюватися православною церквою. До цього було досить поширеною практикою, коли уніати вінчалися у католицьких костельках. Тепер необхідно було “перевінчуватися” у православній церкві. До проведення повторного вінчання за православним обрядом Духовна Православна Консисторія забороняла подружжю, що уклало шлюб за латинським обрядом, “совместное супружеское сожитие, впредь до повторения сего брака православным священником”. Отже, подружжя уніатів і мішаних шлюбів, що отримали таїнство вінчання у костьолі, до “перевінчання” у церкві повинні були дати принизливі підписи, що “впредь до перевенчания браков наших православным священником, супружеской жизни между собой иметь не будем”. Усі діти від мішаних шлюбів між православними та католиками мали обов'язково охрещуватися у православній вірі.

Видатний письменник Микола Васильович Гоголь (1809–1852) був аскетом. Час від часу він навіть розмірковував про прийняття чернечого постригу. Однак у деяких гоголезнавців існує думка, що єдиною жінкою, якій літератор наважився освідчитися у романтичному почутті та просити її руки наприкінці 1840-х років, була графиня Анна Михайлівна Віельгорська. Проте соціальна нерівність письменника і графині робила перспективи такого шлюбу неможливими. Після відмови Гоголь відчував духовну порожнечу, перебував у депресивному, пригніченому стані та незабаром помер.

Нащадок гетьманського роду, граф Іван Михайлович Скоропадський (1805–1887), дід останнього гетьмана України, за переказами, в молодості подорожував Європою. Перебуваючи у Швейцарії, він начебто закохався у місцеву красуню і зробив їй шлюбну пропозицію. Але чарівна швейцарка не погоджувалася їхати з ним до далекої невідомої України. Вона погоджувалася це зробити лише за умови, що у своєму маєтку граф створить парк, краєвиди якого б нагадували їй покинуту батьківщину. Так у Тростянці на півдні Чернігівщини у середині XIX ст. виник величезний парк, у центрі якого були розташовані штучні пагорби, засаджені альпійськими рослинами. Шлюб не відбувся за невідомих обставин. Красуня залишилася на батьківщині. Але центральний ландшафт тростянецького парку отримав назву Маленької Швейцарії.

Серед найбільш видатних культурних діячів України до золотого весілля дожило літературне подружжя – автор української абетки Пантелеймон Олександрович Куліш (1819–1897) та його дружина Олександра Михайлівна (у дівоцтві Білозерська) (1828–1910), що писала під псевдонімом Ганна Барвінок. Їх шлюб тривав 50 років (1847–1897). Проте дітей Куліші не мали.

Відома жінка-історик, перша жінка, яка стала почесним доктором російської історії та професором Харківського університету, Олександра Яківна Єфименко (1848–1918), автор багатьох праць з історії України, народилася далеко на півночі в селі Варзуга неподалік від Архангельська у бідній дворянській родині Ставровських і була чистокровною росіяночку. Вона небагато знала про Україну. Проте все змінила її зустріч із засланим на північ українським істориком, етнографом, членом Харківсько-Київського таємного товариства Петром Савичем Єфименком (1835–1908). У 1870 р. Олександра Ставровська та Петро Єфименко обвінчалися у Холмогорах і в 1874 р. переїхали на Україну, яка стала для жінки новою батьківщиною. Їхній син Петро Петрович Єфименко (1884–1969) також став відомим істориком, археологом, академіком АН УРСР.

Відомо, що автором “Толкового словаря живого великорусского языка” є письменник, етнограф і лексикограф Володимир Іванович Даль (1801–1872). Менш відомим фактом є те, що народився він на Україні. Про це свідчить і його літературний псевдонім Казак Луганский. На жаль, менше знають у світі автора “Словаря української мови” Бориса Дмитровича Грінченка (1863–1910). Цей видатний філолог, фольклорист, етнограф, письменник, педагог, громадський і політичний діяч доклав неймовірних зусиль до створення словника української мови, забороною до вжитку в Російській імперії. Свою невтомну діяльність на ниві розвитку української культури він здійснював за активної підтримки своєї дружини Марії Миколаївни, у дівоцтві Гладиліної (1863–1928), росіянки за походженням, письменниці, перекладачки, педагога. Бориса та Марію зблизила любов до України та бажання працювати для розвитку і просвіти свого народу. На патріотичних і революційних переконаннях подружжя виросло і свою дочку Настю (1884–1908), поетесу, письменницю, перекладачку, революціонерку. Дівчині судився дуже короткий вік. За активну пропагандистську діяльність у Києві, Полтаві та Лубнах під час революції 1905–1907 рр. вона була двічі ув’язнена, внаслідок чого тяжко захворіла й померла. Батькам судилося пережити свою дитину. Борис Дмитрович помер незабаром під час лікування в Італії. Марія Миколаївна закінчила свій земний шлях у Києві, вже в Радянській Україні.

У жовтні 1894 р. російський імператор Олександр III перебував на кримському узбережжі в Лівадії. Царя мучила важка хвороба нирок – нефрит. Лікарі пропонували кримський курорт, хоча бачили, що здоров’я, підірване надмірним вживанням алкоголю, поправити вже не можливо. Приступи посилювалися. Можна було зрозуміти, що на цьому світі імператорові залишилося жити недовго. 20 жовтня у Олександра III почалася агонія. Придворні негайно покликали його сина – цесаревича Миколу, щоб той міг побачитися ще з живим батьком. Спадкоємця престолу турбувало тоді особисте питання: чи дозволить батько його шлюб із принцесою Алісою-Вікторією-Єленою-Луїзою-Беатрисою Гессен-Дармштадтською, від якої Микола був у захваті. Але проти цього одруження категорично була мати Марія Федорівна, яка була дочкою короля Данії і ненавиділа Німеччину, бо ця країна постійно зазіхала на її батьківщину. Проти були і придворні міністри. Батько Аліси був хворий на гемофілію (незгортання крові), а ця хвороба, що не виявляється у дівчат, могла передатися синові від цього шлюбу. До того ж, одруження володаря величезної імперії з принцесою занедбаного мікроскопічного герцогства не давало Росії жодної політичної вигоди. Великий князь Микола Олександрович підійшов до вмираючого батька і спитав, чи дозволяє він цей шлюб. Імператор підвів очі, підняв руку і хотів щось сказати, але з вуст вмираючого роздався лише незрозумілий клекіт, рука безсило впала. Олександр III помер. Микола обернувся до зніяковілих придворних і сказав “Татусь, дозволили”. Наступного дня там же, в Лівадії, Аліса прийняла православ’я і отримала ім’я Олександри Федорівни. 7 листопада померлого імператора поховали, а рівно через тиждень, 14 листопада, новий цар Микола II обвінчався з Олександрою Федорівною. Весілля одразу після поховання батька з нареченою, що несла в собі загрозу для спадкоємця чоловічої статі та політичний програв великої імперії, справило на сучасників негативне враження. Смерть Олександра III у кримській Лівадії стала початком венценосного шлюбу останньої царської пари.

У середовищі професійних революціонерів кінця XIX – початку XX ст. проголошувалися ідеї рівності чоловіків і жінок, пропагувалося вільне кохання. Вважалося, що формалізована сім’я – це анахронізм, пережиток минулого. У майбутньому суспільстві, де всі люди будуть рівними, поняття “законний шлюб” буде відсутнє. Усталені шлюбні відносини – це початкова стадія створення класової держави. Згадаймо працю одного з теоретиків комунізму Фрідріха Енгельса “Виникнення сім’ї, приватної власності та держави”. Революціонери-анархісти пропону-

вали швидке знищення держави і всіх державних інституцій та обов'язків, серед них і формалізацію шлюбу. Дуже часто революціонери уникали оформлення шлюбу, щоб уникнути державної реєстрації. Головне у взаєминах між чоловіком і жінкою – це почуття, а не відмітка про одруження. Наприклад, реєстрації шлюбу довго уникав Симон Петлюра. Після приходу до влади більшовиків у 1917 р. деякі найрадикальніші революціонери пропагували скасування формалізацію шлюбу як існування “приватної власності на жінку”. На їхню думку, достатньо лише контролювати вагітність жінок і народження дітей. Утім, традиційні державні інституції, зокрема й інститут сім'ї, виявилися міцними і змусили комуністичну владу продовжити практику формалізації шлюбних відносин. Правда, тепер вони були виведені з-під опіки церкви і передані у відання держави.

Лідер українських “самостійників” Микола Іванович Міхновський (1873–1924), який стояв у витоків ідеології українського націоналізму, замолоду працював в одній з адвокатських контор. Він палко закохався в дружину свого начальника і підмовив її втекти з ним до Харкова. Але його батько-священик, який був щирим українцем, відмовився благословити сина на цей шлюб. Серед аргументів був і такий: ця жінка – не українка. Міхновський порвав із нею стосунки і більше ніколи не одружився. Він завжди рішуче виступав проти змішаних шлюбів. Він закликав боротися за самостійну Україну від Карпат до Кавказу, проти засилля “чужинців” – “москалів”, “ляхів”, “жидів”. Одна з десяти заповідей “самостійників” формулювалася так: “Не бери собі дружину з чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами”.

З 9 березня по 19 квітня 1930 р. у Харкові, тодішній столиці Радянської України, в приміщенні місцевої опери відбувався судовий процес за справою «Спілки визволення України», таємної антирадянської організації, який широко висвітлювався у пресі. На лаві підсудних опинилися 45 відомих представників української інтелігенції: науковці, письменники, правники, священнослужителі, вчителі, студенти, службовці. Більшість істориків вважає, що процес «СВУ» був сфабрикований органами Державного політичного управління за прямим наказом Сталіна. Але й серед сучасників було розуміння того, що СВУ – вигадана організація. Як казали: «Музика ДПУ, опера СВУ». Керівником «СВУ» і головним звинуваченим у цій справі виявився академік Сергій Олександрович Єфремов, відомий історик, літературознавець, віце-президент Всеукраїнської академії наук, у минулому заступник голови Української Центральної Ради. Свою вину відомий науковець визнав і був засуджений до 10 років ув'язнення. Із сталінських таборів він ніколи вже не повернувся. Лише згодом стало відомо, що серед спонукальних мотивів, які змусили видатного діяча визнати вину у нескоеному злочині, один мав суто інтимного характеру. Єфремов проживав на квартирі свого товариша, київського вчителя Володимира Федоровича Дурдуківського, який також опинився на лаві підсудних і отримав 8 років ув'язнення. Сестра останнього Онисія була цивільною дружиною Єфремова. Примушуючи академіка підписати визнання вини, чекісти загрожували йому арештом коханої жінки. Розуміючи, що для неї це буде загибель, Єфремов погодився.

У жахливій трагедії голодомору 1933 року на Україні цілком справедливо звинувачують Йосипа Віссаріоновича Сталіна (1879–1953). Але мало хто знає, що якоюсь мірою трагедія українського геноциду голодом мала жертви й у сталінській родині. Надія Сергіївна Аллілуєва, дружина великого вождя, восени 1932 р. постійно отримувала звістки про трагедію голодомору, що наближається на Україну та на Кубань. Бачила вона й сама худих, висажених, зубожілих людей. На спроби переконати чоловіка врятувати людей від голодної смерті той реагував брутально, починав її лягати, ображати. Остання сварка між ними відбулася під час Жовтневих свят, коли Аллілуєва прийшла у гнів, побачивши величезні столи, що не витримували різноманіття наїдків та напоїв. Усе це розлютило її. Сталін вилаяв свою жінку і навіть ударив її. Надія побігла до своєї кімнати, слідом за нею пішов Йосип. Через кілька секунд пролунав постріл. Кремлівське оточення, що зібралось у кімнаті Аллілуєвої, побачило труп молодої жінки у калюжі крові з пістолетом у руці та діркою у скроні. Двоє маленьких дітей “вождя всіх часів і народів” – Василь та Світлана – осиротіли.

Відомий український кіномитець, письменник, художник Олександр Петрович Довженко (1894–1956) був одружений двічі. Перший його шлюб у 1917 р. з учителькою Варварою Семенівною Криловою виявився невдалим і по кількох роках розпався. Його другою жінкою стала актриса Юлія Іпполітівна Солнцева (1901–1989), яка з 1930 р. працювала разом із чоловіком. Вона знялася у поставлених ним фільмах “Земля” (1930), “Іван” (1932), “Аероград” (1935), “Щорс” (1939), “Мічурін” (1949). За сценаріями та творами Довженка Ю.І.Солнцева поставила фільми “Поєма про море” (1958), “Повість полум'яних літ” (1961), “Зачарована Десна” (1964), “Незабутнє” (1967), “Золоті ворота” (1969, про творчість О.П.Довженка).

В період найбільшого розмаху сталінських репресій у середовищі партійних і радянських діячів в СРСР у 1937 р. великого розголосу набуло самогубство голови Ради Народних Комісарів УСРР Панаса Петровича Любченка (1897–1937). 29 серпня 1937 р. після нищівної критики на свою адресу за “буржуазний націоналізм” на пленумі ЦК КП(б)У під час перерви у засіданнях Любченко поїхав додому й на роботі пленуму більше не з'явився. Мертве тіло керівника уряду Радянської України було знайдене у власній квартирі. Поряд з ним лежало й тіло його вбитої дружини. Очевидно, передбачаючи арешт себе та своєї дружини, Любченко повідомив їй про перспективу допитів, тортур і ймовірну загибель у застінках НКВС, тому подружжя вирішило померти разом. Він застрелив її, а потім себе.

Один з найкращих нарисів про минуле України був створений видатною жінкою-істориком, доктором історичних наук, професором Наталією Дмитрівною Полонською-Василенко (1884–1973). Вона була етнічною росіяною. Її дівоче прізвище Меньшова. Проте народилася вона в Харкові, любила Україну й усе своє життя присвятила служінню їй. Особисте життя жінки було складним. Вона тричі виходила заміж. З першим чоловіком молодим прапорщиком Сергієм Гавриловичем Полонським вона проживала в шлюбі 8 років (1906–1914) й розійшлася. Про нього вона рідко згадувала, хоча залишила собі його прізвище після розлучення. Другим її чоловіком був видатний науковий і політичний діяч Микола Прокопович Василенко, старший від неї на 17 років. Свого часу він був гімназійним

учителем у юної Наталії Меньшової і її першим таємним коханням. Прізвище дослідниці минулого стало подвійним. Цей шлюб тривав 12 років (1923-1935), витримав жажливі випробування долі у вигляді сталінських репресій і завершився зі смертю чоловіка. Проте жінці пощастило вийти заміж втретє за науковця Олександра Михайловича Моргуна, який був на 10 років старшим за неї. Цей третій шлюб тривав 24 роки (1937-1961) і також був сповнений трагізму. В 1941 р. подружжя потрапило під німецьку окупацію. Боючись повернення сталінського режиму, воно виїхало за межі України й після довготривалих перипетій осіло в Німеччині. На чужині дослідниця не полишала наукової діяльності: писала, викладала у Мюнхені в Українському Вільному університеті, доглядала за хворим чоловіком, який помер у 1961 р. Померла жінка історик у німецькому містечку Дорнштатт.

Серед найбільш відомих радянських діячів, що народилися в Україні, золотим весіллям могли похвалитися генеральний секретар ЦК КПРС Леонід Ілліч Брежнєв (1906–1982) та його дружина Вікторія Петрівна, шлюбний стаж яких склав 54 роки (1928–1982), вони мали двох дітей – дочку та сина, та перший секретар ЦК КПУ Петро Юхимович Шелест (1908–1996) зі своєю другою жінкою Іраїдою Павлівною, які також прожили разом 54 роки (1942–1996), спільних дітей у них не було, але було двоє синів від першого шлюбу чоловіка.

22 червня 1941 року почалася німецько-радянська війна. Внаслідок швидкого просування німецьких військ територія України була дуже швидко окупована загарбниками. На захоплених територіях був установлений жорсткий окупаційний режим, що тривав до остаточного вигнання німецьких загарбників у 1944-му році. На цих землях переважало нічне населення. Це пояснюється тим, що багатьох чоловіків було мобілізовано до Червоної Армії, вивезено в евакуацію, примусово забрано до Німеччини або вони влилися у партизанський рух. Українські жінки по-різному пережили жахливу окупацію. Дехто брав участь у визвольній боротьбі проти окупантів, дехто був відправлений на важкі роботи до Німеччини. Більшість же населення з надією очікувала визволення України від німців. Проте досить частими були випадки близьких (інтимних) контактів між українськими жінками та загарбниками. Хоча слід зазначити, що закони “расової чистоти” забороняли німецьким військовослужбовцям статеві зносини з неповнолітніми народами – унтерменшами, до яких теоретики нацизму відносили й українців. Однак, на практиці, ця заборона постійно порушувалася. Непоодинокими були випадки, коли українські жінки та дівчата жили з німецькими солдатами та офіцерами. Для деякого з них це був засіб вижити в тяжких умовах окупації, для інших не виключені і романтичні почуття до завойовників. У суспільстві такі жінки таврувалися ганьбою і вважалися зрадницями. Із приходом на Україну Червоної Армії невеличка частина жіноцтва, що була запламована зв'язками з поневолювачами, вирушила на захід із відступаючою німецькою армією. Але більшість залишилася на Батьківщині й зазнала ще більшого приниження від радянської влади. “Німецьких сучок” [майже напівофіційний термін – Є.Л.] часто розстрілювали та вішали без суду та слідства, гвалтували радянські “визволителі”, а в більшості вони піддавалися суспільному остракізму і змушені були до кінця життя спокутувати свою провину перед радянською владою. Щоб убезпечувати себе від переслідувань, багато з них змінювали свої імена та прізвища і місце проживання. Також необхідно зазначити, що під час просування Червоної Армії на захід її бійці подовгу зупинялися на постій в українських селах, де тоді вже переважало жіноче населення. Внаслідок спілкування українських жінок з визволителями-червоноармійцями інколи народжувалися діти, виникали сім'ї.

Відомий український поет, політичний діяч, археолог Олег Олександрович Кандиба (1907–1944), більше відомий під псевдонімом Олега Ольжича, брав активну участь у боротьбі за незалежність України. В березні 1939 р. він керував збройною боротьбою Карпатської України проти угорських загарбників. Вхпив до керівництва ОУН (м), яку очолював Андрій Мельник. Із 1941 по 1944 р. в умовах німецької окупації перебував на Україні, де намагався проводити визвольну боротьбу. Після арешту Мельника у січні 1944 р. виконував обов'язки Голови Проводу Українських Націоналістів і постійно перебував у Львові. Передчуваючи можливість свого арешту гестапо, Олег Кандиба відправив свою вагітну дружину до Праги, де проживали її батьки, а сам залишився у Львові керувати підпільною діяльністю ОУН(м). 25 травня 1944 р. гестапо заарештувало його. Кандиба був відправлений до концтабору Заксенхауз. Після тортур і катувань він помер увечері 9 червня 1944 р. Його тіло було спалене у крематорії. 31 липня 1944 р. у Празі народився його син, якого на честь батька також назвали Олегом.

Головнокомандувач УПА Роман Шухевич (1907-1950) був одружений з сестрою свого давнього товариша й соратника по націоналістичному підпіллі Юрія Березинського – Наталією. Щоб убезпечити дружину від переслідувань з боку окупаційної влади – німецької, а згодом радянської, в 1944 р. Шухевич розійшовся з нею. Однак це не врятувало його родину від репресій. Радянський уряд заарештував дружину командира, його старих батьків, а дітей відправив до сирітських притулків. Його син Юрій півжиття був позбавлений волі. Нова влада кількаразово використовувала Наталію Шухевич як приманку, щоб піймати лідера націоналістичного підпілля, але після невдалих спроб відправила її в ув'язнення.

Друга світова війна (1939–1945) призвела до величезних людських втрат на Україні, насамперед у чоловічому населенні, внаслідок чого утворився величезний демографічний скіс. Виник “дефіцит” чоловіків. Частими стали шлюби між молодшими чоловіками та старшими за віком жінками, що раніше було явищем досить рідким. Протягом принаймні двох повоєнних поколінь жінки старшого віку “відтягували” на себе частину молодших чоловіків, “обділяючи” таким чином їхніх ровесниць.

В листопаді 1941 р. в СРСР був запроваджений «Податок на неодружених, одиноких і малосімейних громадян», або так званий податок на бездітність. Причиною запровадження цього податку були величезні людські втрати, в першу чергу серед чоловіків, й необхідність їх поповнення, а також потреба у підтримці родин, що втратили свого годувальника на фронті. Згідно з відповідною постановою бездітні чоловіки від 20 до 50 років і бездітні жінки від 20 до 45 повинні були відраховувати 6% зарплатні державі. Звільнялися від податку особи, що не могли завести дитину за станом здоров'я. Податок переставали стягувати після народження чи усиновлення дитини. У випадку одруження податок стягувати припиняли на рік, але, якщо протягом цього часу подружжя пара не наро-

джувала дитини, стягування податку відновлювалося. Цей безпрецедентний податок не був скасований і з закінченням війни, продовжуючи діяти до розпаду Радянського Союзу в 1991 р.

Лідер Конгресу українських націоналістів (КУН) Ярослава (Слава) Стецько (1920–2003) – довгий час була найстарішим депутатом Верховної Ради України. Справжнє її ім'я Анна Євгенія (дівоче прізвище Музика). Вона взяла собі псевдо “Ярослава Стецько” на пам'ять про свого чоловіка Ярослава Стецька (1912–1986), одного з лідерів Організації українських націоналістів (ОУН), відомого борця за незалежність України в роки Другої світової війни, голову Українського державного правління, утвореного 30 червня 1941 р. у Львові після проголошення Акту відновлення самостійності України, з 1946 р. до смерті – голови Антибільшовицького блоку народів. Ярослав Стецько і Анна Музика одружилися в 1946 р.

5 березня 1953 р. помер Сталін. Величезна радянська країна була охоплена трауром. Традиційне свято жінок – 8 березня – Міжнародний жіночий день – забулося в державній жалобі. Привітати кохану жінку 8 березня 1953 р., подарувавши їй букет квітів, було кроком відчайдушним і ризикованим.

До речі, до 1966 року 8 березня було робочим днем. Святковим його зробив тодішній генсек ЦК КПРС і великий жонолюб Леонід Ілліч Брежнєв.

У радянські часи були добре відомі класики соцреалізму – український письменник, драматург і сценарист Олександр Євдокимович Корнійчук (1905–1972) та його дружина – польська, українська та російська письменниця Ванда Львівна Василевська (1905–1964). Вони познайомилися й одружилися в буремні роки Другої світової війни. Для обох це був другий шлюб. Перший чоловік Ванди Львівни загинув на початку війни. Жінка переїхала з окупованої німцями Польщі до Радянської України. Олександр Євдокимович закохався в неї. Він розлучився зі своєю першою дружиною, щоб одружитися з Вандою Львівною. Під час жакливого німецько-радянської війни Корнійчук і Василевська спільно працювали на ідеологічному фронті, створюючи художні твори, що надихали радянських громадян на боротьбу за визволення своєї держави від окупантів. Світову відомість Василевській принесла патріотична повість “Райдуга” (1942), що розповідала про звірства німецьких загарбників на українській землі та визвольну боротьбу українського народу. Кінорежисер Марк Семенович Донської зняв за цією повістю однойменний фільм. У 1944 р. ця кінострічка стала першим радянським фільмом, удостоєним премії Американської кіноакадемії “Оскар”. Корнійчук і Василевська спільно написали лібретто до опери Костянтина Федоровича Данькевича “Богдан Хмельницький” (1951). Подружжя Корнійчука та Василевської – українця та польки – називали прикладом “дружби народів” та підносилися за сталінської доби. Зараз творчий доробок цих культурних діячів майже повністю знехтуваний.

Серед українських дисидентів – діячів правозахисного руху 1960–1970-х років – можна відзначити подружжю пару художників Алли Олександрівни Горської (1929–1970) та її чоловіка Віктора Івановича Зарецького (1925–1990). Вони були активними членами Клубу творчої молоді у Києві, очолюваного Лесем Степановичем Танюком, який збирав у часи тотальної русифікації всіх небайдужих до української культури. За цю діяльність радянська влада переслідувала націонал-патріотів. На квартирі подружжя агентами КДБ було встановлено підслуховуючі пристрої. Жінка та чоловік були виключені зі Спілки художників України. 28 листопада 1970 р. Алла Горська загинула за нез'ясованих обставин. Її знайшли зарубаною у Василькові під Києвом у будинку свекра, мертве тіло якого було знайдене незабаром на залізничній колії. Почалися розправи над дисидентами та масові гоніння на українську інтелігенцію.

Зворушливим є подружжя видатної співачки та актриси Софії Михайлівни Ротару (1947) та її режисера та продюсера Анатолія Кириловича Євдокименка (1942–2002). Він закохався у зірку радянської естради, яка лише сходила, побачивши її фото на обкладинці журналу “Україна”. Хлопець тоді служив у лавах Радянської Армії, але поставив собі за мету домогтися руки коханої. Через два роки, 22 вересня 1968 р., Софія та Анатолій одружилися. Незабаром у них народився син Руслан. Пісні, які виконувала Ротару, ставали хітами, які співав увесь Радянський Союз, а згодом і пострадянські держави: “Червона рута”, “Водограй”, “Черемшина”, “Аист на крыше”, “Золотое сердце”, “Лаванда”, “Хуторянка”, “Белый танец” тощо. В 1971–1975 рр. Ротару була солісткою Чернівецької філармонії, з 1975 р. – Кримської філармонії. Крім численних міжнародних нагород, зокрема “Золотий Орфей” (Бургас, Болгарія, 1973), “Бурштиновий соловей” (Сопот, Польща, 1974) та ін., Ротару була удостоєна звання народної артистки Української РСР (1976), Молдавської РСР (1985) та СРСР (1988). Під час розпаду Радянського Союзу з'явився анекдот: президенти України, Росії та Молдавії порушили питання – “Як ділити Софію Ротару?”. Софія Михайлівна живе переважно в Ялті або в Києві.

З 1970 р. в СРСР почав вироблятися новий легковий автомобіль ВАЗ-2101 (“копійка”), який був удосконаленим і модернізованим аналогом італійської машини марки ФІАТ-124 й відразу став предметом бажання радянських автолюбителів. Новий автівці дали гарну назву “Жигулі” від мальовничого гірського масиву понад Волгою. Радянський новотвір масово пішов на експорт, приносячи державі так потрібну валюту. Проте відразу виявився казус: у багатьох мовах назва авто викликала непристойні асоціації, найрозповсюдженішою з яких було слово “жиголо”, що викликало кепкування з цього досягнення радянської промисловості за кордоном. Назву автівки вирішено було змінити так, щоб вона пристойно звучала в усіх країнах. З 1973 р. замість “Жигулів” на експорт пішли “Лади”. Походження нової назви тлумачили по-різному: то пов'язували це слово з символом ладді (лодії-човна), що з'явився на авто, то з популярною того часу піснею “Хмуриться не надо, Лада”. Однак у будь-якому разі Лада – це ім'я давньослов'янської богині кохання. Нова романтична назва швидко витіснила стару – географічну. Сотні тисяч цих “машин кохання” коlesять зараз дорогами на різних континентах.

В радянські часи публічний прояв романтичних почуттів вважався аморальним. Любити належало Батьківщину та комуністичну партію. Відповідно здійснювалося й виховання молоді. Поцілунок хлопця й дівчини у школі

чи вузі розглядався як надзвичайна пригода, що свідчила про розпусту, й міг тягнути за собою серйозні розбірки на піонерських чи комсомольських зборах. В радянському кіно було накладене суворе табу на зображення оголеного тіла та постільні сцени. Квінтесенцією пуританського ставлення до кохання в СРСР стала фраза, що пролунала в 1986 р. під час телемосту Ленінград-Бостон ("Жінки говорять з жінками") з вуст представниці Комітету радянських жінок Людмили Миколаївни Іванової: "У нас секса нет". Справедливості заради, слід зазначити що слова Іванової, які стали крилатими, були вирвані з контексту. На слова американки, що в США жінки часто знімаються оголеними для реклами та її запит, чи використовуються подібні сексуальні образи в СРСР, Іванова й відповіла своє знамените: "У нас секса нет... на телевидении". Саме слово секс в СРСР майже не вживалося й було синонімом розпусти, що процвітала на Заході. Проте останні слова жінки потонули в гомеричному реготі аудиторії, а твердження, що в Радянському Союзі сексу немає, стало крилатим.

Одним із лідерів українського дисидентського руху по праву вважають журналіста-правозахисника, багаторічного політв'язня Вячеслава Максимовича Чорновола (1937–1999). Майже три десятиліття вірним помічником і товаришем для нього була дружина Алена Василівна Пашко (1937), відома поетеса. Обидва вже мали шлюбний досвід у минулому. Проте спільна боротьба задля відродження самостійності Батьківщини об'єднала цих чоловіка та жінку. Вони разом пройшли заслання, табори, переслідування з боку влади, триумфи та зради й були нерозлучні аж до 25 березня 1999 р., коли раптова й загадкова смерть в автокатастрофі забрала життя Чорновола.

Герой України, кумир молоді, чемпіон світу з боксу у суперважкій вазі, а також відомий політичний діяч, один із лідерів політичного блоку "Пора-ПРП" Віталій Володимирович Кличко (1971), мабуть, найважливішу свою перемогу отримав не на ринзі, а в особистому житті, забравши свою жінку з-під вінця, відбивши її в іншого чоловіка. Наталія була професійною фотомоделлю, нічого не розумілася на боксі й не чула про братів Кличків. На момент знайомства Віталія та Наталії дівчина мала нареченого й готувалася до весілля. Однак Віталій звик не відступати й не здаватися і досяг свого. Вони з Наталією одружилися в 1996 р. Протягом 10-річного шлюбу у них народилося троє дітей: сини Єгор-Даніель і Максим та дочка Єлизабет-Вікторія.

Під час Помаранчевої революції 2004-го року суспільне напруження було настільки сильним, що часто відображалося навіть на взаєминах між чоловіком та жінкою. Питання "Кого підтримуєш на виборах – Ющенка чи Януковича?" інколи ставало причиною суперечок у сім'ї, призводило до бойкоту. Відомі випадки, коли внаслідок сильної політичної акцентуації між чоловіком і жінкою (хлопцем і дівчиною) відбувався розрив стосунків. Проте слід відмітити і позитивну рису, оскільки активними діячами суспільних виступів були переважно молоді люди, в період Помаранчевої революції на Майдані та в інших місцях України відбувалося знайомство і зближення молодих людей, що в подальшому могло знайти продовження у романтичних стосунках і навіть у створенні нових сімей.

2 жовтня 2005 р. єдина дочка відомої жінки-політика, екс-прем'єра України Юлії Тимошенко 26-річна Євгенія вийшла заміж за 36-річного англійського рокера Шона Карра. Наречений прийняв православ'я, щоб зробити можливим обряд вінчання у Києво-Печерській лаврі.

Чернігівські дівчата, бажаючи позбавитися надокучливого кавалера, призначають йому побачення на Валу (історичний район в центрі міста) біля тринадцятої гармати. Але там їх лише дванадцять...

На парламентських виборах навесні 2006-го року Блок Юлії Тимошенко використав любовну символіку – червоне серце на білому тлі.

Цікавий пам'ятник є у Дніпропетровську – фонтан Кохання. Це дивовижний фонтан увінчаний фігуркою Амура з натягненим луком і стрілою. Перед фонтаном, за українським звичаєм, лежить вилитий із металу рушник, на якому знаходяться відбитки чоловічих і жіночих ніг. Закохані, наречені та молодята приходять сюди, щоб сфотографуватися та загадати бажання про щасливе спільне життя.

Серед великої кількості українських жіночих імен лише одне не закінчується на -а чи -я. Це – Любов.

Післямова

*Життя кожної людини – це ціла епоха!
Під могильними плитами лежить всесвітня історія!*
Генріх Гейне

Шановний читачу! Ось і перегорнута остання сторінка великої розповіді про взаємини чоловіка та жінки в історії України. Послідовно перед нами пройшли герої легенд, князі, гетьмани, народні ватажки, письменники, науковці, митці, революціонери, державні діячі тощо. Кожна історія є неповторною. Деякі з життєписних оповідань були обширними, докладними, а інші, навпаки, короткими й уривчастими. Однак це відповідає реаліям життя. Про одних людей ми знаємо дуже багато, до найдрібніших подробиць, про інших – дуже мало, майже нічого. Долі різних людей схрещуються, розходяться і схрещуються знову в їхньому житті або в житті їх нащадків. Цей процес безперервний. Герої даних розповідей жили на Україні, але в різні часи, належали до різних суспільних станів, мали різні виховання, уподобання та смаки, по-різному прожили та закінчили своє життя. Карколомні злети і приголомшливі падіння, величезна розкіш і гнітюче зубожіння – все це було на сторінках цієї книги. Єдиним для всіх цих людей була сила, що за різних обставин змушувала їх до зв'язку з особами протилежної статі. Найголовнішою силою, що змушує ЧОЛОВІКА та ЖІНКУ поєднатися, безумовно, є КОХАННЯ. Автор не ставив собі за мету охопити всі відомі романтичні історії в минулому України. За межами даного дослідження залишилося безліч цікавих історій, які не потрапили на сторінки цієї книги. Проте навіть ця мізерна кількість історій ЧОЛОВІКА та ЖІНКИ доводить лише один неспростовний факт: князь і холоп, комуніст і націоналіст, політик і філософ перед лицем ЖІНКИ є просто ЧОЛОВІКОМ, графиня та селянка, актриса та робітниця для свого ЧОЛОВІКА є лише ЖІНКОЮ.

Слава ЖІНКАМ! Слава ЧОЛОВІКАМ!

Вибрана література

1. Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
2. Безелянский Ю.Н. Тысяча и два поцелуя. Занимательная энциклопедия. – М.: Радуга, 2004. – 336 с.
3. Беспечный Т.А., Букреева Т.Т. Нестор Махно: правда и легенды. – Донецк: Донеччина, 1996. – 286 с.
4. Бойко О.Д. Україна: від путчу до Пущі (серпень-грудень 1991 р.). – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2006. – 224 с.
5. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: жінки в громадському житті України. 1884-1939. – К.: Либідь, 1995. – 424 с.
6. Боплан Г.Л. де. Опис України; Меріме П. Українські козаки. Богдан Хмельницький. – Львів: Каменяр, 1990. – 302 с.
7. Брежнев Л.И. Возрождение. – М.: Издательство политической литературы, 1978. – 62 с.
8. Брежнев Л.И. Малая земля. – М.: Издательство политической литературы, 1979. – 48 с.
9. Брежнев Л.И. Целина. – М.: Просвещение, 1979. – 80 с.
10. В мире мифов и легенд / Сост. Синельченко В.Н., Петров М.Б. – СПб.: ООО "Издательство Золотой век"; "Издательство Веста", 2001. – 528 с.
11. Валишевский К. Дочь Петра Великого. – Ростов н/Д.: Феникс, 1998. – 544.
12. Васильева Е.К., Пернатъев Ю.С. 50 знаменитых любовников. – Х.: Фолио, 2004. – 510 с.
13. Васильева Л. Кремлевские жены. – Х.: Изд-во средства массовой информации "Эврика-дефанта", 1992. – 535 с.
14. Верстюк В.Ф., Пиріг Р.Я. М.С.Грушевський. Коротка хроніка життя та діяльності. – К.: Либідь, 1996. – 144 с.
15. Видатні постаті України: Біографічний довідник / Г.В.Щокін, М.Ф.Головатий, В.А.Гайченко та ін. – К.: МАУП, 2004. – 872 с.
16. Визначні особистості в історії України: У 2 ч. – К.: Ред. загальнопед. газ., 2004. – 132; 128 с.
17. Вожди и тираны / Автор-составитель Р.Н.Гришко. – Минск: Совр. Литератор, 1998. – 608 с.
18. Возианов В.Ф. Чужой среди своих? – К.: Оріяни, 2003. – 64 с.
19. Володарі гетьманської булави: Історичні портрети / В.А.Смолій (авт. передмови). – К.: Варта, 1995. – 557 с.
20. Володимир Щербицький: спогади сучасників / За ред. В.Ф.Возіанова, В.К.Врублевського, Ю.Н.Єльченка, Б.В. Іваненка. – К.: Вид. Дім "Ін Юре", 2003. – 588 с.
21. Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. – К.: Фірма "Довіра", 1993. – 254 с.
22. Ганна Барвінок. Збірник. – К.: Рада, 2001. – 556 с.
23. Гетманец М.Ф. Тайна реки Каялы. – Х.: Вища школа. Изд-во при Харьк. ун-те, 1982. – 144 с.
24. Гордасевич Г.Л. Степан Бандера: людина і міф. – Львів: ЛА "Піраміда", 2001. – 208 с.
25. Гордон Д.И. Звезды политического небосклона. – Х.: Фолио, 2004. – 400 с.
26. Горобець В.М., Чухліб Т.В. Незнайомі Кліо: таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба / В.А.Смолій (наук. ред.). – К.: Наукова думка, 2004. – 310 с.
27. Грачев А. Горбачев. – М.: Вагриус, 2001. – 448 с.
28. Грицак Ярослав. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота. – К.: Критика, 2006. – 632 с.
29. Грушевський М.С. Про батька козацького Богдана Хмельницького. – Дніпропетровськ: Січ, 1993. – 55 с.
30. Грушевський М.С. Щоденник. 1886-1894. – К.: Інститут археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ, 1997. – 264 с.
31. Гуржій О.І. Іван Скоропадський. – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 2004. – 312 с.
32. Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII- XVIII ст.: кордони, населення, право. – К.: Основи, 1996. – 223 с.
33. Давньоруські любоводри / В.Горський, О.Вдовина, Ю.Завгородній, О.Киричок. – К.: ВД "Києво-Могилянська академія", 2004. – 304 с.
34. Данцев А.А. Правители России. XX век. – Ростов н/Д.: Феникс, 2000. – 512 с.
35. Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М.С.Грушевського НАНУ / Літературна агенція "Піраміда", 2007. – 808 с.
36. Довідник з історії України / За ред. І.Підкови, Р.Шуста. – К.: Генеза, 2002. – 1136 с.
37. Документи про Шовгенових та Теліг у фондах ЦДАВО України. Показчик / Упоряд.: Н.В.Маковська та ін. – К.: Видавництво імені Олега Теліги, 2006. – 152 с.
38. Дорошко М. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917-1938 рр.). – К.: Ніка-Центр, 2008. – 368 с.
39. Ефименко А.Я. История украинского народа. – К.: Лыбидь, 1990. – 512 с.
40. Жінки України: Біографічний енциклопедичний словник / Л.Г.Андрієнко та ін. – К.: Фенікс, 2001. – 560 с.
41. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. – К.: АТ "Обереги", 1994. – 456 с.
42. Зеленська Л.І. Ганна Барвінок. – Чернігів: ДКП РВВ, 2001. – 130 с.
43. Іванченко Р.П. Українська державність в 20-90-х рр. – К.: МІЛП, 2000. – 256 с.
44. Ісаєвич Я.Д. Галицько-Волинська держава. – Льв.: НАН України, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича, 1999. – 36 с.
45. Історія України в особах: IX-XVIII ст. / В.Замлинський (кер. авт. кол.). – К.: Україна, 1993. – 396 с.
46. Історія України в особах: XIX-XX ст. / І.Войцехівська (кер. авт. кол.). – К.: Україна, 1995. – 479 с.
47. Історія української культури: Збірник матеріалів і документів / Упоряд.: Б.І.Білик, Ю.А.Горбань, Я.С.Калакура та ін.; За ред. С.М.Клапчука, В.Ф. Остафійчука. – К.: Вища школа, 2000. – 607 с.
48. Калугін Ю.І. Декабристи на Україні. – К.: Молодь, 1971. – 374 с.
49. Канивец В. Кармалюк. – М.: Молодая гвардия, 1965. – 204 с.
50. Касьянов Г. Україна 1991-2007: нариси новітньої історії. – К.: Наш час, 2008. – 432 с.

51. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: Глобус, Вік; Едмонтон: Канадський інститут українських студій Альбертського університету, 1992. – 176 с.
52. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – К.: Наукова думка, 1990. – 544; 696; 438 с.
53. Кирилюк Є.П., Шаблювський Є.С., Шубравський В.Є. Т.Г.Шевченко. Біографія. – К.: Наукова думка, 1964. – 636 с.
54. Коваленко Є.І., Пінчук І.М. Освітня діяльність і педагогічні погляди С.Русової. – Ніжин: НДПІ, 1998. – 214 с.
55. Коваль А.П. Знайомі незнайомці: Походження назв поселень України. – К.: Либідь, 2001. – 304 с.
56. Козуля О. Жінки в історії України. – К.: Український центр духовної культури, 1993. – 256 с.
57. Колесник А.Н. Мифы и правда о семье Сталина. – Х.: Простор, 1990. – 174 с.
58. Костенко А.І. Леся Українка. – К.: Дніпро, 1985. – 393 с.
59. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – К.: Издательство КГУ, 1989. – 736 с.
60. Костомаров Н.И. Мазепа. – М.: Республика, 1992. – 335 с.
61. Котляр М.Ф. Данило Галицький: біографічний нарис. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2002. – 328 с.
62. Котляр М.Ф., Смолій В.А. Історія в життєписах. – К.: Час, 1994. – 328 с.
63. Котляр М.Ф. Полководці Давньої Русі. – К.: Україна, 1991. – 150 с.
64. Котляр Н.Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. – К.: Наукова думка, 1986. – 159 с.
65. Которн Н. Интимная жизнь великих диктаторов. – М.: ООО Фирма «Издательство АСТ», 1999. – 352 с.
66. Краскова В.С. Кремлевские любовницы. – Минск: Современный литератор, 1999. – 414 с.
67. Краскова В.С. Кремль. Тайны кремлевских жен, детей, кланов. – Минск: Современный литератор, 2007. – 640 с.
68. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – К.: Видавництво АН УРСР, 1954. – 524 с.
69. Крупницький Б. Д. Гетьман Мазепа та його доба. – К.: Україна, 2003. – 240 с.
70. Круляницький Б.Д. Гетьман Пилип Орлик (1672-1742). Його життя і доля. – К.: Дніпро, 1991. – 79 с.
71. Кудрявцев Л.А. История губернаторства в Киеве и Украине. – К.: Вид. центр «ДрУк», 2003. – 352 с.
72. Кучкин В.А. Русь под игом: как это было? – М.: Панорама, 1991. – 32 с.
73. Легенды Крыма. – Симферополь: «Крым», 1967. – 271.
74. Леонид Брежнев в воспоминаниях, размышлениях, суждениях. – Ростов н/Д.: Феникс, 1998. – 384 с.
75. Лепкий Б. Життєпис Тараса Шевченка. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2004. – 216 с.
76. Лепкий Б. Про життя і твори Тараса Шевченка. – К.: Україна, 1994. – 173 с.
77. Литвин В.М. Політична арена України: дійові особи та виконавці. – К.: Абрис, 1994. – 495 с.
78. Литература Древней Руси: Библиограф. Словарь / Сост. Л.В.Соколова; под ред. О.В.Творогова. – М.: Просвещение, 1996. – 240 с.
79. Лосє Є. Історія прекрасної бітинки. – К.: Юніверс, 2005. – 448 с.
80. Луговий О. Визначне жіноцтво України. – К.: Дніпро, 1994. – 335 с.
81. Лукінюк М.В. Обережно: міфи! – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2003. – 576 с.
82. Маршрутами історії / Упоряд. Ю.І.Шаповал. – К.: Політвидав України, 1990. – 655 с.
83. Медведев Р.А. Н.С.Хрущев: Политическая биография. – М.: Книга, 1990. – 268 с.
84. Мирошникова В.В., Мирошникова Д.С. 100 знаменитых политиков. – Х.: Фолио, 2004. – 511 с.
85. Мистецтво України: Біографічний довідник / Упоряд.: А.В.Кудрицький, М.Г.Лабінський. – К.: Українська енциклопедія, 1997. – 700 с.
86. Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. – Ред. Л.Винар. – Нью Йорк-К.: Книга, 2000. – 416 с.
87. Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920-1930-і роки) / Збірник документів і матеріалів. – К., 1997. – 183 с.
88. Мицик Ю.А. Гетьман Іван Виговський. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – 84 с.
89. Мицик Ю.А. Іван Мазепа. – К., 2007. – 70 с.
90. Морозова Л.Е. Русские княгини. Женщины и власть. – М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2004. – 256 с.
91. Мусский И.А. Сто великих супружеских пар. – М.: Вече, 2005. – 280 с.
92. Назаренко М.Й. Поховання на могилі (Шевченко, якого знали). – К.: ВД «Сварог», 2006. – 688 с.
93. Нахлік Є.К. Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша. – К.: Український письменник, 2006. – 351 с.
94. Никита Сергеевич Хрущев. Материалы к биографии / Сост. Ю.В.Аксютин. – М.: Политиздат, 1989. – 367 с.
95. Ноймайр А. Диктаторы в зеркале медицины. Наполеон. Гитлер. Сталин. – Ростов н/Д.: Феникс, 1997. – 480 с.
96. Павленко С.О. Іван Мазепа. – К.: Альтернативи, 2003. – 416 с.
97. Павленко С.О. Міф про Мазепу. – Чернівці: Сіверянська думка, 1998. – 248 с.
98. Павленко С.О. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – 602 с.
99. Петлюра С.В. Вибрані твори та документи. – К.: Фірма «Довіра», 1994. – 271 с.
100. Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали / За ред. Ю.І.Шаповала. – К.: Генеза, 2003. – 808 с.
101. Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924-1934). – К., Інститут української археографії АН України, 1993. – 200 с.
102. Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. 1817-1885. – К.: Наукова думка, 1992. – 232 с.
103. Плацинда С.П. Словник давньоукраїнської міфології. – К.: Український письменник, 1993. – 63 с.
104. Повість минулих літ. Літопис. – К.: Веселка, 1989. – 224 с.
105. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: У 2 т. – К.: Либідь, 1992. – 590; 608 с.

106. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934. – К.: Україна, 1996. – 335 с.
107. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: справа «УНЦ» і останні роки життя (1931-1934). – К.: Критика, 1999. – 356 с.
108. Путилов Б.Н. Древняя Русь в лицах: боги, герои, люди. – СПб.: Азбука-классика, 2001. – 367 с.
109. Реєнт О.П., Коляда І.А. Усі гетьмани України: легенди, міфи, біографії. – Х.: Фоліо, 2007. – 416 с.
110. Ричка В.М. За літописним рядком: Історичні оповіді про Київську Русь. – К.: Радянська школа, 1991. – 206 с.
111. Ричка В.М. Княгиня Ольга. – К.: Альтернативи, 2004. – 336 с.
112. Савон О.А. Дідовці: садиба творчості і доброти. – Прилуки: Краєзнавець, 1993. – 31 с.
113. Савченко В.А. Симон Петлюра. – Х.: Фоліо, 2004. – 415 с.
114. Семанов С.Н. Брежнев – правитель «Золотого века». – М.: Вече, 2002. – 400 с.
115. Сергійчук В.І. Симон Петлюра. – К.: Україна, 2004. – 448 с.
116. Серяков М.Л. Любовь и власть в русской истории. – СПб.: Изд. Дом «Нева»; М.: «ОЛМА-ПРЕССОбразование», 2002. – 320 с.
117. Січинський В.Ю. Чужинці про Україну. – К.: Фірма «Довіра», 1992. – 256 с.
118. Склярєнко В.М., Іовлева Т.В., Батий Я.А., Панкова М.А. 100 знаменитых женщин Украины. – Х.: Фоліо, 2006. – 510 с.
119. Слабошпицький М.Ф. З голосу нашої Клію: (Події і люди української історії). – К.: Фірма «Довіра», 1993. – 255 с.
120. Служинська З. Генеалогія. – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, 2003. – 256 с.
121. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. – К.: Альтернативи, 2003. – 400 с.
122. Смоляр Л.О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України другої половини ХІХ-початку ХХ ст. Сторінки історії. – Одеса: Астропринт, 1998. – 408 с.
123. Соколов Б.В. Леонид Брежнев. Золотая эпоха. – М.: Аст-Пресс книга, 2004. – 330 с.
124. Сокольский Ю.М. История в историях, забавных и не очень. – СПб.: Норинт, 2002. – 416 с.
125. Сокольский Ю.М. Цари и министры. – СПб.: ООО «Издательство Полигон», 2000. – 280 с.
126. Соловьев С.М. Чтения и рассказы по истории России. – М.: Правда, 1990. – 768 с.
127. Спогади про Тараса Шевченка / За ред. І.О.Дзевєріна. – К.: Дніпро, 1982. – 547 с.
128. Сто великих любовников. Автор-Составитель И.А.Муромов. – М.: Вече, 1998. – 624 с.
129. Сто великих любовниц. Автор-составитель И.А.Муромов. – М.: Вече, 1998. – 576 с.
130. Сто найвідоміших українців / М.Гнатюк, Л.Громовенко, О.Ламонова та ін. – М.: Вече, К.: Книжковий дім «Орфей», 2002. – 587 с.
131. Тайна власти. – Х.: Фортуна-Пресс, РИП «Оригинал», 1997. – 624 с.
132. Толочко П.П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. – К.: Артєк, 1996. – 216 с.
133. Толочко П.П. Дворцовые интриги на Руси. – К.: Альтернативи, 2001. – 206 с.
134. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – СПб.: Алетейя, 2003. – 160 с.
135. Трубайчук А., Стрельський Г. Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. – К., 1996. – 186 с.
136. Українские предания / Сост. В.Возняк. – К.: Фірма «Довіра», 1992. – 140 с.
137. Україна Incognita / За заг. Ред. Л.Івшиної. – К.: Факт, 2003. – 320 с.
138. Українки в історії / С.Андрусів, Ю.Багаліка, М.Богачевська-Хом'як та ін.; В.Борисенко (ред.). – К.: Либідь, 2004. – 326 с.
139. Українська література ХІV-ХVІ ст. – К.: Наукова думка, 1988. – 600 с.
140. Українська література у портретах і довідках. Давня література – література ХІХ ст. Довідник / Редкол.: С.П.Денисюк, В.Г.Дончик, П.П.Кононенко та ін. – К.: Либідь, 2000. – 360 с.
141. Ферро М. Николай II. – М.: Международные отношения, 1991. – 352 с.
142. Хаткіна М.О., Зав'язкін О.В. Міфи і легенди народів світу. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2006. – 656 с.
143. Хорошевский А.Ю. 100 знаменитых символов советской эпохи. – Х.: Фоліо, 2006. – 509 с.
144. Частий Р.В. Степан Бандера: мифы, легенды, действительность. – Х.: Фоліо, 2007. – 382 с.
145. Червак Б. Олена Теліга. Життя і творчість. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 1997. – 64 с.
146. Чорновіл В., Пенсон Б. Хроніка таборових буднів; Хейфец М. Вячеслав Чорновіл – зєковський генерал. – К.: Такі справи, 1991. – 160 с.
147. Чулков Г.И. Императоры: Психологические портреты. – М.: Художественная литература, 1993. – 382 с.
148. Чухліб Т.В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. – К., Нью Йорк: Наукове товариство ім. Т.Шевченка в США, 2003. – 518 с.
149. Шаповал Ю.І. Доля як історія. – К.: Генеза, 2006. – 448 с.
150. Шведов И. Три украинских портрета: Мазепа, Вертинский, Кондратюк. – К.: КПП «Тираж», 2002. – 228 с.
151. Шевченківський словник: У 2 т. – К.: Головна редакція УРЕ, 1976. – 416; 410 с.
152. Шевченко Т.Г. Твори: В 3 т. – К.: Держ. видавництво худ. літератури України, 1961. – 704; 616; 560 с.
153. Шевчук В. Козацька держава. – К.: Абрис, 1995. – 392 с.
154. Энциклопедия жизни и творчества Н. И. Костомарова (1817-1885) / Председатель редакционной коллегии В. А. Смолий; заместитель председателя, научный редактор и руководитель авт. коллектива Ю. А. Пинчук. – К.: Институт истории Украины; Донецк: Юго-Восток, 2001. – 570 с.
155. Яневський Д. Хроніка «помаранчевої» революції. – Х.: Фоліо, 2005. – 319 с.

Зміст

Передмова	3
Легендарна доба	
Дикі пристрасті на берегах Бористену	4
Іфігенія у сонячній Тавриді	6
Меч цариці Амаги	8
Гікія Херсонеська: між коханням і обов'язком	13
Дівоча вежа у Судаку	15
Три шлюби боспорської цариці Динамії	16
Тополя.....	20
Приворотне чаклунство Добради.....	21
Жорстоке серце завойовника	23
Княжа доба	
У граді Києві преславним при дворі князя Аскольда.....	26
Горе та велич святої княгині Ольги	28
Жінки Великого Володимира	31
Жіночий чинник у політиці Ярослава Мудрого	34
Повчальні уроки життя Володимира Мономаха, або Англійська принцеса для руського онука візантійського імператора.....	37
Гірка доля князя-ізгоя Івана Берладника.....	41
Сімейна трагедія галицького князя Ярослава Осмомисла.....	45
"Слово про Ігорев похід", або Ярославна – любляча дружина легковажного чоловіка.....	49
Кохання та смерть у добу погібелі землі Руської (Марія та Василько Ростовські).....	55
Карколомні злети та падіння "короля Русі" Данила Галицького	59
Легендарна Феодора – цариця Сугдейська.....	67
Козацька доба	
Роксолана – султанша Оттоманської Порти	69
Станіслав Оріховський: мислитель, священник, любитель жінок	71
Заповітна мрія Марини Мнішек	74
Deo dato – Богом даний Хмельницький	77
Нерозділене кохання Марусі Чурай	84
Жінка Івана Виговського, або Як стати гетьманшею	85
Два шлюби "сонця Руїни" Петра Дорошенка.....	88
Романтична драма у присмерках Гетьманщини: Іван Мазепа та Мотря	92
Дружина гетьмана-конституціоналіста Пилипа Орлика.....	100
Фатальна Аврора, або Пастка для Андрія Войнаровського	105
Імперська доба	
"Нічний імператор", або Солодкий голос Олексія Розумовського.....	108
Катерина, Україна, фаворити	112
Софія Потоцька: красуня, що сприяла руйнуванню Речі Посполитої	120
Шляхетний розбійник і підкорювач жіночих сердець Устим Кармалюк	132
Українське щастя великого французького романіста (Бальзак та Евеліна Ганська)	135
Струни серця Великого Кобзаря	138
Аліна та Микола Костомарови, або Шлюб із відстрочкою у 28 років	155
Гарячий Куліш	173
Ця чарівна Марко Вовчок	183
Душевний Каменяр	191
Заручена зі сценою: Марія Заньковецька, або Марія Магдалина української естради – свята грішниця	198
Ластівчине гніздо Антона Чехова.....	207
"Contra spem spero!" (Без надії сподіваюсь!) – Леся Українка.....	212
Новітня доба	
Кохання в житті великого історика та політика Михайла Грушевського	219
Особисте життя українського революціонера Симона Петлюри	223
Волелюбне серце анархіста Нестора Махна	230
У пошуках космічного щастя (Юрій Кондратюк)	236
Трудовий подвиг і життєва трагедія великого шахтаря, або Кохання по-стахановськи.....	243
Українка за покликом серця Олена Теліга	246
Здобудеш Українську державу або загинеш у боротьбі за неї (Степан Бандера)	253
Сімейні справи першого секретаря Микити Хрущова.....	258
Єдиний генсек-українець, або Бровастий красень Льоня Брежнев	267
За Україну нашу Радянську (3 біографії Петра Шелеста).....	277
Зразковий радянський чоловік Володимир Щербицький	288
Подружжя напівукраїнців Михайла та Раїси Горбачових	295
Катерина Чумаченко-Ющенко: "дружина народного президента"	304
Окремі факти, що свідчать про взаємини між чоловіком і жінкою з минулого України	313
Післямова.....	326
Вибрана література	327